

श्री विनयविजय उपाध्याय विरचित

लोकप्रकाश

काणलोक (पूर्वार्ध) सचित्र

सर्ग - २८ थी ३१

❁ संपादक ❁

पू. पं. श्री वज्रसेनविजय गणिवर

❁ प्रकाशक ❁

श्री नमस्कार आराधक ट्रस्ट

मुंबई-६.

શ્રી પરમાત્મને નમઃ
 શ્રી શ્રીમદાત્મ-કમલ-વીર દાન-પ્રેમ-રામચંદ્રસૂરી સદ્ગુરુભ્યો નમઃ
 શિવમસ્તુ સર્વ જગતઃ

મહોપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્યશ્રીના શિષ્યરત્ન
 ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજય ગણિ વિરચિત

શ્રી લોક પ્રકાશ

ચતુર્થ ભાગ
 કાળલોક (પૂર્વાર્ધ)
 સર્ગ ૨૮ થી ૩૧ સુધી
 ભાગ-૪

:: મૂળ ભાષાંતર કર્તા ::
 શ્રીયુત કુંવરજીભાઈ આણંદજી શાહ
 :: સંપાદક ::
 પરમ પૂજ્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રી વજ્રસેનવિજયજી મ.
 :: પ્રકાશક ::
 શ્રી નમસ્કાર આરાધક ટ્રસ્ટ
 મુંબઈ-૬

:: સંપાદક ::

પરમ પૂજ્ય કલિકાલકલ્પતરુ ગચ્છાધિપતિ, આચાર્યદેવ,

શ્રીમદ્ વિજયરામચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના

શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી, પંન્યાસપ્રવર શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્યશ્રીના શિષ્યરત્ન

પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય

પંન્યાસપ્રવર શ્રી વજ્રસેનવિજયજી ગણિવર્ય

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર

રતનપોળ (હાથીખાના), અમદાવાદ-૧

મૂલ્ય : રૂ. ૨૦૦/-

:: પત્ર સંપર્ક સ્થળ ::

ભદ્રંકર પ્રકાશન

C/O. ફકીરચંદ મણીલાલ

૪૯/૧, મહાલક્ષ્મી સોસાયટી,

સુજાતા પાસે, શાહીબાગ,

અમદાવાદ-૪

:: ટાઈપસેટિંગ ::

કોમ્પ્યુઆર્ટ

૫૨૧, સ્ટાર ચેમ્બર્સ,

હરિહર ચોક,

રાજકોટ - ૧.

ફોન : ૨૩૯૩૯૬, ૨૯૪૩૧૯

મુદ્રક : તેજસ પ્રિન્ટર્સ, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૪

વંદનાવલી

- પરમ કૃપાળુ, તરણતારણહાર, શત્રુંજયાધિપતિ,
દાદા આદિનાથ ભગવાન.....૧
- પરમ શાંતિના દાતાર, કરુણા સાગર,
શાંતિનાથ ભગવાન.....૨
- પરબ્રહ્મના મહા ઉપાસક, દયાનિધિ,
નેમનાથ ભગવાન.....૩
- પરમ તારક, પુરુષાદાનીય,
શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાન.....૪
- પરમ ધીર વીર ગંભીર, ચરમ તીર્થપતિ,
મહાવીરસ્વામી ભગવાન.....૫
- અનંતલબ્ધિઓના નિધાન, વિનયના ભંડાર,
ગૌતમસ્વામી ભગવાન.....૧
- સર્વ ગુણોના ધારક, પ્રથમ પટ્ટધર,
સુધર્મસ્વામી ભગવાન.....૨
- શ્રી જૈન સંઘને શાસનને અણમોલ રત્નની ભેટ ધરનાર,
ઉપાધ્યાય શ્રી કીર્તિવિજયજી ગણિવર્ય.....૩
- અનેક આગમોના પાઠક, સાહિત્ય સર્જક, સુવિશુદ્ધ સંયમશીલ,
આત્માનંદમાં મગ્ન, ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી ગણિવર્ય.....૪
- આ પૂજ્યોની અનહદ કૃપાદૃષ્ટિથી,
આ “લોકપ્રકાશ” મહાગ્રન્થનું સંપાદન કરી શક્યો છું
તે મહાપુરુષોને કોડો...કોડો...વંદના...! વંદના...! ! વંદના...! ! !

ઉપકાર સ્મૃતિ - બ્રહ્મ સ્વીકાર

- * જેમણે બાલ્યકાળથી જ અખંડ વાત્સલ્યના ધોધમાં સ્નાન કરાવ્યું, તે પુણ્યનામધેય, સિદ્ધાંતમહોદધિ, પૂજ્યપાદ, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા.

- * અમારા સંપૂર્ણ યોગ-ક્ષેમકારક, સમ્યક્-દર્શન પ્રદાનૈકનિષ્ઠ, કલિકાલ કલ્પતરુ, ગચ્છાધિપતિ, આચાર્યદેવ, શ્રીમદ્

વિજય રામચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા.

- * સંસાર સમુદ્રમાંથી ઉગારીને સંયમી બનાવનાર, ભવોદધિત્રાતા, અધ્યાત્મયોગી, અજાતશત્રુ અણગાર, કરુણાસાગર, પૂજ્ય પંન્યાસ પ્રવરશ્રી

ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્ય.

- * લોકપ્રકાશ મહાગ્રન્થનું સંપાદન તથા ૨૧ થી ૨૭ સર્ગનું ભાષાંતર કરવા સર્વ પ્રથમ પ્રેરણા કરનાર, પરમ પૂજ્ય, આગમપ્રજ્ઞ, વિદ્વદ્વર્ય, સ્વર્ગસ્થ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજય માનતુંગસૂરીશ્વરજી મહારાજા.

- * ગચ્છના અગ્રણી, વયોવૃદ્ધ આ ગ્રન્થના સંપાદનમાં આશીર્વાદ અર્પતા પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજય સુદર્શનસૂરીશ્વરજી મહારાજા.

- * વર્તમાન જૈન સંઘના અજોડ, મહાન તપસ્વી ૧૦૦ + ૧૦૦ + ૮૭મી વર્ધમાન તપની ઓળીના આરાધક, જેમની કૃપાદૃષ્ટિ વરસી રહી છે એવા પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજયરાજતિલકસૂરીશ્વરજી મહારાજા.

- * વર્તમાનમાં અમારા સંપૂર્ણ યોગ-ક્ષેમ-કારક, વાત્સલ્ય વારિધિ, સંયમારાધના માટે કૃપાપૂર્ણ આશિષ વર્ષાવતાં પ્રશાંતમૂર્તિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજયમહોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજા.

- * પંદર પંદર વર્ષ સુધી સતત સંયમની તાલીમ આપી, અને મારી ૧૬ વર્ષની નાનકડી ઉંમરમાં આ લોકપ્રકાશ જેવા અર્થસભર મહાન ગ્રન્થનું વાંચન કરાવનાર, તપસ્વીરત્ન, દ્રવ્યાનુયોગના સમર્થ જ્ઞાતા, પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી

મહાભદ્રવિજયજી મહારાજા.

* વર્તમાનમાં ગુરુવત્ સર્વ પ્રકારે યોગ-ક્ષેમ કરનાર, નિઃસ્પૃહશિરોમણિ,
સરળ સ્વભાવી સદા પ્રસન્ન, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજયપ્રદ્યોતનસૂરીશ્વરજી મહારાજ.

* જન્મથી જ સંયમના પ્રેરક બનનાર, પૂજ્ય ગુરુદેવ, પ્રશાન્તમૂર્તિ તત્ત્વચિંતક, પ્રતિભાસંપન્ન,
પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજય કુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મહારાજ.

* ધર્મના સંસ્કારો આપી, ધર્મમાર્ગે જોડનાર, ક્ષમા, નમ્રતા, તિતિક્ષા આદિ મનોહર ગુણોથી
અલંકૃત, પૂજ્ય ઉપકારી પિતા મુનિરાજશ્રી

મહાસેનવિજયજી મહારાજ.

* સંપૂર્ણ પૂજ્યભાવે મારી સાથે રહીને દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક સહાય કરનાર, આ ગ્રન્થના
સંપાદન કાર્યમાં સંપૂર્ણ રીતે સહાયક, સેવાભાવી એવા મારા લઘુ ગુરુભ્રાતા

મુનિશ્રી હેમપ્રભવિજયજી મહારાજ.

* આગમ-પાઠોની યાદી, અનુક્રમણિકા, શુદ્ધિપત્રક, ચિત્રો, શાસ્ત્રપાઠોનો અકારાદિકમ, યંત્રો
આદિ કરાવી આપનાર પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી વિજય કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.ના આજ્ઞાવર્તી
માતૃહૃદયા, સુવિશુદ્ધસંયમી વયોવૃદ્ધા

સાધ્વીજી કુમુદશ્રીજી મહારાજ.

* જન્મદાત્રી, કારુણ્ય, માધ્યસ્થ, વૈરાગ્ય અને ઔદાસીન્ય સ્વસ્તિકોની સુરચનાથી મોહક,
નિર્મલ શીલવતી, બાળવયથી સંસ્કારોનું સિંચન કરાવનાર

માતૃશ્રી જીવીબેન

આ બધા પૂજ્યોની કૃપાથી તથા મહાત્માઓના સહકારથી ભાષાંતર તથા સંપાદનનું કાર્ય શક્ય
બન્યું છે. તેથી હું તો નિમિત્તમાત્ર છું.

યશના ભાગીદાર તો આપ સર્વ પૂજ્યો જ છો.

પં વજ્રસેનવિજય ગણિ

આ ગ્રંથ અંગે કંઈક ! ! !

અગાધજળથી ભરેલા સમુદ્રમાંથી જેમ રત્નોને વીણવાનું કાર્ય અત્યંત વિકટ છે, છતાં સમુદ્રના મરજીવાઓ એ રત્નોને લઈ આવે છે, બસ ! તેવી જ રીતે અગાધજ્ઞાનના ખજાના જેવા, પરમકૃપાળુ સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ પ્રકાશેલ વાણીને ગણધરભગવંતોએ શબ્દોમાં ગૂંથી તે આગમસ્થ થયેલી વાણીમાંથી અનેક મહાપુરુષોએ પોતાના જ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી સ્વ-પરની કલ્યાણની ભાવનાથી સરલ તાત્વિક પદાર્થોને તારવીને આપણા જેવા બાળજીવો સમક્ષ પ્રદર્શિત કર્યા છે.

એ અનેક મહાપુરુષોમાંથી નજીકના સમયમાં જ થઈ ગયેલા એક મહાપુરુષ એટલે પરમ પૂજ્ય મહાવિદ્વાન ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી કીર્તિવિજયજી મહારાજના વિનીત શિષ્યરત્ન પ્રકાંડ વિદ્વાન-વિનયી-અનેક શાસ્ત્રોનાં વાંચન દ્વારા આગમજ્ઞ બનેલા એવા ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ.

આ ઉપકારીનું જીવન તથા તેમણે જીવનમાં શું કર્યું છે ? એ કેવા મહાન અને વિદ્વાન હતા ? તે વિગત આ જ લોકપ્રકાશ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે. એવા આ મહાપુરુષે બધા આગમોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને તેના નીચોડરૂપે જૈનશાસનના મહાનપદાર્થોને ચાર ભાગમાં વહેંચીને શક્ય બધું જ સમાવી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો અને ઘણા અંશે સફળતા મેળવી શક્યા.

તે ચાર વિભાગ એટલે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ.

દ્રવ્ય અને ક્ષેત્ર લોકપ્રકાશ એમ બે આપણે જોઈ ગયા. હવે આ ત્રીજા કાળ લોકપ્રકાશમાં કાળની હકીકત છે. તેનું ભાષાંતર સુશ્રાવક કુંવરજીભાઈ આણંદજી શાહે ખૂબ જ વ્યવસ્થિત કરેલું હતું પણ આ પુસ્તક હિન્દી લિપિમાં તથા સળંગ છપાયેલ હોવાથી વાંચનમાં મૂંઝવણ રૂપ થતું. તેથી આ નવા પ્રકાશનમાં વ્યવસ્થિત કરીને ભાષાંતરને ગુજરાતી લિપિમાં લીધું અને વાંચવામાં, ઉપાડવા આદિમાં સહેલું પડે-સારી રીતે સચવાય, તે દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈને ક્ષેત્રલોક પ્રકાશની જેમ કાળલોકપ્રકાશને પણ બે ભાગમાં પ્રકાશિત કરવાનું વિચાર્યું અને તેના પહેલા ભાગ પૂર્વાર્ધમાં સર્ગ ૨૮ થી ૩૧ અને બીજા ભાગ ઉત્તરાર્ધમાં સર્ગ ૩૨ થી ૩૭ સુધી એ રીતે પ્રકાશિત કર્યું.

આ ગ્રંથમાં શું છે, તેનું ટૂંક વિવરણ આ સાથે જ મુનિ હેમપ્રભવિજયજીએ લખેલ છે.

વિશેષ આ ગ્રંથની જૂની આવૃત્તિમાં આખા લોકપ્રકાશ ગ્રંથમાં આવતા આગમ પાઠોની યાદી જૂની છપાયેલી પ્રતાનુસાર આપેલ હતી તેના બદલે અમોએ દરેક વિભાગમાં આવતા શ્લોકોમાં રહેલા આગમ પાઠોની યાદી દરેક વિભાગમાં ભિન્ન ભિન્ન આપી દીધી છે.

જૂની આવૃત્તિમાં ૨૮મા સર્ગનો ઉપોદ્ઘાત પહેલાં આપેલ તેના બદલે ૨૮મો સર્ગ પૂરો થયા પછી તરત જ આપેલ છે.

આ વિભાગનો ૨૮મો સર્ગ જ્યોતિષ સંબંધી હોવાથી એના અભ્યાસી પાસેથી સમજવું પડે તેમ છે અને સર્ગ ૩૧માં વાસ્તુસારનું વિવરણ પણ તેમના જાણકાર પાસેથી સમજવા જેવું છે. બાકી આખા ગ્રંથનું વર્ણન સરલ સમજાય તેવું છે.

આ ગ્રંથના સંપાદનમાં પ્રાકૃત ટેક્સ સોસાયટી તથા લાલભાઈ દલપતભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટ તરફથી પરમ પૂજ્ય મુનિશ્રી પૂન્ય વિજયજી મહારાજે શુદ્ધ કરેલી પ્રતની ઝેરોક્ષ કોપી મળતાં જ્યાં જ્યાં સુધારા જણાયા ત્યાં ત્યાં તે પ્રતના આધારે કર્યા છે, તેથી આ તકે અમે ઉપરોક્ત બંને સંસ્થાઓની જ્ઞાનભક્તિની અનુમોદના કરીએ છીએ.

જ્યારે પ્રથમ આવૃત્તિ પૂર્ણ થઈ ગઈ, મહાત્માઓ પાસેથી માંગ આવતી જ રહી ત્યારે આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા સમજીને ફરી પ્રિન્ટ કરાવવાનું વિચારાયું અને તેમાં પૂર્વમાં રહી ગયેલી ત્રૂટિઓને દૂર કરવા માટે ફરીથી તપાસવામાં આવ્યું. યોગ્ય સુધારા-વધારા કરાયા.

ઘણા ચિત્રો આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય યશોદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજા તરફથી પ્રકાશિત બૃહત્ સંગ્રહણી ગ્રંથમાંથી લીધા છે તેથી તેમનો આ તકે આભાર માનું છું...

આ મહાન વિશાળ ગ્રંથના સંપાદન-સંકલનમાં જે કંઈ ત્રૂટિ રહી ગઈ હોય તે સુજ્ઞ મહાત્માઓ મને જણાવે અને રહી ગયેલ ક્ષતિઓ માટે ત્રિવિધે-ત્રિવિધે ક્ષમાપના...

પ્રાંતે આવા તત્ત્વસભર પ્રકરણ ગ્રંથના અભ્યાસ દ્વારા આત્માને સતત જાગૃત રાખી કર્મથી નિર્મૂળ બની જલ્દી શિવસુખગામી બનીએ એજ એક શુભાભિલાષા.

બીજી આવૃત્તિ

વિ. સં. ૨૦૫૩ ચૈત્ર સુદ-૧૫

અમદાવાદ.

વિ. સં. ૨૦૪૫ ચૈત્ર સુદ-૧૫

પં. વજ્રસેન વિજય ગણિ.

ભુજ (કચ્છ)

પ્રકાશકીય

પરમ પૂજ્ય, પરમ શાસનપ્રભાવક, કલિકાલકલ્પતરુ, ગચ્છાધિપતિ, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના અંતરના આશીર્વાદથી પ્રારંભાયેલ આ જૈનદર્શનના અભૂતપૂર્વ ગ્રન્થ, લોકપ્રકાશનો ચોથો ભાગ, કાલલોકપ્રકાશ (પૂર્વાર્ધ)નું પ્રકાશન કરવાનો અમને લાભ મળ્યો, તે માટે અમો ખૂબ આનંદિત છીએ.

પરમ પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજા [પૂજ્યશ્રીનું જીવન ચરિત્ર પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે.] એ રચેલ આ ગ્રન્થ માટે પરમ પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિશ્રી તથા તેમના શિષ્યરત્ન પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય માનતુંગસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પ્રેરણા મળતાં, પરમ પૂજ્ય, ગચ્છાધિપતિશ્રીના શિષ્યરત્ન, પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી પંન્યાસપ્રવર, શ્રી ભદ્રંકરવિજયજી મહારાજ સાહેબના કૃપાપાત્ર તથા તેમનાં શિષ્યરત્ન, પરમ પૂજ્ય, આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય કુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમ પંન્યાસપ્રવર શ્રી વજ્રસેનવિજયજી મહારાજે સંપાદન કર્યું અને તે ગ્રન્થ પ્રકાશિત થતાં ટૂંક સમયમાં આવૃત્તિ પૂર્ણ થતાં નવી આવૃત્તિનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે.

દ્રવ્યલોક અને ક્ષેત્રલોક સર્ગ-૨૦ સુધીનું ભાષાંતર સુશ્રાવક મોતીચંદ ઓધવજી શાહે કર્યું છે જ્યારે કાળલોકનું ભાષાંતર સુશ્રાવક કુંવરજીભાઈ આણંદજી શાહે ૫૫ વર્ષ પહેલાં કરેલ પરન્તુ તે સળંગ છપાયેલ હતું તથા ભાષાંતર પણ હિન્દી ટાઈપમાં કંપોઝ થયેલું હતું જેથી વાંચનમાં તકલીફ પડતી, તેથી છુટું-છુટું છપાવેલ. વળી આ કાળલોક ઘણો વિશાળ ગ્રન્થ હોવાથી ક્ષેત્રલોકની જેમ બે ભાગ કરેલ. એટલે ૨૮થી ૩૧ પૂર્વાર્ધ તથા ૩૨થી ૩૭ સર્ગ સુધી ઉત્તરાર્ધ તરીકે પ્રકાશિત કરેલ તે રીતે જ આ બીજી આવૃત્તિ પણ કરેલ છે.

અમારું ટ્રસ્ટ ઉપકારી પૂજ્યોની જ્ઞાનપિપાસાને જાગૃત રાખવા અને આવા ઉપયોગી પ્રકાશનમાં સહાયક થવા હરહંમેશ તૈયાર રહે છે.

તેથી પૂજ્ય ગુરુદેવોને ફરી ફરી વિનંતી કરીએ છીએ કે-આવા ઉપકારક ગ્રન્થો, જે જીર્ણ થયેલ હોય કે અપ્રાપ્ય હોય, તેવા ભાષાંતર ગ્રન્થ કે નવા સંશોધન કરેલા ગ્રન્થ, આદિનું સંપાદન કરી જ્ઞાન ભક્તિ કરે અને તેમાં અમારું ટ્રસ્ટ પૂજ્યશ્રીઓની જ્ઞાનભક્તિમાં ભાગીદાર થાય, તેવી ભાવના ભાવીએ છીએ.

આ ગ્રન્થનું ટૂંક સમયમાં પ્રકાશન કરી આપવા બદલ પરેશભાઈ પરમાર (કૉમ્પ્યુ આર્ટ)નો અમે આ તકે આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રન્થના અધ્યયન દ્વારા આપણે સર્વ શાશ્વત સુખના ભોક્તા બનીએ એ જ એકની એક શુભ ભાવના સાથે-

શ્રી નમસ્કાર આરાધક ટ્રસ્ટ

મુંબઈ-૬

કાલલોક

[સર્ગ ૨૮ થી ૩૧નું ટૂંક વિવરણ]

✽ સર્ગ ૨૮મો ✽

પરમ પૂજ્ય, પરમોપકારી, ઉપાધ્યાયશ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ સાહેબે આપણા જૈન ધર્મના લગભગ તાત્વિક પદાર્થોને એક જ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરવાના આશયથી આ લોકપ્રકાશ ગ્રંથની રચના કરી છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના ચાર વિભાગો દ્વારા અનુપમ ગોઠવણી કરીને આગમ ગ્રંથોનો સાર આપી દીધો છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્રના ૨૭ સર્ગ પછી કાળની વિગત આવે છે. તેમાં કુલ ૨૮ થી ૩૫ સર્ગ છે. ૩૬મા સર્ગમાં ભાવનું નિરૂપણ છે અને ૩૭મા સર્ગમાં સંપૂર્ણ લોકપ્રકાશમાં આવતા પદાર્થોની સૂચિ છે.

આ કાળલોકના પ્રથમાર્ધમાં ૨૮ થી ૩૫ સર્ગ છે, તેમાં ૨૮મો સર્ગ જ્યોતિષ વિષયક છે, જે થોડો કિલ્લટ વિષય છે.

કાળ, એ દ્રવ્ય હોઈ શકે નહીં—એ સિદ્ધાંતને એક યુક્તિથી મજબૂત કરીને, બીજી યુક્તિથી અને આગમથી પણ કાળને દ્રવ્યપણે સિદ્ધ કરેલ છે.

વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને પરાપરત્વ—એ કાળના ચાર પ્રકારોનું પ્રથમ સંક્ષેપથી અને પછી વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે.

અદીદ્વીપની બહાર ચરજ્યોતિષ ન હોવાથી તે અંગે પ્રશ્નો કરીને સમાધાન કરેલ છે. ત્યાર પછી કાલના નિક્ષેપોને પ્રતિભેદ સહિત ૧. સન્નામ કાળ, ૨. સ્થાપના કાળ, ૩. દ્રવ્યકાળ, ૪. અદ્વાકાળ વિગેરેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે.

તેમાં પણ ઈચ્છાકાર—મિચ્છાકાર વિગેરે દશવિધ સમાચારીનું વર્ણન કરેલ છે.

પ્રમાણકાળ, અતીત—અનાગત—વર્તમાન એ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રમાણકાળના સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત એમ ત્રણ ભાગ પાડીને તેમાં સમય, આવલિ, તેનું પ્રમાણ, ક્ષુલ્લકભવ, તેનું પ્રયોજન, ત્યાર પછી પ્રાણનું વર્ણન, આવલિકા અને સમય અંગે પ્રશ્નો કરીને નિશ્ચયથી સમય માત્ર જ પ્રમાણ છે તે બતાવ્યું છે. ત્યાર પછી સ્તોક લવ—અને નાલિકાનું વર્ણન છે. નાલિકાનું બીજી રીતે જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સંપૂર્ણ દષ્ટાંતની સમજણપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યું છે. જ્યારે વચ્ચે તુલાનું માપ આવવાથી તુલાનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે.

જ્યારે લૌકિક શાસ્ત્રમાં યવ—ગુંજા—વાલ—ધરણ—ગઘાણક—ઈન્દ્ર—ઘટક—માપ—કર્ષ (તોલો) પલ—ટંક—શેર—મણ વિગેરેનું માન બતાવ્યું છે. પછી તુલાનું માન કહેલું છે. એ તુલા એટલે શું ? અને કેવી હોય ? તે સમજાય તે રીતે બતાવેલ છે. ત્યાર પછી માપનું પ્રમાણ કહેલ છે.

તે કુડવ—પ્રસ્થ—પલ—દ્રોણ—ખારીની એક એક શ્લોક દ્વારા સમજણ આપી છે. ત્યાર પછી એ જ નાલિકાનું પ્રમાણ આગળ ચલાવતાં ઘડીનું પ્રમાણ કહ્યું. વળી એક સુંદર શ્લોકમાં સાઈઠ ગુરુ અક્ષરો દ્વારા પલનું માપ બતાવ્યું છે. ત્યાર પછી મુહૂર્ત—રાત્રિ—દિવસ—પખવાડીયું—માસ—વર્ષ—વસંતાદિક ઋતુ—ત્યારપછી પાંચ પ્રકારના સંવત્સરોનું વર્ણન કરેલ છે.

ત્યારબાદ યુગ અને તેના વર્ષો, ચંદ્ર સંવત્સરનું પ્રમાણ, નક્ષત્ર સંવત્સર, અભિવર્ધિત સંવત્સરનું વર્ણન કરેલ છે.

ત્યારબાદ સૂર્ય—ઋતુ—ચન્દ્ર—નક્ષત્ર અને અભિવર્ધિત—આ પાંચે માસનું પ્રમાણ તથા તે અંગેના યંત્રો, નક્ષત્રોના અંશોથી મુહૂર્તનું પ્રમાણ, અધિકમાસની ઉત્પત્તિનું કારણ, ઋતુમાસ (કર્મમાસ)નું વર્ણન, કયા માસમાં મકાનનો પ્રારંભ કરવો ? તેની વિગત તથા સૂર્ય વર્ષના રાત્રિ દિવસ કેટલા ? કેવી રીતે થાય ? તેની રીત બતાવેલ છે. સૂર્ય કયા નક્ષત્રમાં કેટલો સમય રહે છે, તેની વિગત, કર્મ વર્ષના દિવસો અને મુહૂર્તોનું પ્રમાણ, ત્યારપછી નક્ષત્ર વર્ષના મુહૂર્તનું પ્રમાણ કહેલું છે.

ત્યાર બાદ નક્ષત્ર વર્ષના અનુક્રમે તોલ અને માન કહેલા છે. તે પછી કયા નક્ષત્રના યોગથી કયો માસ થાય, તેની વિગત છે. નક્ષત્ર વર્ષના, ચંદ્રવર્ષના, કર્મવર્ષના, સૂર્યવર્ષના, અભિવર્ધિત વર્ષના પ્રકૃતિથી લક્ષણ બતાવેલા છે. ત્યાર બાદ સૂર્યના મુહૂર્તનું પ્રમાણ લાવવાની રીત બતાવી છે, યુગના નક્ષત્ર માસની સંખ્યા અને યુગમાં જુદા જુદા માસનું પ્રમાણ કહેલું છે. યુગનો આરંભ કયા વર્ષથી થાય ? અને ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં કયારથી થાય ? મુહૂર્તોની ગણતરી ભરત-ઐરવત તથા મહાવિદેહમાં કયારથી આરંભ થાય ? તેની સમજ તથા સાથોસાથ જંબૂદ્વીપ પ્રજાપતિના પુરાવાથી એ વિષયને મજબૂત કરતા ગયા છે. જ્યારે સર્વક્ષેત્રોમાં યુગનો આરંભ કયારે થાય છે ? તે જ્યોતિષ્કરંડકના મતનું વલ્લભી વાચનાનુસાર વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે માથુરી વાચનાનુસાર જુદી વિગત છે. તેથી પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજે બન્ને પક્ષો તરફ મધ્યસ્થ રહીને બન્નેની માન્યતાને સ્પષ્ટ જણાવી દીધેલ છે.

ત્યારપછી યુગમાં સૂર્યના અયનો વિષે તેના કારણો બતાવ્યા છે. તેમાં દક્ષિણાયનનો પ્રારંભ કરતાં માંડલા વિષે તથા એનો અંત કરતાં માંડલાની સંખ્યા વિષે કહ્યું છે.

તેવી જ રીતે ઉત્તરાયન અંગે પણ ટૂંકથી સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. કોઈ દિવસે ઈચ્છા થાય કે આજે ક્યું અયન ચાલે છે અને ક્યું વીતી ગયું છે ? તો, તે જાણવાનું કરણ ખૂબ જ સરળ શૈલીમાં જણાવ્યું છે.

દરેક અયનમાં ચંદ્ર કેટલું ચાલે ? તે તથા તેનું પ્રમાણ અને તે પ્રમાણ કાઢવાની ત્રિરાશિની રીત પણ બતાવી છે.

એવી જ રીતે યુગમાં સૂર્યના કેટલા અયનો થાય ? ત્રિરાશિની સ્થાપના દ્વારા સ્પષ્ટ બતાવેલ છે.

સૂર્યની આવૃત્તિ યુગમાં પ્રથમ કયારે થાય ? એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. તેથી તેવી શંકા ઉત્પન્ન કરીને સમાધાન ઉદાહરણ દ્વારા કરેલ છે. એ રીતે ત્રણ આવૃત્તિનાં ઉદાહરણો બતાવીને પછી તેનું માર્ગદર્શન જ આપી દીધું છે.

સૂર્ય કયારે કઈ આવૃત્તિઓ શરૂ કરે ? તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે.

ત્યારપછી વિષુવ પ્રકરણનું વર્ણન છે. તે વિષુવ જાણવાનું કરણ પણ બતાવેલ છે. એક યુગમાં ચંદ્રના અને સૂર્યના કેટલા ઉત્તરાયન તથા દક્ષિણાયન હોય ? તે સંખ્યા બતાવી છે.

ત્યાર બાદ ઋતુઓનું વર્ણન કરતાં તે ઋતુઓ સૂર્ય અને ચન્દ્રને આશ્રયીને કેવી રીતે પ્રવર્તે છે ? તે નામપૂર્વક વિસ્તારથી જણાવેલ છે. સમજવામાં સરળ રહે તેથી યંત્ર પણ બતાવેલ છે.

ત્યારપછી લોકોત્તર અને લૌકિક દૃષ્ટિએ બાર માસોના નામ બતાવીને દિવસ-રાત્રિના નામો બતાવેલ છે. ત્યારપછી તિથિઓના નામ પણ ક્રમવાર બતાવેલ છે. તે પંદર તિથિઓના સ્વામીઓ પણ જે લૌકિકશાસ્ત્રમાં કહેલા છે, તેમના નામો આપ્યા છે. પણ બે મત હોવાથી બન્ને મતને માન્ય નામોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

અહોરાત્રની ઉત્પત્તિ અને તિથિની ઉત્પત્તિ કોનાથી થાય છે ? તે જણાવેલ છે.

ત્યારબાદ એક તિથિ કયાં સુધી રહે ? તેનું પ્રમાણ બતાવેલ છે. તથા નક્કી કરેલા દિવસે નક્કી કરેલી એટલે ઈચ્છેલી તિથિ કેટલા કાળના પ્રમાણવાળી હોય છે ? તે જાણવાનું કરણ ઉદાહરણપૂર્વક બતાવેલ છે. ત્યારપછી ક્ષયતિથિ કોને માનવી તેમાં અંશોની હાનિ અને વૃદ્ધિનું વર્ણન કરેલ છે. ત્યારપછી અવમરાત્ર સંબંધી અનેક પ્રકારની શંકા કરી તેના સમાધાનો કર્યા છે અને ક્ષય-તિથિ જાણવાનું કરણ તથા યંત્ર આપેલ છે.

ત્યારબાદ કરણોની પ્રરૂપણા કરેલ છે. તેના બે ભેદ, ચર અને સ્થિર, તેમાં ચરના સાત કરણો, તેના નામ તથા તે કયારે હોય ? વિગેરે વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે. સાથે જ તે કરણોના સ્વામી તથા પ્રયોજન લૌકિકશાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે છે, તે નામો કહેલ છે.

ત્યાર પછી જે ત્રીસ મુહૂર્તો ફર્યા કરે છે, તેમનાં નામો બતાવેલ છે. તથા દરેક અહોરાત્રમાં ચંદ્રના નક્ષત્રો ફર્યા કરે છે. તેના નામ કહેલ છે. તથા તેની જાણવાની પદ્ધતિ બતાવી છે.

ત્યાર પછી સૂર્ય નક્ષત્રનું વર્ણન તથા તેને જાણવાનું કરણ ઉદાહરણપૂર્વક કહેલ છે. ત્યારબાદ પોરસીનું વર્ણન કરેલ છે. તેમાં પોરસી જાણવાની રીત તથા પોરસીની છાયાની વધઘટ કેવી રીતે જાણવી ઉપરાંત પોરસીનું પ્રમાણ જાણવાની રીત દૃષ્ટાંતપૂર્વક બતાવેલ છે. ત્યારપછી સાઢપોરસીનું પ્રમાણ, એને જાણવાની રીત, વિગેરે બતાવેલ

છે. અને છેલ્લે સમયથી શીર્ષ પ્રહલિકા સુધી યંત્ર આપેલ છે.

આ સર્ગમાં જ્યોતિષ સંબંધી જ વિસ્તારથી વિગત છે. જે હકીકતમાં તો એ વિષયના જાણકાર વિદ્વાનોને જ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે.

આ રીતે ૨૮મો સર્ગ પૂર્ણ થયેલ છે.

✽ સર્ગ - ૨૯મો ✽

સર્ગ ૨૮માં પ્રથમ સમયથી શરૂ કરીને યુગ સુધીનું વર્ણન કરતાં વચ્ચે જ્યોતિષ સંબંધી વિષય આવતાં તેનું ખૂબ જ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યા બાદ તુરત જ ચાર યુગના વીશ વર્ષ તથા પાંચ વીશીનાં ૧૦૦ વર્ષ થાય છે, વિગેરે બતાવીને હજાર-લાખ-પૂર્વાંગ-પૂર્વ તથા પૂર્વના વર્ષોની સંખ્યા કહી છે.

ત્યારપછી ત્રુટિતાંગ-ત્રુટિત-અડડાંગથી લઈને શીર્ષપ્રહલિકા સુધી નામ કહેલ છે. વલ્લભી વાયનામાં જે મતાંતર કહેલ છે, તે પણ બતાવ્યું છે. તે લતાંગ-લતા-મહાલતાંગથી શીર્ષપ્રહલિકા સુધીની વિગત કહેલી છે. તેમાં મતાંતર અંગે ખુલાસો કરીને પછી પલ્યોપમાદિ બતાવેલ છે. પલ્યોપમ અને સાગરોપમનું સ્વરૂપ પ્રથમ સર્ગમાં કહેલ હોવાથી અહીં માત્ર નામ નિદર્શન જ કહેલ છે.

ત્યાર પછી છએ આરાઓનું સમયમાન બતાવેલ છે. અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીના કાળચક્રનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરીને પછી કાળનું પરાવર્તનપણું કયા-કયા ક્ષેત્રોમાં છે તે બતાવ્યા પછી અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીના ભાવ શું ? એ બતાવેલ છે.

સૌ પ્રથમ અવસર્પિણીના પહેલા સુષમસુષમા નામના આરાના પ્રારંભમાં કાળ પરાવર્તનવાળા ક્ષેત્રોમાં જમીન તથા વૃક્ષો કેવાં હોય છે ? તેનું વર્ણન કરેલ છે. સાથોસાથ જે દશ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો છે, તે દરેકના નામ તથા તેમના પ્રભાવનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કરેલ છે.

ત્યાર પછી પહેલા આરામાં યુગલિક મનુષ્યોના શરીર તથા સ્વભાવ વિગેરેનું ખૂબ જ વિસ્તારથી ૧૬ શ્લોકોમાં વર્ણન કરેલ છે. અને તેમાં પણ બત્રીશ લક્ષણો અને તેના નામોનું વર્ણન કરેલ છે. ૫૧ શ્લોકમાં યુગલિક સ્ત્રીઓના શરીરનું વિશદ વર્ણન કરેલ છે. આ વર્ણન વાંચતાં ત્યાંના યુગલિકોનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી જાય છે. આ સાથે જ જે દશ પ્રકારના સ્વાભાવિક અલંકારોનું વર્ણન કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથ પ્રમાણે કરેલ છે અને સાથોસાથ અલંકાર ચૂડામણિ તથા શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં પણ જે વિગત જણાવી છે, તે બતાવેલ છે.

ત્યારપછી સ્ત્રી-પુરુષોનાં શુભ લક્ષણો, શુભ સ્વરો, ત્વચ્ચાદિ, પૃષ્ઠકરંડક, સુગંધ, કષાયોની મંદતા, સરળતાદિ ગુણોનું વર્ણન કરેલ છે. તથા તિર્યચ, અશ્વ-ગજ આદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ યુગલિકો કરતા નથી-તે વિગતો બતાવીને જણાવેલ છે કે આ યુગલિકો સ્વયં અન્યને પીડા આપતા નથી, સુખપૂર્વક રહે છે તથા વ્યવહારકર્મથી રહિત હોય છે અને તેમનું નિર્બંધનપણું-નિર્મમત્વપણું પણ અજબ કોટીનું હોય છે.

તે કાળે અનાજ ઊગે છે પણ તેનો ઉપયોગ કરતા નથી અને તેની મધુરતા-સ્નિગ્ધતા પરાકાષ્ટાએ હોય છે, તે બતાવેલ છે. આ યુગલિકો આહાર, મકાન, વાજિંત્રો-વસ્ત્રાદિ અલંકારો-આદિ કલ્પવૃક્ષો પાસેથી કેવી રીતે મેળવે છે તે જણાવેલ છે. આ કાળમાં કોઈ ને બાહ્ય ડાંસ-મચ્છર આદિના દુઃખો હોતા નથી. તે કાળના બળે તિર્યચમાં પણ હિંસકપણું હોતું નથી, તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરેલ છે. તેવી જ રીતે યુદ્ધ આદિના અભાવે શસ્ત્રોની અનાવશ્યકતા તથા મારી-મરકી આદિ મરણાંત રોગોનો પણ અભાવ હોય છે. તે વર્ણન કરીને છેલ્લે ૬ પ્રકારના યુગલિકોનું વર્ણન તેમના જાતિવાચક શબ્દોથી કરેલ છે. તે પણ ખૂબ ટૂંકમાં હોવા છતાં સ્પષ્ટ સમજાય તે રીતે આગમપાઠીથી કરેલ છે.

પ્રથમ આરાના યુગલિકોનું આયુષ્યબંધ તથા અપત્ય પ્રતિપાલના (પુત્રપાલન) વિગેરે તથા એ ૪૯ દિવસોની પ્રતિપાલનનાં ૭-૭ દિવસોમાં ક્રમે કરીને કેવી પ્રગતિ કરે, તે બતાવેલ છે. જેમાં પ્રથમના સાત દિવસથી છેલ્લા ૪૯મા દિવસ સુધીનો સ્પષ્ટ ચિતાર રજૂ કરેલ છે. આ યુગલિકોનું સમ્યક્વ્યવહારણાદિ પણ બે મતો દ્વારા જણાવ્યું છે. હવે એ યુગલિકોનાં માતાપિતાને આયુષ્યની પૂર્ણતામાં કેવા પ્રકારની વેદના થાય છે, તે બતાવીને તેઓ ત્યાંથી નિયમા દેવલોકની ઋદ્ધિને પામે છે તે બતાવ્યું છે. સાથોસાથ તિર્યચ યુગલિકના આયુષ્યનું પ્રમાણ પણ

બતાવ્યું છે.

કાળસપ્તતિકા ગ્રંથના આધારે તિર્યચોના નામપૂર્વક તેમનાં આયુષ્યના વર્ણન પ્રસંગે બે મતો બતાવીને છેલ્લે પૂજ્ય ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી મહારાજે પણ આ બાબતનો ખુલાસો બહુશ્ચુતગમ્ય કહીને, તે વિષયને ત્યાં જ સ્થગિત કરી દીધો છે.

હવે જે યુગલિકો આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મરણ પામે ત્યારે તેમના મૃતદેહનો નિકાલ ભારંડ પક્ષીઓ કેવી રીતે કરે છે, તે તથા તે અંગે ઉત્પન્ન થયેલી શંકાઓનું નિવારણ જીદા-જીદા ગ્રંથો તથા ટીકાઓના આધારે કરેલ છે.

એક વિશેષ ખુલાસો તથા સમજણ એ આપી છે કે પહેલા આરાના પ્રારંભથી અંત સુધી અનંત ભાગહીનતા સમયે-સમયે આવે છે. તે અંગે પ્રશ્નો તથા આગમના ખુલાસાઓ કરીને સમજાવ્યું છે.

આ રીતે ૨૫૮ શ્લોક અને તેવી જ રીતે ઘણા આગમ પાઠો દ્વારા પહેલા આરાનું વર્ણન કરીને પછી બાકીના છ આરાનું વર્ણન ક્રમશઃ કરેલ છે.

જ્યારે બીજો આરો શરૂ થાય છે ત્યારે પહેલા આરાના યુગલિકોથી અનંતગુણહીન લક્ષણાદિથી યુક્ત બીજા આરાના યુગલિકો હોય છે. અપત્યોના પાલનમાં પણ સમયની અધિકતા બતાવીને આ આરાના યુગલિકોના ૪ પ્રકાર બતાવ્યા છે. જ્યારે વૃક્ષાદિ ૧૦ પ્રકારનાં જ હોવા છતાં પણ ગુણમાં હીન હોય છે, તે બતાવી યુગલિકોની ઊંચાઈ, પાંસળી આદિનું પ્રમાણ બતાવ્યું છે. એ રીતે બીજા આરાનું કાળમાન કહીને ત્રીજા આરાનું વર્ણન કરેલ છે.

ત્રીજા આરાના આદિ-મધ્ય-અંતિમ-એમ ત્રણ ભાગ કરીને, તે ભાગની સ્થાપના આંકડાથી બતાવેલ છે. તેમાં તે યુગલિકો કેવી રીતે રહે છે ? અને અંતે કષાયોની ધીમે ધીમે ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે, તે બતાવ્યું છે. ત્રીજા આરાના અંતે પ્રથમ કુલકરની ઉત્પત્તિ અને તેના કાર્યનું વર્ણન છે. ત્યાર પછી શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માની ઉત્પત્તિ તથા તે તીર્થંકરો વ્યાવહારિક શિક્ષણ તથા ક્રમે-ક્રમે બહોંતેર તથા ચોસઠ કળાઓનું શિક્ષણ તથા ૫ મૂળ શિલ્પ અને બાકીનાં ગુરુના ઉપદેશથી કેવી રીતે થાય, તે બતાવેલ છે.

ત્યારબાદ રાજ્યાભિષેક, રાજધાનીની રચના, ચાર વર્ષોનું વિભાજન-ગાય, ઘોડા આદિનો સંગ્રહ તથા સામ-દામાદિ નીતિના શિક્ષણનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ ચક્રવર્તીનું ઉત્પન્ન થવું અને માણવક નિધાનનું પ્રકટન વિગેરે છે. તથા મધ્યના ખંડોના આધિપત્ય અંગે તથા બાકીના ખંડોના અધિષ્ઠાયક આધિપત્ય અંગે વર્ણન છે. પ્રથમ તીર્થંકર પરમાત્માનું ટૂંક દર્શન કરાવીને ત્રીજા આરાનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

હવે ચોથા આરાનું વર્ણન કરતાં તેની વિશેષતાઓ તથા પ્રથમના આરાઓ કરતાં આ ચોથા આરાની ગુણહીનતા બતાવેલ છે. સાથોસાથ ચાર પ્રકારના મેઘનું વર્ણન કરીને ચોથા આરામાં થતી વૃષ્ટિ તથા તેના લાભોનું વર્ણન કરેલ છે. છેલ્લે ચોથા આરામાં થનારા ઉત્તમ પુરુષોની સંખ્યા બતાવીને સર્ગની પૂર્ણાહૂતિ કરી છે.

પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે આ સર્ગોમાં જે સંકલના કરી છે તે તેમની અજબ પ્રકારની બુદ્ધિની અને ગુરુકૃપાની શાખ પૂરે છે. સુંદર અને સુગમ ગોઠવણી યુક્ત આ ગ્રંથના એક-એક સર્ગનું વાંચન થતું જાય અને તેના ઉપર ચિંતન-મનન થતું જાય, તો ટૂંકમાં અલ્પ મહેનતે અનુભવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

✽ સર્ગ - ૩૦મો ✽

પરમ કૃપાળુ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ૨૮મા સર્ગમાં શલાકા પુરુષોનું ફક્ત સંખ્યાથી નિદર્શન કર્યું. હવે આ સર્ગમાં તીર્થંકર પરમાત્મા તીર્થંકરનામકર્મ કેવી રીતે બાંધે છે, વિગેરે હકીકત કહે છે. તેમાં સૌ પ્રથમ તો તીર્થંકરનામકર્મના હેતુભૂત મુખ્ય વીશસ્થાનક તપનું નામપૂર્વક વર્ણન કરેલ છે. છેલ્લું વીશમું સ્થાનક પ્રવચન પ્રભાવનાનું થોડું વિશેષ વર્ણન કરેલ છે. આઠ પ્રભાવકનાં નામો બતાવેલ છે. વીશ સ્થાનકમાંથી ગમે તે બે આદિ પદોની આરાધના દ્વારા પણ તીર્થંકર નામકર્મ બાંધી શકાય છે, તેની વિગત તથા પુરાવા આપેલ છે.

ત્યાર પછી શ્રી આવશ્યક તથા છઠ્ઠા અંગ પ્રમાણે ૨૦ સ્થાનકોનાં નામો બતાવીને તેની વિધિનું વર્ણન કરેલ છે અને જાપના પદો પણ મંત્ર સાથે વર્ણવીને આ પદની પ્રાપ્તિ માટે આરાધના કોણ કરી શકે તે પણ બતાવેલ છે.

તીર્થંકર નામકર્મનો બંધ કરનાર કયાં જાય ? કેટલા ભવ કેવી રીતે ? તેનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે. હવે દેવલોકમાં

ગયેલ તીર્થંકરના આત્મા જ્યારે ચ્યવે તેની અગાઉ તેઓની અન્ય દેવોથી જુદી સ્થિતિ હોય છે, તેનું વર્ણન છે ત્યાંથી ચ્યવીને કર્મભૂમિમાં ઉત્તમકુળ આદિમાં ચ્યવન-સ્વપ્ન-જન્મ તથા દિક્કુમારિકાઓ તથા ઈન્દ્રોનાં કૃત્ય વિગેરેનું વર્ણન છે.

વચ્ચે તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ, પ્રતિ-વાસુદેવ તથા રાજાની માતા કેટલા-કેટલા સ્વપ્ન જુએ ? તેનો ખુલાસો છે. દિક્કુમારિકાઓનું કર્તવ્ય-તેમના નામસ્થાન તથા કાર્યોના નામ કહેલ છે.

ઈન્દ્ર મહારાજાનું સિંહાસન કંપન, હરિનૈગમેષી દેવને આજ્ઞા, પરમાત્માનો જન્મ મહોત્સવ કરવા પાલક વિમાનની રચના, તેમાં આવનારા દેવોની સંખ્યા, સ્થાન, જુદા જુદા વાહનોમાં દેવોનું આગમન, નંદીશ્વર દ્વીપમાં વિમાનનું સંક્ષિપ્તકરણ, ત્યાંથી પ્રભુની જન્મનગરી તરફ પ્રયાણ, જન્મસ્થાન પાસે આવવું, માતાને પ્રાર્થનાપૂર્વક સર્વ વિગત જણાવવી. અવસ્થાપિની નિદ્રા આપીને મેરુપર્વત ઉપર લઈ જવું તથા બાકીના ૬૩ ઈન્દ્રોનું મેરુપર્વત ઉપર આવવાનું વર્ણન છે.

ત્યાર પછી બાકીના ઈન્દ્રો, તેના સેનાપતિ તથા ઘંટાના નામોનો ઉલ્લેખ છે. સાથોસાથ ધજાઓ વિગેરેનું વર્ણન છે. અભિષેકની તૈયારી, તેમાં આઠ-આઠ જાતિના કળશાઓ તથા તેની સંખ્યાનું વર્ણન છે.

આ સ્થાને એક ખુલાસો કરવા જેવો જણાય છે કે-પૂ. વીરવિજયજી મહારાજે સ્નાત્રપૂજામાં આઠ જાતિના કળશાઓ અને તે પ્રત્યેક ૮૦૦૦-૮૦૦૦-છે એમ જણાવ્યું છે. જ્યારે અહીં પૂ. વિનયવિજયજી મહારાજે તથા અન્યત્ર પૂજ્યપાદ કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. ત્રિષષ્ટિ શલાકામાં જન્મમહોત્સવના વર્ણનમાં ૧૦૦૮-૧૦૦૮ કહ્યા છે. આ અંગે ઘણી તપાસ કરતાં કંઈ સ્પષ્ટ ખુલાસો મળતો નથી કે પૂ. વીરવિજયજી મહારાજે કયા આધારે ૮૦૦૦ કળશા કહ્યા છે.

પરમાત્માનો મેરુપર્વત ઉપર ભવ્ય જન્માભિષેક મહોત્સવ સર્વે ઈન્દ્રો મળીને પોત-પોતાની ભક્તિ અને ફરજની મર્યાદામાં રહીને કેવી રીતે કરે છે, તેનું વર્ણન છે.

આ વિધિ પૂર્ણ થયા બાદ તુરત જ માતાના સ્થાને આવી અને પરમાત્માને સ્થાપન કરીને, નંદીશ્વરદ્વીપમાં જવું, ત્યાં અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ કરી દેવલોકમાં સ્વસ્વ-સ્થાને પાછા જવું, તેનું વર્ણન છે.

આ સ્થાને બે શ્લોકમાં પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે-સમકાળે થનારા તીર્થંકર પરમાત્માનો જન્મ મહોત્સવ ઈન્દ્ર મહારાજાઓ કેવી રીતે કરે, તે ખુલાસો કરી આપેલ છે.

પ્રાતઃકાળે રાજાને પુત્ર જન્મની વધામણી મળવી, નગરમાં સાફ-સફાઈ-મહોત્સવ-નાટક-ચેટક આદિનું આયોજન તથા બારમા દિવસે માતાને આવેલ સ્વપ્નાનુસારે ભદ્રકારી અક્ષરવાળું નામ સ્થાપન કરે, તેનું વર્ણન કર્યું છે.

ત્યાર બાદ પરમાત્માનું લાલન-પાલન આદિ કેવી રીતે થાય છે, કોણ કરે છે, તે બતાવીને ભણવાની તૈયારી અને જો ભોગાવલી કર્મ બાકી હોય તો લગ્ન કરે અને એ કર્મ ખપાવવા માટે જ એમનો સંસારવાસ હોય, તે જણાવેલ છે.

પરમાત્માનો દીક્ષા અવસર થતાં નવ લોકાંતિક દેવોનું આગમન તથા વાર્ષિક દાનના પ્રારંભનું વર્ણન છે.

આ નવ લોકાંતિક અને વર્ષાદાન અંગે કલ્પસૂત્ર અને શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથાંગના મતાંતરનું અન્ય ગ્રન્થોના ખુલાસા સાથે વર્ણન કરેલ છે.

પરમાત્મા દ્વારા અપાતા વર્ષાદાનની વિધિ તથા તેના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ છે.

દીક્ષા અવસર જાણીને ઈન્દ્ર મહારાજા સપરિવાર આવીને રાજા સાથે ભવ્ય વરઘોડો કાઢે. તે તથા પૂર્વે જે અન્ય સ્નાનાદિની વિધિ છે, તે પણ વિસ્તારથી બતાવેલ છે. દીક્ષાના વરઘોડાના વર્ણનમાં શિબિકા આદિને કોણ ક્યારે ઉપાડે ? તે સર્વ હકીકત અને નગરજનો આ વરઘોડો નિહાળવામાં કેવા એકતાન બની જાય છે તેનું હૃદયંગમ વર્ણન છે.

છેલ્લે કુટુંબના વડીલો પણ પ્રભુને આશીર્વાદ આપે, તેનું છ શ્લોકમાં વર્ણન વાંચતાં થાય કે પરમાત્મા પણ કેવા ગંભીર છે તથા આ બધું જ પ્રેમપૂર્વક સાંભળે છે અને વડીલો તેમને પુત્ર તરીકે બધી શીખામણ આપે છે.

ત્યાર પછી પરમાત્મા દીક્ષા પૂર્વે પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે, તે તથા એમની સાથે અન્ય જે રાજકુમારો આદિ

દીક્ષા લે, તેમનું પણ ટૂંક વર્ણન છે.

તીર્થંકર પરમાત્મા તથા અન્ય સર્વેના લોચ પછી તે વાળનું શું ? તેની વિગત પણ આ સ્થળે બતાવી છે.

ત્યાર બાદ ઇન્દ્ર મહારાજા દ્વારા દેવદૂષ્ય આપવું અને ભગવાન સ્વયંવ્રત સ્વીકાર કરતાં સૂત્રનો ઉચ્ચાર આદિ કરવું, તેમાં 'ભંતે' શબ્દ કેમ ન બોલે ? તેનો ખલાસો કરેલ છે.

આ રીતે પરમાત્મા આ સૂત્ર ઉચ્ચરે, તે સાથે જ ચોથું મન: પર્યવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે તથા ત્યાર પછી વિહાર અને તે દિવસથી જ કેવી રીતે સમતામાં રમે, સમત્વભાવને તે જ દિવસથી અસ્થિમજ્જાવત્ બનાવે, તેમાં મનને કેવું રાખે, તેનું વર્ણન છે. અને એ રીતે પરમાત્માના ગુણોનું પણ વર્ણન થઈ જાય છે.

દીક્ષા દિવસે જે તપ કર્યો હોય, તેનું પ્રથમ પારણું થાય એટલે પારણાનો લાભ જે ભાગ્યશાળીને સ્વાભાવિક મળે, તેને ત્યાં પાંચ દિવ્ય પ્રગટ થાય, તે નામોનો ટૂંક વિવરણપૂર્વક ઉલ્લેખ છે.

પરમાત્મા જે બાવીસ પરિષ્કોને સહન કરે, તેના નામ અને તે પરિષ્ક કઈ કઈ કર્મ પ્રકૃતિના ઉદયથી થાય, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે. તથા કેટલા પરિષ્ક સમકાળે હોય અને કયા કારણથી ? તે હેતુપૂર્વક વર્ણન કરેલ છે. તે માટે શંકા થતાં તેના ખુલાસા વિસ્તારથી કરેલ છે.

ત્યાર બાદ ઉપસર્ગોનું વર્ણન છે, તે ઉપસર્ગ ચાર પ્રકારના થાય અને તે દરેકના ચાર-ચાર પ્રકાર એમ ૧૬ પ્રકારે ઉપસર્ગ કોણ કરે અને પરમાત્મા કેવી રીતે સહન કરે ? તેનું વર્ણન કરેલ છે. આ રીતે પરિષ્ક અને ઉપસર્ગ સહન કરતાં પરમાત્મા કર્મોનો ક્ષય કરે છે. તે કયા કમથી શરૂ થાય છે, તે બતાવતાં ધ્યાનના ચાર પ્રકારનું વર્ણન છે.

ધ્યાન એટલે શું ?

ધ્યાનની સ્થિરતાનો સમય શું ?

તે અંગે મતાંતર અને ધ્યાન અંગે જુદી જુદી રીતે ખુલાસા કરેલ છે.

ધ્યાનથી થતા લાભ, કેવા સ્થાને ધ્યાન કરવું, તેમાં પણ સ્થિર મનવાળા માટે અમુક અપવાદ વિગેરે બતાવેલ છે.

૩૦ શ્લોકમાં ધ્યાન અંગે જુદી જુદી રીતે સમજણ આપીને પછી આર્તધ્યાનનું વર્ણન કરેલ છે. તેના ભેદ પાડીને ભેદોનું પણ વર્ણન કરેલ છે. ત્યાર પછી રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. રૌદ્રધ્યાન કેવી રીતે બને છે ? તે અંગેનું વર્ણન છે અને તે દૃષ્ટાંતપૂર્વક બતાવેલ છે.

ત્યાર બાદ ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ કહેલ છે. તેના ભેદો અને ક્રમશઃ કેવી રીતે આગળ વધાય, તે તથા તે ધ્યાનના ચિન્હ શું ? તથા ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબનનું વિસ્તારથી સરલ શ્લોકોમાં વર્ણન કરેલ છે. અને છેલ્લા આલંબન અનુપ્રેક્ષાનું તો ખૂબ જ સુંદર ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપીને આત્માને ભાવિત રાખવા માટે એક ચાવી આપી હોય તેમજ લાગે છે.

હવે ચોથા અને છેલ્લા શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. આ ધ્યાન અતિ સૂક્ષ્મ છે. અને તેને સમજાવવા માટે પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ખૂબ મહેનત લઈને સરળતાપૂર્વક સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલ છે.

શુક્લ ધ્યાનના ચાર આલંબનોનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે. આ શુક્લ ધ્યાનના વર્ણનમાં છેલ્લે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ? કયા કમથી થાય છે ? તે બતાવેલ છે. આ રીતે કેવળજ્ઞાન થાય એટલે તુરત જ દેવો અને ઇન્દ્રો સમવસરણની રચના કરે તેનું વર્ણન છે.

ખરેખર ! ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સમગ્ર લોકપ્રકાશ ગ્રંથનું જે રીતે સંકલન કર્યું છે તે જોતાં તથા કમે કમે વિષયને પકડીને તેની સાથે તેને અનુસૂરતા જે રીતે આગળ વધ્યા છે, તે જોતાં વાંચતાં વિચારતાં વારંવાર અહોભાવ થયા વિના રહેતો નથી કે આ મહાપુરુષ પાસે જ્ઞાન સાથે અનુભવ અને ધારણાશક્તિ પણ કેવી અજબ કોટીની હશે કે જેથી એક જ ગ્રંથમાં મોટા મોટા આગમોનો સાર આપીને બાળજીવો ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

હવે સમવસરણનું વર્ણન કરે છે—તેમાં સર્વપ્રથમ ભૂમિશુદ્ધિ, જલસિંચન, પુષ્પવૃષ્ટિ, મણિપીઠની રચના, પ્રથમ ગઢની વિશિષ્ટ કાંગરાઆદિ યુક્ત રચના, તેના રક્ષક પ્રતિહારી દેવ—એ ગઢ ઉપર રહેવાના અધિકારી વિગેરેનું

વર્ણન કરીને પછી બીજા ગઢનું વર્ણન છે. તેમાં પણ પગથિયા ચારે દિશામાં દ્વારપાલો વિગેરે તથા તેની રચનાનું વર્ણન કરીને તેમાં રહેનારા અધિકારીઓ (એટલે તિર્થ્યો)નું નામથી નિર્દેશ કરેલ છે.

આ ગઢમાં સુંદર દેવછંદાની રચના અંગે પણ વર્ણન છે.

ત્યાર પછી ત્રીજા ગઢની રચનાનું વર્ણન કરીને તેના દ્વારપાલોનું નામપૂર્વક વર્ણન કર્યા પછી મધ્યમાં પીઠ છે, તે પીઠની લંબાઈ પહોળાઈ આદિ પ્રમાણ બતાવીને, પછી સર્વ માનનું ટૂંકમાં વર્ણન છે. આ રીતે ગોળ સમવસરણનું વર્ણન કર્યા બાદ ચોરસ સમવસરણની હકીકત કહી છે. તેમાં પગથિયા-ગઢનું અંતર આદિ માન બતાવીને બાકીનું શેષ પ્રમાણ ગોળ સમવસરણ પ્રમાણે કહ્યું છે.

સમવસરણની પીઠના મધ્ય ભાગમાં રહેલા અશોક વૃક્ષનું વર્ણન છે. ૨૪ તીર્થકર પરમાત્માના સમવસરણમાં ૨૪ ચૈત્યવૃક્ષો કહ્યા છે તેના નામો શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર પ્રમાણે કહ્યા છે. તે ચૈત્યવૃક્ષો તે તે તીર્થકરના શરીરથી કેટલા પ્રમાણ હોય ? તથા તે વૃક્ષ સાથે અન્ય શું હોય ? તે સર્વ વિગત જણાવેલ છે.

ચૈત્યવૃક્ષ અંગે જે મતાંતર છે, તે અને ઉપરાંત પૂ. ઉપાધ્યાયજીએ સ્વ અભિપ્રાય પણ આપેલ છે.

ચૈત્યવૃક્ષ નીચે ચાર સિંહાસન જેની ઉપર બેસીને પરમાત્મા દેશના આપે છે, તેનું વર્ણન તથા પરમાત્મા ઉપર રહેલા છત્રત્રિક તથા આગળ ધર્મચક્ર આદિનું સુંદર વર્ણન છે.

આ સર્વકાર્ય કયા દેવ કરે તેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલ છે. પરમાત્માના સમવસરણમાં કઈ વિધિથી આગમન થાય તે જણાવેલ છે અને કૃતજાતા ગુણની પરાકાષ્ટા રૂપ “નમો તિથ્યસ્સ”ના ઉચ્ચારપૂર્વક સિંહાસન ઉપર બેસે છે. તે અંગે જે આગમપાઠો છે, તે પણ રજૂ કર્યા છે.

ત્યાર પછી પરમાત્માની પાંત્રીશ ગુણોથી યુક્ત જે વાણી હોય છે, તેનું ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે. સાથે બીલ્લ અને તેની પત્નીઓનું તથા વૃદ્ધ ડોશીનું દૃષ્ટાંત આપેલ છે.

આ દૃષ્ટાંતો પછી વાણીના ૩૫ ગુણોને વિગતપૂર્વક સમજાવેલ છે.

પરમાત્મા દેશના આપે છે, તેમાં પરમાત્મા સર્વ વિરતિ અને દેશવિરતિ ધર્મ પ્રકાશે છે. અહીં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મ. સર્વ વિરતિ અને દેશવિરતિનું વર્ણન ખૂબ જ વિસ્તારથી કરેલ છે. તેમાં સામાયિકનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે.

આ રીતે આગળ વર્ણન કર્યા પછી પરમાત્મા તીર્થપણે ચતુર્વિધ સંઘનું સ્થાપન કરે છે અને એમાં અઢાર હજાર શીલાંગનું વર્ણન કરેલ છે. તે અંગે શ્લોક ઉપરથી ખૂબ જ સુંદર ભાંગા કર્યા છે.

ત્યાર પછી શ્રાવકના વ્રતના ભાંગા બતાવેલ છે. તેની સ્થાપના અંકોથી બતાવીને વિસ્તાર કરેલ છે. તે ઉપરાંત ભંગના અંકોને દેવકુલિકા સ્વરૂપે સ્થાપેલ છે.

શ્રાવકના શ્રાવક પદનો અર્થ કરેલ છે.

ત્યાર બાદ ગણધર ભગવંત દેશના આપે. તે વખતે વ્યવસ્થા શું થાય ? તે વિગત વિસ્તારથી જણાવેલ છે.

પરમાત્માના રૂપથી રાજાના રૂપ સુધી કમવાર અનંત ગુણહીનતા કેવી રીતે છે ? તે બતાવેલ છે.

ત્યાર બાદ સમવસરણમાં બાર પર્ષદાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે હોય ? કોનું કયું સ્થાન ? તે બતાવેલ છે. અને તે કેવા કમથી ? કયા વિવેક ઔચિત્યથી બેસે છે, તે જણાવેલ છે.

સમવસરણમાં આવવાથી શું લાભ છે ? તે વર્ણન કર્યા બાદ જ્યારે પ્રથમ પૌરથી પૂર્ણ થાય, ત્યારે રાજા વિગેરે બલિ આપે તેનું વર્ણન છે. ત્યારબાદ પરમાત્માનું દેવછંદામાં જવાનું અને અન્ય ગણધર ભગવંતો દેશના આપે તેનું વર્ણન છે.

ત્યાર પછી આઠ પ્રાતિહાર્યો, જે પરમાત્મા સાથે જ હોય છે તેના નામ નિર્દેશ કરીને વિગત જણાવેલ છે.

ત્યાર પછી પરમાત્માના ૩૪ અતિશયોનાં નામ અને તેની વિગત સાથે વર્ણન કરેલ છે. પરમાત્માના અનંત દોષોનો નાશ થયેલો છે. તે છતાં મુખ્ય અઢાર પ્રકારના દોષો જે નાશ પામ્યા છે, તેના નામ આપેલ છે.

ત્યાર પછી પરમાત્માના વિહાર કમનું ટૂંક વર્ણન છે.

અંતિમ સમય જાણીને અનશન કરીને છેલ્લે સર્વકર્મના ક્ષય સમયે શૈલેષીકરણ પર આરૂઢ થઈને સર્વકર્મનો

ક્ષય કરે, ત્યારે દેવેન્દ્રો તથા રાજા વિગેરે ખેદ વ્યક્ત કરીને જે વિલાપ કરે છે, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે. ત્યાર પછી ઈન્દ્ર મહારાજા, તીર્થંકર પરમાત્મા, ગણધર ભગવંત તથા મુનિ ભગવંતોની ચિંતા કેવી રીતે બનાવે, તેનું વર્ણન છે.

કયા દેવોનું આ અંગે શું કામ હોય ? તે બતાવીને પછી છેલ્લે જ્યારે બધું શાંત થાય ત્યારે પરમાત્માની દાઢાઓને ઈન્દ્રાદિ દેવો લઈ જાય તથા ત્યાં કેવી રીતે રાખે-પૂજે, વિગેરે વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે અનંતગુણવાળા એવા તીર્થંકર પરમાત્મા અંગેનું વર્ણન જે આગમોના અર્કરૂપ છે તે બતાવીને ૧૧૦૦ શ્લોકનો આ વિશાળ સર્ગ પૂર્ણ કરેલ છે.

❖ સર્ગ - ૩૧મો ❖

ત્રીસમા સર્ગમાં તીર્થંકર પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું. જ્યારે આ સર્ગમાં ચક્રવર્તી સંબંધી વર્ણન છે.

તેમાં સૌ પ્રથમ ચક્રવર્તીપણું કયા કર્મના ઉદયથી આવે તેનું વર્ણન કરેલ છે. ત્યારબાદ ચક્રીનો જીવ કઈ ગતિમાંથી આવે તેના મતાંતરોપૂર્વક ખુલાસાઓ છે.

ચક્રવર્તીનું ઉચ્ચકુળમાં આવવું, માતાને સ્વપ્ન, જન્મ, લાલન પાલન-કળાપ્રાપ્તિ-આ રીતે ટૂંક વર્ણન કરીને રાજ્ય પ્રાપ્તિની સાથો સાથ રાજાના ૩૬ ગુણોના નામ પણ બતાવેલ છે.

ત્યારપછી ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ, તે અંગેની વિધિ તથા અઢાર શ્રેણિઓને બોલાવવી, તે અઢાર શ્રેણિઓ કઈ કઈ, તેના નામો વિગેરેનું વર્ણન છે. ત્યાર પછી સેના સહિત ષટ્ ખંડને જીતવા માટે માગધ તરફ પ્રયાણનું વર્ણન છે.

છાવણીનો વિસ્તાર, વાર્ધકીરત્નના કાર્યો, ચક્રી દ્વારા માગધ તીર્થને સાધવા માટે અટૂઠમસહિત પૌષધવ્રત-તેમાં અપવાદ વિગેરે બતાવેલ છે.

માગધાધિપતિને વશ કરવા માટેની વિધિ, માગધાધિપતિનું આવવું, કિંકરપણું સ્વીકારવું, ત્યાંથી ચક્રી સ્વસ્થાને આવી અષ્ટાક્ષિકોત્સવ કરવો, અને આગળ વરદામ તરફ પ્રયાણ કરવું, તે અંગે વર્ણન છે.

ત્યાર પછી વરદામ તીર્થાધિપતિને વશ કરવાનું કાર્ય કરી ત્યાંથી પ્રભાસ તીર્થ તરફ પ્રયાણ અને તેને વશ કરીને સિંધુદેવી-વૈતાદ્યાદિના અધિષ્ઠાયકોને વશ કરીને તમિસ્રાગુફા પાસે આવે, ત્યાં સુધી વર્ણન છે.

તમિસ્રાગુફાના અધિષ્ઠાયકની સેનાપતિ દ્વારા આરાધના અને ત્યાંથી સિંહલયવનદ્વીપ-આદિ અનેક દેશોને જીતીને પાછા ચક્રી પાસે આવે અને નિવેદન કરે ત્યાં સુધી વિસ્તારથી વર્ણન છે.

તમિસ્રાગુફાના દ્વાર ઉઘાડવા માટે સેનાપતિનું પ્રયાણ અને ત્યાં દંડરત્ન દ્વારા દ્વારને ઉઘાડે અને તે દરવાજો ઉઘડે, ત્યારપછી ચક્રીને જાણ કરે, ત્યાં સુધીનું વર્ણન છે.

ત્યાર પછી ગુફામાં પ્રવેશ, તેમાં મંડલોનું આલેખન વિગેરે તથા નિમગ્નજલા, ઉન્મગ્નજલા નદીનું ઉતરવું. ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ તથા વચ્ચે આવતા દેશોને વશ કરતા ચક્રી આગળ વધે તેમાં વચ્ચે સેનાપતિની યુદ્ધકુશળતાનું વર્ણન છે.

શ્લેચ્છો દ્વારા થતા ઉપદ્રવો, તેનું નિવારણ વગેરે છેવટે શરણનો સ્વીકાર, ત્યારપછી સેનાપતિને સિંધુ નિષ્કૂટને સાધવા માટે આજ્ઞા, ત્યાં જઈને, જીતીને પાછા આવે, ત્યારપછી લઘુ હિમવાન પર્વત તરફ પ્રયાણ, ત્યાંના અધિષ્ઠાયક દેવને બાણના પ્રક્ષેપન દ્વારા યાદ કરાવે, અને તે આવીને ચક્રીનું શરણ સ્વીકારે.

ત્યાંથી ઋષભકૂટ પાસે આવે, ત્યાં કાંકિણીરત્નથી પોતાનું નામ કેવી રીતે લખે ? તેની પૂરી વિગત બતાવેલ છે. ત્યાંથી પાછા વૈતાદ્ય તરફ ફરે. અને ત્યાં વિદ્યાધરો આવીને ચક્રીને સ્ત્રીરત્નનું ભેટણું કરે. ત્યાંથી ગંગાદેવીના ગૃહ તરફ ચાલે અને ત્યાંથી ખંડપ્રપાતા ગુફા પાસે આવે, તેને પણ તમિસ્રાની જેમ જ વિધિપૂર્વક આરાધીને પ્રવેશ કરે અને સામે પાર આવે ત્યાં સુધીનું સર્વ વર્ણન ટૂંકમાં જણાવેલ છે.

હવે જ્યારે ચક્રી, ગંગાના પશ્ચિમ કિનારે લશ્કરનો પડાવ હોય, ત્યારે ત્યાં નવનિધાનનું સ્મરણ કરે, તેના દ્વારા તેના અધિષ્ઠાયકો આવીને સેવકપણું સ્વીકારે વિગેરે હકીકત છે.

ત્યાંથી સેનાપતિ દક્ષિણ ભરતાર્ધના ગંગા નિષ્કૂટને સાધીને આવે અને ત્યાંથી ૬ ખંડને સાધીને ચક્રી કૃતકૃત્ય થયો છતો પોતાની રાજધાની તરફ ચાલે, ત્યારે તે કેવા આંબરપૂર્વક આવે છે, તેનું વર્ણન છે. ત્યાં આવ્યા

પછી નગરીમાં ભવ્યાતિભવ્ય પ્રવેશનું વર્ણન છે. ત્યાં નગરમાં પોતાના મહેલમાં આવીને જે-જે ઔચિત્ય વિગેરે કરે છે, તેની વિગત છે.

ત્યાર પછી કેટલોક કાળ પસાર થયા બાદ એમનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. તેની પૂર્વની વિધિ તથા તે માટેની તૈયારીઓનું વર્ણન છે અને તે કેવા મુહૂર્તમાં કરે અને કેવી રીતે ? તે સર્વ વર્ણન છે.

ચક્રી કુલ કેટલા અઠ્ઠમ કરે તથા કેટલી વખત બાણનો ઉપયોગ કરે, તે બતાવીને પછી ચક્રરત્ન આયુધશાળામાં જાય ત્યાં સુધીનું વર્ણન છે.

હવે ૭ એકેન્દ્રિય રત્નો અને ૭ પંચેન્દ્રિય રત્નોનું વર્ણન છે. તેમાં પ્રથમ ક્રમશઃ ૧. ચક્રરત્ન, ૨. દંડરત્ન, ૩. ખડ્ગરત્ન, ૪. છત્રરત્ન, ૫. ચર્મરત્ન, ૬. મણિરત્ન, ૭. કાંકિણીરત્ન.

આ સાતેનું ખૂબ જ વિસ્તારથી સુંદર શૈલીમાં વર્ણન કરેલ છે.

ત્યારપછી સાત પંચેન્દ્રિય રત્નોનું વર્ણન છે. તેમાં સૌ પ્રથમ ૧. સેનાપતિરત્ન, ૨. ગૃહપતિરત્ન, ૩. વાર્ધકીરત્નનું વર્ણન છે. તેમાં વાર્ધકીરત્નના વર્ણનમાં પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે વિસ્તારપૂર્વક લગભગ પ્રારંભિક ઉપયોગી વાસ્તુશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કરીને આ વિષયથી પણ આ ગ્રંથ બાકી ન રહી જાય, તેનું પૂરું ધ્યાન રાખ્યું છે.

ત્યારપછી ૪ પુરોહિત રત્ન, ૫. ગજરત્ન, ૬. અશ્વરત્ન અને ૭. સ્ત્રીરત્નનું વર્ણન કરેલ છે.

આ બધા રત્નોના અધિષ્ઠાયક રક્ષક દેવો આદિ પણ બતાવેલ છે. તે ઉપરાંત જે નવનિધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જે શાશ્વત અને અક્ષય હોય છે, તેનું વર્ણન કરેલ છે.

તેમાં ક્રમશઃ ૧. નૈસર્પ, ૨. પાંડુક, ૩. પિંગલ, ૪. સર્વરત્નક, ૫. મહાપદ્મ, ૬. કાળ, ૭. મહાકાળ, ૮. માણવક, ૯. શંખ નામ બતાવીને એ નવેનું ખૂબ જ વિશદ વર્ણન કરેલ છે, કે જેથી આપણને સર્વ હકીકત ખ્યાલમાં આવી શકે અને નવે નિધિઓની મહત્તા પણ જાણી શકીએ.

છેલ્લે લગભગ ૨૦ શ્લોકમાં ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિનું એટલે દેવો-રાજાઓ-આદિનો સંખ્યાથી નિર્દેશ કરીને ચક્રીનું પ્રકરણ પૂર્ણ કરેલ છે.

ત્યારપછી વાસુદેવ અને બળદેવનું વર્ણન છે. તેમાં પણ ચક્રીના ક્રમ પ્રમાણે વિકાસ બતાવીને મહત્ત્વના પ્રસંગોનું મુદ્દાસર વર્ણન કરેલ છે.

વચ્ચે કોટીશિલાનો પ્રસંગ આવતાં એનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન છે, તેનું નામ કેમ પડ્યું ? આનો ઉપયોગ ક્યારથી શરૂ થયો વિગેરે વિચાર સપ્તતિકાના આધારે જણાવેલ છે. પ્રતિવાસુદેવના સ્વરૂપમાં વાસુદેવનું પ્રમાણ આપીને વિશેષ જે હોય તેનું વર્ણન કરેલ છે.

ત્યાર પછી નવ નારદોનું સ્વરૂપ બતાવતાં તેના પુરાવા માટે શ્રીરામચરિત્રનું એક દૃષ્ટાંત આપેલ છે અને એ રીતે નારદ કેવા હોય ? તેનો સ્વભાવ કેવો હોય ? વિગેરેનું સુંદર વર્ણન કરેલ છે.

ત્યાર પછી ૧૧ રુદ્રોનું ફક્ત ૧ શ્લોકમાં અલ્પ વર્ણન છે. એમના વિષે વિશેષ કંઈ કહ્યું નથી.

છેલ્લે પુરુષોના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ વિભાગ પાડીને બતાવેલ છે. તેમાં કયા-કયા પુરુષો આવે ? તે બતાવેલ છે. આ રીતે શક્ય એટલા વિસ્તારથી ચક્રવર્તી આદિનું સ્વરૂપ બતાવવા છતાં સરળતા અને નમ્રતાના ભંડાર પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કહ્યું કે-હું તો અલ્પ જ વાત કરી શક્યો છું. વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ આગમશાસ્ત્રોનું અવગાહન કરવું.

આ રીતે ૨૮ થી ૩૧ સર્ગના આ કાળલોક પૂર્વાર્ધના સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી જ ખ્યાલ આવશે કે આ મહાનગ્રંથમાં કેવા ઉચ્ચ પદાર્થો આપ્યા છે.

આપણે પણ આ મહાનગ્રંથને યથામતિ સમજીને એના તત્ત્વચિંતનમાં મગ્ન બની આત્મ કલ્યાણના પંથે આગળ વધી શિવસુખના ભોક્તા બનીએ.

વિ. સં. ૨૦૪૫. ચૈત્ર સુદ-૧૩

પરમાત્મા મહાવીરસ્વામી જન્મ કલ્યાણક

ભુજ (કચ્છ)

મુનિ હેમપ્રભવિજય

કાલલોક પૂર્વાર્ધમાં આવેલ આગમ પાઠોનો અકારાદિક્કમ

ભાગ - ૪

આગમ પાઠો	સર્ગ નં.	શ્લોક નં.
અભિધાન ચિંતામણિ	૨૮	૫૭૪
અનુયોગદ્વાર સૂત્ર	૨૯	૭
અનુયોગ દ્વાર	૨૯	૨૨
અનુયોગ દ્વાર વૃત્તિ	૨૯	૨૩૫
અનુયોગ દ્વાર વૃત્તિ	૩૧	૩૫૮
અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર	૩૧	૩૫૮
અનુયોગ દ્વાર	૩૧	૩૬૦
અંતકૃત સૂત્ર	૩૧	૫૯૧
આગમ	૨૮	૧૨
આગમ	૨૮	૫૫
આવશ્યક ટીકા	૨૮	૨૩૬
આરંભસિદ્ધિ ટીકા	૨૮	૭૬૧
આરંભસિદ્ધિ ટીકા	૨૮	૮૮૫
આચારાંગ સૂત્ર લોકસાર નિર્યુક્તિ	૨૯	૧૦૩
આવશ્યક વૃત્તિ (મલયગિરિ કૃત)	૨૯	૨૧૬
આવશ્યકવૃત્તિ	૩૦	૧૪
આવશ્યક હારિભદ્રી	૩૦	૧૯
આવશ્યક સૂત્ર	૩૦	૧૯
આવશ્યક નિર્યુક્તિ	૩૦	૩૩
આવશ્યક હારિભદ્રી	૩૦	૪૪
આવશ્યક હારિભદ્રી	૩૦	૧૯૦
આવશ્યક સૂત્ર	૩૦	૨૭૭
આચારાંગ સૂત્ર નિર્યુક્તિ	૩૦	૩૯૬
આવશ્યક હારિભદ્રી (ધ્યાનશતક વૃત્તિ)	૩૦	૪૧૩
આવશ્યક ચૂર્ણિ	૩૦	૬૧૨
આચારાંગ સૂત્ર - વૃત્તિ	૩૦	૭૨૮
આવશ્યક સૂત્ર	૩૦	૮૦૯
આવશ્યક સૂત્ર - વૃત્તિ	૩૦	૯૩૯
આવશ્યક ચૂર્ણિ	૩૦	૯૪૦
આવશ્યક વૃત્તિ	૩૦	૧૦૩૪

આવશ્યક નિર્યુક્તિ	૩૧	૬
આવશ્યક નિર્યુક્તિ	૩૧	૧૨
આવશ્યક સૂત્ર ટીપ્પણી	૩૧	૧૪૩
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ટીકા	૨૮	૧૦૨૫
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (હરિકેશી મહર્ષિ)	૩૦	૧૩
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (પ્રાકૃત ટીકા)	૩૦	૪૪
ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (પ્રાકૃત ટીકા)	૩૦	૧૯૦
ઋષભદેવ ચરિત્ર (હેમચન્દ્રાચાર્ય)	૩૧	૨૧૯
ઋષભ ચરિત્ર	૩૧	૨૨૮
ઋષભ ચરિત્ર	૩૧	૨૮૦
ઋષભ ચરિત્ર	૩૧	૫૩૮
ઓઘ નિર્યુક્તિ સૂત્ર	૨૮	૧૨૮
કર્મપ્રકૃતિ	૨૮	૨૩૬
કર્મગ્રન્થ ટીકા	૨૮	૨૩૬
કાવ્યાનુશાસન સૂત્ર	૨૮	૧૭૦
કર્મગ્રન્થ-૬ વૃત્તિ	૨૮	૨૧૬
કાલ સપ્તતિકા	૨૮	૨૨૩
કર્મગ્રન્થ - ત્રીજો	૩૦	૧૯
કર્મગ્રન્થ - પાંચમો	૩૦	૧૯
કલ્પસૂત્ર	૩૦	૨૭૭
કાવ્યાનુશાસન (હેમચન્દ્રાચાર્ય)	૩૦	૬૩૭
કલ્પ પુસ્તક	૩૧	૫૦૬
ગ્રન્થાન્તર	૨૮	૧૭૦
છેદ ગ્રન્થ સૂત્ર	૨૮	૧૧૮
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજાપ્તિ વૃત્તિ	૨૮	૧૯૮
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૨૪૭
જ્યોતિષ્કરંડક વૃત્તિ	૨૮	૨૫૭
જંબૂદ્વીપ પ્રજાપ્તિ વૃત્તિ	૨૮	૩૬૭
જંબૂદ્વીપ પ્રજાપ્તિ વૃત્તિ	૨૮	૪૦૧
જંબૂદ્વીપ પ્રજાપ્તિ	૨૮	૪૬૬
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૪૬૮
જંબૂદ્વીપ પ્રજાપ્તિ સૂત્ર	૨૮	૪૬૯
જંબૂદ્વીપ પ્રજાપ્તિવૃત્તિ(ઉપા.શાન્તિચન્દ્રગણિ.)	૨૮	૪૬૯
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૪૭૧
જ્યોતિષ્કરંડક (પાદલિપ્તસૂરિ.)	૨૮	૪૭૨

જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૬૧૦
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૬૫૯
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૬૬૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ	૨૮	૬૬૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ	૨૮	૬૬૪
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૮૦૭
જ્યોતિષ્કરંડક ટીકા (મલયગિરિ)	૨૮	૮૦૮
જ્યોતિષ્કરંડક	૨૮	૧૦૨૮
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ	૨૯	૭
જ્યોતિષ્કરંડક ટીકા (મલયગિરિ)	૨૯	૨૧
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ	૨૯	૨૨
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૨૯	૨૬
જ્યોતિષ્કરંડક વૃત્તિ	૨૯	૪૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૨૯	૪૪
જીવાભિગમ સૂત્ર	૨૯	૧૦૨
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૨૯	૧૦૩
જ્યોતિષ્કરંડક વૃત્તિ (મલયગિરિ મ.)	૨૯	૧૬૬
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૨૯	૧૬૬
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૨૯	૧૭૦
જીવાભિગમ વૃત્તિ	૨૯	૨૧૦
જંબૂદ્વીપ વૃત્તિ	૨૯	૨૧૦
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૨૯	૨૧૬
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૨૯	૨૧૮
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ (ઉપા. શાંતિચંદ્ર ગણિ.)	૨૯	૨૩૦
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૨૯	૨૫૬
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૨૯	૨૫૮
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ	૩૦	૨૩૧
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ	૩૦	૮૦૯
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૩૦	૧૦૫૧
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૩૧	૨૧
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૩૧	૭૯
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૩૧	૨૧૯
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ ચૂંચિ	૩૧	૨૨૫
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૩૧	૨૨૮
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૩૧	૩૧૯
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ	૩૧	૩૨૭

જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૩૧	૩૩૪
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૩૧	૩૫૮
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૩૧	૩૬૦
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વૃત્તિ	૩૧	૪૦૫
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ મૂળ	૩૧	૪૦૫
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૩૧	૪૬૫
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૩૧	૫૪૦
જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર	૩૧	૫૫૭
જ્ઞાતા ધર્મકથા વૃત્તિ (મહિલ અધ્યયન)	૩૦	૧૪
જ્ઞાતા ધર્મકથા	૩૦	૧૮
જ્ઞાતા ધર્મકથા સૂત્ર	૩૦	૨૭૭
જ્ઞાતા ધર્મકથા સ્વાવચૂર્ણિ (જ્ઞાનસાગરસૂરિ)	૩૦	૨૭૭
જ્ઞાતા ધર્મકથા સૂત્ર	૩૦	૨૮૧
જ્ઞાતા ધર્મકથા વૃત્તિ	૩૦	૧૦૬૧
જ્ઞાતા ધર્મકથા સૂત્ર (પાંચમું અધ્યયન)	૩૧	૫૮૧
જ્ઞાતા ધર્મકથા વૃત્તિ	૩૧	૬૩૩
તત્ત્વાર્થ વૃત્તિ	૨૮	૬૮
તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય	૨૮	૭૬
ત્રિષષ્ટિં શલાકા પુરુષ ૭મું પર્વ	૩૦	૬૦
ધર્મ સંગ્રહણી વૃત્તિ	૨૮	૫૭
નંદિ સૂત્ર ચૂર્ણિ	૨૮	૯૯૨
નંદિ સૂત્ર ટીકા	૨૮	૧૦૨૮
નીતિશાસ્ત્ર	૩૧	૩૭૫
પ્રાચીન ગાથા	૨૮	૩૯૩
પ્રાચીન ગાથા	૨૮	૮૦૫
પ્રાચીન ગાથા	૨૮	૯૧૯
પ્રાચીન ગાથા	૨૮	૧૦૦૮
પ્રાચીન ગાથા	૨૯	૨૨૩
પ્રજ્ઞાપના વિશેષપદ વૃત્તિ	૨૮	૨૧૬
પ્રશ્ન વ્યાકરણ	૩૦	૧૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૩૧૮
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૧૫
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૨૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૪૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૫૦
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૫૩

પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૬૬
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૮૭
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૯૪
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૪૯૯
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૫૦૪
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૫૧૦
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૫૧૧
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૫૧૬
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૫૧૮
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૫૨૦
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૫૬૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૬૨૨
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૬૪૫
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૭૩૬
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૭૩૭
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૭૫૯
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૭૮૧
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૭૯૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૮૨૫
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૯૦૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૯૨૭
પ્રાચીન ગાથા	૩૦	૯૭૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૧	૧૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૧	૮૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૧	૨૧૩
પ્રાચીન ગાથા	૩૧	૨૧૪
પુરાતનશાસ્ત્ર	૩૧	૩૫૭
પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ	૩૧	૩૫૮
પ્રશ્ન વ્યાકરણ વૃત્તિ	૩૧	૫૮૩
પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર	૩૧	૫૮૭
પ્રશ્ન વ્યાકરણ	૩૧	૫૯૧
પદ્ય ચરિત્ર	૩૧	૬૦૦
પ્રશ્ન વ્યાકરણ વૃત્તિ	૩૧	૬૩૩
બૃહત્સંપ્રહણી વૃત્તિ (મલયગિરિ કૃત)	૨૯	૨૩૦
બૃહત્સંપ્રહણી બૃહદ્વૃત્તિ (મલયગિરિ કૃત)	૩૧	૩૫૮
ભાષ્ય ટીકા	૨૮	૬૯

ભાષ્યકાર.....	૨૮	૧૮૫
ભગવતી સૂત્ર.....	૨૮	૨૩૬
ભગવતી ટીકા.....	૨૮	૬૬૪
ભગવતી સૂત્ર.....	૨૯	૭
ભગવતી સૂત્ર.....	૨૯	૨૨
ભગવતી સૂત્ર શતક-૨૪, ઉદ્દેશ-૧૨.....	૨૯	૨૬
ભગવતી સૂત્ર શતક-૬, ઉદ્દેશ-૭.....	૨૯	૨૧૦
ભગવતી સૂત્ર.....	૩૦	૬૩૩
ભક્તામર સ્તોત્ર.....	૩૦	૯૦૭
ભક્તામર સ્તોત્ર.....	૩૦	૧૦૦૦
મહાભાષ્ય વૃત્તિ.....	૨૮	૫૭
મહાભાષ્ય.....	૨૮	૧૩૯
માથુર વાયના.....	૨૯	૭
મહાનિશીથ (પમું અધ્યયન).....	૩૧	૫૬૫
યોગશાસ્ત્ર.....	૨૮	૧૯૮
રત્નમાલા ભાષ્ય.....	૩૧	૪૦૦
રામ ચરિત્ર.....	૩૧	૫૮૭
રામ ચરિત્ર.....	૩૧	૬૧૪
લૌકિકશાસ્ત્ર.....	૨૮	૨૫૭
લીલાવતી ગ્રન્થ.....	૨૮	૨૫૭
લૌકિક જ્યોતિષશાસ્ત્ર.....	૨૮	૨૮૧
લૌકિકશાસ્ત્ર.....	૩૧	૫૪૦
વાલભી વાયના.....	૨૯	૧૩
વસુદેવ ચરિત્ર.....	૩૦	૩૪
વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર.....	૩૦	૫૬
વૃદ્ધ શતુંજય માહાત્મ્ય.....	૩૦	૫૯
વિપાક સૂત્ર.....	૩૦	૭૨૩
વિવેક વિલાસ ગ્રન્થ.....	૩૧	૩૯૫
વાસ્તુશાસ્ત્ર.....	૩૧	૩૯૬
વરાહ.....	૩૧	૪૦૨
વરાહ.....	૩૧	૪૦૮
વિવેક વિલાસ ગ્રન્થ.....	૩૧	૪૧૪
વ્યવહાર પ્રકાશ.....	૩૧	૪૧૯
વાસ્તુસાર ગ્રન્થ (મંડન નામના સૂત્રાધારે).....	૩૧	૪૫૨
વિચાર સંપ્તિકા.....	૩૧	૬૦૦
શાન્તિનાથ ચરિત્ર.....	૩૦	૪૪

શાન્તિનાથ ચરિત્ર	૩૦	૬૦
શાન્તિનાથ ચરિત્ર (મુનિસુંદરસૂરિ કૃત)	૩૦	૧૯૦
શાન્તિનાથ ચરિત્ર (હેમચન્દ્રાચાર્ય કૃત)	૩૧	૫૫
શાન્તિનાથ સ્તોત્ર	૩૧	૫૫૭
સિદ્ધાંત	૨૮	૧૦૦
સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ	૨૮	૪૧૦
સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ ટીકા	૨૮	૭૩૯
સંગ્રહણી	૩૦	૩૪
સપ્તતિશતસ્થાન ગ્રન્થ	૩૦	૬૦
સ્થાનાંગ સૂત્ર	૩૦	૭૬
સમવાયાંગ સૂત્ર સમવાય-૩૨	૩૦	૧૯૦
સમવાયાંગ સૂત્ર	૩૦	૩૧૯
સ્થાનાંગ વૃત્તિ	૩૦	૪૦૮
સ્થાનાંગ વૃત્તિ	૩૦	૪૧૨
સમવસરણ સ્તોત્ર	૩૦	૫૫૪
સમવસરણ સ્તોત્ર	૩૦	૫૮૯
સમવસરણ અવચૂર્ણિ	૩૦	૫૮૯
સમવસરણ સ્તોત્ર અવચૂર્ણિ	૩૦	૬૦૬
સમવાયાંગ સૂત્ર	૩૦	૬૦૬
સમવસરણ સ્તોત્રાવચૂર્ણિ	૩૦	૬૧૨
સ્થાનાંગ સૂત્ર - ટીકા	૩૦	૮૮૪
સમવાયાંગ સૂત્ર	૩૦	૯૯૬
સંગ્રહણી	૩૧	૧૨
સંગ્રહણી	૩૧	૩૧૯
સ્થાનાંગ વૃત્તિ	૩૧	૩૫૮
સિદ્ધાંત શિરોમણિ (ભાષ્કરાચાર્ય)	૩૧	૩૮૩
સ્થાનાંગ સૂત્ર	૩૧	૫૨૬
સમવાયાંગ	૩૧	૫૫૯
હીર પ્રશ્નોત્તર	૨૯	૩૨૯
હીર પ્રશ્નોત્તર	૩૦	૬૦

કાલ લોકપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ અનુક્રમણિકા

* વંદનાવલી	૩
* ઉપકાર સ્મૃતિ ઋણ સ્વીકાર	૪
* આ ગ્રંથ અંગે કંઈક !	૬
* પ્રકાશકીય	૮
* કાલલોક સર્ગ ૨૮ થી ૩૧નું ટૂંકમાં વિવરણ ..	૯
* આગમપાઠોની યાદી	૨૨

સર્ગ-અઢાવીશમો

નંબર	વિષય	શ્લોક નં.
૧	મંગલાચરણ	૧
૨	કાળની ઉત્પત્તિ	૩
૩	જ્યોતિષ ચક્રની ઉત્પત્તિ	૪
૪	કાળની બાબતમાં અન્ય આચાર્યનો મત ...	૫
૫	વર્તનાની વ્યાખ્યા	૭
૬	પરિણામની વ્યાખ્યા	૮
૭	ક્રિયાની વ્યાખ્યા	૯
૮	પરાપરની વ્યાખ્યા	૧૦
૯	વર્તનાદિ ચાર પ્રકાર તે જ કાળ	૧૧
૧૦	કાળ કોને કહેવાય ?	૧૩
૧૧	વર્તનાદિ વડે પ્રાપ્ત થયેલો કાળ એ જુદું દ્રવ્ય નથી તેની સિદ્ધિ	૧૪
૧૨	આ બાબતમાં અન્ય આચાર્યનો મત	૧૮
૧૩	કાળ નામના છઠ્ઠા દ્રવ્યની સિદ્ધિ	૧૯
૧૪	સમયાદિ કાળના વિશેષો	૨૨
૧૫	કાળ દ્રવ્ય ન હોય તો	૨૩
૧૬	હેમંત ઋતુના કારણે થતા ફેરફાર	૨૬
૧૭	વસંત ઋતુની શોભા	૩૨
૧૮	ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન	૩૪
૧૯	વર્ષાઋતુમાં મેઘની ધારા	૩૭
૨૦	શરદ ઋતુમાં સૂર્ય-ચન્દ્રનો પ્રતાપ	૪૧
૨૧	ઋતુના ભેદનું મુખ્ય કારણ કાળ	૪૭
૨૨	આત્રાદિ વૃક્ષોને કાળની અપેક્ષા	૪૮
૨૩	કાળદ્રવ્ય ન માનીએ તો	૪૯
૨૪	અતીતકાળના બે પ્રકાર	૫૧
૨૫	ભવિષ્યકાળના બે પ્રકાર	૫૨
૨૬	કાળદ્રવ્યની અનુમાનથી સિદ્ધિ	૫૩

૨૭	આગમમાં પ્રશ્ન-દ્રવ્યો કેટલા ?	૫૬
૨૮	વર્તનાદિનું વિશેષ સ્વરૂપ	૫૮
૨૯	પરિણામનું વિશેષ સ્વરૂપ	૫૯
૩૦	પરિણામના બે પ્રકાર	૬૩
૩૧	પરિણામના ત્રણ પ્રકાર	૬૪
૩૨	ક્રિયાનું વિશેષ સ્વરૂપ	૭૦
૩૩	ક્રિયાના ત્રણ પ્રકાર	૭૧
૩૪	પરત્વાપરત્વનું વિશેષ સ્વરૂપ	૭૨
૩૫	કાળ શું ઉપકાર કરે છે ?	૭૭
૩૬	મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર કાળદ્રવ્યને વિષે શંકા	૭૯
૩૭	મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર કાળદ્રવ્યની શંકાનું સમાધાન	૮૧
૩૮	કાળ દ્રવ્યના ૧૧ નિક્ષેપા અને તેનું વિવરણ	૯૪
૩૯	સન્નામ કાળ કોને કહેવાય ?	૯૫
૪૦	સ્થાપના કાળ કોને કહેવાય ?	૯૫
૪૧	દ્રવ્ય કાળ કોને કહેવાય ?	૯૬
૪૨	જીવ દ્રવ્યને વિષે સાદિ-સાંતાદિ ભેદો	૯૮
૪૩	સિદ્ધના જીવો ભવ્ય કે અભવ્ય ?	૧૦૧
૪૪	અજીવ દ્રવ્યને વિષે સાદિ-સાંતાદિ ભેદો	૧૦૩
૪૫	અઢાકાળ કોને કહેવાય ?	૧૦૫
૪૬	યથાયુષ્ક કાળનું સ્વરૂપ	૧૦૮
૪૭	ઉપક્રમ કાળનું સ્વરૂપ	૧૧૧
૪૮	ઉપક્રમ કાળના બે પ્રકાર	૧૧૩
૪૯	સમાચારીના ત્રણ પ્રકાર	૧૧૬
૫૦	છઠ્ઠા ઉપક્રમકાળમાં દશવિધ સમાચારીનું સ્વરૂપ	૧૧૯
૫૧	ઈચ્છાકાર આદિ સમાચારીની વ્યાખ્યાઓ	૧૨૦
૫૨	ઓઘ સમાચારી કોને કહેવાય ?	૧૨૯
૫૩	સોપક્રમ આયુષ્યવાળા જીવો શું કરે ? ..	૧૩૬
૫૪	ઉપક્રમ કયા કર્મોના થાય ?	૧૩૭
૫૫	અપવર્તના કયા કર્મોની થાય ?	૧૩૮
૫૬	કર્મોના ઉપક્રમ વિષે શંકા	૧૪૧
૫૭	કર્મોના ઉપક્રમ વિષેની શંકાનું સમાધાન	૧૪૩

૫૮	કર્મોના વિપાક બે પ્રકારે	૧૪૮	૯૨	એક યુગના કેટલા રાત્રિ-દિવસ થાય તેની ગણતરી	૪૪૬
૫૯	યથાસ્થિતિ વડે ભોગવાતા કર્મ વિષે શંકા	૧૪૯	૯૩	એક યુગના માસની સંખ્યા જાણવાની રીત	૪૫૬
૬૦	તેનું સમાધાન	૧૫૨	૯૪	યુગની શરૂઆત ક્યારે થાય ?	૪૬૧
૬૧	કૃતનાશ અને અકૃતાગમ નામના દોષની પ્રાપ્તિ વિષે શંકા	૧૫૫	૯૫	શ્રાવણ કૃષ્ણ પ્રતિપદાએ યુગ વિગેરેનો આરંભ	૪૬૭
૬૨	તેનું સમાધાન	૧૫૯	૯૬	તે અંગે બીજા વિદ્વાનોના મતાંતરો	૪૬૯
૬૩	દેશકાળનું સ્વરૂપ	૧૮૨	૯૭	આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે યુગ વિગેરેનું સ્વરૂપ	૪૭૩
૬૪	કાળકાળ વિષે	૧૮૬	૯૮	દક્ષિણાયનનો આરંભ	૪૭૯
૬૫	નવમા પ્રમાણકાળનું સવિસ્તર સ્વરૂપ ..	૧૯૨	૯૯	ઉત્તરાયનનો આરંભ	૪૮૨
૬૬	પ્રમાણકાળ-સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એમ ત્રણ પ્રકારે	૨૦૧	૧૦૦	સૂર્યના અયનને જાણવાની રીત	૪૮૩
૬૭	સમય કોને કહેવાય તેનું સ્વરૂપ	૨૦૩	૧૦૧	યુગની મધ્યે નવ માસ વ્યતીત થયે પાંચમે કયું અયન છે ? તે જાણવાની રીત ...	૪૮૯
૬૮	પ્રાણનું સ્વરૂપ	૨૧૩	૧૦૨	પચીશ માસ પછી દસમે આવતાં અયન જાણવાની રીત	૪૯૭
૬૯	ક્ષુલ્લક ભવનું સ્વરૂપ	૨૧૮	૧૦૩	ચન્દ્રના ૧૩૪ અયનોનું સ્વરૂપ	૫૦૪
૭૦	એક મુહૂર્તમાં થતા ક્ષુલ્લક ભવો	૨૨૩	૧૦૪	૧૩૪ અયનના મુહૂર્ત પ્રમાણે એક અયનના કેટલા ? તેની ત્રિરાશિ	૫૧૫
૭૧	કાળના તોલ અને માપનું સ્વરૂપ	૨૫૪	૧૦૫	સૂર્ય-ચન્દ્રના અયનોનો મુકાબલો	૫૧૯
૭૨	નાલિકા કોને કહેવાય ?	૨૭૮	૧૦૬	અયનના આરંભરૂપ અયનની આવૃત્તિઓ	૫૩૦
૭૩	મુહૂર્ત, તોલ અને માપની અપેક્ષાએ રાત્રિ-દિવસ	૨૮૩	૧૦૭	કોઈપણ આવૃત્તિ કઈ તિથિએ આવે ? તે જાણવાની રીત	૫૩૭
૭૪	પાંચ પ્રકારના સંવત્સરનું સ્વરૂપ	૨૯૦	૧૦૮	યુગને વિષે પહેલી આવૃત્તિની તિથિ જાણવાની રીત	૫૪૧
૭૫	કાળ વિશેષો સૂર્યવર્ષના માન વડે કહ્યા તે વિષે શંકા	૨૯૬	૧૦૯	મહા માસમાં થતી બીજી આવૃત્તિની કઈ તિથિ ?	૫૪૯
૯૬	તેનું સમાધાન	૨૯૮	૧૧૦	ત્રીજી આવૃત્તિ કઈ તિથિએ	૫૫૪
૭૭	પાંચ પ્રકારના માસનું પ્રમાણ	૩૦૯	૧૧૧	સૂર્યની એક આવૃત્તિથી બીજી આવૃત્તિ કેટલા દિવર આવે ? અને કેવી રીતે ?	૫૫૯
૭૮	પાંચ માસની ઉત્પત્તિ વિષે	૩૧૫	૧૧૨	દશે આવૃત્તિને વિષે સૂર્ય ભોગ્ય નક્ષત્રો	૫૬૭
૭૯	સર્વ નક્ષત્રોનો ક્ષેત્ર વિષ્કંભ	૩૨૦	૧૧૩	વિષુવત્નું સ્વરૂપ	૫૭૪
૮૦	ચન્દ્રની કળાની વૃદ્ધિ-હાનિ	૩૩૦	૧૧૪	વિષુવોની સાથે તિથિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રનો યોગ	૫૭૯
૮૧	કૃષ્ણપક્ષ-શુક્લપક્ષ વિષે	૩૩૫	૧૧૫	વિષુવત્નું કરણ	૫૮૨
૮૨	ઋતુમાસ કેવી રીતે થાય	૩૩૮	૧૧૬	યુગને વિષે પહેલું વિષુવ કઈ તિથિએ ?	૫૮૫
૮૩	સૂર્યમાસ વિષે	૩૩૯	૧૧૭	છએ ઋતુનું સ્વરૂપ	૬૦૭
૮૪	અધિક માસની ઉત્પત્તિ	૩૪૮	૧૧૮	સૂર્ય ઋતુનું કરણ	૬૧૮
૮૫	પાંચ પ્રકારના માસનું પ્રયોજન	૩૬૭			
૮૬	સૂર્યવર્ષના ૩૬૬ રાત્રિદિવસ જાણવાની રીત	૩૬૮			
૮૭	સૂર્ય વર્ષાદિના કેટલા મુહૂર્ત ?	૩૭૬			
૮૮	સૂર્યવર્ષ-ચન્દ્રવર્ષાદિના તોલનું પ્રમાણ ...	૩૮૩			
૮૯	પાંચ વર્ષના યુગનું વિશેષ સ્વરૂપ	૩૯૨			
૯૦	ચૂર્ણિકા ભાગ કોને કહેવાય	૪૦૮			
૯૧	સૂર્યના મુહૂર્તનું પ્રમાણ લાવવાનો ઉપાય	૪૩૨			

૧૧૯ એક યુગમાં આવતી ૩૦ ઋતુઓ ક્યારે પૂર્ણ થાય ?	૬૩૬	૧૫૨ દક્ષિણાયનને વિષે છાયા પોરસી તેનું પ્રમાણ	૧૦૧૨
૧૨૦ ઋતુને સમાપ્ત કરનારી તિથિનું કરણ .	૬૬૬	૧૫૩ પાદ, જાનુ અને વેંતનું પ્રમાણ	૧૦૧૩
૧૨૧ ચન્દ્રને આશ્રયીને ઋતુઓનું સ્વરૂપ	૬૮૦	૧૫૪ દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયનમાં ધ્રુવાંક ..	૧૦૧૭
૧૨૨ ચંદ્રઋતુ જાણવાનું કરણ	૬૮૮	૧૫૫ યુગના પાંચ વર્ષમાં થતી છાયાની હાનિ-વૃદ્ધિ	૧૦૧૮
૧૨૩ ચંદ્રઋતુ કઈ તિથિએ પૂર્ણ થાય	૭૦૦	૧૫૬ ત્રણમાસે અને છ માસે થતી છાયાની હાનિ-વૃદ્ધિનું પ્રમાણ	૧૦૨૮
૧૨૪ સૂર્યઋતુ સમાપ્તિ વખતે ચંદ્ર સૂર્યનું કયું નક્ષત્ર હોય ?	૭૧૩	૧૫૭ દરેક અયનમાં આવતી અહોરાત્રિ અને તિથિઓનું પ્રમાણ	૧૦૩૭
૧૨૫ બાર માસના લૌકિક અને લોકોત્તર નામ	૭૩૫	૧૫૮ પર્વની ઇષ્ટ તિથિએ પોરસી જાણવાની રીત	૧૦૪૩
૧૨૬ પંદર દિવસના નામ	૭૪૨	૧૫૯ યુગના પંચાશીમા પર્વમાં થતી પાંચમની તિથિએ છાયા-પોરસી જાણવાની રીત .	૧૦૫૧
૧૨૭ પંદર રાત્રિના નામ	૭૪૭	૧૬૦ યુગના ૯૭ પર્વ જાય ત્યારે પાંચમની તિથિએ કેટલાં પગલાંની પોરસી થાય	૧૦૬૧
૧૨૮ પંદર તિથિઓના નામ	૭૫૧	૧૬૧ અયનમાં પોરસીના પ્રમાણથી વ્યતીત તિથિનું જ્ઞાન કરવાની રીત	૧૦૭૦
૧૨૯ પંદર તિથિઓના સ્વામી	૭૫૯	૧૬૨ ચાર પાદવાળા ધ્રુવાંકમાંથી આઠ આંગળની છાયાની હાનિ થતાં ઉત્તરાયણના દિવસો	૧૦૭૬
૧૩૦ અહોરાત્ર તથા તિથિઓની ઉત્પત્તિમાં ફેરફાર	૭૬૨	૧૬૩ પાદોન પૌરુષી વિષે	૧૦૮૦
૧૩૧ તિથિઓના કાળનું પ્રમાણ	૭૬૭	૧૬૪ સાર્ધ પૌરુષી વિષે	૧૦૮૩
૧૩૨ ઇચ્છિત તિથિએ કાળનું પ્રમાણ જાણવાનું કરણ	૭૭૫	૧૬૫ પૂર્વાર્ધ પૌરુષી વિષે	૧૦૮૫
૧૩૩ અવમરાત્ર (ક્ષયતિથિ)નું સ્વરૂપ	૮૮૪	૧૬૬ સર્ગ સમાપ્તિ	૧૦૯૦
૧૩૪ યુગપૂર્વાર્ધ અને યુગપશ્ચિમાર્ધનું યંત્ર	૮૪૪	સર્ગ-૨૮ અંગે વિવેચન .. પાના નં. ૧૭૪થી ૧૯૩ સર્ગ-ઓગણત્રીશમો	
૧૩૫ નષ્ટતિથિ જાણવાનું કરણ	૮૫૧	૧ પૂર્વાંગ તથા પૂર્વ કોને કહેવાય	૪
૧૩૬ ભવ, બાલવાદિ કરણોની પ્રરૂપણા	૮૬૭	૨ એક પૂર્વના કેટલા વર્ષ થાય	૫
૧૩૭ એ કરણોના સ્વામી તથા પ્રયોજન	૮૮૫	૩ અંક સ્થાનની નામાવલિ-માથુર વાયનાને અનુસારે	૭
૧૩૮ હંમેશા ફરતા ત્રીશ મુહુર્તો	૮૮૬	૪ વલભી વાયનાનુસાર અંક નામાવલિ	૧૩
૧૩૯ ચંદ્ર સંબંધી નક્ષત્રોને ફેરફારનું વિવરણ	૮૯૫	૫ કાળમાન વડે શું મપાય	૨૩
૧૪૦ ઇચ્છિત તિથિએ નક્ષત્ર જાણવાનું કરણ	૮૯૮	૬ અવસર્પિણીના છ આરાના નામો તથા તેનો કાળ	૨૯
૧૪૧ ચંદ્ર નક્ષત્ર જાણવાની પદ્ધતિ	૯૨૦	૭ ઉત્સર્પિણીના છ આરાના નામો તથા તેનો કાળ	૩૩
૧૪૨ કયા દિવસે કયા નક્ષત્રો હોય ?	૯૨૪	૮ કાળચક્ર વિષે	૩૯
૧૪૩ યુગની આદિમાં પ્રથમ તિથિએ કયુ ચંદ્ર નક્ષત્ર હોય ?	૯૪૬	૯ અવસર્પિણી કાળ કોને કહેવાય	૪૪
૧૪૪ બીજી તિથિએ કયુ ચંદ્ર નક્ષત્ર હોય ?	૯૫૪		
૧૪૫ સૂર્ય સંબંધી નક્ષત્રોને લગતું વિવરણ ..	૯૫૯		
૧૪૬ ઇષ્ટતિથિએ સૂર્ય નક્ષત્ર જાણવાનું કરણ	૯૬૮		
૧૪૭ નક્ષત્રોની બાદબાકીની રીત	૯૭૩		
૧૪૮ સૂર્ય નક્ષત્ર શોધવાનું ઉદાહરણ	૯૮૨		
૧૪૯ પોરસી જાણવાનું કરણ	૯૯૧		
૧૫૦ દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણમાં પોરસીની વૃદ્ધિ હાનિ વિષે	૯૯૬		
૧૫૧ પોરસીની છાયાની વધઘટ	૧૦૦૯		

૧૦	ઉત્સર્પિણી કાળ કોને કહેવાય	૪૫	રાજ્યાભિષેક મહોત્સવ	૩૧૮
૧૧	પહેલા આરાનું વર્ણન	૪૬	૪૧ નગરીનું વસાવવું-રાજનીતિ	
૧૨	દસ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોનું વર્ણન	૫૫	પ્રવર્તાવવી વિગેરે	૩૧૯
૧૩	યુગલિક પુરુષોના દેહનું વર્ણન	૧૦૪	૪૨ પ્રથમ ચક્રવર્તીની ઉત્પત્તિ	૩૨૮
૧૪	બત્રીશ લક્ષણોના નામો	૧૨૧	૪૩ પ્રભુની દીક્ષા,, કેવલજ્ઞાન, સંઘ-સ્થાપન,	
૧૫	યુગલિક સ્ત્રીઓના શરીરનું વર્ણન	૧૨૫	નિર્વાણ	૩૨૯
૧૬	યુગલિક સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક		૪૪ ચોથા આરાની શરૂઆત તથા	
	દશ પ્રકારના અલંકાર	૧૬૯	તેનું નિરૂપણ	૩૩૩
૧૭	યુગલિકોની વિશિષ્ટતા	૧૭૫	૪૫ ચાર પ્રકારના વરસાદનું વરસવું	૩૪૩
૧૮	યુગલિકોના આહારનું સ્વરૂપ તથા		૪૬ ચોથા આરામાં ૨૩ તીર્થકરો,	
	અન્ય વિશિષ્ટતા	૧૯૬	૧૧ ચક્રવર્તીઓનું થવું	૩૫૨
૧૯	યુગલિક કાળે ઉપદ્રવ હોતા		૪૭ ત્રેસઠ શલાકા પુરુષ	૩૫૪
	નથી તે વિષે	૨૦૩	૪૮ શલાકા પુરુષના ચાર-પાંચાદિ પ્રકારો .	૩૫૬
૨૦	યુગલિકોના છ પ્રકારો	૨૧૦	૪૯ સર્ગ સમાપ્તિ	૩૫૭
૨૧	આયુષ્ય બંધ, યુગલ જન્મ,		સર્ગ ત્રીશમો	
	૪૯ દિવસની પ્રતિપાલના	૨૧૧	૧ તીર્થકર નામકર્મના હેતુરૂપ વીશ સ્થાનક ...	૧
૨૨	૪૯ દિવસની પ્રતિપાલના કેવી રીતે ..	૨૧૪	૨ વીશ સ્થાનકમાં સાત પદોનું વાત્સલ્ય	૨
૨૩	યુગલિક મરીને દેવ થાય	૨૧૯	૩ સ્થવિરના ત્રણ પ્રકાર વિષે	૪
૨૪	યુગલિકના મૃતદેહની વ્યવસ્થા	૨૨૪	૪ સોળમું 'વૈયાવચ્ચ' પદનું કેવી	
૨૫	યુગલિકના મૃતદેહને ઉપાડીને પક્ષીઓ શી		રીતે આરાધન કરવું ?	
	રીતે સમુદ્રમાં નાખી શકે		તે વિષે દશમા અંગનું સમાધાન	૧૩
	તે વિષે શંકા-સમાધાન	૨૨૭	૫ તીર્થકર નામકર્મ કોણ બાંધે ?	૧૮
૨૬	અવસર્પિણીમાં અનંતગુણ હાનિ આદિ .	૨૩૨	૬ વીશ સ્થાનક તપની વિધિ	૨૦
૨૭	અનંતગુણ હાનિની ભાવના		૭ જિનેશ્વરો તીર્થકર નામકર્મ	
	માટે પ્રશ્નોત્તર	૨૪૩	કેવી રીતે વેદે ?	૩૨
૨૮	બીજા આરાના યુગલિકનું સ્વરૂપ	૨૬૩	૮ તીર્થકર નામકર્મ બાંધનાર ક્યાં જાય ? ..	૩૪
૨૯	બીજા આરાના મનુષ્યોના ચાર પ્રકાર .	૨૭૦	૯ તીર્થકર થનાર દેવ-નારકી વિષે	૩૫
૩૦	બીજા આરામાં ભૂમિનું સ્વરૂપ વિગેરે ..	૨૭૩	૧૦ તીર્થકરોને ગર્ભમાં કેટલા જ્ઞાન હોય	૩૯
૩૧	ત્રીજા આરાનું સ્વરૂપ	૨૮૦	૧૧ અ્યવન સમયે ઇન્દ્રાસનનું કંપવું તથા	
૩૨	ત્રીજા આરાના ત્રણ વિભાગ	૨૮૧	ઇન્દ્રનું કાર્ય	૪૨
૩૩	ત્રીજા આરાના યુગલિકના		૧૨ તીર્થકર માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારે	
	દેહાયુષ્ય વિગેરે	૨૮૬	માતાના ચૌદ સ્વપ્નો	૪૫
૩૪	ત્રીજા વિભાગનું સ્વરૂપ	૨૮૮	૧૩ ચૌદ સ્વપ્નોને લગતું વિવરણ	૪૭
૩૫	ત્રીજા આરાના પલ્યોપમના		૧૪ એક જન્મમાં બે પદવીધરની માતા	
	આઠમા અંશનું સ્વરૂપ	૨૯૯	કેટલી વાર સ્વપ્નો જુએ તે વિષે	૫૭
૩૬	પહેલા તીર્થકરની ઉત્પત્તિ	૩૦૧	૧૫ કોની માતા કેટલા સ્વપ્નો જુએ ?	૫૯
૩૭	અગ્નિનું પ્રગટ થવું	૩૦૩	૧૬ માતાએ સ્વપ્નની વાત રાજાને કરવાથી	
૩૮	પ્રથમ તીર્થકરે બતાવેલ સો શિલ્પો	૩૦૬	તેમણે કહેલ ફળ	૬૧
૩૯	પુરુષની ૭૨ કળા, સ્ત્રીની ૬૪ કલા .	૩૧૭	૧૭ સ્વપ્ન પાઠકને બોલાવવા; તેઓએ કહેલ	
૪૦	ઈન્દ્રે કરેલ ભગવાનનો પાણિગ્રહણ તેમજ		ફળ-દોહલાનું પૂરવું	૬૨

૧૮	તીર્થંકરનો જન્મ	૬૭	સૌધર્મેન્દ્રનું પ્રયાણ	૧૫૯
૧૯	તીર્થંકરના જન્મ સમયે રહેલા ગ્રહોનું વર્ણન	૭૦	૪૪ નંદીશ્વરદ્વીપ ઉપર ઉતરાણ	૧૬૪
૨૦	છપ્પન દિક્કુમારીઓ વિષે—		૪૫ માતાની સ્તુતિ	૧૬૮
૨૧	અધોલોકની આઠ કુમારીઓના નામ	૭૮	૪૬ માતાને અવસ્વાપિની નિદ્રા તેમજ પ્રભુનું પ્રતિબિંબ	૧૭૫
૨૨	તેમના વિમાનની રચના વિષે	૮૩	૪૭ ઈન્દ્ર મહારાજ પાંચ રૂપ વડે પ્રભુને ગ્રહણ કરે	૧૭૮
૨૩	તેમનો પરિવાર	૮૪	૪૮ ઈન્દ્રનું મેરુ પર્વત પર આગમન	૧૮૧
૨૪	જિનેશ્વરની અને જિનમાતાની કરેલ સ્તુતિ	૮૯	ઈશાનેન્દ્રની વિગતો	
૨૫	તેમનું કર્તવ્ય	૯૨	૪૯ આસનનું કંપવું ઘંટાવાદન વિગેરે	૧૮૨
૨૬	ઊર્ધ્વલોકની આઠ કુમારિકાઓના નામ તથા કર્તવ્ય	૯૬	૫૦ પુષ્પક વિમાનની રચના તથા નંદીશ્વર દ્વીપ પર ઉતરાણ	૧૮૪
૨૭	પૂર્વ રૂચકની આઠ કુમારિકાઓના નામ તથા કર્તવ્ય	૧૦૨	૫૧ વૈમાનિક, ભવનપત્યાદિક ૬૪ ઈન્દ્રોનું આગમન	૧૮૮
૨૮	દક્ષિણ રૂચકની આઠ કુમારિકાઓના નામ તથા કર્તવ્ય	૧૦૪	૫૨ દેવલોકની ઘંટાઓ તથા વિમાનોના નામો	૧૯૨
૨૯	પશ્ચિમ રૂચકની આઠ કુમારિકાઓના નામ તથા કર્તવ્ય	૧૦૬	૫૩ ચમરેન્દ્ર તથા બલીન્દ્રની ઘંટા, વિમાન વિગેરે	૧૯૮
૩૦	ઉત્તર રૂચકની આઠ કુમારિકાઓના નામ તથા કર્તવ્ય	૧૦૮	૫૪ નાગકુમારાદિ દેવેન્દ્રોની ઘંટાના નામો .	૨૦૪
૩૧	વિદિશાની ચાર દિક્કુમારિકાઓના નામ તથા કર્તવ્ય	૧૧૦	૫૫ તેમના યાન વિમાનનું તથા ઈન્દ્રધ્વજનું પ્રમાણ	૨૦૭
૩૨	મધ્ય રૂચકની ચાર દિક્કુમારિકાઓના નામ તથા કર્તવ્ય	૧૧૨	૫૬ જ્યોતિષ્કની ઘંટાના નામ	૨૦૮
૩૩	૫૬ દિક્કુમારિકાઓએ કરેલ પ્રસૂતિ કાર્ય વિષે	૧૧૮	૫૭ જન્માભિષેકની તૈયારી	૨૧૦
૩૪	રક્ષા પોટલી વિષે	૧૨૩	૫૮ આભિયોગિક દેવોનું તીર્થોના પાણી, પુષ્પો, ચંદનાગરૂ વિ. લાવવું	૨૧૬
સૌધર્મેન્દ્રની વિગતો			૫૯ અચ્યુતેન્દ્રનો ૮૦૬૪ કળશો વડે અભિષેક	૨૨૧
૩૫	શકેન્દ્રના આસનનું કંપવું, અને શકસ્તવ. ૧૨૭		૬૦ અચ્યુતેન્દ્રના અભિષેક વખતે ઈશાનેન્દ્રાદિ શેષ દેવો શું કરે ?	૨૨૪
૩૬	નેગમેષી દેવને સુધોષા ઘંટાવાદનની ઈન્દ્રે કરેલી આજ્ઞા	૧૩૧	૬૧ અભિષેક પછી નૃત્યકૌશલ, અષ્ટમંગલિક સ્તુતિ	૨૨૯
૩૭	ઘંટાવાદનપૂર્વક ઈન્દ્રની ઉદ્ઘોષણા	૧૩૬	૬૨ ઈશાનેન્દ્ર પાંચ રૂપ વિકુર્વે	૨૩૪
૩૮	પાલક વિમાનનું પ્રમાણ	૧૪૦	૬૩ સૌધર્મેન્દ્રે ચાર વૃષભના રૂપ વડે કરેલ અભિષેક	૨૩૭
૩૯	રત્નમય પીઠિકા પર ઈન્દ્રનું સિંહાસન .	૧૪૨	૬૪ પ્રભુને પાંચ રૂપે ગ્રહણ કરી માતા પાસે મૂકવા	૨૩૯
૪૦	ઈન્દ્રાણીઓ, પર્ષદાના દેવો વિગેરેના ભદ્રાસનોની રચના	૧૪૪	૬૫ ક્ષુધાની શાંતિ માટે અંગુઠામાં અમૃત-સંચાર	૨૪૪
૪૧	ઈન્દ્રનો વિમાનમાં પ્રવેશ	૧૪૮	૬૬ પુત્રના જન્મની જાણ થતાં પિતાએ કરાવેલી નગર શોભા	૨૫૩
૪૨	કઈ સોપાનશ્રેણિ દ્વારા કયા દેવ પ્રવેશ કરે	૧૫૧		
૪૩	દિવ્યહુંદુભિના નાદ વડે			

૬૭	માતા-પિતા દ્વારા પ્રભુના જન્મ અંગેનો આચાર	૨૬૨	વિશ્લેષણ	૪૦૨
૬૮	પ્રભુનું નામ સ્થાપન	૨૬૪	૯૬ તિર્થંચ સંબંધી ૪ પેટાભેદે	
૬૯	પ્રભુની બાલ્યાવસ્થા-અભ્યાસ વિષે	૨૬૬	ઉપસર્ગોનું સ્પષ્ટીકરણ	૪૦૩
૭૦	ભોગાવલી કર્મના ક્ષયાર્થે પાણિગ્રહણ ..	૨૭૩	૯૭ સ્વ સંબંધી ૪ પેટાભેદે	
૭૧	લોકાંતિક દેવોનું આગમન	૨૭૬	ઉપસર્ગોનું સ્પષ્ટીકરણ	૪૦૫
૭૨	વાર્ષિક દાન	૨૭૮	ધ્યાન વિષે	
૭૩	પ્રવ્રજ્યા માટે અનુજા	૨૮૨	૯૮ ધ્યાન એટલે શું ? તેના ચાર ભેદ	૪૧૧
૭૪	આસન કંપવાથી પ્રભુનો જન્મ જાણીને ૬૪ ઇન્દ્રોનું આગમન	૨૮૪	૯૯ ત્રણ યોગમાં ધ્યાન કહેલ છે તો તેમાં વાચિક ધ્યાન શી રીતે ઘટે ? તે વિષે	૪૧૯
૭૫	દેવોએ લાવેલા તીર્થજળ તથા ઔષધિથી પ્રભુનો અભિષેક	૨૯૯	૧૦૦ ધ્યાન યોગ્ય કોણ ? તે માટે સ્થાન કેવું (?)	૪૨૯
૭૬	સ્વજનોએ કરાવેલી શિબિકા	૩૦૩	૧૦૧ આર્તધ્યાનનું સ્વરૂપ તેના ચાર ભેદો વિષે ..	૪૩૮
૭૭	કયા ઇન્દ્રો શિબિકાની કઈ બાહા ઉપાડે ૩૧૧		૧૦૨ રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ તેના ચાર ભેદો વિષે ..	૪૪૭
૭૮	ઇન્દ્રો દ્વારા શિબિકા ઉપાડી ચાલવું	૩૨૧	૧૦૩ ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ તેના ચાર ભેદો વિષે ..	૪૫૮
૭૯	દીક્ષા વરઘોડામાં મંગળ, કળશાદિનો અનુક્રમ	૩૨૬	૧૦૪ ધર્મધ્યાનના ચાર આલંબનનું સ્વરૂપ ...	૪૬૭
૮૦	શુભાભિલાષા પ્રગટ કરતા નગરજનો ..	૩૩૨	૧૦૫ ચોથા અનુપ્રેક્ષા આલંબનના ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ	૪૭૨
૮૧	કુલમહત્તરના હિતવચનો	૩૩૮	૧૦૬ શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ તેના ચાર પ્રકારો ..	૪૭૯
૮૨	પ્રભુનું કેશ લુંચન કરવું	૩૪૩	૧૦૭ પહેલા પ્રકાર વિષે [પૃથક્ત્વવિર્તક સવિચાર નામના]	૪૮૨
૮૩	ઇન્દ્ર પ્રભુના સ્કંધ પર દેવદૃષ્ટ સ્થાપન કરે	૩૪૬	૧૦૮ એકત્વ વિતર્ક નામના બીજા શુક્લ ધ્યાન વિષે	૪૮૯
૮૪	પ્રભુએ ગ્રહણ કરેલ ચારિત્ર તથા મન:પર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ	૩૪૮	૧૦૯ સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવર્તિ નામના ત્રીજા શુક્લ ધ્યાન વિષે	૪૯૬
૮૫	પ્રભુનો છન્નસ્થ વિહાર	૩૫૦	૧૧૦ સમુચ્ચિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ નામના ચોથા શુક્લધ્યાન વિષે	૫૦૦
૮૬	તપનું પારણું ત્યાં પંચદિવ્યનું પ્રગટ થવું	૩૫૯	૧૧૧ શુક્લ ધ્યાનના ચાર ચિન્હો	૫૦૫
	પરિષદો		૧૧૨ શુક્લ ધ્યાનના ચાર આલંબનો	૫૧૨
૮૭	બાવીસ પરિષદોના નામો	૩૬૪	૧૧૩ શુક્લ ધ્યાનના ધ્યાનપૂર્વક કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ	૫૨૩
૮૮	તે પરિષદો કયા કર્મના ઉદયથી થાય ..	૩૬૬	સમવસરણનું વર્ણન	
૮૯	સમકાળે બે પરિષદ કેમ ન હોય ? તે વિષે થોડા પ્રશ્નોત્તરો	૩૭૬	૧૧૪ વાયુકુમાર-મેઘકુમાર આદિનું કાર્ય	૫૩૦
૯૦	છન્નસ્થ વીતરાગ તેમજ ભવસ્થ અયોગી વિષે પરિષદો	૩૮૬	૧૧૫ પ્રથમ ગઢની ઊંચાઈ-ભીંતની ઊંચાઈ વિગેરે	૫૩૪
૯૧	પરિષદોને કઈ રીતે સહન કરવા	૩૯૦	૧૧૬ ગઢના ચાર દ્વારોનું વર્ણન	૫૩૭
	ઉપસર્ગ વિષે		૧૧૭ ચારે દ્વારોના ચાર દ્વારપાળ દેવોના નામો ..	૫૪૨
૯૨	ઉપસર્ગ કોને કહેવાય	૩૯૭	૧૧૮ પ્રથમ ગઢમાં શું રહે	૫૪૫
૯૩	ઉપસર્ગોના મુખ્ય ચાર પ્રકાર	૩૯૮	૧૧૯ બીજા ગઢની શોભા	૫૪૮
૯૪	દેવસંબંધી ૪ પેટાભેદે ઉપસર્ગોનું વિશ્લેષણ	૩૯૯	૧૨૦ ગઢના ચારે દ્વારે રહેલ દેવીઓ વિષે ..	૫૫૦
૯૫	મનુષ્ય સંબંધી ૪ પેટાભેદે ઉપસર્ગોનું			

૧૨૧ બીજા ગઢમાં કોણ રહે ?	૫૫૫
૧૨૨ ત્રીજા ગઢની શોભા તથા તેના રચનાર દેવો વિષે	૫૫૮
૧૨૩ ગઢના ચાર દ્વારે રહેલ દ્વારપાળો વિષે	૫૬૦
૧૨૪ ત્રણ ગઢ વચ્ચેનું પરસ્પર અંતર	૫૬૪
૧૨૫ [ત્રણે ગઢનું પ્રમાણ એકત્ર કરતાં] ૧ યોજન પ્રમાણ ગોળ સમવસરણ કેવી રીતે થાય તે વિષે	૫૭૧
૧૨૬ ત્રણે ગઢની પરિધિ	૫૮૧
૧૨૭ ચોરસ સમવસરણની હકીકત	૫૮૩
૧૨૮ ગઢની ભીંતોની પહોળાઈ-પગથિઆ આદિનું પ્રમાણ	૫૮૪
૧૨૯ ત્રીજા ગઢમાં મણિપીઠિકા તથા તેનું પ્રમાણ	૫૮૬
૧૩૦ પીઠના મધ્ય ભાગે રહેલ અશોક વૃક્ષનું વર્ણન	૬૦૫
૧૩૧ ૨૪ તીર્થકરોના ૨૪ ચૈત્યવૃક્ષો	૬૦૭
૧૩૨ અશોકવૃક્ષ નીચે દેવચંદ્ર કેવો હોય ...	૬૧૪
૧૩૩ ત્રિભુવનની ઉપમાવાળા છત્રત્રિકો	૬૧૭
૧૩૪ સુવર્ણકમળ ઉપર ધર્મચક્ર	૬૨૦
૧૩૫ પ્રભુનો સમવસરણમાં પ્રવેશ	૬૨૯
૧૩૬ તીર્થ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૬૩૩
૧૩૭ પાંત્રીશ ગુણોથી યુક્ત પ્રભુની વાણીનો મહિમા	૬૩૬
૧૩૮ તે ઉપર ડોશીનું દૃષ્ટાંત	૬૫૧
૧૩૯ પાંત્રીશ ગુણોના નામો-તથા સમજૂતી .	૬૮૨
૧૪૦ શ્રાવકના બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ	૬૯૨
૧૪૧ બાવીશ અલક્ષ્યો વિષે	૭૦૨
૧૪૨ પૌષ્ઠના ચાર પ્રકારો	૭૧૬
૧૪૩ છ પ્રકારના મનુષ્યોની વ્યાખ્યા	૭૨૯
૧૪૪ સામાયિકના ચાર પ્રકાર	૭૩૫
૧૪૫ અષ્ટ પ્રવચન માતાની સમજૂતી	૭૪૬
૧૪૬ ૧૮૦૦૦ શીલાંગનું સ્વરૂપ	૭૫૮
૧૪૭ ૧૮૦૦૦ શીલાંગ શી રીતે થાય ? ...	૭૬૩
૧૪૮ સમાચારી રથનું સ્વરૂપ	૭૯૩
૧૪૯ શ્રાવકવ્રતના ભંગ	૭૯૫
૧૫૦ ત્રણ યોગ અને ત્રણ કરણ વડે થતા ૨૧ ભેદો	૮૦૪
૧૫૧ આવશ્યક સૂત્રની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થ માટેના થતા ભાંગા	૮૧૦

૧૫૨ પ્રજ્ઞાપ્તિ વિ.માં બતાવેલા ઉત્તરભાંગાની રીત	૮૧૭
૧૫૩ ૭૩૭ પ્રકારના શ્રાવકો	૮૨૭
૧૫૪ શ્રાવકના વ્રતના બે વિગેરેના સંયોગથી થતાં ભાંગા	૮૨૯
૧૫૫ એક વ્રતના ઉચ્ચારમાં પ્રાપ્ત થતા ભાંગાને બે વ્રતના સંયોગથી થતા ભાંગા	૮૫૩
૧૫૬ બાર વ્રતના ભંગની સંખ્યા	૮૭૮
૧૫૭ શ્રાવક પદનો અર્થ	૮૮૩
૧૫૮ ગણધરોની સ્થાપના	૮૮૬
૧૫૯ ગણધરો સૂત્રની રચના કરે	૮૯૨
૧૬૦ પૂર્વ સિવાયની ત્રણ દિશામાં દેવોએ કરેલા અરિહંતના પ્રતિબિંબ	૯૦૦
૧૬૧ તીર્થકરાદિના રૂપની તરતમતા	૯૦૮
૧૬૨ અરિહંતના રૂપને જોઈને લોકોની વિચારદૃષ્ટિ	૯૧૪
૧૬૩ બાર પર્ષદા સમવસરણમાં કેવી રીતે બેસે ..	૯૨૩
૧૬૪ સમવસરણમાં કયા દ્વાર વડે કોણ પ્રવેશ કરે ..	૯૩૧
૧૬૫ બાર પર્ષદામાંથી કોણ કેવી રીતે દેશના સાંભળે ..	૯૩૯
૧૬૬ તિર્યચો જાતિ વૈરને ભૂલીને દેશના સાંભળે	૯૫૦
૧૬૭ સમવસરણમાં બલિ વિધાન	૯૫૪
૧૬૮ બીજી પોરસીએ ગણધર દેશના આપે ..	૯૭૦
૧૬૯ પ્રભુના અષ્ટ પ્રાતિહાર્યોનું સ્વરૂપ	૯૭૯
૧૭૦ પ્રભુના ચોત્રીશ અતિશયોનું સ્વરૂપ	૯૮૮
૧૭૧ નાશ પામેલા મુખ્ય ૧૮ દોષોનું સ્વરૂપ ..	૧૦૦૧
૧૭૨ પ્રભુના વિહારના સમાચાર આપનારને અપાતા ઈનામ	૧૦૦૭
૧૭૩ પ્રભુનું નિર્વાણ-તેનો મહોત્સવ	૧૦૧૪
૧૭૪ ઈન્દ્રનો વિલાપ	૧૦૨૫
૧૭૫ તીર્થકર, ગણધરાદિના દેહના અગ્નિ સંસ્કાર માટે ચિતાઓ કરાવે તે	૧૦૩૧
૧૭૬ પ્રભુની દાઢાઓ અંગોપાંગાદિને ઈન્દ્રો-દેવો ગ્રહણ કરે	૧૦૪૬
૧૭૭ અરિહંતનો ચૈત્યસ્તૂપ	૧૦૫૪
૧૭૮ સર્ગ સમાપ્તિ	૧૦૬૫
સર્ગ-એકત્રીશમો	
૧ ચકવર્તી થવાના નિમિત્ત કારણ	૩
૨ કઈ ગતિમાંથી આવેલો જીવ	

ચક્રવર્તી ધાય.....	૧૧	૩૮ મ્લેચ્છોના દેવો વડે ચક્રીને કરાયેલ ઉપદ્રવ..	૧૯૦
૩ ચક્રવર્તીની ઉત્પત્તિ બાલ્યાવસ્થાનું સ્વરૂપ .	૧૪	૩૯ મ્લેચ્છ રાજાઓની શરણાગતિ.....	૧૯૩
૪ રાજાના છત્રીશ ગુણો.....	૨૩	૪૦ સેનાપતિએ કરેલો સિંધુ-નિષ્કુટનો જય	૧૯૭
૫ ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ.....	૨૯	૪૧ હિમવાન પર્વત તરફ ચક્રરત્નનું પ્રયાણ	૧૯૯
૬ ચક્ર સંબંધી મહોત્સવ-૧૮		૪૨ હિમવાન પર્વત સમીપ છાવણી	
શ્રેણિઓના નામ.....	૩૫	અટ્ટમ વગેરે.....	૨૦૨
૭ છ ખંડના વિજય માટે ચક્રીનું પ્રયાણ....	૩૭	૪૩ હિમવાન દેવનું ભેટશું-સત્કાર-વિસર્જન	૨૦૮
૮ માગધતીર્થ તરફ પ્રયાણ.....	૪૨	૪૪ ઋષભકૂટ તરફ પ્રયાણ.....	૨૧૧
૯ ચક્રવર્તીની છાવણી.....	૫૦	૪૫ ઋષભકૂટ પર ચક્રીએ લખેલ નામ....	૨૧૨
૧૦ પૌષ્ઠશાળામાં અટ્ટમ.....	૫૨	૪૬ વૈતાલ્ય સન્મુખ ચક્રરત્નનું ગમન,	
૧૧ દેવાધિષ્ઠ બાણનું ફેંકવું.....	૬૧	અટ્ટમ વિગેરે.....	૨૧૭
૧૨ પાંચ સ્થાનોના નામો.....	૬૩	૪૭ વિદ્યાધરોનું ચક્રીને ભેટશું-અષ્ટાહિનકા.	૨૨૩
૧૩ માગધકુમાર દેવનો ક્રોધ.....	૬૮	૪૮ ગંગાદેવીને વશ કરવી. તેના	
૧૪ માગધકુમાર દેવનો પશ્ચાત્તાપ.....	૭૨	સંબંધી મહોત્સવ.....	૨૨૭
૧૫ માગધકુમાર દેવની ચક્રવર્તીને		૪૯ ખંડપ્રપાતા ગુફાના નક્તમાલ	
ભેટશું-વિનતી.....	૭૭	દેવનું સાધવું.....	૨૩૦
૧૬ માગધકુમાર સંબંધી અષ્ટાહિકા મહોત્સવ	૮૧	૫૦ ગંગાના ઉત્તર નિષ્કુટને સાધવાની	
૧૭ વરદામતીર્થ તરફ પ્રયાણ.....	૮૩	સેનાનીને આજ્ઞા.....	૨૩૨
૧૮ વરદામેશ ઉપર ચક્રવર્તી શાસન.....	૮૭	૫૧ ખંડપ્રપાતા ગુફા ઉઘાડવાની	
૧૯ પ્રત્યાસ તીર્થ તરફ પ્રયાણ.....	૮૮	સેનાનીને આજ્ઞા.....	૨૩૮
૨૦ સિંધુદેવીના ભુવન સન્મુખ પ્રયાણ.....	૯૦	૫૨ ગુફાઓમાં આગમન-નિર્ગમન	
૨૧ સિંધુદેવી સંબંધી અષ્ટમ તપ.....	૯૫	વિષે શંકા-સમાધાન.....	૨૪૨
૨૨ સિંધુદેવીના ભેટણાનો સ્વીકાર.....	૯૮	૫૩ નવનિધાનનું સાધવું.....	૨૪૫
૨૩ સિંધુદેવી સંબંધી અષ્ટા. મહોત્સવ.....	૧૦૦	૫૪ દક્ષિણભરતાર્ધના ગંગા નિષ્કુટનો વિજય.	૨૫૦
૨૪ વૈતાલ્ય કટક સન્મુખ ચક્રનું પ્રયાણ....	૧૦૨	૫૫ ચક્રીનું સ્વરાજધાની તરફ પ્રયાણ.....	૨૫૩
૨૫ તમિસ્રા ગુફા તરફ પ્રયાણ.....	૧૦૬	૫૬ ચક્રીનો રાજધાનીમાં પ્રવેશ.....	૨૫૭
૨૬ કૃતમાલ દેવનું આસન કંપન-ભેટશું....	૧૦૮	૫૭ પોતાના મહેલમાં પ્રવેશ.....	૨૬૪
૨૭ સેનાનીરત્નનું સિંધુ નિષ્કુટને સાધવું....	૧૧૧	૫૮ ચક્રીને અભિષેક માટે વિજ્ઞપ્તિ.....	૨૬૮
૨૮ સેનાનીરત્નની ચક્રવર્તીને વિજ્ઞપ્તિ.....	૧૨૪	૫૯ અભિષેક મંડપની રચના.....	૨૭૨
૨૯ તમિસ્રા ગુફાના દ્વાર ઉઘાડવાની		૬૦ ઉચ્ચ ગ્રહો-નક્ષત્રોમાં ચક્રીનો અભિષેક	૨૭૮
સેનાનીરત્નને આજ્ઞા.....	૧૨૯	૬૧ ચક્રીને દેવો-રાજાઓ આદિનું અભિવાદન..	૨૮૩
૩૦ તમિસ્રા ગુફાના દ્વારની સેવા-પૂજા.....	૧૩૧	૬૨ દિગ્વિજયમાં કુલ તેર અટ્ટમો.....	૨૮૭
૩૧ તમિસ્રા ગુફાના દ્વાર ઉઘાડવાનો		૬૩ ચક્રરત્નનો આયુષશાળામાં પ્રવેશ.....	૨૯૬
અંતિમ ઉપાય દંડ.....	૧૩૭	૬૪ ચૌદ રત્નો વિષે.....	૨૯૭
૩૨ તમિસ્રા ગુફાનું દ્વારોદ્ઘાટન.....	૧૪૦	૬૫ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો.....	૨૯૮
૩૩ ચક્રીને સેનાપતિનું નિવેદન.....	૧૪૪	૬૬ ચક્રરત્નનું વર્ણન.....	૨૯૯
૩૪ ચક્રવર્તીનો તમિસ્રા ગુફામાં પ્રવેશ.....	૧૪૮	૬૭ દંડરત્નનું વર્ણન.....	૩૦૭
૩૫ ઉત્તર દ્વાર તરફ પ્રયાણ.....	૧૫૩	૬૮ ખડ્ગરત્નનું વર્ણન.....	૩૧૫
૩૬ ચક્રીના સૈન્ય સાથે મ્લેચ્છ રાજાઓનું યુદ્ધ..	૧૫૯	૬૯ છત્રરત્નનું વર્ણન.....	૩૨૧
૩૭ સેનાનીરત્ન સાથે મ્લેચ્છ રાજાઓનું યુદ્ધ.	૧૭૬	૭૦ ચર્મરત્નનું વર્ણન.....	૩૨૮

૭૧	મણિરત્નનું વર્ણન	૩૪૧	૯૩	દ્વિતીયાદિ નિધાનનું સ્વરૂપ	૫૧૧
૭૨	કાંકિણીરત્નનું વર્ણન	૩૪૯	૯૪	નવનિધાનોનું માપ	૫૩૪
૭૩	પંચેન્દ્રિય રત્નોનું સ્વરૂપ		૯૫	ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિનું વર્ણન	૫૪૧
૭૪	સેનાપતિ રત્નનું સ્વરૂપ	૩૬૫	૯૬	વાસુદેવ-બળદેવનું સ્વરૂપ	૫૫૯
૭૫	ગૃહપતિ રત્નનું સ્વરૂપ	૩૭૬	૯૭	ઉત્પત્તિ-દેહ-વર્ણ વિગેરે	૫૬૬
૭૬	વાર્ધકી રત્નનું સ્વરૂપ	૩૮૧	૯૮	વાસુદેવના દેહ-વર્ણ-સાતરત્નો- કાંતિ-શક્તિ આદિ	૫૭૩
૭૭	વાસ્તુશાસ્ત્રમાં પ્રાસાદના ૧૬ પ્રકાર ...	૩૮૫	૯૯	બલદેવના દેહ-વર્ણ-વસ્ત્ર-રત્નો વગેરે વિષે	૫૮૪
૭૮	૧૬ પ્રકારના ધરોનું ફળ	૩૯૭	૧૦૦	વાસુદેવ-બલદેવની સ્ત્રીઓ	૫૯૧
૭૯	આયનું સ્વરૂપ	૪૧૦	૧૦૧	વાસુદેવના બળ ઉપર દૃષ્ટાંત	૫૯૩
૮૦	વ્યયનું સ્વરૂપ	૪૩૧	૧૦૨	કોટિશિલાનું સ્થાન દરેક વાસુદેવ કેટલી ઊંચી કરે	૫૯૮
૮૧	અંશનું સ્વરૂપ	૪૩૬	૧૦૩	કોટિશિલા ઉપર સિદ્ધ થયેલ મુનિઓની સંખ્યા	૬૦૫
૮૨	વાસ્તુ પ્રારંભનો વિચાર	૪૩૯	૧૦૪	પ્રતિવાસુદેવનું ટૂંક સ્વરૂપ	૬૧૦
૮૩	ખાતના મુહૂર્ત વિષે	૪૪૨	૧૦૫	નવ નારદોનું સ્વરૂપ	૬૧૩
૮૪	વાસ્તુની વિદિશાનો નિયમ	૪૪૭	૧૦૬	છઠ્ઠા અંગમાં નારદનું સ્વરૂપ	૬૨૭
૮૫	વાસ્તુ ક્ષેત્રના દેવો	૪૫૧	૧૦૭	૧૧ રુદ્રોનું ટૂંકમાં સ્વરૂપ	૬૩૪
૮૬	વાસ્તુ ક્ષેત્રના દેવોની પૂજાવિધિ	૪૬૪	૧૦૮	સર્ગ સમાપ્તિ	૬૪૦
૮૭	પુરોહિત રત્નનું સ્વરૂપ	૪૬૯			
૮૮	ગજરત્નનું સ્વરૂપ	૪૭૧			
૮૯	અશ્વરત્નનું સ્વરૂપ	૪૭૪			
૯૦	સ્ત્રીરત્નનું સ્વરૂપ	૪૯૬			
૯૧	ચકીના યક્ષ સેવકોની સંખ્યા	૫૦૧			
૯૨	નવનિધાનનું સ્વરૂપ	૫૦૩			

નંબર	ચિત્રાનુક્રમશિકા	સર્ગ નં.	શ્લોક નં.	પેજ નં.
૧	બાર આરાનું કાલચક્ર	૨૯	૨૯	૫૨૩
૨	અઠાર હજાર શીલાંગ રથ	૩૦	૭૫૮	૫૨૪
૩	શ્રી દશવિધ ચક્રવાલ સમાચારી રથ	૩૦	૭૯૦	૫૨૫
૪	નવ નિધાનની પેટીનો સામાન્ય દેખાવ	૩૧	૩	૫૨૬
૫	છ ખંડ તથા માગધાદિ ત્રણ તીર્થો	૩૧	૫૯	૫૨૬
૬	ચક્રવર્તીના અને વાસુદેવના રત્નો	૩૧	૨૯૯	૫૨૭

શ્રુતભક્તિનાં સહયોગી

૧. શ્રી જૈન શ્વે. મૂર્તિપૂજક સંઘ શિવ

૧૮૭, જૈન સોસાયટી, સાયન વેસ્ટ મુંબઈ-૨૨.

૨. શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી જગદ્ગુરુ શ્વે. મૂ. તપગચ્છ જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ

દફતરી રોડ, મલાડ (ઈસ્ટ) મુંબઈ-૮૭.

૩. શ્રી કૈલાસ-કંચન ભાવ સાગર શ્રમણ સંઘ સેવા ટ્રસ્ટ

C/o. બિપીનભાઈ કે. પારેખ

૫, પાર્શ્વદર્શન, જૂના નાગરદાસ કોસ રોડ, અંધેરી (પૂર્વ) મુંબઈ-૬૯.

૪. હાલાર તીર્થ

મુ. વડાલીયા સીંહણ, વાયા જામખંભાલીયા, જી. જામનગર.

૧. શ્રી દાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર અને પોષધશાળા ટ્રસ્ટ

અમદાવાદ-૧.

૨. શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. તપગચ્છ સંઘ

ઘાટકોપર, મુંબઈ.

૩. શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘ

નવજીવન સોસાયટી, મુંબઈ.

૪. શ્રી સુભાજી રવચંદ જેચંદ જૈન વિદ્યાશાળા ટ્રસ્ટ

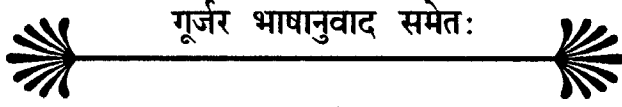
દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ-૧.

૫. શ્રી ભવાનીપુર જૈન શ્વે. મૂ. સંઘ

કલકત્તા.

॥ श्री पंचासरापार्श्वनाथाय नमः ॥
॥ श्री विनयविजयोपाध्यायविरचितः ॥

श्री लोकप्रकाशः

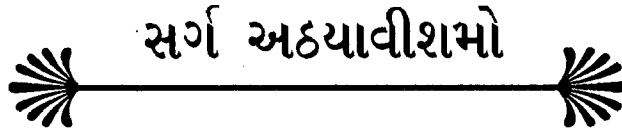
गूर्जर भाषानुवाद समेतः

काललोकः

अथ अष्टाविंशतितमः सर्गः

केवलालोकवत्त्रैका-लिकीमुल्लासयन् धियं ।
श्रीमान् शंखेश्वरः पार्श्वो वितनोतु सतां श्रियं ॥१॥
स्वरूपं दिष्टलोकस्य जिनोद्दिष्टमथ ब्रूवे ।
गुरुश्रीकीर्तिविजय-क्रमसेवाप्तधीधनः ॥२॥
लोकानुभावतो ज्योति-श्चक्रं भ्रमति सर्वदा ।
नृक्षेत्रे तद्गतिभवः कालो नानाविधः स्मृतः ॥३॥

काललोक

सर्ग अठ्यावीशमो

જેમ કેવલજ્ઞાન ત્રણ લોકના જ્ઞાનનો વિકાસ કરે છે, તેમ જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મીવાળા શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સત્પુરુષોની જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીને વિસ્તારો.૧.

ગુરુમહારાજ શ્રીકીર્તિવિજયજી મહારાજના ચરણની સેવા કરવાથી મને બુદ્ધિરૂપ ધન પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી હું શ્રીજિનેશ્વરોએ કહેલું દિષ્ટલોક (કાલલોક)નું સ્વરૂપ કહું છું.૨.

આ મનુષ્યક્ષેત્ર (અઢીદ્વીપ)ને વિષે નિરંતર આકાશમાં સૂર્યચંદ્રાદિ જ્યોતિષચક્ર લોકના સ્વભાવથી જ ફર્યા કરે છે. તેની ગતિથી કાળની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કાળ વિવિધ પ્રકારનો કલ્પો છે.૩.

તથોક્તં જ્યોતિષ્કરંડકે

લોગાણુભાગજણિઅં જોડસચક્કં ભણંતિ અરિહંતા ।

સવ્વે કાલવિસેસા જસ્સ ગઢવિસેસનિષ્ફન્ના ॥૪॥

અત્રાહુઃ કેઽપિ જીવાદિ-પર્યાયા વર્તનાદયઃ ।

કાલ ઇત્યુચ્યતે તજ્ઞૈઃ પૃથગ્દ્રવ્યં તુ નાસ્ત્યસૌ ॥૫॥

તથાહિ - જીવાદીનાં વર્તના ચ પરિણામોઽપ્યનેકથા ।

ક્રિયા પરાપરત્વં ચ સ્યાત્કાલવ્યપદેશભાક્ ॥૬॥

તત્ર ચ - દ્રવ્યાણાં સાદિસાંતાદિ-ભેદૈઃ સ્થિત્યાં ચતુર્ભિદિ ।

યત્કેનચિત્પ્રકારેણ વર્તનં વર્તના હિ સા ॥૭॥

દ્રવ્યાણાં યા પરિણતિઃ પ્રયોગવિમ્નસાદિજા ।

નવત્વજીર્ણતાદ્યા ચ પરિણામઃ સ કીર્તિતઃ ॥૮॥

ભૂતત્વવર્તમાનત્વ-ભવિષ્યત્વવિશેષણા ।

યાનસ્થાનાદિકાર્યાનાં યા ચેષ્ટા સા ક્રિયોદિતા ॥૯॥

તે વિષે જ્યોતિષ્કરંડક નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

લોકના સ્વભાવથી આ જ્યોતિષયક ઉત્પન્ન થયેલું છે, અને તેની જ ગતિવિશેષથી વિવિધ પ્રકારનો કાળ ઉત્પન્ન થયો છે—એમ જિનેશ્વરો કહે છે.૪.

અહીં કાળ વિષે કોઈ આચાર્યો કહે છે કે—જીવાદિના પર્યાયો જ વર્તમાન આદિ કાળ છે—એમ વિદ્વાનો કહે છે, તેથી કાળ નામનું જુદું દ્રવ્ય નથી.૫.

તે આ પ્રમાણે—જીવ, અજીવ વિગેરેની વર્તના-હોવાપણું ૧, તેમનો અનેક પ્રકારનો પરિણામ ૨, તેમની ક્રિયા ૩ તથા તેમનું પરાપરત્વ ૪ (પર એટલે પ્રથમ અને અપર એટલે પછી) એ સર્વ કાળશબ્દથી કહી શકાય છે. ૬.

તેમાં

- (૧) સાદિસાંત વિગેરે ભેદોથી ચાર પ્રકારની સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારથી દ્રવ્યોનું જે હોવાપણું—તે વર્તના કહેવાય છે.૭.
- (૨) પ્રયોગથી કે સ્વાભાવિક, દ્રવ્યોની જે પરિણતિ થાય છે, તથા નવાપણું કે જુનાપણું જે થાય છે, તે પરિણામ કહેવાય છે.૮.
- (૩) ભૂતત્વ, વર્તમાનત્વ કે ભવિષ્યત્વ—એવા વિશેષવાળી જે પદાર્થોની ગતિ કે સ્થિતિ વિગેરે ચેષ્ટા, તે ક્રિયા કહેવાય છે.૯.

પૂર્વભાવિ પરં પશ્ચા-દ્ભાવિ ચાપરમિષ્યતે ।
 દ્રવ્યં યદાશ્રયાદુક્તે તે પરત્વાપરત્વકે ॥૧૦॥
 એવં ચ દ્રવ્યપર્યાયા એવામી વર્તનાદયઃ ।
 સંપન્નાઃ કાલશબ્દેન વ્યપદેશ્યા ભવંતિ ચે ॥૧૧॥
 પર્યાયાશ્ચ કથંચિત્સ્યુ-દ્રવ્યાભિન્નાસ્તતશ્ચ તે ।
 દ્રવ્યનામ્નાપિ કથ્યંતે જાતુ પ્રોક્તં યદાગમે ॥૧૨॥
 તદ્યથા -

‘કિમિદં ભંતે કાલેત્તિ પવુચ્ચતિ ? ગો૦ ! જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ત્તિ’
 અત્ર દ્રવ્યાભેદવર્ત્તિ-વર્ત્તનાદિવિવક્ષયા ।
 કાલોઽપિ વર્ત્તનાદ્યાત્મા જીવાજીવતયોદિતઃ ॥૧૩॥
 વર્ત્તનાદ્યાશ્ચ પર્યાયા એવેતિ પ્રાગ્ વિનિશ્ચિતં ।
 તદ્વર્ત્તનાદિસંપન્નઃ કાલો દ્રવ્યં ભવેત્કથમ્ ? ॥૧૪॥
 પર્યાયાણાં હિ દ્રવ્યત્વે-ઽનવસ્થાપિ પ્રસજ્યતે ।
 પર્યાયરૂપસ્તત્કાલઃ પૃથગ્ દ્રવ્યં ન સંભવેત્ ॥૧૫॥

(૪) કોઈપણ દ્રવ્ય (પદાર્થ) જેના આશ્રયથી પહેલો થાય તે પર અને પછી થાય તે અપર કહેવાય છે.૧૦.

આ પ્રમાણે વર્ત્તનાદિ ચાર પદાર્થો કહ્યા, તે દ્રવ્યના પર્યાયો જ છે અને તેમને કાળશબ્દથી કહી શકાય છે.૧૧.

પર્યાયો કોઈક અપેક્ષાએ દ્રવ્યથી અભિન્ન પણ હોઈ શકે છે, તેથી તે પર્યાયોને કોઈક વખત દ્રવ્યરૂપે પણ કહી શકાય છે.૧૨.

તે વિષે આગમમાં કહ્યું છે કે-“હે ભગવાન ! કાળ એટલે શું ? હે ગૌતમ ! જીવ અને અજીવ-એ જ કાળ કહેવાય છે.”

આ સૂત્રમાં દ્રવ્યથી અભેદપણે રહેલા વર્ત્તનાદિની મુખ્ય વિવક્ષાથી વર્ત્તનાદિ પર્યાયરૂપ કાળને પણ જીવ અને અજીવપણે જ કહ્યો છે.૧૩.

કાળ એ વર્ત્તનાદિ ચાર પર્યાય સ્વરૂપ છે. એ આગળ સિદ્ધ કરી ગયા છીએ, તેથી વર્ત્તનાદિ વડે પ્રાપ્ત થયેલો કાળ જુદું દ્રવ્ય શી રીતે થઈ શકે ? ૧૪.

જો કદાચ પર્યાયોને જુદા દ્રવ્ય તરીકે માનવામાં આવે, તો અનવસ્થા નામનો દોષ આવશે. (એટલે કે દરેક દ્રવ્યના અનંત પર્યાયો હોવાથી દ્રવ્યનું નિયતપણું થઈ શકશે નહીં, એ અનવસ્થાદોષ કહેવાય

इत्थं चैतदुरीकार्यं वर्तनाद्यात्मकोऽन्यथा ।
 कालास्तिकायः स्वीकार्यो भवेद्द्वयोमेव सर्वगः ॥१६॥
 न चार्हदिष्टादिष्टं तत् सिद्धांते यत्पुनः पुनः ।
 पंचास्तिकाया एवोक्ताः कालो द्रव्यं पृथग् न तत् ॥१७॥
 परे त्वाहुः समद्रव्य-प्रवर्त्ती वर्तनादिकः ।
 पर्यायः कालनामा मा पृथग् द्रव्यं भवत्वहो ॥१८॥
 किंतु योऽर्कादिचाराभि-व्यंग्यो नृक्षेत्रमध्यगः ।
 कालो न स्यात्कथं कार्या-नुमेयः परमाणुवत् ॥१९॥
 यच्छुद्धपदवाच्यं तत् सदित्यनुमितेरपि ।
 षष्ठं द्रव्यं दधत् सिद्धिं कालाख्यं को निवारयेत् ॥२०॥
 कालद्रव्ये चासति त-द्विशेषाः समयादयः ।
 कथं नુ સ્યુર્વિશેષા હિ સામાન્યાનુચરાઃ ખલુ ॥૨૧॥

છે.) તેથી પર્યાયરૂપ કાળને જુદું દ્રવ્ય કહેવું તે અસંભવિત છે. ૧૫.

આ રીતે જ આ વાત સ્વીકારવી જોઈએ. નહીં તો સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલા આકાશને જેમ અસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે, તેમ સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલા વર્તનાદિ સ્વરૂપવાળા કાળને પણ અસ્તિકાયરૂપે સ્વીકારવો પડશે. ૧૬.

અને તે રીતે તો તીર્થકરોને ઈષ્ટ પણ નથી અને તેમણે કહ્યું પણ નથી, કારણ કે સિદ્ધાંતમાં વારંવાર પાંચ જ અસ્તિકાય કહેલા છે; તેથી કાળ એ જુદું દ્રવ્ય નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૭.

આ વિષે બીજા આચાર્યો તો આ પ્રમાણે કહે છે—અહો ! સર્વ દ્રવ્યોમાં રહેલા વર્તનાદિ પર્યાયને ભલે કાળ નામના જુદા દ્રવ્ય તરીકે ન કહો. પરંતુ મનુષ્યક્ષેત્રમાં સૂર્યાદિની ગતિથી સ્પષ્ટ જણાતો એવો કાળ પરમાણુની જેમ કાર્યવડે અનુમાન પ્રમાણથી કેમ સિદ્ધ ન થાય ? ૧૮-૧૯.

જે દ્રવ્ય શુદ્ધ એક જ શબ્દથી કહેવાતું હોય, તે સત્ એટલે વિદ્યમાન જ છે, એવા અનુમાનપ્રમાણથી પણ કાળ નામનું છઠું દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે, તેને કોણ નિવારી શકે ? ૨૦.

જો કાળ નામનું જુદું દ્રવ્ય ન હોય, તો તે કાળના સમયાદિ જે વિશેષો છે, તે શી રીતે કહી શકાશે ? કેમકે સામાન્યને અનુસરનારા જ વિશેષો હોય છે. એટલે કે સામાન્ય (કાળ) વિના વિશેષો (સમયાદિ) હોઈ શકે જ નહીં. ૨૧.

સમયાદ્યાશ્ચ કાલસ્ય વિશેષાઃ સર્વસંમતાઃ ।

જગત્પ્રસિદ્ધાઃ સંસિદ્ધાઃ સિદ્ધાંતાદિપ્રમાણતઃ ॥૨૨॥

કિંચ - સહૈવ સ્યાત્કિસલય-કલિકાફલસંભવઃ ।

एषां नियामके काल-रूपे द्रव्येऽसति क्षितौ ॥२३॥

बालो मृदुतनुर्दीप्र-देहश्च तरुणः पुमान् ।

जीर्णागः स्थविरश्चेति विना कालं दशाः कथम् ॥२४॥

ऋतूनामपि षण्णां यः परिणामोऽस्त्यनेकधा ।

न संभवेत्सोऽपि कालं विनातिविदितः क्षितौ ॥२५॥

તથાહિ - હિમાતિપાતાદ્દેમંતે પ્રત્યગ્નિ શલભા ઇવ ।

कंपकाया रणहंता पतंति मुदिता जनाः ॥२६॥

जनयंति जने जाड्यं तुषाराश्लेषिणोऽनिलाः ।

परिष्वजंति नीरंधं युवानः कामिनीर्निशि ॥२७॥

महासरांसि स्त्यायंति दह्यतेऽभोजिनीवनं ।

उज्जृम्भते नवोद्भिन्न-यवादिषु च यौवनं ॥२८॥

સમયાદિ એ કાળના જ વિશેષો છે, એ વાત સર્વને માન્ય છે, જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે અને સિદ્ધાંત વિગેરેના પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ છે. ૨૨.

જો પૃથ્વી ઉપર નિયામક કાળરૂપ જુદું દ્રવ્ય ન હોય, તો વૃક્ષોને એકી સાથે જ પત્ર, પુષ્પ અને ફળની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. ૨૩.

બાળકનું શરીર કોમળ હોય છે, યુવાન પુરુષનું શરીર દેદીપ્યમાન હોય છે. અને વૃદ્ધનું શરીર જીર્ણ હોય છે, તો આવી બાલ્યાદિ અવસ્થાઓ કાળ વિના શી રીતે ઘટી શકશે ? ૨૪.

છએ ઋતુઓનો અનેક પ્રકારનો પરિણામ પૃથ્વી પર અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ કાળ વિના સંભવતો નથી. ૨૫.

તે આ પ્રમાણે— હેમંત ઋતુમાં ઘણું હિમ પડવાથી કંપતા શરીરવાળા અને કડકડતા દાંતવાળા લોકો હર્ષથી જ પતંગિયાની જેમ અગ્નિ તરફ દોડે છે. ૨૬.

જલકણથી યુક્ત શીતલવાયુથી મનુષ્યો ઠરી જાય છે, તેથી યુવાન પુરુષો રાત્રીએ સ્ત્રીઓને ગાઢ આલિંગન કરે છે. ૨૭.

મોટા સરોવરો ઠરી જાય છે, કમળનાં વન બળી જાય છે અને નવા ઉગેલા જવાદિ ધાન્યો બહુ સારાં પાકે છે. ૨૮.

અબહિશ્ચારિણાં રાત્રૌ શિશિરે સંવૃતાત્મનાં ।
 અસંયમ ઇવર્ષીણાં જનાનાં સ્યાદપ્રિયઃ શશી ॥૨૧॥
 પૂર્વોત્સંગાઃ ફલૈઃ પક્વૈ-ર્વૃતાઃ શિશુકદંબકૈઃ ।
 બદર્યો માતર ઇવ દધતિ દ્યુતિમદ્ભુતાં ॥૩૦॥
 કુંદવલ્લયઃ શુભ્રદીપ્ર-પ્રસૂનદશનશ્રિયઃ ।
 હસંતીવ હિમમ્લાના-નનં કમલકાનનં ॥૩૧॥
 ઉત્ફુલ્લનાનાકુસુમા-સવપાનમદોદ્ધુરાઃ ।
 ભ્રામ્યંતિ ભ્રમરા ભૂરિ-રજોઘૂસરભૂઘનાઃ ॥૩૨॥
 દત્તાશ્રયા દત્તભોજ્યા માકંદૈરુપકારિભિઃ ।
 અભ્યસ્યંતીવ કામોપ-નિષદં કોકિલદ્વિજાઃ ॥૩૩॥
 ગ્રીષ્મે દિનકરઃ ક્રૂરૈઃ કરૈઃ શોષયતિ ક્ષિતિં ।
 કલૌ નૃપ ઇવોદેતિ તૃષ્ણા લોકેઽધિકાધિકા ॥૩૪॥

મુનિઓની જેમ માણસો શિશિર ઋતુમાં રાત્રે બહાર નીકળતા નથી અને આત્માનો ધંસવર કરે છે. તથા મુનિઓને અસંયમની જેમ તેમને (મનુષ્યને) ચંદ્ર ઉપર પ્રીતિ થતી નથી. ૨૮.

પાકેલાં ફળથી પૂર્ણ એવી બોરડીઓ માતાની જેમ બાળકોના સમૂહથી વીંટળાઈને અદ્ભુત કાંતિને ધારણ કરે છે. ૩૦.

હિમથી કરમાઈ ગયેલા મુખવાળા કમળના વનને શ્વેત અને વિકસ્વર પુષ્પરૂપી દાંતવડે શોભતી કુંદલતાઓ હસે છે. અર્થાત્ શિશિર ઋતુમાં બોરડીને બોર આવે છે, કુંદલતા ખીલે છે અને કમળો કરમાઈ જાય છે. ૩૧.

વસંત ઋતુમાં ખીલેલા વિવિધ પ્રકારના પુષ્પોના રસનું પાન કરીને મદોન્મત્ત થયેલા ભ્રમરાઓ ચારે તરફ ભ્રમે છે અને તેમનાં શરીર ઘણી રજથી ભુખરાં થયેલાં હોય છે. ૩૨.

આમ્રવૃક્ષોરૂપી ઉપકારી (દાતાર) પુરુષોએ કોયલરૂપી બ્રાહ્મણોને રહેવાનો આશ્રય અને ભોજન આપેલું હોવાથી, તેઓ જાણે કામરૂપી ઉપનિષદ (વેદ)નો અભ્યાસ કરતા હોય તેમ શોભે છે. ૩૩.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કલિયુગના રાજાની જેમ સૂર્ય પોતાના ઉગ્ર કિરણો વડે પૃથ્વીને ચૂસી લે છે અને લોકો અધિક અધિક તૃષ્ણાવાળા થાય છે. ૩૪.

૧. માણસો શરીરને વસ્ત્રથી ઢાંકી દે છે અને મુનિઓ પાંચ મહાવ્રતોથી આત્માને ઢાંકી દે છે, તેથી તેમાં શીતલતા જેવા કર્મનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી.

भाग्याढ्यानां धनमिव वद्धतेऽनुदिनं दिनं ।
 निरुद्यमानां विद्येव क्षीयते चानिशं निशा ॥३५॥
 चंद्रचंदननिर्यास-वासितांगा विलासिनः ।
 नयंत्यहान्युपवने-ष्वंबुक्रीडापरायणाः ॥३६॥
 वर्षासु जलमुग्धारा-धोरणीधौतधूलयः ।
 कृतस्नाना धराधीशा इवाभांति धराधराः ॥३७॥
 मही भाति महीयोभिः सर्वतो हरितांकुरैः ।
 रोमांचितेवांबुवाह-प्राणप्रियसमागमात् ॥३८॥
 रंधंति सरितो लोकं मार्गगं कुलटा इव ।
 प्रिया इव प्रियान् गाढ-मालिंगंति लतास्तरून् ॥३९॥
 द्योतंते विद्युतो मेघा वर्षत्यूर्जितगर्जिताः ।
 उच्चैर्नदंतो माद्यंति शिखिचातकदर्दुराः ॥४०॥
 उपैति वृद्धिं शरदि प्रतापः पुष्पदंतयोः ।
 नृपांतिकेऽन्यायिवक्त्र-मिव शुष्यति कर्दमः ॥४१॥

ભાગ્યશાળી પુરુષોનાં ધનની જેમ દિવસ હંમેશ વૃદ્ધિ પામે છે અને આળસુ પુરુષોની વિદ્યાની જેમ રાત્રિ નિરંતર ક્ષય પામે છે, અર્થાત્ નાની થતી જાય છે.૩૫.

વિલાસી પુરુષો બાગમાં જઈને પોતાના શરીરને ચંદ્ર જેવા શીતળ ચંદનના રસવડે વાસિત કરીને જળક્રીડા દ્વારા દિવસો પસાર કરે છે.૩૬.

વર્ષા ઋતુમાં મેઘની ધારાના સમૂહથી પર્વતોની ધૂળ ઘોવાઈ જાય છે, તેથી તે પર્વતો સ્નાન કરેલા રાજા જેવા શોભે છે.૩૭.

મેઘરૂપી પ્રાણપ્રિયનો સમાગમ થવાથી પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રી ચારે તરફ ઉગેલા મોટા લીલા ઘાસના અંકુરાથી જાણે રોમાંચિત થઈ હોય, તેમ શોભે છે.૩૮.

કુલટા સ્ત્રીઓની જેમ નદીઓ વટેમાર્ગુ લોકોને અટકાવે છે તથા પ્રિયા પતિને આલિંગન કરે, તેમ લતાઓ વૃક્ષોને ગાઢ આલિંગન કરે છે.૩૯.

વીજળીઓ ઝબકે છે, મેઘો મોટી ગર્જનાપૂર્વક વૃષ્ટિ કરે છે તથા મોર, ચાતક અને દેડકાંઓ મોટા શબ્દપૂર્વક હર્ષ પામે છે-નૃત્યાદિ કરે છે.૪૦.

શરદ ઋતુમાં સૂર્ય-ચંદ્રનો પ્રતાપ વૃદ્ધિ પામે છે, રાજાની પાસે અન્યાયી માણસના મુખની જેમ કાદવ સુકાઈ જાય છે.૪૧.

શાલિપ્રભૃતયો ધાન્ય-શ્રેણયો નમ્નમૌલયઃ ।
 ફલોદ્રેકેઽપિ વિનયા-દ્વ્યંજયંતિ સતાં સ્થિતિં ॥૪૨॥
 કીડંતિ ફુલ્લાંભોજેષુ સરસ્સુ સ્વચ્છવારિષુ ।
 રાજહંસા રાજહંસા ઇવ દર્પણવેશ્મસુ ॥૪૩॥
 શનૈઃ શનૈઃ સંચરંતિ શાલિક્ષેત્રાંતભૂમિષુ ।
 પ્રસરદ્ગોપિકાગીત-દત્તકર્ણાઃ પ્રવાસિનઃ ॥૪૪॥
 ઉચ્ચૈરુપદિશંતીવ મંચસ્થાઃ ક્ષેત્રરક્ષકાઃ ।
 પરોપકારં ધાન્યેષુ ઘુતમૌલિષુ વિસ્મયાત્ ॥૪૫॥
 રક્ષિતેષ્વપિ જાગ્રદ્ભિ-દ્ષ્ટદ્વ્યગ્રકરૈર્નૈઃ ।
 પરક્ષેત્રેષ્વાપતંતિ પક્ષિણઃ કામુકા ઇવ ॥૪૬॥
 એવં નાનાવિધો લોકે ઋતુભેદોઽપિ વિશ્રુતઃ ।
 નિર્હેતુકો ભવન્ કાલં સ્વમાક્ષિપતિ કારણં ॥૪૭॥
 તથાહિ - ચૂતાદ્યાઃ શેષહેતૂનાં સત્ત્વેઽપિ ફલવંચિતાઃ ।
 કાલદ્રવ્યમપેક્ષંતે નાનાશક્તિસમન્વિતમ્ ॥૪૮॥

ફળ અધિક હોવા છતાં પણ ડાંગર વિગેરે ધાન્યના મસ્તક નીચાં નમી જાય છે, તેથી તેઓ એમ જણાવે છે કે નમ્રતા અને વિનયપૂર્વક જ સત્પુરુષની સ્થિતિ હોય છે. ૪૨.

જેમ અરીસાભવનમાં ચક્રવર્તી રાજાઓ કીડા કરે છે, તેમ વિકસ્વર કમળવાળા અને સ્વચ્છ પાણીવાળા સરોવરમાં રાજહંસ પક્ષીઓ કીડા કરે છે. ૪૩.

શાલિના ક્ષેત્રને છેડે ગવાતા ગોપિકાઓના ગીત સાંભળવામાં લીન એવા પથિકજનો ઘીમે ઘીમે ચાલે છે. ૪૪.

માંચા ઉપર રહેલા ક્ષેત્રના રક્ષકો મસ્તકને ઘુણાવતા એવા ધાન્યોને વિષે વિસ્મય પામીને જાણે પરોપકારનો ઉપદેશ આપે છે. ૪૫.

સાવધાન અને હાથમાં ગોફણ રાખીને રહેલા પુરુષો, ક્ષેત્રનું ચારે તરફથી રક્ષણ કરે છે તોપણ તેમાં (પરધરમાં) કામુક પુરુષોની જેમ પક્ષિઓ આવે જ છે. ૪૬.

આ રીતે વિવિધ પ્રકારનો ઋતુ ભેદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે હેતુ વિના હોઈ શકે નહીં, તેથી કાળ જ તેનું કારણ છે એમ તે જણાવે છે. ૪૭.

તે આ પ્રમાણે આમ્ર વિગેરે વૃક્ષો બીજાં સર્વ કારણો હોવા છતાં પણ (તરતમાં) ફળ રહિત હોય છે, તેથી તે વિવિધ શક્તિવાળા કાળદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખે છે. ૪૮.

- કિંચ - વર્તમાનાતીતભાવિ-વ્યપદેશોઽપિ દુર્ઘટઃ ।
 વિના કાલં મિથોઽર્થાનાં સાંકીર્ણ્યં ચાપિ સંભવેત્ ॥૪૧॥
- તથાહિ - વર્તમાનવ્યપદેશ-મતીતોઽનાગતોઽપિ વા ।
 ભજેન્નિયામકાભાવે તત્કાલોઽસ્તિ નિયામકઃ ॥૫૦॥
 તત્રાતીતો દ્વિધાઽભાવ-વિષયપ્રતિભેદતઃ ।
 વિનષ્ટો ઘટ ઇત્યાદ્યો-ઽદ્રાક્ષં તમિતિ ચાપરઃ ॥૫૧॥
 ભાવ્યધેવં દ્વિધા તત્રા-દિમ ઉત્પત્સ્યમાનકઃ ।
 ઘટાદ્યર્થો દ્વિતીયસ્તુ ગમિષ્યન્નક્ષગોચરં ॥૫૨॥
- કિંચ - ક્ષિપ્રં ચિરં ચ યુગપ-ન્માસવર્ષયુગાદયઃ ।
 પરુત્પરાર્યૈષમોદ્ય-હ્યઃશ્ચઃકદાચિદાદયઃ ॥૫૩॥
 લોકે ણ્યાતાઃ સંતિ શબ્દાઃ કાલદ્રવ્યાભિધાયિનઃ ।
 તેઽપિ શુદ્ધપદત્વાત્સ્વાભિધેયમનુમાંતિ વૈ ॥૫૪॥
 કાલઃ ષષ્ઠં પૃથગ્ દ્રવ્ય-માગમેઽપિ નિરૂપિતં ।
 કાલાભાવે ચ તાનિ સ્યુઃ સિદ્ધાંતોક્તાનિ ષટ્ કથં ॥૫૫॥

કાળદ્રવ્ય ન માનીએ તો વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય કથન ઘટી શકે નહીં, તથા પદાર્થો પરસ્પર મિશ્ર થઈ જવાનો સંભવ છે.૪૯.

કારણકે જો પદાર્થનો નિયામક કાળ ન હોય, તો અતીત અથવા અનાગત પદાર્થ પણ વર્તમાન તરીકે કહી શકાય. તેથી તો નિયામક કાળ જ છે એમ માનવું યોગ્ય છે.૫૦.

તેમાં અતીત કાળ બે પ્રકારનો છે-અભાવ અને વિષય. તેમાં ‘ઘટ વિનાશ પામ્યો’ એ અભાવઅતીત છે, અને ‘તેને મેં જોયો હતો.’ એ વિષયઅતીત છે.૫૧.

ભવિષ્યકાળના પણ બે પ્રકાર છે તેમાં ‘ઘટાદિ પદાર્થ કાલે ઉત્પન્ન થશે.’ એ અભાવભવિષ્ય છે, અને “તેને હું કાલે જોઈશ.” એ વિષયભવિષ્ય કહેવાય છે.૫૨.

તેમજ જલ્દી, ચિરકાળ, એકી સાથે, માસ, વર્ષ, યુગ વિગેરે પોર, પરાર, ઓણ, આજ, ગઈ કાલ, આવતી કાલ અને કદાચિત્ વિગેરે જે કાલદ્રવ્યને કહેનારા શબ્દો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ શુદ્ધ પદ (એક જ શબ્દ) હોવાથી પોતાના અર્થને (દ્રવ્યરૂપે અસ્તિત્વને) અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે.૫૩-૫૪.

કાલ નામનું છટું દ્રવ્ય આગમમાં પણ જુદું કહેલું છે, કેમકે કાલદ્રવ્ય ન હોય તો સિદ્ધાંતમાં કહેલાં

તથા ચાગમઃ‘કઙ્ઠ પાં ધંતે ! દવ્વાએ ? ગો૦ છ દવ્વા પ૦ તં૦ ઘમ્મત્થિકાએ, અઘમ્મત્થિકાએ, આગાસત્થિકાએ, પુગ્ગલત્થિકાએ, જીવત્થિકાએ, અદ્ધાસમએ ચ’

એવં કાલઃ પૃથગ્દ્રવ્યં સિદ્ધો યુક્ત્યાગમેન ચ ।

ઉપકારશ્ચ તસ્ય સ્યુઃ પૂર્વોક્તા વર્તનાદયઃ ॥૫૬॥

વર્તનાદિસ્વરૂપં ચ સામાન્યેનોદિતં પુરા ।

અથ કિંચિદ્વિશેષેણો-ચ્યતે શાસ્ત્રાનુસારતઃ ॥૫૭॥

તત્ર ચ - દ્રવ્યસ્ય પરમાણ્વાદે-ર્યાં તદ્રૂપતયા સ્થિતિઃ ।

નવજીર્ણતયા વા સા વર્તના પરિકીર્તિતા ॥૫૮॥

ઇતિ મહાભાષ્યવૃત્ત્યભિપ્રાયઃ, તથાચ તત્પાઠઃ-અત્રૈવ તત્પરમાણ્વાદિરૂપેણ (દ્વચણુકત્ર્યણુકાદિરૂપેણ) પરમાણ્વાદિદ્રવ્યાણાં (વર્તનં) વર્તના ઇતિ ૪૩૫તમપત્રે, તથા તત્ર “વિવક્ષિતેન નવપુરાણાદિના તેન તેન રૂપેણ યત્પદાર્થાનાં વર્તનં શશ્વદ્ભવનં સા વર્તના” ઇત્યાદ્યપિ તત્રૈવ ૮૩૬તમપત્રે. તથા તૈસ્તૈર્ભાવૈઃ સ્વતો હ્યર્થા વર્તન્તિ, તત્પ્રયોજિકા વૃત્તિઃ કાલાશ્રયા યા સા વર્તનેત્યભિધીયતે ઇતિ

તે છ દ્રવ્યો શી રીતે ઘટે ? ૫૫.

તે વિષે આગમમાં કહ્યું છે કે-“હે ભગવાન્ ! દ્રવ્ય કેટલાં છે ? હે ગૌતમ ! છ દ્રવ્યો કહેલાં છે, તે આ પ્રમાણે-ઘર્માસ્તિકાય ૧, અઘર્માસ્તિકાય ૨ આકાશાસ્તિકાય ૩, પુદ્ગલાસ્તિકાય ૪, જીવાસ્તિકાય ૫ અને અદ્ધા સમય (કાલ) ૬” આ પ્રમાણે યુક્તિ અને આગમથી કાળ ભિન્નદ્રવ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. તે કાળની ઉપયોગિતા પૂર્વે કહેલા વર્તનાદિ છે. ૫૬.

આ વર્તનાદિનું સ્વરૂપ પ્રથમ સામાન્યથી કહી ગયા છીએ. હવે અહીં શાસ્ત્રને અનુસારે કાંઈક વિશેષ કહીએ છીએ. ૫૭.

તેમાં પરમાણુ વિગેરે દ્રવ્યની જે તે રૂપે સ્થિતિ, અથવા તે પરમાણુ આદિની જે નવીનપણે કે જીર્ણપણે જે સ્થિતિ, તે વર્તના કહેલી છે. ૫૮.

આ પ્રમાણે અહાભાષ્યની વૃત્તિનો અભિપ્રાય છે. તેમાં ૪૩૫મા પાનામાં કહ્યું છે કે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોનું જે પરમાણુ આદિરૂપે રહેવું તે વર્તના કહેવાય છે, તથા તે પરમાણુ આદિ વિષયક નવીન, પુરાણ વિગેરે તે તે રૂપે પદાર્થોનું જે વર્તવાપણું એટલે નિરંતર હોવાપણું તે પણ વર્તના કહેવાય

૧. પરમાણ્વાદિક રૂપે ૨. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય છાપેલ ભાગ-૫.

તત્ત્વાર્થવૃત્ત્યાશયઃ, તથા ચ તદ્વચઃ-વર્તના કાલાશ્રયા વૃત્તિરિતિ વર્ત્તિઽર્થઃ સ્વયમેવ તેષાં વર્ત્તમાનાનાં (પ્રયોજિકા) કાલાશ્રયા વૃત્તિર્વર્ત્યતે યયા સા વર્ત્તના ઇતિ ૨૪૫તમપત્રે. ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તેરપ્યયમેવાશયઃ ।

નાનાવિધા પરિણતિ-દ્રવ્યસ્ય સત્ત એવ યા ।
 પરિણામઃ સ કુંભાદિ-મૃદ્દ્રવ્યાદેરિવોદિતઃ ॥૫૯॥
 યથાંકુરાદ્યવસ્થસ્ય પરિણામો વનસ્પતેઃ ।
 મૂલકાંડાદિભાવેન સ્વજાત્યપરિહારતઃ ॥૬૦॥
 યથા વયઃપરીણામો દેહદ્રવ્યસ્ય ચાંગિનાં ।
 દ્ધ્યાદિપરિણામો વા દ્રવ્યસ્ય પયસો યથા ॥૬૧॥
 હેમ્નો વા મૌલિમુદ્રાદિ-ભાવૈઃ પરિણતિર્યથા ।
 પરિણામો વિફળત્વોત્ફળત્વાદિરહેર્યથા ॥૬૨॥
 દ્વિધ્યા સાદિરનાદિશ્ચ સ ચાદ્યોઽન્નાદિગોચરઃ ।
 ધર્માધર્માસ્તિકાયાદિ-ગોચરઃ સ્યાત્તતોઽપરઃ ॥૬૩॥

છે. ઈત્યાદિ પણ તે જ મહાભાષ્યની વૃત્તિમાં ૮૩૬મા પાનામાં કહ્યું છે. તથા “પદાર્થો તે તે રૂપે સ્વયમેવ જ વર્તે છે, તે વર્તવામાં જે કારણ રૂપે હોય, તે કાળના આશ્રયવાળી વર્તના કહેવાય છે.”^૧ તત્ત્વાર્થની ટીકામાં કહ્યું છે કે-“વર્તના એટલે કાળને આશ્રયીને હોવાપણું, એટલે કે પદાર્થો પોતાની મેળે જ વર્તે છે, અને વર્તતા એવા તે પદાર્થોની કાળના આશ્રયવાળી જે તે વૃત્તિ તે વર્તના કહેવાય છે.” આ પ્રમાણે ૨૪૫મા પાનામાં કહ્યું છે. ધર્મસંગ્રહણીની ટીકાનો પણ આ જ અભિપ્રાય છે. ઈતિ વર્તના. (૧)

વિદ્યમાન પદાર્થની જે વિવિધ પ્રકારની પરિણતિ તે પરિણામ કહેવાય છે. જેમકે માટી વિગેરે પદાર્થની જે કુંભાદિરૂપે પરિણતિ તે (કુંભાદિ) પરિણામ કહેવાય છે. જેમ અંકુરાદિ અવસ્થાવાળા વનસ્પતિ (વૃક્ષાદિક)ના મૂળ, થડ વિગેરે પોતાની જાતિને અનુસરતા પરિણામ થાય છે. જેમ પ્રાણીઓના શરીરરૂપી પદાર્થનો બાલ્યાવસ્થાદિ વયરૂપે પરિણામ થાય છે. જેમ દૂધરૂપ દ્રવ્યનો દહીંરૂપે પરિણામ થાય છે. જેમ સુવર્ણરૂપ દ્રવ્યનો મુગટ અને મુદ્રા (વીંટી) વગેરેરૂપે પરિણામ થાય છે, તથા જેમ સર્પરૂપ દ્રવ્યનો ફણારહિત અને ફણાસહિત વિગેરે પરિણામ થાય છે. ૫૮-૬૨.

આ પરિણામ સાદિ અને અનાદિ એમ બે પ્રકારનો છે, તેમાં વાદળાં વિગેરે પરિણામ સાદિ

૧. તત્ત્વાર્થ સટીક છાપેલ.

ત્રિધા યદ્વા પરિણામ-સ્ત્રાઘઃ સ્યાત્પ્રયોગજઃ ।
 દ્વિતીયસ્તુ વૈશ્વસિક-સ્તૃતીયો મિશ્રકઃ સ્મૃતઃ ॥૬૪॥
 તત્ર જીવપ્રયત્નોત્થઃ પરિણામઃ પ્રયોગજઃ ।
 શરીરાહારસંસ્થાન-વર્ણગંધરસાદિકઃ ॥૬૫॥
 કેવલોઽજીવદ્રવ્યસ્ય યઃ સ વૈશ્વસિકો ભવેત્ ।
 પરમાણ્વધ્નેદ્રધનુઃ-પરિવેષાદિરૂપકઃ ॥૬૬॥
 પ્રયોગસહચરિતાચેતનદ્રવ્યગોચરઃ ।
 પરિણામઃ સ્તંભકુંભા-દિકઃ સ મિશ્રકો ભવેત્ ॥૬૭॥
 અશક્તાઃ સ્વયમુત્પત્તું પરિણામેન તાદૃશાઃ ।
 કુંભાદયઃ કુલાલાદિ-સાચિવ્યેન ભવંતિ હિ ॥૬૮॥
 ઇતિ પરિણામઃ ॥
 ક્રિયા દેશાંતરપ્રાપ્તિ-રૂપાતીતાદિકા તથા ।
 પ્રોક્તા ભાષ્યસ્ય ટીકાયાં તત્ત્વાર્થવિવૃત્તૌ પુનઃ ॥૬૯॥
 કરણં સ્યાત્ક્રિયા દ્રવ્ય-પરિણામાત્મિકા ચ સા ।
 કાલોઽનુગ્રાહકસ્તસ્યાઃ પ્રયોગાદેસ્ત્રિધા ચ સા ॥૭૦॥

કહેવાય છે અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વિગેરે પરિણામ અનાદિ કહેવાય છે. ૬૩.

અથવા આ પરિણામ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. તેમાં પહેલો પ્રયોગથી થયેલો, બીજો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ત્રીજો મિશ્ર (બન્નેથી ઉત્પન્ન) થયેલો કહ્યો છે. ૬૪.

તેમાં જીવના પ્રયત્નથી જે પરિણામ થાય છે, તે પ્રયોગજ કહેવાય છે. શરીર, આહાર, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધ, રસ વિગેરે પરિણામ પ્રયોગજ કહેવાય છે., પરમાણુ, વાદળાં, ઈદ્રધનુષ અને પરિવેષ વિગેરે જે કેવળ અજીવ દ્રવ્યનો પરિણામ થાય છે તે સ્વાભાવિક કહેવાય છે. જીવના પ્રયોગ સહિત અચેતન દ્રવ્ય વિષયક જે સ્તંભ, કુંભ વિગેરે પરિણામ થાય છે, તે મિશ્ર પરિણામ કહેવાય છે. કારણકે પોતાની મેળે પરિણામવડે ઉત્પન્ન ન થઈ શકે તેવા કુંભાદિક પદાર્થો કુંભાર વિગેરેની સહાયથી જ થાય છે. ૬૫-૬૮. ઈતિ પરિણામ (૨)

ક્રિયા દેશાંતરની પ્રાપ્તિરૂપ છે. તે અતીત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય-એમ ત્રણ પ્રકારે ભાષ્યની ટીકામાં કહેલી છે, તથા તત્ત્વાર્થની ટીકામાં તો કરણને (કરવું તે) ક્રિયા કહી છે. તે દ્રવ્યના પરિણામરૂપ

૧. ચંદ્રની ફરતું કુંડાળું થાય છે તે.

તત્ર ચ – પ્રયોગજાત્મયોગોત્યા વિમ્નસાજા ત્વજીવજા ।

મિશ્રા પુનસ્તદુભય-સંયોગજનિતા મતા ॥૭૧॥

ઇતિ ક્રિયા ॥

પ્રશંસાક્ષેત્રકાલાખ્ય-ભેદતસ્ત્રિવિધં મતં ।

પરત્વમપરત્વં ચ તત્રાદ્યં ગુણસંભવં ॥૭૨॥

પરઃ સર્વોત્તમત્વેન જૈનો ધર્મઃ પરોઽપરઃ ।

ક્ષેત્રજં તત્તુ દૂરસ્થઃ પરોઽભ્યર્ણગતોઽપરઃ ॥૭૩॥

તથા – અભ્યર્ણદેશસંસ્થોઽપિ પર એવ વયોઽધિકઃ ।

વયોલઘુર્વિપ્રકૃષ્ટ-દેશસ્થોઽપ્યુચ્યતેઽપરઃ ॥૭૪॥

દિશઃ પરાપરત્વાભ્યાં વૈપરીત્યાત્ સ્ફુટે તુ ચે ।

ઙ્મૈ પરાપરત્વે સ્તઃ કાલોઽનુગ્રાહકસ્તયોઃ ॥૭૫॥

વર્તનાદ્યાસ્ત્રયઃ પૂર્વો-દિતાસ્ત્રિષુ તથાંતિમં ।

પરાપરત્વં કાલસ્ય ચત્વારોઽનુગ્રહા અમી ॥૭૬॥

છે. તે ક્રિયાનો અનુગ્રહ કરનાર કાળ છે તથા તે ક્રિયાના પ્રયોગાદિ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૬૯-૭૦.

તેમાં જે જીવના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રયોગજા, કેવળ અજીવ દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થાય તે વિમ્નસાજા અને જીવ તથા અજીવ બન્નેના સંયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય તે મિશ્રા ક્રિયા કહેવાય છે. ૭૧. ઈતિ ક્રિયા. (૩)

(૧) પ્રશંસા, (૨) ક્ષેત્ર અને (૩) કાળ નામના ભેદથી પરત્વ અને અપરત્વ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. તેમાં પરત્વાપરત્વ ગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે જૈનધર્મ સર્વધર્મમાં ઉત્તમ હોવાથી પર છે અને અન્ય ધર્મ અપર છે. હવે બીજું ક્ષેત્રથી જે જીવાદિ પદાર્થ દૂર સ્થાનમાં રહેલા હોય, તે પર કહેવાય છે અને પાસેના સ્થાનમાં રહેલા હોય, તે અપર કહેવાય છે. તથા ત્રીજું કાળથી પાસેના સ્થાનમાં રહેલો પણ જો તે વયથી અધિક (મોટો) હોય તો તે પર કહેવાય છે અને દૂર સ્થાનમાં રહેલો પણ જો તે લઘુ વયવાળો હોય તો તે અપર કહેવાય છે. ૭૨-૭૪.

દિશાના (ક્ષેત્રના) પરાપરત્વથી અને તેથી વિપરીત એટલે મોટી નાની વયને આશ્રયીને જે આ બીજા અને ત્રીજા પ્રકારના પરાપરત્વ કહ્યા તેનો અનુગ્રહ કરનાર કાળ છે. ૭૫. ઈતિ પરાપરત્વ. (૪).

પૂર્વે કહેલા વર્તનાદિ ત્રણ અને છેલ્લું પરાપરત્વ, તે ચારે કાળના જ અનુગ્રહો છે; એટલે કે તે ચારેનો ઉપયોગ કાળથી જ થાય છે. ૭૬.

તથોક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે-અથ કાલસ્યોપકારઃ ક ઇત્યત્રોચ્યતે - વર્તના પરિણામઃ ક્રિયા પરાપરત્વે ચ કાલસ્યેતિ ।

સાર્દ્ધં દ્વીપદ્વયં વાર્દ્ધિ-યુગં ચ વ્યાપ્ય સ સ્થિતઃ ।

ત્રિઃપંચદશભિર્લક્ષ્યૈર્યોજનાનિ મતસ્તતઃ ॥૭૭॥

નન્વેવં વર્તનાદીનાં લિંગાનાં ભાવતો યથા ।

નૃક્ષેત્રમધ્યે કાલોઽગી-ક્રિયતે શ્રુતકોવિદૈઃ ॥૭૮॥

નૃક્ષેત્રાત્પરતોઽપ્યેષ ઋર્ષ્વાધોલોકયોરપિ ।

વર્તનાદિલિંગસત્ત્વા-ત્કુતો નાશ્યુપગમ્યતે ॥૭૯॥

વર્તના કિલ ભાવાનાં વૃત્તિઃ સા તત્ર વર્તતે ।

આયુઃ પ્રાણાપાનમાનં પરાપરસ્થિતી અપિ ॥૮૦॥

અત્રોચ્યતે -વર્તતે તત્ર ભાવાનાં વૃત્તિઃ સા કિંતુ નેષ્યતે ।

કાલલિંગં તદીયાયા અપેક્ષાયા અભાવતઃ ॥૮૧॥

ઉત્પદ્યંતે વિલીયંતે તિષ્ઠંતિ સ્વયમેવ હિ ।

સંતઃ પદાર્થાસ્તેષાં ચા-સ્તિત્વં નાન્યવ્યપેક્ષયા ॥૮૨॥

તે વિષે તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-“કાળ શું ઉપકાર કરે છે ? ઉત્તર-વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા અને પરાપરત્વ એ ચારે કાળના ઉપકાર છે

તે કાળ માત્ર અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્રમાં વ્યાપીને રહેલો છે, તેથી તે પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણે ક્ષેત્રમાં જ માનેલો છે. ૭૭.

પ્રશ્ન :- જેમ વર્તનાદિ લિંગ હોવાથી પંડિતો મનુષ્યક્ષેત્રમાં કાળને સ્વીકારે છે. તેમ મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર તથા ઊર્ધ્વલોકમાં અને અધોલોકમાં પણ વર્તનાદિ લિંગ હોવાથી કેમ કાળને અંગીકાર કરતા નથી? કારણકે અઢી દ્વીપની બહાર પણ સર્વત્ર પદાર્થોની અસ્તિત્વરૂપ વર્તના તથા આયુષ્ય, શ્વાસોચ્છ્વાસનું પ્રમાણ અને પરાપરત્વની સ્થિતિ પણ રહેલી છે. ૭૮-૮૦.

ઉત્તર :- અઢીદ્વીપની બહાર સર્વત્ર પદાર્થોની વૃત્તિરૂપ વર્તના છે, પરંતુ તે વર્તના કાળનું લિંગ છે એમ નથી; કેમકે ત્યાં પદાર્થની વર્તનાને કાળલિંગની અપેક્ષા હોતી નથી. ત્યાં રહેલા પદાર્થો પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને સ્થિર રહે છે. તેમના અસ્તિત્વમાં બીજાની અપેક્ષા નથી. તથા ત્યાં પ્રાણાદિ પણ કાળની અપેક્ષાએ થતા નથી; કેમકે સમાન જાતિવાળા તે સર્વમાં એકસાથે તે પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ નથી.

પ્રાણાદયોઽપિ જાયંતે તત્ર નાદ્ધાવ્યપેક્ષયા ।
 સજાતીયેષુ સર્વેષુ યુગપત્તદનુદ્ધવાત્ ॥૮૩॥
 કાલાપેક્ષાઃ પદાર્થા હિ યુગપત્તુલ્યજાતિષુ ।
 સંભવંતીહ માકંદા-દિષુ મંજરિકાદિવત્ ॥૮૪॥
 ભવંતિ યુગપન્નૈવ તાઃ પ્રાણાદિપ્રવૃત્તયઃ ।
 તત્રત્યાનાં તદેતાઃ સ્યુઃ કાલાપેક્ષા ન કર્હિંચિત્ ॥૮૫॥
 પરાપરત્વે યે તત્ર કાલાપેક્ષે ન તે અપિ ।
 સ્થિત્યપેક્ષે કિંતુ ષષ્ટિ-વર્ષાદ્વર્ષશતઃ પરઃ ॥૮૬॥
 જાતવર્ષશતાચ્ચાપિ ષષ્ટિવર્ષો નરોઽપરઃ ।
 વત્સરાણાં શતં ષષ્ટિરિત્યેષા ચ સ્થિતિઃ ચ્ચ ॥૮૭॥
 સ્થિતિશ્ચ સર્વભાવાનાં ભવેત્સત્ત્વવ્યપેક્ષયા ।
 સત્ત્વં ચાસ્તિત્વમેવ સ્યા-ત્ત્વ નાન્યમપેક્ષતે ॥૮૮॥
 એવં ચ કાલાપેક્ષાયા અભાવાદેવ નોચ્યતે ।
 તત્રત્યવર્તનાદીનાં કાલલિંગત્વમુત્તમૈઃ ॥૮૯॥

કારણ કે સમાન જાતિવાળા પદાર્થોમાં કાળની અપેક્ષાવાળા પદાર્થો એકી સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે આમ્ર વિગેરે વૃક્ષો ઉપર તેની માંજર વિગેરે એકીસાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે (તેવું અઢીઢીપની બહાર ક્યાંય પણ નથી. ત્યાં છ ઋતુઓ નથી, અને તજજન્ય વર્તના નથી.) ૮૧-૮૪.

ત્યાં રહેલા પદાર્થોની ઉપર કહેલી પ્રાણાદિની પ્રવૃત્તિ પણ એકીસાથે થતી ન હોવાથી તે પ્રાણાદિની પ્રવૃત્તિને ક્યારે પણ કાળની અપેક્ષા નથી. ૮૫.

તેમ જ ત્યાંના પદાર્થોમાં જે પરત્વ અને અપરત્વ છે તે કાળની અપેક્ષાવાળા નથી; પરંતુ સ્થિતિની અપેક્ષાવાળા છે. એટલે કે સાઈઠ વર્ષના મનુષ્યથી સો વર્ષનો મનુષ્ય પર છે અને સો વર્ષના મનુષ્યથી સાઈઠ વર્ષનો મનુષ્ય અપર છે. સો વર્ષ અને સાઈઠ વર્ષ એવી જ તે સહજ સ્થિતિ છે. ૮૬-૮૭.

સર્વ પદાર્થોની આવા પ્રકારની સ્થિતિ સત્ત્વથી જ અપેક્ષિત છે. સત્ત્વ એટલે અસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વ બીજાની અપેક્ષા રાખતું નથી. ૮૮.

આ રીતે કાળની અપેક્ષા નહીં હોવાથી જ ઉત્તમ પુરુષો ત્યાં રહેલા પદાર્થોના વર્તનાદિને કાળનું લિંગ કહેતા નથી. ૮૯.

અહીં આ તત્ત્વ જણાય છે. જેમ વર્તમાનમાં અહીં રાજા હોવાથી લોકોને તે રાજાની અપેક્ષાવાળું

અત્રેદં તત્ત્વં પ્રતિભાસતે-

ભૂપસત્ત્વાદ્યથેહ સ્યા-ત્સૌસ્થ્યાદિ તદપેક્ષિતં ।

ભૂપાભાવાત્સદપિ ત-ત્તદપેક્ષં ન યુગ્મિષુ ॥૧૦॥

તથેહ કાલસત્ત્વાત્ત-ત્સાપેક્ષં વર્તનાદિકં ।

કાલાભાવાત્તદપેક્ષં નરક્ષેત્રાદ્વહિર્ન તત્ ॥૧૧॥

તદ્વર્ષાદિક્ષતુદ્ગમ-સુમાદિનૈયત્યકારણં કાલઃ ।

તપનાદિગતિવ્યંગ્યઃ સમયાદિર્નનુ નૃલોક એવ સ્યાત્ ॥૧૨॥

કાલશબ્દસ્ય નિક્ષેપાષ્ટૈકાદશ નિરૂપિતાઃ ।

સન્નામ ૧ સ્થાપના ૨ કાલૌ દ્રવ્યા ૩ દ્વા ૪ સંજ્ઞકૌ ચ તૌ ॥૧૩॥

યથાયુષ્કો ૫ પદ્મમાખ્યૌ ૬ દેશ ૭ કાલા ૮ ભિઘૌ ચ તૌ ।

પ્રમાણ ૯ વર્ણ ૧૦ નામાનો ભાવ ૧૧ કાલશ્ચ તે સ્મૃતાઃ ॥૧૪॥

સચેતનાચેતનયો-ર્દ્રવ્યયોર્યદ્વિધીયતે ।

કાલેત્યાખ્યા સ્થાપના વા તૌ નામસ્થાપનાભિઘૌ ॥૧૫॥

દ્રવ્યમેવ દ્રવ્યકાલઃ સચેતનમચેતનં ।

કાલોત્યાનાં વર્તનાદિ-પર્યાયાણામભેદતઃ ॥૧૬॥

સુખાદિ થાય છે અને યુગલિયાના વખતમાં રાજાના અભાવે લોકોને સુખ હતું તેથી તે સુખ રાજાની અપેક્ષાવાળું હોતું નથી.૮૦.

તે જ પ્રમાણે અહીં અઢી દ્વીપમાં કાળ હોવાથી વર્તનાદિ કાળની અપેક્ષાવાળા કહેવાય છે. અને મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર કાળનો અભાવ હોવાથી વર્તનાદિ કાળની અપેક્ષાવાળા કહેવાતા નથી.૮૧.

તેથી વર્ષાદિ છએ ઋતુઓ અને વૃક્ષના પુષ્પાદિને નિયમિત ઉત્પન્ન થવામાં કારણ કાલ જ છે અને સૂર્યાદિની ગતિથી જાણી શકાય એવો કાળ આ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ છે.૮૨.

કાળ શબ્દના અગ્યાર નિક્ષેપા છે, તે આ પ્રમાણે નામકાળ ૧, સ્થાપનાકાળ ૨, દ્રવ્યકાળ ૩, અદ્વાકાળ, ૪ યથાયુષ્કાળ ૫, ઉપક્રમકાળ ૬, દેશકાળ ૭, કાળકાળ ૮, પ્રમાણકાળ ૯. વર્ણકાળ ૧૦ અને ભાવકાળ ૧૧. ૮૩-૮૪.

સચેતન કે અચેતન કોઈ પણ પદાર્થનું કાળ એવું નામ પાડ્યું હોય તે નામકાળ ૧. કોઈ પણ પદાર્થની કાળરૂપે સ્થાપના કરી હોય તે સ્થાપનાકાળ ૨.૮૫.

સચેતન કે અચેતન દ્રવ્ય જ દ્રવ્યકાળ કેમકે કાળને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાયો તથા દ્રવ્યનો પરસ્પર અભેદ છે.૮૬.

સચિત્તાચિત્તદ્રવ્યાણાં સાદિસાંતાદિભેદજા ।
 સ્થિતિશ્ચતુર્વિધા યદ્વા દ્રવ્યકાલઃ પ્રકીર્ત્યતે ॥૧૭॥
 સચેતનસ્ય દ્રવ્યસ્ય સાદિઃ સાંતા સ્થિતિર્ભવેત્ ।
 સુરનારકમર્ત્યાદિ-પર્યાયાનામપેક્ષયા ॥૧૮॥
 સિદ્ધાઃ સિદ્ધત્વમાશ્રિત્ય સાદ્યનંતાં સ્થિતિં શ્રિતાઃ ।
 ભવ્યા ભવ્યત્વમાશ્રિત્યા-નાદિસાંતાં ગતાઃ સ્થિતિં ॥૧૯॥
 જીવો મોક્ષસ્ય યોગ્યો હિ ભવ્ય ઇત્યુચ્યતે શ્રુતે ।
 મોક્ષં પ્રાપ્તસ્તુ નો ભવ્યો નાપ્યભવ્ય ઇતીર્યતે ॥૨૦॥
 યદુક્તં - 'સિદ્ધે નો ભવ્વે નો અભવ્વે' ઇતિ.
 અભવ્યાશ્ચાભવ્યતયા-ડનાદ્યનંતસ્થિતૌ સ્થિતાઃ ।
 દ્રવ્યસ્યેતિ સચિત્તસ્ય સ્થિતિરુક્તા ચતુર્વિધા ॥૨૦૧॥
 દ્વિપ્રદેશાદયઃ સ્કંધાઃ સ્યુઃ સાંતાઃ સાદયોડપિ ચ ।
 ઉત્કર્ષતોડપ્યસંખ્યેય-કાલસ્થિતિજુષો હિ તે ॥૨૦૨॥

અથવા સચિત્ત અને અચિત્ત દ્રવ્યોની જે સાદિસાંત વિગેરે ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે, તે દ્રવ્યકાળ કહેવાય છે.૯૭.

સચેતન દ્રવ્યની દેવ, નારક, મનુષ્ય વિગેરે પર્યાયોની અપેક્ષાથી સાદિસાંત (૧) સ્થિતિ છે. ૯૮.

સિદ્ધના જીવોની સિદ્ધપણાને આશ્રયીને સાદિઅનંત (૨) સ્થિતિ છે, ભવ્ય જીવોની ભવ્યત્વને આશ્રયીને અનાદિસાંત (૩) સ્થિતિ છે, કેમકે જીવ મોક્ષને યોગ્ય હોય તે ભવ્ય છે-એમ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે, તે જીવ જ્યારે મોક્ષ પામે છે ત્યારે તે ભવ્ય પણ નથી અને અભવ્ય પણ નથી એમ કહ્યું છે. ૯૯-૧૦૦.

તે વિષે સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે-“સિદ્ધનો જીવ ભવ્ય પણ નથી અને અભવ્ય પણ નથી.”

તથા અભવ્ય જીવોની અભવ્યપણાને આશ્રયીને અનાદિ અનંત (૪) સ્થિતિ છે. (કેમકે તે કદામ મોક્ષને પામતા જ નથી, એટલે તેનો અંત નથી અને તેનું અભવ્યપણું અનાદિ કાળનું છે, તેથી તે અનાદિઅનંત છે.) આ પ્રમાણે સચિત્ત દ્રવ્યની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ કહી. ૧૦૧.

અચેતન દ્રવ્યમાં દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કંધો સાદિસાંત (૧) છે, કેમકે તે સ્કંધો ઉત્કર્ષથી પણ અસંખ્ય કાળની સ્થિતિવાળા જ છે. ૧૦૨.

ભવિષ્યકાળ સાદિઅનંત (૨) છે, ભૂતકાળ અનાદિસાંત (૩) છે. તથા આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય,

સાદ્યનંતાઽનાગતાદ્ધા-તીતા સાંતા નિરાદિકા ।
 અનાદ્યનંતાઽશ્ચાકાશ-ધર્માધર્માદયો મતાઃ ॥૧૦૩॥
 અચેતનસ્ય દ્રવ્યસ્ય ચતુર્ધ્વેતિ સ્મૃતા સ્થિતિઃ ।
 એવમુક્ત્વા દ્રવ્યકાલ-મદ્ધાકાલમથ બ્રૂવે ॥૧૦૪॥
 સૂર્યાદિક્રિયયા વ્યક્તિ-કૃતો નૃક્ષેત્રગોચરઃ ।
 ગોદોહાદિક્રિયાનિર્વ્ય-પેક્ષોઽદ્ધાકાલ ઉચ્યતે ॥૧૦૫॥
 તથાહિ - યાવત્ક્ષેત્રં સ્વકિરણૈશ્ચરન્નુદ્યોતયેદ્રવિઃ ।
 દિવસસ્તાવતિ ક્ષેત્રે પરતો રજની ભવેત્ ॥૧૦૬॥
 એવં સદા પ્રવૃત્તોઽદ્ધાકાલોઽર્કાદિગતિસ્ફુટઃ ।
 ગોદોહાન્નપાચનાદ્યામન્યાં નાપેક્ષતે ક્રિયાં ॥૧૦૭॥
 અદ્ધાકાલસ્યૈવ ભેદાઃ સમયાવલિકાદયઃ ।
 અથો યથાયુષ્કાલસ્વરૂપં કિંચિદુચ્યતે ॥૧૦૮॥
 યશ્ચાદ્ધાકાલ એવાસુ-મતામાયુર્વિશેષિતઃ ।
 વર્તનાદિમયઃ ય્યાતઃ સ યથાયુષ્કસંજ્ઞયા ॥૧૦૯॥

અધર્માસ્તિકાય વિગેરે અનાદિ અનંત (૪) છે. ૧૦૩.

આ પ્રમાણે અચેતન દ્રવ્યની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ કહી. એ રીતે ત્રીજો દ્રવ્ય કાળ કહ્યો. ૩. હવે ચોથા અદ્ધાકાળને હું કહું છું. ૧૦૪.

સૂર્યાદિની ક્રિયાથી પ્રગટ થયેલો અને ગોદોહાદિ ક્રિયાની અપેક્ષા રહિત જે કાળ મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તે છે, તે અદ્ધાકાળ કહેવાય છે. ૧૦૫.

તે આ પ્રમાણે-ચાલવાની ક્રિયા દરમ્યાન સૂર્ય પોતાના કિરણોથી જેટલા ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તેટલા ક્ષેત્રમાં દિવસ હોય છે અને તે સિવાયનાં ક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય છે. ૧૦૬.

આ પ્રમાણે સૂર્યાદિની ગતિથી સ્પષ્ટ જણાતો અને નિરંતર પ્રવર્તતો અદ્ધાકાળ, ગોદોહ અને અન્નને પકાવવા વિગેરે અન્ય ક્રિયાની અપેક્ષા રાખતો નથી. ૧૦૭.

સમય અને આવલિકા (તથા મિનિટ, કલાક) વિગેરે સર્વ અદ્ધાકાળના જ ભેદો છે. ૪. હવે પાંચમા યથાયુષ્કાળનું કાંઈક સ્વરૂપ કહેવાય છે. ૧૦૮.

ઉપર કહેલો જે અદ્ધાકાળ પ્રાણીઓના આયુષ્યના વિશેષણરૂપે કહેવામાં આવે છે, તે જ વર્તનાદિ સ્વરૂપવાળો કાળ, યથાયુષ્ક કહેવાય છે. ૧૦૯.

૧. ગાયોને દોહવા વિગેરેની ક્રિયા વખતનો સમય.

અયં ભાવઃ-યદ્યેન તિર્યઙ્મનુજા-દિકજીવિતમર્જિતં ।
 તસ્યાનુભવકાલો યઃ સ યથાયુષ્ક ઉચ્યતે ॥૧૧૦॥
 યેનોપક્રમ્યતે દૂર-સ્થં વસ્ત્વાનીયતેઽતિકં ।
 તૈસ્તૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ સ ઉપક્રમ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧૧૧॥
 ઉપક્રમણમભ્યર્ણા-નયનં વા દવીયસઃ ।
 ઉપક્રમસ્તત્કાલોઽપિ હ્યુપચારાદુપક્રમઃ ॥૧૧૨॥
 સામાચારિયથાયુષ્ક-ભેદાચ્ચોપક્રમો દ્વિધા ।
 સામાચારી તત્ર સાધુ-જનાચીર્ણા શુભક્રિયા ॥૧૧૩॥
 તસ્યા આનયનં પ્રૌઢ-શાસ્ત્રાદુદ્ભૃત્ય યત્કવચિત્ ।
 આસન્નતાયૈ લઘુનિ શાસ્ત્રે સ સ્યાદુપક્રમઃ ॥૧૧૪॥

અયં ભાવઃ-જ્ઞાનસ્યાસ્યાઃ પ્રૌઢશાસ્ત્રા-ધ્યયનાચ્ચિરભાવિનઃ ।
 અલ્પગ્રંથાદાશુકારી સ્યાત્સામાચાર્યુપક્રમઃ ॥૧૧૫॥
 ઓઘઃ પદવિભાગશ્ચ દશઘા ચેતિ સ ત્રિધા ।
 સામાચારીત્રિધાત્વેનો-પક્રમોઽપ્યુદિતો બુઘૈઃ ॥૧૧૬॥

ભાવાર્થ એ છે કે-જે જીવે તિર્યચ, મનુષ્ય વિગેરેનું જે આયુ ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે આયુષ્યના અનુભવનો જે કાળ, તે યથાયુષ્ક કહેવાય છે. ૧૧૦.

છઠ્ઠો ઉપક્રમકાળ જેના વડે ઉપક્રમ કરાય એટલે દૂર રહેલી વસ્તુને તે તે પ્રકારની ક્રિયાથી નજીક લાવવામાં આવે, તે ઉપક્રમ કહેવાય છે. ૧૧૧.

અથવા તો ઉપક્રમ એટલે દૂરને નજીક લાવવું. તે તે ઉપક્રમનો કાળ પણ ઉપચારથી ઉપક્રમકાળ કહેવાય છે. ૧૧૨.

આ ઉપક્રમ-સામાચારી અને યથાયુષ્ક એમ બે પ્રકારનો છે, તેમાં સામાચારી એટલે સાધુઓએ આચરેલી શુભ ક્રિયા. તે શુભ ક્રિયાને મોટા શાસ્ત્રમાંથી ઉદ્ધરીને સમીપતાને માટે નાના શાસ્ત્રમાં લાવવી, તે ઉપક્રમ કહેવાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે- મોટા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી આ સાધુક્રિયાનું જ્ઞાન ઘણે કાળે થાય છે, તે નાનો ગ્રંથ ભણવાથી થોડા કાળમાં થાય છે, તેથી તે સામાચારી ઉપક્રમ કહેવાય છે. ૧૧૩-૧૧૫.

ઓઘસામાચારી, પદવિભાગસામાચારી અને દશ પ્રકારની ચક્રવાળસામાચારી-એમ સામાચારી ત્રણ પ્રકારની હોવાથી પંડિતોએ ઉપક્રમના પણ ત્રણ જ પ્રકાર કહ્યા છે. ૧૧૬.

તત્ર ચ - ઓઘાત્સામાન્યતઃ સાધુ-સામાચાર્યા યદીરણં ।
 ઓઘસામાચાર્યસૌ સ્યા-દોઘનિર્યુક્તિરૂપિકા ॥૧૧૭॥
 ભવેત્પદવિભાગાઠ્ઠ્યા સામાચારી મહાત્મનાં ।
 છેદગ્રંથસૂત્રરૂપા દશઘેચ્છાદિકા ત્વિયં ॥૧૧૮॥
 ઇચ્છામિચ્છાતહક્કારો આવસ્સિયા ય નિસીહિયા ।
 આપુચ્છણા ય પડિપુચ્છા છંદણા ય નિમંતણા ॥૧૧૯॥
 ઉવસંપયા ય કાલે સામાચારી ભવે દસહા ।
 ઇચ્છયા કુર્વિદમિતિ રાલ્લિકાઘા દિશંતિ યત્ ।
 ઇચ્છાકારેણ તત્કુર્યા-દિતીચ્છાકાર ઉચ્યતે ॥૧૨૦॥
 અનાભોગાજ્જિનાઘાજ્ઞા-વિરુદ્ધે કથિતે કૃતે ।
 મિથ્યાકારં યદાહુર્જાઃ સ મિથ્યાકાર ઉચ્યતે ॥૧૨૧॥
 ગુર્વાઘુક્તેષુ સૂત્રાર્થાદિષુ કાર્યેષુ વા બુઘાઃ ।
 તથૈવમિતિ યદ્બ્રૂયુ-સ્તથાકારઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૨૨॥

તેમાં ઓઘથી એટલે સામાન્યથી સામાચારીનું જે કહેવું, તે ઓઘસામાચારી, જે ઓઘનિર્યુક્તિમાં કહેલી છે. ૧૧૭.

બીજી પદવિભાગ નામની સામાચારી છેદ સૂત્રરૂપ છે, જે છેદ સૂત્રમાં કહેલી છે. તથા ત્રીજી દશ પ્રકારની સામાચારી આ પ્રમાણે છે.-૧૧૮.

ઈચ્છાકાર ૧, મિથ્યાકાર ૨, તહક્કાર ૩, આવસ્સિયા ૪, નિસીહિયા ૫, આપુચ્છણા ૬, પડિપુચ્છણા ૭, છંદણા ૮, નિમંત્રણા ૯, અને ઉવસંપદા ૧૦, આ દશ પ્રકારની સામાચારી કાળને આશ્રયીને કહેલી છે. ૧૧૯.

‘અમુક કાર્ય તું તારી અનુકૂળતા હોય તો કર’ એમ ગુર્વાદિ મોટા જે આદેશ આપે, તે પોતાની ઈચ્છાથી (પ્રેમથી) કરવું, તે ઈચ્છાકાર કહેવાય છે. (૧) ૧૨૦.

ભૂલથી તીર્થકરાદિની આજ્ઞાવિરુદ્ધ કાંઈ બોલાયું હોય અથવા કરાયું હોય, તેને માટે પંડિતો, જે મિથ્યાદુષ્ટ આપે, તે મિથ્યાકાર કહેવાય છે. (૨) ૧૨૧.

ગુર્વાદિદ્વારા સૂત્ર અને અર્થ તથા બીજું કાંઈ કાર્ય બતાવાયું હોય, ત્યારે વિનીત સાધુઓ જે તહત્તિ અને બહુ સારું, એમ બોલે તે તથાકાર કહેવાય છે. (૩) ૧૨૨.

યોગૈરવશ્યકર્તવ્યૈ-ર્નિષ્પન્નાવશ્યકી ભવેત્ ।
 વસત્યાદેર્નિર્ગમે સા મુનિઘુર્યૈઃ પ્રયુજ્યતે ॥૧૨૩॥
 અપ્રસ્તુતનિષેધેન વૃત્તા નૈષેધિકીતિ તાં ।
 કૃતકાર્યા વસત્યાદૌ પ્રવિશંતઃ પ્રયુંજતે ॥૧૨૪॥
 આપૃચ્છનં સ્યાદાપૃચ્છા ગુરોઃ કાર્યે ચિકીર્ષિતે ।
 પ્રતિપૃચ્છા કાર્યકાલે ભૂયો યત્પૃચ્છનં ગુરોઃ ॥૧૨૫॥
 સ્વયં પૂર્વં ગૃહીતેન ગુર્વાદિરશનાદિના ।
 યાશ્ચર્યના છંદનારખ્યા સામાચારી સ્મૃતાગમે ॥૧૨૬॥
 આનયામિ યુષ્મદર્થમશનાદ્યાદિશંતુ માં ।
 ગુર્વાદીનાં તદાદાના-ત્રાગ્ વિજ્ઞપ્તિર્નિમંત્રણા ॥૧૨૭॥
 ઉપસંપત્ ડુનર્ગચ્છાં-તરાચાર્યાદ્યુપાસનં ।
 જ્ઞાનાદ્યર્થં કિયત્કાલં સામાચાર્યો દશેત્યમૂઃ ॥૧૨૮॥
 તૃતીયં નવમે પૂર્વે યદ્વસ્ત્વાચારનામકં ।
 તસ્ય યદ્વિંશતિતમ-મોઘારખ્યં પ્રાશ્રુતં મહત્ ॥૧૨૯॥

જે અવશ્ય કરવા લાયક કાર્ય વખતે કરવામાં આવે છે, તે આવશ્યકી કહેવાય છે. તે આવશ્યકીનો ઉત્તમ મુનિઓ ઉપાશ્રયાદિથી બહાર નીકળતાં બોલવા દ્વારા ઉપયોગ કરે છે. (૪) ૧૨૩.

અપ્રસ્તુત કાર્યનો નિષેધ કરવા માટે જે બોલાય તે નૈષેધિકી (નિસીદિ) કહેવાય છે. તે નૈષેધિકીનો કાર્ય કરીને ઉપાશ્રયાદિમાં પ્રવેશ કરતી વખતે મુનિઓ ઉપયોગ કરે છે. (૫) ૧૨૪.

કાંઈ પણ કાર્ય કરવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે તે માટે ગુરુને જે પૂછવું તે આપુચ્છણા કહેવાય. (૬) કાર્ય કરતી વખતે ફરીથી ગુરુને જે પૂછવું તે પ્રતિપૃચ્છના કહેવાય. (૭) ૧૨૫.

સાધુએ પોતે લાવેલ આહારાદિનો લાભ લેવા માટે ગુરુની પાસે પ્રથમ જે પ્રાર્થના કરવી, તે છંદના કહેવાય. (૮) ૧૨૬.

“આપને માટે અશનાદિ લાવવાની મને આજ્ઞા આપો.” એ પ્રમાણે અશનાદિ ગ્રહણ કર્યા પહેલાં ગુર્વાદિને વિજ્ઞપ્તિ કરવી, તે નિમંત્રણા કહેવાય (૯) ૧૨૭.

જ્ઞાનાદિ ગીખવા માટે કેટલોક વખત અન્ય ગચ્છના આચાર્ય વિગેરેની જે સેવા કરવી, તે ઉપસંપદા કહેવાય. (૧૦) આ પ્રમાણે દસ પ્રકારની સામાચારી છે. ૧૨૮.

નવમા પૂર્વમાં જે આચાર નામની ત્રીજી વસ્તુ છે, તેનું જ ત્રીશમું ઓઘ નામનું મોટું પ્રાભુત છે. તેમાંથી ઉદ્ધરીને કરુણાવંત સ્થવિર મુનિઓએ ઓઘનિયુક્તરૂપ નાના ગ્રંથમા મોગ અર્થવાળી સામાચારીને

તત ઉદ્ભવ્ય કારુણ્ય-ધનૈઃ સ્થવિરધીઘનૈઃ ।
 ઓઘનિર્યુક્તિરૂપાલ્પ-ગ્રંથન્યસ્તા મહાર્થભૃત્ ॥૧૩૦॥
 પૂર્વાદિપાઠાનર્હાણાં હીનબુદ્ધિબલાયુષાં ।
 એદંયુગીનજીવાના-મુપકારાય સત્વરં ॥૧૩૧॥
 તદર્થજ્ઞાનતત્સમ્ય-ગનુષ્ઠાનાર્થમુત્તમા ।
 આસન્નીકૃત્ય દત્તૌઘ-સામાચારી ભવત્યસૌ ॥૧૩૨॥ ત્રિભિર્વિશેષકં ।
 એવં પદવિભાગાઠ્યા-પ્યાન્તા નવમપૂર્વતઃ ।
 ઉત્તરાધ્યયનાદંત્યા ષડ્વિંશાચ્ચ સમુદ્ભૂતા ॥૧૩૩॥
 જ્ઞાનમાસાં હિ પૂર્વાદિ-પાઠસાધ્યં ચિરાદ્ભવેત્ ।
 તદુદ્ધારાન્તુ તૂર્ણં સ્યા-દિત્યસૌ તદુપક્રમઃ ॥૧૩૪॥
 અનલ્પકાલવેદ્યસ્યા-યુષઃ સંવર્ત્તનેન યત્ ।
 અલ્પકાલોપભોગ્યત્વં ભવેત્સોપક્રમાયુષાં ॥૧૩૫॥
 યથાયુષ્કોપક્રમાઠ્યઃ સ કાલઃ પરિકીર્તિતઃ ।
 દૂરસ્થસ્યાયુરંતસ્ય સમીપાનયનાત્મકઃ ॥૧૩૬॥

સ્થાપન કરી પૂર્વાદિનો અભ્યાસ કરવામાં અયોગ્ય અને હીન બુદ્ધિ, બલ તથા આયુષ્યવાળા, આ યુગના જીવોનો ઉપકાર કરવા માટે, તત્કાળ તે (સામાચારી)ના અર્થનું જ્ઞાન થાય અને સમ્યક્ પ્રકારે તેનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે તેટલા માટે, આ ઉત્તમ સામાચારી સમીપ કરીને આપી છે, તેથી તે ઓઘસામાચારી કહેવાય છે. ૧૨૯-૧૩૨.

એ જ પ્રમાણે પદવિભાગ નામની સામાચારી નવમા પૂર્વમાંથી ગ્રહણ કરી છે તથા છેલ્લી દશ પ્રકારની ચક્રવાલ સામાચારી છવીશમા ઉત્તરાધ્યયનમાંથી ઉદ્ધરેલી છે. ૧૩૩.

આ સામાચારીનું જ્ઞાન પૂર્વાદિનો અભ્યાસ કરતાં ઘણો સમય થાય છે. અને તેનો ઉદ્ધાર કરવાથી શીઘ્ર થાય છે. તેથી આ તેનો ઉપક્રમ કહેવાય. ૧૩૪.

સોપક્રમ આયુષ્યવાળા જીવો, પોતાના દીર્ઘ આયુષ્યનો સંક્ષેપ કરીને જે અલ્પકાળમાં ભોગવે છે, તે યથાયુષ્ક ઉપક્રમ નામનો કાળ કહેલો છે; કેમકે દૂર રહેલા આયુષ્યના અંતને સમીપમાં લાવે છે. ૧૩૫-૧૩૬.

ઉપક્રમો ભવત્યેવં સર્વેષામપિ કર્મણાં ।
 સ્થિત્યાદિચંડનદ્વારા પ્રાપ્તાનામનિકાચનાં ॥૧૩૭॥
 પ્રાયોઽનિકાચિતાનાં યત્ કિલ્વિષેતરકર્મણાં ।
 શુભાશુભપરીણામ-વશાત્સ્યાદપવર્તના ॥૧૩૮॥
 નિકાચિતાનામપ્યેવં તીવ્રેણ તપસા ભવેત્ ।
 સ્ફૂર્જત્શુભપરીણામાત્કર્મણામપવર્તના ॥૧૩૯॥
 તથાહુર્મહાભાષ્યે-સવ્વપગર્હણમેવં પરિણામવસા ઉવક્કમો હોજ્જા ।
 પાયમનિકાઙ્યાણં તવસાઓ નિકાઙ્યાણંપિ ॥૧૪૦॥
 નન્વપ્રાપ્તકાલમપિ યદ્યેવં કર્મ ભુજ્યતે ।
 પ્રસજ્યતે તદા નૂનં કૃતનાશાકૃતાગમૌ ॥૧૪૧॥
 યત્પ્રાગનલ્પસ્થિતિકં બદ્ધં ભુક્તં ન કર્મ તત્ ।
 યચ્ચાલ્પસ્થિતિકં ભુક્તં તદ્બદ્ધં તેન નાત્મના ॥૧૪૨॥

એ પ્રમાણે સર્વ અનિકાચિત કર્મોની સ્થિત્યાદિ ઓછી કરીને કર્મોનો પણ ઉપક્રમ થઈ શકે છે. ૧૩૭.

કારણ કે પ્રાયઃ શુભ અને અશુભ પરિણામથી અનિકાચિત એવા પાપ અને પુણ્ય કર્મની અપવર્તના થઈ શકે છે. ૧૩૮.

એ જ પ્રમાણે તીવ્ર તપવડે ઉત્કટ શુભ પરિણામથી નિકાચિત કર્મની પણ અપવર્તના થઈ શકે છે. ૧૩૯.

તે વિષે મહાભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-“એ જ પ્રમાણે પ્રાયઃ અનિકાચિત એવા સર્વ કર્મોની પ્રકૃતિઓનો પરિણામના વશથી ઉપક્રમ થાય છે, અને તપથી નિકાચિત કર્મોનો પણ ઉપક્રમ થાય છે.” ૧૪૦.

પ્રશ્ન :- જો આ પ્રમાણે કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના પણ કર્મ ભોગવાતું હોય, તો ‘કૃતનાશ અને અકૃતાગમ નામના બે દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમકે જે પ્રથમ મોટી સ્થિતિવાળું કર્મ બાંધ્યું હતું, તે ભોગવવામાં આવ્યું નહિ, તેથી કૃતનાશ નામનો દોષ આવ્યો. અને જે અલ્પ સ્થિતિવાળું કર્મ ભોગવવામાં આવ્યું, તે જીવે બાંધેલું જ નહોતું, તેથી અકૃતાગમ નામનો દોષ આવ્યો. ૧૪૧-૧૪૨.

૧. કરેલાનો નાશ. ૨. નહીં કરેલાની પ્રાપ્તિ.

અત્રોચ્યતે- નોપક્રમેણ ક્રિયતે દીર્ઘસ્થિતિકર્મણઃ ।
 નાશઃ કિંત્વધ્યવસાય-વિશેષાદ્ભુજ્યતે દ્રુતં ॥૧૪૩॥
 યથા ભૂયઃકાલભોગ્યાન્ પ્રભૂતાન્ ધાન્યમૂઢકાન્ ।
 રુઘ્ણા ભસ્મકવાતેન નચિરાદેવ ભુંજતે ॥૧૪૪॥
 ન ચાત્ર વર્તમાનાનાં ધાન્યાનાં વિગમો ભવેત્ ।
 તદ્ભોગઃ સ્યાત્કિંતુ તૂર્ણં ન્યાયોઽયં કર્મણામપિ ॥૧૪૫॥
 ચિરેણ દહ્યતે રજ્જુ-વૈહ્નિના વિતતા યથા ।
 સૈવ સંક્ષિપ્ય નિક્ષિપ્તા ક્ષિપ્રં ભવતિ ભસ્મસાત્ ॥૧૪૬॥
 ચિરેણ પચ્યતે વૃક્ષસ્થિત-મામ્નાદિકં ફલં ।
 ગર્તાક્ષેપપલાલાદિ-મુક્ત્યા તુ ક્ષિપ્રમપ્યહો ॥૧૪૭॥
 વિપાકઃ કર્મણોઽપ્યેવં દ્વિધા પ્રોક્તો જિનાગમે ।
 યથાસ્થિત્યોપક્રમાદ્વા બદ્ધં કર્મેહ ભુજ્યતે ॥૧૪૮॥
 નન્વેવં કર્મ યદ્બદ્ધં તત્સર્વં વેદ્યમેવ ચેત્ ।
 ઉપક્રમેણાલ્પકાલા-દ્યથાસ્થિત્યથવા ચિરાત્ ॥૧૪૯॥
 તદા પ્રસન્નચંદ્રાદેર્ભોગો બદ્ધસ્ય કર્મણઃ ।
 સપ્તમાવનિયોગ્યસ્ય પ્રાપ્તો દુઃખવિપાકિનઃ ॥૧૫૦॥

ઉત્તર :- દીર્ઘ સ્થિતિવાળા કર્મનો ઉપક્રમવડે નાશ થતો નથી, પરંતુ વિશેષ પ્રકારના અધ્યવસાયને કારણે તે કર્મ થોડા કાળમાં ભોગવાય છે. જેમ ઘણા કાળે ખાઈ શકાય તેટલા ઘણા ધાન્યના મૂઢાને (સમૂહને) ભસ્મક રોગવાળા મનુષ્યો થોડા કાળમાં ખાઈ જાય છે. તેમાં કાંઈ વિદ્યમાન ધાન્યનો નાશ થતો નથી, પરંતુ તે શીઘ્ર ખવાઈ જાય છે, એ જ ન્યાય કર્મનો પણ સમજવો. ૧૪૩-૧૪૫.

જેમ લાંબી કરેલી દોરીને અગ્નિથી સળગાવીએ, તો તે ધીરે-ધીરે બળે છે અને તે જ દોરીનો દડો કરી અગ્નિમાં નાંખીએ, તો તે શીઘ્ર ભસ્મસાત્ થાય છે. ૧૪૬.

તથા જેમ વૃક્ષ પર રહેલાં કેરી વિગેરે ફળ ચિરકાળે પાકે છે. અને તે ફળને જો ખાડામાં નાખી તેને ઘાસવડે ઢાંક્યા હોય, તો તે શીઘ્ર પાકે છે. ૧૪૭.

એ જ પ્રમાણે કર્મનો વિપાક પણ આગમમાં બે પ્રકારનો કહ્યો છે, તે આ પ્રમાણે-બાંધેલું કર્મ યથાસ્થિતિએ ભોગવે અથવા ઉપક્રમથી ભોગવે. ૧૪૮.

પ્રશ્ન :- જો આ પ્રમાણે જે કર્મ જીવે બાંધ્યું હોય, તે સર્વ કર્મ ઉપક્રમ વડે અલ્પ કાળમાં અથવા યથાસ્થિતિ વડે ચિરકાળે ભોગવવાનું જ હોય. તો પ્રસન્નચંદ્ર ઋષિ વિગેરે સાતમી નરકપૃથ્વીને યોગ્ય

ન चास्य श्रूयते दुःख-विपाकः सप्तमक्षितेः ।
अचिरादेव कैवल्यं प्राप्तस्य शुभभावतः ॥१५१॥

अत्रोच्यते- यद्बद्धं कर्म तत्सर्वं प्रदेशपरिभोगतः ।
अवश्यं भुज्यते जीवै रसानुभवतः पुनः ॥१५२॥

कर्मानुभूयते किञ्चित् किञ्चित्तु नानुभूयते ।
तथाविधपरीणामा-त्तद्रसस्यापवर्तनात् ॥१५३॥

ततः प्रसन्नचंद्राद्यैः सप्तमावनिकर्मणां ।
प्रदेशा नीरसा भुक्ता नानुभागस्तदुद्भवः ॥१५४॥

ननु प्रसन्नचंद्राद्यै-र्बद्धं कर्म रसांचितं ।
यद्भुક્તं तत्रીरसं त-त्कृतनाशाकृतागमौ ॥१५५॥

अत्रोच्यते- परिणामविशेषेण यद्येषां क्षીयते रसः ।
किमनिष्टं तदा कौ वा कृतनाशाकृतागमौ ॥१५६॥

तीव्रातपोपतप्तस्य यदीक्षोः क्षીयते रसः ।
अपूर्वस्यागमः कोऽत्र जायते वद सन्मते ! ॥१५७॥

દુઃખના વિપાકવાળું કર્મ બાંધ્યું હતું, તેનો ભોગ તેને પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, છતાં તે તો શુભ પરિણામથી તત્કાળ કેવળજ્ઞાન પામ્યા હતા. તેઓને સાતમી નરક પૃથ્વીના દુઃખનો વિપાક સાંભળવામાં આવતો નથી તે કેમ ? ૧૪૯-૧૫૧.

ઉત્તર :- જીવોએ જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તે સર્વ પ્રદેશના અનુભવથી અવશ્ય ભોગવાય છે, પરંતુ રસના અનુભવથી તો કોઈક કર્મ અનુભવાય છે અને કોઈક કર્મ તથાપ્રકારના પરિણામથી તેના રસની અપવર્તના થવાથી અનુભવાતું નથી તેથી પ્રસન્નચંદ્રાદિએ સાતમીનારકયોગ્ય કર્મના પ્રદેશો રસ વિનાના ભોગવ્યા હતા, પરંતુ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો રસ ભોગવ્યો નથી. ૧૫૨-૧૫૪.

પ્રશ્ન :- પ્રસન્નચંદ્રાદિકે રસવાળું કર્મ બાંધ્યું અને નીરસ કર્મ ભોગવ્યું, તેથી કૃતનાશ અને અકૃતાગમન નામના બે દોષ પ્રાપ્ત થયા. ૧૫૫.

ઉત્તર :- જો કદાચ વિશેષ પ્રકારના શુભ પરિણામથી તેવાં કર્મોનો રસ ક્ષીણ થાય, તો તેમાં શું અનિષ્ટ છે ? તથા કૃતનાશ અને અકૃતાગમ દોષ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? જો કદાચ તીવ્ર તડકાથી તપેલી શેરડીનો રસ સુકાઈ જાય, તો તેમાં કયા અપૂર્વ પદાર્થનું આગમન થાય ? તે હે બુદ્ધિમાન ! તું કહે. ૧૫૬-૧૫૭.

રસનાશાત્કૃતનાશો યઃ સ્યાત્સ ત્વિષ્ટ એવ ચ ।
 તદર્થમેવ યતયો યતંતે યત્તપોવિધૌ ॥૧૫૮॥
 અવશ્યં ભુજ્યતે કર્મ યથા બદ્ધં તથૈવ ચેત્ ।
 તદા તપોવિધિઃ સર્વો વ્યર્થઃ સ્યાદ્દુરિતાક્ષયાત્ ॥૧૫૯॥
 મોક્ષપ્રાપ્તિશ્ચ કસ્યાપિ ન સ્યાદેવ યતોંગિનાં ।
 ધ્રુવં તદ્ભવસિદ્ધીના-મપિ કર્માવશિષ્યતે ॥૧૬૦॥
 સત્તાયામંતરંભોધિ-કોટાકોટિસ્થિતિ સ્ફુટં ।
 પ્રદેશૈર્વેદ્યતે તચ્ચ તતસ્તત્રીરસં મતં ॥૧૬૧॥
 કિંચાસંખ્યભવોપાત્તં નાનાગતિનિબંધનં ।
 સ્યાદેવ કર્મ સત્તાયાં તદ્ભવેઽપ્યંગ સિદ્ધ્યતઃ ॥૧૬૨॥
 વિપાકરૂપેણૈવાસ્ય ભવત્યનુભવો યદિ ।
 તદા તત્ર ભવે નાના-ભવાનુભવસંભવઃ ॥૧૬૩॥
 મવાંસ્તાંસ્તાન્ વિપાકેના-નુભવેદ્યદ્યનુક્રમાત્ ।
 તદા પુનઃ પુનઃ કર્મ તત્ર તત્રાર્જયત્યસૌ ॥૧૬૪॥
 એવં ચ કર્મસંતાના-વિચ્છેદાન્ન ભવેચ્છિવં ।
 તતઃ પ્રદેશાનુભવઃ કર્મણોઽસ્તીતિ યુક્તિમત્ ॥૧૬૫॥

તથા રસનો નાશ થવાથી જે કૃતનાશ થાય છે, તે તો ઈષ્ટ જ છે. કારણકે તેટલા માટે જ મુનિઓ તપવિધિમાં યત્ન કરે છે. ૧૫૮.

જે કર્મ જે પ્રકારે બાંધ્યું હોય, તે કર્મ તે જ પ્રકારે અવશ્ય ભોગવાય છે, એમ જો હોય, તો કરેલો સર્વ તપ પાપકર્મનો ક્ષય ન કરવાથી વ્યર્થ જ થશે. અને કોઈ પણ જીવને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે જ નહીં, કેમકે તે જ ભવે સિદ્ધ થનારા પ્રાણીઓનું પણ કર્મ બાકી રહેવાનું જ છે. ૧૫૯-૧૬૦.

તેથી સત્તામાં રહેલું અંતઃકોટાકોટિ સાગરોપમની સ્થિતિવાળું કર્મ પ્રદેશથી વેદાય છે, તેથી તે કર્મને નીરસ માનેલું છે. તથા તે જ ભવમાં સિદ્ધ થનારા પ્રાણીને પણ અસંખ્ય ભવોમાં ઉપાર્જન કરેલું ભિન્ન ભિન્ન ગતિનું કારણભૂત કર્મ સત્તામાં તો હોય જ છે. તેનો અનુભવ જો વિપાકરૂપે જ થતો હોય, તો તે ચરમ ભવમાં વિવિધ પ્રકારના ભવોનો અનુભવ સંભવે છે અને તેથી જો તે તે ભવોને વિપાકવડે અનુક્રમે અનુભવે, તો તે જીવ તે તે ભવોમાં ફરીને કર્મ ઉપાર્જન કરેજ. તે પ્રમાણે થવાથી કર્મની પરંપરાનો વિચ્છેદ ન થવાથી કોઈ પણ જીવનો મોક્ષ થશે નહીં, તેથી કર્મનો પ્રદેશથી અનુભવ થાય છે, એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત છે. ૧૬૧-૧૬૫.

આહ - ચેત્કૃત્વોપક્રમૈરલ્પ-સ્થિતિકં કર્મ વેદ્યતે ।
 ભવાંતરકૃતસ્યાસૌ ન ભોગસ્તર્હિ કર્મણઃ ॥૧૬૬॥
 યદ્બંધ્વં બંધસમયે ભોગ્યં વર્ષશતાદિભિઃ ।
 ભુક્તં ત્વંતર્મુહૂર્તેન તદેવૈતત્કથં નુ તત્ ॥૧૬૭॥
 કિંચ - અસ્તુ સોપક્રમં સર્વં સર્વં વા નિરુપક્રમં ।
 ભેદઃ કૃતઃ કથં નો વા પરાવર્તોઽનયોર્મિથઃ ॥૧૬૮॥
 અત્રોચ્યતે- બંધ્વં યદ્બંધસમયે પરિણામેન તાદૃશા ।
 તત્સ્યાદુપક્રમૈઃ સાધ્યં સાધ્યો રોગ ઇવૌષઢૈઃ ॥૧૬૯॥
 અસાધ્યરોગવદ્યતુ પરિણામેન તાદૃશા ।
 બંધ્વં તદુચિતાત્કાલ-વિપાકાદેવ નશ્યતિ ॥૧૭૦॥
 રોગે હ્યસાધ્યે શક્તિર્નૈ-ષઢાદેર્વિદ્યતે યથા ।
 કર્મણ્યુપક્રમાભાવ-સ્તથા સ્યાન્નિરુપક્રમે ॥૧૭૧॥
 વિચિત્રાણિ કર્મબંધા-ધ્યવસાયાસ્પદાનિ યત્ ।
 વર્ત્તેઽસંખ્યલોકાશ્ન-પ્રદેશપ્રમિતાનિ વૈ ॥૧૭૨॥
 તેષુ સોપક્રમકર્મ-જનકાન્યેવ કાનિચિત્ ।
 કાનિચિદ્બંધજનકા-ન્યનુપક્રમકર્મણાં ॥૧૭૩॥

પ્રશ્ન :- જો ઉપક્રમથી અલ્પ સ્થિતિવાળું કરીને કર્મ વેદાતું હોય, તો ભવાંતરમાં બાંધેલા કર્મનો તે ભોગ ન કહેવાય. કેમકે બંધ સમયે સો(૧૦૦) આદિ વર્ષોથી ભોગવી શકાય તેવું જે કર્મ બાંધ્યું હોય, તે જ કર્મ એક અંતર્મુહૂર્તમાં જ ભોગવાઈ જાય-એમ શી રીતે બને ? વળી બીજો પ્રશ્ન સર્વ કર્મ ઉપક્રમ સહિત જ માનો અથવા સર્વ કર્મ ઉપક્રમ રહિત જ માનો, તો ભેદ શા માટે અથવા તો તે બન્નેનો પરસ્પર પરાવર્ત કેમ ન માનવો ? ૧૬૬-૧૬૮.

ઉત્તર :- જે કર્મ બંધ સમયે તેવા પ્રકારના મંદ પરિણામવડે બાંધ્યું હોય, તે કર્મ ઔષઢથી સાધ્ય રોગની જેમ ઉપક્રમ વડે સાધ્ય થઈ શકે છે. અને જે કર્મ અસાધ્ય રોગની જેમ તેવા પ્રકારના તીવ્ર પરિણામવડે બાંધ્યું હોય, તે કર્મ યોગ્યકાળે ઉદયમાં આવવાથી જ ક્ષીણ થાય છે. ૧૬૯-૧૭૦.

જેમ અસાધ્ય રોગમાં ઔષઢાદિની શક્તિ કામ આવતી નથી, તેમ નિરુપક્રમ કર્મમાં ઉપક્રમ થઈ શકતો નથી. કારણકે કર્મબંધના અધ્યવસાયનાં સ્થાનો વિચિત્ર પ્રકારનાં છે અને તે અસંખ્ય લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા છે. ૧૭૧-૧૭૨.

તેમાં કેટલાક અધ્યવસાયના સ્થાનો સોપક્રમ કર્મને જ ઉત્પન્ન કરે છે અને કેટલાક સ્થાનો નિરુપક્રમ

યાદૃશાધ્યવસાયેન બદ્ધં ચત્કર્મ યાદૃશં ।
 તદ્બોક્તવ્યં તથા નૈવં કૃતનાશાકૃતાગમૌ ॥૧૭૪॥
 ક્ષેત્રે તુલ્યેઽપિ ગંતવ્યે બહૂનાં યોજનાદિકે ।
 ગતિપાટવભેદેન કાલભેદો યથેક્ષ્યતે ॥૧૭૫॥
 તુલ્યેઽપિ શાસ્ત્રેઽધ્યેતવ્યે બહૂનાં ગ્રંથમાનતઃ ।
 બુદ્ધિપાટવભેદેન કાલભેદો યથેક્ષ્યતે ॥૧૭૬॥
 તુલ્યેઽપિ રોગે ભૈષજ્ય-પથ્યાદિતારતમ્યતઃ ।
 નિવૃત્તિકાલો રોગસ્ય બહૂનાં બહુધા યથા ॥૧૭૭॥
 સમાનસ્થિતિકેઽનેકૈ-ર્બદ્ધે કર્મણિ દેહિભિઃ ।
 પરિણામવિશેષેણ ભોગકાલસ્તથા પૃથક્ ॥૧૭૮॥
 પિંડીભૂતઃ પટઃ ક્લિન્ન-શ્ચિરકાલેન શુષ્યતિ ।
 પ્રસારિતઃ સ એવાશુ તથા કર્માપ્યુપક્રમૈઃ ॥૧૭૯॥
 વિનાપવર્તનાં લક્ષા-દિકો રાશિર્વિભજ્યતે ।
 ચિરેણાપવર્તિતસ્તુ ક્ષિપ્રં કર્માપિ તત્તથા ॥૧૮૦॥

કર્મને જ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૭૩.

જે કર્મ જેવા અધ્યવસાયવડે જેવા પ્રકારનું બાંધ્યું હોય, તે કર્મ તે જ પ્રકારે ભોગવાનું હોય છે, તેથી કૃતનાશ અને અકૃતાગમ દોષ આવતા જ નથી. ૧૭૪.

જેમ ઘણાં માણસોને અમુક યોજન દૂર એક સરખા ક્ષેત્રમાં જવું છે, તેમાં ઓછી-વધુ ગતિના ભેદથી કાળનો ભેદ પડે છે. (ઉતાવળો માણસ વહેલો પહોંચે છે વિગેરે) ૧૭૫.

જેમ ઘણાં વિદ્યાર્થીઓને એક સરખું શાસ્ત્ર ભણવાનું હોવા છતાં, તેમાં બુદ્ધિની પટુતા આદિનાં કારણે કાળનો ભેદ પડે છે. ૧૭૬.

જેમ ઘણાં માણસોને એક સરખો રોગ હોવા છતાં, ઔષધ અને પથ્ય વિગેરેની તરતમતાથી મોડો-વહેલો રોગ મટે છે. ૧૭૭.

તે જ પ્રમાણે ઘણાં જીવો દ્વારા બંધાયેલું એક સરખી સ્થિતિવાળું કર્મ પરિણામ વિશેષથી જુદા-જુદા સમયે ભોગવાય છે. ૧૭૮.

જેમ વીંટળાયેલા ભીના વસ્ત્રને સુકાતાં વાર લાગે છે. અને તે જ વસ્ત્ર પહોળું કર્યું હોય તો શીઘ્ર સુકાય છે. તે જ પ્રમાણે કર્મ પણ ઉપક્રમવડે શીઘ્ર ભોગવાય છે. ૧૭૯.

જેમ લક્ષ પ્રમાણ સંખ્યાવાળો પદાર્થ રાશિ અપવર્તના ન કરી હોય તો તેનો વિભાગ કરતાં વિશેષ

દ્વેધોપક્રમકાલોઽયં સપ્રસંગઃ પ્રરૂપિતઃ ।
 દેશકાલાભિધં કાલ-મથ બ્રૂમો યથાગમં ॥૧૮૧॥
 કાર્યસ્યાર્યસ્ય વાન્યસ્ય યો ચસ્યાવસરઃ સ્ફુટઃ ।
 સ તસ્ય દેશકાલઃ સ્યાદ્ દ્વિધાપ્થેષ નિરૂપ્યતે ॥૧૮૨॥
 અન્નપાકક્રિયોદ્ભૂત-ધૂમાનાં પ્રશમં પુરે ।
 પાનીયહારિણીશૂન્યં દ્ષ્ટ્વા વાપ્યવટાદિકં ॥૧૮૩॥
 કાકાંશ્ચાપતતો દ્ષ્ટ્વા ગૃહેષુ ગૃહમેધિનાં ।
 સાધુના લક્ષ્યતે ભિક્ષાવસરોઽતિસમીપગઃ ॥૧૮૪॥

તથાહુર્ભાષ્યકારાઃ-નિદ્ભૂમગં ચ ગામં મહિલાસુત્રં ચ સુગયં (કૂવયં) દઢું ।
 નિયં ચ કાયા ઓલેંતિ જાયા ભિક્ષ્વસ્સ હરહરા ॥૧૮૫॥
 આમોદિમોદકાકીર્ણં શૂન્યં કાંદવિકાપણં ।
 મત્તાં ગૃહાંગણે સુપ્તાં તથા પ્રોષિતભર્તૃકાં ॥૧૮૬॥
 નિર્મક્ષિકં મધુ સ્વચ્છં પશ્યતાં પ્રકટં નિધિં ।
 તત્તત્પદાર્થપ્રહણે દેશકાલસ્તદર્થિનાં ॥૧૮૭॥

સમય જાય છે. અને અપવર્તના કરી હોય, તો તેનો વિભાગ કરતાં થોડો સમય લાગે છે. એ જ પ્રમાણે કર્મ પણ અપવર્તના કરવાથી શીઘ્ર ભોગવાઈ જાય છે. ૧૮૦.

આ પ્રમાણે છઠ્ઠો બે પ્રકારનો ઉપક્રમકાલ વિસ્તારથી કહ્યો. ૬. હવે સાતમો દેશકાલ નામનો કાલ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે કહીએ છીએ. ૧૮૧.

શુભ કે અશુભ કાર્યનો જે અવસર સ્પષ્ટ જોવામાં આવે, તે તેનો દેશકાલ કહેવાય છે. તેના બે પ્રકાર છે. ૧૮૨.

ગામમાં રસોઈ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ ધૂમાડો ન દેખાય, અથવા કૂવા વિગેરે જળાશયો પણીહારીથી શૂન્ય દેખાય, તથા ગૃહસ્થોનાં ઘરો ઉપર કાગડા ઊડતા દેખાય, ત્યારે ભિક્ષાનો કાળ સમીપ આવ્યો છે-એમ સાધુઓ જાણે છે. ૧૮૩-૧૮૪.

ભાષ્યકાર કહે છે કે-“ધૂમાડા રહિત ગામને જોઈને, સ્ત્રીઓ રહિત કૂવાને જોઈને તથા કાગડાને નીચે ઊડતા જોઈને ભિક્ષાનો અવસર થયો છે, એમ સાધુ જાણે.” ૧૮૫.

સુગંધી મોદકથી ભરેલી કંદોઈની દુકાનને શૂન્ય જોઈને, જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેવી મદોન્મત્ત સ્ત્રીને ઘરના આંગણમાં સુતેલી જોઈને, સ્વચ્છ મધપોડું મક્ષિકા રહિત જોઈને તથા પ્રગટ થયેલા નિધાનને જોઈને તેના અર્થીજનોને તે તે પદાર્થ ગ્રહણ કરવાનો દેશકાળ જાણવો. ૧૮૬-૧૮૭.

एवं शुभाशुभे कार्ये यः प्रस्तावस्तदर्थिनां ।
 स सर्वो देशकालः स्याद्द्वक्तुं शक्यः स्फुटं कियान् ॥१८८॥
 यो यस्य मृत्युकालः स्यात् कालकालः स तस्य यत् ।
 कालं गतो मृत इति गम्यते लोकरूढितः ॥१८९॥
 कृष्णवर्णे च मरणे स्यात्કાલગ્રહણેऽपि च ।
 कालशब्दो देशकालः प्रस्तावे परिभाषितः ॥१९०॥
 तथोक्तं - कालेण कओ कालो अहं सज्जायदेसकालंमि ।
 तो तेण हओ कालो अकालिकाले करंतेणं ॥१९१॥
 अद्वाकालस्यैव भेदः प्रमाणकाल उच्यते ।
 अहोरात्रादिको वक्ष्य-माणविस्तारवैभवः ॥१९२॥
 पंचानामथ वर्णानां मध्ये यः श्यामलद्युतिः ।
 स वर्णकालो विज्ञेयः सचित्ताचित्तरूपकः ॥१९३॥
 भवत्यौदयिकादीनां या भावानामवस्थितिः ।
 सादिसांતાदिभिर्भगै-र्भावकालः स उच्यते ॥१९४॥

આ પ્રમાણે શુભાશુભ કાર્યમાં તેના અર્થાજનોને જે અવસર, તે સર્વ દેશકાળ કહેવાય છે. તે સ્પષ્ટ તો કેટલું કહેવાય ? (૭) ૧૮૮.

હવે આઠમો કાળકાળ કહે છે-જે જેનો મૃત્યુસમય હોય, તે તેનો કાળકાળ કહેવાય છે. કાળને પામ્યો એટલે મરણ પામ્યો એમ લોકરૂઢિથી કહેવાય છે. ૧૮૯.

શ્યામ વર્ણને, મરણને અને કાળગ્રહણને પણ કાળ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે અને દેશકાળ શબ્દ પ્રસ્તાવને સૂચવે છે. ૧૯૦.

તે વિષે કહ્યું છે કે-“અમારા સજ્જાય (કાળગ્રહણ) રૂપ દેશકાળ સમયે કાળ વડે કાળ કર્યો છે. તેથી અવસર વિના સજ્જાય કરનારા તે સાધુએ કાળને હણ્યો છે, એમ જાણવું.” (૮) ૧૮૧.

હવે નવમો પ્રમાણકાળ તે અદ્વાકાળનો જ ભેદ છે, તેના અહોરાત્રાદિનું વિસ્તારથી વર્ણન આગળ કહેવામાં આવશે. (૯) ૧૯૨.

પાંચ વર્ષોમાં જે શ્યામ કાંતિવાળો વર્ણ છે, તે દશમો વર્ષકાળ જાણવો. તે સચિત્ત અને અચિત્ત એમ બે પ્રકારનો છે. (૧૦) ૧૯૩.

ઔદયિકાદિ ભાવોની સાદિસાંત વિગેરે ભાંગાવડે જે સ્થિતિ થાય છે, તે અગ્યારમો ભાવકાળ કહેવાય છે. (૧૧) ૧૯૪.

અત્ર પ્રમાણકાલોઽસ્તિ પ્રકૃતઃ સ પ્રતન્યતે ।
 અતીતોઽનાગતો વર્તમાનશ્ચેતિ ત્રિધા સ ચ ॥૧૧૫॥
 અવધીકૃત્ય સમયં વર્તમાનં વિવક્ષિતં ।
 ભૂતઃ સમયરાશીર્યઃ કાલોઽતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૧૬॥
 અવધીકૃત્ય સમયં વર્તમાનં વિવક્ષિતં ।
 ભાવી સમયરાશીર્યઃ કાલઃ સ સ્યાદનાગતઃ ॥૧૧૭॥
 વર્તમાનઃ પુનર્વર્ત-માનૈકસમયાત્મકઃ ।
 અસૌ નૈશ્ચયિકઃ સર્વો-ઽપ્યન્યસ્તુ વ્યાવહારિકઃ ॥૧૧૮॥

ઇતિ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્ત્યાદ્યભિપ્રાયઃ,
 યોગશાસ્ત્રાદ્યપ્રકાશવૃત્તૌ તુ-
 લોકાકાશપ્રદેશસ્થા ભિન્નાઃ કાલાણવસ્તુ યે ।
 ભાવાનાં પરિવર્તાય મુખ્યઃ કાલઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૧૯॥
 જ્યોતિઃશાસ્ત્રે યસ્ય માન-મુચ્યતે સમયાદિકં ।
 સ વ્યાવહારિકઃ કાલઃ કાલવેદિભિરામતઃ ॥૨૦૦॥

આ અગ્યાર પ્રકારના કાળશબ્દના નિક્ષેપામાંથી અહીં નવમા પ્રમાણકાળનો પ્રસ્તાવ છે. તે પ્રમાણકાળ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧૮૫.

વિવક્ષિત વર્તમાનકાળના સમયને આશ્રયીને ગયેલો જે સમયોનો સમૂહ તે અતીતકાળ કહેવાય છે. ૧૮૬.

વિવક્ષિત એક સમયરૂપ વર્તમાન કાળને આશ્રયીને જે સમયરાશિ થવાનો છે, તે અનાગતકાળ કહેવાય છે. ૧૮૭.

વર્તી રહેલો એક સમયરૂપ કાળ તે વર્તમાનકાળ કહેવાય છે. આ વર્તમાનકાળ નિશ્ચયથી છે. અને બીજો સર્વકાળ વ્યાવહારિક છે. ૧૮૮.

આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ટીકા વિગેરેનો અભિપ્રાય છે,

પરંતુ યોગશાસ્ત્રના પહેલા પ્રકાશની ટીકામાં તો આ પ્રમાણે કહ્યું છે—“પદાર્થોનાં પરિવર્તન કરવા માટે લોકાકાશ પ્રદેશમાં જે જુદા કાળના અણુઓ રહેલા છે, તે મુખ્ય કાળ કહેવાય છે. ૧૮૯.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં જેનું સમયાદિ માન કહેલું છે, તે વ્યાવહારિક કાળ છે, એમ કાળને જાણનારાઓ કહે છે.” ૨૦૦.

ઇત્યુક્તમિતિ જ્ઞેયં.

एतदनुसारेण च समयक्षेत्राद्बहिरपि कालस्वीकारो मुख्यतया संपन्नः, तत्त्वं पुनः सर्वज्ञवेद्यमिति,

સંખ્યેયશ્ચાપ્યસંખ્યેયોઽનંતશ્ચેત્યથવા ત્રિધા ।

शीर्षप्रहेलिकांतः स्या-त्त्राद्यः समयादिकः ॥२०१॥

असंख्येयः पुनः कालः ख्यातः पल्योपमादिकः ।

अनंतः पुद्गलपरा-वर्त्तादिः परिकीर्तितः ॥२०२॥

तत्र कालविशेषो यः सूक्ष्मत्वाद्योगिनापि नो ।

विभक्तुं शक्यते सैष समयः समये श्रुतः ॥२०३॥

जीर्णे पटे भिद्यमाने तरुणेन बलीयसा ।

कालेन यावता तंतु-स्त्रुट्यत्येको जरातुरः ॥२०४॥

असंख्येयतमो भागो यः स्यात्कालस्य तावतः ।

समये समयः सैष कथितस्तत्त्ववेदिभिः ॥२०५॥

तस्मिंस्तंतौ यदेकस्मिन् पक्षमाणि स्युरनेकशः ।

प्रतिपक्षમ ચ સંઘાતાઃ ક્ષણાજ્ઞેદ્યા અસંખ્યશઃ ॥૨૦૬॥

આ યોગશાસ્ત્રને અનુસારે તો સમયક્ષેત્ર (અઢીદ્વિપ)ની બહાર પણ મુખ્ય કાળનો સ્વીકાર થાય છે, તત્ત્વ તો સર્વજ્ઞ જાણે.

આ કાળ સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત એમ ત્રણ પ્રકારે પણ કહેવાય છે, તેમાં એક સમયથી આરંભીને શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીનો કાળ પહેલો સંખ્યાત કાળ કહેવાય છે. પલ્યોપમ વિગેરે અસંખ્યાત કાળ કહેવાય છે, અને પુદ્ગલપરાવર્તાદિક અનંતકાળ કહેવાય છે. ૨૦૧-૨૦૨.

અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી યોગી પણ જે કાળનો વિભાગ કરી શકે નહીં, તે સમય કહેવાય છે એમ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે. ૨૦૩.

કોઈ યુવાન અને બળવાન પુરુષ એક જીર્ણ વસ્ત્ર જોરથી ફાડે, તે વખતે તેના સડેલા એક તંતુને તૂટતાં જેટલો કાળ લાગે, તેટલા કાળનો જે અસંખ્યાતમો ભાગ હોય, તે સમય કહેવાય છે, એમ તત્ત્વવેદીઓએ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે. ૨૦૪-૨૦૫.

કારણ કે તે એક સડેલા તંતુમાં ઘણા પક્ષમો (તંતુના સૂક્ષ્મભાગ) હોય છે, અને દરેક પક્ષમે એક ક્ષણમાં છેદાય એવા અસંખ્ય સંઘાતો (પરમાણુના સ્કંધો) હોય છે. તે સંઘાતોને અનુક્રમે છેદતાં જુદા

તેષાં ક્રમાચ્છેદનેષુ ભવંતિ સમયાઃ પૃથક્ ।
 અસંખ્યૈઃ સમયૈસ્તત્સ્યા-તંતોરેકસ્ય ભેદનં ॥૨૦૭॥
 એવં પત્રશતોદ્વેષે ચક્ષુરુન્મેષ એવ ચ ।
 ભાવ્યાશ્ચપ્પટ્ટિકાયાં ચા-સંખ્યેયાઃ સમયા બુદ્ધૈઃ ॥૨૦૮॥
 તં સ્વરૂપેણ જાનંતોઽપ્યર્હંતોઽત્યંતસૌક્ષ્મ્યતઃ ।
 શૃંગગ્રાહિકયાન્યેશ્ચો નિર્દેષ્ટું શક્નુવંતિ ન ॥૨૦૯॥
 નિર્દેશો હિ ભવેત્તત્-દ્વચોવ્યાપારપૂર્વકઃ ।
 વ્યાપારો વચસાં ચૈષોઽસંખ્યેયૈઃ સમયૈર્ભવેત્ ॥૨૧૦॥
 યાવત્સમય ઇત્યેષો-ચ્ચાર્થતેઽક્ષરસંતતિઃ ।
 અસંખ્યાઃ સમયાસ્તાવ-દત્તિક્રામંત્યનેકશઃ ॥૨૧૧॥
 જઘન્યયુક્તાસંખ્યાત-મિતૈઃ સ્યાદાવલી ક્ષણૈઃ ।
 સંખ્યેયાભિશ્ચાવલીભિઃ પ્રાણો ભવતિ નિશ્ચિતં ॥૨૧૨॥
 નીરોગસ્યાનુપહત-કરણસ્ય બલીયસઃ ।
 પ્રશસ્તે યૌવને વર્ત-માનસ્યાઽવ્યાકુલસ્ય ચ ॥૨૧૩॥

જુદા સમયો લાગે છે, તેથી એક તંતુને છેદતાં અસંખ્યાત સમયો જાય છે. ૨૦૬-૨૦૭.

એ જ પ્રમાણે કમળના સો ઉપરાઉપર મૂકેલા પત્રોને જોરથી વીંધતા, આંખનું મટકું મારતાં અને ચપટી વગાડતાં અસંખ્ય સમયો લાગે છે એમ બુદ્ધિમાન માણસોએ જાણવું. ૨૦૮.

આવા એક સમયનું સ્વરૂપ અરિહંતો જાણે છે, તો પણ તેઓ તે સમય અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી વ્યક્તિગત એક-એક સમય બીજાઓને બતાવી શકતા નથી. ૨૦૯.

કારણ કે જેનો નિર્દેશ કરવો હોય, તે તેવા તેવા વચનના વ્યાપારપૂર્વક થઈ શકે છે અને આ વચનનો વ્યાપાર તો અસંખ્ય સમયો વડે થાય છે. ૨૧૦.

જેટલામાં 'સમય' એવા અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરાય, તેટલામાં તો અસંખ્ય સમયો અનેકવાર વીતી જાય છે. ૨૧૧.

આવા જઘન્યયુક્ત અસંખ્ય (ચોથું અસંખ્યાતુ તત્પ્રમાણ) સમયોની એક આવલી થાય છે. સંખ્યાતી આવલિકાનો એક પ્રાણ થાય છે. ૨૧૨.

કોઈ પુરુષ નીરોગી, પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રિયોવાળો, બળવાન, યુવાન, અવ્યાકુલ, માર્ગે ચાલવાના

અપ્રાપ્તસ્યાધ્વનઃ खेद-माश्रितस्य सुखासनं ।

स्याद्यदुच्छ्वासनिःश्वास-मानं प्राणः स कीर्तितः ॥૨૧૪॥

ત્ર ચ - ઉચ્છ્વાસ ઉર્ધ્વગમન-સ્વભાવઃ પરિકીર્તિતઃ ।

અધોગમનશીલશ્ચ નિઃશ્વાસ ઇતિ કીર્તિતઃ ॥૨૧૫॥

સંખ્યેયાવલિકામાનાૌ પ્રત્યેકં તાવુભાવપિ ।

દ્વાભ્યાં સમુદિતાભ્યાં સ્યા-ત્કાલઃ પ્રાણ ઇતિ શ્રુતઃ ॥૨૧૬॥

રોગાર્તદિશ્ચ નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસાવનિયતાવિતિ ।

उक्तं पुंसोऽरोगता-दिविशेषणकदंबकं ॥૨૧૭॥

ભવંતિ ક્ષુલ્લકભવા એકપ્રાણે યથોદિતે ।

सातिरेकाः सप्तदश श्रूयतां तत्र भावना ॥૨૧૮॥

મુહૂર્તે ક્ષુલ્લકભવા એકસ્મિન્ પરિકીર્તિતાઃ ।

पंचषष्टिः सहस्राणि षट्त्रिंशा पंचशत्यपि ॥૨૧૯॥

અત્ર કઃ પ્રત્યય ઇતિ યદિ શુશ્રૂષતિ ભવાન્ ।

तदा तदपि निश्चित्य श्रूयतां प्रतिपाद्यते ॥૨૨૦॥

શ્રમરહિત અને સુખાસન ઉપર બેઠેલો હોય, તેવા પુરુષનો જે એક ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ તે પ્રાણ કહેવાય છે. ૨૧૩-૨૧૪.

તેમાં ઊંચી ગતિ કરતા પ્રાણને ઉચ્છ્વાસ કહેવાય અને નીચે ગતિ કરતા પ્રાણને નિઃશ્વાસ કહેવાય છે. ૨૧૫.

આ બન્નેનું સંખ્યાતી સંખ્યાતી આવલિકા પ્રમાણ છે, અને તે બન્ને મળીને એક પ્રાણ થાય છે. ૨૧૬.

રોગી વિગેરે પુરુષના નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ નિયમિત હોતા નથી, તેથી તે પુરુષને નીરોગતા વિગેરે વિશેષણો આપ્યાં છે. ૨૧૭.

ઉપર કહેલા એક પ્રાણમાં સત્તરથી કાંઈક અધિક ક્ષુલ્લક ભવો થાય છે; તે આ પ્રમાણે. ૨૧૮.

એક મુહૂર્તમાં પાંસઠ હજાર પાંચ સો ને છત્રીશ (૬૫૫૩૬) ક્ષુલ્લક ભવો થાય છે. ૨૧૯.

તે સંખ્યાની શી રીતે પ્રતીતિ કરવી ? એમ જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તો અમે કહીએ છીએ તે સાંભળો. ૨૨૦.

एका कोटी सप्तषष्टि-लक्ष्णयथ सहस्रकाः ।
 स्युः सप्तसप्ततिर्युक्ता द्विशत्या षोडशाद्वयया ॥२२१॥
 एता मुहूर्त एकस्मिन्नुक्ता आवलिका जिनैः ।
 एकक्षुल्लभवे चैताः षट्पंचाशा शतद्वयी ॥२२२॥
 क्षुल्लभवावलिकाभिर्मुहूर्तावलिका यदि ।
 विभज्यंते तदा लभ्या मौहूर्ताः क्षुल्लका भवाः ॥२२३॥

अथ प्रकृतं - प्राणाश्चैकमुहूर्ते स्युः सप्तत्रिंशच्छतानि वै ।
 त्रिसप्तत्या संयुतानि राशिरेष विभाजकः ॥२२४॥
 मौहूर्तक्षुल्लकभव-राशिरेतेन भज्यते ।
 तदायंते सप्तदश प्राणस्य क्षुल्लका भवाः ॥२२५॥
 त्रयोदशशताः पंच-नवत्या च समन्विताः ।
 अंशा उपरि शिष्यंते भवस्याष्टादशस्य वै ॥२२६॥
 अष्टसप्ततिसंयुक्ता-श्रेत्रयोविंशतिः शताः ।
 क्षिप्यंतेशा एषु पूर्णः स्यात्तदाष्टादशो भवः ॥२२७॥
 अथो कियत्य आवल्यः स्युस्त्रयोदशभिः शतैः ।
 भागैः पंचनवत्याढ्यैः शेषैस्तदपि कथ्यते ॥२२८॥

-જિનેશ્વરોએ એક મુહૂર્તમાં એક કરોડ, સડસઠ લાખ, સીત્તોતેર હજાર, બસો ને સોળ (૧,૬૭,૭૭,૨૧૬) આવલિકા કહી છે, અને એક ક્ષુલ્લક ભવમાં બસો ને છપ્પન (૨૫૬) આવલિકા કહી છે; તેથી એક મુહૂર્તની આવલિકાઓને ક્ષુલ્લક ભવની આવલિકાથી ભાગાકાર કરતાં એક મુહૂર્તના ક્ષુલ્લક ભવો (૬૫૫૩૬) આવે છે. ૨૨૧-૨૨૩.

એક મુહૂર્તમાં સાડત્રીસસો ને તોતેર (૩૭૭૩) પ્રાણો થાય છે. આ રાશિ(સંખ્યા) વિભાજક છે. ૨૨૪.

આ (૩૭૭૩) વિભાજક રાશિથી એક મુહૂર્તના (૬૫૫૩૬) ક્ષુલ્લક ભવના રાશિનો ભાગાકાર કરવાથી એક પ્રાણના સત્તર ક્ષુલ્લક ભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તથા અઢારમા ભવના તેરસોને પંચાશું અંશો શેષ રહે છે. ૨૨૫-૨૨૬.

તે અંશોમાં ત્રેવીશ સો ને અઠોતેર (૨૩૭૮) અંશો ઉમેરતાં અઢારમો ક્ષુલ્લક ભવ પૂર્ણ થાય. ૨૨૭.

હવે જે તેર સો ને પંચાશું (૧૩૮૫) અંશો શેષ રહેલા છે તેની કેટલી આવલિકા થાય ? તે પણ કહેવાય છે. ૨૨૮.

શતાસ્ત્રયોદશાંશાનાં ચે પંચનવતિસ્પૃશઃ ।
 ષટ્પંચાશદ્ દ્વિશત્યા તે હંતવ્યાઃ કર્તુમાવલીઃ ॥૨૨૧॥
 શેષાંકાઃ ક્ષુલ્લકભવ-સત્કા એતે હિ સંત્યતઃ ।
 ક્ષુલ્લભવાવલિકાભિ-ર્ભવંત્યાવલયો હતાઃ ॥૨૩૦॥
 જાતાશ્ચાવલિકાસ્તેષાં ઘાતે લક્ષત્રયં તથા ।
 સપ્તપંચાશત્સહસ્રાઃ શતં વિંશતિસંયુતં ॥૨૩૧॥
 ત્રિસપ્તતિસમાયુક્ત-સપ્તત્રિંશચ્છતાત્મના ।
 પ્રાગુક્તભાજકેનાસ્ય રાશેર્વિભજને સતિ ॥૨૩૨॥
 ચતુર્નવતિરાવલ્યો લભ્યંતેંશાઃ પુનઃ સ્થિતાઃ ।
 ચતુર્વિંશતિરેવાષ્ટ-પંચાશદધિકાઃ શતાઃ ॥૨૩૩॥
 એવં ચ ક્ષુલ્લકભવાઃ પ્રાણે સપ્તદશૈકકે ।
 ચતુર્નવતિરાવલ્ય આવલ્યા અંશકાઃ પુનઃ ॥૨૩૪॥
 ત્રિસપ્તત્યા યુતૈઃ સપ્ત-ત્રિંશતા વિકલૈઃ શતૈઃ ।
 છિન્નાયા અષ્ટપંચાશાઃ સ્યુશ્ચતુર્વિંશતિઃ શતાઃ ॥૨૩૫॥

ઇતિ ક્ષુલ્લકભવપ્રકરણમ્ ।

— જે તેરસોને પંચાશુ (૧૩૮૫) અંશો બાકી રહેલા છે, તેની આવલિકા કરવા માટે, તે અંકને બસો ને છપ્પને (૨૫૬) ગુણવા.૨૨૮.

કારણ કે આ શેષ અંક ક્ષુલ્લક ભવનો છે, તેથી તેને ક્ષુલ્લક ભવની (૨૫૬) આવલિકા વડે ગુણવાથી તેની આવલિકા આવે છે.૨૩૦.

એ પ્રમાણે ૧૩૬૫ ને ૨૫૬ વડે ગુણવાથી ત્રણ લાખ, સતાવન હજાર, એક સો ને વીશ (૩૫૭૧૨૦) થાય છે.૨૩૧.

૫૬૧ આ રાશિને (અંકને) પૂર્વે કહેલા સાડત્રીશ સો ને તોંતેરથી (૩૭૭૩) ભાગીએ તો ચોરાશુ (૮૪) આવલિકા ભાગમાં આવે છે, અને ચોવીશ સો ને અઠાવન (૨૪૫૮) શેષ રહે છે.૨૩૨-૨૩૩.

આ પ્રમાણે એક પ્રાણમાં સત્તર (૧૭) ક્ષુલ્લક ભવો, ચોરાશુ (૮૪) આવલિકા તથા સાડત્રીશ સો ને તોંતેર વડે (૩૭૭૩) ભાગેલી આવલિકાના ચોવીશ સો ને અઠાવન (૨૪૫૮) અંશો થાય છે.૨૩૪-૨૩૫.

ઇતિ ક્ષુલ્લક ભવ પ્રકરણ.

શુલ્લકભવપ્રયોજનં ચૈવં-

આયુઃશુલ્લભવમિત-મૌદારિકવપૂર્ભૃતાં ।

જઘન્યતો વિનિર્દિષ્ટં પંચમાંગે જિનેશ્વરૈઃ ॥૨૩૬॥

કર્મપ્રકૃત્યાદિષ્વપિ ઔદારિકશરીરાણાં તિર્યગ્મનુષ્યાણામાયુષો જઘન્યસ્થિતિઃ શુલ્લકભવપ્રહણરૂપા પ્રતિપાદિતા, યત્પુનરાવશ્યકટીકાયાં શુલ્લકભવપ્રહણં વનસ્પતિષ્વેવ પ્રાપ્યતે ઇત્યુક્તં તન્મતાંતરમિત્યવસીયતે, ઇતિ કર્મગ્રંથવૃત્તૌ ।

એકપ્રાણે ચાવલીનાં ષટ્ચત્વારિશદન્વિતાઃ ।

શતાઃ પ્રોક્તાશ્ચતુશ્ચત્વારિશદંશાશ્ચ પૂર્વવત્ ॥૨૩૭॥

તચ્ચૈવં - એકશુલ્લભવસત્કા-વલીભિઃ પરિતાડયેત્ ।

પ્રાણશુલ્લભવાંસ્તેષુ શેષા આવલિકાઃ ક્ષિપેત્ ॥૨૩૮॥

એવં ચાસંખ્યસમયૈ-રાવલી તાભિરત્ર યત્ ।

સંખ્યેયાભિઃ પ્રાણ ઉક્ત-સ્તત્સર્વં વિશદીકૃતં ॥૨૩૯॥

નન્વાવલિકાદિનાં યદસંખ્યક્ષણરૂપતા ।

પ્રોક્તા તત્પ્રોચ્છલદ્ભેકૈ-ર્ગોકલિંજસ્ય પૂરણં ॥૨૪૦॥

શુલ્લક ભવનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે.-પાંચમા અંગમાં જિનેશ્વરોએ ઔદારિક શરીરવાળાનું જઘન્ય આયુષ્ય શુલ્લક ભવ જેટલું કહ્યું છે. ૨૩૬.

કર્મ પ્રકૃતિ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ ઔદારિક શરીરવાળા તિર્યક અને મનુષ્યના આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ શુલ્લક ભવ પ્રમાણ કહેલી છે, પરંતુ આવશ્યકની ટીકામાં “શુલ્લક ભવનું ગ્રહણ (સાધારણ) વનસ્પતિમાં જ ગણવામાં આવ્યું છે.” આ મતાંતર જણાય છે. એમ કર્મગ્રંથની ટીકામાં કહ્યું છે.

એક પ્રાણમાં ચુમાળીશ સો છોંતાલીશ (૪૪૪૬) આવલિકા અને તે ઉપર અંશો પૂર્વની જેમ (૮૪) થાય છે. ૨૩૭.

તે આ પ્રમાણે-એક શુલ્લકભવની આવલિકા (૨૫૬) એક પ્રાણના શુલ્લક ભવો (૧૭)ને ગુણવા. પછી તેમાં શેષ આવલિકા (૮૪) નાંખવી. ૨૩૮.

આ પ્રમાણે જે અસંખ્ય સમયોની એક આવલિકા અને સંખ્યાતિ આવલિકાનો એક પ્રાણ કહ્યો છે, તે સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૨૩૯.

પ્રશ્ન :- આવલિકાના જે અસંખ્ય સમયો કહ્યા તે ઊડતા દેડકાઓથી ગાયના વાડાને ભરી દેવા જેવું છે. કારણ કે પૂર્વનો (પહેલો) સમય વર્તતો હોય, ત્યારે ઉત્તર (પછીના) સમયની ઉત્પત્તિ થઈ

યતઃ પૂર્વસ્ય સદ્ભાવે-નોદ્ધવેદુત્તરઃ ક્ષણઃ ।
 નશ્યત્યવશ્યમાદ્યશ્ચ દ્વિતીયે જનિમીયુષિ ॥૨૪૧॥
 સમુચ્ચયાદિકો ધર્મઃ પુદ્ગલાનાં હિ સંભવેત્ ।
 વિમાત્રસ્નિગ્ધરૂક્ષાણાં કાલસ્ય તુ ન જાતુચિત્ ॥૨૪૨॥

અત્રોચ્યતે- પ્રરૂપયિતુકામેન કાલમાવલિકાદિકં ।
 પ્રજ્ઞાપકેન યાવંતઃ ક્ષણા ધીગોચરીકૃતાઃ ॥૨૪૩॥
 વિનષ્ટા અપિ તાવંતઃ સમુચ્ચિતતયાચ્છિલાઃ ।
 ઉપચર્યંત ઇત્યેવ-માવલ્યાદિનિરૂપણા ॥૨૪૪॥
 અત એવોપચરિતઃ સર્વોઽપ્યાવલિકાદિકઃ ।
 કાલો ન વાસ્તવઃ કિંતુ સમયઃ ખલુ વાસ્તવઃ ॥૨૪૫॥
 પ્રાણૈઃ સ્યાત્સપ્તભિઃ સ્તોકઃ સ્તોકૈશ્ચ સપ્તભિર્લવઃ ।
 સાદ્ધૈરષ્ટાત્રિંશતા ચ લવૈર્ભવતિ નાલિકા ॥૨૪૬॥
 ભંગ્યંતરેણાથ માનં નાલિકાયા નિરૂપ્યતે ।
 શ્રૂયતાં તત્સાવધાનૈરુક્તં જ્યોતિષ્કરંડકે ॥૨૪૭॥

શકતી નથી. બીજો સમય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પહેલો સમય અવશ્ય નાશ પામે છે. કારણ કે 'વિમાત્ર એવા સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ પુદ્ગલોનો જ સમૂહાદિ ધર્મ સંભવે છે, પરંતુ કાળનો સમુચ્ચય કદાપિ સંભવતો નથી. ૨૪૦-૨૪૨.

ઉત્તર :- આવલિકા વિગેરે કાળને કહેવાની ઈચ્છાવાળા પ્રજ્ઞાપકે જેટલા ક્ષણો પોતાની બુદ્ધિના વિષયમાં એકઠા કર્યા હોય, તેટલા ક્ષણો જો કે નાશ પામવા છતાં પણ તે સર્વ સમૂહરૂપે ઉપચારથી જ કહેલા છે; તેથી આવલિકા વગેરેની પ્રરૂપણા થઈ શકે છે. તેથી જ આવલિકા વગેરે ઉપચારથી કહેલો સર્વ કાળ વાસ્તવિક નથી, પરંતુ માત્ર સમય જ વાસ્તવિક કાળ છે. ૨૪૩-૨૪૫.

સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક, સાત સ્તોકનો એક લવ, અને સાડી આડત્રીશ લવની એક નાલિકા થાય છે. ૨૪૬.

જ્યોતિષ્કરંડક નામના ગ્રંથમાં આ નાલિકાનું માન બીજી રીતે બતાવેલ છે. તે આ પ્રમાણે. ૨૪૭.

૧. અસદ્શ સંખ્યાના ગુણ ધર્મવાળા.

નાલિકા નામ ઘટિકા કાર્યા લોહમયી ચ સા ।
 દાડિમીકુસુમાકારા સત્તલા વર્તુલાકૃતિઃ ॥૨૪૮॥
 કૈશાસ્ત્રિવર્ષજાતાયાઃ કરિણ્યાઃ પુચ્છમૂલજાઃ ।
 ઋજૂકૃતાઃ ષણ્ણવતિ-મીંલિતાશ્ચ પરસ્પરં ॥૨૪૯॥
 વિશંતિ યાદ્યે છિદ્રે તિષ્ઠંતિ ચ નિરંતરાઃ ।
 છિદ્રં કાર્યં તાદ્યસ્યા નાલિકાયા અધસ્તલે ॥૨૫૦॥
 યદ્વા દ્વિવર્ષજાતાયાઃ કરિણ્યાઃ પુચ્છમૂલજાઃ ।
 બાલાઃ ષણ્ણવતિઃ પ્રાપ્તા દ્વૈગુણ્યં માંતિ યાદ્યે ॥૨૫૧॥
 યદ્વા ચતુઃસ્વર્ણમાષજાતા શલાકા ચતુરંગુલા ।
 યાદ્યે વિશંતિ છિદ્રે કર્તવ્યં તાદ્યશં તકત્ ॥૨૫૨॥
 અથૈતસ્યાં જલં ધાર્યં તૌલ્યમેયપ્રમાણતઃ ।
 તતઃ પ્રસંગતો ભૂમઃ સ્વરૂપં તૌલ્યમેયયોઃ ॥૨૫૩॥
 તૃણસ્ય મધુરાખ્યસ્ય ચતુર્ભિસ્તંડૂલૈર્ભવેત્ ।
 તૌલ્યતઃ સર્ષપઃ શ્વેત-સ્તૈશ્ચ ષોડશભિઃ સમં ॥૨૫૪॥

—નાલિકા ધડીનું નામ છે. તે દાડમના પુષ્પના આકારવાળી, સારા તળિયાવાળી, ગોળ આકૃતિવાળી લોઢાની કરવી. ૨૪૮.

ત્યારબાદ ત્રણ વર્ષની હાથણીના પુચ્છના મૂળમાં ઉગેલા કેશોમાંથી છન્નુ કેશો લઈ, તેને સરલ કરી, પરસ્પર ભેગા કરવા. તે કેશો જેટલા છિદ્રમાં જાય, અને આંતરા રહિત ગાઢ રીતે રહી શકે, તેટલું તે નાલિકાની નીચે છિદ્ર કરવું. ૨૪૯-૨૫૦.

અથવા બે વર્ષની હાથણીના પુચ્છના મૂળમાં ઉગેલા છન્નુ વાળ લઈ તેને ડબલ કરવા. તે જેટલા છિદ્રમાં માય તેટલું છિદ્ર કરવું. ૨૫૧.

અથવા ચાર માસા સુવર્ણની ચાર આંગળ લાંબી બનાવેલી શલાકા, જેટલા છિદ્રમાં માય, તેટલું છિદ્ર કરવું. ૨૫૨.

પછી તે ધડીમાં તોલના અથવા માપનાં પ્રમાણથી જળ નાખવાનું છે, તેથી તે પ્રસંગથી તે તોલ અને માપનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. ૨૫૩.

મધુર નામના તૃણના ચાર યોખા પ્રમાણ એક શ્વેત સર્ષપ, સોળ શ્વેત સર્ષપ જેટલો એક ધાન્યમાષ

ધાન્યમાષફલં તાભ્યાં દ્વાભ્યાં ગુંજાફલં ભવેત્ ।
 દ્વાભ્યાં ગુંજાભ્યાં ચ કર્ષ-માષઃ ષોડશભિશ્ચ તૈઃ ॥૨૫૫॥
 ધરણાપરપર્યાયં માનં ગદ્યાણકાભિથં ।
 ગદ્યાણકાભ્યાં સાદ્ધ્યાભ્યાં કર્ષઃ સુવર્ણસંજ્ઞકઃ ॥૨૫૬॥
 ચતુઃકર્ષ પલં સાદ્ધૈઃ પ્રસ્થો દ્વાદશભિશ્ચ તૈઃ ।
 તુલા પલશતેનાસાં વિંશત્યા ભાર ઈરિતઃ ॥૨૫૭॥
 ઇતિ જ્યોતિષ્કરંડવૃત્યભિપ્રાયઃ,

લોકે તુ- તુલ્યા યવાભ્યાં કથિતાત્ર ગુંજા, વલ્લસ્ત્રિગુંજો ધરણં ચ તેઽષ્ટૌ ।
 ગદ્યાણકસ્તદ્વ્યમિંદ્રતુલ્યૈ-ર્વલ્લૈસ્તથૈકો ઘટકઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥૨૫૭ A॥
 દશાર્દ્ધગુંજં પ્રવદંતિ માષં, માષાહ્યૈઃ ષોડશભિશ્ચ કર્ષં ।
 કર્ષૈશ્ચતુર્ભિશ્ચ પલં તુલાજ્ઞાઃ, કર્ષ સુવર્ણસ્ય સુવર્ણસંજ્ઞ ॥૨૫૭ B॥
 પાદોનગદ્યાણકતુલ્યટંકૈર્દ્વિ-સપ્તસંગ્ઘૈઃ કથિતોઽત્રસેરઃ ।
 મણાભિદાનઃ ચતુર્ગૈશ્ચ સેરૈ-ર્ધાન્યાદિતૌલ્યેષુ તુરુષ્કસંજ્ઞા ॥૨૫૭ C॥

(અડદ), બે માષની એક ગુંજા, બે ગુંજાનો એક કર્ષમાષ (વાલ). સોળ કર્ષમાષનો ગદ્યાણક (અર્ધ તોલો) તેનું બીજું નામ ધરણ કહેવાય છે. બે ગદ્યાણકનો એક સુવર્ણકર્ષ (તોલું), ચાર કર્ષનો એક પલ, સાડા બાર પલનો એક પ્રસ્થ (૫૦ તોલા = ૧૧ શેર), સો પલની એક તુલા (૪૦૦ તુલા = ૧૦ શેર) અને વીશ તુલાનો એક ભાર (૨૦૦ શેર = ૫ મણ) કહેલો છે. ૨૫૪-૨૫૭.

આ પ્રમાણે જ્યોતિષકરંડકની ટીકાનો અભિપ્રાય છે.

આ વિગત લૌકિક શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહી છે—બે યવની એક ગુંજા, ત્રણ ગુંજાનો એક વાલ, આઠ વાલનું એક ધરણ, બે ધરણનો એક ગદ્યાણક (૦૧૧ તોલું) અને ઈંદ્ર એટલે ચોસઠ વાલનો એક ઘટક (બે તોલા) તથા પાંચ ગુંજાનો એક માષ, સોળ માષનો એક કર્ષ (તોલું) અને ચાર કર્ષનો એક પલ થાય છે, એમ તોલને જાણનારા પંડિતો સુવર્ણ નામનો સુવર્ણ કર્ષ કહે છે. પોણા ગણાદક પ્રમાણ એક ટંક, એવા બોતેર ટંકનો એક શેર (૨૭ તોલા) અને ચાળીશ શેરનો એક મણ કહેલ છે. ધાન્યાદિ તોલવામાં તેનું તુરુષ્ક નામ છે.” આ પ્રમાણે લીલાવતી નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે. ૨૫૭ A B C.

इति लीलावत्यां ॥

तौल्यप्रमाणमित्युक्तं पूर्वाचार्यप्रदर्शितम् ।
 अथ स्वरूपं मानं च तुलायाः किंचिदुच्यते ॥२५८॥
 पंचत्रिंशल्लोहपल-मयी वृत्ता घना भृशं ।
 द्वासप्ततिं चांगुलानि दीर्घा लोहतुला भवेत् ॥२५९॥
 तस्याः पंचपलमितं धरणं रचयेद्बुधः ।
 येन धृत्वा तौल्यते त-द्धरणं परिकीर्तितम् ॥२६०॥
 तस्यां चाथ धरणके योजिते सति सा तुला ।
 ध्रियमाणा यत्र देशे समा स्यात्पार्श्वयोर्द्वयोः ॥२६१॥
 तत्र प्रदेशे समता-ज्ञानाय परिकल्पयेत् ।
 रेखामेकां ततश्चान्यां रेखाणां पंचविंशतिं ॥२६२॥
 तत्र स्यात्प्रथमा रेखा कर्षाद्धस्यैव सूचिका ।
 द्वितीयैकस्य कर्षस्य तृतीया कर्षयोर्द्वयोः ॥२६३॥
 त्रिकर्षसूचिका तुर्या स्याच्चतुःकर्षसूचिका ।
 पंचम्यथ नव रेखाः स्युरेकैकपलाधिकाः ॥२६४॥

પૂર્વના આચાર્યોએ ઉપર પ્રમાણે કહેલું તોલાનું પ્રમાણ કહ્યું. હવે તુલા (ત્રાજવા)નું કાંઈક માન કહીએ છીએ. ૨૫૮.

પાંત્રીશ પલ લોઢાની ગોળ અને અત્યંત ગાઢ, બત્રીશ આંગળ લાંબી તુલા હોય છે. ૨૫૯.

તે તુલાનું પાંચ પલનું (લોઢાનું) ઘરણ કરવું, જેને પકડીને તોલવામાં આવે તે ઘરણ કહેવાય છે. ૨૬૦.

તે ઘરણને તુલાની વચ્ચે એવા સ્થાનમાં લગાડવું કે, તે વડે ઘરણ કરાતી તુલા બન્ને પડખે સરખી રહે. ૨૬૧.

માટે તેના મધ્ય પ્રદેશમાં એક રેખા કરવી અને ત્યારપછી બીજી પચીશ રેખાઓ કરવી. ૨૬૨.

તેમાં પહેલી રેખા અર્ધ કર્ષને જણાવે છે, બીજી એક કર્ષને, ત્રીજી બે કર્ષને ચોથી ત્રણ કર્ષને અને પાંચમી રેખા ચાર કર્ષને સૂચવે છે. ત્યારપછીની નવ રેખા એક એક પલ અધિક સૂચવનારી જાણવી. ૨૬૩-૨૬૪.

૧. ડાંડી ૨. ચાર કર્ષ એટલે એક પલ.

યથા તત્ર ભવેદ્રેખા ષષ્ઠી દ્વિપલસૂચિકા ।
 એવં યાવદ્દશપલસૂચિકા સ્યાચ્ચતુર્દશી ॥૨૬૫॥
 તતશ્ચ દ્વાદશપલસૂચિકા પંચદશ્યસૌ ।
 ષોડશી ચ પંચદશ-પલાભિવ્યંજિકા સ્મૃતા ॥૨૬૬॥
 તતઃ સપ્તદશી રેખા પલવિંશતિસૂચિકા ।
 અત ઝઞ્ચર્વ ચ દશક-વૃદ્ધા અષ્ટાપ્યમૂઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૬૭॥
 અષ્ટાદશી યથા રેખા સ્યાત્રિંશત્પલ-સૂચિકા ।
 ક્રમાદેવં શતપલ-સૂચિકા કીર્તિતાંતિમા ॥૨૬૮॥
 પંચપંચદશત્રિંશત્પંચાશત્પલસૂચિકા ।
 નવમી ષોડશી ચાષ્ટા-દશી ચ પંચવિંશિકા ॥૨૬૯॥
 એતાશ્ચત્તમ્નો રેખાઃ સ્યુઃ ફુલ્લફુલ્લડિકાયુતાઃ ।
 સ્યુઃ શેષા ઋજવઃ સર્વા એકવિંશતિસંમિતાઃ ॥૨૭૦॥
 તુલાસ્વરૂપમિત્યેવં યથાગમમુદીરિતં ।
 પ્રમાણમથ મેયસ્ય યથાગમમુદીર્યતે ॥૨૭૧॥

તે આ પ્રમાણે-છટ્ટી રેખા બે પલને જણાવે છે. એ જ પ્રમાણે એક એક પલ વધારતાં ચૌદમી રેખા દશ પલને જણાવે છે. ૨૬૫.

ત્યારપછી પંદરમી રેખા બાર પલ, સોળમી રેખા પંદર પલ, સત્તરમી રેખા વીશ પલને જણાવે છે. ત્યાર પછીની આઠે રેખા દશ દશ પલની વૃદ્ધિવાળી કહેલી છે. ૨૬૬-૨૬૭.

તે આ પ્રમાણે-અઢારમી રેખા ત્રીશ પલને જણાવે છે, એ જ અનુક્રમે છેલ્લી પચ્ચીશમી રેખા સો પલને જણાવે છે. ૨૬૮.

પાંચ પલને જણાવનારી નવમી રેખા, પંદર પલને જણાવનારી સોળમી રેખા, ત્રીશ પલને જણાવનારી અઢારમી રેખા અને પચાસ પલને જણાવનારી પચ્ચીશમી રેખા, આ ચાર રેખાઓ સ્પષ્ટ ફુલવાળી હોય છે અને બાકીની એકવીશ રેખાઓ સીધી-લીટી જેવી હોય છે. ૨૬૯-૨૭૦.

તુલાનું સ્વરૂપ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે અહીં કહ્યું છે. હવે મેયનું (માપનું) પ્રમાણ આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે કહેવાય છે. ૨૭૧.

૧. છેલ્લી રેખા તો સો પલને સૂચવે છે. અહીં આમ કેમ લખ્યું ? તે સમજાતું નથી.

देशेषु मगधाख्येषु प्रसिद्धं कुडवाभिधं ।
 मानं स्यात्तौल्यचिंतायां सकर्षार्द्धं पलत्रयं ॥२७२॥
 चतुर्भिः कुडवैरेकः प्रस्थो मागधिको भवेत् ।
 सार्द्धानि द्वादश पला-न्येष तौल्यप्रमाणतः ॥२७३॥
 प्रस्थैश्चतुर्भिरिकः स्या-दाढकः प्रथितो जने ।
 पंचाशत्पलमानोऽयं ज्ञेयस्तौल्यविवक्षया ॥२७४॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणो जने सोऽप्यतिविश्रुतः ।
 पलानां द्वे शते ख्यातः स च तौल्यप्रमाणतः ॥२७५॥
 खारी षोडशभिर्द्रोणैः सा स्यात्तौल्यप्रमाणतः ।
 द्वात्रिंशता पलशतैः संमिता लोकसंमता ॥२७६॥
 वाहः स्याद्विंशतिः खार्यः स भवेत्तौल्यमानतः ।
 चतुःषष्टिः सहस्राणि पलानां तुलया धृतः ॥२७७॥

अथ प्रकृतं- कालेन यावता तस्यां नालिकायां विशेषज्जलं ।

आढकौ द्वौ सुरंध्रेण तावान् कालो हि नालिका ॥२७८॥

મગધ દેશમાં કુડવ નામનું માપ પ્રસિદ્ધ છે, તે તુલાને આશ્રયીને ત્રણ પલ અને અર્ધ કર્ષનું હોય છે. ૨૭૨.

ચાર કુડવનો મગધ દેશનો એક પ્રસ્થ થાય છે. અને તોલના પ્રમાણથી તે સાડા બાર પલ થાય છે. ૨૭૩.

ચાર પ્રસ્થનો એક આઢક લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે તોલની અપેક્ષાએ પચાસ પલ પ્રમાણ જાણવો. ૨૭૪.

ચાર આઢકનો એક દ્રોણ થાય છે, તે પણ લોકમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે, તે તોલના પ્રમાણે બસો પલનો પ્રસિદ્ધ છે. ૨૭૫.

સોળ દ્રોણની એક ખારી થાય છે, તે તોલના પ્રમાણે બત્રીશ સો પલ પ્રમાણ લોકમાં માનેલી છે. ૨૭૬.

વીશ ખારીનો એક વાહ થાય છે, તે તોલના પ્રમાણે ત્રાજવામાં નાખીને જોખવાથી ચોસઠ હજાર પલ થાય છે. ૨૭૭.

હવે પ્રસ્તુત વાત-જેટલા કાળે તે નાલિકા (ઘડી)માં તેના છિદ્રદ્વારા બે આઢક પ્રમાણ જળ જાય, તેટલા કાળને નાલિકા (ઘડી) કહેવામાં આવે છે. ૨૭૮.

ભવેત્પલશતં ચૈત-તુલયા તુલિતં જલં ।
 તચ્ચ સ્વભાવતઃ સ્વચ્છ-મેષ્ટવ્યં શારદાદિકં ॥૨૭૧॥
 દેવઃ શ્રીસર્વજ્ઞો વિશ્વશ્રીશઃ સિદ્ધિસ્ત્રીકાંતઃ,
 કામદુદ્રોહાગ્નિર્માયાદોષાભાસ્વાત્ત્રીરાગઃ ।
 ચંદ્રશ્ચેતશ્લોકઃ સ્યાદ્વાદારામાબ્દો લોકાચર્યો,
 વાંતાપાયઃ શાંતો લોકેભ્યોઽસંખ્યં સૌખ્યં દેયાત્ ॥૨૮૦॥
 અદુતમંથરમધ્યમ-ગત્યા પઠનેઽસ્ય ભવતિ વૃત્તસ્ય ।
 કામક્રીડાછંદસિ ષષ્ટ્યા ગુર્વક્ષરૈઃ પલં લોકે ॥૨૮૧॥

સૂક્ષ્મેક્ષિકાર્થિનાં ચૈવં વાચ્યં-સંગીતશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધસ્ય પંચમાત્રિકતાલસ્યાવિચ્છેદેન ચતુર્વિંશતિવારાન
 હસ્તમુખાભ્યામુદ્ઘટને સર્વથાપ્યવિસંવાદિ જલપલમેકં સ્યાદિતિ લૌકિકજ્યોતિઃશાસ્ત્રાનુસારેણ
 પલમાનં, ઈષ્ટિષ્ઠ ષષ્ટ્યા પલૈર્ઘટિકાપરપર્યાયા નાડિકેતિ ।

નાડિકાભ્યાં ભવેદ્ દ્વાભ્યાં મુહૂર્ત્તસ્તૌલ્યતઃ સ ચ ।
 પલાનાં દ્વે શતે માના-ચ્ચત્વારો નૂનમાઢકાઃ ॥૨૮૨॥

તે જળને તુલાવડે જોખતાં સો પલ (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણ થાય છે, આ જળ શરદઋતુ વિગેરેનું
 સ્વભાવથી જ સ્વચ્છ હોય તેવું લેવું. ૨૭૯.

વિશ્વની લક્ષ્મીના સ્વામી, સિદ્ધિરૂપ સ્ત્રીના પતિ, કામદેવરૂપ વૃક્ષનો દ્રોહ કરવામાં અગ્નિ સમાન,
 માયારૂપી રાત્રિનો નાશ કરવામાં સૂર્ય સમાન, રાગ રહિત, ચંદ્ર જેવી ઉજ્જ્વળ કીર્તિવાળા, સ્યાદ્વાદરૂપી
 ઉદ્યાનને વિકસ્વર કરવામાં મેઘ સમાન, સર્વ લોકને પૂજ્ય, કષ્ટનો નાશ કરનાર અને શાંત સ્વભાવવાળા
 શ્રી સર્વજ્ઞદેવ લોકોને અસંખ્ય સુખ આપો. ૨૮૦.

આમ કામક્રીડા નામના શ્લોકમાં સાઠ ગુરુ અક્ષરો છે. આ શ્લોક બહુ જલદી કે બહુ ધીમેથી
 નહીં બોલતા મધ્યમ રીતે બોલીએ, તો તેટલા સમયમાં એક પલ પ્રમાણ જળ નાલિકામાં જાય છે. ૨૮૧.

સૂક્ષ્મ જોવાની ઈચ્છાવાળાને આ પ્રમાણે કહેવું.—સંગીત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ પાંચ માત્રાવાળા તાલને
 વિશ્રામ વિના ચોવીશ વાર હાથ અને મુખવડે ઉદ્ઘટન કરવામાં સર્વ પ્રકારે અવિસંવાદથી એક પલ
 પ્રમાણ જલ નાલિકામાં જાય છે. એ પ્રમાણે લૌકિક જ્યોતિષ શાસ્ત્રને અનુસારે પલનું માન જાણવું
 અને આવા સાઠ પલથી એક નાલિકા થાય છે તેનું બીજું નામ ઘડી કહેવાય છે.

બે નાડિકાનું એક મુહૂર્ત્ત થાય છે. તોલાની અપેક્ષાએ બસો પલ અને માપની અપેક્ષાએ ચાર
 આઢક (જળનું પ્રમાણ) થાય છે. ૨૮૨.

અહોરાત્રો મુહૂર્તૈઃ સ્યાત્ત્રિશતા ષષ્ટિનાલિકઃ ।
 સ તૌલ્યતસ્ત્રયો ભારાઃ ષટ્સહસ્રાઃ પલાનિ વા ॥૨૮૩॥
 મેયપ્રમાણચિંતાયાં સવિંશં શતમાઢકાઃ ।
 પક્ષઃ પુનરહોરાત્રૈઃ સ્યાત્પંચદશભિર્ઘુવં ॥૨૮૪॥
 સ તૌલ્યતઃ પંચચત્વા-રિશદ્ધારાત્મકો ભવેત્ ।
 આઢકાનાં શતાન્યષ્ટા-દશ મેયપ્રમાણતઃ ॥૨૮૫॥
 તૌલ્યતો નવતિર્ભારા માસઃ પક્ષદ્વયાત્મકઃ ।
 ષટ્ત્રિંશદાઢકશતા-ન્યેષ મેયપ્રમાણતઃ ॥૨૮૬॥
 માસૈર્દ્વાદશભિર્ઞ્ચૈકઃ કર્મસંવત્સરો ભવેત્ ।
 શતાનિ ત્રીણિ ષષ્ટ્યાઢ્યા-ન્યત્ર રાત્રિંદિવાનિ ચ ॥૨૮૭॥
 તૌલ્યે સહસ્રં સાશીતિ ભારાણાં સ્યાત્સ માનતઃ ।
 ત્રિચત્વારિશત્સહસ્રા-ણ્યાઢકાનાં દ્વિશત્યપિ ॥૨૮૮॥
 ઋતુસંવત્સરોઽપ્યેષ ઋતુષટ્કાત્મકો ભવેત્ ।
 ઋતવો હિ વસંતાઢ્યાઃ પૃથગ્માસદ્વયાત્મકાઃ ॥૨૮૯॥

ત્રીશ મુહૂર્તનો એટલે સાઢ નાડિકા (ઘડી) નો એક રાત્રિ દિવસ થાય છે, તે તોલની અપેક્ષાએ ત્રણ ભાર અથવા છ હજાર પલ થાય છે. અને માપની અપેક્ષાએ એક સો ને વીશ આઢક થાય છે. ૨૮૩.

પંદર રાત્રિ-દિવસનો એક પક્ષ (પખવાડીયું) થાય છે. તે તોલની અપેક્ષાએ પીસ્તાલીશ ભાર પ્રમાણ અને માપની અપેક્ષાએ અઢાર સો આઢકપ્રમાણ થાય છે. ૨૮૪-૨૮૫.

બે પખવાડીયાનો એક માસ થાય છે, તે તોલની અપેક્ષાએ નેવું ભાર અને માપની અપેક્ષાએ છત્રીશ સો આઢક થાય છે. ૨૮૬.

બાર માસનો એક કર્મસંવત્સર (વર્ષ) થાય છે. તેમાં ત્રણ સો ને સાઈઠ રાત્રિ દિવસ થાય છે. ૨૮૭.

તે તોલની અપેક્ષાએ એક હજારને એંશી ભાર અને માપની અપેક્ષાએ તેંતાલીશ હજાર ને બસો આઢક થાય છે. ૨૮૮.

છ ઋતુસ્વરૂપ આ કર્મસંવત્સરને ઋતુસંવત્સર પણ કહેવામાં આવે છે. તે ઋતુઓ વસંતાદિક બે-બે માસની હોય છે. ૨૮૯.

જિનેશ્વર ભગવંતોએ પાંચ પ્રકારના સંવત્સર કહ્યા છે—સૂર્યસંવત્સર ૧, ઋતુસંવત્સર ૨, ચંદ્રસંવત્સર

કિં ચ સંવત્સરાઃ પંચ-વિધાઃ પ્રોક્તા જિનેશ્વરૈઃ ।
સૂર્યર્તુચંદ્રનક્ષત્રા-હ્વાયાસ્તથાભિવર્દ્ધિતઃ ॥૨૧૦॥

તત્ર ચ - દ્વિમણ્ડલાલીચારેણ માર્ત્તંડિનાયનદ્વયે ।

પરિપૂર્ણે કૃતે પૂર્ણઃ સૂર્યસંવત્સરો ભવેત્ ॥૨૧૧॥
સત્ર્યશીતૌ મંડલાનાં શતે ચારો ભવેદ્રવેઃ ।
એકસ્મિન્નયને તસ્મા-ત્સત્ર્યશીતિશતં દિનાઃ ॥૨૧૨॥
ષટ્ષષ્ટ્યાભ્યધિકા ચૈવ-મહોરાત્રશતત્રયી ।
સૂર્યસંવત્સરે દ્વિશ્ચિજ્ઞાનદર્શનૈઃ ॥૨૧૩॥
સર્વે કાલવિશેષા યે રહ્યાતા વર્ષશતાદયઃ ।
પૂર્વાંગપૂર્વપ્રમુખાઃ પલ્યવાદ્ધર્ચાદયોઽપિ ચ ॥૨૧૪॥
કર્મણાં સ્થિતયઃ સર્વા આયૂષ્યખિલદેહિનાં ।
સૂર્યવર્ષપ્રમાણેન જ્ઞેયાન્યેતાનિ ધીઘનૈઃ ॥૨૧૫॥
નન્વત્ર વક્ષ્યતે વર્ષે-ર્યુગં ચંદ્રાભિવર્દ્ધિતૈઃ ।
યુગાધીનં ચાન્યકાલમાનં વર્ષશતાદિકં ॥૨૧૬॥
કથં તદિહ નિર્દિષ્ટાઃ સર્વે વર્ષશતાદયઃ ।
કાલાઃ સૂર્યાબ્દમાનેન તત્રાકર્ણયતોત્તરં ॥૨૧૭॥

૩, નક્ષત્રસંવત્સર ૪ અને અભિવર્ધિતસંવત્સર ૫ ૨૮૦.

તેમાં બે વાર માંડલાની શ્રેણિમાં ચાલીને જ્યારે સૂર્ય બે અયન (ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન) ને પરિપૂર્ણ કરે છે ત્યારે સૂર્યસંવત્સર સંપૂર્ણ થાય છે. ૨૮૧.

એક સો ને ત્રાસી માંડલામાં સૂર્યની ગાતિ થાય છે, તેથી એક અયનમાં એક સોને ત્રાસી દિવસ હોય છે. ૨૮૨.

બે અયનના મળીને સૂર્યસંવત્સરમાં ત્રણ સો ને છાસઠ રાત્રિ દિવસ થાય છે. ૨૮૩.

સો વર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, પલ્યોપમ, સાગરોપમ વિગેરે જે પ્રસિદ્ધ કાળના વિશેષો છે તથા કર્મની સર્વ સ્થિતિઓ અને સમગ્ર પ્રાણીઓનાં આયુષ્ય એ સર્વ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ સૂર્યવર્ષ પ્રમાણે જાણવા. ૨૮૪-૨૮૫.

પ્રશ્ન :- અહીં ચાંદ્રવર્ષ અને 'અભિવર્ધિત વર્ષ દ્વારા યુગ કહેવામાં આવશે, અને સો વર્ષ વિગેરે

૧. તેર મહિનાનું વર્ષ,

યુગં ચદુચ્યતે તત્સ્યા-ચ્ચાંદ્રૈસ્સંવત્સરૈસ્ત્રિભિઃ ।
 દ્વાભ્યાં ચાભિવર્દ્ધિતાભ્યા-મિતિ તત્પંચવાર્ષિકં ॥૨૧૮॥
 સૂર્યવર્ષપ્રમાણેન તદેવ યદિ ચિંત્યતે ।
 તદાપિ તુલ્યમેવ સ્યા-ત્પંચવર્ષાત્મકં યુગં ॥૨૧૯॥

તથાહિ - સૂર્યાબ્દસ્ય સષ્ટ્ષષ્ટિરહોરાત્રશતત્રયી ।
 પંચઞ્નાષ્ટાદશશતા-સ્ત્રિશાઃ સ્યુર્યુગવાસરાઃ ॥૩૦૦॥
 ઇયંત એવ દ્વાષષ્ટિચંદ્રમાસાત્મકે યુગે ।
 વાસરાઃ સ્યુસ્તતો નાર્થ-ભેદઃ કોઽપ્યત્ર વાસ્તવઃ ॥૩૦૧॥
 તતો યુગૈર્મીયતે ય-ત્સંવત્સરશતાદિકં ।
 તત્સૂર્યવર્ષમાનેને-ત્યાદિ યુક્તં યથોદિતં ॥૩૦૨॥
 સ્યાત્પૂર્ણિમાપરાવર્ત્તે-રબ્દં દ્વાદશભિર્વિધોઃ ।
 ચતુઃપંચાશદધિક-મહોરાત્રશતત્રયં ॥૩૦૩॥
 અહોરાત્રસ્ય ચૈકસ્ય દ્વાદશાંશા દ્વિષષ્ટિજાઃ ।
 ચંદ્રસંવત્સરે માનમિત્યુક્તં સર્વદર્શિભિઃ ॥૩૦૪॥

અન્ય કાળનું માન યુગને આધીન છે, તો અહીં સો વર્ષ વિગેરે સર્વ કાળવિશેષો સૂર્યવર્ષના માનવડે કેમ કહ્યા ? ૨૯૬-૨૯૭.

ઉત્તર :- અહીં જે યુગ કહેવામાં આવે છે તે ત્રણ ચંદ્રવર્ષ અને બે અભિવર્ધિત વર્ષને કહેવામાં આવે છે, તેથી પાંચ વર્ષનો એક યુગ થાય છે. ૨૯૮.

તે જ યુગ, સૂર્યવર્ષના પ્રમાણથી વિચારીએ તો પણ તે યુગ પાંચ વર્ષનો જ થાય છે. ૨૯૯.

તે આ પ્રમાણે-એક સૂર્યવર્ષના ત્રણ સો ને છાસઠ રાત્રિદિવસ છે. તેને પાંચે ગુણવાથી અઢાર સો ને ત્રીશ રાત્રિદિવસ એક યુગમાં થાય છે. ૩૦૦.

એક યુગમાં ચંદ્રવર્ષના બાસઠ માસ (ત્રણ ચાંદ્રના ૩૬-બે અભિવર્ધિતના ૨૬) થાય છે. તેના પણ દિવસો તેટલા જ થાય છે; તેથી વાસ્તવિક રીતે બન્નેની અપેક્ષાએ અર્થનો ભેદ નથી. ૩૦૧.

તેથી સૂર્યવર્ષની અપેક્ષાએ યુગવડે જે સો વર્ષ વિગેરેનું માન કરવામાં આવે છે, તે યુક્ત જ છે. ૩૦૨.

બાર વખત પૂર્ણિમાનું પરાવર્તન થાય (બાર પૂર્ણિમાઓ જાય) ત્યારે એક ચંદ્ર વર્ષ થાય છે. ત્રણ સો ને ચોપન રાત્રિદિવસ તથા એક રાત્રિદિવસના બાસઠીયા બાર અંશ ($\frac{૧૨}{૬૨}$) અધિક, એટલું ચંદ્રસંવત્સરનું પ્રમાણ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૩૦૩-૩૦૪.

નક્ષત્રૈઃ સપ્તવિંશત્યા યઃ સાકલ્યેન શીતગોઃ ।
 યોગઃ સ દ્વાદશગુણ ઋક્ષાબ્દં માનમસ્ય ચ ॥૩૦૫॥
 સપ્તવિંશતિસંયુક્ત-મહોરાત્રશતત્રયં ।
 અહોરાત્રસ્યૈકપંચા-શ્ચ્ચાંશાઃ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૩૦૬॥
 અભિવર્ધિતમબ્દં ચ ત્રયોદશભિરૈદવૈઃ ।
 માસૈર્ભવેદસ્ય માન-મેવમુક્તં મહર્ષિભિઃ ॥૩૦૭॥
 યુક્તં ત્ર્યશીત્યાહોરાત્રૈ-રહોરાત્રશતત્રયં ।
 ચતુશ્ચત્વારિંશદહો-રાત્રાંશાશ્ચ દ્વિષષ્ટિજાઃ ॥૩૦૮॥
 અથ ક્રમેણ પંચાનાં માસાનાં માનમુચ્યતે ।
 સૂર્યર્તુચંદ્રનક્ષત્રાભિવર્ધિતસંજ્ઞિનામ્ ॥૩૦૯॥
 સ્વસ્વસંવત્સરાણાં હિ ભાગે દ્વાદશભિર્હિતે ।
 સ્વીયસ્વીયમાસમાનં જાયતે તદિદં યથા ॥૩૧૦॥
 સાદ્ધર્મિસ્ત્રિંશદહોરાત્રા માસમાનં ભવેદ્રવેઃ ।
 ઋતુમાસઃ પુનસ્ત્રિંશ-દહોરાત્રાત્મકઃ સ્ફુટઃ ॥૩૧૧॥
 એકોનત્રિંશતા ચાહો-રાત્રૈર્માસોઽમૃતદ્યુતેઃ ।
 દ્વિષષ્ટિજૈરહોરાત્ર-ભાગૈર્દ્વાત્રિંશતાધિકૈઃ ॥૩૧૨॥

સત્તાવીશ નક્ષત્રો સાથે ચંદ્રનો જે સમગ્રપણે સંયોગ થાય તેને બારગુણો કરવાથી એક નક્ષત્રસંવત્સર થાય છે. તેનું પ્રમાણ ત્રણ સો ને સત્તાવીશ રાત્રિદિવસ અને એક રાત્રિદિવસના સડસઠીયા એકાવન અંશ ($\frac{૫૧}{૬૭}$) અધિક થાય છે. ૩૦૫-૩૦૬.

ચંદ્રના તેર માસથી એક અભિવર્ધિત સંવત્સર થાય છે. તેનું પ્રમાણ મહર્ષિઓએ-ત્રણ સો ને ત્રાશી રાત્રિદિવસ અને એક રાત્રિદિવસના બાસઠીયા ચુમાળીશ અંશ ($\frac{૪૪}{૬૨}$) અધિક કહેલ છે. ૩૦૭-૩૦૮.

હવે સૂર્ય, ઋતુ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર અને અભિવર્ધિત આ પાંચે માસનું અનુક્રમે પ્રમાણ કહે છે. ૩૦૯.

પોતપોતાના વર્ષનું જેટલું (રાત્રિદિવસનું) પ્રમાણ કહ્યું છે, તેને બારે ભાગવાથી પોતપોતાના માસનું પ્રમાણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે ૩૧૦.

સૂર્યના માસનું પ્રમાણ સાડી ત્રીશ રાત્રિદિવસ અને ઋતુમાસનું પ્રમાણ ત્રીશ રાત્રિદિવસનું થાય છે. ૩૧૧.

ચંદ્રમાસનું પ્રમાણ ઓગણત્રીશ રાત્રિદિવસ અને ઉપર બાસઠીયા બત્રીસ ભાગ ($\frac{૬૨}{૩૨}$) અધિક થાય છે. ૩૧૨.

નક્ષત્રમાસોઽહોરાત્રાઃ સપ્તવિંશતિરન્વિતાઃ ।
 અહોરાત્રલવૈરેક-વિંશત્યા સપ્તષષ્ટિજૈઃ ॥૩૧૩॥
 એકત્રિંશદહોરાત્રા-શ્રૈકવિંશં શતં લવાઃ ।
 ચતુર્વિંશશતચ્છિન્ના-હોરાત્રસ્યાભિવર્દિતે ॥૩૧૪॥
 એષામુપપત્તિસ્ત્વેવં-ભરણીશતતારાર્દ્રા-શ્લેષાસ્વાતિમહેન્દ્રભં ।
 એતાન્યપાર્દ્ધક્ષેત્રાણિ નક્ષત્રાણિ જગુર્જિનાઃ ॥૩૧૫॥
 પુનર્વસૂ વિશાખા ચ રોહિણી ચોત્તરાત્રયં ।
 સાર્દ્ધક્ષેત્રાણ્યમૂન્યાહુ-ર્નક્ષત્રાણિ જિનેશ્વરાઃ ॥૩૧૬॥

નક્ષત્રમાસનું પ્રમાણ સત્તાવીશ રાત્રિદિવસ અને ઉપર સડસઠીયા એકવીશ અંશ ($\frac{૨૧}{૬૭}$) અધિક થાય છે.૩૧૩.

અભિવર્ધિત માસમાં એકત્રીશ રાત્રિદિવસ અને ઉપર એક સો ને ચોવીશીયા એક સો એકવીશ અંશ ($\frac{૧૨૧}{૧૨૪}$) થાય છે.૩૧૪.

આ પાંચે માસની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે. —ભરણી, શતતારકા, આર્દ્રા, અશ્લેષા સ્વાતિ અને જ્યેષ્ઠા એ છ નક્ષત્રો અપાર્ધક્ષેત્ર (અર્ધક્ષેત્ર) વાળા છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે.

સંવત્સર નામ	સૂર્યસંવત્સર	ઋતુ સં.	ચંદ્ર સં.	નક્ષત્ર સં.	અભિવર્ધિત સં.
દિન	૩૬૬	૩૬૦	૩૫૪	૩૨૭	૩૮૩
ભાગ	૦	૦	૧૨	૫૧	૪૪
ભાગ છેદાંક	૦	૦	૬૨	૬૭	૬૨

માસ નામ	સૂર્ય માસ	ઋતુ માસ	ચંદ્ર માસ	નક્ષત્ર માસ	અભિવર્ધિત માસ
દિન	૩૦	૩૦	૨૯	૨૭	૩૧
ભાગ	૩૦	૦	૩૨	૨૧	૧૨૧
ભાગ છેદાંક	૬૦	૦	૬૨	૬૭	૧૨૪

પુનર્વસુ, વિશાખા, રોહિણી અને ત્રણ ઉત્તરા (ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરાભાદ્રપદ) આ છ નક્ષત્રો સાર્ધ (દોઢ) ક્ષેત્રવાળા છે—એમ જિનેશ્વરો કહે છે.૩૧૬.

भानि पंचदशान्यानि तुल्यक्षेत्राण्यथाभिजित् ।
 एभ्यो विसदृशं भागा-स्त्रिंशदाढ्यास्य षट्शती ॥३१७॥
 अर्द्धक्षेत्राणां च भानां क्षेत्रविष्कंभ ईरितः ।
 अंशाः सहस्रं पंचाढ्यं प्रत्येकं तत्त्ववेदिभिः ॥३१८॥
 सार्द्धक्षेत्राणां सहस्रा-स्त्रयः पंचदशाधिकाः ।
 तुल्यक्षेत्राणां च भागा द्वे सहस्रे दशाधिके ॥३१९॥
 क्षेत्रविष्कंभ इत्येषां भानां संकलितोऽखिलः ।
 चतुष्पंचाशदंशानां सहस्राश्च शता नव ॥३२०॥
 सप्तषष्टिं चैषु भागान् मुहूर्त्तेन शशी व्रजेत् ।
 अहोरात्रेण चैकेन द्वे सहस्रे दशाधिके ॥३२१॥
 सप्तषष्ट्या ततः स्वस्वभागराशौ हते भवेत् ।
 मुहूर्त्तमार्गमृक्षाणां तच्चैवं स्पष्टमुच्यते ॥३२२॥
 चंद्रस्याभिजिता योगे मुहूर्त्ता नव कीर्तिताः ।
 सप्तषष्टिभुवोशाश्च मौहूर्त्ताः सप्तविंशतिः ॥३२३॥

બાકીના બીજા પંદર નક્ષત્રો સમાન ક્ષેત્રવાળા છે તથા અભિજિત્ નક્ષત્ર એ સર્વ નક્ષત્રોથી વિલક્ષણ છે. આ અભિજિત્ નક્ષત્રના ભાગ (અંશ) છસો ને ત્રીશ છે. (એટલો તેના ક્ષેત્રનો વિષ્કંભ છે.) ૩૧૭.

અર્ધ ક્ષેત્રવાળા દરેક છ નક્ષત્રોના ક્ષેત્રનો વિષ્કંભ તત્ત્વવેતાઓએ એક હજારને પાંચ અંશો કહ્યા છે. (છ નક્ષત્રના મળીને ૬૦૩૦ અંશો થાય છે.) ૩૧૮.

દોઢ ક્ષેત્રવાળા દરેક નક્ષત્રના ત્રણ હજાર ને પંદર અંશો છે, (છ નક્ષત્રના મળીને ૧૮૦૯૦ અંશો થાય છે.) અને તુલ્ય ક્ષેત્રવાળા દરેક નક્ષત્રનો ક્ષેત્રવિષ્કંભ બે હજાર ને દશ અંશો છે. (પંદરના મળીને ૩૦૧૫૦ અંશો થાય છે.) ૩૧૯.

આ પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્રોનો સમગ્ર ક્ષેત્રવિષ્કંભ ચોપન હજાર ને નવસો અંશ થાય છે. (૬૩૦+૬૦૩૦+૧૮૦૯૦+૩૦૫૧૦=૫૪૯૦૦) ૩૨૦.

બે ઘડીમાં ચંદ્રમા સડસઠ અંશો ચાલે છે, તેથી એક રાત્રિદિવસમાં બે હજારને દશ અંશો ચાલે છે. (સડસઠ ને ત્રીશે ગુણવાથી ૨૦૧૦ થાય છે.) ૩૨૧.

તેથી નક્ષત્રોના જે જે અંશો કહ્યા, તે તે અંશોને સડસઠે ભાગવાથી એક મુહૂર્તનું પ્રમાણ થાય છે, તે સ્પષ્ટપણે કહીએ છીએ. ૩૨૨.

અભિજિત્ ની સાથે ચંદ્રનો યોગ થાય ત્યારે નવ મુહૂર્ત અને સડસઠીયા સત્તાવીશ ($\frac{૨૭}{૬૦}$) અંશો થાય છે. (૬૩૦ ને ૬૭ વડે ભાગવાથી આ પ્રમાણ થાય છે.) ૩૨૩.

તુલ્યક્ષેત્રેષુ ચ ત્રિંશન્મુહૂર્તા ભેષુ કીર્તિતાઃ ।
 પંચચત્વારિંશદેતે સાર્ઘક્ષેત્રેષુ ભેષુ ચ ॥૩૨૪॥
 એકાહોરાત્રભોક્તવ્ય-ઋક્ષક્ષેત્રાંશરાશિના ।
 સર્વર્ક્ષાંશરાશિભાગો માસઃ પૂર્યેત શીતગોઃ ॥૩૨૫॥
 તથાહિ - ચતુઃપંચાશત્સહસ્રાઃ શતૈર્નવભિરન્વિતાઃ ।
 ભાગહારેણ ભક્તવ્યા દ્વિસહસ્રયા દશાઢ્યયા ॥૩૨૬॥
 સપ્તવિંશતિરાપ્યંતે-ઽહોરાત્રાસ્ત્રિંશતા પુનઃ ।
 શેષભાજ્યભાજકયો રાશ્યોઃ કાર્યાપવર્તના ॥૩૨૭॥
 સપ્તષષ્ટિભવા ભાગાસ્તતોઽમી એકવિંશતિઃ ।
 અહોરાત્રસ્ય સંપન્નાસ્તેઽધિકાઃ સપ્તવિંશતૌ ॥૩૨૮॥
 એવં નક્ષત્રમાસસ્યો-પપત્તિરિહ વર્ણિતા ।
 ચંદ્રમાસસ્યોપપત્તિ-મથ વક્ષ્યે યથાગમં ॥૩૨૯॥
 ત્રિંશતા તિથિભિઃ પ્રોક્ત-શ્ચંદ્રમાસો જિનેશ્વરૈઃ ।
 ભવંતિ તિથયશ્ચેદોઃ કલાવૃદ્ધિક્ષયોદ્ભવાઃ ॥૩૩૦॥

તુલ્ય ક્ષેત્રવાળા નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ થાય ત્યારે ત્રીશ મુહૂર્ત થાય છે. (૨૦૧૦ ને ૬૭ વડે ભાગવાથી આ પ્રમાણ થાય છે.) તથા દોઢ ક્ષેત્રવાળા નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ થાય ત્યારે પીસતાલીશ મુહૂર્ત થાય છે. (૩૦૧૫ ને ૬૭ વડે ભાગવાથી આ પ્રમાણ થાય છે.) ૩૨૪.

એક નક્ષત્ર એક રાત્રિદિવસમાં ક્ષેત્રવિષ્કંભના જેટલા અંશો ભોગવે છે (૨૦૧૦), તે અંશની રાશિ સર્વ નક્ષત્રોના અંશના રાશિને (૫૪૮૦૦) ભાગવાથી એક ચંદ્રમાસ પૂર્ણ થાય છે. ૩૨૫.

તે આ પ્રમાણે-ચોપન હજાર નવસોને, બે હજારને દશે ભાગવા. તેથી સત્તાવીશ રાત્રિદિવસ ભાગમાં આવે છે. શેષ રહેલા ભાજ્ય (૬૩૦) અને ભાજક (૨૦૧૦) આ બે રાશિની અપવર્તના કરવી (ત્રીશવડે છેદ ઉડાડવો) એટલે સડસઠીયા એકવીશ ભાગ ($\frac{૨૧}{૬૭}$ અંશ) આવશે. તે સત્તાવીશ રાત્રિદિવસની ઉપર અધિક ($૨૭ \frac{૨૧}{૬૭}$) જાણવા. ૩૨૬-૩૨૮.

આ પ્રમાણે નક્ષત્રમાસની ઉત્પત્તિ કહી. હવે આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે ચંદ્ર માસની ઉત્પત્તિ કહું છું. ૩૨૯.

જિનેશ્વરોએ ત્રીશ તિથિનો એક ચંદ્રમાસ કહ્યો છે અને તિથિઓ, ચંદ્રની કળાની વૃદ્ધિ-હાનિથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૩૦.

૧. અર્ધ ક્ષેત્રવાળા નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ થતાં પંદર મુહૂર્ત થાય છે કેમકે ૧૦૦૫ ને ૬૭ વડે ભાગતા ૧૫ થાય છે. આ હકીકત મૂળમાં લખી નથી.

કલાઃ કુર્યાત્ ષોડશંદો-સ્ત્ર ચૈકા કલા ભવેત્ ।
 દ્વાષષ્ટિભાગીકૃતેંદુ-વિભાગદ્વિતયાત્મિકા ॥૩૩૧॥
 અન્યાઃ પુનસ્તા દ્વાષષ્ટિ-ભાગીકૃતસિતત્વિષઃ ।
 ભાગચતુષ્ટયરૂપાઃ સ્યુઃ પંચદશસંમિતાઃ ॥૩૩૨॥
 તત્રાઘાંશદ્વયરૂપા સદૈવ સ્યાદનાવૃત્તા ।
 આત્રિયંતે ચ મુચ્યંતે રાહુણાન્યાઃ કલા મુહુઃ ॥૩૩૩॥
 કાલશ્ચૈકકલાયાઃ સ્યાત્પિધાને વા પ્રકાશને ।
 એકષષ્ટિરહોરાત્ર-સ્યાંશા દ્વાષષ્ટિકલ્પિતાઃ ॥૩૩૪॥
 પિધીયમાનચંદ્રાંશા-સ્તિથયઃ કૃષ્ણપક્ષજાઃ ।
 પ્રકાશમાનચંદ્રાંશાસ્તિથયઃ શુક્લપક્ષજાઃ ॥૩૩૫॥
 યથોક્તસ્તિથિકાલોઽસૌ ત્રિંશતા ગુણિતો ભવેત્ ।
 અષ્ટાદશશતાસ્ત્રિંશા દ્વાષષ્ટિપ્રભવા લવાઃ ॥૩૩૬॥
 દ્વાષષ્ટચૈષાંઃ હૃતે ભાગે વિદ્યુમાસો યથોદિતઃ ।
 એકન્યૂનત્રિંશદહો-રાત્રા દ્વાત્રિંશદંશકાઃ ॥૩૩૭॥

તે આ પ્રમાણે-પ્રથમ ચંદ્રની સોળ કળા કરવી, તેમાંની એક કળા ચંદ્રના બાસઠીયા બે ભાગ જેટલી હોય છે. ૩૩૧.

બાકીની પંદર કળાઓ ચંદ્રના બાસઠીયા ચાર ચાર ભાગ જેટલી થાય છે. (તેથી આખા ચંદ્રબિંબની સોળે કળાના મળીને બાસઠ ભાગ સંપૂર્ણ થયા.) ૩૩૨.

તેમાં જે પહેલી બે અંશરૂપ કળા છે, તે હમેશાં ખુલ્લી જ રહે છે અને બાકીની પંદર કળાઓ છે, તે રાહુથી વારંવાર ઢંકાય છે અને ખુલ્લી થાય છે. ૩૩૩.

એક રાત્રિદિવસના બાસઠ ભાગ કરવા, તેમાંથી એકસઠ ભાગ જેટલો કાળ એક કળાના આવરણમાં અથવા પ્રકાશ કરવામાં લાગે છે. ૩૩૪.

જેમાં ચંદ્રની કળાઓ ઢંકાતી જાય, તે તિથિઓ કૃષ્ણપક્ષની કહેવાય અને જેમાં ચંદ્રની કળાનો પ્રકાશ થતો જાય, તે તિથિઓ શુક્લપક્ષની કહેવાય છે. ૩૩૫.

જે આ તિથિનો કાળ (બાસઠીયા એકસઠ ભાગરૂપ) કહ્યો, તેને ત્રીશે ગુણવાથી બાસઠીયા અઢારસો ને ત્રીશ અંશ (૧૮૩૦) થાય છે. તેને બાસઠે ભાગતાં એક ચંદ્રમાસના રાત્રિદિવસો ઓગણત્રીશ અને બાસઠીયા બત્રીશ અંશો (૨૮ $\frac{૩૨}{૬૨}$) થાય છે. ૩૩૬-૩૩૭.

૧. આખા ચંદ્રબિંબના સોળ ભાગ કરવા તે. ૨. આખા ચંદ્રબિંબના બાસઠ ભાગ કરવા તે.

કૃષ્ણપક્ષપ્રતિપદઃ પ્રારભ્ય પૂર્ણિમાવધિ ।
 ઋતુમાસો ભવેત્રિંશ-દહોરાત્રાત્મકઃ સ્ફુટં ॥૩૩૮॥
 સૂર્યમાસસ્યોપપત્તિ-રથ કિંચિન્નિગદ્યતે ।
 ખાન્યષ્ટાવિંશતિર્મેષા-દયો દ્વાદશ રાશયઃ ॥૩૩૯॥
 ચતુષ્પંચાશત્સહસ્રાન્ શતૈર્નવભિરન્વિતાન્ ।
 પ્રાગ્નિરૂપિતનક્ષત્ર-ભાગાન્ દ્વાદશભિર્ભજેત્ ॥૩૪૦॥
 સપંચસપ્તતિપંચ-ચત્વારિશ્ચ્છતી તતઃ ।
 પ્રાપ્તા નક્ષત્રભાગાનાં રાશિમાનં તદેવ હિ ॥૩૪૧॥
 સાઙ્ઘૈર્ત્રિંશદહોરાત્રભોગ્યોઽયં રાશિરિઘ્યતે ।
 અયમેવાર્કમાસઃ સ્યાદ્યઃ સંક્રાંતિરિતીર્યતે ॥૩૪૨॥
 પંચ પંચૈવ ઋક્ષાંશાન્ મુહૂર્તેન પુરોદિતાન્ ।
 અહોરાત્રેણ ચાધ્યઙ્ઘૈર્શતં ભુંક્તે દિનેશ્વરઃ ॥૩૪૩॥
 એવં ચ ત્રિંશતા સાઙ્ઘૈર્-રહોરાત્રૈર્ભુનક્ત્યસૌ ।
 પંચચત્વારિશદંશ-શતાન્ સપંચસપ્તતીન્ ॥૩૪૪॥

કૃષ્ણપક્ષની એકમથી આરંભીને પૂર્ણિમા સુધી ત્રીશ રાત્રિદિવસનો એક ઋતુમાસ થાય છે. ૩૩૮.

હવે સૂર્યમાસની ઉત્પત્તિ અંગે કહીએ છીએ—અઠાવીશ નક્ષત્રો છે અને મેષ વિગેરે બાર રાશિઓ છે. સર્વ નક્ષત્રોના ચોપન હજાર અને નવસો અંશ (૫૪૯૦૦) ને બારે ભાગવાથી નક્ષત્રના પીસ્તાલીશ સો અને પંચોતેર (૪૫૭૫) અંશો આવે છે, તેટલું એક રાશિનું પ્રમાણ થયું. ૩૩૯-૩૪૧.

આવો એક રાશિ સાડીત્રીશ રાત્રિદિવસને ભોગવે છે. આ સૂર્યમાસ કહેવાય છે. અને તે સંક્રાંતિ નામે પણ ઓળખાય છે. ૩૪૨.

એક મુહૂર્તમાં પહેલાં કહેલા નક્ષત્રના પાંચ પાંચ અંશોને સૂર્ય ભોગવે છે, તેથી એક રાત્રિદિવસમાં (એટલે ત્રીશ મુહૂર્તમાં) દોઢસો અંશોને ભોગવે છે. એ જ પ્રમાણે સાડીત્રીશ રાત્રિદિવસમાં સૂર્ય પીસ્તાલીશસો ને પંચોતેર (૪૫૭૫) અંશોને ભોગવે છે. ૩૪૩-૩૪૪.

પ્રત્યયશ્ચાત્ર-एकाहोरात्रभोग्येन सार्द्धेनांशशतेन चेत् ।
 पंचसप्ततियुक् पंच-चत्वारिंशच्छतात्मकः ॥३४५॥
 राशिर्विभज्यते त्रिंश-दहोरात्री तदाप्यते ।
 पंचसप्तत्याथ भाज्य-भाजकावपवर्त्तयेत् ॥३४६॥
 ततो लब्धमहोरात्रस्या-र्द्धमेवं च दर्शिता ।
 भावना सूर्यमासे सा प्रोच्यतेऽथाधिमासके ॥३४७॥
 यस्मिन्नब्दे विद्योर्मासास्त्रयोदश भवंति तत् ।
 अभिवर्द्धितवर्षं स्यात्तस्मिन् द्वादशभिर्हति ॥३४८॥
 एकत्रिंशदहोरात्रा लभ्या मासेऽभिवर्द्धिते ।
 चतुर्विंशशतच्छिन्ना-श्रैकविंशं शतं लवाः ॥३४९॥
 तथाहि - त्रयोदशसु शीतांशु-मासेष्वह्नां शतत्रयं ।
 त्र्यशीतियुक् चतुश्चत्वारिंश-रिश्चांशा द्विषष्टिजाः ॥३५०॥
 वैसाह્ય્યાदहोरात्रાં-કેષ્વંશાંકો ન સંમિલેત્ ।
 અંશચ્છેદેન તદહો-રાત્રાન્ હત્વા સવર્ણયેત્ ॥૩૫૧॥

તે આ પ્રમાણે-એક રાત્રિદિવસમાં દોઢસો અંશ ભોગવાય છે, તેથી પીસ્તાલીશ સો ને પંચોતર (૪૫૭૫) ને દોઢસો (૧૫૦) એ ભાગવાથી ભાગમાં ત્રીશ રાત્રિદિવસ આવે છે, અને બાકી પંચોતર (૭૫) વધે છે. ૫૯૧ શેષ ભાજ્ય (૭૫) અને ભાજક (૧૫૦) એ બન્નેની અપવર્તના કરવી (એટલે છેદ ઉડાડવો $\frac{૭૫}{૧૫૦} = \frac{૧}{૨}$) તેથી રાત્રિદિવસનો અર્ધ ભાગ ($\frac{૧}{૨}$) આવે છે. આ રીતે સાડીત્રીશ અહોરાત્રનો એક સૂર્યમાસ થાય છે. હવે અધિક માસની ઉત્પત્તિ કહે છે.૩૪૫-૩૪૭.

જે વર્ષમાં ચંદ્રના તેર માસ થાય છે, તે અભિવર્ધિત વર્ષ કહેવાય છે. તેના દિવસોને બારે ભાગવાથી એકત્રીશ રાત્રિદિવસ અને ઉપર એક સો ચોવીશીયા એક સો એકવીશ અંશો રહે છે ($૩૧\frac{૧૨૧}{૧૨૪}$) આ અભિવર્ધિત (અધિક) માસ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે-(બે) ચંદ્રવર્ષમાં અધિક માસ આવે છે તેથી તે દરેકના તેર માસના દિવસો કરવા. તે ત્રણ સો ત્રાશી (૩૮૩) રાત્રિદિવસ અને ઉપર બાસડીયા ચુમાલીશ અંશો ($\frac{૪૪}{૨૨}$) અધિક થાય છે.૩૪૮-૩૫૦.

જો વિસદશપણાને કારણે રાત્રિદિવસના અંકમાં અંશનો અંક મળતો આવતો ન હોય તો અંશછેદવડે રાત્રિદિવસનો ગુણાકાર કરી સદશ કરવું.૩૫૧.

તતશ્ચ દ્વાષષ્ટ્યાહોરાત્રરાશા-વંશચ્છેદેન તાહિતે ।
 ચતુશ્ચત્વારિશદંશ-યુક્તે ચાંશા ભવંત્યમી ॥૩૫૨॥
 ત્રયોવિંશતિરંશાનાં સહસ્રાઃ સપ્તશત્યપિ ।
 નવતિશ્ચાહોરાત્રસ્ય દ્વિષષ્ટિચ્છેદશાલિનઃ ॥૩૫૩॥
 એષાં દ્વાદશભિર્ભાગે માસઃ સ્યાદભિવર્ધિતઃ ।
 વિધિર્ભિન્નભાગહારે લીલાવત્યામિતિ શ્રુતઃ ॥૩૫૪॥

છેદં લવં ચ પરિવર્ત્ય હરસ્ય શેષઃ કાર્યોઽથ ભાગહરણે ગુણનાવિધિશ્ચ । ભાજ્યભાજકસ્થાપના
 ૨૩૭૯૦ x ૬૨ - ૧૨ x ૧ છેદં લવં ચ પરિવર્ત્ય સ્થાપના ૨૩૭૯૦ x ૬૨ -
 ૧ x ૧૨ ભિન્નગુણનાવિધિશ્ચાં અંશાહતિશ્છેદવધેન ભક્તા લબ્ધં વિભિન્ને ગુણને ફલં સ્યાત
 ॥ इत्यादि ॥

દ્વાષષ્ટિદ્વાદશઘ્નાઃ સ્યુરેવં સપ્તશતાસ્તથા ।
 ચતુશ્ચત્વારિશદાઢ્યા અથૈતૌ ભાજ્યભાજકૌ ॥૩૫૫॥
 ષડ્ભિરેવાપવર્ત્યેતિ પંચષષ્ટિયુતાસ્તતઃ ।
 શતા એકોનચત્વારિ-શદંશાનાં ભવંતિ વૈ ॥૩૫૬॥

તેથી અહીં પણ (૩૮૩) રાત્રિદિવસની સંખ્યાને બાસઠ (૬૨) અંશછેદ (ભાજક) વડે ગુણી
 તેમાં ચુમાલીશ અંશો મેળવવાથી એક રાત્રિદિવસના બાસઠીયા ત્રેવીશ હજાર સાત સો ને નેવું અંશો
 ($\frac{૨૩૭૯૦}{૬૨}$) થાય છે. ૩૫૨-૩૫૩.

આ અંશોને બારે ભાગતા એક અભિવર્ધિત માસ થાય છે. જો ભાગાકાર ભિન્ન (વિષમ) થતો
 હોય, તો તેનો વિધિ લીલાવતી ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે. ૩૫૪.

છેદને અને લવને પરાવર્તન (ઉલટપાલટ) કરીને ભાગાકારનો શેષ કરવો પછી ભાગહરણનો
 ગુણાકાર કરવો. (તેમાં ભાજ્ય અને ભાજકની સ્થાપના $\frac{૨૩૭૯૦}{૬૨} - \frac{૧૨}{૧}$) અહીં છેદ અને લવનું પરાવર્તન
 આ પ્રમાણે $\frac{૨૩૭૯૦}{૬૨} - \frac{૧}{૧૨}$. ભાગહરણના ગુણાકારનો વિધિ આ પ્રમાણે-છેદના અંકવડે અંશનો ગુણાકાર
 કરવો, જે આવે તે ભાગહરણના ગુણાકારનું ફલ થાય છે.

તેથી બાસઠને બારે ગુણવાથી સાત સો ને ચુમાળીશ થાય છે. તે ભાજ્ય અને ભાજક થયા ($\frac{૨૩૭૯૦}{૭૪૪}$)
 આ બે અંકનો છેદ ઉડાડવો છે. છ વડે તેનો છેદ ઊડી શકે છે. તેથી ઓગણચાળીશ સો ને પાંસઠ
 (૩૮૬૫) અંશો ઉપરના અંકમાં આવે છે.

૧. જેના વડે ભાગ્યા હોય તે.

ચતુશ્રત્વારિંશદાઢ્ય-સપ્તશત્યાત્મકસ્તથા ।
 છેદોડપવર્તિતઃ ષડ્ભિ-શ્રતુર્વિંશં શતં ભવેત્ ॥૩૫૭॥
 અપવર્તિતભાજ્યભાજકસ્થાપના ૩૧૬૫ x ૧૨૪.
 રાશૌ વિભક્તેડસ્મિન્ છેદે-નામુના સ્યાદ્યથોદિતઃ ।
 માસોડભિવર્દ્ધિતાબ્દસ્ય દ્વાદશાંશાત્મકઃ ખલુ ॥૩૫૮॥
 વર્ષે દ્વાદશ માસાઃ સ્યુ-રિત્યસ્યેયં મિત્તિર્મતા ।
 વર્દ્ધિતે તુ વિધોર્માસ એવ વર્ષેડભિવર્દ્ધિતે ॥૩૫૯॥

એતન્નિષ્પત્તિશ્ચૈવં-પરસ્પરં યો વિશ્લેષો ભવેત્સૂર્યેદુમાસયોઃ ।
 સ ત્રિંશદ્ગુણિતઃ ઠ્યાતોડધિમાસસ્તત્ત્વેદિભિઃ ॥૩૬૦॥
 સાર્દ્ધત્રિંશદહોરાત્રા ભવેન્માસો વિવસ્વતઃ ।
 એકોનત્રિંશદિંદોસ્તે દ્વાષષ્ટ્યંશા રદૈર્મિતાઃ ॥૩૬૧॥
 વિશ્લેષશ્ચાનયોરેકો-ડહોરાત્રઃ પરિકીર્તિતઃ ।
 દ્વાષષ્ટિભાગેનૈકેન ન્યૂનસ્તત્રેતિ ભાવના ॥૩૬૨॥

ઇહ ચંદ્રમાસે દિનરાશેરુપરિ યે દ્વાત્રિંશદ્દ્વાષષ્ટિભાગાઃ સંતિ, તત્ર એકત્રિંશતા દ્વાષષ્ટિભાગૈર્દિનાર્થ

(૫૬) અને નીચેનો અંક જે સાત સો ને યુમાળીશ (૭૪૪) છે તેને છ વડે છેદ ઉડાડવાથી એક સોને ચોવીશ (૧૨૪) થાય છે. ૩૫૫-૩૫૭.

છેદ ઉડાડેલા ભાજ્ય અને ભાજકની સ્થાપના $\frac{૩૯૬૫}{૧૨૪}$.

આ ૩૯૬૫ ને ૧૨૪ વડે ભાગતાં ઉપર કહેલા અભિવર્ધિત વર્ષના બારમા ભાગ રૂપ માસનું પ્રમાણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રાત્રિદિવસ $૩૧ - \frac{૧૨૧}{૧૨૪}$ થાય છે. ૩૫૮.

આ અભિવર્ધિત વર્ષમાં બાર જ માસ હોય છે, તેથી તેનું આટલું પ્રમાણ થાય છે, પરંતુ વધવામાં તો ચંદ્રનો જ માસ વધે છે. ૩૫૯.

તેની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે-સૂર્યમાસ અને ચંદ્રમાસની પરસ્પર બાદબાકી કરવી અને બાકી રહેલા ને ત્રીશ ગુણો કરવો, તેને તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અધિકમાસ કહ્યો છે. ૩૬૦.

સાડીત્રીશ રાત્રિદિવસનો એક સૂર્યમાસ થાય છે, અને ચંદ્રમાસના રાત્રિદિવસ ઓગણત્રીશ અને ઉપર બાસઠીયા બત્રીશ ભાગ છે. આ બન્નેનો વિશ્લેષ કરવાથી એટલે સૂર્યમાસના રાત્રિદિવસમાંથી ચંદ્રમાસના રાત્રિદિવસ બાદ કરવાથી, બાસઠીયા એક અંશ ન્યૂન એક દિવસ રહે છે. તેની રીત આ પ્રમાણે.-૩૬૧-૩૬૨.

ચંદ્રમાસના દિવસના રાશિ ઉપર જે બાસઠીયા બત્રીશ ભાગ છે, તેમાંથી બાસઠીયા એકત્રીશ

જાતં, તેન ચ સૂર્યમાસે યદ્દિનરાશેરુપરિતનં દિનાર્થ તદ્દ્વચ્છુદ્ધં, અથૈકો દ્વાષષ્ટિભાગ એકોનત્રિંશચ્ચ દિનાનિ સૂર્યમાસસંબંધિભ્યસ્ત્રિંશતો દિનેભ્યઃ શોધ્યંતે, તદા એકદ્વાષષ્ટિભાગન્યૂન એકોઽહોરાત્રઃ સ્થિત ઇત્યેષ વિશ્લેષો જ્ઞેયઃ,

ત્રિંશદ્ધવંત્યહોરાત્રા એકસ્મિંસ્ત્રિંશતા હતે ।
 દ્વાષષ્ટિભાગશ્ચૈકોઽસ્મા-ત્રિંશદ્ગુણોઽપસાર્યતે ॥૩૬૩॥
 એકોનત્રિંશદિત્યેવં દિનાન્યંશા રદૈર્મિતાઃ ।
 માસોઽધિકોઽયં સ્યાત્રિંશ-ત્સૂર્યમાસવ્યતિક્રમે ॥૩૬૪॥
 યુગસ્ય મધ્યે પૌષોઽ-યમંતે ત્વાષાઢા એવ ચ ।
 તૃતીયપંચમે વર્ષે તત એવાભિવર્ધતે ॥૩૬૫॥
 એતે પંચાપિ માસાનાં ભેદા દ્વાદશભિર્હતાઃ ।
 ભવંતિ સ્વસ્વવર્ષાણિ તન્માનં પ્રાગ્નિરૂપિતં ॥૩૬૬॥

એતેષાં પંચાનાં માસાનાં પ્રયોજનં ત્વેવં-જીવે સિંહસ્થે ધન્વમીનસ્થિતેઽર્કે । વિષ્ણૌ નિદ્રાણે ચાધિમાસે ન લગ્નં । ઇત્યાદિ સૂર્યમાસાધિમાસયોઃ પ્રયોજનં. ઋતુમાસશ્ચ પૂર્ણત્રિંશદહોરાત્રાત્મક

ભાગનો અર્ધ દિવસ થાય, તે સૂર્યમાસના દિવસની રાશિ ઉપરના અર્ધ દિવસમાંથી બાદ કર્યો. પછી ઓગણત્રીશ દિવસ અને બાસઠીયો એક ભાગ સૂર્યમાસ સંબંધી ત્રીશ દિવસમાંથી બાદ કરીએ ત્યારે બાસઠીયા એક ભાગ ન્યૂન એક રાત્રિદિવસ બાકી રહ્યો. આ વિશ્લેષ જાણવો.

એક રાત્રિદિવસને ત્રીસથી ગુણતાં ત્રીશ રાત્રિદિવસ થાય છે. તેમાંથી બાસઠીયો એક ભાગ ત્રીશ ગુણો કરી બાદ કરીએ ત્યારે, ઓગણત્રીશ દિવસ અને બાસઠીયા બત્રીશ ભાગ (૨૮ $\frac{૩૨}{૫૨}$) પ્રમાણવાળો અધિક માસ સૂર્યના ત્રીશ માસ જાય ત્યારે આવે. ૩૬૩-૩૬૪.

પાંચ વર્ષ પ્રમાણ એક યુગની મધ્યે ત્રીજા વર્ષમાં પોષ માસ અને પાંચમા વર્ષમાં અષાઢ માસ જ વૃદ્ધિ પામે છે.^૧ ૩૬૫.

આ પાંચે પ્રકારના માસોને બારે ગુણવાથી પોતપોતાના (ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, ઋતુ ને અભિવર્ધિત) નામના વર્ષો થાય છે. તેનું પ્રમાણ પ્રથમ બતાવી ગયા છીએ. ૩૬૬.

આ પાંચે પ્રકારના માસનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે.—સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ હોય, ધન અને

૧. જૈન શૈલી પ્રમાણે આ બે માસ જ અધિક આવવા જોઈએ પણ હાલ અન્યદર્શનોના જ્યોતિષ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ થવાથી બીજા માસો પણ અધિક આવે છે.

इति निरंशतया लोकव्यवहारकारक इति, शेषास्तु सूर्यादयो मासाः सांशतया प्रायो न व्यवहारपथमवतरंतीति अत एवायमृतुमासः कर्ममास इत्यपि शास्त्रांतरेऽभिधीयत इति ऋतुमासप्रयोजनं ।

वैशाखे श्रावणे मार्गे पौषे फाल्गुन एव च ।

कुर्वीत वास्तुप्रारंभं न तु शेषेषु सप्तसु ॥३६७॥

इति चंद्रमासप्रयोजनं नक्षत्रमासप्रयोजनं तु संप्रदायगम्यं, इत्याद्यर्थतो जंबूद्वीपप्रज्ञप्तिवृत्तौ ।

सषट्षष्टिञ्चहोरात्र-शतात्मकमुदीरितं ।

यदर्काब्दं तत्र काचिदुपपत्तिर्निरूप्यते ॥३६८॥

नक्षत्रક્ષેત્રભાગા યંગે પ્રાગત્ર પ્રતિપાદિતાઃ ।

तेषां सार्द्धं शतं भानु-रहोरात्रेण गच्छति ॥३६९॥

ततः शतेन सार्द्धेन भागहारे कृते सति ।

नक्षत्रક્ષેત્રભાગાનાં સૂર્યભોગાર્હનિર્ણયઃ ॥૩૭૦॥

મીન રાશિમાં સૂર્ય હોય, વિષ્ણુના શયનના માસ હોય અને અધિક માસ હોય, તે વખતે લગ્ન થાય નહીં. ઈત્યાદિ સૂર્ય માસ અને અધિકમાસ વિગેરેનું પ્રયોજન છે, તથા ઋતુમાસ સંપૂર્ણ ત્રીશ રાત્રિદિવસનો હોવાથી અંશ સહિત હોવાથી લોક વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે. બાકીના સૂર્યાદિ માસો અંશ સહિત હોવાથી પ્રાયે વ્યવહાર માર્ગમાં આવતા નથી. એ જ કારણથી આ ઋતુમાસ કર્મમાસ પણ કહેવાય છે એમ શાસ્ત્રાંતરમાં કહ્યું છે. આ ઋતુમાસનું પ્રયોજન કહ્યું.

વૈશાખ, શ્રાવણ, માર્ગશીર્ષ, પૌષ અને ફાગણ માસમાં જ વાસ્તુનો (મકાનનો) પ્રારંભ કરવો. બાકીના સાત માસમાં કરવો નહીં. ૩૬૭.

આ ચંદ્રમાસનું પ્રયોજન કહ્યું, નક્ષત્રમાસનું પ્રયોજન સંપ્રદાયથી જાણવું. આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ટીકામાં અર્થથી કહ્યું છે.

સૂર્ય વર્ષમાં જે ત્રણ સો ને છાસઠ રાત્રિદિવસ કહ્યા, તેની કાંઈક રીત બતાવે છે. ૩૬૮.

અહીં પ્રથમ નક્ષત્રના ક્ષેત્રના જે વિભાગો કહ્યા, તેમાંથી સૂર્ય એક રાત્રિદિવસમાં દોઢસો વિભાગ જેટલું ક્ષેત્ર ઓળંગે છે; તેથી તે તે નક્ષત્રના ક્ષેત્રના અંશોને દોઢસોએ (૧૫૦) ભાગવાથી સૂર્યના ભોગવેલા દિવસનો નિર્ણય થાય છે. ૩૬૯-૩૭૦.

૧. અષાઠ શુદ્ધિ ૧૧ થી કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૧ સુધી.

દિનપંચમભાગાઢ્ય-મહોરાત્રચતુષ્ટયં ।

મુહૂર્તસ્ય ચ ષષ્ટોઽંશો-ઽભિજિદ્ભોગો વિવસ્વતઃ ॥૩૭૧॥

અપાર્દ્ધક્ષેત્રભાનાં ચ ભોગમાનં પૃથક્ પૃથક્ ।

અહોરાત્રાઃ ષટ્ દશાંશા અહોરાત્રસ્ય સપ્ત ચ ॥૩૭૨॥

સમક્ષેત્રાણાં ચ ભાનામહોરાત્રાસ્ત્રયોદશ ।

ભક્તસ્ય પંચભિરહો-રાત્રસ્યાંશદ્વયં તથા ॥૩૭૩॥

સાર્દ્ધક્ષેત્રાણાં ચ ભાનાં ભોગઃ પ્રત્યેકમુષ્ણગોઃ ।

સ્યાદ્વિંશતિરહોરાત્રા-સ્તદ્દશાંશસ્તથૈકકઃ ॥૩૭૪॥

અહોરાત્રાત્મકો ભાગા-ત્મકશ્ચ નિખિલોઽષ્ટયં ।

કાલઃ સંકલિતો ભાનોર્હાયનં સ્યાદ્યથોદિતં ॥૩૭૫॥

તે આ પ્રમાણે-અભિજિત્ નક્ષત્રનો ક્ષેત્રવિષ્કંભ ૬૩૦ અંશ છે, તેને ૧૫૦ વડે ભાગવાથી ચાર દિવસ અને ત્રીશ અંશ બાકી રહે છે. તેનો અને ૧૫૦નો પંદરથી છેદ ઉડાડતાં એક દિવસનો પાંચમો ભાગ એટલે $૪\frac{૧}{૫}$ દિવસ અને એક મુહૂર્તનો છઠ્ઠો ભાગ આટલો વખત સૂર્ય અભિજિત્ નક્ષત્રમાં રહે છે. ૩૭૧.

અપાર્દ્ધક્ષેત્રના દરેક નક્ષત્રનો ક્ષેત્રવિષ્કંભ ૧૦૦૫ છે તેને ૧૫૦ વડે ભાગતાં છ રાત્રિદિવસ અને શેષ રહેલા ૧૦૫ તથા ૧૫૦ નો ૧૫ વડે છેદ ઉડાડતાં એક રાત્રિદિવસના સાત દશાંશ આવે છે ($૬\frac{૭}{૧૦}$). આટલો વખત સૂર્ય એક અપાર્દ્ધનક્ષત્રમાં રહે છે. ૩૭૨.

સમક્ષેત્રના દરેક નક્ષત્રનો ક્ષેત્રવિષ્કંભ ૨૦૧૦ છે. તેને ૧૫૦ વડે ભાગવાથી તેર રાત્રિદિવસ અને શેષ રહેલા ૬૦ તથા ૧૫૦ નો ૩૦ વડે છેદ ઉડાડતાં એક રાત્રિદિવસના પાંચીયા બે અંશ આવે છે ($૧૩\frac{૨}{૫}$). આટલો વખત સૂર્ય એક સમક્ષેત્ર નક્ષત્રને ભોગવે છે. ૩૭૩.

સાર્દ્ધક્ષેત્રના દરેક નક્ષત્રનો ક્ષેત્રવિષ્કંભ ૩૦૧૫ છે, તેને ૧૫૦ વડે ભાગવાથી વીશ રાત્રિદિવસ અને શેષ રહેલા પંદર તથા ૧૫૦નો પંદરવડે છેદ ઉડાડતાં એક દશાંશ આવે છે ($૨૦\frac{૧}{૧૦}$). આટલો વખત સૂર્ય એક સાર્દ્ધનક્ષત્રને ભોગવે છે. ૩૭૪.

આ પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્રોના ભોગવટાના રાત્રિદિવસો તથા અંશોને ભેગા કરવાથી ત્રણ સો ને છાસઠ (૩૬૬) રાત્રિદિવસનું એક સૂર્યવર્ષ પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. ૩૭૫.

તેના મુહૂર્ત કરવા માટે ત્રીશે ગુણવાથી એક સૂર્યવર્ષના મુહૂર્તો દશ હજાર નવસો ને એંશી (૧૦૯૮૦)

૧. અભિજિત્ $૪\frac{૧}{૫}$, છ અર્ધ નક્ષત્રના $૪૦\frac{૧}{૫}$, ૧૫ સમનક્ષત્રના ૨૦૧, છ સાર્દ્ધનક્ષત્રના $૧૨૦\frac{૩}{૫}$ એ પ્રમાણે ૩૬૬.

સહસ્રાણિ દશ નવ શતાઃ સાંશીતયઃ કિલ ।
 એતન્મુહૂર્તગણિતં સૂર્યવર્ષે જિનૈઃ સ્મૃતં ॥૩૭૬॥
 શતૈરષ્ટાભિરાઢ્યાનિ સહસ્રાણિ દશ સ્ફુટં ।
 એતન્મુહૂર્તગણિતં કર્મસંવત્સરે ભવેત્ ॥૩૭૭॥
 સહસ્રા દશ ષટ્શત્યા પંચવિંશત્યુપેતયા ।
 યુક્તાઃ પંચાશદંશાશ્ચ મુહૂર્તસ્ય દ્વિષષ્ટિજાઃ ॥૩૭૮॥
 એતન્મુહૂર્તગણિતં ચંદ્રસંવત્સરે મતં ।
 અથ નક્ષત્રવર્ષસ્ય મુહૂર્તમાનમુચ્યતે ॥૩૭૯॥
 સહસ્રનવસંયુક્તા દ્વાત્રિંશૈરષ્ટભિઃ શતૈઃ ।
 ષટ્પંચાશન્મુહૂર્તસ્ય ભાગાશ્ચ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૩૮૦॥
 એકાદશ સહસ્રાણિ પંચ ચૈકાદશાઃ શતાઃ ।
 અષ્ટાદશમુહૂર્તસ્ય ભાગા દ્વાષષ્ટિનિર્મિતાઃ ॥૩૮૧॥
 મુહૂર્તસંખ્યેત્યુદ્દિષ્ટા બુધૈર્વર્ષેઽભિવદ્ધિતે ।
 ત્રિંશદ્ગુણે સ્વસ્વવર્ષે ત્વેષાં સ્યાદુપપાદનં ॥૩૮૨॥
 સૂર્યસંવત્સરસ્તૌલ્ય-રૂપેણ યદિ ચિંત્યતે ।
 તદા સહસ્રં ભારાણા-મષ્ટનવતિસંયુતં ॥૩૮૩॥

થાય છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૩૭૬.

એ જ પ્રમાણે એક કર્મ (ઋતુ) વર્ષના (૩૬૦) રાત્રિદિવસને ત્રીસે ગુણતાં દશ હજાર ને આઠ સો (૧૦૮૦૦) મુહૂર્ત થાય છે. ૩૭૭.

દશ હજાર છ સો ને પચીશ તથા ઉપર બાસઠીયા પચાસ અંશ (૧૦૬૨૫ $\frac{૫૦}{૬૨}$) આટલા મુહૂર્તનું ગણિત એક ચંદ્રવર્ષનું કહેલું છે (૩૫૪ $\frac{૧૨}{૬૨}$ ને ત્રીસે ગુણતાં થાય છે.)

હવે નક્ષત્રવર્ષના મુહૂર્તનું પ્રમાણ કહે છે. ૩૭૮-૩૭૯.

૩૨૭ $\frac{૫૧}{૬૭}$ ને ત્રીસે ગુણતાં નવ હજાર આઠ સો ને બત્રીશ તથા એક મુહૂર્તના સડસઠીયા છપ્પન ભાગ (૯૮૩૨ $\frac{૫૬}{૬૭}$) થાય છે. ૩૮૦.

અગ્યાર હજાર પાંચ સો ને અગ્યાર અને ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા અઢાર ભાગ (૧૧૫૧૧ $\frac{૧૮}{૬૨}$) આટલા મુહૂર્તની સંખ્યા (૩૮૩ $\frac{૪૪}{૬૨}$) દિવસના પ્રમાણવાળા અભિવર્ધિત વર્ષની થાય છે એમ પંડિતોએ કહ્યું છે. પોતપોતાના વર્ષના દિવસોને ત્રીસે ગુણતાં આ મુહૂર્તની સંખ્યા સિદ્ધ થાય છે. ૩૮૧-૩૮૨.

સૂર્ય વર્ષ તોલની અપેક્ષાએ એક હજાર ને અઠાણું ભાર (૧૦૯૮) થાય છે. ૩૮૩.

આઢકાનાં ત્રિચત્વારિં-શત્સહસ્રાઃ શતા નવ ।
 વિંશત્યુપેતાઃ સૂર્યાબ્દં મેયરૂપતયા મતં ॥૩૮૪॥
 દ્વાષષ્ટ્યાભ્યધિકં ભાર-સહસ્રં ચંદ્રવત્સરે ।
 દ્વાષષ્ટિભાગા ભારસ્ય ષટ્ત્રિંશત્તૌલ્યમાનતઃ ॥૩૮૫॥
 દ્વિચત્વારિંશત્સહસ્રાઃ પંચ ચ ત્ર્યુત્તરાઃ શતાઃ ।
 આઢકાનામાઢકસ્ય દ્વિષષ્ટ્યંશાશ્ચતુર્દશ ॥૩૮૬॥
 એતન્મેયતયા માનં ચંદ્રસંવત્સરે ભવેત્ ।
 ભૂમો નક્ષત્રવર્ષસ્ય તૌલ્યમાને યથાક્રમમ્ ॥૩૮૭॥
 શતાનિ નવ ભારાણાં ત્ર્યશીત્યભ્યધિકાનિ ચ ।
 એકોનવિંશતિર્ભાગા ભારસ્ય સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૩૮૮॥
 ઇતિ નક્ષત્રવર્ષે તૌલ્યમાનં.
 ત્રયોદશસહસ્રાસ્ત્રિ-રેકત્રિંશં શતત્રયં ।
 ત્રયોવિંશતિરંશાશ્ચા-ઢકાનાં સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૩૮૯॥
 ઇતિ નક્ષત્રવર્ષે મેયમાનં.
 એકપંચાશાનિ ભાર-શતાન્યેકાદશાષ્ટ ચ ।
 દ્વાષષ્ટિભાગા ભારસ્ય તૌલ્યં વર્ષેઽભિવદ્ધિતે ॥૩૯૦॥

માનની અપેક્ષાએ કહીએ તો તેંતાલીશ હજાર નવ સો ને વીશ (૪૩૯૨૦) પ્રમાણ સૂર્યવર્ષ થાય છે. ૩૮૪.
 ચંદ્રવર્ષને તોલની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો એક હજાર અને બાસઠ (૧૦૬૨) ભાર તથા એક ભારના બાસઠીયા છત્રીશ ભાગ (અંશ) ($\frac{૩૬}{૬૨}$) થાય છે. ૩૮૫.
 બેંતાલીશ હજાર પાંચ સો ને ત્રણ આઢક અને એક આઢકના બાસઠીયા ચૌદ ભાગ ($૪૨૫૦૩\frac{૧૪}{૬૨}$) આટલું ચંદ્રવર્ષનું માન થાય છે.
 હવે નક્ષત્રવર્ષના અનુક્રમે તોલ અને માન કહે છે. ૩૮૬-૩૮૭.
 નવ સો ને ત્ર્યાશી ભાર અને એક ભારના સડસઠીયા ઓગણીશ ભાગ ($૯૮૩\frac{૧૯}{૬૭}$) થાય છે.
 આ નક્ષત્રવર્ષના તોલનું પ્રમાણ છે. ૩૮૮.
 ત્રણ વાર તેર હજાર એટલે ૩૯ હજાર ત્રણ સો ને એકત્રીશ આઢક અને એક આઢકના સડસઠીયા ત્રેવીશ અંશો ($૩૯૩૩૧\frac{૨૩}{૬૭}$) આટલું નક્ષત્રવર્ષનું મેયમાન જાણવું ૩૮૯.
 અભિવદ્ધિતવર્ષના તોલનું માન અગ્યાર સો ને એકાવન ભાર અને એક ભારના બાસઠીયા આઠ ભાગ થાય છે ($૧૧૫૧\frac{૮}{૬૨}$) ૩૯૦.

પંચચત્વારિંશદાઢ્યા આઢકાનાં સહસ્રકાઃ ।

ષટ્ચત્વારિંશદંશાશ્ચ માનં દ્વાષષ્ટિજા દશ ॥૩૧૧॥

પંચલક્ષણભેદેનાપ્યુક્તાઃ સંવત્સરા યુગે ।

નક્ષત્રચંદ્રકર્મોષ્ણાકરાભિવર્દ્ધિતાહ્વાયાઃ ॥૩૧૨॥

તથાહિ - નક્ષત્રાણિ યથાયોગં સ્વસ્વમાસાનુસારતઃ ।

ભવંતિ યત્ર રાકાયાં કાર્તિકે કૃત્તિકા યથા ॥૩૧૩॥

તથોક્તં - 'જેઢ્ઠો વચ્ચઙ મૂલેણ સાવણો ઘણિઢ્ઠાહિં ।

અદ્વાસુ અ મગસિરો, સેસા નઁખત્તનામિયા માસા' ॥૩૧૩ A॥

ઋતવોઽપિ યથાયોગં પ્રવર્ત્તિ મહીતલે ।

સ્થિતિં બઢ્ઢનાતિ હેમંતઃ કાર્તિકિવ્યાઃ પરતો યથા ॥૩૧૪॥

ભવેત્સંવત્સરો યશ્ચ નાત્યુષ્ણો નાતિશીતલઃ ।

બહૂદકશ્ચ નક્ષત્રસંવત્સરમુશંતિ તં ॥૩૧૫॥

માસાસદૃશનામાનિ યત્ર ઋક્ષાણિ પૂર્ણિમાઃ ।

સમાપયંતિ યઃ શીતા-તપરોગાદિદારુણઃ ॥૩૧૬॥

તેનું મેયમાન છેતાલીશ હજાર પીસ્તાલીશ આઢક તથા એક આઢકના બાસઢીયા દશ અંશ (૪૬૦૪૫
 $\frac{10}{52}$) થાય છે.^૧ ૩૯૧.

નક્ષત્ર, ચંદ્ર, કર્મ, સૂર્ય અને અભિવર્ધિત નામના પાંચે વર્ષ એક યુગમાં લક્ષણના ભેદથી પણ કહ્યા છે. ૩૯૨.

તે આ પ્રમાણે-નક્ષત્રો યથાયોગ્ય પોતપોતાના માસને અનુસારે જે પૂર્ણિમાને દિવસે હોય, તે નક્ષત્ર નામનો તે માસ કહેવાય છે. જેમકે કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાએ કૃત્તિકા નક્ષત્ર હોય છે, તેથી તે કાર્તિક માસ કહેવાય છે. ૩૯૩.

(બીજા માસો માટે ફેર છે તે માટે) કહ્યું છે કે-મૂળ નક્ષત્રના યોગથી જેઠ માસ કહેવાય છે, ઘનિષ્ઠાના યોગથી શ્રાવણ માસ, આર્દ્રાના યોગથી માર્ગશીર્ષ કહેવાય છે. બાકીના માસો તે તે નક્ષત્રના નામવાળા હોય છે. (આ ચંદ્ર નક્ષત્રો એટલે પ્રતિદિવસના નક્ષત્રો જાણવા.) ૩૯૩ A.

ઋતુઓ પણ પૃથ્વીતળ ઉપર યોગ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. જેમકે કાર્તિકી પછી હેમંત ઋતુ આવે છે. ૩૯૪.

જે વર્ષ અતિ ઉષ્ણ કે અતિશીતળ ન હોય અને ઘણા પાણીવાળું હોય તે નક્ષત્રવર્ષ કહેવાય છે. ૩૯૫.

૧. પાંચમા ઋતુવર્ષનું તોલ તથા મેય લખ્યું નથી.

બહુદકશ્ચ તં પ્રાહુ-શ્ચંદ્રસંવત્સરં બુધાઃ ।
 કર્મસંવત્સરસ્યેદં વિજ્ઞેયમથ લક્ષણં ॥૩૧૭॥
 દધત્યકાલે તરવસ્તત્ર પુષ્પફલાદિકં ।
 સમ્યગ્ યચ્છતિ નાંભોદો મિતંપચ ઇવોદકં ॥૩૧૮॥

इति कर्मवर्षफलं ।

ચત્રાતિસરસા પૃથ્વી પાથોડતિસરસં હિતં ।
 રસો મહાન્મધૂકામ્ના-દીનાં પુષ્પફલાદિષુ ॥૩૧૯॥
 યત્રાલ્યેનાપિ વર્ષેણ ધાન્યં સમ્યક્ પ્રજાયતે ।
 સૂર્યસંવત્સરં પ્રાહુસ્તમતિપ્રૌઢબુદ્ધયઃ ॥૪૦૦॥
 યત્રાકૃતેજઃસંતપ્તા ભવંતિ દિવસર્ત્તવઃ ।
 સ્થલં નિમ્નાઘંબુપૂર્ણં તમાહુરભિવર્દ્ધિતં ॥૪૦૧॥

इत्यर्थतो जंबूद्वीपप्रज्ञप्तिवृत्त्यादिषु.

પંચભિઃ ખલુ વર્ષેશ્ચ યુગં ભવતિ તત્ર ચ ।
 આઘં ચંદ્રાભિઘં વર્ષં દ્વિતીયમપિ તાદૃશં ॥૪૦૨॥
 અભિવર્દ્ધિતસંજં ચ તૃતીયં વર્ષમીરિતં ।
 ચતુર્થં ચંદ્રસંજં ચ પંચમં ચાભિવર્દ્ધિતં ॥૪૦૩॥

જે વર્ષમાં પૂર્ણિમાઓને તે માસના અસમાન નામવાળા નક્ષત્રો સમાપ્ત કરતા હોય અને જે વર્ષ શીત, તાપ અને રોગાદિ વડે ભયંકર હોય, તથા ઘણા પાણીવાળું હોય તે વર્ષને પંડિતો ચંદ્રવર્ષ કહે છે. હવે કર્મ (ઋતુ) વર્ષનું લક્ષણ આ પ્રમાણે જાણવું. ૩૯૬-૩૯૭.

કર્મવર્ષમાં અકાળે વૃક્ષો પુષ્પ ફલાદિને ધારણ કરે છે અને મેઘ કૃપણની જેમ સારી રીતે જળ આપતો નથી. (આ કર્મવર્ષનું ફળ જાણવું.) ૩૯૮.

જે વર્ષમાં પૃથ્વી ઘણા રસવાળી હોય, પાણી અતિ સરસ અને હિતકારક હોય, મહુડાના પુષ્પ અને આમ્રાદિ ફળોમાં ઘણો રસ હોય, અને જે વર્ષમાં અલ્પ વરસાદ વડે પણ ધાન્ય સારું પાકે, તેને પંડિતો સૂર્યવર્ષ કહે છે. ૩૯૯-૪૦૦.

જે વર્ષમાં દિવસ અને ઋતુઓ સૂર્યના તેજથી તપ્ત થતા હોય અને નીચાં સ્થળ પાણીથી પૂર્ણ હોય, તેને અભિવર્ધિત વર્ષ કહેવાય છે. ૪૦૧.

આ હકીકત જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ટીકા વિગેરેમાં કહી છે.

પાંચ વર્ષનો એક યુગ થાય છે, તેમાં પહેલું અને બીજું ચંદ્ર વર્ષ. ત્રીજું અભિવર્ધિત વર્ષ, ચોથું

સ્યુર્માસાશ્ચંદ્રવર્ષેષુ દ્વાદશ દ્વાદશ ત્રિષુ ।
 અભિવર્દ્ધિતવર્ષે ચ દ્વે ત્રયોદશમાસકે ॥૪૦૪॥
 દ્વિતીયસ્યેંદુવર્ષસ્ય પ્રથમઃ સમયો હિ યઃ ।
 તદનંતરપાશ્ચાત્યઃ સ્યાદાઘસ્ય ક્ષણોઽતિમઃ ॥૪૦૫॥
 આષાઢાભિરુત્તરાભિ-સ્તદા યોગો હિમદ્યુતેઃ ।
 તાસાં તદાનીં સ્યુર્ભોગ્યાઃ ષડ્વિંશતિર્મુહૂર્તકાઃ ॥૪૦૬॥
 ષડ્વિંશતિર્મુહૂર્તસ્ય ભાગા દ્વાષષ્ટિજાસ્તથા ।
 દ્વાષષ્ટ્યંશસ્ય ચૈકસ્ય સપ્તષષ્ટ્યંશશાલિનઃ ॥૪૦૭॥
 ચતુષ્પંચાશદ્વિભાગા ઇહ દ્વાષષ્ટિજો લવઃ ।
 સપ્તષષ્ટિપ્રવિભક્ત-શ્રૂર્ણિકાભાગ ઉચ્યતે ॥૪૦૮॥
 પુનર્વસુભ્યાં સાકં ચ તદા યોગો રવેર્ભવેત્ ।
 મુહૂર્તાઃ ષોડશ તદા તયોર્ભોગ્યા ભવંતિ હિ ॥૪૦૯॥
 અષ્ટૌ દ્વાષષ્ટિજા ભાગા મુહૂર્તસ્ય તથોપરિ ।
 એકસ્ય દ્વાષષ્ટ્યંશસ્ય વિંશતિશ્રૂર્ણિકા લવાઃ ॥૪૧૦॥

ચંદ્ર વર્ષ અને પાંચમું અભિવર્ધિત નામનું વર્ષ છે. ૪૦૨-૪૦૩.

એકયુગમાં ત્રણ ચંદ્રવર્ષ છે તે દરેકમાં બાર બાર માસ હોય છે; તથા બે અભિવર્ધિત વર્ષ છે, તેમાં તેરેતેર માસ હોય છે. ૪૦૪.

બીજા ચંદ્રવર્ષનો જે પ્રથમ સમય છે, તેની પહેલાનો જે સમય, તે પહેલા ચંદ્ર વર્ષનો છેલ્લો સમય હોય છે. ૪૦૫.

તે સમયે ચંદ્રને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનો યોગ હોય છે. તે વખતે તે ઉત્તરાષાઢાના છવીશ મુહૂર્ત ભોગ્ય હોય છે, તથા તે ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા છવીશ ભાગ (અંશ) તથા એક બાસઠીયા અંશના સડસઠીયા ચોપન અંશ ($૨૬ \frac{૨૬}{૬૨} \frac{૫૪}{૬૭}$) હોય છે. અહીં બાસઠીયા અંશના જે સડસઠ ભાગ થાય છે, તેનું બીજુંનામ ચૂર્ણિકાભાગ કહેવાય છે. ૪૦૬-૪૦૮.

તે વખતે સૂર્યને પુનર્વસુ નક્ષત્રની સાથે યોગ હોય છે, તે વખતે તે પુનર્વસુ નક્ષત્રના સોળ મુહૂર્ત સૂર્યને ભોગ્ય હોય છે, તથા ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા આઠ ભાગ અને એક બાસઠીયા ભાગના વીશ ચૂર્ણિકા અંશ ($૧૬ \frac{૮}{૬૨} \frac{૨૦}{૬૭}$) હોય છે. ૪૦૯-૪૧૦.

૧. હવે પછી ભોગવવા લાયક.

તથોક્તં સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તૌ-‘જે ણં દોચ્ચસ્સ સંવચ્છરસ્સ આઈં સે ણં પઢમસ્સ ચંદસંવચ્છરસ્સ પજ્જવસાણે અણંતરપચ્છાકઢે સમણ, તં સમયં ચ ણં ચંદે કેણં નક્ખત્તેણં જોણ્ઠ? તા ઉત્તરાહિં આસાઢાહિં । ઉત્તરાણં આસાઢાણં છવ્વીસં મુહુત્તા છવ્વીસં ચ બાવઢિભાગા મુહુત્તસ્સ બાવઢિભાગં ચ સત્તઢિહાછેત્તા ચપ્પણં ચુણિણયા ભાગા સેસા, તં સમયં ચ ણં સૂરે કેણં નક્ખત્તેણં જોણ્ઠ? તા પુણવ્વસુણા, પુણવ્વસુસ્સ સોલસ મુહુત્તા અઢ ય બાવઢિ ભાગા મુહુત્તસ્સ બાવઢિભાગં ચ સત્તઢિહાછેત્તા વીસં ચુણિણયા ભાગા સેસા ઇતિ, એવં શેષેષ્વપિ સૂત્રેષુ સૂત્રાલાપકપઢ્ધતિર્બોઢ્ધવ્યા ।’

યોઽભિવર્ઢિતવર્ષસ્ય તૃતીયસ્યાદિમઃ ક્ષણઃ ।

તદનંતરપાષ્ટાત્યો દ્વિતીયસ્યાંતિમઃ ક્ષણઃ ॥૪૧૧॥

તદા ચ પૂર્વાષાઢાભિ-સ્સહ યોગો હિમદ્યુતેઃ ।

મુહૂર્તાઃ સપ્ત ભાગાશ્ચ ત્રિપંચાશદ્ દ્વિષષ્ટિજાઃ ॥૪૧૨॥

દ્વાષષ્ટચંશસ્ય ચૈકસ્ય વિભાગાઃ સપ્તષષ્ટિજાઃ ।

એકોનચત્વારિશત્સ્યુ-સ્તાસાં ભોગ્યાઃ સિતત્ત્વિષઃ ॥૪૧૩॥

તે વિષે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે કે-“જે બીજા ચંદ્રવર્ષનો પહેલો સમય છે, તેની પહેલાનો જે સમય, તે પહેલા ચંદ્રવર્ષનો છેલ્લો સમય છે. તે સમયે ચંદ્રનો યોગ કયા નક્ષત્ર સાથે હોય છે ?

ઉત્તર :- ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સાથે હોય છે. ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના છવીશ મુહૂર્ત, ઉપર બાસઠીયા છવીશ ભાગ, તથા તે ઉપર મુહૂર્તના એક બાસઠીયા ભાગના સડસઠીયા ચોપન ચૂર્ણિકા ભાગ શેષ ($૨૬\frac{૨૬}{૬૨} \frac{૫૪}{૬૭}$) આટલું ચંદ્રને ભોગ્ય હોય છે.

પ્રશ્ન :- આ સમયે સૂર્યનો યોગ કયા નક્ષત્ર સાથે હોય છે ?

ઉત્તર :- તે સમયે પુનર્વસુ સાથે સૂર્યનો યોગ હોય છે. તે પુનર્વસુ નક્ષત્રના સોળ મુહૂર્ત, તે ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા આઠ ભાગ, તથા ઉપર એક બાસઠીયા ભાગના સડસઠ ભાગ કરી તેમાંથી વીશ ચૂર્ણિકા ભાગ શેષ ($૧૬\frac{૬}{૬૨} \frac{૨૦}{૬૭}$) એટલું સૂર્યને ભોગ્ય હોય છે. ઈતિ.” આ પ્રમાણે બાકીના સૂત્રોમાં સૂત્રના આલાવાની પઢ્ધતિ જાણવી.

ત્રીજા અભિવર્ઢિતવર્ષનો જે પહેલો સમય છે, તેની પહેલાનો જે સમય તે બીજા ચંદ્રવર્ષનો છેલ્લો સમય છે. તે સમયે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રની સાથે ચંદ્રનો યોગ સાત મુહૂર્ત, તે ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા ત્રેપન અંશ, અને તે ઉપર એક બાસઠીયા ભાગના સડસઠીયા ઓગણચાળીશ ભાગ ($૭\frac{૫૩}{૬૨} \frac{૩૮}{૬૭}$) હોય છે, એટલે આટલો કાળ ચંદ્રનો ભોગ્ય હોય છે. ૪૧૧-૪૧૩.

પુનર્વસુખ્યાં સંયોગ-સ્તદા સ્યાદુષ્ણારોચિષઃ
 તન્મુહૂર્તાશપ્રત્યંશાન્ ભાનુભોગ્યાનથ બ્રુવે ॥૪૧૪॥
 દ્વિચત્વારિશન્મુહૂર્તાઃ પુનર્વસ્વોસ્તદા રવેઃ ।
 પંચત્રિંશદ્દ્વિષષ્ટ્યંશા ભોગ્યાઃ સપ્ત ચ ચૂર્ણિકાઃ ॥૪૧૫॥
 તુર્યસ્ય ચંદ્રવર્ષસ્ય ય ઇહ પ્રથમઃ ક્ષણઃ ।
 ક્ષણસ્તૃતીયસ્યાંત્યઃ સ્યા-ત્તદનંતરપશ્ચિમઃ ॥૪૧૬॥
 આષાઢાભિશ્ચોત્તરાભિ-સ્તદા યોગો હિમદ્યુતેઃ ।
 ભુક્તશેષાસ્તદાનીં સ્યુ-સ્તન્મુહૂર્તાસ્ત્રયોદશ ॥ ૪૧૭॥
 એકસ્ય ચ મુહૂર્તસ્ય દ્વાષષ્ટ્યંશાસ્ત્રયોદશ ।
 અંશસ્ય તાદૃશઃ સપ્તવિંશતિશ્ચૂર્ણિકા લવાઃ ॥૪૧૮॥
 પુનર્વસુખ્યાં સૂર્યસ્ય તદા યોગો નિરૂપિતઃ ।
 મુહૂર્તાં દ્વૌ ચ તદ્ ભુક્ત-શેષૌ ભાગાસ્તથોપરિ ॥૪૧૯॥
 ષટ્પંચાશદ્ દ્વિષષ્ટ્યુત્થા ભાગસ્યૈકસ્ય તસ્ય ચ ।
 સપ્તષષ્ટિવિભક્તસ્ય ષષ્ટિર્ભાગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪૨૦॥

આ વખતે પુનર્વસુ નક્ષત્રની સાથે સૂર્યનો સંયોગ હોય છે. તે વખતે સૂર્યના ભોગ્ય મુહૂર્ત, અંશ અને પ્રત્યંશ કેટલા હોય તે કહીએ છીએ.

ઉત્તર :- તે વખતે સૂર્યને પુનર્વસુના બેતાળીશ મુહૂર્ત, તે ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા પાંત્રીશ અંશ, અને ઉપર સાત ચૂર્ણિકા ભાગ $(૪૨ \frac{૩૫}{૬૨} \frac{૭}{૬૭})$ ભોગ્ય હોય છે. ૪૧૪-૪૧૫.

ચોથા ચંદ્રવર્ષનો જે પહેલો સમય છે, તેની પહેલાના સમય તે ત્રીજા અભિવર્ધિત વર્ષનો છેલ્લો સમય હોય છે તે વખતે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રની સાથે ચંદ્રનો યોગ હોય છે. તે વખતે ઉત્તરાષાઢાના તેર મુહૂર્ત ચંદ્રને ભોગ્ય હોય છે, તે ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા તેર અંશ અને બાસઠીયા એક અંશના સતાવીશ ચૂર્ણિકા અંશ શેષ હોય છે. $(૧૩ \frac{૧૩}{૬૨} \frac{૨૭}{૬૭})$ ૪૧૬-૪૧૮.

આ વખતે પુનર્વસુ નક્ષત્રની સાથે સૂર્યનો યોગ કહેલો છે, તે વખતે પુનર્વસુના બે મુહૂર્ત તે ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠીયા છપ્પન અંશ અને એક બાસઠીયા અંશના સડસઠીયા સાઠ ભાગ $(૨ \frac{૫૬}{૬૨} \frac{૬૦}{૬૭})$ ભોગ્ય કહેલા છે. ૪૧૯-૪૨૦.

અભિવર્ધિતવર્ષસ્ય પંચમસ્યાદિમક્ષણાત્ ।
 સ્યાદ્યોઽનંતરપાશ્ચાત્યઃ સ તુર્યસ્યાંતિમઃ ક્ષણઃ ॥૪૨૧॥
 આષાઢાભિરુત્તરાભિ-સ્તદા યોગોઽમૃતદ્યુતેઃ ।
 તદ્ ભુક્તશેષા ઈકોન-ચત્વારિશન્મુહૂર્ત્તકાઃ ॥૪૨૨॥
 દ્વાષષ્ટિભાગાશ્ચત્વારિ-શદેકસ્યાથ તસ્ય ચ ।
 સપ્તષષ્ટિભવાઃ સપ્તચત્વારિશત્કિલાંશકાઃ ॥૪૨૩॥
 પુનર્વસુભ્યાં સૂર્યસ્ય તદા યોગઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
 તદ્ભુક્તશેષા ઈકોન-ત્રિંશદેવ મુહૂર્ત્તકાઃ ॥૪૨૪॥
 ઈકવિંશતિરંશાશ્ચ મુહૂર્ત્તસ્ય દ્વિષષ્ટિજાઃ ।
 તસ્યૈકસ્ય સપ્તચત્વા-રિશચ્ચ ચૂર્ણિકાંશકાઃ ॥૪૨૫॥
 યુગસ્યાન્યસ્યાદિમસ્ય ચંદ્રાબ્દસ્યાદિમક્ષણાત્ ।
 અનંતરો યઃ પાશ્ચાત્યઃ પંચમાબ્દસ્ય સોતિમઃ ॥૪૨૬॥
 આષાઢાભિરુત્તરાભિસ્તદા યોગઃ સિતદ્યુતેઃ ।
 ચરમે સમયે તાસાં વર્તમાનો ભવેત્સ હિ ॥૪૨૭॥
 સૂર્યસ્ય ચ તદા યોગઃ પુષ્યેણ પરિકીર્તિતઃ ।
 ભુક્તશેષાસ્તદા તસ્ય મુહૂર્ત્તૈ ઈકવિંશતિઃ ॥૪૨૮॥

પાંચમા અભિવર્ધિત વર્ષના પહેલા સમયની પહેલાંનો જે સમય હોય, તે ચોથા ચંદ્રવર્ષનો છેલ્લો સમય હોય છે, તે વખતે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રની સાથે ચંદ્રનો યોગ હોય છે. તે વખતે તે ઉત્તરાષાઢાના ઓગણચાળીશ મુહૂર્ત્ત, તે ઉપર એક મુહૂર્ત્તના બાસઠીયા ચાળીશ અંશ અને એક બાસઠીયા અંશના સડસઠીયા સુડતાળીશ અંશ ($36 \frac{40}{52} \frac{49}{59}$) ભોગ્ય હોય છે. ૪૨૧-૪૨૩.

આ વખતે પુનર્વસુ નક્ષત્રની સાથે સૂર્યનો યોગ કહેલો છે. તે વખતે તે પુનર્વસુ નક્ષત્રના ઓગણત્રીશ મુહૂર્ત્ત, તે ઉપર એક મુહૂર્ત્તના બાસઠીયા એકવીશ અંશ અને એક બાસઠીયા અંશના સડસઠીયા સુડતાળીશ ચૂર્ણિકા અંશ ($26 \frac{29}{52} \frac{49}{59}$) સૂર્યને ભોગવવાના બાકી હોય છે. ૪૨૪-૪૨૫.

નવા યુગની આદિમાં વર્તતા પહેલા ચંદ્રવર્ષના પહેલા સમયની પહેલાંનો જે સમય હોય, તે પાંચમા અભિવર્ધિતવર્ષનો છેલ્લો સમય હોય છે. ૪૨૬.

તે વખતે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રની સાથે ચંદ્રનો યોગ હોય છે. તે યોગ તે ઉત્તરાષાઢાના છેલ્લા સમયે

દ્વાષષ્ટિજાસ્ત્રયશ્ચત્વા-રિશદંશાસ્તથોપરિ ।

તસ્યાંશસ્ય ત્રયસ્ત્રિંશ-દ્વિભાગાઃ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૪૨૧॥

અત્ર યેડર્કસ્ય નક્ષત્ર-યોગે પ્રોક્તા મુહૂર્તકાઃ ।

તે ભાનુસત્કા બોદ્ધવ્યા વિધોસ્તુ વ્યાવહારિકાઃ ॥૪૩૦॥

આહ ચ - અહોરાત્રસ્ય હિ ત્રિંશ-ત્તમોંશો વ્યાવહારિકઃ ।

મુહૂર્ત્ત ઇતિ જાનીમઃ કિંરૂપોડસૌ રવેઃ પુનઃ ॥૪૩૧॥

અત્રોચ્યતે - યત્સંપૂર્ણમહોરાત્રં યુજ્યતે ધં હિમાંશુના ।

તસ્ય યોગોડભવદ્યાવ-ત્કાલમુષ્ણાંશુના સહ ॥૪૩૨॥

તસ્ય ત્રિંશત્તમો ભાગો યાવાન્ જાયેત નિશ્ચિતઃ ।

તાવન્માનો મુહૂર્ત્તોડત્ર જ્ઞેયો વિજ્ઞૈર્વિવસ્વતઃ ॥૪૩૩॥

સ ચાયં - ત્રયોદશમુહૂર્તાનિમુહૂર્ત્તસ્યૈકકસ્ય ચ ।

કૃતદ્વાષષ્ટિભાગસ્ય ચતુર્વિંશતિરંશકાઃ ॥૪૩૪॥

દ્વાષષ્ટ્યંશસ્ય ચૈકસ્ય છિન્નસ્ય સપ્તષષ્ટિઠા ।

કિંચિત્સમધિકાઃ સાદ્ધર્મા-સ્ત્રિપંચાશદ્વિભાગકાઃ ॥૪૩૫॥

હોય છે. આ સમયે સૂર્યનો યોગ પુષ્ય નક્ષત્રની સાથે કહેલો છે. તે વખતે તે પુષ્ય નક્ષત્રના ભુક્તશેષ (ભોગ્ય) મુહૂર્ત્ત એકવીશ, તેના ઉપર બાસઠીયા તેંતાલીશ અંશ અને એક બાસઠીયા અંશના સડસઠીયા તેત્રીશ ભાગ $(૨૧ \frac{૪૩}{૬૨} \frac{૩૩}{૬૭})$ હોય છે. ૪૨૭-૪૨૮.

અહીં સૂર્યનો નક્ષત્ર સાથે યોગ થતાં જે મુહૂર્ત્તો ક્યાં છે, તે સૂર્ય સંબંધી જાણવા, અને ચંદ્રના યોગમાં જે મુહૂર્ત્તો ક્યાં તે વ્યાવહારિક જાણવા. ૪૩૦.

પ્રશ્ન :- એક રાત્રિ દિવસનો જે ત્રીશમો ભાગ, તે વ્યવહારથી મુહૂર્ત્ત કહેવાય છે પરંતુ તે સૂર્યના મુહૂર્ત્તનું સ્વરૂપ શું છે ? ૪૩૧.

ઉત્તર :- જે નક્ષત્રનો ચંદ્ર સાથે સંપૂર્ણ રાત્રિ-દિવસ યોગ થાય છે, તે નક્ષત્રનો યોગ જેટલો કાળ સૂર્ય સાથે નિશ્ચિત થાય, તેનો ત્રીશમો ભાગ જેટલો થાય, તેટલા પ્રમાણ વાળું સૂર્યનું મુહૂર્ત્ત કહેવાય છે-એમ પંડિતોએ જાણવું. ૪૩૨-૪૩૩.

તે આ પ્રમાણે-તેર મુહૂર્ત્ત, ઉપર એક મુહૂર્ત્તના બાસઠીયા ચોવીશ અંશ તથા બાસઠીયા એક અંશના સડસઠ ભાગ કરીએ તેમાંથી સાડીત્રેપનથી કાંઈક અધિક અંશ $(૧૩ \frac{૨૪}{૬૨} \frac{૫૩૧}{૬૭})$ આવે છે. ૪૩૪-૪૩૫.

તથાહિ - સ્યુદ્વાદશમુહૂર્તાઢ્યા અહોરાત્રાસ્ત્રયોદશ ।
 સમક્ષેત્રાણામુહૂનાં યોગકાલો વિવસ્વતઃ ॥૪૩૬॥
 ત્રયોદશાહોરાત્રા યે મુહૂર્તકરણાય તે ।
 ત્રિંશદ્ ગુણીકૃતા જાતા નવત્યાઢ્યા શતત્રયી ॥૪૩૭॥
 દ્વાદશાનાં મુહૂર્તાનાં શેષાણામત્ર યોજને ।
 ચતુઃશતી દ્વ્યુત્તરા સ્યા-ત્રિંશતા સા વિભજ્યતે ॥૪૩૮॥
 પૂર્ણાસ્ત્રયોદશ પ્રાપ્તાઃ શિષ્યંતે દ્વાદશાય તે ।
 દ્વાષષ્ટિઘ્નાશ્ચતુશ્ચત્વા-રિંશા સપ્તશતી ભવેત્ ॥૪૩૯॥
 એતસ્યસ્ત્રિંશતા ભાગે ચતુર્વિંશતિરાપ્યતે ।
 શેષા ચતુર્વિંશતિઃ સા સપ્તષષ્ટ્યા હતા ભવેત્ ॥૪૪૦॥
 અષ્ટાઢ્યા ષોડશશતી ત્રિંશતાસૌ વિભજ્યતે ।
 પ્રાપ્તાઃ સાઢ્ધ્વાસ્ત્રિપંચાશ-ત્કિંચિત્સમધિકા ઇતિ ॥૪૪૧॥

ઇતિ સૂર્યમુહૂર્તપ્રમાણાનયનોપાયઃ ।

તુલ્યાઢ્ધસાઢ્ધક્ષેત્રોડુ-ધૂવત્તમાના મુહૂર્તકાઃ ।
 ત્રિંશત્યંચદશ પંચ-ચત્વારિંશત્સ્યુરુષ્ણાગોઃ ॥૪૪૨॥

તે આ પ્રમાણે-સમક્ષેત્રવાળા નક્ષત્રની સાથે સૂર્યનો યોગ તેર રાત્રિદિવસ અને ઉપર બાર મુહૂર્તનો છે. ૪૩૬.

જે તેર રાત્રિદિવસ છે તેના મુહૂર્ત કરવા માટે તેને ત્રીશે ગુણતાં ત્રણ સો ને નેવું (૩૯૦) થાય છે. તેમાં ઉપરના બાર મુહૂર્ત ભેળવીએ ત્યારે ચાર સો ને બે (૪૦૨) થાય છે, તેને ત્રીશે ભાગતાં ભાગમાં તેર આવ્યા. બાકી શેષ બાર વધ્યા, તેને બાસઠે ગુણવાથી સાત સો ને ચુમાળીશ (૭૪૪) થયા, તેને ત્રીશે ભાગતાં ભાગમાં ચોવીશ આવે છે, શેષ પણ ચોવીશ રહે છે. તેને સડસઠે ગુણતાં સોળ સો ને આઠ (૧૬૦૮) થાય છે. તેને ત્રીશે ભાગવાથી સાડીત્રેપન (૫૩૫) અને કાંઈક (ત્રીશીયા ત્રણ ભાગ) અધિક થાય છે. ૪૩૭-૪૪૧.

આ પ્રમાણે સૂર્યના મુહૂર્તનું પ્રમાણ લાવવાનો ઉપાય કહ્યો.

સમક્ષેત્રવાળા નક્ષત્રોને વિષે સૂર્યના ત્રીશ મુહૂર્ત, અર્ધક્ષેત્રના નક્ષત્રોને વિષે પંદર મુહૂર્ત અને સાર્ધ ક્ષેત્રવાળા નક્ષત્રોને વિષે સૂર્યના પીસ્તાલીશ મુહૂર્ત આવે છે. ૪૪૨.

તૈશ્ચ ત્રયોદશ દિનાઃ સદ્વાદશમુહૂર્તકાઃ ।
 તથા સ્યુઃ ષડહોરાત્રા મુહૂર્ત્તશ્ચૈકવિંશતિઃ ॥૪૪૩॥
 અહોરાત્રા વિંશતિશ્ચ મુહૂર્ત્તત્રિતયાધિકાઃ ।
 ક્રમાત્રૈઘેષુ ભેષ્વર્ક-ભોગઃ સ્યાદ્વાચાવહારિકઃ ॥૪૪૪॥
 અષ્ટાદશ શતાસ્ત્રિંશા અહોરાત્રા યુગે સ્મૃતાઃ ।
 પંચાનામપિ વર્ષાણાં તત્તત્સંખ્યાસમુચ્ચયાત્ ॥૪૪૫॥

તથાહિ - સંવત્સરાસ્ત્રયશ્ચાંદ્રા યુગે દ્વૌ ચાભિવર્ધિતૌ ।
 તત્ર ચંદ્રાબ્દસ્ય માનમિત્યેત્પ્રાગ્નિરૂપિતં ॥૪૪૬॥
 ચતુઃપંચાશદધિક-મહોરાત્રશતત્રયં ।
 દ્વાદશ દ્વાષષ્ટિભાગા અહોરાત્રસ્ય ચોપરિ ॥૪૪૭॥
 અસ્મિંસ્ત્રિગુણિતે જાતમહોરાત્રસહસ્રકં ।
 દ્વાષષ્ટ્યાભ્યધિકં ષટ્ત્રિં-શચ્ચ દ્વાષષ્ટિજા લવાઃ ॥૪૪૮॥
 અભિવર્ધિતમાનં ચા-હોરાત્રાણાં શતત્રયં ।
 સત્ર્યશીતિ ચતુશ્ચત્વા-રિંશદ્દ્વાષષ્ટિજા લવાઃ ॥૪૪૯॥
 અસ્મિન્ દ્વિગુણિતે સપ્ત શતાઃ ષટ્ષષ્ટિસંયુતાઃ ।
 અહોરાત્રાઃ સ્યુસ્તથાષ્ટા-શીતિર્દ્વાષષ્ટિજા લવાઃ ॥૪૫૦॥

તે ત્રણે પ્રકારનાં નક્ષત્રો સાથે સૂર્યનો ભોગ આ પ્રમાણે છે—સમ નક્ષત્ર સાથે તેર રાત્રિદિવસ ને બાર મુહૂર્ત્ત, અર્ધ નક્ષત્ર સાથે છ રાત્રિદિવસ ને એકવીશ મુહૂર્ત્ત તથા સાર્ધનક્ષત્ર સાથે વીશ રાત્રિદિવસ અને ત્રણ મુહૂર્ત્ત. આ સૂર્યનો ભોગ વ્યાવહારિક કહેવાય છે. ૪૪૩-૪૪૪.

એક યુગના પાંચે વર્ષની તે તે સંખ્યાને એકઠી કરીએ ત્યારે અઢાર સોને ત્રીશ (૧૮૩૦) રાત્રિદિવસ થાય છે. ૪૪૫.

તે આ પ્રમાણે એક યુગમાં ત્રણ ચંદ્ર વર્ષ અને બે અભિવર્ધિત વર્ષ આવે છે. તેમાં ચંદ્ર વર્ષનું માન ત્રણ સો ને ચોપન રાત્રિદિવસ અને ઉપર એક રાત્રિદિવસના બાસઠીયા બાર ભાગ ($૩૫૪ \frac{૧૨}{૬૨}$) થાય છે. તેને ત્રણ વડે ગુણતાં એક હજાર ને બાસઠ રાત્રિદિવસ અને ઉપર એક રાત્રિદિવસના બાસઠીયા છત્રીશ ભાગ ($૧૦૬૨ \frac{૩૬}{૬૨}$) થાય છે. ૪૪૬-૪૪૮.

તથા અભિવર્ધિત વર્ષનું માન ત્રણ સો ને ત્ર્યાશી રાત્રિદિવસ તથા ઉપર એક રાત્રિદિવસના બાસઠીયા ચુમાળીશ ભાગ ($૩૮૩ \frac{૪૪}{૬૨}$) છે. તેને બમણા કરવાથી સાતસો ને છાસઠ રાત્રિદિવસ અને ઉપર એક

અષ્ટાશીતિરમી ભાગાઃ પ્રાચ્યષટ્ત્રિંશતા યુતાઃ ।
 જાતાશ્ચતુર્વિંશમેવ શતં દ્વાષષ્ટિજા લવાઃ ॥૪૫૧॥
 અહોરાત્રદ્વયં લબ્ધં દ્વાષષ્ટ્યાસ્મિન્ હૃતે સતિ ।
 અષ્ટાદશશતાસ્ત્રિંશાઃ સર્વે સંકલિતાસ્તતઃ ॥૪૫૨॥
 સપ્તષષ્ટિઋક્ષમાસા દ્વાષષ્ટિસ્તે તથૈંદવાઃ ।
 ઋતુમાસાશ્ચૈકષષ્ટિઃ ષષ્ટિર્માસા વિવસ્વતઃ ॥૪૫૩॥
 અભિવર્ધિતમાસાશ્ચ સપ્તપંચાશદાહિતાઃ ।
 શિષ્યેત સપ્તાહોરાત્રી સૈકાદશમુહૂર્તિકા ॥૪૫૪॥
 ત્રયોવિંશતિરંશાશ્ચ મુહૂર્તસ્ય દ્વિષષ્ટિજાઃ ।
 માસાનાં માનમિત્યેવં યુગે પ્રોક્તં પૃથક્ પૃથક્ ॥૪૫૫॥
 યુગાહોરાત્રવૃંદસ્ય હૃતે ભાગે યથોદિતૈઃ ।
 સ્વીયસ્વીયમાસમાનૈર્યુગે માસાસ્તથાઽત્ર ચ ॥૪૫૬॥
 અયનાનિ દશ પ્રાહુ-ઋતવસ્ત્રિંશદાહિતાઃ ।
 ષષ્ટિર્માસાઃ શતં વિંશં પક્ષાઃ સૌરપ્રમાણતઃ ॥૪૫૭॥

રાત્રિદિવસના બાસઠીયા અઠયાશી ભાગ (૭૬૬ $\frac{૬૬}{૬૨}$) થાય છે. આ અઠયાશી ભાગમાં ઉપરના છત્રીશ ભાગ ભેળવવાથી બાસઠીયા ભાગ એક સો ને ચોવીશ ($\frac{૧૨૪}{૬૨}$) થયા, તેને બાસઠે ભાગ દેતાં બે રાત્રિદિવસ થાય. તેની સાથે ઉપરના (૧૦૬૨ તથા ૭૬૬) ભેળવતાં અઠાર સો ને ત્રીશ (૧૮૩૦) રાત્રિદિવસ એક યુગના થાય છે. ૪૪૮-૪૫૨.

એક યુગમાં સડસઠ નક્ષત્રમાસ હોય છે, બાસઠ ચંદ્રમાસ હોય છે, એકસઠ ઋતુમાસ હોય છે. સાઠ સૂર્યમાસ હોય છે અને સત્તાવન અભિવર્ધિતમાસ કહેલા છે. તથા ઉપર સાત રાત્રિદિવસ, અગ્યાર મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તના બાસઠીયા ત્રેવીશ અંશ (૭-૧૧ $\frac{૨૩}{૬૨}$) આ પ્રમાણે એક યુગમાં માસનું પ્રમાણ જુદું જુદું કહેલું છે. ૪૫૩-૪૫૫.

એક યુગના જેટલા રાત્રિદિવસ (૧૮૩૦) ઉપર કહ્યા છે, તેને પોતપોતાના માસના (અહોરાત્રરૂપ) પ્રમાણવડે ભાગીએ, ત્યારે તે યુગના માસની સંખ્યા આવે છે. ૪૫૬.

એક યુગમાં સૂર્યવર્ષના પ્રમાણથી દશ અયન, ત્રીશ ઋતુઓ, સાઠ માસ અને એક સો ને વીશ પખવાડીયા આવે છે. જગત પૂજ્ય તીર્થંકરોએ એક યુગમાં (૧૮૩૦ અહોરાત્રને ૩૦ વડે ગુણતાં)

ચતુષ્પંચાશત્સહસ્રાઃ શતૈર્નવભિરન્વિતાઃ ।
 યુગે મુહૂર્ત્તા નિર્દિષ્ટા શિષ્ટૈર્વિષ્ટપૂજિતૈઃ ॥૪૫૮॥
 એકોનવિંશતિસહ-સ્રાધિકં લક્ષયોર્દ્વયં ।
 આઢકાનાં ષટ્શતાનિ તૌલ્યમાનં યુગે જગુઃ ॥૪૫૯॥
 ચતુષ્પંચાશચ્છતાનિ ભારાણાં નવતિસ્તથા ।
 મેયરૂપતયા માનં યુગસ્યાહુર્મનીષિણઃ ॥૪૬૦॥
 ચાંદ્રં વર્ષં યુગસ્યાદિ-સ્તસ્યાદિર્માસા ઙ્ઘ્યતે ।
 માસાદિરસિતઃ પક્ષ-સ્તસ્યાદિર્દિવસો ભવેત્ ॥૪૬૧॥
 તત્રાપિ ભરતક્ષેત્રે ક્ષેત્રે ચૈરવતાભિધે ।
 યુગસ્યાદિર્દિનસ્યાદૌ વિદેહેષુ નિશામુખે ॥૪૬૨॥
 ચદાષાઢપૌર્ણમાસી-રજન્યાઃ સમનતરં ।
 પ્રવર્ત્તે યુગસ્યાદિ-ર્ભરતૈરવતાઘ્યયોઃ ॥૪૬૩॥
 પૂર્વાપરવિદેહેષુ તદા ચ રજનીમુખં ।
 તતો નિશામુખાદેવ યુગાદિસ્તત્ર કીર્તિતઃ ॥૪૬૪॥

ચોપન હજાર ને નવ સો મુહૂર્તો કહેલાં છે (૫૪૮૦૦) ૪૫૭-૪૫૮.

એક યુગમાં તોલનું પ્રમાણ બે લાખ, ઓગણીશ હજાર ને છ સો આઢક કહ્યું છે (૨,૧૮,૬૦૦) ૪૫૯.

એક યુગનું મેયમાન ચોપન સો ને નેવું ભાર (૫૪૮૦) થાય છે એમ પંડિત પુરુષોએ કહ્યું છે. ૪૬૦.

યુગનો આરંભ ચંદ્રવર્ષથી થાય છે, વર્ષનો પ્રારંભ માસથી થાય છે, માસના આરંભમાં કૃષ્ણપક્ષ હોય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રથમ દિવસ આવે છે. (દિવસથી તે શરૂ થાય છે) ૪૬૧.

તેમાં પશ્ચિમ ભરત અને ઐરવત એ બે ક્ષેત્રમાં દિવસ આદિમાં યુગનો પ્રારંભ થાય છે. અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાત્રિના પ્રારંભના યુગની શરૂઆત થાય છે. ૪૬૨.

જ્યારે અષાઢ માસની પૂર્ણિમાની રાત્રિ પૂર્ણ થાય ત્યારે (શ્રાવણ વદિ ૧ આપણા અષાઢ વદિ ૧) ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં યુગની શરૂઆત થાય છે. ૪૬૩.

આ વખતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાત્રિનો પ્રારંભ હોય છે, તેથી તે બન્ને ક્ષેત્રમાં રાત્રિના આરંભથી જ યુગની શરૂઆત કહેલી છે. ૪૬૪.

કિંચ-રુદ્રાદયો મુહૂર્તાઃ સ્યુરહોરાત્રા દિનાદયઃ ।

ઉક્તા જિનેદ્રૈર્ભરતૈરાવતાહ્વયવર્ષયોઃ ॥૪૬૫॥

મહાવિદેહેષુ પુનરહોરાત્રા નિશાદયઃ ।

યતસ્તત્ર યુગસ્યાદિ-નિશારંભાત્પવત્તે ॥૪૬૬॥

તથોક્તં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે 'કિમાઙ્ગયા ણં ભંતે સંવચ્છરા, કિમાઙ્ગયા અયણા, કિમાઙ્ગયા ઉઝ, કિમાઙ્ગયા માસા, કિમાઙ્ગયા પક્ષ્વા, કિમાઙ્ગયા અહોરત્તા, કિમાઙ્ગયા મુહૂત્તા, કિમાઙ્ગયા કરણા, કિમાઙ્ગયા નક્ષત્તા ? ગોઅમા ! ચંદાઙ્ગયા સંવચ્છરા, દક્ષિણાઙ્ગયા અયણા, પાઝસાઙ્ગયા ઉઝ, સાવણાઙ્ગયા માસા, બહુલાઙ્ગયા પક્ષ્વા, દિવસાઙ્ગયા અહોરત્તા, રુદ્ધાઙ્ગયા મુહૂત્તા, બાલવાઙ્ગયા કરણા, અભિઙ્ગયાઙ્ગયા નક્ષત્તા પન્નત્તા સમણાઝસો ।'

શ્રાવણાઝસિતપક્ષસ્ય તિથેઃ પ્રતિપદોઝપિ ચ ।

બાલવસ્ય કરણસ્ય ઋક્ષસ્યાભિજિતસ્તથા ॥૪૬૭॥

પ્રથમે સમયે પ્રોક્તો યુગારંભશ્ચિદુત્તરૈઃ ।

ભરતૈરાવતમહાવિદેહેષુ સમં જિનૈઃ ॥૪૬૮॥

રુદ્ર વિગેરે મુહૂર્તો અને અહોરાત્રની ગણતરી ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં દિવસના પ્રારંભથી થાય છે, એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૪૬૫.

પરંતુ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાત્રિના પ્રારંભથી અહોરાત્રની ગણતરી થાય છે, કેમકે તે ક્ષેત્રમાં રાત્રિના પ્રારંભથી યુગની શરૂઆત થાય છે. ૪૬૬.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે કે- 'હે ભગવાન્ ! વર્ષનો પ્રારંભ ક્યારે થાય છે ? અયનનો આરંભ ક્યારે થાય છે ? ઋતુનો આરંભ ક્યારે થાય છે ? માસનો આરંભ ક્યારે થાય છે ? પખવાડીયાનો આરંભ ક્યારે થાય છે ? અહોરાત્રનો આરંભ ક્યારે થાય છે ? મુહૂર્તનો આરંભ ક્યારે થાય છે ? કરણનો આરંભ ક્યારે થાય છે ? અને નક્ષત્રનો આરંભ ક્યારે થાય છે ?'

ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! વર્ષનો આરંભ ચંદ્રથી (ચાંદ્રવર્ષથી), અયનનો આરંભ દક્ષિણાયનથી, ઋતુનો આરંભ વર્ષાઋતુથી, માસનો આરંભ શ્રાવણથી, પખવાડીયાનો આરંભ કૃષ્ણપક્ષથી, અહોરાત્રનો આરંભ દિવસથી, મુહૂર્તનો આરંભ રુદ્રથી, કરણનો આરંભ બાલવથી તથા હે આયુષ્યમન્ શ્રમણ ! નક્ષત્રનો આરંભ અભિજિતથી થાય છે.'

શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની એકમને દિવસે બાલવ નામના કરણના અને અભિજિત નક્ષત્રના પહેલે સમયે ભરત, ઐરવત, અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં એકીસાથે યુગનો આરંભ ઉત્તમ (કેવળ) જ્ઞાનવાળા જિનેશ્વરોએ કહ્યો છે. ૪૬૭-૪૬૮.

તથોક્તં જ્યોતિષ્કરંડે-

સાવળબહુલપડિવૈ બાલવકરણે અભીઙ્ઞવક્ષતે ।

સવ્વત્થ પઢમસમણ જુગસ્સ આઙ્ઞં વિયાણાહિ ॥૪૬૧॥

ઇદં તુ વાલભ્યવાચનાનુગતં જ્ઞેયં, જ્યોતિષ્કરંડકર્તુર્વાલભ્યત્વાત્, માથુરવાચનાનુગતભગવત્યાદિસૂત્રેષુ તુ યસ્મિન્ સમયે મેરોર્દક્ષિણોત્તરયોર્યુગસ્ય પ્રતિપત્તિસ્તતોઽનંતરે દ્વિતીયે સમયે મેરોઃ પૂર્વાપરયોર્યુગસ્ય પ્રતિપત્તિરિત્યભિપ્રાયો દ્રશ્યતે, તથા ચ તદગ્રંથઃ - જયા ણં ભંતે ! જંબૂદ્વીવે દીવે દાહિણઙ્ઢે વાસાણાં પઢમે સમણ પડિવજ્જઙ્ઢ, તયા ણં ઉત્તરઙ્ઢે વિ વાસાણં પઢમે સમણ પડિવજ્જઙ્ઢ ? જયા ણં ઉત્તરઙ્ઢે વાસાણં પઢમે સમણ પડિવજ્જઙ્ઢ તયા ણં જંબૂદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરચ્છિમપચ્ચત્થિમેણં અણંતરપુરેવ્વકલ્લસમયંસિ વાસાણં પઢમે સમણ પડિવજ્જઙ્ઢ ? હંતા ગોયમા ! જયા ણં જંબૂદ્વીવે દીવે દાહિણઙ્ઢે વાસાણં પઢમે સમણ પડિવજ્જઙ્ઢ ? હંતા ગોયમા ! જયા ણં જંબૂદ્વીવે દીવે દાહિણઙ્ઢે વાસાણં પઢમે સમણ પડિવજ્જઙ્ઢ તહ ચેવ જાવ પડિવજ્જઙ્ઢ, ઇવં ચાવલિકાદિસૂત્રગર્ભિતં ઋતુત્રયસૂત્રં અયનસૂત્રં ચાધીત્ય જહા અયણેણં અભિલાવો તહા સંવચ્છરેણ વિ ભાણિઅવ્વો જુણ વિ વાસસણ વિ ઙ્ઢ્યાદિ ભૂયાન્ સૂત્રસંદર્ભો ભગવતીસૂત્રાદર્શાદ્ધોધ્યઃ

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રેઽપિ ઙ્ઢમેવ સૂત્રં “જહા પંચમસણ પઢમુદ્દેસણ” ઙ્ઢ્યતિદેશેણ સંગૃહીતં બોદ્ધવ્યં, અત્ર ચ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તૌ ૩૦ શ્રીશાંતિચંદ્રગણિભિરેવમુક્તં, યુક્ત્યાનુકૂલ્યં તુ

જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહ્યું છે કે-‘શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે બાલવ કરણ અને અભિજિત્ નક્ષત્રના પ્રથમ સમયે સર્વ ક્ષેત્રોમાં યુગનો આરંભ થાય છે-એમ જાણવું. ૪૬૯.

આ વલભીવાચનાને અનુસારે કહ્યું છે એમ જાણવું, કેમકે જ્યોતિષ્કરંડકના કર્તા વલભી સંપ્રદાયના હતા; પરંતુ માથુરી વાચનાને અનુસરતા ભગવતી વિગેરે સૂત્રોમાં તો-‘જે સમયે મેરુપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં યુગનો આરંભ થાય છે, તેની પછીના બીજે સમયે મેરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં યુગનો આરંભ થાય છે.’ એવો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે. તે વિષે તે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે-‘હે ભગવાન ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં વર્ષનો પ્રથમ સમય અંગીકાર કરાય છે, તે જ વખતે ઉત્તરાર્ધમાં વર્ષનો પ્રથમ સમય અંગીકાર કરાય છે ? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં વર્ષનો પ્રથમ સમય અંગીકાર કરાય છે, ત્યાર પછીના બીજા સમયે જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં (મહાવિદેહક્ષેત્રને વિષે) વર્ષનો પ્રથમ સમય અંગીકાર કરાય છે ?

ઉત્તર :- હે ગૌતમ ! હા. જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં વર્ષનો પહેલો સમય અંગીકાર કરાય છે, વિગેરે તે જ પ્રમાણે કહેવું. યાવત્ અંગીકાર કરાય છે.’ એ જ પ્રમાણે આવલિકા વિગેરેના

યુગપત્નિપત્તિસમયે સંભાવયામઃ, તથાહિ‘સવ્વે કાલવિસેસા સૂરપમાણેણં હુંતિ નાયવ્વા’ ઇતિ વચનાદ્યદિ સૂર્યચારવિશેષેણ કાલવિશેષપ્રતિપત્તિર્દક્ષિણોત્તરયોરાદ્યસમયે પ્રાગપરયોરુત્તરસમયે તર્હિ દક્ષિણોત્તરપ્રતિપત્તિસમયે પૂર્વાપરયોઃ પૂર્વકાલસ્યાપર્યવસાનં વાચ્યં, પૂર્વાપરવિદેહાપેક્ષાયાસ્ત્યેવ તદિતિ ચેત્સૂર્યયોશ્ચીર્ણચરણં અપરં વા સૂર્યદ્વયં વાચ્યં, યયોશ્ચારવિશેષાદ્દક્ષિણોત્તરપ્રતિપત્તિસમયાપેક્ષ્યોત્તરસમયે પૂર્વાપરયોઃ કાલવિશેષપ્રતિપત્તિરિત્યાદિકો ભૂયાન્ પરવચનાવકાશ ઇત્યલં પ્રસંગેનેતિ ।

વક્ષ્યંતે ચે ચ કાલાંશાઃ સુષમસુષમાદયઃ ।

આરંભં પ્રતિપદ્યંતે સર્વે તેઽપિ યુગાદિતઃ ॥૪૭૦॥

સૂત્રથી ગર્ભિત (સહિત) ત્રણ ઋતુનું સૂત્ર અને અયનનું સૂત્ર કહીને—‘જેમ અયનનો આલાવો છે તેમ જ વર્ષનો પણ આલાવો કહેવો. તે જ પ્રમાણે યુગનો તથા સો વર્ષનો પણ આલાવો કહેવો.’ ઈત્યાદિક ઘણાં સૂત્રોનો સમૂહ ભગવતીસૂત્રના ગ્રંથથી જાણવો.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં પણ ‘જેમ પાંચમા અંગના પાંચમા શતકના પહેલા ઉદ્દેશામાં કહ્યું છે તેમ’ એ પ્રમાણે ભલામણ કરીને આ સૂત્ર ગ્રહણ કર્યું છે એમ જાણવું. અહીં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ટીકામાં ઉપાધ્યાય શ્રી શાંતિચંદ્રગણિએ અહીં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—‘પરંતુ યુક્તિનું અનુકૂળપણું તો સમકાળે પ્રતિપત્તિ (શરૂઆત) નો સમય હોય તેમાં છે.’ એમ અમે સંભાવના કરીએ છીએ. કહ્યું છે કે—‘સર્વે કાળના વિશેષો સૂર્યના પ્રમાણથી થાય છે—એમ જાણવું.’ આવું વચન હોવાથી જો સૂર્યના ચાર વિશેષથી દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં પહેલે સમયે અને પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ઉત્તર સમયે કાલ વિશેષનો સ્વીકાર થતો હોય, દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં કાળ વિશેષના સ્વીકારને સમયે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પૂર્વના કાળની^૨ અસમાપ્તિ કહેવી જોઈએ. કદાચ કોઈ કહે કે—‘પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહની અપેક્ષાએ તેમ (પૂર્વ કાળની અસમાપ્તિ) છે જ. તેનો ઉત્તર એ છે કે—જો એમ હોય તો બે સૂર્યનું ત્રીર્ણચરણ કહેવું જોઈશે અથવા બીજા બે સૂર્ય કહેવા પડશે, કે તેમના જુદા પ્રકારની ચાર (ગતિ)થી દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં સ્વીકારેલા સમયની અપેક્ષાએ તેની પછીના સમયે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં કાળ વિશેષનો (વર્ષના આરંભનો) સ્વીકાર થઈ શકે.’ ઈત્યાદિક ઘણા પ્રકારે અન્ય અન્ય વિદ્વાનોના વચન (પ્રશ્નોત્તર) નો અવકાશ રહે છે; માટે આ પ્રસંગથી સર્વું.’

આગળ ઉપર સુષમસુષમ વિગેરે જે કાળના અંશો કહેવામાં આવશે, તે સર્વેનો યુગની શરૂઆતથી જ આરંભ થાય છે. અને યુગને અંતે તેઓ પૂર્ણતાને પામે છે, તેથી સર્વકાળ વિશેષોમાં સૌથી પહેલાં

૧. અમુક પ્રકારની ગતિએ કરીને. ૨. પૂર્વના વર્ષનો કે યુગનો છેલ્લો સમય કહેવો જોઈએ. ૩. ચારની સમાપ્તિ અને ચારની શરૂઆત.

યુગપર્યવસાને ચ તે યાંતિ પરિપૂર્ણતાં ।
તસ્માત્કાલવિશેષેષુ યુગં પ્રાગુદિતં જિનૈઃ ॥૪૭૧॥

તદુક્તં જ્યોતિષ્કરંડકે -

एए कालविभागा पडिवज्जते जुगंमि खलु सव्वे ।
पत्तेयं पत्तेयं जुगस्स अंते समप्पिंति ॥४७२॥

જ્યોતિષ્કરંડકાકારાઃ પાદલિપ્તસૂરયોઽપ્યાહુઃ એ ૩ સુસમસુસમાદયો અદ્ધાવિસેસા
જુગાઙ્ઞા સહ પવત્તે જુગંતેણ સહ સમપ્પિંતિ ।

अथ वक्ष्ये प्रतियुग-मयनानि यथागमं ।
आवृत्तीः सूर्यशशि-नोस्तत्तिथीनुदुभिस्सह ॥४७३॥
स्वरूपमृतुमासानां तिथीनां चावमस्य च ।
नक्षत्राणि यथायोग-मेतेषां करणान्यपि ॥४७४॥
युगे युगेऽयनानि स्यु-र्भानोर्दश दश ध्रुवं ।
तदेकैकमहोरात्र-सत्र्यशीतिशतात्मकम् ॥४७५॥
प्रत्ययः क इहात्रेति यदि शुश्रूष्यते त्वया ।
त्रैराशिकं तदात्रेदं श्रूयतां मित्र दश्यते ॥४७६॥

જિનેશ્વરોએ યુગનું પ્રમાણ બતાવ્યું છે. ૪૭૦-૪૭૧.

આ વિષયમાં જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહ્યું છે કે-પ્રત્યેક કાલવિભાગની શરૂઆત યુગની આદિથી અને અંત યુગના અંતથી થાય છે. ૪૭૨.

જ્યોતિષ્કરંડકના ટીકાકાર શ્રી પાદલિપ્તસૂરિમહારાજ પણ કહે છે કે-આ સુખમસુખમ વિગેરે કાળ વિશેષો યુગના આરંભની સાથે જ પ્રવર્તે છે અને યુગના અંતની સાથે જ સમાપ્ત થાય છે.

હવે આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે દરેક યુગના અયનો, સૂર્ય અને ચંદ્રની આવૃત્તિ, નક્ષત્રની સાથે તેની તિથિઓ, ઋતુમાસનું સ્વરૂપ, તિથિનું સ્વરૂપ, ક્ષય તિથિનું સ્વરૂપ, નક્ષત્રો અને તેના સંયોગથી થતાં કરણોને હું કહીશ. ૪૭૩-૪૭૪.

દરેક યુગમાં સૂર્યના દશ-દશ અયનો હોય છે. તે દરેક અયનમાં એક સોને ત્રાશી અહોરાત્ર હોય છે. ૪૭૫.

આની ખાત્રી શું ? એમ કહીને હે મિત્ર ! જો તારે સાંભળવાની ઈચ્છા હોય તો આ ત્રિરાશિને તું સાંભળ. ૪૭૬.

અષ્ટાદશશતાસ્ત્રિંશા અયનૈર્દશભિર્યદિ ।
 અહોરાત્રાસ્તદૈકેના-યનેન કિં લભામહે ॥૪૭૭॥
 અત્રાંત્યેનૈકરૂપેણ રાશિના ગુણિતઃ સ્થિતઃ ।
 તથૈવ મધ્યમો રાશિ-રેકેન ગુણિતં હિ તત્ ॥૪૭૮॥
 તતો દશકરૂપેણ હતેઽસ્મિન્નાઘરાશિના ।
 અહોરાત્રશતં લઘ્વં સત્ર્યશીતિ યથોદિતં ॥૪૭૯॥
 મંડલાનામપિ શતં સત્ર્યશીતિ ચરેદ્રવિઃ ।
 એકૈકં પ્રત્યહોરાત્રં પૂરયન્નયનેઽયને ॥૪૮૦॥
 સર્વાતિરાનંતરે ચ-મંડલે દક્ષિણાયનં ।
 આરમ્ભ્યતે પૂર્યતે ત-ત્સર્વબાહ્યે ચ મંડલે ॥૪૮૧॥
 સર્વબાહ્યાનંતરે ચ મંડલેઽથોત્તરાયણં ।
 આરમ્ભ્યતે પૂર્યતે તત્સર્વાભ્યંતરમંડલે ॥૪૮૨॥
 અથ સૂર્યાયનજ્ઞાન-વિષયે કરણં બ્રુવે ।
 યતોઽતીતવર્તમાના-યનજ્ઞાનં સુખં ભવેત્ ॥૪૮૩॥

પ્રશ્ન :- જો દશ અયનના અઢાર સો ને ત્રીશ અહોરાત્ર છે. તો એક અયનના કેટલા અહોરાત્ર થાય ? ૪૭૭.

ઉત્તર :- (૧૦/૧૮૩૦/૧) અહીં છેલ્લા એકરૂપ રાશિવડે મધ્યમ રાશિને (૧૮૩૦x૧ = ૧૮૩૦) ગુણવાથી તેટલો જ રાશિ રહે છે, કેમકે એક વડે જેને ગુણવામાં આવે તે તેટલું જ રહે છે. ૪૭૮. ત્યાર પછી (૧૮૩૦)ને દશરૂપ પહેલા રાશિવડે ભાગાકાર કરવાથી (૧૮૩૦ ÷ ૧૦ = ૧૮૩) એક સો ને ત્રાશી અહોરાત્ર આવે છે. ૪૭૯.

સૂર્યની ગતિના એક સો ને ત્રાશી માંડલા હોય છે. તેમાં દરેક અયનમાં સૂર્ય ગતિવડે હમેશાં એક એક માંડલું પૂરું કરે છે. ૪૮૦.

સર્વ આભ્યન્તર (અંદરના) માંડલાની પછીના માંડલામાં જ્યારે સૂર્ય ચાલે છે, ત્યારે દક્ષિણાયનનો આરંભ થાય છે, અને સર્વથી બહારના (છેલ્લા) માંડલામાં જ્યારે સૂર્ય ચાલે છે, ત્યારે તે દક્ષિણાયન પૂર્ણ થાય છે. ૪૮૧.

એ જ રીતે સર્વ બાહ્ય માંડલાની પછીના માંડલામાં સૂર્ય ચાલતો હોય, ત્યારે ઉત્તરાયણનો આરંભ થાય છે. અને સર્વ આભ્યંતર માંડલામાં જ્યારે ગતિ કરતો હોય, ત્યારે તે ઉત્તરાયણ પૂર્ણ થાય છે. ૪૮૨.

હવે સૂર્યના અયનને જાણવાની રીત કહું છું, કે જેથી વીતી ગયેલા અને વર્તતા અયનનું જ્ઞાન સરળતાથી થઈ શકે. ૪૮૩.

રાકામાવાસ્યારૂપાણિ પ્રાગ્વિવક્ષિતવાસરાત્ ।
 તાનિ પંચદશઘ્નાનિ કર્તવ્યાનિ તતોઽત્ર ચ ॥૪૮૪॥
 અતીતાસ્તિથયઃ ક્ષેપ્યા વર્તમાનસ્ય પર્વણઃ ।
 પાત્યંતેઽવમરાત્રાશ્ચ યુગાદારભ્ય યે ગતાઃ ॥૪૮૫॥
 રાશૌ તસ્મિંસ્તતો ભક્તે સત્ર્યશીતિશતેન યત્ ।
 લબ્ધમેકદ્વ્યાદિરૂપં તત્સંસ્થાપ્ય વિચિંત્યતે ॥૪૮૬॥
 લબ્ધઃ સમોંકો યદિ તદ્વચતીતમુત્તરાયણં ।
 વિષમોંકોઽથ લબ્ધશ્ચે-ત્તદ્ગતં દક્ષિણાયનં ॥૪૮૭॥
 અંશાસ્તુ યે પૂર્વરાશૌ ભાગશેષા અવસ્થિતાઃ ।
 તે તત્કાલપ્રવૃત્તસ્યા-યનસ્ય દિવસાઃ કિલ ॥૪૮૮॥
 યુગમધ્યે યથા કશ્ચિન્નવમાસવ્યતિક્રમે ।
 જનઃ પૃચ્છતિ પંચમ્યાં કિમદ્યાયનમસ્તિ ભોઃ ॥૪૮૯॥
 અનંતરં ચ કતર-દ્વચતીતમિતિ તત્ર ચ ।
 પૂર્વેક્તવિધિના પ્રાજ્ઞો-દદ્યાદિત્યેવમુત્તરં ॥૪૯૦॥

તે આ પ્રમાણે-કહેવાને ઈચ્છેલા દિવસની પહેલાં જેટલી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા વ્યતીત થઈ હોય, તેને પંદરે ગુણવા. પછી તેમાં ચાલતા પર્વની (પક્ષની) જેટલામી તિથિએ પૂછ્યું હોય, તેટલી તિથિઓ ઉમેરવી. પછી યુગની શરૂઆતથી અત્યાર સુધીમાં જેટલી ક્ષય તિથિઓ ગઈ હોય. તેટલી તેમાંથી બાદ કરવી. ૪૮૪-૪૮૫.

પછી તે રાશિને એક સો ને ત્રાશીએ ભાગતાં જે એક બે વિગેરે ભાગમાં આવે, તેને સ્થાપીને આ પ્રમાણે વિચારવું-જો ભાગમાં સમ (બેકી) અંક આવ્યો હોય, તો ઉત્તરાયન વીતી ગયું છે, અને જો વિષમ (એકી) અંક આવ્યો હોય, તો દક્ષિણાયન વીતી ગયું છે એમ જાણવું. ૪૮૬-૪૮૭.

પૂર્વની રાશિમાં જે શેષ અંશો રહ્યા હોય, તેટલા તે કાળે ચાલતા અયનના દિવસો જાણવા. ૪૮૮.

જેમકે યુગની મધ્યમાં નવ માસ વીતી ગયા પછી પાંચમને દિવસે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-‘અરે! આજે કયું અયન છે ? અને કયું વ્યતીત થયું છે ?’ આ પ્રશ્ન ઉપર વિદ્વાને પૂર્વે કહેલા વિધિ પ્રમાણે આ રીતે ઉત્તર આપવો. ૪૮૯-૪૯૦.

નવાનાં નનુ માસાનાં પર્વાણ્યષ્ટાદશાગમન્ ।
 તાનિ પંચદશઘ્નાનિ દ્વૈ શતૌ સ્તઃ સસપ્તતી ॥૪૯૧॥
 પંચમ્યાં પૃષ્ઠમિતિ ચ ક્ષિપ્યતે તત્ર પંચકં ।
 પંચસપ્તતિસંયુક્તે સંજાતે દ્વે શતે તતઃ ॥૪૯૨॥
 નવમાસ્યાં ચ ચત્વારોઽવમરાત્રા ભવંતિ યે ।
 તે ત્યજ્યંતે તતો જાતૌ દ્વૈ શતૌ સૈકસપ્તતી ॥૪૯૩॥
 અસ્ય રાણેઃ સત્ર્યશીતિ-શતેન ભજને સતિ ।
 લબ્ધમેકં રૂપમષ્ટા-શીતિઃ શેષાવતિષ્ઠતે ॥૪૯૪॥
 તતશ્ચાતીતમયન-મેકં તદપિ દક્ષિણં ।
 સાંપ્રતં વર્તમાનં ચ ગણ્યતામુત્તરાયણં ॥૪૯૫॥
 તસ્યાપ્યષ્ટાશીતિતમં સાંપ્રતં વર્તતે દિનં ।
 દ્વિતીયોઽપ્યત્ર દૃષ્ટાંતો દર્શ્યતે ગુરુદર્શિતઃ ॥૪૯૬॥
 પંચવિંશતિમાસાતિ-ક્રમે કેનાપિ પૃચ્છ્યતે ।
 દશમ્યામયનં કિં ભો વર્તતેઽદ્ય ગતં ચ કિં ॥૪૯૭॥

નવ માસમાં અઢાર પૂર્વો વીતી ગયા છે; તેથી અઢારને પંદરે ગુણતાં બસોને સીતેર થાય છે.
 (૧૮x૧૫ = ૨૭૦). ૪૯૧.

પાંચમને દિવસે પ્રશ્ન કર્યો છે, તેથી તેમાં પાંચ ઉમેરતાં બસો ને પંચોતર (૨૭૦+૫ = ૨૭૫)
 થાય છે. ૪૯૨.

પછી નવ માસમાં ચાર ક્ષય તિથિઓ આવે છે, તેથી તેમાંથી ચાર બાદ કરતાં બાકી બસોને
 એકોતેર (૨૭૫-૪=૨૭૧) રહે છે. ૪૯૩.

પછી આ રાશિને એક સો ને ત્ર્યાશીએ ભાગતાં, ભાગમાં એક આવે છે, અને અઢયાશી
 (૨૭૧ ÷ ૧૮૩ = ૧ $\frac{૬૬}{૧૮૩}$) શેષ રહે છે. ૪૯૪.

તેથી એક અયન વ્યતીત થયું, તે પણ દક્ષિણાયન વ્યતીત થયું. અને હમણાં બીજું એટલે ઉત્તરાયણ
 વર્તે છે એમ જાણવું. ૪૯૫

તે ઉત્તરાયણનો પણ આજે અઢયાશીમો દિવસ વર્તે છે, એમ સિદ્ધ થયું. હવે ગુરુભગવંતે બતાડેલ
 બીજું પણ ઉદાહરણ કહું છું. ૪૯૬.

પચીસ માસ ગયા પછી દશમને દિવસે કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે-અરે ! આજે કયું અયન વર્તે છે ?

૧ પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા.

પંચાશઠ્યાનિ પર્વાણિ માસેષુ પંચવિંશતૌ ।
 તાનિ પંચદશઘ્નાનિ પંચાશા સપ્તશત્યભૂત્ ॥૪૯૮॥
 દશમ્યાં પૃષ્ઠમિતિ ચ ક્ષિપ્યંતે દશ તેન ચ ।
 શતાનિ સપ્ત જાતાનિ ષષ્ટ્યાઢ્યાનિ તતઃ પરં ॥૪૯૯॥
 દ્વાદશાવમરાત્રાઃ સ્યુ-ર્માસેષુ પંચવિંશતૌ ।
 તેષુ ત્યક્તેષ્વષ્ટચત્વા-રિંશા સપ્તશતી ભવેત્ ॥૫૦૦॥
 સત્ર્યશીતિશતેનાસ્ય રાશેર્વિભજને સતિ ।
 ચત્વાર એવ લભ્યંતે શેષાસ્તિષ્ઠંતિ ષોડશ ॥૫૦૧॥
 ગતાનિ ચત્વાર્યયના-ન્યતીતં યદનંતરં ।
 તદુત્તરાયણં દક્ષિ-ણાયનં ત્વસ્તિ સાંપ્રતં ॥૫૦૨॥
 ષોડશો દિવસસ્તસ્યા-પ્યધુના ખલુ વર્ત્તે ।
 એવમન્યત્રાપિ ભાવ્યં કરણં જ્ઞૈર્યથોચિતં ॥૫૦૩॥
 યુગે યુગે ચતુર્વિંશ-મયનાનાં શતં વિધોઃ ।
 તત્ચૈકૈકં ભચક્રાર્દ્ધ-ભોગમાનમિહોદિતં ॥૫૦૪॥

અને કયું અયન વીતી ગયું છે ? ૪૯૭.

ઉત્તર :- પચીશ માસમાં જે પચાસ પર્વો વીતી ગયા, તેને પંદરે ગુણતાં સાત સો ને પચાસ (૫૦x૧૫ = ૭૫૦) થયા. ૪૯૮.

તેમાં દશમને દિવસે પૂછ્યું છે માટે દશ ઉમેરવાથી સાત સો ને સાઠ (૭૫૦+૧૦=૭૬૦) થયા. ૪૯૯.

ત્યારપછી પચીશ માસમાં બાર ક્ષય તિથિઓ આવે છે, તેથી તેમાંથી બાર બાદ કરતાં સાત સો ને અડતાલીશ (૭૬૦-૧૨ = ૭૪૮) બાકી રહે છે. ૫૦૦.

પછી આ રાશિને એક સો ને ત્રાશીએ ભાગતાં ભાગમાં ચાર આવે છે. અને સોળ બાકી વધે છે. $(૭૪૮ \div ૧૮૩ = ૪\frac{૧૬}{૧૮૩})$ ૫૦૧.

તેથી ચાર અયન વીતી ગયાં, તેમાં પણ જે હમણાં છેલ્લું (ચોથું) વ્યતીત થયું. તે ઉત્તરાયણ અને અત્યારે જે વર્તે છે તે દક્ષિણાયન. ૫૦૨.

તે દક્ષિણાયનનો પણ આજે સોળમો દિવસ વર્તે છે. આ રીતે બીજે સ્થળે પણ પંડિતોએ ઉચિત હોય તેમ જાણવું. ૫૦૩.

એક એક યુગમાં એક સો ને ચોત્રીશ (૧૩૪) ચંદ્રના અયનો આવે છે. તે અયનનું એક એક નક્ષત્રચક્રના અર્ધ ભાગને ભોગવવા જેટલું પ્રમાણ અહીં કહ્યું છે. ૫૦૪.

સર્વર્ક્ષભોગકાલો હિ વિધોઃ સંકલિતો ભવેત્ ।
 સપ્તવિંશતિરેવાહોરાત્રાઃ પૂર્ણાસ્તથોપરિ ॥૫૦૫॥
 સપ્તષષ્ટિવિભક્તાહો-રાત્રાંશાશ્ચૈકવિંશતિઃ ।
 ભમાસોઽપ્યયમેવેદો-રુદગ્યામ્યાયનાત્મકઃ ॥૫૦૬॥
 સપ્તષષ્ટિવિભક્તાહો-રાત્રાંશાનાં ભવેદિહ ।
 ભમાસસ્ત્રિંશદધિકૈર-ષ્ટાદશમિતૈઃ શતૈઃ ॥૫૦૭॥
 ઈદ્દશાશ્ચ ભમાસાઃ સ્યુઃ સપ્તષષ્ટિયુગે યુગે ।
 એકૈકસ્મિન્ ભમાસે ચ સ્યાદિંદોરયનદ્વયં ॥૫૦૮॥
 યુક્તં તત્તશ્ચતુસ્ત્રિંશમયનાનાં શતં યુગે ।
 એકૈકસ્યાયનસ્યાથ માનં વ્યક્તયા નિશમ્યતાં ॥૫૦૯॥
 ચરેત્ત્રત્યયનં ચંદ્રો મંડલાનિ ત્રયોદશ ।
 ચતુશ્ચત્વારિશદંશાં-શ્ચૈકસ્ય સપ્તષષ્ટિજાન્ ॥૫૧૦॥
 તત્તશ્ચ - ત્રયોદશૈવાહોરાત્રા ભાગાશ્ચ સપ્તષષ્ટિજાઃ ।
 ચતુશ્ચત્વારિશદહો-રાત્રસ્યાયનમૈદવં ॥૫૧૧॥

કારણ કે ચંદ્ર સર્વ નક્ષત્રચક્રને ભોગવે ત્યારે કુલ સતાવીશ અહોરાત્ર પૂર્ણ અને ઉપર એક અહોરાત્રના સડસઠીયા એકવીશ અંશ (૨૭ $\frac{૧}{૬૭}$) આટલો વખત લાગે છે, ચંદ્રના ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન સ્વરૂપવાળો આટલો જ નક્ષત્રમાસ પણ છે. ૫૦૫-૫૦૬.

આખા નક્ષત્રમાસના સર્વ અહોરાત્રના અંશો કરવા હોય, તો સત્યાવીશને સડસઠે ગુણી તેમાં એકવીશ અંશ ઉમેરવા; તેથી સડસઠીયા અઢારસોને ત્રીશ (૨૭x૬૭=૧૮૦૮+૨૧= $\frac{૧૮૩૦}{૬૭}$) અંશો થાય છે. ૫૦૭.

આવા નક્ષત્રના માસ એક એક યુગમાં સડસઠ થાય છે અને એક એક નક્ષત્ર માસમાં ચંદ્રના બે-બે અયન હોય છે. ૫૦૮.

તે રીતે એક યુગમાં કુલ એક સો ચોત્રીશ (૧૩૪) અયન હોય છે, તે યોગ્ય જ છે. હવે એક એક અયનનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ રીતે કહું છું તે સાંભળો. ૫૦૯.

ચંદ્ર દરેક અયનમાં તેર માંડલા અને ઉપર એક માંડલાના સડસઠીયા યુમાળીશ અંશ (૧૩ $\frac{૪૪}{૬૭}$) આટલું ક્ષેત્ર ચાલે છે. ૫૧૦.

તેથી ચંદ્રના એક અયનમાં તેર અહોરાત્ર અને ઉપર એક અહોરાત્રના સડસઠીયા યુમાળીશ અંશ (૧૩ $\frac{૪૪}{૬૭}$) આટલો વખત લાગે છે. ૫૧૧.

યદ્વા - સપ્તષષ્ટિભવૈઃ પંચ-દશાઢ્યૈર્નવભિઃ શતૈઃ ।
 અહોરાત્રસ્ય ભાગૈઃ સ્યા-દ્ભમાસાઢ્ય સુનિશ્ચિતં ॥૫૧૨॥
 ચંદ્રસ્યૈકૈકમયન-મેતન્માનં નિરૂપિતં ।
 ત્રૈરાશિકબલેનાત્ર પ્રત્યયોઽપિ નિરૂપ્યતે ॥૫૧૩॥
 ચતુસ્ત્રિશેનાયનાનાં શતેન તુહિનદ્યુતેઃ ।
 પ્રાપ્તાન્યષ્ટાદશ ત્રિંશાન્યહોરાત્રશતાનિ ચેત્ ॥૫૧૪॥
 તદૈકેનાયનેનેદો-ર્લભ્યતે કિમિતિ ત્રિષુ ।
 અંત્યેનૈકેન ગુણિતો મધ્યરાશિસ્તથા સ્થિતઃ ॥૫૧૫॥
 આદ્યેન ચ ચતુસ્ત્રિશ-શતરૂપેણ રાશિના ।
 મધ્યરાશૌ હતે લઘ્યા અહોરાત્રાસ્ત્રયોદશ ॥૫૧૬॥
 અષ્ટાશીતિઃ શિષ્યતે સા સપ્તષષ્ટ્યા નિહન્યતે ।
 અષ્ટાપંચાશ્છતાનિ સ્યુઃ ષણ્ણવતિમંત્યથ ॥૫૧૭॥
 ચતુસ્ત્રિશશતેનૈષાં હતે ભાગે યથોદિતાઃ ।
 ચતુશ્ચત્વારિશદંશાઃ સંપ્રાપ્તાઃ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૫૧૮॥

અથવા તો અર્ધ નક્ષત્રમાસનું પ્રમાણ એક અહોરાત્રના સેડસઠ ભાગ કરીએ તેવા નવ સો ને પંદર ($\frac{૯૧૫}{૬૭}$) ભાગ જ આવે છે. ૫૧૨.

તેટલું જ એક એક ચંદ્ર અયનનું પ્રમાણ કહેલું છે. આની ખાત્રી માટે ત્રિરાશિની રીત પણ બતાવે છે. ૫૧૩.

પ્રશ્ન :- ચંદ્રના એક સો ચોત્રીશ અયનના અઢાર સો ને ત્રીશ (૧૮૩૦) અહોરાત્ર થાય છે, તો ચંદ્રના એક અયનના કેટલા અહોરાત્ર થાય ?

ઉત્તર :- (૧૩૪-૧૮૩૦-૧) આ ત્રણ રાશિમાંના છેલ્લા એક રાશિવડે મધ્યના (૧૮૩૦ x ૧ = ૧૮૩૦) રાશિનો ગુણાકાર કરીએ, ત્યારે તે મધ્ય રાશિ તેટલો ને તેટલો જ રહે છે. પછી પહેલો રાશિ જે એક સો ને ચોત્રીશ છે, તેનાથી મધ્યરાશિને ભાગવાથી ભાગમાં તેર અહોરાત્ર આવ્યા (૧૮૩૦ ÷ ૧૩૪ = ૧૩ શેષ ૮૮). બાકી શેષ જે (૮૮) અઠયાશી રહ્યા તેને સડસઠે ગુણવાથી અઠાવન સો ને છન્નુ (૮૮ x ૬૭ = ૫૮૯૬) થાય છે. તેને એક સો ને ચોત્રીશે (૫૮૭૬ ÷ ૧૩૪ = ૪૪) ભાગવાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સડસઠીયા ચુમાળીશ અંશ આવે છે. ૫૧૪-૫૧૮.

અત્ર ચંદ્રાયણજ્ઞાનવિષયે કરુણાદિનિરૂપણં તુ ક્ષેત્રલોકે વિંશતિતમે સર્ગે કૃતમસ્તીતિ તતો
જ્ઞેયં ।

અયનાનિ દશાર્કસ્ય ચતુસ્ત્રિંશં શતં વિધોઃ ।

યુગે યુગે સ્યુર્યત્ત્ર ત્રૈરાશિકમથોચ્યતે ॥૫૧૧॥

સત્ર્યશીતિશતેનાહો-રાત્રાણામયનં રવેઃ ।

સ્યાદ્યદ્યેકં તદા ત્રિંશૈઃ કિમષ્ટાદશભિઃ શતૈઃ ॥૫૨૦॥

ત્રૈરાશિક સ્થાપના ૧૮૩ - ૧ - ૧૮૩૦ ।

અંત્યેન રાશિના રાશાવેકરૂપેઽત્ર મધ્યમે ।

ગુણિતે સ્યુઃ શતાન્યષ્ટા-દશ ત્રિંશદ્યુતાન્યથ ॥૫૨૧॥

આદ્યેન રાશિના ભાગે સત્ર્યશીતિશતાત્મના ।

લઘ્વા દશૈતાવંત્યેવા-યનાનિ સ્યુર્યુગે રવેઃ ॥૫૨૨॥

સપ્તષષ્ટ્યુદ્ભવચતુ-શ્ચત્વારિંશલ્લવાધિકૈઃ ।

ત્રયોદશભિરેકં ચે-દહોરાત્રૈઃ કિલાયનં ॥૫૨૩॥

ત્રિંશૈસ્તદાષ્ટાદશભિ-રહોરાત્રશતૈર્વિધોઃ ।

અયનાનિ કિયંતિ સ્યુ-રિતિ રાશિત્રયં લિખેત્ ॥૫૨૪॥

અહીં ચંદ્રાયણના જ્ઞાન માટે રીત વિગેરેનું કથન ક્ષેત્રલોકના વીશમા સર્ગમાં કર્યું છે, ત્યાંથી જાણી
લેવું.

દરેક યુગમાં સૂર્યના દશ અયનો આવે છે અને ચંદ્રના એક સો ને ચોત્રીશ અયનો આવે છે,
તેની સ્પષ્ટતા માટે ત્રિરાશિ બતાવે છે.૫૧૮.

એક સો ને ત્રાશી અહોરાત્રવડે સૂર્યનું એક અયન થાય છે, તો અઢાર સો ને ત્રીશ અહોરાત્ર
વડે કેટલા અયન થાય ? ૫૨૦.

ત્રિરાશિની સ્થાપના-૧૮૩-૧-૧૮૩૦.

ઉત્તર :- અહીં છેલ્લા રાશિને મધ્યના એક રાશિવડે ગુણતાં તેટલા જ અઢાર સો ને ત્રીશ (૧૮૩૦)
થાય છે. તેને એકસો ને ત્રાસીથી (૧૮૩) રૂપ પહેલા રાશિ વડે ભાગાકાર કરવાથી (૧૮૩૦÷૧૮૩=૧૦)
દશ પ્રાપ્ત થયા; તેથી એક યુગમાં સૂર્યના દશ અયનો આવે છે એમ સિદ્ધ થયું.૫૨૧-૫૨૨.

જો તેર અહોરાત્ર અને ઉપર એક અહોરાત્રના સડસઠીયા ચુમાળીશ અંશો (૧૩^{૪૪}/_{૬૭}) વડે ચંદ્રનું
એક અયન થાય છે, તો અઢારસો ને ત્રીશ (૧૮૩૦) અહોરાત્ર વડે ચંદ્રના કેટલા અયનો થાય ?
તેની ત્રિરાશિ લખવી.૫૨૩-૫૨૪.

રાશિત્રયસ્થાપના ૧૩ ૪૪/૬૭-૧-૧૮૩૦

સાવર્ણ્યાર્થમાદ્યરાશા-વહોરાત્રાસ્ત્રયોદશ ।

સપ્તષષ્ટ્યા નિહત્યાંશાઃ ક્ષિપ્યંતે સંતિ ચેડધિકાઃ ॥૫૨૫॥

જાતા નવશતી પંચ-દશોપેતાથ સંતિ ચે ।

અષ્ટાદશ શતાસ્ત્રિંશાઃ સપ્તષષ્ટ્યૈવ તેડપિ ચ ॥૫૨૬॥

સવર્ણનાર્થ તાડ્યંતે લક્ષમેકં ભવેત્તતઃ ।

દ્વાવિંશતિઃ સહસ્રાણિ ષટ્શતી ચ દશોત્તરા ॥૫૨૭॥

અંત્યેન રાશિનાથૈવંરૂપેણ મધ્યમો હતઃ ।

નૂનમેકાત્મકો રાશિ-ગુણકેન સમોડભવત્ ॥૫૨૮॥

તતોડસ્મિન્નવભિઃ પંચદશોપેતૈઃ શતૈર્હતે ।

ચતુસ્ત્રિંશં શતં લબ્ધમયનાનાં યુગે વિથોઃ ॥૫૨૯॥

અથાયનારંભરૂપા ભવંત્યાવૃત્તયો દશ ।

તત્ર સ્યુઃ શ્રાવણે પંચ પંચ માઘે વિવસ્વતઃ ॥૫૩૦॥

ત્રિરાશિની સ્થાપના-૧૩ $\frac{૪૪}{૬૭}$ -૧-૧૮૩૦.

સમાન અંક લાવવા માટે પહેલી રાશિમાં જે તેર છે, તેને સડસઠથી ગુણીને તેમાં જે ચુમાળીશ અંશ અધિક છે, તે ઉમેરવા. તેથી નવ સો ને પંદર (૧૩x૬૭+૪૪=૮૧૫) થાય. હવે જે અઠાર સો ને ત્રીશની રાશિ છે, તેને પણ સવર્ણ કરવા માટે સડસઠથી ગુણવા, તેથી એક લાખ બાવીશ હજાર છ સો ને દશ (૧૮૩૦x૬૭=૧,૨૨,૬૧૦) થાય છે. (૮૧૫-૧-૧,૨૨,૬૧૦) સ્થાપના. પછી આ અંત્ય રાશિનો મધ્યના એક રાશિ વડે ગુણાકાર કરવો, તેથી એકવડે ગુણવાથી તે જ રાશિ આવે છે. પછી તે (૧,૨૨,૬૧૦) રાશિને નવ સો ને પંદરથી (૮૧૫) ભાગ દેવો; તેથી એક યુગમાં ચંદ્રના અયનો એક સો ને ચોત્રીશ (૧,૨૨,૬૧૦ ÷ ૮૧૫=૧૩૪) આવે છે. ૫૨૫-૫૨૯.

હવે અયનના આરંભરૂપ સૂર્યની આવૃત્તિ એક યુગમાં દશ વખત થાય છે (કેમ કે એક યુગમાં દશ અયન આવે છે અને એક અયનમાં સર્વ માંડલામાં સૂર્ય એક આવૃત્તિ કરે છે; તેથી એક યુગમાં સૂર્યની દશ આવૃત્તિ થાય છે.) તેમાં શ્રાવણ માસમાં સૂર્યની પાંચ આવૃત્તિ અને માઘ માસમાં પાંચ આવૃત્તિ થાય છે (આ રીતે દશ આવૃત્તિ થઈ.) ૫૩૦.

યામ્યાયનારંભ-રૂપાઃ પંચ તાઃ શ્રાવણે સ્મૃતાઃ ।
 તથોત્તરાયણારંભરૂપા માઘે ચ પંચ તાઃ ॥૫૩૧॥
 આઘ્યાવૃત્તિઃ શ્રાવણાઘ-પ્રતિપદ્યભિજિદ્યુતા ।
 માઘસ્ય શ્યામસપ્તમ્યાં દ્વિતીયા હસ્તસંયુતા ॥૫૩૨॥
 તૃતીયાસ્યન્નભઃ કૃષ્ણ-ત્રયોદશ્યાં મૃગાન્વિતા ।
 ચતુર્થી શુક્લતુર્યાયાં માઘે શતભિષગ્યુતા ॥૫૩૩॥
 વિશાખાયુગ્નભઃશ્વેત-દશમ્યાં પંચમી ભવેત્ ।
 ષષ્ઠી માઘે પ્રતિપદિ શ્યામાયાં પુણ્યશાલિની ॥૫૩૪॥
 સપ્તમી કૃષ્ણાસપ્તમ્યાં શ્રાવણે રેવતીયુતા ।
 માઘે કૃષ્ણત્રયોદશ્યા-મષ્ટમી મૂલસંયુતા ॥૫૩૫॥
 નભશ્ચતુર્થ્યાં શુક્લાયાં નવમી યોનિદેવયુગ્ ।
 માઘકૃષ્ણત્રયોદશ્યાં દશમી કૃત્તિકાંચિતા ॥૫૩૬॥

તેમાં શ્રાવણ માસમાં દક્ષિણાયનના આરંભવાળી પાંચ આવૃત્તિઓ કહી છે અને માઘ માસમાં ઉત્તરાયણના આરંભવાળી પાંચ આવૃત્તિ કહી છે. ૫૩૧.

પહેલી આવૃત્તિ શ્રાવણ માસની શરૂઆતમાં એકમને દિવસે અભિજિત્ નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે, બીજી આવૃત્તિ હસ્ત નક્ષત્રના યોગમાં માઘ વદ સાતમે થાય છે. ૫૩૨.

ત્રીજી આવૃત્તિ શ્રાવણ વદ તેરશને દિવસે મૃગશિર નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે, ચોથી આવૃત્તિ માઘ શુદી ચોથને દિવસે શતભિષા નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે. ૫૩૩.

પાંચમી આવૃત્તિ શ્રાવણ શુદી દશમે વિશાખા નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે, છઠ્ઠી આવૃત્તિ માઘ વદ એકમના પુષ્ય નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે. ૫૩૪.

સાતમી આવૃત્તિ શ્રાવણ વદ સાતમે રેવતી નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે, આઠમી આવૃત્તિ માઘ વદ તેરશે મૂલ નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે. ૫૩૫.

નવમી આવૃત્તિ શ્રાવણ શુદી ચોથને દિવસે યોનિદેવ (પૂર્વાફાલ્ગુની) નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે અને દશમી આવૃત્તિ માઘ વદ તેરશે કૃત્તિકા નક્ષત્રના યોગમાં થાય છે. ૫૩૬.

આ જાણવાની રીત બતાવે છે.

૧. માઘ શુદી દશમી આવવી જોઈએ, કેમકે ૧૮૬ દિવસનો આંતરો છે. બતાવ્યા પ્રમાણે ગણતરી કરતાં પણ દશમ આવે છે.

અથાત્ર કરણ-વિશિષ્ટતિથિયુક્તા યા હાવૃત્તિર્જાતુમિષ્યતે ।

ગુણ્યતે તત્સંખ્યયૈકો-નયા ત્ર્યશીતિયુક્ શતં ॥૫૩૭॥

અંકસ્થાનેન ગુણિતં યેન ત્ર્યશીતિયુક્શતં ।

ત્રિઘ્નં રૂપેણાધિકં ત-દ્રાશૌ જાતે નિયોજયેત્ ॥૫૩૮॥

તતશ્ચ પંચદશભિ-હૈતે ભાગે યદાપ્યતે ।

ગતેષ્વેતાવત્સુ પર્વસ્વાવૃત્તિઃ સા વિવક્ષિતા ॥૫૩૯॥

પશ્ચાદુદ્ધરિતા ચેંકાસ્તાવત્સુ દિવસેષ્વથ ।

ચરમે દિવસે વિંદ્યા-દાવૃત્તિં તાં વિવક્ષિતાં ॥૫૪૦॥

આઘાવૃત્તિર્યુગે કસ્યાં તિથાવિત્યૂહાતે યદિ ।

તત્પ્રસ્તુતેયં પ્રથમા-વૃત્તિરિત્યેકકો ધૃતઃ ॥૫૪૧॥

અસ્મિંશ્ચૈકોનિતે શેષઃ કશ્ચિદંકો ન તિષ્ઠતિ ।

તત્પાશ્ચાત્યયુગાવૃત્તિ-ર્દશમી ઘ્રિયતેંડતિમા ॥૫૪૨॥

તતસ્ત્ર્યશીત્યાભ્યધિકં દશભિર્ગુણ્યતે શતં ।

ત્રિંશાન્યેવં શતાન્યષ્ટાદશ જાતાન્યતઃ પરં ॥૫૪૩॥

કોઈપણ આવૃત્તિ કઈ તિથિએ આવે છે ? તે જાણવાની ઈચ્છા થાય, ત્યારે તે આવૃત્તિની સંખ્યામાંથી એક બાદ કરવો. જે અંક શેષ રહ્યો હોય તેના વડે એક સો ને ત્ર્યાશીનો ગુણાકાર કરવો. પછી તે થયેલા રાશિમાં જે અંકવડે એક સો ને ત્ર્યાશીને ગુણ્યા હોય તે અંકનો ત્રણ ગુણો કરી તેમાં એક ઉમેરવો. પછી તેને પંદરે ભાગવા. ભાગમાં જે સંખ્યા આવે તેટલા પર્વ ગયે છે, તે કહેવાને ઈચ્છેલી આવૃત્તિ થાય છે, અને જે સંખ્યા શેષ રહી હોય તેટલા દિવસોમાંના છેલ્લે દિવસે કહેવાને ઈચ્છેલી તે આવૃત્તિ જાણવી. ૫૩૭-૫૪૦.

ઉદાહરણ - યુગમાં પહેલી આવૃત્તિ કઈ તિથિએ થાય ? એમ જાણવાને કોઈ ઈચ્છે, તો પહેલી આવૃત્તિ જાણવાની ઈચ્છા હોવાથી એકનો અંક ધારણ કર્યો (૧). તેમાંથી એક બાદ કરીએ ત્યારે શેષ કાંઈપણ અંક રહેતો નથી, તેથી પૂર્વના યુગની છેલ્લી દશમી આવૃત્તિ ધારણ કરવી. ત્યારપછી એક સો ને ત્ર્યાશીને દશે ગુણવા, તેથી અઢાર સો ને ત્રીશ (૧૮૩x૧૦=૧૮૩૦) થાય છે. પછી એક સો ને ત્ર્યાશીને દશે ગુણ્યા હતા તેથી દશને ત્રણ ગુણા કરી (૩૦) તેમાં એક નાંખીએ, ત્યારે એકત્રીશ (૩૧) થાય, તેને પૂર્વની (૧૮૩૦) રાશિમાં નાંખીએ, ત્યારે અઢાર સો ને એકસઠ (૧૮૬૧) થાય છે. તેને પંદરે (૧૫) ભાગતાં એક સો ને ચોવીશ (૧૨૪) આવે છે, અને એક શેષ રહે છે; તેથી

દશભિર્ગુણિતં યસ્મા-ત્સત્ર્યશીતિશતં તતઃ ।
 દશ ત્રિઘ્નાઃ સૈકરૂપા-શ્ચૈકત્રિંશદ્ધવંતિ યે ॥૫૪૪॥
 તે પૂર્વરાશૌ ક્ષિપ્યંતે એકષષ્ટ્યધિકા તતઃ ।
 અષ્ટાદશશતી જાતા તાં પંચદશભિર્ભજેત્ ॥૫૪૫॥
 ચતુર્વિંશં શતં લઘ્વમેકં રૂપં ચ શિષ્યતે ।
 જિજ્ઞાસિતાયા આવૃત્તે-સ્તતોઽભૂદિતિ નિર્ણયઃ ॥૫૪૬॥
 ચતુર્વિંશપર્વશતા-ત્મકે પ્રાચ્યયુગે ગતે ।
 પ્રવર્તમાનેઽભિનવે યુગેઽસ્ય પ્રથમે તિથૌ ॥૫૪૭॥
 આઘાવૃત્તિઃ પ્રતિપદિ ભવતીત્યથ કથ્યતે ।
 દ્વિતીયોપ્યત્ર દ્વિઘંતો બોધદાઢ્યાર્યા ધીમતાં ॥૫૪૮॥
 કસ્યાં તિથૌ દ્વિતીયા સ્યાદા-વૃત્તિર્માઘભાવિની ।
 ઇતિ પ્રશ્ને કૃતે ધાર્યં આવૃત્ત્યંકો દ્વિકસ્તદા ॥૫૪૯॥
 અસ્મિન્નંકે ચૈકકોને એક એવાવશિષ્યતે ।
 સત્ર્યશીતિશતં તેન ગુણયતે સ્યાન્તથા સ્થિતં ॥૫૫૦॥
 એકોઽત્ર ગુણકસ્ત્રિઘ્નઃ સૈકો જાતશ્ચતુષ્ટયં ।
 એતદ્યુક્તોઽભવદ્રાશિઃ સપ્તાશીતિયુતં શતં ॥૫૫૧॥
 ભાગેઽસ્ય પંચદશભિ-ર્લભ્યંતે દ્વાદશોપરિ ।
 શિષ્યંતે સપ્ત તેનૈષ પૂર્વોક્તપ્રશ્નનિર્ણયઃ ॥૫૫૨॥

જાણવાને ઈચ્છેલી આવૃત્તિનો આ પ્રમાણે નિર્ણય થાય છે કે-એક સો ને ચોવીશ^૧ (૧૨૪) પર્વવાળો પૂર્વ યુગ હતો પછી અત્યારે વર્તતા નવા યુગમાં તે યુગની પહેલી તિથિએ એટલે પ્રતિપદાને દિવસે પહેલી આવૃત્તિ થાય છે. હવે બુદ્ધિમાન પુરુષોના બોધને દૃઢ કરવા માટે બીજું ઉદાહરણ આપે છે. ૫૪૧-૫૪૮.

માઘ માસમાં થતી બીજી આવૃત્તિ કઈ તિથિએ થાય છે ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે, ત્યારે બીજી આવૃત્તિનો પ્રશ્ન હોવાથી બેનો અંક (૨) ધારણ કરવો, તેમાંથી એક બાદ કરતાં બાકી એક જ રહે છે, તે એકવડે એકસોત્ર્યાશીને ગુણવાથી તેટલો જ (૧૮૩) અંક થાય છે. હવે એકનો ગુણાકાર હતો તેથી તે એકને ત્રણ ગુણો કરી તેમાં એક નાંખ્યો, તેથી ચાર થયા. તે ચારને ઉપરના (૧૮૩) રાશિમાં

સ્યાદ્ દ્વિતીયા દ્વાદશાનાં વિગમે યુગપર્વણાં ।
 માઘસ્ય શ્યામસપ્તમ્યા-માવૃત્તિસ્તિગ્મરોચિષઃ ॥૫૫૩॥
 કસ્યાં તિથૌ સ્યાદાવૃત્તિ-સ્તૃતીયેતીષ્યતે યદિ ।
 તદા ધૃતસ્ત્રિકો રૂપો-નિતેઽસ્મિન્ શિષ્યતે દ્વિકઃ ॥૫૫૪॥
 સત્ર્યશીતિશતં તેન ગુણિતં જાયતે કિલ ।
 શતત્રયં સષ્ટષષ્ટિ દ્વિકેઽથ ત્રિગુણીકૃતે ॥૫૫૫॥
 સૈકે જાતા સપ્ત તે ચ પૂર્વરાશૌ નિયોજિતાઃ ।
 ત્રિસપ્તત્યા સમધિકમેવં જાતં શતત્રયં ॥૫૫૬॥
 હૃતેઽસ્મિન્ પંચદશભિ-શ્ચતુર્વિંશતિરાપ્યતે ।
 ત્રયોદશાવશિષ્યંતે તદૈષ પ્રશ્નનિર્ણયઃ ॥૫૫૭॥
 ચતુર્વિંશતિપક્ષાતિ-ક્રમે તીર્થેશ્વરૈર્યુગે ।
 નભઃકૃષ્ણાત્રયોદશ્યાં તૃતીયાવૃત્તિરીરિતા ॥૫૫૮॥

એવમન્યાસ્વપિ તિથિષુ કરણભાવના કાર્યા આવૃત્તિનક્ષત્રજ્ઞાનમુદ્દિશ્ય કરણં ત્વતિવિસ્તરમિતિ
 નાત્ર પ્રપંચિતં, તજ્જયોતિષ્કરંડવૃત્ત્યાદિશ્ચોઽવસેયં ।

નાખવાથી એક સો ને સત્યાશી (૧૮૭) થયા. તેને પંદરે ભાગતાં (૧૮૭ ÷ ૧૫=૧૨ શેષ ૭)
 ભાગમાં બાર આવે છે, બાકી સાત શેષ રહે છે. તેથી પૂર્વે પૂછેલા પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે નિર્ણય થયો
 કે-બાર પર્વ (છ માસ) ગયા પછી માઘ વદ સાતમને રોજ સૂર્યની બીજી આવૃત્તિ થાય છે. ૫૪૮-૫૫૩.

પ્રશ્ન :- ત્રીજી આવૃત્તિ કઈ તિથિએ થાય ?

ઉત્તર :- એમ જાણવાની ઈચ્છા હોય તો ત્રણનો અંક ધારણ કરી તેમાંથી એક બાદ કરવો,
 એટલે બાકી બે રહે છે. તે બે વડે એક સો ને ત્ર્યાશીને ગુણવાથી ત્રણસો ને છાસઠ (૩૬૬) થાય
 છે. પછી બેને ત્રણ ગુણા કરી તેમાં એક નાંખવાથી સાત (૭) થાય. તે સાતને પૂર્વની (૩૬૬) રાશિમાં
 ભેળવવાથી ત્રણસો ને તોતેર (૩૭૩) થાય. તેને પંદરે ભાગતાં ભાગમાં ચોવીશ (૨૪) આવે છે
 અને તેર (૧૩) શેષ રહે છે; તેથી પ્રશ્નનો નિર્ણય આ પ્રમાણે જાણવો કે-યુગને વિષે ચોવીશ પખવાડિયા
 (બાર માસ) ગયા પછી શ્રાવણ વદ તેરસને રોજ ત્રીજી આવૃત્તિ થાય છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે.
 ૫૫૪-૫૫૮.

એ જ પ્રમાણે બીજી તિથિઓને વિષે પણ કરણની ભાવના કરવી.

આવૃત્તિના નક્ષત્ર જાણવા માટે જે રીત કહી છે, તે અતિ વિસ્તારવાળી હોવાથી અહીં કહી નથી,
 તે જ્યોતિષ્કરંડની ટીકા વિગેરેમાંથી જાણી લેવી.

અત્ર ભાવના ચૈવં -

આવૃત્તિઘમ્નાદેકસ્મા-દાવૃત્તિરપરા ભવેત્ ।

દિને ચતુરશીત્યાઢ્ય-શતતમે યથાક્રમં ॥૫૫૧॥

સત્ર્યશીતિ દિનશત-માનમેકં યતોઽયનં ।

સમાપ્યારશ્યતે નવ્યા-યનં ઘમ્ને તતોઽગ્નિમે ॥૫૬૦॥

નભઃકૃષ્ણપ્રતિપદો માઘસ્ય શ્યામસપ્તમી ।

ભવેચ્ચતુરશીત્યાઢ્ય-શતતમ્યેવ તદ્યથા ॥૫૬૧॥

ઘણ્ણાં માસામહોરાત્રાઃ સ્યુરશીતિયુતં શતં ।

માઘસ્ય સપ્તાહાનીતિ સપ્તાશીતિયુતં શતં ॥૫૬૨॥

એશ્યસ્ત્રયોઽવમરાત્રાઃ પાત્યંતે માસષટ્કજાઃ ।

તતશ્ચતુરશીત્યાઢ્યં શતમેવ વ્યવસ્થિતં ॥૫૬૩॥

તત્ર ચ - સત્ર્યશીતિદિનશત-માનમેકં કિલાયનં ।

ઘષ્ટ્યાં પૂર્ણં પુનશ્ચાન્ય-ત્સપ્તામ્યાં પ્રત્યપદ્યત ॥૫૬૪॥

એવં ચ - માઘસ્ય શ્યામસપ્તમ્યા દ્વાદશી નભસોઽસિતા ।

સત્ર્યશીતિશતતમી પૂર્ણં તત્ર તતોઽયનં ॥૫૬૫॥

અહીં તાત્પર્ય આ પ્રમાણે જાણવું-સૂર્યની એક આવૃત્તિના દિવસથી બીજી આવૃત્તિ અનુક્રમે એક સો ને ચોરાશીમા (૧૮૪) દિવસે આવે છે.૫૫૯.

કારણ કે એક અયનનું પ્રમાણ એક સો ને ત્ર્યાશી (૧૮૩) દિવસનું છે, તેથી ૧૮૩ દિવસે અયનને સમાપ્ત કરી ત્યાર પછીના ૧૮૪ મે દિવસે નવા અયનનો આરંભ થાય છે. ૫૬૦.

શ્રાવણ વદ એકમથી મહા વદ સાતમનો દિવસ એક સો ને ચોરાશીમે દિવસે આવે છે. તે આ પ્રમાણે.-૫૬૧.

છ માસના અહોરાત્ર એક સો ને એશી (૧૮૦) થાય છે, તે ઉપર મહા માસના સાત દિવસ હોવાથી એક સો ને સત્યાશી (૧૮૭) અહોરાત્ર થાય છે. ૫૬૨.

તેમાંથી છ માસમાં ત્રણ તિથિનો ક્ષય આવે છે માટે ત્રણ બાદ કરતાં બાકી એક સો ચોરાશી (૧૮૪) રહે છે. ૫૬૩.

તેમાં એક સો ને ત્ર્યાશી દિવસના પ્રમાણવાળું એક અયન મહા વદ છક્રને દિવસે પૂર્ણ થાય છે અને સાતમનાં બીજું શરૂ થાય છે. ૫૬૪.

એ જ પ્રમાણે મહા વદ સાતમથી શ્રાવણ વદ બારશ એકસો ને ત્ર્યાશીમે દિવસે આવે છે, તેથી તે દિવસે તે અયન પૂર્ણ થાય છે.૫૬૫.

ત્રયોદશ્યાં ચ સંપ્રાપ્તં ભૂયોઽપિ દક્ષિણાયનં ।
 એવમાવૃત્તિતિથિષુ કાર્યાન્યાસ્વપિ ભાવના ॥૫૬૬॥
 ઇંદુભોગ્યોદુસંયોગઃ પ્રાગુક્તસ્તિથિભિસ્સહ ।
 વક્ષ્યેઽર્કભોગ્યનક્ષત્રા-ણ્યાવૃત્તિષુ દશસ્વથ ॥૫૬૭॥
 આવૃત્તીઃ શ્રાવણે પંચા-ધ્યાદિત્યઃ કુરુતે યુગે ।
 પુણ્યયુક્તો બહિર્ગચ્છન્ સર્વાભ્યંતરમંડલાત્ ॥૫૬૮॥
 અષ્ટાદશમુહૂર્તાઢ્ય-મહોરાત્રચતુષ્ટયં ।
 પુણ્યસ્ય ભુક્ત્વાર્કઃ સર્વા આવૃત્તીઃ શ્રાવણે સૃજેત્ ॥૫૬૯॥
 અભ્યંતરં વિશન્ બાહ્ય-મંડલાત્ કુરુતે રવિઃ ।
 પંચાપિ માઘસ્યાવૃત્તી-રભિજિત્પ્રથમક્ષણે ॥૫૭૦॥

તથોક્તં જ્યોતિષ્કરંડકે -

અભિંતરાહિ નિંતો આઙ્ચો પુસ્સજોગમુવગમ્મ ।
 સવ્વા આઙ્ચીઓ કરેઙ્ સો સાવણે માસે ॥૫૭૧॥
 બાહિરઓ પવિસંતો આઙ્ચો અભિઙ્જોગમુવગમ્મ ।
 સવ્વા આઙ્ચીઓ કરેઙ્ સો માઘમાસંમિ ॥૫૭૨॥

અને તેને બીજે દિવસે એટલે શ્રાવણ વદિ તેરશને દિવસે ફરીથી દક્ષિણાયન શરૂ થાય છે. એ પ્રમાણે બીજી પણ આવૃત્તિની તિથિઓને વિષે ભાવના કરવી. ૫૬૬.

ચંદ્રથી ભોગ્ય તિથિની સાથે નક્ષત્રનો સંયોગ પ્રથમ કહ્યો છે. હવે દશે આવૃત્તિને વિષે સૂર્ય ભોગ્ય નક્ષત્રોને હું કહીશ. ૫૬૭.

સર્વ આભ્યંતર મંડલામાંથી બહાર નીકળતો સૂર્ય એક યુગમાં પુષ્યનક્ષત્રથી યુક્ત થઈને પાંચ આવૃત્તિ શ્રાવણ માસમાં શરૂ કરે છે. ૫૬૮.

સૂર્ય શ્રાવણ માસમાં પુષ્ય નક્ષત્રના ચાર રાત્રિદિવસ અને અઢાર મુહૂર્તને ભોગવીને સર્વ આવૃત્તિઓ શરૂ કરે છે. ૫૬૯.

બાહ્ય મંડળથી આભ્યંતર મંડળમાં પ્રવેશ કરતો સૂર્ય મહામાસમાં અભિજિત્ નક્ષત્રના પહેલે સમયે પાંચે આવૃત્તિઓ શરૂ કરે છે. ૫૭૦.

તે વિષે જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહ્યું છે કે-“આભ્યંતર મંડળીથી બહાર નીકળતો સૂર્ય, પુષ્ય નક્ષત્રના યોગને પામીને શ્રાવણ માસમાં સર્વે (પાંચે) આવૃત્તિઓને કરે છે. ૫૭૧.

અને બહારના મંડળથી આભ્યંતર મંડળમાં પ્રવેશ કરતો સૂર્ય, અભિજિત્ નક્ષત્રના યોગને પામીને

एवं च मकरे राशौ यद्भानोरुत्तरायणं ।

कर्के याम्यायनं लोके ख्यातं तदपि संगतं ॥५७३॥

अथ विषुवत्प्रकरणं निरूप्यते-

पंचदशमुहूर्त्तात्मा रजनी दिवसोऽपि च ।

यत्र तुल्यावुभौ स्यातां स कालो विषुवं स्मृतं ॥५७४॥

तथोक्तमभिधानचिंतामणौ “तुल्यनક્તંદિને કાલે વિષુવદ્વિષુવં ચ તત્ ।”

तच्च श्यामादिवसयोः पंचदशमुहूर्त्तयोः ।

प्रदोषकाले विज्ञेयं निश्चयापेक्षया बुधैः ॥५७५॥

યતઃ - સાઢ્ઢૈકનવતૌ બાહ્યા-દાભ્યંતરાચ્ચ મંડલાત્ ।

समाक्रांतेषु सूर्येण मंडलेषु भवेदिदं ॥५७६॥

तत्प्रत्ययनमेकैકं તતસ્તાનિ યુગે દશ ।

याम्यायनस्य पंचौजान्येषु स्युर्मासि कार्तिके ॥५७७॥

समानि माधवे मासि पंच सौम्यायनस्य च ।

तिथिचंद्रार्कनक्षत्र-योगोऽथैषां निरूप्यते ॥५७८॥

મહા માસમાં સર્વે (પાંચે) આવૃત્તિઓ કરે છે. ૫૭૨.

આ પ્રમાણે મકર રાશિમાં સૂર્યનું ઉત્તરાયણ અને કર્ક રાશિમાં દક્ષિણાયન લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે પણ સંગત થાય છે. ૫૭૩.

હવે વિષુવત્નું પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.—જે કાલે પંદર મુહૂર્તની રાત્રિ અને પંદર મુહૂર્તનો દિવસ એમ બન્ને તુલ્ય હોય, તે કાળ વિષુવત્ કહેવાય છે. ૫૭૪.

તે વિષે અભિધાનચિંતામણિમાં કહ્યું છે કે—“રાત્રિ અને દિવસ તુલ્ય હોય એવો કાળ, વિષુવત્ અને વિષુવ કહેવાય છે.

પંદર મુહૂર્તની રાત્રિ અને પંદર મુહૂર્તનો દિવસ હોય, તે દિવસે પ્રાતઃકાળે પંડિતોને નિશ્ચયની અપેક્ષાએ વિષુવત્ જાણવો. ૫૭૫.

કહ્યું છે કે—“બાહ્ય અને આભ્યંતર મંડળથી જ્યારે સૂર્ય સાડીએકાણું માંડલાને ઓળંગે છે ત્યારે આ વિષુવ હોય છે. ૫૭૬.”

તે વિષુવ એક અયનમાં એક જ આવે છે, તેથી એક યુગમાં તે દશ વાર આવે છે, તેમાં દક્ષિણાયનના પાંચ એકી (૧-૩-૫-૭-૯) વિષુવો કાર્તિક માસમાં આવે છે. ૫૭૭.

ઉત્તરાયણના પાંચ બેકી (૨-૪-૬-૮-૧૦) વિષુવો વૈશાખ માસમાં આવે છે. હવે આ વિષુવોની

તૃતીયાયાં તિથૌ ષટ્સુ વ્યતિક્રાંતેષુ પર્વસુ ।
 રોહિણીચંદ્રનક્ષત્રે વિષુવં પ્રથમં ભવેત્ ॥૫૭૧॥
 પર્વાણ્યષ્ટાદશાતીત્ય નવમ્યાં વાસવોઙુનિ ।
 દ્વિતીયં વિષુવં પ્રોક્તં યુગે તીર્થકરાદિભિઃ ॥૫૮૦॥
 ત્રિંશત્પર્વાતિક્રમે ચ પંચદશ્યાં તૃતીયકં ।
 પ્રજ્ઞપ્તં સ્વાતિનક્ષત્રે વિષુવં પુરુષોત્તમૈઃ ॥૫૮૧॥
 ત્રિચત્વારિંશતં પર્વાણ્યતિક્રમ્ય યુગાદિતઃ ।
 સ્યાત્પુનર્વસુનક્ષત્રે તુર્યં ષષ્ઠીતિથૌ ધ્રુવં ॥૫૮૨॥
 પંચપંચાશતં પર્વાણ્યતિક્રમ્ય ચ પંચમં ।
 ઉત્તરાસુ ભદ્રપદા-સ્વાખ્યાતં દ્વાદશીતિથૌ ॥૫૮૩॥
 અષ્ટષષ્ટિમતિક્રમ્ય પર્વાણિ વિષુવં ભવેત્ ।
 ષષ્ઠં તિથૌ તૃતીયાયાં મૈત્રનક્ષત્ર એવ ચ ॥૫૮૪॥
 પર્વાણ્યશીતિમુલ્લંઘ્ય નવમ્યાં સપ્તમં પુનઃ ।
 મઘાસુ મઘવત્પૂજ્યૈ-ર્વિષુવં કથિતં જિનૈઃ ॥૫૮૫॥

સાથે તિથિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રનો યોગ કહે છે. ૫૭૮.

પ્રથમથી છ પર્વ વ્યતીત થાય ત્યારે ત્રીજને દિવસે રોહિણી નામના ચંદ્રનક્ષત્રમાં પહેલું વિષુવ આવે છે. ૫૭૯.

યુગના આરંભથી અઠાર પર્વ વ્યતીત થાય, ત્યારે નવમીને દિવસે વાસવ એટલે ધનિષ્ઠા નામના ચંદ્ર નક્ષત્રમાં બીજું વિષુવ આવે છે—એમ તીર્થકરાદિએ કહ્યું છે. ૫૮૦.

ત્રીશ પર્વ જાય ત્યારે પૂર્ણિમાને દિવસે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ત્રીજું વિષુવ આવે છે—એમ ઉત્તમ પુરુષોએ કહ્યું છે. ૫૮૧.

યુગના આરંભથી તેંતાલીશ પર્વ જાય ત્યારે છઠ્ઠનેદિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં ચોથું વિષુવ આવે છે. ૫૮૨.

પંચાવન પર્વ જાય ત્યારે બારશની તિથિએ ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં પાંચમું વિષુવ આવે છે. ૫૮૩.

અડસઠ પર્વ જાય ત્યારે ત્રીજને દિવસે અનુરાધા નક્ષત્રમાં છઠ્ઠું વિષુવ આવે છે. ૫૮૪.

એંશી પર્વ જાય ત્યારે નવમીને દિવસે મઘા નક્ષત્રમાં સાતમું વિષુવ આવે છે—એમ ઈન્દ્ર પૂજિત એવા જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૫૮૫.

૧. પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા.

અતિક્રમ્ય દ્વિનવતિં પર્વાણ્યષ્ટમમીરિતં ।
 અશ્વિનીનામ્નિ નક્ષત્રે પંચદશ્યાં તથા તિથૌ ॥૫૮૬॥
 પંચાધિકં પર્વશતં વ્યતીત્ય નવમં જિનૈઃ ।
 સ્યાદાષાઢાસૂત્તરાસુ તિથૌ ષષ્ટ્યામિતીરિતં ॥૫૮૭॥
 અતિક્રમ્ય તથા પર્વ-શતં સપ્તદશાધિકં ।
 ઉત્તરાસુ ફાલ્ગુનીષુ દ્વાદશ્યાં દશમં ભવેત્ ॥૫૮૮॥

અત્રેયં ભાવના-વિષુવં સ્યાત્તૃતીયાયાં ષટ્ પર્વાતિક્રમેઽગ્રિમમ્ ।
 તતો યથોત્તરં યોજ્યાઃ ષટ્ તિથ્યંકે વિચક્ષણૈઃ ॥૫૮૯॥
 દ્વિતીયાદિવિષુવતા-મિત્યેવં લભ્યતે તિથિઃ ।
 ષટ્સુ ક્ષિપ્તેષુ ચેત્સંખ્યા ભવેત્પંચદશાધિકા ॥૫૯૦॥
 તદૈકં પર્વ પર્વાકે ક્ષિપ્ત્વા પંચદશાત્મકં ।
 શેષાંકપ્રમિતા વિજ્ઞૈ-વિજ્ઞેયા વિષુવત્તિથિઃ ॥૫૯૧॥

અથાત્ર કરણં નિરૂપ્યતે-

દ્વિગુણેષ્ટવિષુવસંખ્યા રૂપોના ષડ્ગુણા ચ પર્વમિતિમ્ ।
 વક્તિ તથા પર્વાકો દલીકૃતસ્ત્વાહ વિષુવતિથિં ॥૫૯૨॥

બાણું પર્વ ઓળંગીને પંદરમી તિથિ (અમાવાસ્યા)માં અશ્વિની નક્ષત્રમાં આઠમું વિષુવ કહ્યું છે. ૫૮૬.
 એક સો ને પાંચ પર્વ જાય ત્યારે છઠ્ઠી તિથિએ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં નવમું વિષુવ આવે છે
 એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૫૮૭.

તથા એક સો ને સતર પર્વ જાય ત્યારે બારશની તિથિએ ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં દશમું વિષુવ
 આવે છે. ૫૮૮.

અહીં આ પ્રમાણે ભાવાર્થ જાણવો-પ્રથમ છ પર્વ જાય ત્યારે ત્રીજની તિથિએ પ્રથમ વિષુવ આવે
 છે. ત્યારપછી આગળ આગળ તિથિના અંકમાં છ-છ ભેળવવા. એમ કરવાથી બીજા, ત્રીજા વિગેરે
 વિષુવોની તિથિનો અંક આવે છે, તેમાં પણ જો છ-છ નાંખવાથી પંદર કરતાં વધારે અંક આવે, તો
 પર્વના અંકમાં પંદર તિથિવાળું એક પર્વ વધારી શેષ અંકવાળી વિષુવની તિથિ પંડિતોએ જાણવી. ૫૮૯-૫૯૧.

હવે આ બાબતનું કરણ (રીત) બતાવે છે.-જેટલામું વિષુવ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેટલા અંકને
 બમણા કરી તેમાંથી એક બાદ કરી તેને છગુણા કરવા. જે અંક આવે તેટલા પર્વ જાણવા. પછી તે
 પર્વના અંકને અર્ધ કરવાથી જે આવે તે વિષુવ તિથિનો અંક જાણવો. ૫૯૨.

પર્વાકાર્દ્ધં પંચદશા-ઘિકં તુ તિથિભિર્ભજેત્ ।
 પર્વાકેષ્વાગતં દદ્યા-ચ્છેષાંકાન્નિર્ણયેત્તિથિં ॥૫૧૩॥
 તથાહિ - યુગે વિષુવમાદ્યં સ્યા-ત્કતિપર્વવ્યતિક્રમે ।
 કસ્યાં તિથાવિતિ પ્રશ્ને કરણં ભાવયેદિતિ ॥૫૧૪॥
 આદ્યં વિષુવદિત્યેકો દ્વિઘ્નો રૂપોનિતઃ પુનઃ ।
 એકઃ સ ષડ્ગુણઃ ષટ્કઃ પર્વાકઃ સોઽર્દ્ધિતસ્તિથિઃ ॥૫૧૫॥
 એવં ચ - ષટ્સુ પર્વસ્વતીતેષુ યુગે વિષુવમાદિમં ।
 તૃતીયાયાં તિથાવેવં ચતુર્થમથ ભાવ્યતે ॥૫૧૬॥
 તદ્યથા - દ્વિઘ્નશ્ચતુષ્કો રૂપોનઃ સપ્ત સ્યુસ્તે ચ ષડ્ગુણાઃ ।
 દ્વાચત્વારિશદ્ભવંતિ તેઽર્દ્ધિતાસ્ત્વેકવિંશતિઃ ॥૫૧૭॥
 અધિકા પંચદશાંકા-દિયં તદ્ભજ્યતેઽથ તૈઃ ।
 પર્વસ્વેકં ક્ષિપેલ્લલ્લબ્ધં શેષાઃ ષટ્ તિથિસૂચકાઃ ॥૫૧૮॥
 તતશ્ચ - સ્યાત્પર્વસુ ત્રિચત્વારિ-શત્યતીતેષ્વથો યુગે ।
 ષષ્ઠ્યાં તિથૌ તદ્વિષુવ-મેવં સર્વત્ર ભાવ્યતાં ॥૫૧૯॥

પર્વના અંકને અર્ધ કરતાં જો પંદરથી વધારે આવે તો તેને પંદરે ભાગવા. ભાગમાં જે અંક આવે તેને પર્વના અંકમાં ઉમેરવા અને જે અંક શેષ રહ્યો હોય તે તિથિનો અંક જાણવો. ૫૮૩.

ઉદાહરણ :- યુગમાં પહેલું વિષુવ કેટલા પર્વ ગયા પછી કઈ તિથિમાં આવે ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તે માટે આ રીત અજમાવવી. ૫૮૪.

પહેલા વિષુવનો પ્રશ્ન છે તેથી એકને બમણો કરતાં બે થાય, તેમાંથી એક બાદ કરતા એક રહે, તેને છગુણો કરવાથી છ થાય તે પર્વનો અંક જાણવો. તેને અર્ધ કરવાથી તિથિનો અંક આવે છે. ૫૮૫.

તે પ્રમાણે યુગમાં પહેલાં છ પર્વ ગયા પછી ત્રીજની તિથિમાં પહેલું વિષુવ આવે. હવે ચોથું વિષુવ લાવવાની રીત બતાવે છે. ૫૮૬.

ચોથું વિષુવ લાવવા માટે ચારને બેથી ગુણતાં આઠ થયા, તેમાંથી એક બાદ કરતાં સાત રહ્યા, તેને છગુણ કરતાં બેતાળીશ થયા, તે પર્વનો અંક જાણવો, તેને અર્ધ કરતાં એકવીશ આવે, તે એકવીશનો અંક પંદર કરતાં અધિક છે, તેથી તે એકવીશને પંદરે ભાગતાં એક આવે છે, તેને પર્વના અંકમાં ઉમેરવો અને શેષ છ રહે છે, તે તિથિના અંકને સૂચવનાર છે. તેથી યુગમાં ત્રેતાળીશ પર્વ ગયા બાદ છઠ્ઠની તિથિએ ચોથું વિષુવ આવે છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર જાણી લેવું. ૫૮૭-૫૮૮.

પંચાપિ વિષુવંત્યર્કઃ કુર્યાદ્યામ્યાયનસ્થિતઃ ।

સ્વાતેર્નક્ષત્રસ્ય ભુક્ત્વા ત્રયોવિંશતિમંશકાન્ ॥૬૦૦॥

અંશાશ્ચાત્ર ચતુસ્ત્રિંશદધિકશતચ્છિન્નસ્ય રૂપસ્ય જ્ઞેયાઃ ।

પંચાપિ વિષુવંત્યર્કઃ કુર્યાત્સૌમ્યાયનસ્થિતઃ ।

एकोनसप्ततिं भागा-नश्चिन्या अवगाह्य च ॥६०१॥

इति विषुवत्प्रकरणं

अयनानां चतुस्त्रिंशं शतं शीतद्युतेर्युगे ।

तत्रोत्तरायणानि स्युः सप्तषष्टिर्युगे युगे ॥६०२॥

सप्तषष्टिरेव याम्या-यनान्येकांतरायण्यथ ।

प्रागन्तरायणं पश्चा-द्याम्यायनमिति क्रमः ॥६०३॥

ततश्च - या नक्षत्रार्द्धमासेनै-वોત્તરાભિમુખા વિદ્યોઃ ।

आवृत्तयस्ताः सर्वाः स्यु-रभिजित्प्रथमक्षणे ॥६०४॥

भमासार्द्धेनाथ पुन-र्दक्षिणाभिमुखा विद्युः ।

आवृत्तीः कुस्ते पुण्य-योगं प्राप्याखिला अपि ॥६०५॥

દક્ષિણાયનમાં રહેલો સૂર્ય સ્વાતિ નક્ષત્રના ત્રેવીશ અંશ ભોગવે ત્યારે તેના પાંચે વિષુવત્ આવે છે. ૬૦૦.

અહીં એક સો ને ચોત્રીશના છેદ રૂપ અંશો જાણવા ($\frac{૨૩}{૧૩૪}$).

ઉત્તરાયણમાં રહેલો સૂર્ય અશ્વિની નક્ષત્રના ઓગણોતેર અંશોને ભોગવે ત્યારે તેના પાંચે વિષુવ આવે છે. ૬૦૧. ઈતિ વિષુવત્પ્રકરણ.

એક યુગમાં ચંદ્રના એક સો ને ચોત્રીશ (૧૩૪) અયન આવે છે, તેમાં દરેક યુગમાં સડસઠ (૬૭) ઉત્તરાયણ આવે છે. ૬૦૨.

એકાંતરે સડસઠ (૬૭) દક્ષિણાયન આવે છે, તેમાં પ્રથમ ઉત્તરાયણ અને પછી દક્ષિણાયન એવો ક્રમ છે. ૬૦૩.

તેથી અર્ધ નક્ષત્રમાસમાં ઉત્તર દિશા તરફ ચંદ્રની જે આવૃત્તિ થાય છે, તે સર્વ આવૃત્તિઓ અભિજિત્ નક્ષત્રના પ્રથમ સમયે થાય છે. ૬૦૪.

અર્ધ નક્ષત્રમાસમાં દક્ષિણ દિશા તરફ ચંદ્ર જે આવૃત્તિ કરે છે, તે સર્વે પુષ્ય નક્ષત્રના યોગને પામીને કરે છે. ૬૦૫.

તત્રાપિ - મુહૂર્તદશકં ભુક્ત્વા વિદ્યુર્ભાગાંશ્ચ વિંશતિં ।
પુષ્યસ્ય સપ્તષષ્ટ્ચુત્યાન્ યામ્યાવૃત્તીઃ પ્રપદ્યતે ॥૬૦૬॥

ઇત્યયનપ્રકરણં

ભૂમઃ ષણ્ણામથર્તૂનાં સ્વરૂપં કિંચિદાગમાત્ ।
સૂર્યસંબંધિનસ્તે સ્યુ-શ્ચંદ્રસંબંધિનોઽપિ ચ ॥૬૦૭॥
સાર્દ્ધાંસ્ત્રિશદહોરાત્રા એકો માસો વિવસ્વતઃ ।
તાભ્યાં દ્વાભ્યામહોરાત્રા એકષષ્ટિઋતૂ રવેઃ ॥૬૦૮॥
ઋતુઃ પ્રાવૃદ્ભવેદાદ્યો વર્ષારાત્રો દ્વિતીયકઃ ।
શરદાઘ્યસ્તૃતીયસ્સ્યા-તુર્યો હેમંતસંજ્ઞકઃ ॥૬૦૯॥
વસંતઃ પંચમઃ ઋતુઃ ષષ્ઠો ગ્રીષ્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
ઘટેતે ઋતવઃ ઋતુઃ યુગે ત્રિંશદ્ભવંતિ તે ॥૬૧૦॥

ઉક્તં ચ જ્યોતિષ્કરંડકે-

પાઠસ વાસારત્તો સરઓ હેમંતવસંતગિમ્હા ચ ।
એ ખલુ છપિ ઉઠુ જિણવરદિદ્ધા મએ સિદ્ધા ॥૬૧૧॥
પ્રથમાષાઢરાકાયાઃ પ્રારભ્યૈષામુપક્રમઃ ।
ભવંતિ ત્રિંશતૈભિશ્ચ યથોક્તા યુગવાસરાઃ ॥૬૧૨॥

તેમાં પણ ચંદ્ર પુષ્ય નક્ષત્રના દશ મુહૂર્ત અને સડસઠીયા વીશ ભાગ (અંશ)ને ભોગવ્યા પછી દક્ષિણની આવૃત્તિ શરૂ કરે છે. ૬૦૬. ઈતિ અંચન પ્રકરણ.

હવે આગમમાં કહેલું છે એ ઋતુનું કાંઈક સ્વરૂપ કહીએ છીએ-તે ઋતુઓ સૂર્યને તથા ચંદ્રને આશ્રયીને પ્રવર્તે છે. ૬૦૭.

સાડીત્રીશ રાત્રિદિવસનો એક સૂર્યમાસ થાય છે. તેવા બે માસનો એટલે એકસઠ રાત્રિદિવસનો એક સૂર્ય ઋતુ કહેવાય છે. ૬૦૮.

તેમાં પહેલો પ્રાવૃષ્ ઋતુ, બીજો વર્ષા ઋતુ, ત્રીજો શરદ ઋતુ, ચોથો હેમંત ઋતુ પાંચમો વસંત ઋતુ તથા છઠો ગ્રીષ્મ ઋતુ કહ્યો છે. આ છ ઋતુઓ કહ્યા છે, તેવા એક યુગમાં ત્રીશ ઋતુઓ આવે છે. ૬૦૯-૬૧૦.

તે વિષે જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહ્યું છે કે-“પ્રાવૃષ્, વર્ષારાત્ર, શરદ, હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ આ છ ઋતુઓ જિનેશ્વરોએ જોયેલા છે, તે મેં કહ્યા છે. ૬૧૧.”

પ્રથમ અષાઢ માસની પૂર્ણિમાથી પ્રારંભીને ઋતુઓની શરૂઆત થાય છે અને તેવા ત્રીશ ઋતુઓથી પ્રથમ કહેલા એક યુગના (૧૮૩૦) દિવસો થાય છે. ૬૧૨.

દ્વાવાષાઢૌ યુગાંતે સ્ત-સ્ત્રાઘસ્ય સિતત્વિષિ ।
 ચતુર્દશ્યાં પ્રાગ્યુગર્તુઃ પૂર્ણસ્ત્રિંશત્તમો ભવેત્ ॥૬૧૩॥
 તતસ્તસ્યૈવ રાકાયાં યુગસ્યાભિનવસ્ય તુ ।
 ઋતુરાઘો લગેદ્ભાદ્ર-સ્યાઘેઽસૌ પૂર્યતે તિથૌ ॥૬૧૪॥
 આઘાષાઢસ્યૈકદિનં ત્રિંશત્રિંશદ્દિનાત્મકૌ ।
 દ્વિતીયાષાઢનભસૌ ભાદ્રસ્યૈકં દિનં તતઃ ॥૬૧૫॥
 સ્યુર્દ્વાષષ્ટિરેભ્ય ઈકો-ઽવમરાત્રો નિપાત્યતે ।
 ઈકષષ્ટિદિનાત્મેતિ સૂર્યર્તુઃ પ્રથમો યુગે ॥૬૧૬॥
 ઈકષષ્ટિસ્ત્રિંશતા ચ ગુણ્યા સર્વર્તુસંખ્યયા ।
 અષ્ટાદશશતાસ્ત્રિંશા ઈવં સ્યુર્યુગવાસરાઃ ॥૬૧૭॥
 ઈવમન્યત્રાપિ ભાવ્યં, યંત્રકં વા વિલોકનીયં ।
 સૂર્યત્તુજ્ઞાનવિષયે કરણં પ્રતિપાઘ્યતે ।
 યેન વિજ્ઞાતમાત્રેણ સુખેન ઋતુરૂહ્યતે ॥૬૧૮॥
 યુગેઽતીતપર્વસંખ્યા કાર્યા પંચદશાહતા ।
 પર્વણો વર્તમાનસ્ય વિવક્ષિતદિનાવધિ ॥૬૧૯॥

યુગને અંતે બે આષાઢ માસ હોય છે, તેમાં પહેલા આષાઢ માસની શુકલ-ચતુર્દશીને દિવસે પહેલા યુગનો ત્રીશમો (છેલ્લો) ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૧૩.

ત્યારપછી તે જ પહેલા આષાઢ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે નવા (બીજા) યુગનો પહેલો ઋતુ શરૂ થાય છે, અને ભાદ્રપદ માસની એકમની તિથિએ તે પૂર્ણ થાય છે. ૬૧૪.

કેમકે પહેલા આષાઢ માસનો એક દિવસ અને ત્રીશ-ત્રીશ રાત્રિદિવસનો બીજો આષાઢ અને શ્રાવણ માસ તથા ત્યારપછી ભાદ્રપદ માસનો એક દિવસ સર્વ મળીને બાસઠ રાત્રિદિવસ થયા, તેમાંથી એક ક્ષયતિથિનો દિવસ બાદ કરવો. એ રીતે યુગની શરૂઆતમાં એકસઠ દિવસનો પહેલો સૂર્ય ઋતુ થયો. ૬૧૫-૬૧૬.

એક યુગમાં ત્રીશ ઋતુ હોવાથી તે એકસઠને ત્રીશે ગુણતાં (૬૧x૩૦=૧,૮૩૦) એક યુગના અઢાર સો ને ત્રીશ દિવસો થયા. ૬૧૭.

એ જ પ્રમાણે બીજી ઋતુઓ અંગે પણ જાણવું, અથવા પાનાં ૮૮ ઉપરનું યંત્ર જોવું.

હવે આ સૂર્ય ઋતુને જાણવા માટે કરણ (રીત) કહે છે, કે જે રીત જાણવામાત્રથી જ સહેલાઈથી ઋતુ જાણી શકાય છે. ૬૧૮.

શ્લોક ૬૧૭ પછીનું ચંત્રકમ્

અવુ નામ	માસ દિન	માસ દિન	માસ દિન	અવુ સમાપ્તિ તિથિ	અવુ સમાપ્તિ પક્ષ
૧ પ્રાવૃષ	પ્રથમ અ. દિ. ૧ દ્વિ. અ. દિ. ૩૦	શ્રાવણદિન ૩૦	ભાદ્રપદ દિન ૧	૧	કૃષ્ણપક્ષ
૨ વર્ષા	ભાદ્રપદ દિન ૨૯	આશ્વિન દિ. ૩૦	કાર્તિક દિન ૩	૩	કૃ.
૩ શરદ્	કાર્તિક દિન ૨૭	માર્ગશીર્ષ દિ. ૩૦	પોષ દિન ૫	૫	કૃ.
૪ હેમન્ત	પોષ દિન ૨૫	માઘ દિન ૩૦	ફાલ્ગુન દિન ૭	૭	કૃ.
૫ વસંત	ફાલ્ગુન દિન ૨૩	ચૈત્ર દિન ૩૦	વૈશાખ દિન ૯	૯	કૃ.
૬ શિશિર	વૈશાખ દિન ૨૧	જ્યેષ્ઠ દિન ૩૦	અષાઢ દિન ૧૧	૧૧	કૃ.પ્ર.વર્ષ
૭ પ્રાવૃષ	અષાઢ દિન ૧૯	શ્રા.દિ.૩૦	ભાદ્ર. દિન ૧૩	૧૩	કૃ.
૮ વર્ષા	ભાદ્ર. દિ. ૧૭	આશ્વિન દિ. ૩૦	કાર્તિ. દિન ૧૫	૦	કૃ.
૯ શરદ્	કા.દિ.૧૫	માર્ગ. દિ. ૩૦	પોષ દિન ૧૭	૨	શુકલપક્ષ
૧૦ હેમન્ત	પોષ દિ. ૧૩	માઘ દિ. ૩૦	ફા. દિ. ૧૯	૪	શુ.
૧૧ વસંત	ફા.દિ. ૧૧	ચૈત્ર દિ. ૩૦	વૈ.દિ. ૨૧	૬	શુ.
૧૨ શિશિર	વૈ.દિ. ૯	જ્યે.દિ.૩૦	અ.દિ.૨૩	૮	શુ.દ્વિ. વર્ષ
૧૩ પ્રાવૃષ	અ.દિ.૭	શ્રા.દિ.૩૦	ભા.દિ. ૨૫	૧૦	શુ.
૧૪ વર્ષા	ભા.દિ. ૫	આ.દિ. ૩૦	કા.દિ. ૨૭	૧૨	શુ.
૧૫ શરદ્	કા.દિ. ૩	માર્ગ. દિ ૩૦	પો.દિ. ૨૯	૧૪	શુ.
૧૬ હેમન્ત	પ્રથમ પોષ દિ. ૧ દ્વિ.પો.દિ. ૩૦	માઘ દિ. ૩૦	ફા.દિ.૧	૧	કૃ.
૧૭ વસંત	ફા.દિ. ૨૯	ચૈત્ર દિ. ૩૦	વૈ.દિ. ૩	૩	કૃ.
૧૮. શિશિર	વૈ.દિ. ૨૭	જ્યે.દિ.૩૦	અ.દિ. ૫	૫	કૃ.તૃ.વર્ષ
૧૯. પ્રાવૃષ	અ.દિ. ૨૫	શ્રા.દિ.૩૦	ભા.દિ. ૭	૭	કૃ.
૨૦ વર્ષા	ભા.દિ. ૨૩	આ.દિ. ૩૦	કા.દિ. ૯	૯	કૃ.
૨૧. શરદ્	કા.દિ. ૨૧	માર્ગ. દિ. ૩૦	પો. દિ. ૧૧	૧૧	કૃ.
૨૨. હેમંત	પો.દિ. ૧૯	માઘ દિ. ૩૦	ફા.દિ. ૧૩	૧૩	કૃ.
૨૩. વસંત	ફા.દિ. ૧૭	ચૈત્ર દિ. ૩૦	વૈ. દિ. ૧૫	૦	કૃ.
૨૪. શિશિર	વૈ.દિ.૧૫	જ્યે. દિ. ૩૦	અ.દિ.૧૭	૨	શુ.ચ.વર્ષ
૨૫ પ્રાવૃષ	અ.દિ.૧૩	શ્રા.દિ.૩૦	ભા.દિ.૧૯	૪	શુ.
૨૬ વર્ષા	ભા.દિ. ૧૧	આ.દિ. ૩૦	કા.દિ. ૨૧	૬	શુ.
૨૭ શરદ્	કા.દિ. ૯	માર્ગ. દિ. ૩૦	પો. દિ. ૨૩	૮	શુ.
૨૮ હેમંત	પો.દિ.૭	માઘ દિ. ૩૦	ફા.દિ. ૨૫	૧૦	શુ.
૨૯ વસંત	ફા.દિ. ૫	ચૈ.દિ. ૩૦	વૈ.દિ.૨૭	૧૨	શુ.
૩૦ શિશિર	વૈ.દિ. ૩	જ્યે. દિ. ૩૦	પ્ર.અ.દિ. ૨૯	૧૪	શુ.પં. વર્ષ

ક્ષિપ્યંતે તત્ર તિથયઃ પાત્યંતેઽવમરાત્રકાઃ ।
 તતસ્તા દ્વિગુણીકૃત્ય સૈકષઠ્ઠિર્વિધીયતે ॥૬૨૦॥
 દ્વાવિંશેન શતેનાસ્યા હતે ભાગે યદાપ્યતે ।
 તસ્મિન્ ષડ્ભિર્હતે શેષ-મતિક્રાંતઋતુર્ભવેત્ ॥૬૨૧॥
 દ્વાવિંશશતભક્તસ્ય રાશેર્યચ્છેષમાસ્થિતં ।
 તસ્મિન્ દ્વાભ્યાં હતે લખ્યા વર્તમાનર્તુવાસરાઃ ॥૬૨૨॥
 યુગે પ્રથમદીપાલ્યાં યદિ કશ્ચન પૃચ્છતિ ।
 સૂર્યર્તુઃ કતમોઽતીતઃ કતમો વર્તતેઽધુના ॥૬૨૩॥
 સપ્ત પર્વાણ્યતીતાનિ તદા તત્ર યુગાદિતઃ ।
 તાનિ પંચદશઘ્નાનિ સ્યુઃ પંચાભ્યધિકં શતં ॥૬૨૪॥
 દ્વાભ્યામવમરાત્રાભ્યાં હીનં તત્ ઋત્તરશતં ।
 તદ્દ્વાભ્યાં ગુણ્યતે જાતે દ્વે શતે ષડ્ભિરુત્તરે ॥૬૨૫॥
 તત્રૈકષઠ્ઠિક્ષેપે દ્વે શતે સસપ્તષઠ્ઠિકે ॥
 એતયોર્હિયતે ભાગો દ્વાવિંશેન શતેન ચ ॥૬૨૬॥
 દ્વૌ લખ્યેતે ન તૌ ભાગં સહેતે ષડ્ભિરિત્યતઃ ।
 સ્થિતૌ દ્વાવેવ શેષા યે ત્રયોવિંશતિરંશકાઃ ॥૬૨૭॥
 તેષામર્થે કૃતે સાર્ધા એકાદશ સ્થિતા ઇતિ ॥
 આગતં દ્વાવૃત્તૌ યાતૌ તૃતીયો વર્તતેઽધુના ॥૬૨૮॥

યુગમાં જેટલા પર્વ વ્યતીત થયા હોય, તેને પંદરથી ગુણવા. તેમાં ઈષ્ટ દિવસ સુધીના ચાલતા પર્વના દિવસો ઉમેરવા, તેમાંથી ક્ષયતિથિઓ બાદ કરવી. પછી તેને બમણા કરી તેમાં એકસઠ ઉમેરવા. અને તેને એક સો ને બાવીશથી (૧૨૨) ભાગતાં જે આવે તેને, છએ ભાગતાં જે શેષ રહે, તે વીતી ગયેલો ઋતુ જાણવો. અને એક સો ને બાવીશે ભાગતાં જે શેષ રહ્યું હોય, તેને બે વડે ભાગતાં જે આવે તે ચાલતા ઋતુના દિવસ જાણવા. ૬૧૯-૬૨૨.

ઉદાહરણ :- કોઈ પ્રશ્ન કરે કે યુગની પહેલી દીવાળીને દિવસે કયો સૂર્યઋતુ વ્યતીત થયો અને હમણાં કયો વર્તે છે ? ૬૨૩.

ઉત્તર :- તેમાં યુગની શરૂઆતથી સાત પર્વ વીતી ગયા છે, તેથી તે સાતને પંદરે ગુણતાં એક સો ને પાંચ (૧૦૫) થાય છે. તેમાંથી બે ક્ષયતિથિઓ બાદ કરતાં (૧૦૫-૨=૧૦૩) એક સો ને ત્રણ રહે છે. તેને બેથી ગુણતાં (૧૦૩x૨=૨૦૬) બસો ને છ થયા. તેમાં એકસઠ (૬૧) ઉમેરતાં

વર્તમાનસ્ય તસ્યૈકા-દશ જગ્મુર્દિના ઇતિ ।
 દ્વાદશોઽસ્ત્યધુના ઘમ્ન ઇતિ પ્રશ્નસ્ય નિર્ણયઃ ॥૬૨૧॥
 યદ્વાક્ષયતૃતીયાયા-માઘાયાં યદિ પૃચ્છતિ ।
 તદા પંચદશઘ્નાનિ પર્વાણ્યેકોનવિંશતિઃ ॥૬૩૦॥
 પંચાશીત્યા સમધિકં તતો જાતં શતદ્વયં ।
 તૃતીયાયાં પૃષ્ઠમિતિ ક્ષિપ્યંતે તિથયસ્ત્રયઃ ॥૬૩૧॥
 સાષ્ટાશીતિ શતદ્વંદ્વં જજ્ઞેઽથાવમરાત્રકૈઃ ।
 પંચભિસ્ત્યક્તમેતત્ સ્યાત્ સત્રયશીતિશતદ્વયં ॥૬૩૨॥
 અસ્મિન્ દ્વિગુણિતે પંચ-શતી ષટ્ષષ્ટિયુગ્મભવેત્ ।
 સૈકષષ્ટિરિયં સપ્ત-વિંશા ભવતિ ષટ્શતી ॥૬૩૩॥
 દ્વાવિંશેન શતેનાસ્યા ભાગે પંચકમાપ્યતે ।
 ઉદ્ધરંતિ સપ્તદશ સ્યુઃ સાઘ્દ્વા અષ્ટ તેઽઘ્દ્વિતાઃ ॥૬૩૪॥

બસો ને સડસઠ ૨૦૫+૫૧=૨૫૭ થયા. તેને એક સો ને બાવીશે (૧૨૨) ભાગતાં (૨૫૭ ÷ ૧૨૨=૨-૨૩ શેષ) ભાગમાં બે આવે છે, તેનો છઠ્ઠે ભાગ ચાલી શકતો નથી તેથી બે જ શેષ રહ્યા. ૫૯ી બસો ને સડસઠને એક સો બાવીશે ભાગતાં બે આવ્યા ને જે ત્રેવીશ શેષ રહ્યા છે, તેને અર્ધ કરતાં સાડા અગ્યાર આવે છે, તેથી જવાબ એ આવ્યો કે બે ઋતુ વીતી ગયા છે અને ત્રીજો ઋતુ ચાલે છે તે ચાલતા ઋતુના પણ અગ્યાર દિવસો વીતી ગયા છે અને બારમો દિવસ આજે વર્તે છે. એ રીતે પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો. ૫૨૪-૫૨૯.

યુગની પહેલી અક્ષયતૃતીયા (અખાત્રીજ)ને દિવસે કોઈ પ્રશ્ન કરે, કે હાલમાં કેટલા ઋતુ ગયા અને કયો ઋતુ ચાલે છે ?

ઉત્તર :- ઓગણીશ પર્વ વીતી ગયા છે તેને પંદરે ગુણતાં (૧૮x૧૫=૨૮૫) બસો ને પંચાશી થયા. તેમાં ત્રીજને દિવસે પૂછેલું હોવાથી ત્રણ ઉમેર્યા ત્યારે બસો ને અઠ્ઠાશી (૨૮૫+૩=૨૮૮) થયા. તેમાંથી પાંચ ક્ષયતિથિઓ બાદ કરતાં બસો ને ત્ર્યાશી (૨૮૮-૫=૨૮૩) રહે છે તેને બમાણા કરવાથી પાંચસો ને છાસઠ (૨૮૩ x ૨=૫૬૬) થાય છે. તેમાં એકસઠ ઉમેરવાથી છ સો ને સત્તાવીશ (૫૬૬+૬૧=૬૨૭) થાય છે. તેને એક સો ને બાવીશે ભાગતાં ભાગમાં પાંચ આવે છે અને સતર બાકી શેષ રહે છે. (૬૨૭ ÷ ૧૨૨=૫ અને ૧૭ શેષ) તેને અર્ધ કરવાથી સાડાઆઠ થાય છે. (૧૭ ÷ $\frac{1}{2}$ = ૮ $\frac{1}{2}$) તેથી કરીને પાંચ ઋતુઓ વ્યતીત થયા અને છઠ્ઠો ઋતુ હાલમાં વર્તે છે, તેના

પંચર્ત્તવસ્તોઽતીતાઃ છોઽસૌ વર્ત્તેઽધુના ।
 અષ્ટૌ જગ્મુર્દિનાન્યસ્યા-ધુના નવમમસ્તિ ચ ॥૬૩૫॥
 ત્રિંશતોઽપિ યુગર્ત્તૂનાં પૂર્ત્તેર્માસાંસ્તિથીનપિ ।
 પક્ષાંશ્ચ કૃષ્ણશુક્લાગ્ચ્યાન્ બ્રૂમોઽથ સમયોદિતાન્ ॥૬૩૬॥
 આદ્યો ભાદ્રપદશ્યામ-પ્રતિપદ્યંતમશ્નુતે ।
 કાર્ત્તિકસ્ય તૃતીયાયાં કૃષ્ણપક્ષે દ્વિતીયકઃ ॥૬૩૭॥
 પૌષસ્ય કૃષ્ણપંચમ્યાં તૃતીયઃ પૂર્ત્તિમશ્નુતે ।
 ફાલ્ગુનશ્યામસપ્તમ્યાં પૂર્યતે ચ તુરીયકઃ ॥૬૩૮॥
 રાઘશ્યામનવમ્યાં ચ પંચમઃ પરિપૂર્યતે ।
 શુચેરશુભ્રૈકાદશ્યાં ષષ્ઠઃ પૂર્ણો ભવેદ્દુઃ ॥૬૩૯॥
 પૂર્ણો ભાદ્રપદશ્યામ-ત્રયોદશ્યાં ચ સપ્તમઃ ।
 અમાવાસ્યાં કાર્ત્તિકસ્ય પૂર્ણો ભવતિ ચાષ્ટમઃ ॥૬૪૦॥
 એતે યથોક્તમાસેષુ કૃષ્ણપક્ષેઽતમાપ્નુયુઃ ।
 ઋત્તવોઽષ્ટાપિ તીર્થેશૈ-રિત્યુક્તં સર્વદર્શિભિઃ ॥૬૪૧॥
 પૌષશુક્લદ્વિતીયાયાં નવમર્ત્તુઃ સમાપ્યતે ।
 ફાલ્ગુનશ્ચેતતુર્યાયાં દશમોઽતં પ્રપદ્યતે ॥૬૪૨॥

પણ આઠ દિવસ વ્યતીત થયા અને આજે નવમો દિવસ વર્તે છે. ૬૩૦-૬૩૫.

યુગના ત્રીશે ઋતુઓ ક્યારે પૂર્ણ થાય છે, તેના માસ, તિથિ તથા શુક્લ અને કૃષ્ણપક્ષ સિદ્ધાંતમાં કહ્યા પ્રમાણે કહીએ છીએ. ૬૩૬.

પહેલો ઋતુ ભાદ્રવા વદ એકમના દિવસે પૂર્ણ થાય છે. બીજો ઋતુ કારતક વદ ત્રીજને દિવસે પૂર્ણ થાય છે. ૬૩૭.

પોષ વદ પાંચમને દિવસે ત્રીજો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ફાગણ વદ સાતમને દિવસે ચોથો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૩૮.

વૈશાખ વદ નવમીને દિવસે પાંચમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. અષાઢ વદ અગ્યારશને દિવસે છઠ્ઠો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૩૯.

ભાદ્રવા વદ તેરશને દિવસે સાતમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. કારતક વદ અમાવાસ્યાએ આઠમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૪૦.

આ આઠ ઋતુઓ ઉપર કહેલા માસમાં કહેલી કૃષ્ણપક્ષની તિથિઓમાં પૂર્ણ થાય છે, એમ સર્વદર્શી તીર્થંકરોએ કહ્યું છે. ૬૪૧.

પોષ સુદ બીજના દિવસે નવમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. ફાગણ સુદ ચોથના દિવસે દશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૪૨.

एकादशोऽतं वैशाख-शुक्लषष्ठ्यां निभर्त्यथ ।
 आषाढशुक्लाष्टम्यां च द्वादशः परिपूर्यते ॥६४३॥
 त्रयोदशो भाद्रपद-दशम्यां विशदत्विषि ।
 चतुर्दशः कार्तिकीक-द्वादश्यां धवलद्युतौ ॥६४४॥
 पौषश्चेतचतुर्दश्यां पूर्तिं पंचदशोऽश्नुते ।
 ष्वलक्षपक्षप्राप्तांताः सप्तामी ऋतवः स्मृताः ॥६४५॥
 ऋतवोऽमी पंचदश-युगपूर्वार्द्धभाविनः ।
 इतः पंचदशोच्यंते युगपश्चार्द्धभाविनः ॥६४६॥
 फाल्गुनस्य प्रतिपदि श्यामायामथ षोडश ।
 राधकृष्णतृतीयाया-मंतं सप्तदशोचति ॥६४७॥
 आषाढासितपंचम्या-मंतमष्टादशो भजेत् ।
 भाद्रानुज्ज्वलसप्तम्यां पूर्यतेऽष्टादशाग्रिमः ॥६४८॥
 कार्तिके विंशतितमो नवम्यां मेचकद्युतौ ।
 पौषस्य कृष्णौकादश्या-मेकविंशतिसंख्यकः ॥६४९॥

વૈશાખ શુદ્ધિ છઠ્ઠને દિવસે અગ્યારમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. અષાઢ સુદિ આઠમને દિવસે બારમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. ૬૪૩.

ભાદરવા સુદ દશમને દિવસે તેરમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. કારતક શુદ્ધ બારશને દિવસે ચૌદમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૪૪.

પોષ શુદ્ધ ચૌદશને દિવસે પંદરમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. આ સાત ઋતુઓ શુક્લપક્ષમાં સંપૂર્ણતાને પામે છે. ૬૪૫.

આ પંદરે ઋતુઓ યુગના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં આવે છે. હવે યુગના પાછલા અર્ધ ભાગમાં થનારા પંદર ઋતુઓ કહે છે. ૬૪૬.

ફાગણ વદ એકમને દિવસે સોળમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. વૈશાખ વદ ત્રીજને દિવસે સત્તરમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. ૬૪૭.

અષાઢ વદ પાંચમના અઠારમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ભાદરવા વદ સાતમનાં ઓગણીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૪૮.

કારતક વદ નોમનાં વીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. પોષ વદ અગ્યારશનાં એકવીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૪૯.

૧ વલક્ષ = શુક્લ

ફાલ્ગુનસ્ય ત્રયોદશ્યાં દ્વાવિંશઃ શ્યામલત્વિષિ ।
 સ ત્રયોવિંશતિતમો રાધામાયાં પ્રપૂર્યતે ॥૬૫૦॥
 અષ્ટાપ્યમી કૃષ્ણપક્ષ-પ્રાપ્તાંતાઃ પૂર્યતેઽથ ચ ।
 શુચિશુક્લદ્વિતીયાયાં ચતુર્વિંશતિપૂરણઃ ॥૬૫૧॥
 ભાદ્રસ્ય શ્વેતતુર્યાયાં પંચવિંશસ્તુ પૂર્યતે ।
 ષડ્વિંશતિતમઃ ષષ્ઠ્યાં શુભ્રાયાં કાર્ત્તિકસ્ય તુ ॥૬૫૨॥
 સ સપ્તવિંશતિતમઃ પૌષાષ્ટમ્યાં સિતદ્યુતૌ ।
 દશમ્યાં ફાલ્ગુને શ્વેતત્વિષ્યષ્ટાવિંશતિતમઃ ॥૬૫૩॥
 દ્વાદશ્યાં રાધ્ય એકોનત્રિંશત્તમઃ સિતત્વિષૌ ।
 શુચિશુક્લચતુર્દશ્યાં પૂર્ત્તિં ત્રિંશત્તમોઽશ્નુતે ॥૬૫૪॥
 ત્રિંશદાયેમવમૃતવઃ પ્રોક્તાઃ પ્રાપ્તસમાપ્તયઃ ।
 એકાંતરેષુ માસેષુ તિથિષ્વેકાંતરાસ્વિતિ ॥૬૫૫॥
 કિંચ - કર્મમાસાત્સૂર્યમાસે-ઽહોરાત્રાર્દ્ધં યદેધતે ।
 ઋતૌ દ્વિભાનુમાસોત્યે-ઽહોરાત્રો વર્દ્ધતે તતઃ ॥૬૫૬॥

ફાલ્ગુન વદ તેરશનાં બાવીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. વૈશાખ વદ અમાસનાં ત્રેવીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૫૦.

આ આઠ ઋતુઓ કૃષ્ણપક્ષમાં પૂર્ણ થાય છે. હવે અષાઢસુદ બીજને દિવસે ચોવીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ૬૫૧.

ભાદરવા સુદ ચોથનાં પચીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. કારતક સુદ છઠનાં છવીશમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. ૬૫૨.

પોષ સુદ આઠમનાં સતાવીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે. ફાલ્ગુસુદ દશમના અઢાવીશમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. ૬૫૩.

વૈશાખ સુદ બારશના ઓગણત્રીશમો ઋતુ પૂર્ણ થાય છે અને અષાઢ સુદ ચૌદશના ત્રીશમો ઋતુ સમાપ્ત થાય છે. ૬૫૪.

આ પ્રમાણે ત્રીશે ઋતુઓની સમાપ્તિ એકાંતર માસમાં અને એકાંતર તિથિએ થાય છે, તે કહ્યું. ૬૫૫.

વળી કર્મમાસ કરતાં સૂર્યમાસમાં અર્ધ અહોરાત્રની વૃદ્ધિ છે, તેથી બે સૂર્યમાસના એક ઋતુમાં એક અહોરાત્ર વધે છે. ૬૫૬.

તતશ્ચ - કર્મમાસદ્વયે ષષ્ટિરહોરાત્રા ભવંતિ વૈ ।
 સૂર્યમાસદ્વયાત્મર્તુ-સ્ત્વેકષષ્ટિદિનાત્મકઃ ॥૬૫૭॥
 દ્વિકર્મમાસાપેક્ષસ્ત-દ્ભવેદ્દતુમૃતું પ્રતિ ।
 અહોરાત્રઃ સમધિક-શ્રુતુર્માસ્યાં તુ તદ્દ્વયં ॥૬૫૮॥
 વર્ષાશીતોષ્ણકાલેષુ ચતુર્માસમિતેષુ યત્ ।
 અધિરાત્રં ભવેત્પર્વ તૃતીયમથ સપ્તમં ॥૬૫૯॥

તથોક્તં જ્યોતિષ્કરંડે-

તદ્વ્યમિ ય કાયવ્વં અદ્વરત્તં સત્તમે ય પવ્વમિ ।
 વાસહિમગિમ્હકાલે ચઝચઝમાસે વિ હીયંતે ॥૬૬૦॥
 શ્રાવણો માર્ગશીર્ષશ્ચ ચૈત્રશ્ચેતિ યથાક્રમં ।
 વર્ષાશીતોષ્ણકાલાના-માદિમાસાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૬૬૧॥
 સૂર્યર્તુપૂર્તિસમયે કર્મમાસવ્યપેક્ષયા ।
 અહોરાત્રઃ સમધિકઃ સ્યાદેકૈક ઇતિ સ્ફુટં ॥૬૬૨॥
 આષાઢે ચ ભાદ્રપદે કાર્તિકે પૌષ એવ ચ ।
 ફાલ્ગુને માઘવે ચાતિ-રાત્રં નાન્યેષુ કઠિંચિત્ ॥૬૬૩॥

તેથી બે કર્મમાસમાં સાઠ અહોરાત્ર હોય છે અને બે સૂર્યમાસના એક ઋતુમાં એકસઠ અહોરાત્ર હોય છે. ૬૫૭.

તેથી બે કર્મમાસની અપેક્ષાએ દરેક ઋતુમાં એક એક અહોરાત્ર અધિક હોય છે અને ચાર માસમાં બે અહોરાત્ર અધિક હોય છે. ૬૫૮.

વર્ષાકાળ (ચોમાસું), શીતકાળ (શીયાળો) અને ઉષ્ણકાળ (ઉનાળો) એ ચાર ચાર માસના કાળમાં ત્રીજ અને સાતમની તિથિ અધિક હોય છે (વૃદ્ધિ પામે છે.) ૬૫૯.

તે વિષે જ્યોતિષ્કરંડકમાં કહ્યું છે કે-“ચાર મહિનાનાં કાળ પ્રમાણે વર્ષાકાળ, શીતકાળ અને ઉષ્ણકાળમાં ત્રીજ અને સાતમની તિથિ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬૬૦.

વર્ષાકાળનો પ્રથમ માસ શ્રાવણ, શીતકાળનો પહેલો માસ માગશર અને ઉષ્ણકાળનો પહેલો માસ ચૈત્ર કહ્યો છે. ૬૬૧.

સૂર્ય ઋતુ પૂર્ણ થાય ત્યારે કર્મમાસની અપેક્ષાએ એક એક અહોરાત્ર અધિક હોય છે-એ વાત પ્રગટ જ છે. ૬૬૨.

અષાઢ, ભાદરવો, કારતક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ એ છ માસમાં જ અધિક તિથિ હોય છે; બીજા માસોમાં હોતી નથી. ૬૬૩.

ऋतुप्रारंभका मासा अष्येत एव कीर्त्तिताः ।

ज्योतिष्करंडप्रज्ञप्ति-वृत्त्यादेर्मतमेतकत् ॥६६४॥

भगवतीवृत्तौ तु-प्रावृट् श्रावणादिः, वर्षारान्नोऽश्वयुजादिः, शरन्मार्गशीर्षादिः, हेमंतो माघादिः, वसंतश्चैत्रादिः, ग्रीष्मो ज्येष्ठादिरिति-पक्षांतरं दृश्यते ।

इदं च पक्षांतरं जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति-सूत्रेऽपि उत्सर्पिणीनिरूपणे 'चउद्दस पढमसमए' इत्यस्मिन् सूत्रे संगृहीतमस्ति, यतस्तत्र श्रावणे मासि उत्सर्पिणी लगति, तत्रप्रथमसमय एव चतुर्दश काला युगपल्लगंति, तन्मध्ये ऋतुरप्यस्ति, तत ऋतोरप्यारंभः श्रावणे मासि भवतीति पक्षांतरमिति ज्ञेयं ।

किंच दक्षिणायनारंभकोऽपि श्रावण एव, चातुर्मासिकारंभकोऽप्ययमेव, तेन ऋत्वारंभकोऽप्यसाविति पक्षोऽपि युज्यत एवेति ।

यदि वा सूर्यवर्षमाश्रित्य युगे ऋतवः प्रथमाषाढपूर्णिमादयः स्युः, कर्मवर्षस्य तु ऋतवः श्रावणासितप्रतिपदाद्याः स्युरित्यतो वा पक्षांतरमिदं भावीति संभाव्यते, तत्त्वं त्विह तद्विद्वेद्यमिति.

તેમ જ ઋતુના પ્રારંભના માસ પણ એ છ જ કહ્યા છે. જ્યોતિષ્કરંડક અને પ્રજ્ઞપ્તિની ટીકા વગેરેનો આ મત છે. ૬૬૪.

પરંતુ ભગવતીની ટીકામાં તો “પ્રાવૃષ ઋતુ શ્રાવણથી શરૂ થાય છે, વર્ષારઋતુ આસોથી, શરદ ઋતુ માગશરથી, હેમંત ઋતુ મહાથી, વસંત ઋતુ ચૈત્રથી અને ગ્રીષ્મ ઋતુ જેઠથી શરૂ થાય છે.” એમ પખવાડીયાનું આંતરૂ દેખાય છે.

આવો પક્ષ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં પણ ઉત્સર્પિણીનું સ્વરૂપ કહેતી વખતે ‘ચઉદ્દસ પઢમસમએ’ (પહેલે સમયે ચૌદ) આ સૂત્રમાં કહેલો છે, કારણ કે તેમાં શ્રાવણ માસમાં ઉત્સર્પિણીની શરૂઆત કહેલી છે. તેના સમયે જ ચૌદ પ્રકારના કાળ એકી સાથે શરૂ થાય છે. તે ચૌદમાં ઋતુ પણ ગણેલો છે. તેથી ઋતુનો પણ આરંભ શ્રાવણ માસથી જ થાય છે, એમ બીજો પક્ષ સમજવો.

દક્ષિણાયનનો આરંભ પણ શ્રાવણથી જ થાય છે, ચાતુર્માસનો આરંભ પણ શ્રાવણથી જ થાય છે, તેથી ઋતુનો આરંભ પણ શ્રાવણથી જ થાય છે, એવો પક્ષ પણ યોગ્ય છે.

અથવા તો સૂર્યવર્ષને આશ્રયીને યુગમાં ઋતુઓ પહેલા અષાઢની પૂર્ણિમાથી શરૂ થાય છે અને કર્મવર્ષને આશ્રયીને ઋતુઓ શ્રાવણ વદ એકમથી શરૂ થાય છે. આ કારણથી પણ આ પક્ષાંતર હશે એમ સંભવે છે. તત્ત્વ તો તે વિષયના વિદ્વાન જ જાણે.

ઋતૂનામિત્યમી માસા યથાશાસ્ત્રં નિરૂપિતાઃ ।
 અથર્તુપૂરકતિથિ-જ્ઞાનાય કરણં બ્રૂવે ॥૬૬૫॥
 જિજ્ઞાસિતર્તોર્યાં સંખ્યા દ્વિગુણા સા વિધીયતે ।
 રૂપોના ક્રિયતે દ્વાભ્યાં ગુણ્યતે ચ તતઃ પુનઃ ॥૬૬૬॥
 દ્વિઃ સ્થાપ્યતેઽથ ચૈકસ્યાઃ કૃતેઽર્દ્ધે જ્ઞાયતે સુખં ।
 યુગાતીતપર્વયુક્તા-ભીષ્ટર્તોરંતિમા તિથિઃ ॥૬૬૭॥
 યથા યુગે તિથૌ કસ્યાં પ્રથમર્તુઃ સમાપ્યતે ।
 ઇતિ પ્રશ્ને ઋતુસંખ્યૈ-કકઃ સ દ્વિગુણીકૃતઃ ॥૬૬૮॥
 દ્વૌ સ્યાતાં તૌ ચ રૂપોના-વેકઃ સ દ્વિગુણઃ પુનઃ ।
 દ્વાવેવ તૌ દ્વિઃ સ્થાપ્યેતે એકત્રાર્દ્ધે કૃતે પુનઃ ॥૬૬૯॥
 એકોઽવશિષ્ટ એવં ચ દ્વિપર્વાતિક્રમે યુગે ।
 ઋતુરાઘઃ પ્રતિપદિ સંપૂર્ણઃ પ્રથમે તિથૌ ॥૬૭૦॥
 જિજ્ઞાસિતે દ્વિતીયર્તૌ દ્વાવેવ દ્વિગુણીકૃતૌ ।
 જાતાશ્ચત્વાર એકોનાસ્ત્રયસ્તે દ્વિગુણીકૃતાઃ ॥૬૭૧॥

આ પ્રમાણે ઋતુના માસો શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અહીં બતાવ્યા છે. હવે ઋતુને સમાપ્ત કરનારી તિથિને જાણવા માટે કરણ (રીત) કહું છું. ૬૬૫

જાણવાને ઈચ્છેલા ઋતુની જે સંખ્યા હોય, તેને બમણી કરવી. તેમાંથી એક બાદ કરવો, તેને ફરીથી બેએ ગુણવા. તે અંકને બે ઠેકાણે જુદો જુદો સ્થાપવો, તેમાંથી એક તરફના અંકને અર્ધ કરવો. તેમ કરવાથી યુગના વીતી ગયેલા પર્વ સહિત ઈચ્છિત ઋતુની છેલ્લી તિથિ સુખેથી જાણી શકાય છે. ૬૬૬-૬૬૭.

જેમ કે યુગમાં પ્રથમ ઋતુ કઈ તિથિએ સમાપ્ત થાય ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો ઋતુની સંખ્યા એક હોવાથી તેને બમણી કરવાથી બે (૨) થયા. તેમાંથી એક બાદ કરતાં (૨-૧=૧) બાકી રહ્યો. તેને ફરીથી બેએ ગુણતાં (૨x૧=૨) બે થયા. તેને જુદા જુદા બે ઠેકાણે સ્થાપન (૨□૨) કર્યા. તેમાંથી એક ઠેકાણે સ્થાપેલા બેને અર્ધા (૨□૧) કર્યા, તો એક આવ્યો; તેથી બે પર્વ વીતી ગયા પછી એકમને દિવસે પહેલો ઋતુ પૂર્ણ થયો એમ સિદ્ધ થયું. ૬૬૮-૬૭૦

બીજા ઋતુની છેલ્લી તિથિ જાણવાની ઈચ્છા થાય તો બેને બમણા કરવાથી ચાર (૨+૨=૪) થાય. તેમાંથી એક બાદ કરતાં ત્રણ (૪-૧=૩) રહ્યા. તેને ફરીથી બમણા કરતાં છ (૩+૩=૬) થયા. તેને બે ઠેકાણે સ્થાપન (૬□૬) કર્યા. તેમાંથી એક ઠેકાણે સ્થાપેલા છને અર્ધા કર્યા ત્યારે ત્રણ રહ્યા,

जाताः षट् ते स्थापिता द्वि-रेकत्र चार्द्धितास्त्रयः ।
 अन्यत्र तु षडेव स्युस्तदेवं प्रश्ननिर्णयः ॥६७२॥
 युगादितः षट्पर्वाणि व्यतीत्यर्त्तुर्द्वितीयकः ।
 तृतीयायां तिथौ पूर्ण एवं सर्वत्र भावना ॥६७३॥
 त्रिंशत्तमे ऋतौ जिज्ञा-सिते त्रिंशद् द्विताडिता ।
 षष्टिः स्यादथ सैकोन-षष्ठी रूपोज्झिता भवेत् ॥६७४॥
 भूयः सा द्विगुणा जात-मष्टादशोत्तरं शतं ।
 द्विः संस्थाप्य च तस्यार्द्धे कृत एकत्र शिष्यते ॥६७५॥
 एकोनषष्टिरित्येवं विवक्षितविनिश्चयः ।
 अष्टादशोत्तरे पर्व-शतेऽतीते युगादितः ॥६७६॥
 एकोनषष्टितमायां तिथौ संपूर्णतां दधौ ।
 ऋतुस्त्रिंशत्तम इति ज्ञेयं तत्त्वमिदं त्विह ॥६७७॥
 नैकोनषष्टिस्तिथयः स्युरित्येकोनषष्टिका ।
 द्वियते पंचदशभिः स्याच्छेषांकसमा तिथिः ॥६७८॥

ततश्च - युगस्य पंचमे वर्षे आषाढे प्रथमेऽस्य च ।

पूर्णः शुक्लचतुर्दश्या-मृतुस्त्रिंशत्तमोत्तमः ॥६७९॥

अने बीजे ठेकाणे तो छ छे ज (५□३); तेथी प्रश्ननो जवाभ अे आव्यो के युगनी शत्रुआतथी छे पर्व वीती गया पछी त्रीजने दिवसे बीजे ऋतु पूर्ण थयो, अेम सर्वत्र जाणवुं. ५७१-७७३.

त्रीशमो ऋतु कर्ष तिथिअे समाप्त थयो ? अेम जाणवानी छ्येछा छोय तो त्रीशने बेथी गुणवाथी सांछिठ (३०x२=६०) थया. तेमांथी अेक बाह करतां ओगणसांछिठ (६०-१=५९) रह्या, तेने इरी बेअे गुणतां अेक सो ने अढार (५९x२=११८) थया. तेने बे ठेकाणे स्थापी (११८□११८) अेकने अर्धा कर्या (११८□५९) त्यारे ओगणसांछिठ थया; तेथी कडेवाने छ्येछेली तिथिनो निर्णय थयो के युगनी शत्रुआतथी अेक सो ने अढार पर्व वीती गया पछी ओगणसाठमी तिथिने रोज त्रीशमो ऋतु समाप्त थयो. अहीं आ तत्त्व जाणवुं के ओगणसाठ तिथिअो छोती नथी, तेथी ओगणसांछिठने पंदरे भागतां जे शेष रहे ते तिथि (अने जे भागमां आवे ते पर्वमां उभेरवा); तेथी सिद्ध थयुं के-युगना पांचमा वर्षमां पडेल्ला अषाढ मासमां शुक्लपक्षनी चौदशना छेखो त्रीशमो ऋतु समाप्त थाय छे. ५७४-५७९.

અથ ચંદ્રર્તુસ્વરૂપમુચ્યતે-

સર્વર્ક્ષભોગો નક્ષત્ર-પર્યાય ઇતિ કથ્યતે ।

તે ચ ભાનોર્યુગે પંચ સપ્તષષ્ટિર્નિશાપતેઃ ॥૬૮૦॥

એકૈકસ્મિંશ્ચ નક્ષત્ર-પર્યાયે ઋતવો હિ ષટ્ ।

તતોઽર્કસ્ય યુગે ત્રિંશત્ દ્વ્યુત્તરેદોશ્ચતુઃશતી ॥૬૮૧॥

એકૈકશ્ચ મૃગાંકર્તુ-રહોરાત્રચતુષ્ટયી ।

સપ્તત્રિંશદહોરાત્ર-ભાગાશ્ચ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૬૮૨॥

વિધોર્યદેકનક્ષત્ર-પર્યાયે સપ્તવિંશતિઃ ।

અહોરાત્રાઃ સપ્તષષ્ટિ-ભાગાસ્તથૈકવિંશતિઃ ॥૬૮૩॥

તેષાં ભાગે હતે ષડ્ભિ-ર્લઘ્વા દિનચતુષ્ટયી ।

શેષં દિનત્રયં તચ્ચ સપ્તષષ્ટ્યા હતં ભવેત્ ॥૬૮૪॥

દ્વિશત્યેકોત્તરાઽત્રૈક-વિંશત્યંશવિમિશ્રણે ।

દ્વાવિંશે દ્વે શતે સપ્તષષ્ટ્યંશાનામિમે પુનઃ ॥૬૮૫॥

ષડ્ ભક્તે સપ્ત-ષષ્ટ્યંશાઃ, સપ્તત્રિંશદ્યથોદિતાઃ ।

ઇદં ચંદ્રર્તુમાનં ચ ચંદ્રસર્વર્તુસંખ્યયા ॥૬૮૬॥

હવે ચંદ્રને આશ્રયી ઋતુઓનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—સર્વ નક્ષત્રોનો ભોગવટો થાય તે નક્ષત્રપર્યાય કહેવાય છે (સૂર્ય કે ચંદ્ર સર્વ નક્ષત્રોને ભોગવી રહે તેટલો કાળ એક નક્ષત્રપર્યાય કહેવાય છે.) એક યુગમાં સૂર્યના નક્ષત્રપર્યાયો પાંચ થાય છે અને ચંદ્રના નક્ષત્રપર્યાયો સડસઠ થાય છે. ૬૮૦.

એક એક નક્ષત્રપર્યાયમાં છ છ ઋતુઓ આવે છે; તેથી એક યુગમાં સૂર્યને આશ્રયીને ત્રીશ ઋતુઓ અને ચંદ્રને આશ્રયીને ચાર સો ને બે ઋતુઓ આવે છે. ૬૮૧.

એક ચંદ્રઋતુનો કાળ ચાર અહોરાત્ર અને એક અહોરાત્રના સડસઠીયા સાડત્રીશ અંશો ($૪ \frac{૩૭}{૬૭}$) હોય છે. ૬૮૨.

કારણ કે ચંદ્રના એક નક્ષત્રપર્યાયમાં સતાવીશ અહોરાત્ર અને એક અહોરાત્રના સડસઠીયા એકવીશ ભાગ ($૨૭ \frac{૨૧}{૬૭}$) હોય છે તેને છએ ભાગવાથી ($૨૭ \div ૬=૪$ શેષ ૩) ભાગમાં ચાર દિવસ આવે છે અને શેષ ત્રણ દિવસ રહે છે તેને સડસઠે ગુણતાં બસોને એક ($૬૭ \times ૩=૨૦૧$) થાય છે. તેમાં એકવીશ અંશ ઉમેરવાથી સડસઠીયા બસો ને બાવીશ ($૨૦૧+૨૧=\frac{૨૨૨}{૬૭}$) અંશ થાય છે. ૬૮૫.

તેને છએ ભાગતાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સડસઠીયા સાડત્રીશ ($\frac{૨૨૨}{૬૭} \div ૬ = \frac{૩૭}{૬૭}$) અંશ આવે છે. આ ચંદ્રઋતુના પ્રમાણને એટલે ($૪ \frac{૩૭}{૬૭}$ ને) ચંદ્રના સર્વ ઋતુઓની સંખ્યા વડે એટલે ચારસો

ચતુઃશત્યા દ્વયુત્તરયા ગુણયતે ચેદ્ધવંતિ તત્ ।
અષ્ટાદશ શતાસ્ત્રિંશા યથોક્તા યુગવાસરાઃ ॥૬૮૭॥

અથ ચંદ્રર્તુજ્ઞાનાય કરણમુચ્યતે-

યુગાતીતપર્વસંખ્યા કાર્યા પંચદશાહતા ।
વિવક્ષિતદિનાત્પ્રાચ્યા વર્તમાનસ્ય પર્વણઃ ॥૬૮૮॥
તિથયસ્તત્ર યોજ્યંતે-ડવમરાત્રોઙ્ઙિતાથ સા ।
ચતુસ્ત્રિંશશતહતા પંચાઢ્યત્રિંશતાંચિતા ॥૬૮૯॥
શતૈર્દશોત્તરૈઃ ષડ્ઙ્ઙિભ-વિભાજ્યૈવં કૃતે સતિ ।
લભ્યંતેડતીતઋતવઃ શેષાંશાશ્ચોદ્ધરંતિ યે ॥૬૯૦॥
તેષાં ભાગે ચતુસ્ત્રિંશ-શતેનાત્ર યદાપ્યતે ।
તે દિના વર્તમાનર્ત્તોઃ શેષા અંશા દિનસ્ય ચ ॥૬૯૧॥
ચતુર્ભિઃ કલાપકં ।

દ્વિતીયપર્વેકાદશ્યાં ચંદ્રર્તુઃ કતમો યુગે ।

ઙ્ઙિતિ પ્રશ્નેડતીતમેકં પર્વ પંચદશાહતં ॥૬૯૨॥

ને બે વડે ગુણીએ ત્યારે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે એક યુગના અઢાર સો ને ત્રીશ (૪ $\frac{૩૭}{૬૭}$ x ૪૦૨ = ૧૮૩૦) અહોરાત્ર થાય છે. ૬૮૬-૬૮૭.

હવે ચંદ્રઋતુ જાણવાનું કરણ (રીત) બતાવે છે.

યુગને વિષે કહેવાને ઈચ્છેલા દિવસની પહેલાં જેટલા પર્વ વીતી ગયા હોય તેને પંદરથી ગુણવા. તેમાં ચાલતા પર્વની ગયેલી તિથિઓ ભેળવવી. તેમાંથી ક્ષયતિથિ બાદ કરવી, જે અંક રહે તેને એક સો ને ચોત્રીશથી (૧૩૪) ગુણી તેમાં ત્રણસો ને પાંચ ભેળવવા, પછી તે અંકને છ સો ને દશથી ભાગવો, ભાગમાં જે આવે તેટલા વીતી ગયેલા ઋતુ જાણવા. બાકી જે અંશ વધ્યા હોય તેને એક સો ને ચોત્રીશથી ભાગતાં, જે ભાગમાં આવે તેટલા વર્તતા ઋતુના વ્યતીત દિવસો જાણવા અને જે શેષ રહ્યા હોય, તેટલા વર્તતા દિવસોના અંશ જાણવા. ૬૮૮-૬૯૧.

ઉદાહરણ-યુગના આરંભથી બીજા પર્વની અગ્યારશને દિવસે કેટલામો ચંદ્રઋતુ ચાલે છે ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે, ત્યારે એક પર્વ વીતી ગયેલું છે તેને પંદરે ગુણતાં પંદર (૧૫x૧=૧૫) થયા. તેમાં અગ્યારશની પહેલાં દશ તિથિઓ વ્યતીત થયેલી હોવાથી દશ (૧૦) દિવસ ભેળવ્યા, ત્યારે પચ્ચીશ (૧૫x૧૦=૨૫) થયા. અહીં ક્ષયતિથિનો સંભવ નથી તેથી કાંઈ પણ બાદ કરવાનું નથી-એમ જાણવું. પછી આ પચ્ચીશને એક સો ચોત્રીશ (૧૩૪) ગુણતાં તેત્રીશ સો ને પચાસ (૨૫x૧૩૪=૩૩૫૦)

જાતાઃ પંચદશૈતેષુ ક્ષિપ્યંતે દશ વાસરાઃ ।

एकादश्याः प्रागतीता जातैवं पंचविंशतिः ॥६९३॥

अवमरात्रस्य त्वत्र संभवो नास्तीति ज्ञेयं ।

चतुस्त्रिंशशतघ्नाऽसौ त्रयस्त्रिंशच्छती भवेत् ।

पंचाशदधिकાस्यां च पंचाढ्यां त्रिंशतीं ક્ષિપેત્ ॥६९४॥

शतानि पंचपंचाशा-न्येवं षट् त्रिंशदेषु च ।

शतैर्दशोत्तरैः षड्भिर्भक्तेष्वाप्येत पंचकं ॥६९५॥

અંશાશ્ચ શેષાસ્તિષ્ઠંતિ પંચાઢ્યાનિ શતાનિ ષટ્ ।

चतुस्त्रिंशशतेनैषां भागे लब्धं चतुष्टयं ॥६९६॥

एकोनसप्ततिश्चांशाः शेषास्ते द्वयपवर्तिताः ।

લઢ્યાઃ સાઢ્ઢ્ઢાશ્ચતુસ્ત્રિંશ-ત્સપ્તષષ્ટિલવા ઇતિ ॥६९७॥

अतीताः पंच ऋतवः षष्ठर्तोश्च गता दिनाः ।

चत्वारः पंचमस्याह्नः सप्तषष्टिभवा लवाः ॥६९८॥

गताः साढ्ढाश्चतुस्त्रिंशत् साढ्ढौ द्वौ सप्तषष्टिजौ ।

ચંદ્રર્ત્તૈ સ્તસ્તદા ષષ્ઠે ભાગૌ ન્યૂનતયાંચિતૌ ॥६९९॥

एवमन्यत्रापि भाव्यं.

अथ चंद्रर्तुसंपूर्ति-तिथेः करणमुच्यते ।

तत्र बोध्यो ध्रुवराशिः पंचोपेतं शतत्रयं ॥७००॥

થાય છે. તેમાં ત્રણ સો ને પાંચ (૩૦૫) ભેળવવા. ત્યારે છત્રીશ સો ને પંચાવન (૩૩૫૦x૩૦૫=૩૬૫૫) થાય છે. તેને છ સો દશે (૬૧૦) ભાગતાં ભાગમાં પાંચ આવે છે અને બાકી છસોને પાંચ (૬૦૫) શેષ રહે છે. તે (૬૦૫)ને એક સો ચોત્રીશ (૬૦૫ ÷ ૧૩૪=૪) ભાગતાં ભાગમાં ચાર આવે છે અને બાકી ઓગણસીતેર (૬૮) અંશો શેષ રહે છે. તે (૬૮)ને બેથી ભાગતાં સડસઠીયા સાડીચોત્રીશ (૬૮ ÷ ૨ = $\frac{૩૪}{૨}$) અંશો આવે છે; તેથી જવાબ એ આવ્યો કે પાંચ ઋતુઓ વીતી ગયા છે, છઠ્ઠા ઋતુના ચાર દિવસ ગયા છે અને પાંચમા દિવસના સડસઠીયા સાડીચોત્રીશ અંશો ગયા છે. તે વખતે છઠ્ઠા ચંદ્રઋતુના સડસઠીયા અઢી ભાગ બાકી છે એમ જાણવું. ૬૮૨-૬૮૮.

આ રીતે અન્ય સ્થળે પણ જાણવું.

હવે ચંદ્રઋતુ કઈ તિથિએ પૂર્ણ થાય ? તે જાણવા માટે કરણ કહે છે.—આ કરણને વિષે પ્રથમ ત્રણસો ને પાંચ (૩૦૫) ધ્રુવરાશિ જાણવો. ૭૦૦.

ચતુસ્ત્રિંશશતત્ચિત્રા-હોરાત્રસ્ય લવા અમી ।
 જેયા જેયો ધ્રુવરાશિ-નક્ષત્રકરણોઽપ્યસૌ ॥૭૦૧॥
 અયં દ્વચુત્તરવૃદ્ધેન ધ્રુવરાશિર્નિહન્યતે ।
 રાશિનૈકાદિના દ્વ્યાઢ્ય-ચતુઃશતતમાવધિ ॥૭૦૨॥
 એકેનાદ્યે મૃગાંકર્ત્તૌ ધ્રુવરાશિર્નિહન્યતે ।
 જિજ્ઞાસિતે દ્વિતીયે તુ ધ્રુવાંકસ્તાઙ્ચતે ત્રિભિઃ ॥૭૦૩॥

एवं च - द्वायाढ्यचतुःशततम-जिज्ञासायां तु ताड्यते ।
 ध्रुवराशिस्त्रचुत्तराष्ट - शतमानेन राशिना ॥७०४॥
 राशिद्वयुत्तरया वृद्ध्या वर्द्धमानो हि जायते ।
 रूपोनो द्विगुणः स्वस्वा-भीष्टचंद्रर्तुमानतः ॥७०५॥
 यथा तृतीये चंद्रर्तौ वृद्ध्या द्व्युत्तरया भवेत् ।
 गुणकः पंचमः सोऽस्माद्रूपोनो द्विघ्न एव हि ॥७०६॥

એક અહોરાત્રને એક સો ને ચોત્રીશે ભાગતાં આવેલા આ લવો છે $\frac{304}{138}$; આ ધ્રુવરાશિ નક્ષત્રના કરણમાં પણ સમજવો. ૭૦૧.

આ (૩૦૫) ધ્રુવરાશિને એકથી આરંભીને આગળ આગળ બે-બે વધતા અંક વડે ચાર સો ને બે વડે (૪૦૨) ચંદ્રઋતુ સુધી ગુણવો. ૭૦૨.

જેમ કે પહેલો ચંદ્રઋતુ જાણવાની ઈચ્છા હોય, તો ધ્રુવરાશિને એકથી ગુણવો અને બીજો ચંદ્રઋતુ જાણવાની ઈચ્છા હોય તો ધ્રુવરાશિને ત્રણ વડે ગુણવો. ૭૦૩.

એ પ્રમાણે છેવટે ચાર સો ને બેમો ચંદ્રઋતુ જાણવાની ઈચ્છા હોય તો ધ્રુવરાશિને આઠ સો ને ત્રણ વડે ગુણવો. ૭૦૪.

અર્થાત્ અહીં જેટલામો ચંદ્રઋતુ જાણવાની ઈચ્છા હોય તે અંકને બમણો કરી તેમાંથી એક બાદ કરીએ ત્યારે એકથી આગળ આગળ બે-બેની વૃદ્ધિવાળો અંક પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૦૫.

જેમકે ત્રીજો ચંદ્રઋતુ જાણવાને ઈષ્ટ હોય, તો બે-બેની વૃદ્ધિવાળો પાંચનો અંક આવે છે. તે પાંચનો અંક ત્રણને બમણા કરી એક બાદ કરીએ ત્યારે આવે છે. (એ જ રીતે ચાર સો ને બેમાં ચંદ્રઋતુને જાણવાની ઈચ્છા હોય, તો તેને બમણા કરી એક બાદ કરતાં આઠ સો ને ત્રણ આવે છે.) ૭૦૬.

તતસ્તથા તાડિતોઽસૌ ધ્રુવરાશિર્વિભજ્યતે ।
 ચતુસ્ત્રિંશશતેનાયં તિથિશ્ચંદ્રર્તુપૂર્ત્તિભાગ્ ॥૭૦૭॥
 યથા દ્વિતીયચંદ્રર્તુ-પૃચ્છાયાં ત્રિગુણીકૃતા ।
 પંચાઢ્યા ત્રિશતી પંચ-દશાઢ્યાઃ સ્યુઃ શતા નવ ॥૭૦૮॥
 ચતુસ્ત્રિંશશતેનૈષાં ભાગે ષટ્ કરમાગતાઃ ।
 શેષમેકાદશશતં તદ્ દ્વિકેનાપવર્ત્યતે ॥૭૦૯॥
 અધ્યર્દ્ધાઃ પંચપંચાશત્ લવાઃ સ્યુઃ સપ્તષષ્ટિજાઃ ।
 તદેવમિષ્ટચંદ્રર્તુ-નિશ્ચયોઽયમુપસ્થિતઃ ॥૭૧૦॥
 યુગાદેઃ ષટ્સ્વતીતેષુ દિનેષુ સપ્તમસ્ય ચ ।
 અધ્યર્દ્ધૈઃ પંચપંચાશ-તાંશકૈઃ સપ્તષષ્ટિજૈઃ ॥૭૧૧॥
 વ્યતીતૈઃ સ્યાન્મૃગાંકર્તુ-દ્વિતીયઃ પૂર્ણતાં ગતઃ ।
 કાર્યા વિચક્ષણૈરેવં સર્વત્રાન્યત્ર ભાવના ॥૭૧૨॥
 અથ સૂર્યર્તુસંપૂર્તૌ ભોગ્યમિંદોસ્તથા રવેઃ ।
 યત્રક્ષત્રં ભવેત્તસ્ય જ્ઞાનાય કરણં બ્રુવે ॥૭૧૩॥

ત્યાર પછી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૮૦૩ ને ૩૦૫ વડે ગુણેલા આ ધ્રુવરાશિને એક સો ને ચોત્રીશે ભાગવાથી ચંદ્રઋતુની સમાપ્તિની તિથિ આવે છે.^૧ ૭૦૭.

ઉદાહરણ:- બીજો ચંદ્રઋતુ કઈ તિથિએ પૂર્ણ થાય ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો ધ્રુવરાશિ ત્રણ સો ને પાંચને (૩૦૫) ત્રણે ગુણતાં નવ સો ને પંદર (૩૦૫x૩=૯૧૫) થાય છે. તેને એક સો ચોત્રીશે (૯૧૫ ÷ ૧૩૪=૬) ભાગતાં છ ભાગમાં આવે છે. બાકી એક સો ને અગ્યાર (૧૧૧) શેષ રહે છે. તેને બે વડે ભાગવા, ત્યારે સડસઠીયા સાડીપંચાવન (૧૧૧ ÷ ૨=૫૫૫) અંશો આવે છે, તેથી ઈચ્છેલા (બીજા) ચંદ્રઋતુની સમાપ્તિનો આ નિશ્ચય થયો કે યુગની શરૂઆતથી છ દિવસો ગયા પછી સાતમા દિવસના સડસઠીયા સાડીપંચાવન ($\frac{૫૫૫}{૬૭}$) અંશો જાય તે વખતે બીજો ચંદ્રઋતુ પૂર્ણ થયો. એ પ્રમાણે બીજે સર્વ ઠેકાણે વિચક્ષણોએ જાણવું. ૭૦૮-૭૧૨.

હવે સૂર્યઋતુની સમાપ્તિ વખતે ચંદ્ર તથા સૂર્યનું જે ભોગ્ય નક્ષત્ર હોય તે જાણવા માટે કરણ કહું છું. ૭૧૩.

૧.	અભીષ્ટચન્દ્રર્તુઃ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
	દ્યુત્તરવૃદ્ધરાશિ	૧	૩	૫	૭	૯	૧૧	૧૩	૧૫	૧૭	૧૯

ધ્રુવાંકરાશિર્જેયોઽત્ર પંચોપેતં શતં ત્રયં ।
 ચતુસ્ત્રિંશશતચ્છિન્ના-હોરાત્રાંશાત્મકોઽસ્ત્યયં ॥૭૧૪॥
 એકાદિદ્વચુત્તરેણામું ત્રિંશદંતેન રાશિના ।
 હત્વા શોધનકાન્યસ્મા-દ્વક્ષ્યમાણાનિ શોધયેત્ ॥૭૧૫॥
 તેષુ યચ્છોધ્યમાનેષુ સર્વાગ્રેણ ન શુદ્ધ્યતિ ।
 સૂર્યર્તુપૂર્તૌ નક્ષત્રં સ્યાચ્ચંદ્રસ્ય રવેરપિ ॥૭૧૬॥
 રાશેદ્વ્યુત્તરવૃદ્ધસ્ય જ્ઞેયા પ્રાગ્વત્પ્રરૂપણા ।
 બોધ્યા શોધનકાનાં તુ પ્રાજ્ઞૈઃ પ્રજ્ઞાપનાસકૌ ॥૭૧૭॥
 અર્ધક્ષેત્રે સપ્તષષ્ટિ-ઋક્ષે શોધનકં સ્મૃતં ।
 સમક્ષેત્રે ચતુસ્ત્રિંશં શતં શોધનકં ભવેત્ ॥૭૧૮॥
 સાર્ધક્ષેત્રે ચ નક્ષત્રે સ્યાદેકાઢ્યં શતદ્વયં ।
 ઇંદોરભિજિતો ભાનિ શોધ્યાન્યર્કસ્ય પુષ્યતઃ ॥૭૧૯॥

અહીં ત્રણસો ને પાંચ (૩૦૫) ધ્રુવાંક રાશિ જાણવો. અહોરાત્રનાં એક સો ચોત્રીશ ભાગરૂપ ત્રિરાશિ ^{૩૦૫} ૧૩૪ છે. ૭૧૪.

એકથી આરંભીને આગળ આગળ બે-બેની વૃદ્ધિ વડે (૧-૩-૫ વિગેરે વડે) ત્રીશ સુધી તે ધ્રુવાંકની રાશિને ગુણવો. પછી તેમાંથી આગળ કહેવાશે, તે પ્રમાણે બાદબાકી કરવી. બાદબાકી કરતાં કરતાં જ્યારે બીલકુલ બાદ ન થાય, ત્યારે સૂર્યઋતુની સમાપ્તિ કરનારું ચંદ્ર અને સૂર્યનું નક્ષત્ર આવે છે. ૭૧૫-૭૧૬.

આગળ આગળ બે-બેની વૃદ્ધિવાળા રાશિની પ્રરૂપણા પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જાણવી અને બાદબાકી કરવાની પ્રરૂપણા પંડિતોએ આ પ્રમાણે જાણવી. ૭૧૭.

અર્ધક્ષેત્રવાળા નક્ષત્ર હોય તો અડસઠ બાદ કરવા-એમ કહ્યું છે, સમક્ષેત્ર નક્ષત્ર હોય તેમાંથી એક સો ને ચોત્રીશ બાદ કરવા. ૭૧૮.

અને સાર્ધક્ષેત્ર નક્ષત્ર હોય તો તેમાંથી બસો ને એક બાદ કરવા. તેમાં ચંદ્રનું ભોગ્ય નક્ષત્ર લાવવું હોય, તો અભિજિત્ નક્ષત્રથી બાદબાકી કરવી અને સૂર્યનું ભોગ્ય નક્ષત્ર લાવવું હોય, તો પુષ્ય નક્ષત્રથી બાદબાકી કરવી. ૭૧૯.

ઋક્ષસ્યાભિજિતઃ પૂર્વ દ્વિચત્વારિંશદંશકાન્ ।
 રાશેર્વિશોઘયેત્તસ્મા-ચ્ચંદ્રયુક્તર્ક્ષચિંતને ॥૭૨૦॥
 સૂર્યર્ક્ષયોગચિંતાયાં ચાદૌ પુષ્યસ્ય શોઘયેત્ ।
 અષ્ટાશીતિં તતઃ શોઘ્યા-ન્યુદૂનિ પ્રોક્તવત્ક્રમાત્ ॥૭૨૧॥
 યથા પ્રથમસૂર્યર્તુઃ કસ્મિન્નુદુપશાલિનિ ।
 નક્ષત્રે પૂર્ણતામેતિ યુગે તત્રેદમાદિશેત્ ॥૭૨૨॥
 પ્રાગુક્તો ધ્રુવરાશિર્યઃ પંચોપેતં શતત્રયં ।
 એકેન ગુણિતઃ સોઽયં તાવાનેવ વ્યવસ્થિતઃ ॥૭૨૩॥
 તસ્માદભિજિતઃ શુદ્ધા દ્વાચત્વારિંશદાદિતઃ ।
 સત્રિષષ્ટિ શતદ્વંદ્વં શેષં તસ્માચ્ચ શોઘ્યતે ॥૭૨૪॥
 શ્રુતેઃ શતં ચતુસ્ત્રિંશ-મથ શેષં શતં સ્થિતં ।
 એકોનત્રિંશમસ્માચ્ચ ઘનિષ્ઠા તુ ન શુઘ્યતિ ॥૭૨૫॥

તત્તશ્ચ - એતાવત્સુ ઘનિષ્ઠાયા ભુક્તેષ્વંશેષ્વિહેંદુના ।
 સૂર્યર્તુઃ પ્રથમઃ પૂર્ણ ઇતિ પૂર્વોક્તનિર્ણયઃ ॥૭૨૬॥

તેમજ ચંદ્રના ભોગ્ય નક્ષત્રનો વિચાર કરવો હોય, તો તે ધ્રુવાંક રાશિમાંથી પ્રથમ અભિજિત્ નક્ષત્રના બેતાળીશ (૪૨) અંશો બાદ કરવા, અને સૂર્ય નક્ષત્રના યોગનો વિચાર કરવો હોય, ત્યારે તે ધ્રુવાંક રાશિમાંથી પ્રથમ પુષ્ય નક્ષત્રના અઠ્યાશી (૮૮) અંશો બાદ કરવા અને ત્યારપછી કહેલા ક્રમ પ્રમાણે પછીના નક્ષત્રના અંશો બાદ કરવા. ૭૨૦-૭૨૧.

ઉદાહરણ- યુગને વિષે પહેલો સૂર્યઋતુ કયા ચંદ્રનક્ષત્રમાં સંપૂર્ણ થાય છે ? એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેના જવાબમાં આ પ્રમાણે. ૭૨૨.

પ્રથમ જે ત્રણ સો ને પાંચનો ધ્રુવરાશિ કલ્પો છે, તેને એકે ગુણતાં તેટલા જ (૩૦૫x૧=૩૦૫) આવે છે. તેમાંથી પ્રથમ અભિજિત્ના બેતાળીશ અંશો બાદ કરતાં, બાકી બસો ને ત્રેસઠ (૩૦૫-૪૨=૨૬૩) રહે છે. તેમાંથી શ્રવણ નક્ષત્રના એક સો ને ચોત્રીશ (૧૩૪) અંશો બાદ કરતાં એક સો ને ઓગણત્રીશ (૨૬૩-૧૩૪=૧૨૯) શેષ રહે છે અને તેમાંથી ઘનિષ્ઠાના અંશો બાદ થઈ શકતા નથી. તેથી ચંદ્ર વડે ઘનિષ્ઠાના ૧૨૯ અંશો ભોગવાઈ જાય, ત્યારે પહેલો સૂર્યઋતુ પૂર્ણ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૨૩-૭૨૬.

अथ प्रथमसूर्यर्तु-पूर्त्तौ सूर्यर्क्षमुच्यतां ।
 ध्रुवांकोऽत्रापि पूर्वोक्तः पंचोपेतं शतत्रयं ॥७२७॥
 एतच्चैकेन गुणितं तादृगेव व्यवस्थितं ।
 अष्टाशीतिः शोध्यतेऽस्मात् पुष्यस्य प्रथमं ततः ॥७२८॥
 शेषे च द्वे शते सप्त-दशाढ्ये शोध्यते ततः ।
 अश्लेषायाः सप्तषष्टिः शेषं सार्द्धं शतं स्थितं ॥७२९॥
 शतमस्माच्चतुस्त्रिंशं मघासंबंधि शोध्यते ।
 षोडशावस्थिताः शेषास्तदेष प्रश्ननिर्णयः ॥७३०॥
 सूर्येण पूर्वफाल्गुन्या भागेषु षोडशस्विह ।
 भुक्तेषु प्रथमोऽर्कर्तुः संपूर्ण इति बुध्यतां ॥७३१॥

लोके तु - मासौ मार्गादिकौ द्वौ द्वा-वृत्तुर्हेमंत एव च ।
 शिशिरश्च वसंतश्च ग्रीष्मो वर्षास्तथा शरत् ॥७३२॥
 ऋतुभिश्चायने भानोः शिशिराद्यैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 उदग्याम्याभिधे ताभ्यां द्वाभ्यामर्कस्य वत्सरः ॥७३३॥

બીજાં ઉદાહરણ- યુગને વિષે પહેલો સૂર્યઋતુ કયા સૂર્યનક્ષત્રમાં પૂર્ણ થાય છે ? તે કહો, એમ કોઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેના જવાબમાં આ પ્રમાણે કહેવું. અહીં પણ પૂર્વે કહેલો ધ્રુવાંક ત્રણ સો ને પાંચ (૩૦૫) છે. તેને એકથી ગુણતાં તેટલા જ (૩૦૫x૧=૩૦૫) થાય છે. તેમાંથી પ્રથમ પુષ્ય નક્ષત્રના અઠ્યાશી (૮૮) અંશ બાદ કરવા. બાદ કરતાં બાકી બસો ને સતર (૩૦૫-૮૮=૨૧૭) રહે છે. તેમાંથી અશ્લેષા નક્ષત્રના સડસઠ (૬૭) અંશો બાદ કરતાં બાકી એક સો ને પચાશ (૨૧૭-૬૭=૧૫૦) રહે છે તેમાંથી મઘા નક્ષત્રના એક સો ને ચોત્રીશ (૧૩૪) બાદ કરતાં બાકી સોળ (૧૫૦-૧૩૪=૧૬) રહે છે; તેથી પ્રશ્નનો નિર્ણય આ પ્રમાણે થયો કે-સૂર્ય પૂર્વફાલ્ગુની નક્ષત્રના સોળ (૧૬) અંશ ભોગવે ત્યારે પહેલો સૂર્યઋતુ પૂર્ણ થાય છે, એમ જાણવું. ૭૨૭-૭૩૧.

લૌકિક શાસ્ત્રમાં તો આ પ્રમાણે કહ્યું છે-માગસર માસથી બે-બે માસનો એક એક ઋતુ છે, તે આ પ્રમાણે-હેમંત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ્. ૭૩૨.

શિશિરાદિ ત્રણ ત્રણ ઋતુથી સૂર્યના ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન થાય છે અને તે બે અયનથી સૂર્યનું એક વર્ષ થાય છે. ૭૩૩.

इति श्रूयते ॥ इति ऋतुप्रकरणं ॥
 ऋतौ ऋतौ द्वौ द्वौ मासा-वित्यद्वे द्वादशैव ते ।
 नामान्येषां द्विधा लौकि-कानि लोकोत्तराणि च ॥७३४॥

તત્ર લૌકિકાન્યેવં -

स्याच्छ्रावणो भाद्रपद आश्विनः कार्तिकोऽपि च ।
 मार्गशीर्षश्च पौषश्च माघः फाल्गुन एव च ॥७३५॥
 चैत्रस्तथा च वैशाखो ज्येष्ठाषाढाविति क्रमात् ।
 लोकोत्तराण्यथोच्यन्ते नामान्येषां यथाक्रमम् ॥७३६॥
 अभिनंदित इत्याद्यो द्वितीयः स्यात्प्रतिष्ठितः ।
 तृतीयो विजयाख्यः स्या-च्चतुर्थः प्रीतिवर्द्धनः ॥७३७॥
 पंचमो भवति श्रेयान् षष्ठः शिव इति स्मृतः ।
 सप्तमः शिशिरः ख्यातो हिमवानिति चाष्टमः ॥७३८॥
 वसंतमासो नवमस्ततः कुसुमसंभवः ।
 एकादशो निदाघो द्वा-दशो वनविरोहकः ॥७३९॥

અત્ર સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તૌ અભિનંદિતસ્થાનેભિનંદ ઇતિ, વનવિરોહસ્થાને વનવિરોધીતી દ્રષ્યતે.

એ પ્રમાણે સંભળાય છે. ઈતિ ઋતુપ્રકરણ.

એક એક ઋતુના બે-બે માસ હોય છે, તેથી એક વર્ષમાં બાર માસ થાય છે.

તે માસનાં નામ લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારે છે. ૭૩૪.

તેમાં લૌકિક માસનાં નામ આ પ્રમાણે અનુક્રમે છે—શ્રાવણ, ભાદરવો, આસો, કારતક, માગસર, પોષ, મહા, ફાગણ, ચૈત્ર વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને અષાઢ.

હવે લોકોત્તર માસનાં નામ અનુક્રમે કહીએ છીએ. ૭૩૫-૭૩૬.

પહેલો અભિનંદિત, બીજો પ્રતિષ્ઠિત, ત્રીજો વિજય, ચોથો પ્રીતિવર્ધન, પાંચમો શ્રેયાન્; છઠો શિવ, સાતમો શિશિર, આઠમો હિમવાન, નવમો વસંત, દસમો કુસુમ સંભવ, અગ્યારમો નિદાઘ અને બારમો વનવિરોહક છે. ૭૩૭-૭૩૮.

અહીં સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિની ટીકામાં અભિનંદિતને ઠેકાણે અભિનંદ અને વનવિરોહને ઠેકાણે વનવિરોધી એવાં નામ દેખાય છે.

પ્રતિમાસં ચ પક્ષૌ દ્વૌ બહુલઃ શુક્લ એવ ચ ।
 આઘઃ પિષ્ઠીયમાનેંદુ-ર્મુચ્યમાનવિધુઃ પરઃ ॥૭૪૦॥
 પ્રતિપક્ષં પંચદશ દિવસા રાત્રયોઽપિ ચ ।
 પ્રતિપદ્ધિવસો યાવ-દંતે પંચદશીદિનઃ ॥૭૪૧॥
 પૂર્વાગનામા પ્રથમઃ પરઃ સિદ્ધમનોરમઃ ।
 મનોહરસ્તુતીયઃ સ્યા-ઘ્ચશોભદ્રસ્તુરીયકઃ ॥૭૪૨॥
 પરો યશોધરઃ ષષ્ઠઃ સર્વકામસમૃદ્ધકઃ ।
 સપ્તમસ્તિવદ્રમૂર્ધ્વાભિ-ષિક્તઃ સૌમનસોઽષ્ટમઃ ॥૭૪૩॥
 ઘનંજયસ્તુ નવમોઽર્થસિદ્ધો દશમઃ સ્મૃતઃ ।
 એકાદશશ્ચાભિજાતો દ્વાદશોઽત્યશનાભિધઃ ॥૭૪૪॥
 શતંજયસ્તદગ્ર્યઃ સ્યાદગ્નિવેશ્મા ચતુર્દશઃ ।
 પંચદશસ્તૂપશમ-સંજ્ઞકો દિવસો મતઃ ॥૭૪૫॥
 અહ્નાં પંચદશાનામ-પ્યેતાઃ સંજ્ઞાઃ શ્રુતે સ્મૃતાઃ ।
 અથાહ્વયક્રમઃ પંચ-દશાનામુચ્યતે નિશાં ॥૭૪૬॥
 ઉત્તમા ૧ ચ સુનક્ષત્રા ૨ એલાપત્યા ૩ યશોધરા ૪ ।
 સૌમનસા ૫ શ્રીસંભૂતા ૬ વિજયા ૭ વૈજયંત્યપિ ૮ ॥૭૪૭॥

દરેક માસમાં કૃષ્ણપક્ષ અને શુક્લપક્ષ એમ બે પખવાડીયાં હોય છે. તેમાં પહેલા કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્ર ઢંકાતો જાય છે (ક્ષીણ થાય છે) અને બીજા શુક્લપક્ષમાં વૃદ્ધિ પામે છે. ૭૪૦.

દરેક પક્ષમાં પંદર દિવસો અને પંદર રાત્રિઓ હોય છે. તેમાં પહેલો પ્રતિપદ્ધનો દિવસ અને છેલ્લો પૂર્ણિમાનો દિવસ હોય છે. ૭૪૧.

તેમાં પહેલા દિવસનું નામ પૂર્વાગ, બીજો સિદ્ધમનોરમ, ત્રીજો મનોહર, ચોથો યશોભદ્ર, પાંચમો યશોધર, છઠ્ઠો સર્વકામસમૃદ્ધક, સાતમો ઈંદ્રમૂર્ધ્વાભિષિક્ત, આઠમો સૌમનસ, નવમો ઘનંજય, દશમો અર્થસિદ્ધ, અગ્યારમો અભિજાત, બારમો અત્યશન, તેરમો શતંજય, ચૌદમો અગ્નિ વેશ્મા અને પંદરમો દિવસ ઉપશમ નામનો કહ્યો છે. ૭૪૨-૭૪૫.

આ પ્રમાણે પંદર દિવસોનાં નામ શ્રુતમાં કહેલાં છે. હવે પંદરે રાત્રિઓનાં નામ અનુક્રમે કહીએ છીએ. ૭૪૬.

ઉત્તમા ૧, સુનક્ષત્રા ૨, એલાપત્યા, ૩, યશોધરા, ૪ સૌમનસા ૫, શ્રીસંભૂતા ૬, વિજયા ૭, વૈજયંતી ૮, જયંતી ૯, અપરાજિતા ૧૦, ઈચ્છા ૧૧, સમાહારા ૧૨, તેજા ૧૩, અતિતેજા

જયંતી ૮ નવમી જ્ઞેયા દશમી ચાપરાજિતા ૧૦ ।
 ઇચ્છા ૧૧ તથા સમાહારા ૧૨ ભવેત્તેજા ૧૩ સ્ત્રયોદશી ૧૧૭૪૮॥
 અતિતેજા ૧૪ સ્તતો દેવા-નંદા ૧૫ પંચદશી ભવેત્ ।
 નામાંતરં ભવત્યસ્યા નૂનં નિરતિરિત્યપિ ૧૧૭૪૯॥

इत्यहोरात्राणां दिनरात्रिनामानि ।

તિથયોઽપિ સ્મૃતાઃ પંચ-દશ દ્વેષા ભવંતિ તાઃ ।
 દિનરાત્રિવિભેદેન તાસાં નામાન્યથ બ્રુવે ૧૧૭૫૦॥
 નંદા ૧ ભદ્રા ૨ જયા ૩ તુચ્છા ૪ પૂર્ણે ૫ ત્યાવર્ત્યતિ ત્રિણઃ ।
 પંચૈવં ત્રિગુણાઃ પંચ-દશોક્તાસ્તિથયો જિનૈઃ ૧૧૭૫૧॥
 નંદાઠ્ઠ્યા પ્રતિપત્ ષષ્ઠી ભવેદેકાદશી તથા ।
 દ્વિતીયા સપ્તમી દ્વાદ-શ્યેતા ભદ્રાભિઘા મતાઃ ૧૧૭૫૨॥
 જયાસ્તુતીયાષ્ટમ્યૌ ચ ત્રયોદશી ચ કીર્તિતાઃ ।
 ચતુર્થો નવમી ભૂતે-ષ્ટા ચ તુચ્છાહ્વયાઃ સ્મૃતાઃ ૧૧૭૫૩॥
 પંચમી દશમી પંચ-દશી પૂર્ણાભિઘા ઙ્ઠમાઃ ।
 અહસ્તિથીનાં નામાનિ જ્ઞેયાન્યેવં યથાક્રમં ૧૧૭૫૪॥

૧૪ અને પંદરમી દેવાનંદા છે. આ દેવાનંદાનું બીજું નામ નિરતિ પણ છે. ૭૪૭-૭૪૮.

આ પ્રમાણે દિવસ રાત્રિનાં નામ કહ્યાં છે.

તિથિઓ પણ પંદર છે. તે પણ દિવસ અને રાત્રિના ભેદથી બે પ્રકારની છે, તેનાં નામ હું કહું છું. ૭૫૦.

નંદા ૧, ભદ્રા, ૨, જયા ૩, ઈચ્છા ૪, પૂર્ણા ૫. આ પાંચ નામને ત્રણ વાર આવર્તન કરવા. પાંચને ત્રણગણા કરવાથી પંદર તિથિઓ થાય છે-એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૭૫૧.

તેમાં પ્રતિપદા, છઠ અને અગ્યારશ, એ ત્રણ તિથિઓ નંદા નામની છે. બીજ, સાતમ અને બારશ, એ ત્રણ તિથિઓ ભદ્રા નામની છે. ૭૫૨.

ત્રીજ, આઠમ અને તેરશ, એ ત્રણ તિથિઓ જયા નામની છે, ચોથ, નોમ અને ચૌદશ, એ ત્રણ તિથિઓ તુચ્છા (રિક્તા) નામની છે. ૭૫૩.

પાંચમ, દશમ અને પુનમ, એ તિથિઓ પૂર્ણા નામની કહેવાય છે. આ પ્રમાણે દિવસની તિથિનાં નામો અનુક્રમે જાણવાં. ૭૫૪.

ઉગ્રવતી ભોગવતી તૃતીયા ચ યશોમતી ।

સર્વસિદ્ધા શુભનામા પંચૈતાસ્તિથયસ્ત્રિણઃ ॥૭૫૫॥

અયં ભાવઃ—ઉગ્રવત્યભિધાનેન નંદાતિથિર્નિશાતિથિઃ ।

ભદ્રાતિથિનાં રજની—તિથિર્ભોગવતીતિ ચ ॥૭૫૬॥

યશોમતીતિ ચ જ્ઞેયા જયાનાં યામિનીતિથિઃ ।

તુચ્છા રાત્રિતિથિર્જ્ઞેયા સર્વસિદ્ધેતિ નામતઃ ॥૭૫૭॥

શુભનામા ભવેત્પૂર્ણા તિથી રાત્રિતિથિઃ સ્ફુટં ।

એવં પંચદશ જ્ઞેયા રજનીતિથયો બુદ્ધૈઃ ॥૭૫૮॥

एषां पंचदशानां तिथीनां स्वामिनश्चैवं लौकिकशास्त्रेषु निरूपिताः

તિથિપાશ્ચતુર્મુખ ૧ વિઘાતૃ ૨ વિષ્ણવો ૩ યમ ૪,

શીતદીધિતિ ૫ વિશાખ ૬ વજ્રિણઃ ૭ ।

વસુ ૮ નાગ ૯ ધર્મ ૧૦ શિવ ૧૧ તિગ્મરશ્મયો ૧૨,

મદનઃ ૧૩ કલિ ૧૪ સ્તદનુ વિશ્વ ૧૫ इत्यपि ॥૭૫૯॥

તિથૌ હિ દર્શસંજ્ઞકે પિતૃનુશંત્યધીશ્વરાન્ ।

ત્રયોદશીતૃતીયયોઃ સ્મૃતસ્તુ વિત્તપોડપરૈઃ ॥૭૬૦॥

ઉગ્રવતી, ભોગવતી, યશોમતી, સર્વસિદ્ધા અને શુભા નામની આ પાંચ તિથિઓને ત્રણવાર આવર્તન કરવી. ૭૫૫.

અહીં ભાવાર્થ એ છે કે—નંદા તિથિ (૧-૬-૧૧)ની રાત્રિની તિથિ ઉગ્રવતી નામની જાણવી, ભદ્રાતિથિ (૨-૭-૧૨)ની રાત્રિની તિથિ ભોગવતી નામની જાણવી. ૭૫૬.

જ્યા તિથિ (૩-૮-૧૩)ની રાત્રિની તિથિ યશોમતી જાણવી, તુચ્છા તિથિ (૪-૯-૧૪) ની રાત્રિની તિથિ સર્વસિદ્ધા નામની જાણવી. ૭૫૭.

અને પૂર્ણા તિથિ (૫-૧૦-૧૫)ની રાત્રિની તિથિ શુભા નામની જાણવી. આ પ્રમાણે પંડિતોએ પંદર રાત્રિની તિથિઓ જાણવી. ૭૫૮.

આ પંદર તિથિઓના સ્વામી લૌકિક શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યા છે.—ચતુર્મુખ (બ્રહ્મા) ૧, વિઘાતા ૨, વિષ્ણુ ૩, યમ ૪, શીતદીધિતિ (ચંદ્ર) ૫, વિશાખ, ૬, વજ્રિ ૭, વસુ ૮, નાગ ૯, ધર્મ ૧૦, શિવ ૧૧, તિગ્મરશ્મિ (સૂર્ય) ૧૨, મદન ૧૩, કલિ ૧૪, અને વિશ્વ ૧૫. આ અનુક્રમે પંદર તિથિઓના પંદર સ્વામીઓ છે. ૭૫૯.

મતાંતરે ચ-વહિન ૧ વિરઞ્ચો ૨ ગિરિજા ૩ ગણેશઃ ૪,
 ફળી ૫ વિશાખો ૬ દિનકૃત્ ૭ મહેશઃ ૮ ।
 દુર્ગા ૯ તકો ૧૦ વિશ્વ ૧૧ હરિ ૧૨,

સ્મરાશ્ચ ૧૩ શર્વઃ ૧૪ શશી ૧૫ ચેતિ પુરાણઘ્ણાઃ ॥૭૬૧॥

ઘ્ણાં દેવાનાં પ્રતિષ્ઠાદૌ ચ તત્તત્તિથીનામુપયોગઃ, જિનસ્ય તુ પ્રતિષ્ઠાદૌ સર્વેઽપિ
 તિથિનક્ષત્રકરણક્ષણાનામ્ શુદ્ધત્વે સત્યુપયોગિન એવ, તસ્ય સર્વદેવાધિદેવત્વાદિત્યા-
 ઘ્વારંભસિદ્ધિવાર્તિકે ।

અહોરાત્રતિથિનાં ચ વિશેષોઽયમુદીરિતઃ ।

ભાનૂત્પન્ના અહોરાત્રા-સ્તિથયઃ પુનરિંદુજાઃ ॥૭૬૨॥

ઉક્તં ચ -સૂરસ ગગનમંડલ-વિભાગનિષ્કાઙ્ગયા અહોરત્તા ।

ચંદસ્સ હાણિવુદ્ધી-કણ્ણ નિષ્કજ્જણ્ણ ડ તિહી ॥૭૬૨A॥

કિં ચ - અહોરાત્રો ભવેદર્કોદયાદર્કોદયાવધિ ।

દ્વાષષ્ટિમભાગોના-હોરાત્રપ્રમિતા તિથિઃ ॥૭૬૩॥

અમાવસ્યા તિથિના સ્વામી પિતૃ નામના છે. તેરશ અને ત્રીજનો સ્વામી વિત્તપ (કુબેર) છે-એમ
 કેટલાક કહે છે.૭૬૦;

બીજો મત આ પ્રમાણે છે.-અગ્નિ ૧, વિરંચ, ૨, ગિરિજા (પાર્વતી) ૩, ગણેશ ૪, ફળી ૫,
 વિશાખ ૬, દિનકર ૭, મહેશ ૮, દુર્ગા ૯, અંતક ૧૦, વિશ્વ ૧૧, હરિ ૧૨, સ્મર ૧૩, શર્વ
 ૧૪ અને શશી ૧૫. આ પ્રમાણે પંદર તિથિઓના પંદર સ્વામી પુરાણમાં કહ્યા છે.૭૬૧.

આ ઉપર કહેલા દેવોની પ્રતિષ્ઠા વિગેરે કાર્યમાં તે તે દેવની તિથિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે
 છે; પરંતુ જિનેશ્વરની પ્રતિષ્ઠાદિકમાં તો સર્વે તિથિઓ, નક્ષત્રો, કરણો અને ક્ષણો શુભ હોય, તો
 ઉપયોગમાં આવે છે; કેમકે જિનેશ્વર સર્વ દેવના અધિદેવ છે. ઈત્યાદિ આરંભસિદ્ધિની ટીકામાં લખ્યું
 છે.

અહોરાત્ર અને તિથિઓમાં આટલું વિશેષ કહ્યું છે કે-અહોરાત્રની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી થાય છે અને
 તિથિની ઉત્પત્તિ ચંદ્રથી થાય છે.૭૬૨.

તે વિષે કહ્યું છે કે-“સૂર્ય ગગનમંડળના વિભાગને ઓળંગે છે. તેને આશ્રયી અહોરાત્ર થાય
 છે અને ચંદ્રની હાનિ-વૃદ્ધિ વડે તિથિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૬૨A.

સૂર્યના ઉદયથી આરંભી ફરીથી સૂર્યોદય થાય ત્યાં સુધીનો અહોરાત્ર થાય છે અને એક અહોરાત્રના
 બાસઠમા ભાગે ન્યૂન તિથિ થાય છે.૭૬૩.

ઇત્યાદિભિર્વિશેષૈઃ સ્યા-દહોરાત્રાત્પૃથક્ તિથિઃ ।
 દ્વિધાત્વં ચ ભવેત્તસ્યા દિનરાત્ર્યંશકલ્પનાત્ ॥૭૬૪॥
 યદ્વદેકોઽપ્યહોરાત્રઃ સૂર્યજાતો દ્વિધાકૃતઃ ।
 દિનરાત્રિવિભેદેન સંજ્ઞાભેદપ્રરૂપણાત્ ॥૭૬૫॥
 તથૈવ તિથિરેકાપિ શશિજાતા દ્વિધા કૃતા ।
 દિનરાત્રિવિભેદેન સંજ્ઞાભેદપ્રરૂપણાત્ ॥૭૬૬॥
 એકૈકસ્યાસ્તિથેઃ કાલ-માનમેવં પ્રકીર્તિતં ।
 મુહૂર્તાનાં ત્રિંશદેક-ન્યૂનાભાગાસ્તથોપરિ ॥૭૬૭॥
 સ્યુદ્વાંત્રિંશન્મુહૂર્તસ્યૈ-કસ્ય દ્વાષષ્ટિકલ્પિતાઃ ।
 અસ્યોત્પત્તિઃ કથમિતિ શ્રદ્ધા ચેત્ શ્રૂયતાં તદા ॥૭૬૮॥
 અહોરાત્રસ્ય ભાગા દ્વા-ષષ્ટિભાગીકૃતસ્ય હિ ।
 એકષષ્ટિસ્તિથેર્માન-મેકૈકસ્ય યદીરિતં ॥૭૬૯॥
 દ્વાષષ્ટિજાંશરૂપૈક-ષષ્ટિસ્તત્રિંશતા હતા ।
 અહોરાત્રમુહૂર્તૈઃ સ્યાત્રિંશાષ્ટાદશશત્યહો ॥૭૭૦॥

આવી વિશેષતાઓને કારણે અહોરાત્રથી તિથિ જુદી છે, અને દિવસરાત્રિરૂપ વિભાગની કલ્પના કરવાથી જ તે તિથિ બે પ્રકારની કહેવાય છે.૭૬૪.

જેમ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો અહોરાત્ર એક જ છે, છતાં સંજ્ઞા(નામના) ભેદથી પ્રરૂપણા કરવાથી દિવસ અને રાત્રિના ભેદવડે બે પ્રકારનો થાય છે.૭૬૫.

તે જ પ્રમાણે ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલી એક જ તિથિ સંજ્ઞાના ભેદથી પ્રરૂપણા કરવાથી દિવસ અને રાત્રિના ભેદવડે બે પ્રકારની કરાય છે.૭૬૬.

એક એક તિથિના કાળનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે, એક ન્યૂન ત્રીશ (૨૯) મુહૂર્ત તથા ઉપર એક મુહૂર્તના બાસઠ ભાગ કરીએ તેવા બત્રીશ ભાગ (એટલે કે ઓગણત્રીશ મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તના બાસઠીયા બત્રીશ $\frac{૩૨}{૬૨}$ ભાગ એક તિથિના કાળનું માન જાણવું.) આટલા કાળની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? તે જો શ્રદ્ધા હોય તો સાંભળો.૭૬૭-૭૬૮.

એક અહોરાત્રના બાસઠ ભાગ કરીએ, તેમાંથી એકસઠ ભાગ જેટલું એક એક તિથિનું કાળમાન જે કહ્યું છે, તે બાસઠીયા એકસઠ અંશોને એક અહોરાત્રના ત્રીશ મુહૂર્તવડે ગુણવાથી અઢાર સો ને ત્રીશ ($\frac{૬૧}{૬૨} \times ૩૦ = ૧૮૩૦$) થાય છે.૭૬૯-૭૭૦.

एते चांशा द्वाष-ष्ट्यंशीकृतसकलतिथिमुहूर्तानां ।
 संतीति द्वाषष्ट्या मुहूर्तकरणाय भजनीयाः ॥७७१॥
 ततो मुहूर्ता एकोन-त्रिंशद्द्वात्रिंशदंशकाः ।
 द्वाषष्टिजा मुहूर्तस्या-गतास्तैश्च तिथेर्मितिः ॥७७२॥
 कालेन चेतया पंच-दशांशश्चतुरंशकः ।
 द्वाषष्ट्यंशीकृतस्येदोर्हीयते बद्धते तथा ॥७७३॥

ततश्च - यत्तिथिश्चंद्रजेत्युक्तं तदप्येवं विनिश्चितं ।
 इंदोः पंचदशांशस्य हानिवृद्ध्यनुवर्तनात् ॥७७४॥

इति तिथिमाननिरूपणं ।
 સાંપ્રતં ચેપ્સિતદિને કિયન્માનેપ્સિતા તિથિઃ ।
 इति ज्ञानाय करणं यथाशास्त्रं निरूप्यते ॥७७५॥
 अभीष्टतिथिपर्यंत-स्तिथिराशिर्युगादितः ।
 द्वाषष्ट्या द्वियते लब्धं त्याज्यं शेषं तु यत्स्थितं ॥७७६॥
 तदेकषष्ट्या गुणितं द्वाषष्ट्या प्रविभज्यते ।
 लब्धमत्रापि च त्याज्यं शेषास्तिष्ठन्ति ये लवाः ॥७७७॥

આ (૧૮૩૦) અંશો બાસઠીયા કરેલા આખી તિથિના મુહૂર્તોના છે, તેથી તેના મુહૂર્ત કરવા માટે બાસઠ વડે ભાગવા (૧૮૩૦ ÷ ૬૨) તેમ કરવાથી ઓગણત્રીશ મુહૂર્તો અને એક મુહૂર્તના બાસઠીયા બત્રીશ (૨૮ $\frac{૩૨}{૬૨}$) અંશ આટલું તિથિનું કાળમાન થયું. ૭૭૧-૭૭૨.

આટલા કાળે પંદરીઓ એક ભાગ બાસઠીયા ભાગ કરેલા ચંદ્રના ચાર અંશ ($\frac{૪}{૬૨}$) હાનિ પામે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. ૭૭૩.

તેથી તિથિ ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જે કહ્યું-તે પણ આ પ્રમાણે પંદર અંશવાળા ચંદ્રની હાનિ-વૃદ્ધિને અનુસરીને નિશ્ચિત થાય છે. ૭૭૪.

ઈતિ તિથિમાન પ્રરૂપણા.

ઈચ્છેલા દિવસે, ઈચ્છેલી તિથિ કેટલા કાળના પ્રમાણવાળી હોય છે ? તે જાણવા માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કરણ બતાવીએ છીએ. ૭૭૫.

યુગના આરંભથી ઈચ્છેલી તિથિ સુધીના તિથિરાશિને બાસઠે ભાગવો. ભાગમાં જે આવે તેનો ત્યાગ કરવો. શેષ જે અંક રહ્યો હોય, તેને એકસઠથી ગુણી બાસઠથી ભાગ દેવો. ભાગમાં જે આવે,

તાવન્માનાભીષ્ટતિથિ-ર્વિવક્ષિતદિને ભવેત્ ।
 उदाहरणमस्याथ करणस्य निशम्यतां ॥७७८॥
 युगस्य प्रथमे चंद्र-वर्षे मासे तथाश्विने ।
 कियन्माना भवेच्छुक्ल-पंचमीत्यत्र कथ्यते ॥७७९॥
 तिथिराशिर्भवत्येत-त्यंचम्यंतो युगादितः ।
 अशीतिसंख्यो द्वाषष्ट्या भक्तेऽस्मिन्नेक आप्यते ॥७८०॥
 स च त्याज्यः शेषमष्टा-दश तान् परिताडयेत् ।
 एकषष्ट्या स्यात्ततोऽष्टा-नवत्याढ्यं सहस्रकं ॥७८१॥
 द्वाषष्ट्यास्मिन् हते लब्धं त्यक्तं शेषमिह स्थितं ।
 द्वाषष्ट्यंशाश्चतुश्चत्वारिंशदित्येष निर्णयः ॥७८२॥
 युगस्याद्यो चंद्रवर्षे धवलाश्विनपंचमी ।
 चतुश्चत्वारिंशदंश-मानास्तीत्यत्र भावना ॥७८३॥

अत्र चेयं वासना-द्वाषष्ट्या हि तिथिभिः परिपूर्णा एकषष्टिरहोरात्रा भवन्ति ततः परिपूर्णाहोरात्रपातनार्थं द्वाषष्ट्या ईप्सिततिथिराशेर्विभागः क्रियते, विभागे च कृते यच्छेषमुपलभ्यते, तदेकषष्टिगुणं क्रियते तदेकैकस्यास्तित्थेर्द्वाषष्टिभागीकृताहोरात्रसत्कैकषष्टिभागप्रमाणत्वादिति ज्ञेयं ।

તેનો અહીં પણ ત્યાગ કરવો. શેષ જે અંશ રહ્યા હોય તેટલા પ્રમાણવાળી ઈષ્ટ દિવસની ઈષ્ટ તિથિ જાણવી. આ કરણનું ઉદાહરણ સાંભળો. ૭૭૬-૭૭૮.

પ્રશ્ન :- યુગના પહેલા ચંદ્રવર્ષમાં આસો સુદ પાંચમ કેટલા પ્રમાણવાળી હોય ?

ઉત્તર :- યુગના પ્રારંભથી આ આસો સુદ પંચમી સુધીનો તિથિરાશિ એંસીની સંખ્યાવાળો છે, તેથી તેને બાસઠે ભાગતા (૮૦ ÷ ૬૨) ભાગમાં એક $\frac{૧૮}{૬૨}$ શેષ આવે છે, તેનો ત્યાગ કરવો. બાકી અઢાર (૧૮) રહ્યા તેને એકસઠે ગુણવા; તેથી એક હજાર ને અઠાણું (૧૮x૬૧=૧૦૮૮) થાય છે. તેને બાસઠે ભાગતાં ભાગમાં આવેલા (૧૦૮૮ ÷ ૬૨=૧૭ $\frac{૪૪}{૬૨}$ માં ૧૭)નો ત્યાગ કર્યો. બાકી બાસઠીયા ચુમાળીશ અંશ રહ્યા; તેથી આ પ્રમાણે જવાબ આવ્યો. કે-યુગના પહેલા ચંદ્રવર્ષમાં આસો સુદ પાંચમ બાસઠીયા ચુમાળીશ અંશના પ્રમાણવાળી છે એમ અહીં જાણવું. ૭૭૯-૭૮૩.

અહીં ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે-બાસઠ તિથિથી પરિપૂર્ણ એકસઠ અહોરાત્ર થાય છે, તેથી પરિપૂર્ણ અહોરાત્ર કરવા માટે ઈષ્ટ તિથિના રાશિને બાસઠથી ભાગવા જોઈએ. ભાગાકાર કરવાથી જે શેષ રહે તેને એકસઠથી ગુણવા જોઈએ. કારણકે દરેક તિથિનું પ્રમાણ એક અહોરાત્રના બાસઠીયા એકસઠ ભાગનું છે; તેથી એમ જાણવું.

યુગેઽથાવમરાત્રાણાં સ્વરૂપં કિંચિદુચ્યતે ।
 ભવંતિ તે ચ ષડ્ વર્ષે તથા ત્રિંશદ્યુગેઽચ્ચિલે ॥૭૮૪॥
 એકૈકસ્મિન્નહોરાત્ર એકો દ્વાષષ્ટિકલ્પિતઃ ।
 લભ્યતેઽવમરાત્રાંશ એકવૃદ્ધ્યા યથોત્તરં ॥૭૮૫॥
 કર્મમાસે તતઃ પૂર્ણો ત્રિંશદ્ દ્વાષષ્ટિજા લવાઃ ।
 લભ્યંતે ઽવમરાત્રસ્ય તત એવોચ્યતે બુદ્ધૈઃ ॥૭૮૬॥
 વિશ્લેષે વિહિતે ચેંશાઃ શેષાઃ કર્મેદુમાસયોઃ ।
 ત્રિંશદ્ દ્વાષષ્ટિજાઃ કર્મ-માસસ્યૈતેઽવમાંશકાઃ ॥૭૮૭॥

ઉક્તં ચ- ચંદુડુમાસાણં અંસા જે દિસ્સાએ વિસેસંમિ ।
 તે ઓમરત્તભાગા ભવંતિ માસસ્સ નાયવ્વા ॥૭૮૮॥
 કર્મમાસદ્વયે પૂર્ણે તતઃ ષષ્ટિદિનાત્મકે ।
 સંપૂર્ણોઽવમરાત્રઃ સ્યા-દેકષષ્ટિતમે દિને ॥૭૮૯॥

અયં ભાવઃ-દ્વાષષ્ટિરંશાઃ કલ્પ્યંતેઽ-હોરાત્રસ્યાદિમેઽથ ચ ।
 તત્રૈકષષ્ટિભાગાત્મા સંપૂર્ણા પ્રથમા તિથિઃ ॥૭૯૦॥

હવે એક યુગમાં કેટલા 'અવમરાત્ર' આવે ? તેનું કાંઈક સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તે અવમરાત્રો એક વર્ષમાં છ આવે છે, તેથી આખા એક યુગમાં ત્રીશ આવે છે. ૭૮૪.

એક એક અહોરાત્રમાં એક અહોરાત્રનો બાસઠીયો એક અંશ અવમરાત્રનો આવે છે. એ જ રીતે ઉત્તરોત્તર એક એક અવમરાત્રના અંશની વૃદ્ધિ કરવી. ૭૮૫.

તેથી એક કર્મમાસ પૂર્ણ થાય, ત્યારે અવમરાત્રના બાસઠીયા ત્રીશ અંશ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી જ પંડિતો કહે છે કે કર્મમાસ અને ચંદ્રમાસનો વિશ્લેષ કરીએ, ત્યારે કર્મમાસના જે બાસઠીયા ત્રીશ અંશ બાકી રહે છે તે અવમરાત્રના અંશો છે. ૭૮૬-૭૮૭.

કહ્યું છે કે-“ચંદ્રમાસ અને કર્મમાસનો વિશ્લેષ કરતાં જે કર્મમાસના શેષ અંશો જોવામાં આવે છે, તે અવમરાત્રના અંશો જાણવા”. ૭૮૮.

ત્યારપછી સાઠ દિવસના પ્રમાણવાળા બે કર્મમાસ પૂર્ણ થાય, ત્યારે એકસઠમે દિવસે એક અવમરાત્ર (ક્ષયતિથિ) પૂર્ણ થાય છે. ૭૮૯.

અહીં ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-એક અહોરાત્રના બાસઠ અંશ કલ્પવા(કરવા), તેમાં પહેલા એકસઠ ભાગમાં પહેલી તિથિ સંપૂર્ણ થાય છે. ૭૯૦.

૧ ક્ષયતિથિ.

एको द्वाषष्टिभागो यो-ऽहोरात्रस्यावशिष्यते ।
 एकांशेन द्वितीयापि तिथिस्तत्र समाविशत् ॥७९१॥
 एको द्वाषष्टिभागोऽस्या अतीतः प्रथमे दिने ।
 ततः षष्ट्यंशात्मिकेय-महोरात्रे द्वितीयके ॥७९२॥
 द्वाषष्ट्यंशद्वये तस्य शेषेऽसौ पूर्णतां गता ।
 द्वाभ्यां भागाभ्यां प्रविष्टा तृतीयास्मिंस्ततस्तिथिः ॥७९३॥
 अहोरात्रे तृतीयेऽथ भागास्तुर्यतिथेस्त्रयः ।
 प्रविशंत्यथ पंचम्या-श्चत्वारोशास्तुरीयके ॥७९४॥
 एवमेकैकभागेन हीयते प्राक्तनी तिथिः ।
 वद्धते प्रत्यहोरात्रं तिथिरागामिनी पुनः ॥७९५॥
 एकत्रिंशत्तमतिथे-रेवं त्रिंशत्तमे दिने ।
 त्रिंशदंशाः प्रविष्टाः स्यु-स्ततस्तस्मिन् दिने खलु ॥७९६॥
 द्वात्रिंशदंशप्रमिता तिथिस्त्रिंशत्तमी भवेत् ।
 त्रिंशद्द्वाषष्ट्यंशमाना चैकत्रिंशत्तमी तिथिः ॥७९७॥

તે અહોરાત્રનો જે બાસઠીયો (છેલ્લો) એક ભાગ બાકી રહ્યો છે, ત્યાં તે એક અંશ વડે બીજી તિથિ પ્રવેશ કરે છે. (બીજી તિથિનો એક અંશ તેમાં સમાય છે.) ૭૯૧.

આ બીજી તિથિનો બાસઠીયો એક અંશ પહેલા અહોરાત્રમાં વ્યતીત થયો, તેથી બીજા અહોરાત્રમાં આ બીજી તિથિ સાઠ અંશવાળી રહી. ૭૯૨.

તે બીજા અહોરાત્રના બાસઠીયા બે અંશ બાકી રહ્યા ત્યારે આ બીજી તિથિ પૂર્ણ થાય છે; તેથી તે બીજા અહોરાત્રના છેલ્લા બે અંશમાં ત્રીજી તિથિનો પ્રવેશ થાય છે. ૭૯૩.

પછી ત્રીજા અહોરાત્રને અંતે ચોથી તિથિના બાસઠીયા ત્રણ અંશ પ્રવેશ કરે છે, અને ચોથા અહોરાત્રને અંતે પાંચમી તિથિના ચાર અંશો પ્રવેશ કરે છે. ૭૯૪.

એ જ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર અહોરાત્રમાં પૂર્વની તિથિનો એક એક અંશ હાનિ પામે છે અને એક એક અહોરાત્રમાં આવતી (પછીની) તિથિનો એક એક અંશ વૃદ્ધિ પામે છે. ૭૯૫.

આ પ્રમાણે ગણતાં ત્રીશમા અહોરાત્રમાં એકત્રીશમી તિથિના ત્રીશ અંશ પ્રવેશ કરે છે, તેથી તે અહોરાત્રે ત્રીશમી તિથિના બત્રીશ અંશો ભોગવાય છે અને બાસઠીયા ત્રીશ અંશ એકત્રીશમી તિથિના હોય છે. ૭૯૬-૭૯૭.

ક્રમાચ્ચ -દ્વાવંશૌ સ્તઃ ષષ્ટિતમ-તિથેઃ ષષ્ટિતમે દિને ।

एकषष्टिमतित्थे-स्तत्र षष्टिः स्युरंशकाः ॥७९८॥

एकषष्टिमतिथे-श्रैकषष्टिमे दिने ।

एकोंशः स्यात्ततो द्वाष-ष्टितमी चाखिला तिथिः ॥७९९॥

एवं च द्वाषष्टितमी प्रविष्टा चाखिला तिथिः ।

एकषष्टिभागरूपा-त्रैकषष्टિતમે દિને ॥૮૦૦॥

एकषष्टितमदिन-स्याद्यो द्वाषष्टिजो लवः ।

एकषष्टितमतिथे-श्रमोऽसौ विभाव्यतां ॥८०१॥

ततश्च द्वाषष्टितमो-ऽप्यत्रैवांतं गतस्तिथिः ।

एवमस्मिन्नहोरात्रे द्वे तिथी पूर्णतां गते ॥८०२॥

દ્વાષષ્ટિતમઘમ્નસ્ય તતઃ સૂર્યોદયક્ષણે ।

उपस्थिता पूर्वरीत्या द्वाक् त्रिषष्टितमी तिथिः ॥८०३॥

एवं च द्वाषष्टितमी नाप्ता सूर्योदयं तिथिः ।

પતિતેતિ તતો લોકે શુભકાર્યેષ્વનાદતા ॥૮૦૪॥

એ જ સાઠમા અહોરાત્રે સાઠમી તિથિના બે અંશો જ હોય છે, અને એકસઠમી તિથિના સાઠ અંશો હોય છે. ૭૯૮.

તથા એકસઠમા અહોરાત્રે એકસઠમી તિથિનો એક અંશ હોય છે, તેથી બાસઠમી આખી તિથિ તેમાં સમાઈ જાય છે. ૭૯૯.

આ પ્રમાણે આ એકસઠમા અહોરાત્રમાં એકસઠ અંશના પ્રમાણવાળી બાસઠમી તિથિ આખી સમાઈ જાય છે. ૮૦૦.

તેથી એકસઠમા અહોરાત્રનો જે પહેલો બાસઠીયો અંશ છે, તે એકસઠમી તિથિનો છેલ્લો અંશ હોય છે—એમ જાણવું. ૮૦૧.

તેથી બાસઠમી તિથિ પણ આ એકસઠમા અહોરાત્રમાં જ પૂર્ણ થાય છે, તેથી આ એકસઠમા અહોરાત્રમાં બે (એકસઠમી અને બાસઠમી) તિથિ પૂર્ણતાને પામે છે. ૮૦૨.

તેથી બાસઠમા અહોરાત્રના સૂર્યોદય વખતે પૂર્વની રીતે ગણતાં ત્રેસઠમી તિથિ શરૂ થાય છે. ૮૦૩.

એમ થવાથી બાસઠમી તિથિ સૂર્યોદયને પામી નહીં, તેથી તે લોકમાં પતિત (ક્ષય) તિથિ કહેવાય છે. તે ક્ષયતિથિનો શુભ કાર્યમાં આદર કરાતો નથી. ૮૦૪.

તથાહ: - એકકમિ અહોરત્તે દોવિ તિહી જત્ય નિહણમેજ્જાસુ ।

સોત્ય તિહી પરિહાયઙ્ઙ સુહુમેણ હવિજ્જ સો ચરિમો ॥૮૦૫॥

‘સુહુમેણત્તિ’ સૂક્ષ્મેણ-અતિશ્લક્ષ્ણેન દ્વાષષ્ટિતમરૂપતયા એકૈકેન ભાગેન હીનેન પરિહીયમાનાયા દ્વાષષ્ટિતમાયાસ્તિથે: સ એકષષ્ટિતમો દિવસશ્ચરમ ઇતિ,

તથાહિ - યુગસ્યાઘપ્રતિપદ-શ્ચતુ:પર્વવ્યતિક્રમે ।

લભતેઽવમરાત્રત્વ-મેકષષ્ટિતમા તિથિ: ॥૮૦૬॥

આશ્ચિનપ્રતિપત્ કૃષ્ણા સા જ્ઞેયાસ્યાં યતોઽવિશત્ ।

તિથિર્દ્વિતીયા સર્વાશૈ-રેકષષ્ટિલવાત્મિકા ॥૮૦૭॥

જ્યોતિષ્કરંડકે તુ -

તઙ્ઙમિ ઓમરત્તં કાયવ્વં સત્તમંમિ પક્કંમિ ।

વાસહિમગિમ્હકાલે ચઽચઽમાસે વિધીયંતે ॥૮૦૮॥

ઇત્યુક્તં એતદ્નુસારેણ ચ આષાઢપ્રતિપદ આરભ્ય યથોત્તરમેકષષ્ટિતમાસુ ભાદ્રપદકૃષ્ણપ્રતિપદા-દિષ્વવમરાત્રા: સ્યુ: ,પરં જ્યોતિષ્કરંડકીકાયાં શ્રીમલયગિરિપાદૈરવમુવત્તં-ઙ્ઙહાષાઢાઘા લોકે ઋતવ: પ્રસિદ્ધિમૈયરુસ્તતો લૌકિકવ્યવહારમપેક્ષ્યાષાઢાદારભ્ય પ્રતિદિવસમેકૈકદ્વાષષ્ટિ-ભાગહાન્યા

કહ્યું છે કે-“જે એક જ અહોરાત્રમાં બે તિથિ પૂર્ણ થાય છે, તે દિવસ શુભ કાર્યમાં તજવા લાયક છે; કેમકે સૂક્ષ્મતાને કારણે તે દિવસ છેલ્લો કહેવાય છે”. ૮૦૫.

અહીં સૂક્ષ્મ એટલે બાસઠીયા એક એક અંશથી હીન થતી બાસઠમી તિથિનો તે એકસઠમો દિવસ ચરમ એટલે છેલ્લો છે.

તે આ પ્રમાણે-યુગની પહેલી એકમથી ચાર પર્વ વ્યતીત થાય, ત્યારે એકસઠમી તિથિ અવમરાત્રપણાને પામે છે. ૮૦૬.

તે આસો વદ એકમ જાણવી કેમકે તેમાં (પ્રતિપદામાં) એકસઠ અંશવાળી બીજની તિથિ આખી સમાઈ જાય છે. ૮૦૭.

જ્યોતિષ્કરંડકમાં તો આ પ્રમાણે કહ્યું છે,-“વર્ષા, હિમ અને શ્રીષ્મકાળના ચાર ચાર માસમાં ત્રીજા અને સાતમા પખવાડીયામાં અવમરાત્ર આવે છે.” ૮૦૮.

આ વચનને અનુસારે અષાઢ માસની પ્રતિપદાને આરંભી ઉત્તરોત્તર એકસઠમી તિથિઓમાં એટલે ભાદરવા વદ એકમ વિગેરે તિથિમાં અવમરાત્રો હોય છે; પરંતુ જ્યોતિષ્કરંડકની ટીકામાં શ્રીમલયગિરિમહારાજે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે-“અહીં લોકમાં અષાઢ માસથી આરંભીને ઋતુની પ્રવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ છે તેથી લૌકિક વ્યવહારની અપેક્ષાએ અષાઢ માસથી આરંભીને હમેશાં એક એક બાસઠીયા અંશની હાનિવડે વર્ષાકાલાદિમાં

વર્ષાકાલાદિગતેષુ તૃતીયાદિપર્વસુ યથોક્તા અવમરાત્રાઃ પ્રતિપાદ્યંતે, પરમાર્થતઃ પુનઃ શ્રાવણબહુલપ્રતિપલ્લક્ષણાદ્યુગાદિત આરભ્ય ચતુશ્ચતુઃપર્વાતિક્રમે વેદિતવ્યા ઇતિ જ્ઞેયં ।

આશ્વિનસ્ય તૃતીયાયા-અસિતાયાઃ પ્રભૃત્યથ ।

કૃષ્ણા તૃતીયા માર્ગસ્યા-વમસ્તુર્યાન્વિતા ભવેત્ ॥૮૦૧॥

પ્રભૃત્યસ્યાશ્ચ પંચમ્યાઃ કૃષ્ણા માઘસ્ય પંચમી ।

યુક્તા પતિતયા ષષ્ઠ્યા પ્રાપ્નોત્યવમરાત્રતાં ॥૮૧૦॥

એવં ચ - આશ્વિનો માર્ગશીર્ષશ્ચ માઘશ્ચૈત્રસ્તથા પરઃ ।

જ્યેષ્ઠસ્તતઃ શ્રાવણશ્ચ પુનરપ્યેત એવ ષટ્ ॥૮૧૧॥

પુનરપ્યાશ્વિનો માર્ગો દ્વિતીયઃ પૌષ એવ ચ ।

યુગાદ્યર્દ્ધે પંચદશ માસાઃ સાવમરાત્રકાઃ ॥૮૧૨॥

આશ્વિનાદ્યેષુ માર્ગતિ-ષ્વષ્ટાસ્વાદ્યેષ્વનુક્રમાત્ ।

વિષમાઃ પ્રતિપન્મુખ્યાઃ સ્યુઃ કૃષ્ણાસ્તિથયોઽવમાઃ ॥૮૧૩॥

માઘાદિષુ સ્યુદ્વિતીય-પૌષાંતેષુ ચ સપ્તસુ ।

સમસંખ્યા દ્વિતીયાદ્યા ઉજ્જ્વાલાસ્તિથયોઽવમાઃ ॥૮૧૪॥

રહેલા તૃતીયાદિ પર્વને વિષે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અવમરાત્રો કહ્યા છે; પરંતુ પરમાર્થથી તો શ્રાવણ વદ એકમરૂપ યુગની આદિથી આરંભીને ચાર ચાર પર્વ ગયા પછી અવમરાત્રો આવે છે—એમ જાણવું.”

આસો વદ તૃતીયાથી આરંભીને માગસર વદ ચોથની સાથે રહેલી ત્રીજ અવમરાત્ર થાય છે. ૮૦૮.

માગસર વદ પાંચમથી આરંભીને મહાની ક્ષયતિથિ છઠ્ઠ સહિત વદ પાંચમ અવમરાત્રપણાને પામે છે. ૮૧૦.

આ કારણે આસો, માગસર, મહા, ચૈત્ર, જેઠ અને શ્રાવણ તથા ફરીથી પણ તે જ છ માસ અને ત્યાર પછી આસો, માગસર અને બીજો પોષ આ પંદર માસ યુગના પ્રથમ અર્ધમાં અવમરાત્રવાળા આવે છે. ૮૧૧-૮૧૨.

આસો માગસર પર્યંત પહેલા આઠ માસમાં અનુક્રમે કૃષ્ણપક્ષની એકમ વિગેરે એકી તિથિઓ અવમરાત્રો હોય છે. ૮૧૩.

અને મહાથી આરંભી બીજા પોષ સુધીના સાત માસમાં શુકલપક્ષની બીજ વિગેરે બેકી તિથિઓ અવમરાત્રો હોય છે. ૮૧૪.

૧. આસોથી શ્રાવણ સુધીના છ અને ફરીથી આસો તથા માગસર મળી આઠ.

વિષમેભ્યોઽવમેભ્યશ્ચા-નંતરાસ્તિથયઃ સમાઃ ।
 પતિતાઃ સ્યુદ્વિતીયાદ્યા-સ્તેઽષ્ટ પ્રતિપદન્વિતાઃ ॥૮૧૫॥
 અવમેભ્યઃ સમેભ્યસ્તુ વિષમાસ્તિથયઃ ખલુ ।
 ભવંતિ પતિતાઃ સપ્ત તૃતીયાદ્યા યથોદિતાઃ ॥૮૧૬॥
 ચૈત્રો જ્યેષ્ઠઃ શ્રાવણોઽશ્વ-યુગ્માર્ગો માઘ એવ ચ ।
 પુનઃ ષડેતે ચૈત્રોઽથ જ્યેષ્ઠોત્યાષાઢ એવ ચ ॥૮૧૭॥
 યુગાંત્યાર્દ્ધે પંચદશ માસાઃ સાવમરાત્રકાઃ ।
 તિથયસ્ત્વવમાઃ કૃષ્ણ-શુક્લાઃ પૂર્વાર્દ્ધવત્સ્મૃતાઃ ॥૮૧૮॥
 પ્રતિપદ્યવમરાત્રી-ભૂતાયાં કુત્ર પર્વણિ ।
 દ્વિતીયાંતઃ સમાવિષ્ય જાયતે પતિતા તિથિઃ ॥૮૧૯॥
 અવમત્વં દ્વિતીયાયાં પ્રાપ્તાયાં ક્વ ચ પર્વણિ ।
 તૃતીયા પતતીત્યેવં પૃચ્છેત્કોઽપ્યખિલાઃ ક્રમાત્ ॥૮૨૦॥
 તતોઽત્ર કરણામ્નાયઃ કશ્ચિન્નાદ્ગ્નિરૂપ્યતે ।
 યસ્માદ્યથોક્તપૃચ્છાસુ કુર્યાત્પ્રતિવિધીન્ સુખં ॥૮૨૧॥

એકી અવમરાત્રોની પછીની બીજ વિગેરે બેકી પતિત (ક્ષય) તિથિઓ જે આવે છે, તે પ્રતિપદા (એકમ) સહિત કરવાથી આઠ થાય છે. અને બેકી અવમરાત્રોની પછીની ત્રીજ વિગેરે સાત એકી તિથિઓ જેમ કહેલી છે તે પતિત થાય છે. ૮૧૫-૮૧૬.

ચૈત્ર, જેઠ, શ્રાવણ, આસો, માગસર, મહા તથા ફરીથી પણ તે જ છ માસ, ત્યારપછી પાછો ચૈત્ર, જેઠ અને બીજો અષાઢ આ યુગના પાછલા અર્ધભાગના પંદર માસ અવમરાત્રવાળા હોય છે. તેની ક્ષય તિથિઓ કૃષ્ણ અને શુક્લપક્ષમાં પહેલા અર્ધમાં કહ્યા પ્રમાણે કહી છે. ૮૧૭-૮૧૮.

પ્રશ્ન :- પ્રતિપદા અવમરાત્ર હોય તેમાં દ્વિતીયા તિથિ પેસીને પતિત થાય છે. તે કયા પર્વમાં ? (તથા તે અવમરાત્ર પણ કેટલામો હોય ?) અવમરાત્ર દ્વિતીયા હોય તેમાં તૃતીયા પતિત થાય તે કયા પર્વમાં ? (તથા તે કેટલામો અવમરાત્ર હોય ?) આ પ્રમાણે અનુક્રમે સર્વ અવમરાત્ર સંબંધી કોઈ પ્રશ્નો કરે. તો આ બાબતમાં એક એવું કરણ કહેવામાં આવે છે, કે જેથી આ સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર સુખેથી કહી શકાય. ૮૧૯-૮૨૧.

પૃચ્છાસ્વેતાસુ વિષમા-સ્તિથયોઽન્ન ભવંતિ યાઃ ।
 રૂપાધિકાસુ દ્વિઘ્નાસુ તાસુ સ્યાત્પર્વનિર્ણયઃ ॥૮૨૨॥
 સમાસ્તુ તિથયો રૂપા-ભ્યધિકા દ્વિગુણીકૃતાઃ ।
 એકત્રિંશદ્યુતાઃ સત્યો-ઽતીતપર્વપ્રકાશિકાઃ ॥૮૨૩॥
 પર્વસંખ્યા સા ચ પંચદશઘ્ના સપતત્તિથિઃ ।
 વિભજ્યમાના દ્વાષષ્ટ્યા-વમસંખ્યાં પ્રકાશયેત્ ॥૮૨૪॥
 આદ્યે પ્રશ્ને યથોદ્દિષ્ટા પ્રતિપત્તિથિરિત્યતઃ ।
 એકકો વિષમઃ સૈકો દ્વિઘ્નો જાતં ચતુષ્ટયં ॥૮૨૫॥
 યુગાદિતો વ્યતિક્રાંતે તતઃ પર્વચતુષ્ટયે ।
 અવમાયાં પ્રતિપદિ દ્વિતીયાં ન્યપતત્તિથિઃ ॥૮૨૬॥
 ચતૂરૂપા પર્વસંખ્યા ષષ્ટિઃ પંચદશાહતા ।
 પતત્તિથિર્દ્વિતીયેતિ દ્વાભ્યાં યુક્તા વિધીયતે ॥૮૨૭॥
 જાતા દ્વાષષ્ટિરેષા ચ દ્વાષષ્ટ્યા પ્રવિભજ્યતે ।
 લઘ્વ એકસ્તતો જાતો-ઽવમરાત્રોઽયમાદિમઃ ॥૮૨૮॥
 કદા પુનર્દ્વિતીયાયાં તૃતીયા પતતીતિ ચ ।
 પ્રશ્ને દ્વિતીયોદ્દિષ્ટેતિ દ્વિકો રૂપાધિકસ્ત્રયઃ ॥૮૨૯॥

આ પ્રશ્નોમાં જે વિષમ (એકી) તિથિઓ હોય, તેમાં એક ઉમેરી બે વડે ગુણવાથી પર્વનો નિર્ણય થાય છે. ૮૨૨.

અને જે સમ (બેકી) તિથિઓ હોય, તેમાં એક ઉમેરી બે વડે ગુણી તેમાં એકત્રીશ ઉમેરવાથી વ્યતીત પર્વની સંખ્યા સ્પષ્ટ થાય છે. ૮૨૩.

જે પર્વની સંખ્યા આવી હોય તેને પંદરથી ગુણી પતિત તિથિની સંખ્યા તેમાં ઉમેરવી. પછી તેને બાસઠથી ભાગવાથી અવમતિથિની સંખ્યા સ્પષ્ટ થાય છે. ૮૨૪.

જેમકે પહેલા પ્રશ્નમાં એકમની તિથિ કહી છે, તે એકનો અંક વિષમ (એકી) છે, તેથી તેમાં એક ઉમેરતાં બે થયા, તેને બે વડે ગુણતાં ચાર થયા. તેથી યુગના પ્રારંભથી ચાર પર્વ જાય ત્યારે અવમરાત્ર એકમમાં દ્વિતીયા તિથિ પડે છે (સમાય છે) એ જવાબ આવ્યો. ૮૨૫-૮૨૬.

હવે પર્વની સંખ્યા ચાર છે, તેને પંદરે ગુણતાં સાઠ થાય તેમાં પડતી તિથિ દ્વિતીયા હોવાથી, બે ઉમેરતાં બાસઠ થાય. આ બાસઠને બાસઠ વડે ભાગતાં ભાગમાં એક આવે છે, તેથી આ પ્રતિપદા અવમરાત્ર પહેલો છે-એમ જવાબ આવ્યો. ૮૨૭-૮૨૮.

તે ચ દ્વિગુણિતાઃ ષટ્ સ્યુ-દ્વિતીયા યત્સમા તિથિઃ ।
 એકત્રિંશદ્યુતાઃ ષટ્ તે સપ્તત્રિંશદ્ભવંતિ તત્ ॥૮૩૦॥
 તતશ્ચ - સપ્તત્રિંશત્તમે પર્વણ્યતિક્રાંતે યુગાદિતઃ ।
 દ્વિતીયાયાં નિપતિતા તૃતીયેત્યેષ નિર્ણયઃ ॥૮૩૧॥
 પર્વસંખ્યા ચાત્ર સપ્તત્રિંશત્પંચદશાહતા ।
 પંચપંચાશદધિકા શતાઃ પંચ ભવંત્યતઃ ॥૮૩૨॥
 પતત્તિથિસ્તૃતીયેતિ ત્રીણિ તેષુ વિનિક્ષિપેત્ ।
 અષ્ટપંચાશદધિકા જાતા પંચશતી તતઃ ॥૮૩૩॥
 વિભજ્યતેઽસૌ દ્વાષષ્ટ્યા નવ પ્રાપ્તાસ્તતઃ ખલુ ।
 નવમોઽવમરાત્રોઽયં જાત ઇત્યેષ નિર્ણયઃ ॥૮૩૪॥
 સર્વાસ્વપિ તિથિષ્વેવં કાર્યા કરણભાવના ।
 પર્વનિર્દેશમાત્રં તુ ક્રિયતે નામમાત્રતઃ ॥૮૩૫॥
 તૃતીયાયાં પતેત્તુર્યા ગતે પર્વણ્યથાષ્ટમે ।
 ચતુર્થ્યાં પંચમી ચૈક-ચત્વારિંશત્તમે ગતે ॥૮૩૬॥

પ્રશ્ન :- ક્યા પર્વમાં દ્વિતીયા તિથિમાં તૃતીયા પડે છે ? આ બીજા પ્રશ્નમાં બીજ કહી છે, તેથી બેમાં એક ઉમેરતાં ત્રણ થાય. તેને બે વડે ગુણવાથી છ થાય. તે બીજની તિથિ સમ (એકી) છે, તેથી છમાં એકત્રીશ ઉમેરવાથી સાડત્રીશ થાય. તેથી યુગની શરૂઆતથી સાડત્રીશમું પર્વ વીતી ગયા બાદ દ્વિતીયામાં તૃતીયા પડે છે-એમ નિર્ણય થયો. તથા અહીં પર્વની સંખ્યા સાડત્રીશ છે, તેને પંદર વડે ગુણવાથી પાંચ સો ને પંચાવન થાય છે. તેમાં પડતી તિથિ તૃતીયા છે માટે ત્રણ ઉમેરતાં પાંચ સો ને અઠાવન થાય છે. તેને બાસઠે ભાગતાં ભાગમાં નવ આવે છે, તેથી યુગની શરૂઆતથી આ નવમો અવમરાત્ર છે એમ નિર્ણય થયો. ૮૨૯-૮૩૪.

આ પ્રમાણે સર્વતિથિઓમાં કરણની ભાવના કરવી, તો પણ અહીં માત્ર પર્વની સંખ્યાનો નિર્દેશ નામમાત્ર કરીએ છીએ. ૮૩૫.

યુગની આદિથી આઠમું પર્વ જાય, ત્યારે ત્રીજમાં ચોથ પડે છે, એકતાલીશમું પર્વ જાય, ત્યારે ચોથમાં પાંચમ પડે છે. બારમું પર્વ જાય, ત્યારે પાંચમમાં છઠ પડે છે, પીસ્તાલીશમું પર્વ જાય, ત્યારે છઠમાં સાતમ પડે છે, સોળમું પર્વ જાય, ત્યારે સાતમમાં આઠમ પડે છે, ઓગણપચાસમું પર્વ જાય, ત્યારે આઠમમાં નોમ પડે છે, વીશમું પર્વ જાય, ત્યારે નોમમાં દશમ પડે છે, ત્રેપનમું પર્વ જાય, ત્યારે દશમમાં અગ્યારશ પડે છે, ચોવીશમું પર્વ જાય, ત્યારે અગ્યારશમાં બારશ પડે છે, સતાવનમું પર્વ જાય, ત્યારે બારશમાં તેરશ પડે છે, અઠયાવીશમું પર્વ જાય, ત્યારે તેરશમાં ચૌદશ પડે છે, એકસઠમું

ષષ્ઠી પતતિ પંચમ્યાં પર્વણિ દ્વાદશે ગતે ।
 ષષ્ઠ્યાં ચ સપ્તમી પંચ-ચત્વારિશત્તમે ગતે ॥૮૩૭॥
 સપ્તમ્યામષ્ટમી યાયા-દ્યાતે પર્વણિ ષોડશે ।
 અષ્ટમ્યાં નવમી ચૈકો-નપંચાશત્તમે ગતે ॥૮૩૮॥
 નવમ્યાં માતિ દશમી દ્રાગ્વિંશતિતમે ગતે ।
 એકાદશી દશમ્યાં ચ ત્રિપંચાશત્તમે ગતે ॥૮૩૯॥
 એકાદશ્યાં દ્વાદશી ચ ચતુર્વિંશતિસંખ્યકે ।
 તસ્યાં ત્રયોદશી સપ્તપંચાશત્સંખ્યકે ગતે ॥૮૪૦॥
 ગતેઽષ્ટાવિંશતિતમે ત્રયોદશ્યાં ચતુર્દશી ।
 ચતુર્દશ્યાં વિશેદ્રાકા ચૈકષષ્ટિતમે ગતે ॥૮૪૧॥
 ગતે દ્વાત્રિંશત્તમેઽવમાવાસ્યાયાં પ્રતિપદ્વિશેત્ ।
 એતા યુગસ્ય પૂર્વાર્દ્ધે પરાર્દ્ધેઽપ્યેવમેવ તાઃ ॥૮૪૨॥
 રાકાયાં ચ પ્રતિપદો ભૂતેષ્ટાયામમાતિથેઃ ।
 સંપાતસંભવો નાસ્તી-ત્યેતદ્ જ્ઞેયં મનસ્વિભિઃ ॥૮૪૩॥
 એતસ્ય યંત્રકે દ્ષ્ટે ભવતાં પ્રત્યયો દ્ઢઃ ।
 ભવિષ્યતીતિ તત્સમ્યગ્ વીક્ષણીયં વિચક્ષણાઃ ॥૮૪૪॥
 નનુ કાલઃ સદાઽનાદિ-પ્રવાહઃ પરિવર્તતે ।
 જગત્સ્વભાવાન્નિયત-સ્વરૂપેણ દિવાનિશં ॥૮૪૫॥

પર્વ જાય, ત્યારે ચૌદશમાં પૂર્ણિમા પડે છે, અને બત્રીશમું પર્વ જાય, ત્યારે અમાવાસ્યામાં પ્રતિપદા પડે છે. આ તિથિઓ યુગના પહેલા અર્ધમાં પડે છે. યુગના બીજા અર્ધમાં પણ એ જ પ્રમાણે જાણવું. પૂર્ણિમામાં પ્રતિપદાનું પડવું અને ચૌદશમાં અમાવાસ્યાનું પડવું સંભવતું નથી, એમ પંડિતોએ જાણવું. ૮૩૬-૮૪૩.

આ બાબતનું યંત્ર જોવાથી તમોને દ્ઢ પ્રતીતિ થશે, તેથી હે વિચક્ષણ પુરૂષો ! તે યંત્ર સારી રીતે જુઓ. ૮૪૪.

પ્રશ્ન :- અનાદિ પ્રવાહથી ચાલ્યો આવતો કાલ સદા જગતના સ્વભાવથી જ રાત્રિદિવસ નિયમિતપણે જ પરિવર્તન કર્યા કરે છે. તેમાં કાંઈ સ્વરૂપથી કાળની હાનિ કે વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી અહીં અવમરાત્ર

યંત્ર યુગપૂર્વાર્ધ ।

વર્ષ	પ્રથમ ચંદ્રવર્ષ						દ્વિતીય ચંદ્રવર્ષ						અર્ધઅભિવર્ધિત			
	આસો	માર્ગ	માઘ	ચૈત્ર	જ્યેષ્ઠ	શ્રા.	આ.	કૃ.	શુકલ	માઘ	ચૈત્ર	જ્યેષ્ઠ	શ્રા.	આ.	માર્ગ	બીજોપોષ
માસ	કૃષ્ણ	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.
પક્ષ	૧	૩	૫	૭	૯	૧૧	૧૩	૨	૪	૬	૮	૧૦	૧૨	૧૪	૧૬	૧૮
અવમતિથિ	૧	૩	૫	૭	૯	૧૧	૧૩	૨	૪	૬	૮	૧૦	૧૨	૧૪	૧૬	૧૮
પાતતિથિ	૨	૪	૬	૮	૧૦	૧૨	૧૪	૧	૩	૫	૭	૯	૧૧	૧૩	૧૫	૧૭

યુગપશ્ચિમાર્ધ

વર્ષ	ચંદ્રવર્ષ						અભિવર્ધિતવર્ષ							
	અર્ધઅભિવર્ધિત	આ.	માર્ગ	માઘ	ચૈત્ર	જ્યેષ્ઠ	શ્રા.	આ.	માર્ગ	માઘ	ચૈત્ર	જ્યેષ્ઠ	બી. અષાઢ.	
માસ	ચૈત્ર	જ્યેષ્ઠ	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.
પક્ષ	કૃષ્ણ	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.	કૃ.
અવમતિથિ	૧	૩	૫	૭	૯	૧૧	૧૩	૨	૪	૬	૮	૧૦	૧૨	૧૪
પાતતિથિ	૨	૪	૬	૮	૧૦	૧૨	૧૪	૧	૩	૫	૭	૯	૧૧	૧૩

ન હાનિઃ કાપિ કાલસ્ય ન ચ વૃદ્ધિઃ સ્વરૂપતઃ ।
 તતોઽત્રાવમરાત્રાધિ-કમાસાનાં કથા વૃથા ॥૮૪૬॥
 સત્યં કિંત્વિહ માસાનાં વિરૂપાણાં પરસ્પરં ।
 અંશાદિભિર્વિશેષો યો વર્તતે તદપેક્ષયા ॥૮૪૭॥
 વિવક્ષ્યેતે હાનિવૃદ્ધી કાલસ્ય ન તુ વાસ્તવી ।
 વસ્તુતસ્ત્વેષ નિયત-સ્વરૂપઃ પરિવર્તતે ॥૮૪૮॥

તથાહિ - ચંદ્રમાસવિવક્ષાયાં કર્મમાસવ્યપેક્ષયા ।
 કાલસ્ય હાનિર્વૃદ્ધિશ્ચ સૂર્યમાસવિવક્ષણે ॥૮૪૯॥
 પૃથગ્ પૃથગ્ વિવર્તતે વસ્તુતસ્તુ ત્રયોઽપ્યમી ।
 માસા અનાદિનિયત-સ્વરૂપેણ સદા ભુવિ ॥૮૫૦॥
 અથ નષ્ટતિથિં જ્ઞાતું કરણં પ્રતિપાદ્યતે ।
 વિજ્ઞાયતે સુખં યેનાનુક્તાપિ પર્વયુક્ તિથિઃ ॥૮૫૧॥
 સમુદ્ગચ્છતિ માર્ત્તિ યદ્યેકાભિજિતઃ કલા ।
 ભુક્તા ચંદ્રમસા તર્હિ કતમત્પર્વ કા તિથિઃ ॥૮૫૨॥

અને અધિકમાસ વિગેરેની કથા કરવી વૃથા છે. ૮૪૪-૮૪૬.

ઉત્તર :- તમારી શંકા ખરી છે; પરંતુ અહીં જુદા જુદા સ્વરૂપવાળા માસોનો પરસ્પર અંશાદિથી જે વિશેષ વર્તે છે, તેની અપેક્ષાએ (તે માસાદિકની) હાનિ-વૃદ્ધિ કહેવાય છે, કાંઈ કાળની હાનિ-વૃદ્ધિ વાસ્તવિક નથી. ખરી રીતે તો આ કાળ નિયમિતપણે જ ફર્યા કરે છે. ૮૪૭-૮૪૮.

જ્યારે ચંદ્રમાસ કહેવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે કર્મમાસની અપેક્ષાએ કાળની હાનિ-વૃદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. એ જ રીતે સૂર્યમાસની વિવક્ષામાં પણ જાણવું. ૮૪૯.

વાસ્તવિક રીતે તો આ ત્રણે પ્રકારના માસો અનાદિકાળથી નિયમિતપણે સદા પૃથ્વીપર જુદા જુદા પ્રવર્તે છે. ૮૫૦.

હવે નષ્ટ તિથિ જાણવાને માટે કરણ કહેવામાં આવે છે. તે જાણવાથી નહીં કહેલા પણ પર્વ અને તિથિ સુખે કરીને જાણી શકાય છે. ૮૫૧.

પ્રશ્ન :- સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે જો અભિજિત નક્ષત્રની એક કળા ચંદ્રમાસે ભોગવી હોય, તો તે વખતે કેટલામું પર્વ હોય ? અને કઈ તિથિ હોય ? ૮૫૨.

અત્ર કરણ-અભિજિત્પ્રમુખર્ષાણા-મતીતાનાં યથાક્રમં ।

ઇષ્ટભેષ્ટકલાં યાવત્કલા એકત્ર મેલયેત્ ॥૮૫૩॥

કલા ચાત્રાહોરાત્રસ્ય સપ્તષષ્ટિતમો ભાગો બોદ્ધવ્યઃ ।

ઇષ્ટભેષ્ટકલાં તાભ્યો-ડપનીયેત સ્થિતં ચ યત્ ।

ત્રિનવત્યધિકૈસ્તાડ્યં તત્રયોદશભિઃ શતૈઃ ॥ ૮૫૪॥

વિભજ્યતે ચ તત્રીંશૈ-સ્તતોડષ્ટાદશભિઃ શતૈઃ ।

લઘ્યં સંત્યજ્યતે શેષં યત્સ્યાત્તસ્થાપ્યતે દ્વિશઃ ॥૮૫૫॥

એકત્રાસ્મિન્નેકષષ્ટ્યા વિભક્તે યદવાપ્યતે ।

અન્યરાશૌ ક્ષિપ્યતે તત્ સોંડકરાશિઃ પુનસ્તતઃ ॥૮૫૬॥

હિયતે પંચદશભિ-હૈતે ચ યદવાપ્યતે ।

તાનિ પર્વાણિ શેષાંશા-સ્તિથિસંખ્યા ભવેદિહ ॥૮૫૭॥

કિંચ - ભમત્રાભિજિદેવાદ્યં તત્કલાપ્યાદિમોદિતા ।

તદેકકાત્તત્કલાંકા-ત્ર કિંચિદપનીયતે ॥૮૫૮॥

યદસ્માદેકકાદેક-કલાપનયને ભવેત્ ।

શૂન્યં શેષં તતો ન સ્યાદ્-ગુણનાદ્યા ક્રિયોત્તરા ॥૮૫૯॥

આનો નિર્ણય કરવા માટે આ પ્રમાણે કરણ કરવું.

અભિજિત્ નક્ષત્રથી પ્રારંભીને જેટલાં નક્ષત્રો વીતી ગયાં હોય, તેની કળાઓને ઈષ્ટ નક્ષત્રની ઈષ્ટ કળા સુધી અનુક્રમે સર્વનો સરવાળો કરવો. ૮૫૩.

અહીં કળા એટલે એક અહોરાત્રનો સડસઠમો ભાગ જાણવો.

તે કળાઓમાંથી ઈષ્ટ નક્ષત્રની ઈષ્ટ કળાને બાદ કરવી. જે બાકી રહે, તેને તેર સો ને ત્રાણુએ ગુણવા. પછી તેને અઠાર સો ને ત્રીશથી ભાગવા. ભાગમાં જે આવે તેનો ત્યાગ કરવો અને જે શેષ રહે તેને બે વાર સ્થાપવા. તેમાંથી એક તરફના સ્થાપેલા અંકને એકસઠથી ભાગતાં જે ભાગમાં આવે, તેને બીજી રાશિમાં (બીજી તરફના સ્થાપેલા અંકમાં) ભેળવવા, તે અંકરાશિ કહેવાય છે. તે અંકરાશિને પંદરથી ભાગતાં જે ભાગમાં આવે તે પર્વ જાણવા અને જે શેષ રહે, તે તિથિની સંખ્યા જાણવી. ૮૫૪-૮૫૭.

આ રીત પ્રમાણે અહીં પ્રશ્નમાં અભિજિત્ નક્ષત્ર કહ્યું તે પહેલું જ છે, તેની કળા પણ પહેલી જ કહી છે; તેથી એકની સંખ્યાવાળા તેની કળાના અંકથી કાંઈ પણ બાદ થઈ શકતું નથી. કારણ કે આ એકની સંખ્યામાંથી એક કળા બાદ કરતાં શેષ શૂન્ય રહે છે; તેથી આગળ કરવાની કહેલી

યથા પૂર્વોક્તપૃચ્છાયા-મેકા યાભિજિતઃ કલા ।
 ગુણ્યતે ત્રિનવત્યાહ્યૈઃ સા ત્રયોદશભિઃ શતૈઃ ॥૮૬૦॥
 તાવદંકા ભવેત્ત્રિશૈ-નૈષાષ્ટાદશભિઃ શતૈઃ ।
 વિભક્તું શક્યતે તેન વિધિઃ શેષો વિધીયતે ॥૮૬૧॥
 ત્રયોદશશતી સત્રિ-નવતિર્દ્વિર્નિધીયતે ।
 એકો રાશિશ્ચૈકષષ્ટ્યા હિયતે તત્ર ચાપ્યતે ॥૮૬૨॥
 દ્વાવિંશતિઃ ક્ષિપ્યતે સા પરરાશૌ તતો ભવેત્ ।
 ચતુર્દશશતી પંચ-દશભિસ્સહિતાથ સા ॥૮૬૩॥
 હિયતે પંચદશભિ-શ્ચતુર્નવતિરાપ્યતે ।
 શેષાસ્તિષ્ઠંતિ પંચાંશા-સ્તતઃ પૂર્વોક્તનિર્ણયઃ ॥૮૬૪॥
 ચતુર્નવતિસંખ્યસ્ય પર્વણઃ પંચમીતિથૌ ।
 સૂર્યોદયે ચંદ્રમસા ભુક્તૈકાભિજિતઃ કલા ॥૮૬૫॥
 કરણાનિ નિરૂપ્યન્તે તિથ્યર્ધ્વપ્રમિતાન્યથ ।
 ભવંતિ તાનિ દ્વૈધાનિ ચરાણિ ચ સ્થિરાણિ ચ ॥૮૬૬॥
 ભવં ચ બાલવં ચૈવ કૌલવં સ્ત્રીવિલોચનં ।
 ગરાદિ વણિજં વિષ્ટિઃ સપ્તૈતાનિ ચરાણિ યત્ ॥૮૬૭॥

ગુણાકાર વિગેરેની ક્રિયા થઈ શકતી નથી.

પૂર્વે પૂછેલા પ્રશ્નમાં જે અભિજિતની એક કળા કહી છે, તેને તેર સો ને ત્રાણુએ ગુણતાં તેટલો જ (૧૩૮૩) અંક આવે છે. તેને અઢાર સો ને ત્રીશ વડે ભાગી શકાતા નથી. તેથી બાકીનો વિધિ કરવો. એટલે કે તેર સો ને ત્રાણુના અંકને બે ઠેકાણે સ્થાપન કરવો. તેમાંથી એક તરફના અંકને એકસઠથી ભાગવો; તેથી ભાગમાં બાવીશ આવે છે. તેને બીજી સ્થાપેલી રાશિમાં નાંખવાથી ચૌદ સો ને પંદર (૧૪૧૫) થાય છે. તેને પંદરથી ભાગતાં ભાગમાં ચોરાણુ આવે છે અને બાકી પાંચ શેષ રહે છે; તેથી પૂર્વે કહેલા પ્રશ્નનો નિર્ણય એ થયો, કે ચોરાણુમા પર્વની પાંચમની તિથિએ સૂર્યોદયને સમયે ચંદ્રમાએ અભિજિતની એક કળા ભોગવી. ૮૫૮-૮૬૫.

હવે કરણોની પ્રરૂપણા કરે છે.—તે દરેક કરણો અર્ધ તિથિના પ્રમાણવાળા હોય છે. તે ચર અને સ્થિર એમ બે પ્રકારનાં હોય છે. ૮૬૬.

બવ, બાલવ, કૌલવ, સ્ત્રીવિલોચન, ગરાદિ, વણિજ અને વિષ્ટિ આ સાત કરણો ચર છે. ૮૬૭.

અન્યત્ર સ્ત્રીવિલોચનસ્થાને તૈતિલમિતિ, ગરાદિસ્થાને ચ ગરમિતિ સંજ્ઞા શ્રૂયતે ઇતિ જ્ઞેયં ।

તિથિષ્વનિયતાસ્વેતા-ન્યાવર્ત્તિ યથાક્રમં ।
 શુક્લપક્ષે પ્રતિપદઃ પશ્ચિમાર્દ્ધે ભવં ભવેત્ ॥૮૬૮॥
 દ્વિતીયાયાશ્ચાદિમેડર્દ્ધે બાલવં કૌલવં પરે ।
 તૃતીયાયાશ્ચાદિમેડર્દ્ધે ભવતિ સ્ત્રીવિલોચનં ॥૮૬૯॥
 અપરાર્દ્ધે તૃતીયાયા ગરાદિકરણં ભવેત્ ।
 ચતુર્થ્યાઃ પ્રથમેડર્દ્ધે સ્યા-દ્વણિજં વિષ્ટિરંતિમે ॥૮૭૦॥
 પુનર્ભવં બાલવં ચ પંચમ્યા અર્દ્ધયોર્દ્વયોઃ ।
 ક્રમાદર્દ્ધદ્વયે ષષ્ટ્યાઃ કૌલવસ્ત્રીવિલોચને ॥૮૭૧॥
 અર્દ્ધદ્વયે ચ સપ્તમ્યા ગરાદિવણિજે સ્મૃતે ।
 અષ્ટમ્યાઃ પ્રથમેડર્દ્ધે સ્યાદ્વિષ્ટિરંત્યે પુનર્ભવં ॥૮૭૨॥
 બાલવં કૌલવં ચેતિ નવમ્યા અર્દ્ધયોર્દ્વયોઃ ।
 અર્દ્ધદ્વયે દશમ્યાઃ સ્ત્રી-વિલોચનગરાભિધે ॥૮૭૩॥

કોઈક ઠેકાણે સ્ત્રીવિલોચનને ઠેકાણે તૈતિલ અને ગરાદિને ઠેકાણે ગર એવા નામ સંભળાય છે-એમ જાણવું.

આ કરણો અનિયમિત તિથિઓમાં અનુક્રમે ફર્યા કરે છે. તેમાં શુક્લપક્ષમાં પ્રતિપદાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં ભવ નામનું કરણ હોય છે. ૮૬૮.

દ્વિતીયા તિથિના પહેલા અર્ધભાગમાં બાલવ નામનું કરણ હોય છે, પાછલા અર્ધ ભાગમાં કૌલવ નામનું કરણ હોય છે, ત્રીજના આદિ અર્ધ ભાગમાં સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ હોય છે. ૮૬૯.

ત્રીજના પાછલા અર્ધ ભાગમાં ગરાદિ નામનું કરણ હોય છે; ચોથના પહેલા અર્ધ ભાગમાં વણિજ નામનું કરણ હોય છે અને ચોથના પાછલા અર્ધ ભાગમાં વિષ્ટિ નામનું છેલ્લું કરણ હોય છે. ૮૭૦.

ફરીથી ભવ અને બાલવ-એ બે કરણો અનુક્રમે પાંચમના બન્ને અર્ધભાગમાં હોય છે, કૌલવ અને સ્ત્રીવિલોચન એ બે કરણો અનુક્રમે છઠના બન્ને અર્ધભાગમાં હોય છે. ૮૭૧.

ગરાદિ અને વણિજ-એ બે કરણો સાતમના બન્ને અર્ધભાગમાં અનુક્રમે હોય છે; તથા આઠમના પહેલા અર્ધમાં વિષ્ટિ કરણ હોય છે અને આઠમના પાછલા અર્ધમાં ભવ કરણ હોય છે. ૮૭૨.

બાલવ અને કૌલવ-એ બે કરણો નોમના બન્ને અર્ધમાં હોય છે, સ્ત્રીવિલોચન અને ગર-એ બે કરણો દશમના બન્ને અર્ધભાગમાં હોય છે. ૮૭૩.

एकादश्याः प्राक्तनेऽर्द्धे वणिजं विष्टिरंतिमे ।
 पुनर्बवं बालवं च द्वादश्या अर्द्धयोर्द्वयोः ॥८७४॥
 अर्द्धद्वये त्रयोदश्याः कौलवस्त्रीविलोचने ।
 अर्द्धद्वये चतुर्दश्या गरादिवणिजे क्रमात् ॥८७५॥
 पूर्णिमायाः प्राक्तनेऽर्द्धे विष्टिरंत्ये पुनर्बवं ।
 कृष्णपक्षे प्रतिपदः पूर्वार्द्धे बालवं स्मृतं ॥८७६॥

અત એવ -યુગસ્યાદિર્બાલવકરણે પૂર્વ નિરૂપિતેતિ જ્ઞેયં ।
 અંતિમેઽર્ધે પ્રતિપદઃ કૌલવં કરણં ભવેત્ ।
 દ્વિતીયાહર્નિશોશ્ચ સ્ત્રી-વિલોચનગરાદિકે ॥૮૭૭॥
 તૃતીયાયાં ચ વણિજ-વિષ્ટી સ્યાતામહર્નિશોઃ ।
 ચતુર્થ્યાશ્ચાહ્નિ રાત્રૌ ચ ક્રમેણ ભવબાલવે ॥૮૭૮॥
 દિને રાત્રૌ ચ પંચમ્યાઃ કૌલવસ્ત્રીવિલોચને ।
 ગરાદિવણિજે ષષ્ટમ્યાઃ સપ્તમ્યા વિષ્ટિસદ્ભવે ॥૮૭૯॥

અગ્યારશના પહેલા અર્ધમાં વણિજ અને બીજા અર્ધમાં વિષ્ટિ હોય છે. ફરીથી ભવ અને બાલવ-એ બે કરણો બારશના બન્ને અર્ધમાં હોય છે. ૮૭૪.

તેરશના બન્ને અર્ધમાં કૌલવ અને સ્ત્રીવિલોચન હોય છે, ચૌદશના બન્ને અર્ધમાં અનુક્રમે ગરાદિ અને વણિજ હોય છે. ૮૭૫.

તથા પૂર્ણિમાના પહેલા અર્ધભાગમાં વિષ્ટિ અને બીજા અર્ધભાગમાં ફરીથી ભવ આવે છે. કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાના પૂર્વાર્ધમાં બાલવ કહેલું છે. ૮૭૬.

આ કારણથી જ યુગની શરૂઆત બાલવ કરણમાં થાય છે-એમ પ્રથમ કહી ગયા છીએ.

પછી કૃષ્ણપક્ષની એકમના પશ્ચાર્ધમાં કૌલવ આવે છે, બીજાના દિવસ અને રાત્રિરૂપ બન્ને અર્ધ ભાગમાં સ્ત્રીવિલોચન અને ગરાદિ આવે છે. ૮૭૭.

ત્રીજાના દિવસે (પૂર્વાર્ધમાં) વણિજ અને રાત્રે (પશ્ચાર્ધમાં) વિષ્ટિ હોય છે, ચોથને દિવસે ભવ અને રાત્રે બાલવ આવે છે. ૮૭૮.

પાંચમને દિવસે કૌલવ અને રાત્રે સ્ત્રીવિલોચન આવે છે, છઠ્ઠમાં ગરાદિ અને વણિજ હોય છે, સાતમે વિષ્ટિ અને ભવ હોય છે. ૮૭૯.

અષ્ટમ્યાસ્ત્વહ્નિ રાત્રી ચ ક્રમાદ્બાલવકૌલવે ।
 અર્ધ્વદ્વયે નવમ્યાઃ સ્ત્રી-વિલોચનગરાદિકે ॥૮૮૦॥
 દશમ્યાં વણિજં વિષ્ટિઃ ક્રમાદર્ધ્વદ્વયે ભવેત્ ।
 એકાદશ્યાં દિવારાત્રૌ ક્રમેણ બવબાલવે ॥૮૮૧॥
 દ્વાદશ્યાશ્ચ દિને રાત્રૌ કૌલવસ્ત્રીવિલોચને ।
 ગરાદિવણિજે જ્ઞેયે ત્રયોદશ્યામહર્નિશોઃ ॥૮૮૨॥
 ચતુર્દશ્યાં દિવા વિષ્ટિ-રઘ્વાવાવૃત્તયઃ સ્મૃતાઃ ।
 ચરાણામિતિ સપ્તાનાં માસે માસે પુનઃ પુનઃ ॥૮૮૩॥
 તથાહુઃ - “માસેઽષ્ટશ્ચરાણિ સ્યુરુજ્જ્વલપ્રતિપદંત્યાર્ધ્વાત્ ।”
 રાત્રૌ કૃષ્ણાચતુર્દશ્યાઃ શકુનિઃ કરણં ભવેત્ ।
 ચતુષ્પદં ચ નાગં ચામાવાસ્યામર્ધ્વોર્ધ્વયોઃ ॥૮૮૪॥
 કિંસ્તુઘ્નં સ્યાત્પ્રતિપદઃ શુક્લાયાઃ પ્રથમેઽર્ધ્વકે ।
 એતાનિ સ્યુસ્તિથિષ્વેતે-ષ્વેવ પ્રાહુઃ સ્થિરાણ્યતઃ ॥૮૮૫॥

આઠમને દિવસે અને રાત્રિએ અનુક્રમે બાલવ અને કૌલવ આવે છે, નોમના બન્ને અર્ધમાં સ્ત્રીવિલોચન અને ગરાદિ આવે છે. ૮૮૦.

દશમના બન્ને અર્ધમાં અનુક્રમે વણિજ અને વિષ્ટિ હોય છે, અગ્યારશને દિવસે અને રાત્રે અનુક્રમે બવ અને બાલવ હોય છે. ૮૮૧.

બારશને દિવસે અને રાત્રે કૌલવ અને સ્ત્રીવિલોચન હોય છે, ગરાદિ અને વણિજ તેરશને દિવસે અને રાત્રે જાણવા. ૮૮૨.

ચૌદશને દિવસે વિષ્ટિ હોય છે. આ પ્રમાણે દરેક માસમાં આ સાત ચર કરણોની વારંવાર આઠ આવૃત્તિઓ કહેલી છે. ૮૮૩.

કહ્યું છે કે—“દરેક માસમાં શુકલપક્ષની પ્રતિપદાના બીજા અર્ધભાગથી આરંભીને ચર કરણો આઠ વાર આવૃત્તિ કરે છે.”

વદ ચૌદશની રાત્રિએ શકુનિ નામનું કરણ હોય છે, તથા અમાવાસ્યાના બન્ને અર્ધભાગમાં અનુક્રમે ચતુષ્પદ અને નાગ નામનાં કરણો આવે છે. ૮૮૪.

તથા શુકલ પ્રતિપદાના પહેલા અર્ધભાગમાં કિંસ્તુઘ્ન નામનું કરણ હોય છે. આ કરણો આ તિથિઓમાં જ આવે છે, તેથી તે સ્થિર કહેવાય છે. ૮૮૫.

અત્ર સર્વત્ર દિનરાત્રિશબ્દેનાપિ તિથીનાં પૂર્વાર્ધાપરાર્ધે એવ લક્ષણીયે કરણાનાં તિથ્યર્ધપ્રમિતત્વાદિતિ ।

એતેષાં સ્વામિનઃ પ્રયોજનં ચૈવં લૌકિકશાસ્ત્રેષુ-ઇંદ્રો ૧ વિધિ ૨ મિત્રા ૩ યમ ૪ ભૂ ૫ શ્રી ૬ શમના ૭ શ્ચલેષુ કરણેષુ ।

કલિ ૧ વૃષ ૨ ફણિ ૩ મરુતઃ ૪ પુન-રીશાઃ ક્રમશઃ સ્થિરેષુ સ્યુઃ ॥૮૮૫ A॥

અત્ર શમનો યમઃ સ ભદ્રાયાઃ સ્વામી ।

દશામૂનિ વિવિઘ્નીનિ દિઘ્ન્યાન્યખિલકર્મસુ ।

રાત્ર્યહર્વ્યત્યયાન્દ્રા-પ્યદુષ્ટૈવેતિ તદ્વિદઃ ॥૮૮૫B॥

વિવિઘ્નીનીતિ કોઽર્થઃ ? એકાદશસુ કરણેષુ ભદ્રા દુષ્ટેતિ ।

શેષકરણપ્રયોજનં ત્વેવં-

શકુનિચતુષ્પદનાગે કિંસ્તુષ્ને કૌલવે વણિજે ચ ।

ઊર્ધ્વં સંક્રમણં ગર-તૈતિલવિઘ્નિષુ પુનઃ સુપ્તં ॥૮૮૫ C॥

અહીં સર્વ ઠેકાણે દિવસ અને રાત્રિ શબ્દોથી પણ તિથિનો પ્રથમ અર્ધભાગ અને પાછળનો અર્ધભાગ જાણવો; કેમકે કરણો અર્ધ તિથિના પ્રમાણવાળા હોય છે.

આ કરણોના સ્વામી તથા પ્રયોજન લૌકિક શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહે છે.—“ઈંદ્ર ૧, વિધિ ૨, મિત્ર, ૩, અર્ચમા ૪, ભૂ. ૫, શ્રી ૬ અને શમન ૭ આ સાત સ્વામી, સાત ચર કરણના છે, તથા કલિ ૧, વૃષિ ૨, ફણી ૩, અને મરુત ૪ આ ચાર સ્વામી, ચાર સ્થિર કરણના છે. ૮૮૫.A”

અહીં શમન એટલે યમ, તે ભદ્રા (વિષ્ટિ)નો સ્વામી છે.

એક વિષ્ટિને છોડીને બાકીનાં દશ કરણો સર્વ શુભ કાર્યોમાં સારાં છે; તથા રાત્રિ અને દિવસના વ્યત્યયથી (એટલે દિવસની વિષ્ટિ રાત્રે આવતી હોય અને રાત્રિની વિષ્ટિ દિવસે આવતી હોય તો) તે ભદ્રા પણ દોષ રહિત જ છે, એમ તેના વિદ્વાનો કહે છે. ૮૮૫.B

અહીં મૂળમાં “વિવિઘ્નીનિ” શબ્દ લખાયો છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે— અગ્યારે કરણોને વિષે એક ભદ્રા દુષ્ટ છે.

બાકીના કરણોનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે.

શકુનિ, ચતુષ્પદ, નાગ, કિંસ્તુષ્ન, કૌલવ અને વણિજ-એ છ કરણો ઊર્ધ્વ ગતિ કરનારાં છે. ગર, તૈતિલ અને વિષ્ટિ-એ ત્રણ કરણો સુતેલા કહેવાય છે, ૮૮૫.C.

બવબાલવે નિવિષ્ટં સુભિક્ષં ચોર્ધ્વસંક્રમે ।

અવવિષ્ટો રોગકરઃ સુપ્તો દુર્ભિક્ષકારકઃ ॥૮૮૫D॥

તથા શીતોષ્ણવર્ષર્તુષુ સૂર્યસંક્રમાઃ ક્રમેણ સુપ્તોર્ધ્વનિવેશીનઃ શુભાઃ તથા પૂર્વોત્તરકરણદ્વયસંધિગા સંક્રાંતિસ્તુ સુપ્તોત્થિતેત્યાખ્યા સર્વદાપ્યશુભેતિ પૂર્ણભદ્ર ઇત્યાદ્યારંભસિદ્ધિવાર્તિકે ઇતિ કરણપ્રકરણમ્ ।

મુહૂર્ત્તાઃ પરિવર્તીતે યે ત્રિંશત્પ્રતિવાસરં ।

તેષાં નામક્રમં વક્ષ્યે સર્વજ્ઞાગમદર્શિતં ॥૮૮૬॥

આઘો રુદ્રો દિનસ્યાદૌ શ્રેયાનિતિ દ્વિતીયકઃ ।

મિત્રવાયુસુપીતાખ્યા-સ્તૃતીયતુર્યપંચમાઃ ॥૮૮૭॥

ષષ્ઠોઽભિચંદ્રો માહેંદ્રઃ સપ્તમઃ સ્યાદથાષ્ટમઃ ।

બલવાન્નવમઃ પક્ષ્મૌ દશમો બહુસત્યકઃ ॥૮૮૮॥

एकादशः स्यादैशानो द्वादशस्तस्थसंज्ञकः ।

भावितात्मवैश्रवणौ त्रयोदशचतुर्दशौ ॥८८९॥

वारुणः स्यात्पंचदश आनंदः षोडशः स्मृतः ।

विजयः स्यात्सप्तदशो-ऽष्टादशो विश्वसेनकः ॥८९०॥

एकोनविंशतितमः प्राजापत्याह्वयो भवेत् ।

मुहूर्तो विंशतितमो भवत्युपशमाभिधः ॥८९१॥

બવ અને બાલવ-એ બે કરણ બેઠા કહેવાય છે. તેમાં ઊર્ધ્વ ગતિવાળા હોય તો સુકાળ થાય છે. બેઠા હોય તો રોગ થાય છે અને સુતા હોય તો દુકાળ થાય છે. ૮૮૫.D.

સૂર્યની સંક્રાંતિ શીતઋતુમાં સુતેલા કરણમાં થાય, ઉષ્ણઋતુમાં ઊર્ધ્વગતિવાળા કરણમાં થાય અને વર્ષાઋતુમાં બેઠા કરણમાં થાય, તો તે શુભ છે; તથા પહેલા અને પછીના-એ બે કરણોની સંધિમાં સૂર્યસંક્રાંતિ થતી હોય, તો તે સુપ્તોત્થિતા નામની કહેવાય છે. તે સર્વદા અશુભ છે-એમ પૂર્ણભદ્ર કહે છે. ઈત્યાદિ આરંભસિદ્ધિની ટીકામાં લખેલું છે.” ઈતિ કરણ પ્રકરણ.

હવે હંમેશા જે ત્રીશ મુહૂર્ત્તો ફર્યા કરે છે, તેમના નામ અનુક્રમે સર્વજ્ઞભગવંતોના આગમમાં કહ્યાં છે, તે કહું છું. ૮૮૬.

દિવસના આરંભમાં પહેલું મુહૂર્ત્ત રુદ્ર નામનું છે, બીજું શ્રેયાન, ત્રીજું મિત્ર, ચોથું વાયુ, પાંચમું સુપીત, છઠ્ઠું અભિચંદ્ર, સાતમું માહેંદ્ર, આઠમું બલવાન, નવમું પક્ષ્મ, દશમું બહુસત્યક, અગ્યારમું એશાન, બારમું તસ્થ, તેરમું ભાવિતાત્મા, ચૌદમું વૈશ્રવણ, પંદરમું વારુણ, સોળમું આનંદ, સત્તરમું

સ્યાદેકવિંશતિતમો ગંધર્વોઽથાગ્નિવૈશ્યકઃ ।
 દ્વાવિંશઃ સ્યાત્રયોવિંશઃ શતાદિવૃષભાભિઃ ॥૮૧૨॥
 ચતુર્વિંશસ્ત્વાતપવાન્ પંચવિંશોઽમમો ભવેત્ ।
 ષડ્વિંશોઽરુણવાન્ સપ્ત-વિંશો ભૌમાભિઃ સ્મૃતઃ ॥૮૧૩॥
 અષ્ટાવિંશસ્તુ ઋષભઃ સર્વાર્થઃ સ્યાત્તતઃ પરઃ ।
 ત્રિંશત્તમો રાક્ષસાખ્યો મુહૂર્તો યો નિશોઽતિમઃ ॥૮૧૪॥

ઇતિ મુહૂર્તપ્રકરણમ્ ।

નક્ષત્રાણાં પરાવર્ત્તં ચંદ્રસંબંધિનામથ ।
 ભૂમહે પ્રત્યહોરાત્રં સૂર્યસંબંધિનામપિ ॥૮૧૫॥
 ભવત્યભિજિદારંભો યુગસ્ય પ્રથમક્ષણે ।
 અસ્ય પૂર્વેક્તશીતાંશુ-ભોગકાલાદનંતરં ॥૮૧૬॥
 શ્રવણં સ્યાત્તસ્ય ચેદુ-ભોગકાલવ્યતિક્રમે ।
 ધનિષ્ઠેત્યેવમાદીનિ જ્ઞેયાનિ નિખિલાન્યપિ ॥૮૧૭॥
 અથેંદુના ભુજ્યમાન-મહોરાત્રે વિવક્ષિતે ।
 ઇષ્ટે તિથૌ ચ નક્ષત્રં જ્ઞાતું કરણમુચ્યતે ॥૮૧૮॥

વિજય, અઢારમું વિશ્વસેન, ઓગણીશમું પ્રાજાપત્ય, વીશમું ઉપશમ, એકવીશમું ગંધર્વ, બાવીશમું અગ્નિવૈશ્યક, ત્રેવીશમું શતવૃષભ, ચોવીશમું આતપવન, પચીશમું અમમ, છવીશમું અરુણવન, સત્યાવીશમું ભૌમ, અઠ્યાવીશમું ઋષભ, ઓગણત્રીશમું સર્વાર્થ અને ત્રીશમું રાક્ષસ નામનું મુહૂર્ત છે. તે રાત્રિને છેડે આવે છે. ૮૮૭-૮૮૪. ઈતિ મુહૂર્તપ્રકરણ.

હવે દરેક અહોરાત્રિમાં ચંદ્ર સંબંધી નક્ષત્રો ફર્યા કરે છે, તેને અમે કહીએ છીએ તથા સૂર્ય સંબંધી નક્ષત્રો પણ કહીએ છીએ. ૮૮૫.

યુગના પહેલા ક્ષણમાં અભિજિત્ નક્ષત્રનો આરંભ થાય છે, તેનો પૂર્વે કલ્યા પ્રમાણે ચંદ્રનો ભોગ થયા પછી તરત જ શ્રવણ નક્ષત્ર આવે છે. તેને પણ ચંદ્ર ભોગવીને મૂકી દે છે, ત્યારે ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર આવે છે. એ વિગેરે અનુક્રમે સર્વ નક્ષત્રોને ભોગવે છે. ૮૮૬-૮૮૭.

હવે કહેવાને ઈચ્છેલા અહોરાત્રિ અને ઈચ્છેલી તિથિને વિષે ચંદ્રવડે જે નક્ષત્ર ભોગવાતું હોય, તે જાણવા માટે કરણ કહે છે. ૮૮૮.

યસ્મિન્ દિને ચંદ્રયુક્તં નક્ષત્રં જ્ઞાતુમિષ્યતે ।
 તસ્માદ્દિનાત્પ્રાગતીત-પર્વસંખ્યા યુગાદિતઃ ॥૮૧૧॥
 ગુણ્યતે પંચદશભિસ્તતઃ પ્રાગીપ્સિતાત્તિથેઃ ।
 તિથીનતીતાન્ સત્પર્વ-સત્કાંસ્તત્ર નિયોજયેત્ ॥૧૦૦॥
 અતીતાવમરાત્રોના ક્વચ્ચશીત્યા દ્વિયતેઽથ સા ।
 લબ્ધમંશાશ્ચ યે શેષા-સ્તાનૂર્ધ્વાધો ન્યસેત્ક્રમાત્ ॥૧૦૧॥
 લબ્ધમૂર્ધ્વં સ્થાપિતં ય-ત્તદ્રાશિરતિ કથ્યતે ।
 અંશા અધઃસ્થિતાઃ શેષ-રાશિરિત્યભિધીયતે ॥૧૦૨॥
 રાશિં ચતુર્ગુણીકૃત્ય શોધયેદેકવિંશતિં ।
 શેષરાશેરધઃસ્થાચ્ચ શોધયેત્સપ્તવિંશતિં ॥૧૦૩॥
 આસંભવં લબ્ધરાશેઃ શેષરાશેશ્ચ શોધયેત્ ।
 તામેકવિંશતિં સપ્ત-વિંશતિં ચ ક્રમાન્મુહુઃ ॥૧૦૪॥
 અથોપરિતનો રાશિ-રેકવિંશતિશોધનં ।
 યદ્યત્પત્વાન્ન ક્ષમેત તદા રાશેરધસ્તનાત્ ॥૧૦૫॥
 એકં રૂપં સમાદાય સપ્તષષ્ટ્યા નિહત્ય ચ ।
 રાશૌ ક્ષિપ્ત્વોર્ધ્વગે કુર્યા-દેકવિંશતિશોધનં ॥૧૦૬॥
 યાત્રૈકવિંશતી રાશેઃ શોધ્યતેઽભિજિતો હિ સા ।
 ભાવનૈવં શેષરાશેઃ સપ્તવિંશતિશોધને ॥૧૦૭॥

જે દિવસે ચંદ્રયુક્ત(ચંદ્ર વડે ભોગવાતું) નક્ષત્ર જાણવાની ઈચ્છા હોય, તે દિવસની પહેલાં યુગની શરૂઆતથી જેટલા પર્વ વીતી ગયા હોય, તેટલા અંકને પંદરે ગુણવા. પછી તેમાં ઈચ્છિત તિથિની પહેલાની જેટલી તિથિઓ વ્યતીત થઈ હોય, તેટલી સંખ્યા ભેળવવી. તેમાંથી જેટલા અવમરાત્રો ગયા હોય તેટલા બાદ કરવા. પછી તેને બાશીએ ભાગવા. જે ભાગમાં આવે તેને તથા જે શેષ રહ્યા હોય, તેને અનુક્રમે ઉપર અને નીચે સ્થાપન કરવા. ભાગમાં આવેલા અંકને જે ઉપર સ્થાપ્યો છે, તેને રાશિ કહેવો અને શેષ વધેલા અંશો જે નીચે સ્થાપ્યા છે, તેને શેષરાશિ કહેવો. હવે તે રાશિને ચારે ગુણી તેમાંથી એકવીશ બાદ કરવા, તથા નીચેની શેષરાશિમાંથી સત્યાવીશ બાદ કરવા. એ જ રીતે શેષ રહેલા ઉપરના રાશિમાંથી તથા શેષરાશિમાંથી અનુક્રમે એકવીશ અને સત્યાવીશ જ્યાં સુધી બાદબાકી સંભવે ત્યાં સુધી વારંવાર બાદ કરવા. એ રીતે બાદ કરતાં જો ઉપરનો રાશિ નાનો હોવાથી તેમાંથી એકવીશ બાદ કરી શકાય તેવો ન હોય, તો નીચેના રાશિમાંથી એક લઈ તેને સડસઠે ગુણી રાશિમાં

આરમ્ભ્ય શ્રવણાદત્રો-ત્તરાષાઢાવસાનકં ।
 સપ્તવિંશતિસંખ્યાક-મવધાર્યં ભમંડલં ॥૧૦૮॥
 શેષરાશેસ્તતઃ સપ્તવિંશતિર્યદિ શુદ્ધ્યતિ ।
 શુદ્ધં તદાચિલમપિ જ્ઞેયમસ્માદ્મંડલં ॥૧૦૯॥
 નાલ્પત્વાચ્ચેદિતઃ સપ્તવિંશતિઃ શોદ્ધુમર્હતિ ।
 તદા દ્વાવિંશતિઃ શોદ્ધ્યા શુદ્ધ્યેન્નૈષાપિ ચેત્તદા ॥૧૧૦॥
 શોદ્ધ્યા અષ્ટાદશામીષાં શોદ્ધનાસંભવે સતિ ।
 ત્રયોદશદશૈષાં ચા-સંભવે પંચ શોદ્ધયેત્ ॥૧૧૧॥
 દ્વાવિંશતૌ વિશુદ્ધ્યાયા-મત્ર શુદ્ધાનિ ભાવયેત્ ।
 સર્વાણિ શ્રવણાદીનિ વિશાખાંતાનિ ભાન્યથ ॥૧૧૨॥
 અષ્ટાદશસુ શુદ્ધેષુ શુદ્ધાનિહ વિચિંતયેત્ ।
 શ્રુત્યાદીન્યુત્તરાફાલ્ગુ-ન્યંતાન્યષ્ટાદશાણ્યથ ॥૧૧૩॥
 ત્રયોદશસુ શુદ્ધેષુ શુદ્ધાનિ પરિભાવયેત્ ।
 શ્રુત્યાદીનિ પુનર્વસ્વં-તાનિ ભાનિ ત્રયોદશ ॥૧૧૪॥

ભેળવી તેમાંથી એકવીશ બાદ કરવા. અહીં જે રાશિમાંથી એકવીશ બાદ કરવામાં આવે છે, તે અભિજિત્ સંબંધી છે, અને શેષરાશિમાંથી સત્યાવીશ બાદ કરવામાં આવે છે, ત્યાં આ પ્રમાણે જાણવું. અહીં શ્રવણ નક્ષત્રથી આરંભીને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર સુધીના નક્ષત્રમંડળમાં સત્યાવીશ નક્ષત્રો આવે છે; તેથી જો શેષરાશિમાંથી સત્યાવીશ બાદ કરી શકાય, તો તે શેષરાશિમાંથી સમગ્ર નક્ષત્રમંડળને બાદ કર્યું એમ જાણવું. જો તે શેષરાશિની અલ્પ સંખ્યા હોવાથી સત્યાવીશ બાદ કરી શકાય તેમ ન હોય, તો તેમાંથી બાવીશ બાદ કરવા. જો બાવીશ પણ બાદ ન કરી શકાય, તો અઢાર બાદ કરવા. અઢાર પણ બાદ કરવાનો અસંભવ હોય, તો તેર બાદ કરવા. તે પણ ન સંભવે તો દશ બાદ કરવા. તે પણ ન સંભવે તો પાંચ બાદ કરવા. ૮૮૮-૮૧૧.

તેમાં જો બાવીશ બાદ થયા હોય તો શ્રવણથી આરંભીને વિશાખાપર્યંત સર્વ નક્ષત્રો શોધાયાં એમ જાણવું. ૮૧૨.

અઢાર બાદ થયા હોય તો શ્રવણથી આરંભીને ઉત્તરાફાલ્ગુની સુધી અઢાર નક્ષત્રો શોધાયાં એમ વિચારવું. ૮૧૩.

તેર બાદ થયા હોય તો શ્રવણથી આરંભીને પુનર્વસુ સુધી તેર નક્ષત્રો શોધાયાં એમ જાણવું. ૮૧૪.

एवं दशसु शुद्धेषु रोहिण्यंतानि चिंतयेत् ।
 उदग्भद्रपदांतानि तथा शुद्धेषु पंचसु ॥११५॥
 पर्यंतसूचकान्यत्र यानि प्रोक्तानि भानि षट् ।
 सार्द्धक्षेत्राण्येव तानि ज्ञेयानि निखिलान्यपि ॥११६॥

तथाहि - श्रवणात्पंचमी सार्द्ध-क्षेत्रा भाद्रपदोत्तरा ।
 दशमं ब्राह्ममादित्यं त्रयोदशं च तादृशं ॥११७॥
 उत्तराफाल्गुनी चाष्टा-दशी भवति तादृशी ।
 सार्द्धक्षेत्रं विशाखाख्यं द्वाविंशतितमं श्रुतेः ॥११८॥
 स्यात्सप्तविंशा तत्राथो-त्तराषाढापि तादृशी ।
 एतानि स्युः पंचचत्वारिंशन्मुहूर्त्तकानि यत् ॥११९॥

तथाहुः-पंच १ दस २ तेरस ३ ठारसेव ४ बावीस ५ सत्तवीसाय ६ ।
 सोज्झा दिवद्दृढखित्तंत भद्दवाई असाढंता ॥१२०॥
 एवं चाद्यस्तने शेष-राशौ संशोधिते सति ।
 एकादिचतुरंतं यच्छेषं तच्चंद्रभं गतं ॥१२१॥

એ જ પ્રમાણે દશ બાદ થયા હોય તો શ્રવણથી રોહિણી સુધી દશ નક્ષત્ર શોધાયાં જાણવાં, અને પાંચ બાદ થયા હોય તો શ્રવણથી ઉત્તરાભાદ્રપદપર્યંત પાંચ નક્ષત્રો શોધાયાં છે, એમ જાણવું. ૯૧૫.

અહીં પર્યંતને સૂચવનારાં જે છ નક્ષત્રો કહ્યાં છે, તે સર્વે (છએ) સાર્ધક્ષેત્રવાળાં જ છે. ૯૧૬.

તે આ પ્રમાણે-શ્રવણથી પાંચમું નક્ષત્ર ઉત્તરાભાદ્રપદ કહ્યું તે સાર્ધક્ષેત્રી છે, એ જ પ્રમાણે દશમું રોહિણી અને તેરમું પુનર્વસુ પણ સાર્ધક્ષેત્રી છે. અઢારમું ઉત્તરાફાલ્ગુની પણ તેવું જ સાર્ધક્ષેત્રી છે, વિશાખા નામનું બાવીશમું પણ સાર્ધક્ષેત્રી છે અને સત્યાવીશમું ઉત્તરાષાઢા પણ સાર્ધક્ષેત્રી છે. આ છએ નક્ષત્રો પીસ્તાળીશ મુહૂર્ત્તયાં છે. ૯૧૭-૯૧૮.

કહ્યું છે કે-“પાંચ, દશ, તેર, અઢાર, બાવીશ અને સત્યાવીશ એટલા અંકવડે શ્રવણથી ઉત્તરાષાઢાપર્યંત સાર્ધ નક્ષત્રોને બાદ કરવા.” આ પ્રમાણે કરવાથી નીચેના શેષરાશિને શોધતાં એકથી ચાર સુધીનો જે અંક શેષ રહે, તેટલામું ચંદ્રનક્ષત્ર ગયું એમ જાણવું. ૯૨૦-૯૨૧.

અત્ર ચ એકાદિચતુરંતં ચચ્છેષં તત્ત્રિંશદ્ ગુણનેન મુહૂર્ત્તીકૃત્ય તસ્માત્ક્રમપ્રાપ્તં યત્રનક્ષત્રં તદ્યદિ સમક્ષેત્રં તદા ત્રિંશચ્છોધ્યતે, અર્દ્ધક્ષેત્રં ચેત્પંચદશ શોધ્યંતે, એવં શોધને ચચ્છેષં તચ્ચંદ્રાક્રાંતસ્ય નક્ષત્રસ્યાતીતં મુહૂર્ત્તાદિકં ભવતીતિ જ્ઞેયં ।

યચ્ચોપરિતને રાશા-વેકવિંશતિશોધને ।

શેષં તત્ત્રિંશતાહત્ય સપ્તષષ્ટ્યા વિભજ્યતે ॥૧૨૨॥

લબ્ધ્યા મુહૂર્ત્તા જ્ઞાતવ્યા યત્તુ તત્રાપિ શિષ્યતે ।

તે વિજ્ઞેયા મુહૂર્ત્તસ્ય વિભાગાઃ સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૧૨૩॥

યથા યુગસ્ય પ્રથમે વર્ષે દશસુ પર્વસુ ।

અતિક્રાંતેષુ પંચમ્યાં કિં નક્ષત્રં નિશાપતેઃ ॥૧૨૪॥

યાત્રાતીતપર્વસંખ્યા વર્ત્તતે દશલક્ષણા ।

તસ્યાં પંચદશઘ્નાયાં પંચાશં જાયતે શતં ॥૧૨૫॥

પંચમ્યાં પૃષ્ઠમિતિ ચ ચત્વારસ્તિથયો ગતાઃ ।

તત્તશ્ચતુષ્ટયં તત્ર યોજનીયં મનસ્વિભિઃ ॥૧૨૬॥

ચતુઃપંચાશદધિકં શતં સ્યાદ્રાશિરેષ ચ ।

હીનો દ્વાભ્યામવમાભ્યાં દ્વિપંચાશં ભવેચ્છતં ॥૧૨૭॥

અહીં એકથી આરંભીને ચાર સુધીનો જે અંક શેષ રહ્યો હોય તેને ત્રીશે ગુણી મુહૂર્ત્ત કરવા. ત્યારપછી તેમાંથી ક્રમે પ્રાપ્ત થયેલું નક્ષત્ર જો સમક્ષેત્રી હોય, તો તે મુહૂર્ત્તના અંકમાંથી ત્રીશ બાદ કરવા, અને અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્ર હોય, તો પંદર બાદ કરવા. એ પ્રમાણે બાદ કરતાં જે શેષ રહે, તે ચંદ્રે ભોગવાતા નક્ષત્રના વીતી ગયેલા મુહૂર્ત્ત વિગેરે આવે છે, એમ જાણવું.

જે ઉપરના રાશિમાંથી એકવીશ બાદ કરતાં શેષ રહ્યા હોય, તેને ત્રીશ વડે ગુણી સડસઠે ભાગવા. ભાગમાં જે આવે તે મુહૂર્ત્ત જાણવા અને જે રહ્યા હોય, તેટલા એ મુહૂર્ત્તના સડસઠીયા ભાગ જાણવા. ૯૨૨-૯૨૩.

પ્રશ્ન :- યુગના પહેલા વર્ષમાં દશ પર્વ ગયા પછી પાંચમને દિવસે ચંદ્રનું ક્યું નક્ષત્ર છે ? ૯૨૪.

ઉત્તર :- અહીં જે ગયેલા પર્વની સંખ્યા દશ છે, તેને પંદરથી ગુણતાં એક સો ને પચાસ (૧૦x૧૫=૧૫૦) થાય છે. પાંચમની તિથિનો પ્રશ્ન છે, તેથી ચાર તિથિઓ વ્યતીત થયેલી હોવાથી તેમાં (૧૫૦+૪) ચાર મેળવવા. એટલે એક સો ને ચોપન (૧૫૪) થયા. આટલા કાળે બે અવમતિથિ ગયેલી હોવાથી, તેમાંથી બે બાદ કરતાં શેષ એક સો ને બાવન (૧૫૪-૨=૧૫૨) રહે છે. તેને

તસ્ય દ્વચશીત્યા ભાગે ચ-દ્રૂપમેકમવાપ્યતે ।
 તદૂર્ધ્વં ન્યસ્યતે શેષાં સપ્તતિં ચ ન્યસેદ્ધઃ ॥૧૨૮॥
 કૃતશ્ચતુર્ગુણો લબ્ધ-રાશિરત્રૈકલક્ષણઃ ।
 ચત્વારઃ સપ્તતિશ્ચોર્ધ્વા-ધોભાવેન સ્થિતા ઇહ ॥૧૨૯॥
 અથોપરિતનાદ્રાશેઃ સ્તોકત્વાદેકવિંશતિઃ ।
 શોઢ્ઢું ન શક્યતે તેના-ધઃસ્થાત્સપ્તતિલક્ષણાત્ ॥૧૩૦॥
 એકં રૂપં સમાદાય સપ્તષષ્ટિગુણીકૃતં ।
 નિક્ષિપેદૂર્ધ્વગે રાશૌ તજ્જાતા સૈકસપ્તતિઃ ॥૧૩૧॥
 એકોનસપ્તતિશ્ચાધ-સ્તિષ્ઠેદ્રાશેરથોર્ધ્વગાત્ ।
 શોઢિતાયામભિજિતઃ સત્કાયામેકવિંશતૌ ॥૧૩૨॥
 પંચાશ્ચિછિધ્યતેઽધઃસ્થા-દ્રાશેશ્ચ સપ્તવિંશતૌ ।
 શોઢિતાયાં ભચક્રસ્ય દ્વિચત્વારિંશદાસ્થિતા ॥૧૩૩॥
 શોઢ્યતે ચૌર્ધ્વગાદ્રાશેઃ પુનરપ્યેકવિંશતિઃ ।
 રાશેરધસ્તનાત્સપ્ત-વિંશતિર્ભગણસ્ય ચ ॥૧૩૪॥

બ્યાશીથી ભાગતાં ભાગમાં એક આવે છે, તેને ઉપર સ્થાપવો. શેષ રહેલા સીતેરને નીચે સ્થાપવા. $(\frac{1}{90})$ પછી ભાગમાં આવેલા એકને ચારથી ગુણતાં $(8 \times 9 = 8)$ ચાર થયા, તેને ઉપર સ્થાપવા અને નીચે સીતેર સ્થાપવા. $(\frac{8}{90})$. હવે ઉપરનો રાશિ અલ્પ હોવાથી તેમાંથી એકવીશ બાદ થઈ શકશે નહીં; તેથી નીચેના રાશિ સીતેરમાંથી એક લઈ તેને સડસઠે ગુણી ઉપરના રાશિમાં ભેળવ્યા ત્યારે એકોતેર (૭૧) થયા. $(8 \times 9 = 80 + 8 = 88)$ અને નીચેનો રાશિ ઓગણોતેર રહ્યો $(\frac{88}{90})$ પછી ઉપરના રાશિ એકોતેરમાંથી અભિજિત્ સંબંધી એકવીશ બાદ કરીએ, ત્યારે પચાશ (૭૧-૨૧=૫૦) શેષ રહ્યા, અને નીચેના (૬૮) રાશિમાંથી સત્યાવીશ બાદ કરીએ ત્યારે, બેતાલીશ શેષ રહ્યા $(68 - 29 = 39, \frac{40}{82})$. ફરીથી ઉપરના રાશિ (૫૦)માંથી એકવીશ બાદ કરતાં ઓગણત્રીશ શેષ રહે છે, અને નીચેની રાશિ (૪૨)માંથી સત્યાવીશ બાદ કરતાં પંદર શેષ રહે છે $(\frac{26}{44})$. પછી ઉપરના રાશિમાંથી ફરીથી એકવીશ બાદ કરીએ ત્યારે આઠ શેષ રહ્યા. તે ઉપર સ્થાપવા $(\frac{18}{44})$. નીચેનો રાશિ જે પંદર છે તેમાંથી સત્યાવીશ, બાવીશ કે અઠાર બાદ કરી શકાય તેમ નથી; પરંતુ તેર બાદ કરી શકાય છે, તેથી પંદરમાંથી તેર બાદ કરતાં શ્રવણથી પુનર્વસુ પર્યતના તેર નક્ષત્રો બાદ કર્યા કહેવાય. બાકી રહેલા બેને ત્રીશથી ગુણતાં $(2 \times 30 = 60)$ થયા, તેમાંથી પુષ્યના પંદર સહિત ત્રીશ મુહૂર્ત એટલે પીસ્તાળીશ બાદ કરવા, ત્યારે પંદર $(60 - 44 = 16)$ શેષ રહે છે. તે મધાના મુહૂર્તો જાણવા. હવે ઉપરના રાશિમાં જે આઠ

એકોનત્રિંશદૂર્ધ્વ સ્યા-દધઃ પંચદશ સ્થિતાઃ ।
 એકવિંશતિરૂર્ધ્વસ્થા-દ્રાશેર્ભૂયોઽપિ શોઘ્યતે ॥૧૩૫॥
 અષ્ટૌ તતોઽવશિષ્યંતે રાશાવૂર્ધ્વ વ્યવસ્થિતે ।
 તેષાં ચ પુરતો વક્ષ્યે-ઽવશિષ્ટાં પરિકર્મણાં ॥૧૩૬॥
 રાશેસ્થસ્તાચ્છવ્યંતે શોઢું પંચદશાત્મકાત્ ।
 ન સપ્તવિંશતિર્દ્વીવિંશતિર્નાષ્ટાદશાપિ ન ॥૧૩૭॥
 ત્રયોદશ તુ શવ્યંતે શોઢું તેષાં ચ શોઢને ।
 શ્રુત્યાદ્યાદિત્યાંતભાનિ શુદ્ધાનિ સ્યુસ્ત્રયોદશ ॥૧૩૮॥
 શેષાચ્ચ દ્વિતયાત્રિંશદગુણાત્પુષ્યો વિશોઢ્યતે ।
 મુહૂર્તૈસ્ત્રિંશતા પંચ-દશભિસ્સાર્ધમેવ ચ ॥૧૩૯॥
 ચે પંચદશ શિષ્યંતે મઘાનાં તે મુહૂર્તકાઃ ।
 અથોર્ધ્વરાશૌ સંત્યઘૌ તેષુ ત્રિંશદગુણેષુ ચ ॥૧૪૦॥
 ચત્વારિંશા દ્વિશતીસ્યાત્ સપ્તષષ્ટ્યા હરેચ્ચ તાં ।
 લઘ્યાસ્ત્રયો મુહૂર્તાસ્તાન્ ક્ષિપેદ્રાશાવધસ્તને ॥૧૪૧॥
 અષ્ટાદશ મુહૂર્તાઃ સ્યુ-સ્તદ્ભાગાઃ સપ્તષષ્ટિજાઃ ।
 એકોનચત્વારિંશચ્ચ તદેષ પ્રશ્નનિર્ણયઃ ॥૧૪૨॥
 અષ્ટાદશસુ ભુક્તેસુ મુહૂર્તેષ્વમૃતાંશુના ।
 મઘાનામધિકૈકોન-ચત્વારિંશલ્લવેષ્વિહ ॥૧૪૩॥
 યુગસ્ય પ્રથમે વર્ષે દશપર્વવ્યતિક્રમે ।
 ઉદેતિ સૂર્યઃ પંચમ્યા-મહોરાત્રેઽપિ તાવતિ ॥૧૪૪॥

છે તેને ત્રીશે ગુણવાથી બસો ને ચાળીશ (૮x૩૦=૨૪૦) થાય. તેને સડસઠે (૬૭) ભાગતાં ભાગમાં ત્રણ (૨૪૦ ÷ ૬૭=૩) મુહૂર્ત અને શેષ (૩૯) આવ્યા, તેને નીચેના રાશિમાં (૧૫માં) ભેળવવા; તેથી અઢાર (૧૮) મુહૂર્ત થયા. નીચે શેષ રહેલા ઓગણચાળીશ છે, તે સડસઠીયા ભાગ છે. ($\frac{૩૯}{૬૭}$), તેથી પ્રશ્નનો જવાબ એ આવ્યો કે-ચંદ્ર મઘા નક્ષત્રના અઢાર મુહૂર્તો અને સડસઠીયા ઓગણચાળીશ અંશો ભોગવે ત્યારે યુગના પહેલા વર્ષમાં દશ પર્વ વીતી ગયા બાદ પાંચમને દિવસે અને તેટલા અહોરાત્રે સૂર્યનો ઉદય થાય છે.૯૨૫-૯૪૪.

અહોરાત્રે યુગસ્યાદ્યે પ્રતિપત્સંજ્ઞકે તિથૌ ।
 ચંદ્રસંબંધિ નક્ષત્રં કિમત્ર પ્રતિપાદ્યતે ॥૧૪૫॥
 ચતુર્વિંશં શતં સંખ્યા પાશ્ચાત્યયુગપર્વણાં ।
 અષ્ટાદશશતી ષષ્ટિ-યુક્ સ્યાત્પંચદશાહતા ॥૧૪૬॥
 ત્રિંશતોઽવમરાત્રાણા-મેતસ્યાઃ પાતને ભવેત્ ।
 અષ્ટાદશશતી ત્રિંશા સા દ્વયશીત્યા વિભજ્યતે ॥૧૪૭॥
 લઘ્યાં દ્વાવિંશતિં ન્યસ્યો-પરિ કુર્યાચ્ચર્તુગુણાં ।
 અષ્ટાશીતિર્ભવેચ્છેષા-મધઃ ષડ્વિંશતિં ન્યસેત્ ॥૧૪૮॥
 રાશેરષ્ટાશીતિરૂપા-દેકવિંશતિશોધને ।
 સંજાતાભિજિતઃ શુદ્ધિઃ સપ્તષષ્ટિસ્તુ શિષ્યતે ॥૧૪૯॥
 કલ્પિતૈતાવદંશત્વા-ત્તયા ચૈકં ભવેદુડુ ।
 તસ્મિંશ્ચ ભેઽધસ્ત્યરાશૌ ક્ષિપ્તે સ્વાત્સપ્તવિંશતિઃ ॥૧૫૦॥
 સ્યાત્સપ્તવિંશતેર્ભાનાં શુદ્ધિરઙ્કાદતસ્તતઃ ।
 શ્રુત્યાદીન્યુત્તરાષાઢા-ન્તાનિ શુદ્ધાનિ ભાન્યતઃ ॥૧૫૧॥
 પૂર્વોક્તનિર્ણયોઽયં ત-દ્યદ્યુગસ્યાદિમે દિને ।
 સૂર્યોદયે શશી યોગં પ્રાપ્નોત્યભિજિતા સહ ॥૧૫૨॥

પ્રશ્ન :- યુગના પહેલા અહોરાત્રે એટલે એકમની તિથિએ ચંદ્રનું કયું નક્ષત્ર આવે ? ૯૪૫.

ઉત્તર :- પહેલાના યુગના એક સો ને ચોવીશ પર્વને પંદરથી ગુણતાં અઢાર સો ને સાઠ (૧૨૪x૧૫=૧૮૬૦) થાય છે. તેમાંથી ત્રીશ અવમરાત્રો બાદ કરતાં અઢાર સો ને ત્રીશ (૧૮૬૦-૩૦=૧૮૩૦) રહે છે. તેને બ્યાશીથી ભાગવા. (૧૮૩૦ ÷ ૮૨=૨૨, શેષ ૨૬) તેને ઉપર સ્થાપન કરી ચારે ગુણતાં (૨૨x૪=૮૮) અઠ્યાશી થાય, શેષ રહેલા છવીશને નીચે સ્થાપન કરવા ($\frac{૮૮}{૨૬}$). પછી અઠ્યાશીના રાશિમાંથી એકવીશ બાદ કરતાં અભિજિત્ની શુદ્ધિ થઈ, બાકી સડસઠ (૮૮-૨૧=૬૭) રહ્યા, કેમકે તેના તેટલા અંશોની જ કલ્પના કરેલી છે અને તે બાકીના સડસઠ અંશનું એક નક્ષત્ર થાય છે; તેથી તે નક્ષત્રને એટલે એકની સંખ્યા નીચેના રાશિ (૨૬)માં ભેળવતાં સત્યાવીશ (૨૭) થાય છે. આ અંકથી સત્યાવીશ નક્ષત્રોની શુદ્ધિ થાય છે; તેથી શ્રવણથી ઉત્તરાષાઢા સુધીનાં નક્ષત્રોની શુદ્ધિ થાય છે. તેથી પ્રશ્નનો નિર્ણય એ થયો કે-યુગના પહેલે દિવસે સૂર્યોદય સમયે અભિજિત્ની સાથે ચંદ્રનો યોગ થાય છે. ૯૪૬-૯૫૨.

યુગસ્યાહિ દ્વિતીયસ્મિન્ દ્વિતીયાયાં તિથાવથ ।
 ચંદ્રેણ યુક્તં નક્ષત્રં કિં સ્યાદિત્યત્ર કથ્યતે ॥૧૫૩॥
 પ્રતિપલ્લક્ષણૈકૈવા-તિક્રાંતા તિથિરત્ર યા ।
 દ્વચ્ચશીત્યા ભજનં સા ન ક્ષમતે યત્તનીયસી ॥૧૫૪॥
 તદેતસ્યાઃ સપ્તષષ્ટિઃ કર્તવ્યાઃ શકલાસ્તતઃ ।
 ઋક્ષસ્યાભિજિતઃ પ્રાજ્ઞૈઃ શોધનીયૈકવિંશતિઃ ॥૧૫૫॥
 શેષા તિષ્ઠતિ ષટ્ચત્વા-રિશત્સા ત્રિંશતા હતા ।
 કર્તું મુહૂર્તાન્ સાશીતિ-સ્ત્રયોદશશતી ભવેત્ ॥૧૫૬॥
 સપ્તષષ્ટ્યા વિભાગેઽસ્યા લઘ્વા મુહૂર્તવિંશતિઃ ।
 ચત્વારિશન્મુહૂર્તાશાઃ શિષ્યંતે સપ્તષષ્ટિજાઃ ॥૧૫૭॥

તત્તશ્ચ - સચત્વારિશદંશાયાં શ્રુતેર્મુહૂર્તવિંશતૌ ।
 ભુક્તાયામિંદુનોદેતિ દ્વિતીયેઽહિ યુગે રવિઃ ॥૧૫૮॥
 એવં સર્વત્રાપ્યન્યત્ર કરણભાવના કાર્યા ।
 ઇતિ ચંદ્રનક્ષત્રપ્રકરણં ॥
 અષ્ટાદશમુહૂર્તાલ્ક્ય-મહોરાત્રચતુષ્ટયં ।
 ભુક્ત્વા પુષ્યસ્ય પંચાપિ સ્વાલ્દ્યાન્યારમ્ભતે રવિઃ ॥૧૫૯॥

પ્રશ્ન :- યુગની શરૂઆતથી બીજે દિવસે એટલે બીજની તિથિએ કયું નક્ષત્ર ચંદ્રયુક્ત હોય ?
 ૯૫૩.

ઉત્તર :- અહીં વ્યતીત થયેલી તિથિ એક પડવાની જ છે, તે અલ્પ હોવાથી તેને બ્યાશીથી ભાગી શકાય નહીં તેથી તેના સડસઠ અંશો કરવા. પછી તેમાંથી અભિજિત્ના એકવીશ અંશ બાદ કરવા. (૬૭-૨૧=૪૬) બાકી છંતાલીશ રહ્યા, તેને મુહૂર્ત કરવા માટે ત્રીશથી ગુણવા ત્યારે તેરસો ને એંશી (૪૬x૩૦=૧૩૮૦) થાય. તેને સડસઠથી ભાગતાં વીશ મુહૂર્ત આવ્યા અને એક મુહૂર્તના સડસઠીયા ચાળીશ અંશ શેષ રહ્યા. (૧૩૮૦ ÷ ૬૭=૨૦, ૪૦ શેષ) તેથી પ્રશ્નનો નિર્ણય એ થયો કે-શ્રવણના વીશ મુહૂર્ત અને ઉપર સડસઠીયા ચાળીશ અંશ ચંદ્ર ભોગવી રહે, ત્યારે યુગને બીજે દિવસે સૂર્યનો ઉદય થાય છે. ૯૫૪-૯૫૮.

આ પ્રમાણે બીજે સર્વ ઠેકાણે કરણની ભાવના કરવી. ઈતિ ચંદ્રનક્ષત્રપ્રકરણ.

સૂર્ય પુષ્ય નક્ષત્રના ચાર અહોરાત્ર અને અઢાર મુહૂર્ત ભોગવીને પોતાના પાંચે વર્ષોનો પ્રારંભ કરે છે. ૯૫૯.

ચતુર્વિંશત્યા મુહૂર્તૈ-રધિકા ભુક્તશેષકાઃ ।
 ભવંત્યષ્ટાહોરાત્રા-સ્તદા પુષ્યસ્ય ભાસ્વતઃ ॥૧૬૦॥
 તતશ્ચ - સ્યુર્દ્વાદશમુહૂર્તાઢ્યા અહોરાત્રાસ્ત્રયોદશ ।
 તથા સ્યુઃ ષડહોરાત્રા મુહૂર્તાશ્ચૈકવિંશતિઃ ॥૧૬૧॥
 અહોરાત્રા વિંશતિશ્ચ મુહૂર્તત્રિતયાધિકાઃ ।
 સમાર્દ્ધસાર્દ્ધક્ષેત્રાણાં ભાનાં ભોગઃ ક્રમાદ્રવેઃ ॥૧૬૨॥
 એવં ભૈઃ સપ્તવિંશત્યૈ-કષ્ટિયુક્ષતત્રયે ।
 અહ્લામતીતેઽર્કાબ્દં સ્યા-દેકષ્ટિતમે દિને ॥૧૬૩॥
 દ્વાદશાનાં મુહૂર્તાનાં પૂર્તૌ પૂર્ણૌ પુનર્વસૂ ।
 પુષ્યસ્યાષ્ટાદશ તતો મુહૂર્તાસ્તદિને ગતાઃ ॥૧૬૪॥
 તતઃ પરં ચ પુષ્યસ્યા-તીતે દિનચતુષ્ટયે ।
 પૂર્ણાર્કાબ્દસ્ય ષટ્ષષ્ટિ-યુક્તા દિનશતત્રયી ॥૧૬૫॥
 સુખાવબોધાય ચાત્ર યન્ત્રકમ્-
 યથાર્કોદુવ્યવસ્થૈવ-મેકસ્યાબ્દસ્ય દર્શિતા ।
 પંચાનામપિ વર્ષાણાં તથા જ્ઞેયા યુગે બુધૈઃ ॥૧૬૬॥

તે વખતે પુષ્ય નક્ષત્રના આઠ અહોરાત્ર અને ચોવીશ મુહૂર્તો સૂર્ય ભોગવ્યા વિનાના બાકી રહ્યા છે એમ જાણવું. ૮૬૦.

તેથી સૂર્યને સમનક્ષત્રનો ભોગ તેર અહોરાત્ર અને બાર મુહૂર્તનો છે, અર્ધનક્ષત્રનો ભોગ છ અહોરાત્ર અને એકવીશ મુહૂર્તનો છે; તથા સાર્ધનક્ષત્રનો ભોગ વીશ અહોરાત્ર અને ત્રણ મુહૂર્તનો છે. ૮૬૧-૮૬૨.

આ પ્રમાણે સત્યાવીશે નક્ષત્રો સૂર્ય વડે ભોગવાઈ જાય ત્યારે ત્રણ સો ને એકસઠ અહોરાત્ર પૂરા થાય છે. ત્યારપછીના બાસઠમે દિવસે બાર મુહૂર્ત જાય, ત્યારે પુનર્વસુ નક્ષત્ર પૂર્ણ થાય છે, તેથી તે દિવસે બાકીના અઠાર મુહૂર્ત પુષ્યના ગયા, એમ જાણવું. ૮૬૩-૮૬૪.

ત્યારપછી પુષ્યના ચાર અહોરાત્ર વ્યતીત થાય ત્યારે સૂર્યવર્ષના ત્રણ સો ને છાસઠ અહોરાત્ર પૂર્ણ થાય છે. ૮૬૫.

આ બાબત સુખેથી જાણવા માટે પાછળનું યંત્ર જોવું.

જેમ આ પ્રમાણે સૂર્યના નક્ષત્રોની વ્યવસ્થા એક વર્ષને માટે બતાવી, તે જ રીતે પંડિતોએ એક યુગના પાંચે વર્ષોની જાણવી. ૮૬૬.

નક્ષત્રના મુહૂર્ત નામ	સમ ૩૦ પુષ્ય	અર્ધ ૧૫ અશ્લેષા	સમ ૩૦ મઘા	સમ ૩૦ પૂ. ફા.	સમ ૩૦ હસ્ત	સમ ૩૦ ચિત્રા	અર્ધ ૧૫ સ્વાતિ	સમ ૪૫ વિશાખા	સમ ૩૦ અનુરાધા	અર્ધ ૧૫ જ્યેષ્ઠા	સમ ૩૦ મૂળ	સમ ૩૦ પૂ. ધા.	સાંધ ૪૫ ઉ. ધા.
અહોરાત્ર મુહૂર્ત	શેષ ૮	૬	૧૩	૨૦	૧૩	૧૩	૬	૨૦	૧૩	૬	૧૩	૧૩	૨૦
અહો.સકળ મુહૂર્ત સકળ	૨૪	૨૧	૧૨	૩	૧૨	૧૨	૨૧	૩	૧૨	૨૧	૧૨	૧૨	૩
	૦	૧૫	૨૮	૬૨	૭૫	૮૮	૯૫	૧૧૬	૧૨૮	૧૩૬	૧૪૯	૧૬૨	૧૮૩
	૦	૧૫	૨૭	૧૨	૨૪	૬	૨૭	૦	૧૨	૩	૧૫	૨૭	૦
				શો.			શો.	શો.					શો.

સમ ૩૦ શ્રવણ	અર્ધ ૧૫ ધનિષ્ઠા	સમ ૩૦ શતભિષા	સમ ૩૦ પૂર્વા ભા.	સમ ૪૫ ઉ. ભા.	સમ ૩૦ રેવતી	સમ ૩૦ અશ્વિની	અર્ધ ૧૫ ભરણી	સમ ૩૦ કૃતિકા	સાંધ ૪૫ રોહિણી	સમ ૩૦ મૃગશિર	અર્ધ ૧૫ આર્દ્રા	સમ ૪૫ પુનર્વસુ	સમ ૩૦ પુષ્ય પ્રા.
૪	૧૩	૬	૧૩	૨૦	૧૩	૧૩	૬	૧૩	૨૦	૧૩	૬	૨૦	૪
૬	૧૨	૨૧	૧૨	૩	૧૨	૧૨	૨૧	૧૨	૩	૧૨	૨૧	૩	૧૮
૧૮૭	૨૧૪	૨૨૦	૨૩૪	૨૫૪	૨૩૭	૨૮૧	૨૮૭	૩૦૧	૩૨૧	૩૩૪	૩૪૧	૩૬૧	૩૬૬
૬	૦	૨૧	૩	૬	૧૮	૦	૨૧	૩	૬	૧૮	૯	૧૨	૦
				શો.			શો.	શો.	શો.			શો.	શો.

જ્ઞાતું સૂર્યસ્ય નક્ષત્રં વિવક્ષિતતિથાવથ ।
 કરણં પ્રોચ્યતે પૂર્વા-ચાર્યદર્શિતયા દિશા ॥૧૬૭॥
 યુગેડતીતપર્વસંખ્યા પ્રાગ્વત્પંચદશાહતા ।
 વિવક્ષિતદિનાત્પૂર્વ-મતીતૈસ્તિથિભિર્યુતા ॥૧૬૮॥
 ગતૈરવમરાત્રૈશ્ચ વર્જિતાથ ત્રિભિઃ શતૈઃ ।
 વિભજ્યતે સા ષટ્ષષ્ટ્યા-ધિકૈર્લઘ્નં ચ વત્સરઃ ॥૧૬૯॥
 શેષં ભવતિ યત્તસ્મા-દ્યથાર્હં વક્ષ્યમાણકં ।
 સંશોધ્યતે શોધનકં ગતનક્ષત્રસૂચકં ॥૧૭૦॥
 સષટ્ષષ્ટ્યા ત્રિશત્યાડલ્યા ભાગં ચેન્ન ક્ષમેત સા ।
 તદા શોધ્યં શોધનક-માદાવેવાત્ર સંભવત્ ॥૧૭૧॥
 ચતુર્વિંશત્યા મુહૂર્તૈ-રધિકં દિવસાષ્ટકં ।
 પુષ્યસ્ય સ્યાચ્છોધનક-મથાન્યેષાં તદુચ્યતે ॥૧૭૨॥
 રાત્રિંદિવાનિ દ્વાષષ્ટિ-મુહૂર્તા દ્વાદશોપરિ ।
 ડૂનામુત્તરાફાલ્ગુન્યંતાનાં શોધનં ભવેત્ ॥૧૭૩॥

હવે ઈષ્ટ તિથિને દિવસે સૂર્યનું કયું નક્ષત્ર હશે ? તે જાણવા માટે પૂર્વાચાર્યોએ બતાવેલી દિશા પ્રમાણે કરણ કહીએ છીએ. ૮૬૭.

યુગના પ્રારંભથી જેટલા પર્વ ગયા હોય, તેને પૂર્વની જેમ પંદરથી ગુણવા. પછી તેમાં ઈષ્ટ દિવસની પૂર્વે જેટલી તિથિઓ ગઈ હોય, તેટલી ભેળવવી. તેમાંથી અવમરાત્ર જેટલા ગયા હોય, તેટલા બાદ કરવા. પછી તેને ત્રણસો ને છાસઠથી ભાગવા, ભાગમાં જે આવે તે વર્ષ જાણવા. જે શેષ રહ્યા હોય, તેમાંથી સંભવ પ્રમાણે આગળ કહીએ તે રીતે બાદબાકી કરવી તેમ કરવાથી ગયેલા નક્ષત્રની સૂચના થાય છે. ૮૬૮-૮૭૦.

જો કદાચ તે સંખ્યા અલ્પ હોવાથી ત્રણ સો ને છાસઠે ભાગી ન શકાય, તો પ્રથમ જ જે સંભવતું હોય, તે શોધનક કરવું (બાદબાકી કરવી). ૮૭૧.

બાદબાકીની રીત આ પ્રમાણે છે -

પુષ્ય નક્ષત્ર બાદ કરવું હોય, તો આઠ દિવસ અને ચોવીશ મુહૂર્ત બાદ કરવા. હવે બીજા નક્ષત્રોની બાદબાકીની રીત કહે છે. ૮૭૨.

આશ્લેષાથી ઉત્તરાફાલ્ગુની સુધીના બીજાં ચાર નક્ષત્રો બાદ કરવાં હોય, તો બાસઠ રાત્રિદિવસ અને બાર મુહૂર્ત બાદ કરવાં. હસ્તથી વિશાખા સુધી બીજાં ચાર નક્ષત્રો બાદ કરવા હોય, તો એક

भानां विशाखांतानां च षोडशाभ्यधिकं शतं ।
 भानां तथोत्तराषाढां-तानां त्र्यशीतियुक् शतं ॥९७४॥
 चतुःपंचाशदधिक-महोरात्रशतद्वयं ।
 षण्मुहूर्त्तादिकं प्रौष्ठ-पदांतानां विशोधनं ॥९७५॥
 एकविंशतिसंयुक्त-महोरात्रशतत्रयं ।
 षण्मुहूर्त्तयुतं रोहिण्यंतानां शोधनं मतं ॥९७६॥
 एकषष्ट्यासमधिक-महोरात्रशतत्रयं ।
 स्याद् द्वादशमुहूर्त्ताढ्यं पुनर्वस्वतशोधनं ॥९७७॥
 विना पुष्यं शोधनकान्यमूनि निखिलान्यपि ।
 अर्धक्षेत्रनक्षत्रा-वधिकानि भवंति वै ॥९७८॥
 यथार्हं च शोधनके शोधिते शिष्यतेऽत्र यत् ।
 एकादीनि ततो भानि शोध्यानि स्वस्वमानतः ॥९७९॥

સ્વસ્વમાનં ચાર્ધક્ષેત્રાદીનાં નક્ષત્રાણાં પ્રાગુક્તમેવ ।

एवं क्रमाच्छोध्यमानं यन्नक्षत्रं न शुध्यति ।

तद्वर्त्तमानं नक्षत्रं ज्ञेयं तस्यां तिथौ रवेः ॥९८०॥

સો ને સોળ રાત્રિદિવસ બાદ કરવા. અનુરાધાથી ઉત્તરાષાઢા સુધીના બીજાં પાંચ નક્ષત્રો બાદ કરવા હોય, તો એક સોને ત્રાશી રાત્રિદિવસ બાદ કરવા. શ્રવણથી ઉત્તરાભાદ્રપદ સુધીના બીજાં પાંચ નક્ષત્ર (અભિજિત્ સહિત) બાદ કરવા હોય, તો બસો ને ચોપન અહોરાત્ર અને છ મુહૂર્ત બાદ કરવાં. રેવતીથી રોહિણી સુધીના બીજા પાંચ નક્ષત્રો બાદ કરવા હોય, તો ત્રણ સો ને એકવીશ અહોરાત્ર અને છ મુહૂર્ત બાદ કરવા, અને પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્રો બાદ કરવા હોય, તો ત્રણ સો ને એકસઠ અહોરાત્ર અને બાર મુહૂર્ત બાદ કરવા. ૯૭૩-૯૭૭.

પુષ્ય સિવાય બાકીનાં સર્વ નક્ષત્રો સંબંધી સર્વ બાદબાકીઓ સાર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્ર સુધી થાય છે. ૯૭૮.

સંભવ પ્રમાણે બાદબાકી કરતાં જે શેષ રહે, તેમાંથી પોતપોતાના માન પ્રમાણે એકાદિ નક્ષત્રો બાદ કરવા. ૯૭૯.

અર્ધક્ષેત્ર વિગેરે નક્ષત્રોનું પોતપોતાનું માન પ્રથમ કહ્યું છે, તે જાણવું.

આ પ્રમાણે અનુક્રમે બાદબાકી કરતાં જે નક્ષત્ર બાદ ન થઈ શકતું હોય, તે નક્ષત્ર તે તિથિએ સૂર્યનું વર્તે છે-એમ જાણવું. ૯૮૦.

ઉદાહરણં ચાત્ર-યુગસ્ય પ્રથમે વર્ષે દશપર્વવ્યતિક્રમે ।

પંચમ્યાં સૂર્યનક્ષત્રં કિમિત્યત્ર નિરૂપ્યતે ॥૧૮૧॥

અતીતપર્વણાં સંખ્યા યાસ્ત્યત્ર દશલક્ષણા ।

સા પંચદશનિઘ્ના સ્યા-ત્પંચાશદધિકં શતં ॥૧૮૨॥

ચતુઃપંચાશં શતં સ્યા-ત્તદ્ગતૈસ્તિથિભિર્યુતં ।

શતં ચ સ્યાદ્ દ્વિપંચાશ-મવમદ્વિતયોઙ્ઙિતં ॥૧૮૩॥

સષટ્ષષ્ટ્યા ત્રિશત્યા તદ્ભાગં ન સહતે કૃશં ।

તત આદિત એવાત્ર શોધનોપક્રમોઽર્હતિ ॥૧૮૪॥

સંભવેચ્છોધનં ચાત્ર ષોડશાભ્યધિકં શતં ।

વિશાખાંતાનિ શુદ્ધાનિ ભાનિ જ્ઞેયાનિ તેન ચ ॥૧૮૫॥

શેષં તિષ્ઠતિ ષટ્ત્રિંશત્ તતઃ શુદ્ધ્યતિ રાધિકા ।

યા દ્વાદશમુહૂર્તાઢ્ય-ત્રયોદશદિનાત્મિકા ॥૧૮૬॥

દ્વાવિંશતિર્દિનાઃ શેષાઃ સાષ્ટાદશમુહૂર્તકાઃ ।

ષડ્દિન્યાઽથૈકવિંશત્યા મુહૂર્તૈઃ શુદ્ધમિદ્રમં ॥૧૮૭॥

શેષા દિનાઃ પંચદશ મુહૂર્તા સપ્તવિંશતિઃ ।

તેભ્યઃ શુદ્ધં મૂલમં તન્માનતો રાધિકોપમં ॥૧૮૮॥

ઉદાહરણ - યુગના પહેલા વર્ષમાં દશ પર્વ ગયા પછી પાંચમની તિથિએ ક્યું સૂર્યનક્ષત્ર આવે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે. ૮૮૧.

અહીં જે વીતી ગયેલા દશ પર્વ છે, તેને પંદરથી ગુણતાં એક સો ને પચાસ (૧૫૦) થાય છે. તેમાં પાંચમની તિથિ હોવાથી, વીતી ગયેલી ચાર તિથિઓ ઉમેરવી, ત્યારે એક સો ને ચોપન (૧૫૦+૪=૧૫૪) થયા. તેમાંથી બે અવમતિથિઓ ગયેલી હોવાથી, બે બાદ કરતાં બાકી એક સો ને બાવન (૧૫૪-૨=૧૫૨) રહ્યા. આ સંખ્યા અલ્પ હોવાથી, તેને ત્રણ સો ને છાસઠે (૩૬૬) ભાગી શકાય તેમ નથી, તેથી પ્રથમથી જ બાદબાકીનો ક્રમ કરવો અહીં યોગ્ય છે. અહીં આ (૧૫૨)માંથી એક સો ને સોળ (૧૧૬) બાદ થઈ શકે તેમ છે, તેથી વિશાખાપર્યંતનાં નક્ષત્રો બાદ કર્યા, એમ જાણવું. તે પ્રમાણે બાદ કરતાં શેષ છત્રીશ (૩૬) રહે છે, તેમાંથી તેર દિવસ અને બાર મુહૂર્તના પ્રમાણવાળું રાધિકા (અનુરાધા) નક્ષત્ર બાદ કરતાં, શેષ બાવીશ દિવસ અને અઠાર મુહૂર્ત રહે છે. તેમાંથી ઈંદ્ર નક્ષત્ર (જ્યેષ્ઠા)ના છ દિવસ અને એકવીશ મુહૂર્ત બાદ કરતાં, બાકી પંદર દિવસ અને સત્યાવીશ મુહૂર્ત શેષ રહે છે. તેમાંથી અનુરાધાના પ્રમાણવાળા નક્ષત્રના તેર દિવસ અને બાર મુહૂર્ત બાદ કરતાં, બાકી

શેષૌ દ્વૌ પંચદશભિ-મૂહૂર્તૈરધિકૌ દિનૌ ।
 एतौ च पूर्वाषाढाया-स्तदा भुक्तौ विवस्वता ॥૧૮૧॥
 યુગેઽર્કોઽનિર્ણયોઽયં દશપર્વવ્યતિક્રમે ।
 ज्ञेयस्तिथौ च पंचम्या-मेवं सर्वत्र भावना ॥૧૯૦॥
 યુગેઽથ પૌરુષીમાનં જ્ઞાતું કરણમુચ્યતે ।
 वर्द्धमानं हीयमानं याम्ये सौम्येऽयने क्रमात् ॥૧૯૧॥
 શંકુઃ પુરુષશબ્દેન સ્યાદ્દેહઃ પુરુષસ્ય વા ।
 निष्पन्ना पुरुषान्तस्मा-त्पौरुषीत्यणि सिद्ध्यति ॥૧૯૨॥

તથોક્તં નંદીચૂર્ણૌ - 'પુરિસોત્તિ સંકૂ પુરિસસરીરં વા, તત્ર પુરિસાઓ નિષ્પન્ના પોરિસી ઇતિ ।'

અર્થં ભાવઃ-સ્વપ્રમાણા ભવેચ્છાયા યદા સર્વસ્ય વસ્તુનઃ ।
 તદા સ્યાત્પૌરુષી યામ્યા-યનસ્ય પ્રથમે દિને ॥૧૯૩॥
 તતશ્ચ તસ્ય પૌરુષ્યાં તથા છાયા વિવર્દ્ધતે ।
 યથા સૌમ્યાયનસ્યાદૌ સ્વમાનાદ્દ્વિગુણા ભવેત્ ॥૧૯૪॥

બે દિવસ અને પંદર મુહૂર્ત શેષ રહે છે. આટલું પ્રમાણ (બે દિવસ અને પંદર મુહૂર્ત) સૂર્યે પૂર્વાષાઢાના ભોગવ્યા. તેથી યુગમાં દશ પર્વ ગયા પછી પાંચમને દિવસે, આ ઉપર કહેલા સૂર્યનક્ષત્રનો નિર્ણય જાણવો. એ જ પ્રમાણે સર્વત્ર જાણવું. ૯૮૨-૯૯૦.

હવે યુગમાં પોરસીનું પ્રમાણ જાણવા માટે કરણ બતાવે છે. તે પોરસીનું પ્રમાણ દક્ષિણાયનમાં અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે અને ઉત્તરાયણમાં હાનિ પામે છે. ૯૯૧.

અહીં પુરુષશબ્દથી શંકુ (ખીલો) કહેવાય છે, અથવા પુરુષનું શરીર કહેવાય છે. તે પુરુષને આશ્રયીને જે થઈ, તે પૌરુષી (પોરસી) કહેવાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૯૯૨.

તે વિષે નંદીસૂત્રની યૂર્જિમાં કહ્યું છે કે-“પુરુષ એટલે શંકુ અથવા પુરુષનું શરીર. તે પુરુષથી જે ઉત્પન્ન થઈ, તે પૌરુષી કહેવાય છે.”

આનો ભાવાર્થ એ છે. જે-જ્યારે સર્વ કોઈ પણ વસ્તુની છાયા પોતાના જ પ્રમાણ જેટલી થાય, ત્યારે દક્ષિણાયનને પહેલે દિવસે તે પૌરુષી થાય છે. (પોરસીનું પ્રમાણ થાય છે) ૯૯૩.

ત્યારપછી તે દક્ષિણાયનની પૌરુષીની છાયા અનુક્રમે એવી રીતે વધે છે, કે જેથી ઉત્તરાયણને પહેલે દિવસે પોતાના પ્રમાણથી બમણી થાય. ૯૯૪.

તતઃ પુનસ્તથા છાયા હીયતે સર્વવસ્તુનઃ ।
 યથા ચામ્યાયનાદૌ સા સ્વસ્વવસ્તુમિતા ભવેત્ ॥૧૧૫॥
 સત્ર્યશીતિશતતમઃ સ્વસ્વમાનસ્ય યોંશકઃ ।
 પ્રત્યહં તાવતી વૃદ્ધિ-ર્યામ્યે સૌમ્યેડયને ક્ષયઃ ॥૧૧૬॥

તથાહિ - ચતુર્વિંશત્યંગુલસ્ય શંકોર્ભવતિ તાવતી ।
 છાયા ચામ્યાયનસ્યાદૌ વદ્ધીતે પ્રત્યહં તતઃ ॥૧૧૭॥
 એકઘષ્ટિવિભક્તસ્યાંગુલસ્યાષ્ટૌ લવા અયં ।
 ભાગઃ શંકોર્યથોક્તસ્ય સત્ર્યશીતિશતોદ્ભવઃ ॥૧૧૮॥

તથાહિ - એકૈકમંગુલં કર્તુ-મેકઘષ્ટિલવાત્મકં ।
 સંખ્યા શંકોરંગુલાના-મેકઘષ્ટ્યા નિહન્યતે ॥૧૧૯॥
 ચતુર્દશશતાનિ સ્યુ-શ્ચતુષ્ષષ્ટિયુતાન્યથ ।
 સત્ર્યશીતિશતેનૈષાં વિભાગેઽષ્ટકમાપ્યતે ॥૧૨૦૦॥
 પ્રાપ્ત્યં ત્રૈરાશિકાદપ્યે-કઘષ્ટિજલવાષ્ટકં ।
 વૃદ્ધિહાન્યોરંગુલસ્ય તદપિ શ્રૂયતામિહ ॥૧૨૦૦૧॥

ત્યારપછી સર્વ વસ્તુની છાયા અનુક્રમે એવી રીતે હાનિ પામતી જાય, કે જેથી દક્ષિણાયનને પહેલે દિવસે પાછી તે છાયા, પોતપોતાની જેટલી અથવા વસ્તુના પ્રમાણ જેટલી જ થાય. ૯૯૫.

દરેક વસ્તુના પોતપોતાના પ્રમાણનો જે એક સો ને ત્રાશીમો ભાગ (અંશ) થાય, તેટલી વૃદ્ધિ દરરોજ દક્ષિણાયનમાં થાય છે અને ઉત્તરાયણમાં તેટલી જ હાનિ થાય છે. ૯૯૬.

તે આ પ્રમાણે-ચોવીશ આંગળના પ્રમાણવાળો શંકુ કરીએ, તો દક્ષિણાયનને પહેલે દિવસે પોરસી વખતે તેટલી જ (ચોવીશ આંગળ જ) છાયા હોય છે. ત્યારપછી પ્રતિદિન એક આંગળના એકસઠીયા આઠ અંશ વૃદ્ધિ પામે છે. ચોવીશ આંગળના આ અંશ એક સો ને ત્રાશી (છ માસના દિવસો) માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ પ્રમાણે-એક એક આંગળના એકસઠીયા ભાગ કરવા માટે શંકુના આંગળની સંખ્યાને (૨૪ x ૬૧) એકસઠે ગુણવી. તેમ ગુણતાં ચૌદ સો ને ચોસઠ (૧૪૬૪) થાય છે. તેને એક સો ને ત્રાશીથી (૧૮૩) ભાગતાં ભાગમાં આઠ આવે છે. ૯૯૭-૧૦૦૦.

પ્રતિદિન વૃદ્ધિ અને હાનિના આ આંગળના એકસઠીયા આઠ ભાગ ત્રૈરાશિકની રીતે પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ સાંભળો. ૧૦૦૧.

સત્ર્યશીતિશતેનાહાં ચતુર્વિંશતિરાપ્યતે ।
યદ્યંગુલાનામેકેન કિમહા લખ્યતે તદા ॥૧૦૦૨॥

ત્રૈરાશિકસ્થાપના ૧૮૩-૨૪-૧

એકેનાંત્યેન ગુણિત-શ્ચતુર્વિંશતિલક્ષણઃ ।
મધ્યરાશિસ્તથૈવાસ્થા-દેકેન ગુણિતં હિ તત્ ॥૧૦૦૩॥
સત્ર્યશીતિશતેનૈષ ન ભક્તું શક્યતે તતઃ ।
છેદ્યછેદકયો રાશ્યો-સ્ત્રિભિઃ કાર્યાપવર્તના ॥૧૦૦૪॥
રાશિચ્છેદ્યોઽષ્ટાત્મકોઽભૂ-દેકષષ્ટ્યાત્મકઃ પરઃ ।
એવં ત્રૈરાશિકાલ્લબ્ધ-મેકષષ્ટિલવાષ્ટકં ॥૧૦૦૫॥
સાર્દ્ધત્રિંશદહોરાત્રા-ત્મકે માસે વિવસ્વતઃ ।
ચતુશ્ચત્વારિશમેવ સ્યાદંશાનાં શતદ્વયં ॥૧૦૦૬॥
યતસ્ત્રિંશદ્ ગુણા અષ્ટૌ ચત્વારિશં શતદ્વયં ।
અહોરાત્રાર્દ્ધસ્ય ચાંશ-ચતુષ્કમત્ર મીલ્યતે ॥૧૦૦૭॥
ચતુશ્ચત્વારિશમેત-દ્યત્કિલાંશશતદ્વયં ।
એકષષ્ટ્યાઽસ્ય ભાગે સ્યા-દંગુલાનાં ચતુષ્ટયં ॥૧૦૦૮॥

એક સો ને ત્રાશી દિવસ વડે ચોવીશ આંગળની વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તો એક દિવસ વડે કેટલા આંગળ પ્રાપ્ત થાય ? ૧૦૦૨.

ત્રિરાશિની સ્થાપના-૧૮૩-૨૪-૧.

અહીં છેલ્લા એકવડે મધ્યરાશિ ચોવીશને ગુણવાથી ચોવીશ જ આવે છે; કેમકે એકે ગુણવાથી તે જ સંખ્યા આવે. હવે આ ચોવીશને એક સો ને ત્રાશીથી ભાગી શકાય તેમ નથી (૨૪ ÷ ૧૮૩) તેથી છેદ અને છેદક એ બન્ને રાશિની ત્રણ વડે અપવર્તના કરવી. (ત્રણે છેદ ઉડાડવો). તેમ કરવાથી છેદ (૨૪) રાશિ આઠ થયો અને છેદક (૧૮૩) રાશિ એકસઠ થયો ($\frac{૬}{૬૧}$). આ પ્રમાણે ત્રૈરાશિક કરવાથી પણ એકસઠીયા આઠ ભાગ પ્રાપ્ત થયા. ૧૦૦૩-૧૦૦૫.

એક સૂર્યમાસના સાડીત્રીશ દિવસ હોય છે, તેના અંશો બસો ને ચુમાલીશ (૨૪૪) થાય છે. કેમકે ત્રીશને આઠે ગુણતાં બસો ને ચાળીશ (૩૦x૮=૨૪૦) થાય છે તેમાં અર્ધ અહોરાત્રના ચાર અંશો ભેળવતા. તેથી બસો ને ચુમાળીશ (૨૪૦+૪=૨૪૪) થાય છે, તેના આંગળ કરવા માટે એકસઠે ભાગ દેવો; તેથી ચાર (૨૪૪ ÷ ૬૧=૪) આંગળ આવે છે. ૧૦૦૬-૧૦૦૮.

તથા ચાહુ:-‘વડ્ઢઢ ઢાયઢ વાવિ માસેણાં ચઙરંગુલં ।’

‘માસેણાં તિ’ સૂર્યમાસેનેત્યર્થઃ

ત્રિભિર્માસૈરંગુલાનિ વઢ્ઢતિ દ્વાદશ ક્રમાત્ ।

ષઢ્ઢિર્માસૈશ્ચ વઢ્ઢતિ ચતુર્વિશતિરંગુલાઃ ॥૧૦૦૧॥

ચતુર્વિશત્યંગુલસ્ય શંકોશ્છાયા ઢવેદિતિ ।

દિને સૌમ્યાચનસ્યાઢ્ઢે-ઢષ્ટચત્વારિશદંગુલાઃ ॥૧૦૧૦॥

ચતુર્વિશત્યંગુલસ્ય શંકોશ્છાયા ચથોદિતા ।

ચતુર્વિશત્યંગુલસ્ય જાનોરપિ તથા ઢવેત્ ॥૧૦૧૧॥

અતઢ ઢવ ચ -દિને ચામ્યાચનસ્યાઢ્ઢે દ્વિપદા પૌરુષી ઢવેત્ ।

જાનુચ્છાયાપ્રમાણા સા મીચમાના સ્વજાનુના ॥૧૦૧૨॥

પાદદ્વિતચમાનશ્ચ જાનુઃ સ્યાત્પાદમૂલતઃ ।

દ્વાદશાંગુલમાનોઢત્ર પાદો ન તુ ષઢંગુલઃ ॥૧૦૧૩॥

વિતસ્તિમાના સ્યાચ્છાયા મીચમાના વિતસ્તિના ।

ચામ્યાચનાદૌ પૌરુષ્યાં પાદોઢત્ર સ્યાત્ ષઢંગુલઃ ॥૧૦૧૪॥

કલ્પું ઢે કે-“ઢેક માસે (પોરસીની છાયા) ચાર ઢંગલ વઢે ઢે ઢને ચાર ઢંગલ ઘટે ઢે.”

ઢહીં માસ ઢેટલે સૂર્યમાસ જાણવો.

ઢનુક્રમે ત્રણ માસે ઢાર ઢંગલ વઢે ઢે ઢને ઢ માસે ચોવીશ ઢંગલ વઢે ઢે. ૧૦૦૯.

ઢા રીતે ઉત્તરાયણને પઢેલે દિવસે ચોવીશ ઢંગલપ્રમાણ શંકુની છાયા ઢતી તે ઢડતાળીશ ઢંગલની થાય ઢે. ૧૦૧૦.

જે પ્રમાણે ચોવીશ ઢંગલપ્રમાણ શંકુની છાયા કઢી, તે જ પ્રમાણે ચોવીશ ઢંગલના પ્રમાણવાળા જાનુ(ઢીયણ)ની પણ તેટલી જ છાયા થાય ઢે. ૧૦૧૧.

તેથી જ દક્ષિણાયનને પઢેલે દિવસે ઢે પગલાં જેટલી છાયાથી પોરસી થાય ઢે. તે છાયા પોતાના જાનુવડે માપીઢે, તો જાનુપ્રમાણ જ થાય ઢે. ૧૦૧૨.

કેમકે પગના મૂળથી ભરીઢે તો જાનુનું માન ઢે પાઢ જ થાય ઢે. ઢહીં ઢેક પાઢના ઢાર ઢંગલ જાણવા, પણ ઢ ઢંગલ જાણવા નહીં. ૧૦૧૩.

દક્ષિણાયનના પઢેલા દિવસની પોરસીઢે છાયાને જો વેંતથી માપીઢે, તો તે છાયા ઢેક વેંતપ્રમાણ થાય ઢે. ઢહીં ઢ ઢંગલનો ઢેક પાઢ જાણવો. ૧૦૧૪.

તતશ્ચ જાનુચ્છાયાયા-મંગુલં વર્દ્ધતે યદા ।
 તદા વિતસ્તિચ્છાયાયા-મંગુલાર્દ્ધં વિવર્દ્ધતે ॥૧૦૧૫॥
 લઘીયસો વસ્તુનોઽપિ સ્વસ્વમાનાનુસારતઃ ।
 એવં છાયાવૃદ્ધિહાની ભાવનીયે સ્વયં બુદ્ધૈઃ ॥૧૦૧૬॥
 અયને દક્ષિણે વૃદ્ધૌ ધ્રુવકઃ સ્યાત્પદદ્વયં ।
 હાનો ચ ધ્રુવકઃ સૌમ્યા-યને પદચતુષ્ટયં ॥૧૦૧૭॥
 નભઃકૃષ્ણપ્રતિપદિ દ્વિપાદા પૌરુષી ભવેત્ ।
 યુગસ્ય પ્રથમેઽર્કાબ્દે વર્દ્ધતે ચ તતઃ ક્રમાત્ ॥૧૦૧૮॥
 એવં ચ - માઘસ્ય કૃષ્ણસપ્તમ્યાં પૌરુષી સ્યાચ્ચતુષ્પદા ।
 પ્રાગુક્તરીત્યા ક્રમત-સ્તત આરભ્ય ચ ક્ષયઃ ॥૧૦૧૯॥
 દ્વિતીયેઽબ્દે નભઃકૃષ્ણ-ત્રયોદશ્યાઃ પ્રભૃત્યથ ।
 વૃદ્ધિર્માઘશ્ચેતતુર્યાં ચાદિં કૃત્વા ભવેત્ક્ષયઃ ॥૧૦૨૦॥
 તૃતીયેઽબ્દે નભઃશુક્લ-દશમ્યાં વૃદ્ધ્યુપક્રમઃ ।
 માઘકૃષ્ણપ્રતિપદિ ક્ષયસ્યાદિઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૦૨૧॥

તેથી જ્યારે જાનુની છાયામાં એક આંગળ વધે છે, ત્યારે વેંતની છાયામાં અર્ધ આંગળ વધે છે. ૧૦૧૫.

આ જ પ્રમાણે પંડિતોએ પોતપોતાના પ્રમાણ અનુસારે, નાની વસ્તુની છાયામાં પણ વૃદ્ધિ અને હાનિ પોતાની મેળે જાણી લેવી. ૧૦૧૬.

દક્ષિણાયનમાં છાયાની વૃદ્ધિ થાય છે; ત્યારે પ્રારંભમાં બે પાદનો ધ્રુવાંક હોય છે અને ઉત્તરાયણમાં હાનિ થાય છે, ત્યારે પ્રારંભમાં ચાર પદનો ધ્રુવાંક હોય છે. ૧૦૧૭.

યુગના પહેલા સૂર્યવર્ષમાં શ્રાવણ વદ એકમે બે પાદની છાયાપ્રમાણ પોરસી થાય છે. અને ત્યારપછી અનુક્રમે છાયાવૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦૧૮.

તથા મહાવદ સાતમે ચાર પાદની પોરસી થાય છે અને ત્યારપછી પ્રથમ કલ્પા પ્રમાણે અનુક્રમે હાનિ પામે છે. ૧૦૧૯.

યુગના બીજા વર્ષમાં શ્રાવણ વદ તેરશથી આરંભીને વૃદ્ધિ થાય છે અને મહાશુદી ચોથથી આરંભીને હાનિ થાય છે. ૧૦૨૦.

ત્રીજે વર્ષે શ્રાવણ શુદી દશમે વૃદ્ધિની શરૂઆત થાય છે અને મહા વદ એકમનાં હાનિની શરૂઆત કહેલી છે. ૧૦૨૧.

વૃદ્ધચારંભશ્ચતુર્થેઽબ્દે સપ્તમ્યાં નભસઃ શિતૌ ।
 માઘકૃષ્ણત્રયોદશ્યા આરભ્ય ચ તતઃ ક્ષયઃ ॥૧૦૨૨॥
 નભઃશુક્લચતુર્થ્યાં ચ વૃદ્ધ્યાદિઃ પંચમેઽબ્દકે ।
 માઘશુભદશમ્યાશ્ચ પ્રારભ્ય ભવતિ ક્ષયઃ ॥૧૦૨૩॥
 વૃદ્ધૌ ક્ષયે ચ સતત-મંગુલસ્યૈકષષ્ટિજાઃ ।
 અષ્ટાંશાઃ પંચભાગોન-મંગુલં સપ્તભિર્દિનેઃ ॥૧૦૨૪॥
 સવિંશતિશતં ભાગાઃ સ્યુઃ પંચદશભિર્દિનેઃ ।
 એકષષ્ટ્યંશયુગ્મોનં તૈશ્ચ સ્યાદંગુલદ્વયં ॥૧૦૨૫॥

યતુ - 'અંગુલં સત્તરત્તેણ પક્ષ્વેણં તુ દુઅંગુલં ।' ઇત્યુચ્યતે તદ્વ્યવહારત ઇતિ જ્ઞેયં ।
 શ્રીઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રવૃત્તૌ ચ 'અંગુલં સત્તરત્તેણં' ઇત્યસ્ય વ્યાખ્યાને અંગુલં સપ્તરાત્રેણ સાદ્ધેનિતિ
 શ્લેષો દૃષ્ટવ્યઃ ઇત્યુક્તમસ્તિ, તથા ચાંગુલમેકૈકષષ્ટ્યંશન્યૂનમેવ સ્યાદિતિ ધ્યેયં ।

યોથે વર્ષે શ્રાવણ વદ સાતમે વૃદ્ધિનો આરંભ થાય છે અને મહાવદ તેરશથી આરંભીને હાનિ
 થાય છે. ૧૦૨૨.

યુગના પાંચમે વર્ષે શ્રાવણ શુદ્ધી ચોથથી વૃદ્ધિ શરૂ થાય છે અને મહાસુદ દશમથી આરંભીને
 હાનિ થતી જાય છે. ૧૦૨૩

આ વૃદ્ધિ અને હાનિ પ્રતિદિન એક આંગળના એકસઠીયા આઠ અંશ જેટલી થાય છે, તેથી સાત
 દિવસે એક આંગળમાં પાંચ અંશ ઓછા જેટલી વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે. ૧૦૨૪

પંદર દિવસે એક આંગળના એકસઠીયા એક સો ને વીશ અંશ જેટલી વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે,
 તેથી બે આંગળમાં એકસઠીયા બે અંશ ઓછા જેટલી વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. ૧૦૨૫

અન્ય સ્થળે જે કહ્યું છે કે-“સાત રાત્રિવડે એક આંગળ અને એક પખવાડીયે બે આંગળ વૃદ્ધિ
 અને હાનિ થાય છે.” તે વ્યવહારથી કહ્યું છે-એમ જાણવું. શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકામાં-“સાત
 રાત્રિવડે એક આંગળ.” આ શબ્દોની વ્યાખ્યામાં-“સાર્ધ એટલે અર્ધ સહિત સાત રાત્ર એમ (અર્ધશેષનો)
 અધ્યાહાર જાણવો” એમ કહ્યું છે. આથી દરેક આંગળ એકસઠીયા એક અંશ ઓછું જાણવું.

ત્રિંશતા ચ દિનેશ્ચત્વા-રિશમંશશતદ્વયં ।
 ચતુર્ભિકષ્ટ્રંચશૈ-સ્તેનોના ચતુરંગુલી ॥૧૦૨૬॥
 અહોરાત્રાર્દ્ધસ્ય ભાગ-ચતુષ્કયસ્યાત્ર યોજને ।
 સાર્દ્ધયા ત્રિંશતાહ્યાં સ્યા-ત્પૂર્ણાંગુલચતુષ્ટયી ॥૧૦૨૭॥
 એકઃ પાદસ્ત્રિભિર્માસે-વૃદ્ધિહાન્યોર્ભવેદિતિ ।
 અયનેન ચ પૂર્ણેન ભવત્યેવં પદદ્વયં ॥૧૦૨૮॥

इदमर्थलेशतो नंदीवृत्त्यादौ ।

યત્તુ જ્યોતિષ્કરંડાદૌ વૃદ્ધિહાન્યોર્નિરૂપિતાઃ ।
 ચત્વારોઽત્રાંગુલસ્યાંશા એકત્રિંશત્સમુદ્ભવાઃ ॥૧૦૨૯॥
 તાત્પર્યભેદસ્ત્રાપિ ન કશ્ચિદિતિ ભાવ્યતાં ।
 યતસ્તિથીન્ પુરસ્કૃત્ય તત્રેયં પદ્ધતિઃ કૃતા ॥૧૦૩૦॥
 અહોરાત્રાન્ પુરસ્કૃત્ય પૂર્વમુક્તા ચ પદ્ધતિઃ ।
 હાનિવૃદ્ધિફલં ત્વત્ર ન કિંચિદપિ ભિદ્યતે ॥૧૦૩૧॥
 તથા હ્યેકત્રિંશતા સ્યુ-સ્તિથિભિઃ પરિપૂર્ણકાઃ ।
 સાર્દ્ધાસ્ત્રિંશહોરાત્રા-સ્તચ્ચ પ્રાક્ સુષ્ટુ ભાવિતં ॥૧૦૩૨॥

તથા ત્રીશ દિવસે એકસઠીયા બસો ને ચાળીશ અંશ વૃદ્ધિ અને હાનિ થાય છે; તેથી ચાર આંગળમાં એકસઠીયા ચાર અંશ ઓછા જેટલી વૃદ્ધિ અને હાનિ થાય છે. ૧૦૨૬.

બાકીના અર્ધ અહોરાત્રના એકસઠીયા ચાર અંશ તેમાં નાખવાથી સાડીત્રીશ દિવસે ચાર આંગળ પરિપૂર્ણ વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. ૧૦૨૭.

એ રીતે ગણતાં ત્રણ માસે એક પાદ છાયાની વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે અને સંપૂર્ણ અયને (છ માસે) બે પાદ છાયાની વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. ૧૦૨૮.

આ પ્રમાણે નંદીસૂત્રની ટીકાદિમાં આ અર્થ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

જે જ્યોતિષ્કરંડાદિમાં આ વૃદ્ધિ અને હાનિની બાબતમાં એક આંગળના એકત્રીશીયા ચાર અંશ કહેલા છે, તેમાં પણ તાત્પર્યથી કાંઈ પણ ભેદ નથી-એમ જાણવું; કારણકે ત્યાં તિથિને આશ્રયીને એવી રીત બતાવી છે. ૧૦૨૯-૧૦૩૦.

ઉપર બતાવેલી રીત અહોરાત્રને આશ્રયીને કહી છે, તેથી અહીં વૃદ્ધિ અને હાનિના કાર્યમાં કાંઈ પણ ભેદ પડતો નથી. ૧૦૩૧.

તે આ પ્રમાણે-એકત્રીશ તિથિવડે સાડીત્રીશ અહોરાત્ર પરિપૂર્ણ થાય છે, એમ આગળ સારી રીતે (વિસ્તારથી) સિદ્ધ કર્યું છે. ૧૦૩૨.

તત્સાન્દ્વિત્રિંશતાહાં સ્યા-દ્વયાંગુલચતુષ્ટયં ।
 તથૈકત્રિંશતાપિ સ્યા-તિથિભિસ્તચ્ચતુષ્ટયં ॥૧૦૩૩॥
 તથાહિ - ચત્વાર એકત્રિંશદ્ધના-શ્ચતુર્વિંશં શતં ભવેત્ ।
 એકત્રિંશદ્વિભક્તેઽસ્મિન્ સ્યાદંગુલચતુષ્ટયં ॥૧૦૩૪॥
 માસે માસે રવેરેવં તિથ્યર્દ્ધાધિક્યમૂહ્યતાં ।
 અહોરાત્રૈકવષ્ટૌ સ્યુ-ર્દ્ધાષષ્ટિસ્તિથયો યથા ॥૧૦૩૫॥
 ત્ર્યશીત્યાઢ્યમહોરાત્ર-શતં યદયનેઽયને ।
 ભવેત્તત્ર તિથીનાં ત-ત્ષડશીત્યધિકં શતં ॥૧૦૩૬॥
 એકત્રિંશદ્વિભક્તસ્યાં-ગુલસ્યાંશચતુષ્ટયં ।
 વૃદ્ધિહાન્યોર્યદુક્તં ત-લ્લભ્યં ત્રૈરાશિકાદપિ ॥૧૦૩૭॥
 ષડશીત્યાતિરિક્તેન તિથીનાં શતકેન ચેત્ ।
 હાનિવૃદ્ધ્યોરંગુલાનાં ચતુર્વિંશતિરાપ્યતે ॥૧૦૩૮॥
 તદૈકતિથ્યા કિં પ્રાપ્યં-રાશિત્રયમિદં લિખેત્ ।
 અંત્યેનૈકેન મધ્યસ્થો રાશિરત્ર નિહન્યતે ॥૧૦૩૯॥
 ચતુર્વિંશતિરેવ સ્યાદેકેન ગુણિતં હિ તત્ ।
 ષડશીતિશતેનાલ્પો ભક્તું નાર્હત્યયં તતઃ ॥૧૦૪૦॥

તેથી જેમ સાડીત્રીશ અહોરાત્ર વડે ચાર આંગળ વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે તેમ અહીં એકત્રીશ તિથિ વડે ચાર આંગળ વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. ૧૦૩૩.

તે આ પ્રમાણે-ચારને એકત્રીશથી ગુણતાં એક સો ને ચોવીશ (૧૨૪) થાય, અને તેને એકત્રીશે ભાગતાં ભાગમાં ચાર આંગળ આવે છે. ૧૦૩૪.

આ પ્રમાણે સૂર્યના મહિને મહિને અર્ધ તિથિ વધારે કહેવી, તેથી એકસઠ અહોરાત્રની બાસઠ તિથિઓ થાય છે. ૧૦૩૫.

દરેક અયનમાં એક સો ને ત્ર્યાશી અહોરાત્ર આવે છે, ત્યાં તિથિઓ એક સો ને છાશી આવે છે. ૧૦૩૬.

તિથિને આશ્રયીને વૃદ્ધિ-હાનિમાં આંગળના એકત્રીશીયા ચાર અંશ જે કહ્યા, તે ત્રૈરાશિકની રીતે પણ આવી શકે છે. ૧૦૩૭.

તે આ પ્રમાણે-જો એક સો ને છયાશી તિથિઓ વડે ચોવીશ આંગળની વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે, તો એક તિથિએ કેટલી વૃદ્ધિ-હાનિ થાય ? આ જાણવા માટે આ પ્રમાણે લખવું-૧૮૬-૨૪-૧. અહીં

છેદ્યછેદકયો રાશ્યોઃ ષડ્ભિઃ કાર્યાપવર્તના ।

છેદ્યશ્ચતુષ્કાત્માન્યસ્તુ સ્યાદેકત્રિંશદાત્મકઃ ॥૧૦૪૧॥

इत्येकत्रिंशदुद्भूत-मंगुलांशचतुष्टयं ।

त्रैराशिकबलेनापि वृद्धिहान्योः समर्थितं ॥१०४२॥

अथात्र करणं-यत्पर्वणोऽभीष्टतिथौ पौरुषी ज्ञातुमिष्यते ।

ततः पूर्वमतीतानि पर्वाणीह युगादितः ॥१०४३॥

स्युर्यानि पंचदशभिर्-गुणयेत्तानि तत्र च ।

अभीष्टतिथिपर्यंतान् पर्वणोऽस्य तिथीन् क्षिपेत् ॥१०४४॥

ह्रियते षडशीत्याढ्य-शतेन राशिरेष च ।

लब्धेके विषमे ज्ञेय-मतीतं दक्षिणायनं ॥१०४५॥

ज्ञेयं लब्धे समे चांके-ऽतिक्रांतमुत्तरायणं ।

एवं चात्रायनज्ञानो-पाय एष प्रदर्शितः ॥१०४६॥

षडशीतिशतेनाथ तिथिराशौ हतेऽत्र यत् ।

शेषं स्यादथवा भागा-लाभे यत्स्याद्यथास्थितं ॥१०४७॥

तच्चतुर्ध्वं विधायैक-त्रिंशता प्रविभज्यते ।

यत्लब्धं तान्यंगुलानि यच्छेषं તેંગુલાંશકાઃ ॥૧૦૪૮॥

છેલ્લા એકવડે મધ્યનો રાશિ (૨૪) ગુણવો, તેથી ચોવીશ જ થાય; કેમકે એકે ગુણવાથી તે જ અંક આવે છે. ૫૯ી આ (૨૪)નો અંક નાનો હોવાથી તેને એક સો ને છયાશીથી ભાગી શકાતો નથી, તેથી છેઘ અને છેદક એ બે રાશિની છવડે અપવર્તના કરવી (છએ છેદ ઉડાડવો); તેથી છેઘ રાશિ ચાર અને છેદક રાશિ એકત્રીશ ($\frac{૪}{૩૧}$) આવે છે. ૧૦૩૮-૧૦૪૧.

આ પ્રમાણે એક આંગળના એકત્રીશીયા ચાર ભાગ વૃદ્ધિ-હાનિમાં ત્રૈરાશિક દ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે. ૧૦૪૨.

હવે પોરસી જાણવાનું કરણ કહે છે. -જે પર્વની ઈષ્ટ તિથિએ પોરસી જાણવાની ઈચ્છા હોય, તે તિથિની પહેલાં યુગની શરૂઆતથી જેટલા પર્વ વીતી ગયા હોય, તેને પંદરથી ગુણવા, તેમાં ઈષ્ટ તિથિ સુધીની ચાલતા પર્વની તિથિઓ નાખવી. તે રાશિને એક સો ને છયાશીથી ભાગ દેવો. ભાગમાં વિષમ (એકી) અંક આવે તો દક્ષિણાયન વીતી ગયું છે, એમ જાણવું. અને ભાગમાં સમ (બેકી) અંક આવે તો ઉત્તરાયણ વીતી ગયું છે, એમ જાણવું. આ પ્રમાણે અયન જાણવાનો ઉપાય બતાવ્યો. ૧૦૪૩-૧૦૪૬.

યામ્યાયને ધ્રુવાંકોઽસ્તિ યઃ પાદદ્વયલક્ષણઃ ।
 સ્યાત્ત્રૈતાવતો વૃદ્ધૌ પૌરુષ્યહ્નિ વિવક્ષિતે ॥૧૦૪૯॥
 સૌમ્યાયને ધ્રુવાંકોઽસ્તિ યશ્ચતુષ્પાદલક્ષણઃ ।
 તત્ત્રૈતાવતો હાનૌ પૌરુષ્યહ્નિ વિવક્ષિતે ॥૧૦૫૦॥
 યુગસ્ય પર્વણિ પ્રાજ્ઞ ! પંચાશીતિતમે નનુ ।
 પંચમ્યાં સ્યાત્કતિપદા પૌરુષીતિ વદ દ્રુતં ॥૧૦૫૧॥
 અતીતાનામિહ ચતુ-રશીતિર્યાસ્તિ પર્વણાં ।
 ષષ્ટ્યાઢ્યા દ્વાદશશતી સા સ્યાત્પંચદશાહતા ॥૧૦૫૨॥
 પંચમ્યાં પૃષ્ઠમિતિ ચ ક્ષિપ્યતે તત્ર પંચકં ।
 પંચષષ્ટિયુતાનીતિ શતાનિ દ્વાદશાભવન્ ॥૧૦૫૩॥
 ષડશીતિશતેનૈષાં ભાગે લઘ્યાશ્ચ ષટ્ તતઃ ।
 ષડ્ ગતાન્યયનાન્યસ્તિ સાંપ્રતં દક્ષિણાયનં ॥૧૦૫૪॥
 શેષમેકોનપંચાશ-દધિકં શતમસ્તિ યત્ ।
 તસ્મિંશ્ચતુર્ગુણે પંચ શતાઃ ષણ્ણવતિસ્પૃશઃ ॥૧૦૫૫॥

તિથિના રાશિને એક સો ને છયાશીથી ભાગતા જે શેષ રહ્યા હોય અથવા ભાગ નહીં ચાલવાથી જે મૂલ અંક રહ્યો હોય, તેને ચારે ગુણી એકત્રીશે ભાગવા. ભાગમાં જે આવે તે આંગળ અને જે શેષ રહે તે આંગળના અંશ જાણવા. ૧૦૪૭-૧૦૪૮.

દક્ષિણાયનમાં જે બે પાદના ધ્રુવાંક છે. તેમાં તેટલા આંગળ અને અંશની વૃદ્ધિ કરવાથી ઈષ્ટ દિવસે પોરસી આવે છે. ૧૦૪૯.

ઉત્તરાયણમાં જે ચાર પાદનો ધ્રુવાંક છે, તેમાંથી તેટલા આંગળ અને અંશ બાદ કરવાથી ઈષ્ટ દિવસે પોરસી આવે છે. ૧૦૫૦.

ઉદાહરણ :- હે પંડિત ! યુગના પંચાશીમા પર્વમાં પાંચમની તિથિએ કેટલા પગલાની છાયાએ પોરસી થાય ? એનો ઉત્તર જલ્દી કહો. ૧૦૫૧.

ઉત્તર :- અહીં જે ચોરાશી પર્વ વ્યતીત થયાં છે, તેને પંદરથી ગુણવાથી બાર સો ને સાઠ (૮૪x૧૫=૧૨૬૦) થાય છે. તેમાં પાંચમની તિથિ વિષે પૂછેલું હોવાથી પાંચ ઉમેરવા; તેથી બાર સો ને પાંસઠ (૧૨૬૦+૫=૧૨૬૫) થાય છે. તેને એક સો ને છયાશીથી (૧૮૬) ભાગ દેતાં ભાગમાં છ આવે છે, (૧૨૬૫ ÷ ૧૮૬=૬ અને ૧૪૯ શેષ) તેથી છ અયન વીતી ગયા છે અને હમણાં દક્ષિણાયન વર્તે છે, એમ જાણવું. ભાગાકાર કરતાં જે શેષ એક સો ને ઓગણપચાસ (૧૪૯) રહ્યા

હતાશ્ચૈકત્રિંશતામી પ્રાપ્તા ચૈકોનવિંશતિઃ ।
 શેષાઃ સપ્તાંગુલાસ્તે ચ સ્યુર્યવા અષ્ટભિર્હતાઃ ॥૧૦૫૬॥
 ષટ્પંચાશદ્યવા જાતા-સ્તે ચૈકત્રિંશતા હતાઃ ।
 લબ્ધ્ય એકો યવઃ શેષાઃ પંચવિંશતિરંશકાઃ ॥૧૦૫૭॥
 પાદ એકોનવિંશત્યાં-ગુલૈઃ સપ્તાંગુલાધિકઃ ।
 ચામ્યાયનત્વાદેતચ્ચ વર્દ્ધનીયં પદદ્વયે ॥૧૦૫૮॥
 તતઃ પાદત્રયં સપ્તાં-ગુલાન્યેકસ્તથા યવઃ ।
 એકત્રિંશદ્ભવાઃ પંચ-વિંશતિશ્ચ યવાંશકાઃ ॥૧૦૫૯॥
 પંચાશીતિતમે પર્વ-ખ્યેતન્માના યુગે ભવેત્ ।
 પંચમ્યાં પૌરુષીત્યેવં કાર્યાન્યત્રાપિ ભાવના ॥૧૦૬૦॥
 યુગે વા સપ્તનવતેઃ પર્વણાં સમતિક્રમે ।
 પંચમ્યાં સ્યાત્કતિપદા પૌરુષીત્યત્ર કશ્યતે ॥૧૦૬૧॥
 અત્ર ષણ્ણવતિઃ પંચ-દશઘ્ના ગતપર્વણાં ।
 પંચાઢ્યા સ્યાચ્છતાઃ પંચ-ચત્વારિંશાશ્ચતુર્દશ ॥૧૦૬૨॥

છે તેને ચારે ગુણતાં પાંચ સો ને છન્નુ (૧૪૮ x ૪ = ૫૯૬) થાય છે. તેને એકત્રીશે (૩૧) ભાગ દેતાં ભાગમાં ઓગણીશ (૧૯) આવે છે અને (૫૯૬ ÷ ૩૧ = ૧૯ અને શેષ ૭) બાકી સાત આંગળ શેષ રહે છે, તેને આઠે ગુણવાથી યવ થાય છે. તેથી સાતને આઠે ગુણતાં છપ્પન યવ થયા. તેને એકત્રીશે ભાગતાં ભાગમાં એક યવ આવ્યો અને શેષ પચીશ અંશ રહ્યા. હવે ભાગમાં જે ઓગણીશ (૧૯) આંગળ આવ્યા છે, તેનો એક પાદ અને ઉપર સાત આંગળ એટલું પ્રમાણ દક્ષિણાયન હોવાથી બે પાદમાં વધારવું. તેથી ત્રણ પાદ, સાત આંગળ, એક યવ અને એક યવના એકત્રીશીયા પચીશ અંશ, આટલા પ્રમાણવાળી છાયા થાય, ત્યારે યુગના પંચાશીમા પર્વમાં પાંચમની તિથિએ પોરસી થાય છે. આ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ જાણવું. ૧૦૫૨-૧૦૬૦.

પ્રશ્ન :- યુગના સતાણું પર્વ જાય ત્યારે પાંચમની તિથિએ કેટલા પગલાની પોરસી થાય ? ૧૦૬૧.

ઉત્તર :- અહીં છન્નુ પર્વ વીતી ગયા છે માટે છન્નુને પંદરથી ગુણી તેમાં પાંચ ઉમેરવાથી ચૌદ સો ને પીસ્તાળીશ (૧૪૪૫) થાય છે. તેને એક સો ને છયાશીથી (૧૮૬) ભાગતાં ભાગમાં સાત આવે છે; તેથી સાત અયન ગયેલા હોવાથી હમણાં ઉત્તરાયણ ચાલે છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૦૬૨-૧૦૬૩.

૧. સતાણું પર્વ ચાલતું હોય ત્યારે એમ સમજવું.

ષડ્શીતિશતેનૈષાં ભાગે સપ્ત કરં ગતાઃ ।
 સપ્તાયની ગતા તસ્મા-ત્સંપ્રત્યસ્ત્યુત્તરાયણં ॥૧૦૬૩॥
 ત્રિચત્વારિંશદધિકં શેષં યદ્વદ્ધતે શતં ।
 તસ્મિંશ્ચતુર્ગુણે પંચશતી સ્યાત્સદ્વિસપ્તતિઃ ॥૧૦૬૪॥
 વિભક્તૈકત્રિંશતેયં પ્રાપ્તા ચાષ્ટાદશાંગુલી ।
 તયા ચૈકં પદં લબ્ધ-મધિકાન્યંગુલાનિ ષટ્ ॥૧૦૬૫॥
 શેષાશ્ચતુર્દશાંશા યે સ્યુર્યવાસ્તેઽષ્ટતાહિતાઃ ।
 શતમેકં ભવત્યેવં યવાનાં દ્વાદશોત્તરં ॥૧૦૬૬॥
 તસ્યૈકત્રિંશતા ભાગે હતે લબ્ધાસ્ત્રયો યવાઃ ।
 શેષાશ્ચૈકત્રિંશદંશા યવસ્યૈકોનવિંશતિઃ ॥૧૦૬૭॥
 સૌમ્યાયનત્વાદેતચ્ચ શોઘ્યં પદચતુષ્ટયાત્ ।
 તતઃ સ્યાત્પૌરુષી માન-મેવં પૂર્વોદિતે દિને ॥૧૦૬૮॥
 પંચાંગુલાનિ દ્વૌ પાદૌ તથા યવચતુષ્ટયં ।
 એકત્રિંશદ્વિભક્તસ્ય યવસ્ય દ્વાદશાંશકાઃ ॥૧૦૬૯॥
 કિંચ - અતીતતિથિવિજ્ઞાનં પૌરુષીમાનતોઽયને ।
 યત્સ્યાત્ત્રૈરાશિકાયત્તં તદપ્યત્ર નિશમ્યતાં ॥૧૦૭૦॥

બાકી એક સો ને તેંતાળીશ શેષ રહ્યા છે, તેને ચારથી ગુણતાં પાંચ સો ને બોંતેર (૫૭૨) થાય છે. તેને એકત્રીશથી (૩૧) ભાગતાં ભાગમાં અઢાર (૧૮) આંગળ આવે છે, તેમાંથી બાર આંગળનો એક પાદ લેતાં બાકી છ આંગળ વધે છે. ભાગાકાર કરતાં જે શેષ ચૌદ (૧૪) અંશ વધ્યા છે, તેને આઠે (૮) ગુણી યવ કરાય છે; તેથી એક સો ને બાર (૧૧૨) યવ થાય છે. તેને એકત્રીશથી ભાગતાં ત્રણ યવ ભાગમાં આવે છે અને બાકી એક યવના એકત્રીશા ઓગણીશ ($\frac{૧૮}{૩૧}$) અંશ શેષ રહે છે. ૧૦૬૪-૧૦૬૭.

આ ઉત્તરાયણ હોવાથી ચાર પાદમાંથી (એક પાદ, ૬ આંગળ, ૩ યવ અને ૧૮ અંશ) બાદ કરવા; તેથી ઈષ્ટ તિથિએ પોરસીનું માન આટલું થાય છે. ૧૦૬૮.

બે પાદ, પાંચ આંગળ, ચાર યવ અને એક યવના એકત્રીશા બાર અંશ ($૨-૫-૪-\frac{૧૨}{૩૧}$) આટલી છાયાએ પોરસી થાય છે. ૧૦૬૯.

અયનમાં પોરસીના પ્રમાણથી વ્યતીત તિથિનું જે જ્ઞાન ત્રૈરાશિકથી થાય છે તે પણ અહીં સાંભળો. ૧૦૭૦.

ચતુર્ભિરંગુલસ્યૈક-ત્રિંશદ્ભાગૈર્યદાપ્યતે ।
 એકા તિથિસ્તત્તિથય-શ્ચતુર્ભિરંગુલૈઃ કતિ ? ॥૧૦૭૧॥
 અંગુલાત્માંતિમો રાશિઃ સાવર્ણ્યાયાદ્યરાશિના ।
 ભવેચ્છતં ચતુર્વિંશ-મેકત્રિંશદગુણીકૃતઃ ॥૧૦૭૨॥
 એતેન ગુણિતો મધ્ય-રાશિર્જાત ઇયન્મિતઃ ।
 આદ્યેન રાશિના ભાગે ચૈકત્રિંશદવાપ્યતે ॥૧૦૭૩॥
 ચતુરંગુલવૃદ્ધાયાં પૌરુષ્યાં ધ્રુવકોપરિ ।
 ગતા યામ્યાયનસ્યૈક-ત્રિંશત્તિથય એવ તત્ ॥૧૦૭૪॥
 ધ્રુવાચ્ચતુષ્પાદરૂપા-દથ ક્ષીણેષ્વિહાષ્ટસુ ।
 અંગુલેષુ કિયત્સૌમ્યા-યનસ્ય ગતમુચ્યતામ્ ॥૧૦૭૫॥
 અત્રોચ્યતે- ચતુર્ભિરંગુલસ્યૈક-ત્રિંશદ્ભાગૈઃ ક્ષયં ગતૈઃ ।
 તિથિરેકાપ્યતે ચેત્ત-તાઃ કત્યષ્ટભિરંગુલૈઃ ॥૧૦૭૬॥
 સાવર્ણ્યાયાંતિમો રાશિ-રેકત્રિંશદગુણીકૃતઃ ।
 જાયેતે દ્વે શતે અષ્ટચત્વારિંશત્સમન્વિતે ॥૧૦૭૭॥

પ્રશ્ન :- જો આંગળના એકત્રીશા ચાર અંશથી એક તિથિ થાય છે, તો ચાર આંગળ વડે કેટલી તિથિઓ પ્રાપ્ત થાય ? (૪x૩૧-૧-૪). ૧૦૭૧.

અહીં આંગળના સ્વરૂપવાળા છેલ્લા (૪) રાશિને સવર્ણ કરવા માટે પહેલાના એકત્રીશના રાશિવડે ગુણતાં એક સો ને ચોવીશ (૧૨૪) થાય છે. આ રાશિ વડે મધ્યનો (૧) રાશિ ગુણીએ ત્યારે પણ તેટલો જ (૧૨૪) રાશિ થાય છે. તેને પહેલા (૪) રાશિ વડે ભાગતાં ભાગમાં એકત્રીશ આવે છે. તેથી પોરસીના પ્રમાણમાં ધ્રુવાંકની ઉપર ચાર આંગળ વધે ત્યારે દક્ષિણાયનની એકત્રીશ (૩૧) તિથિઓ ગઈ-એમ સિદ્ધ થયું. ૧૦૭૨-૧૦૭૪.

પ્રશ્ન :- ચાર પાદવાળા ધ્રુવાંકમાંથી આઠ આંગળની છાયા હાનિ પામે, ત્યારે ઉત્તરાયણના કેટલા દિવસ ગયા કહેવાય ? ૧૦૭૫.

ઉત્તર :- આંગળના એકત્રીશા ચાર ભાગ (જેટલી છાયા) ક્ષય પામે, ત્યારે જો એક તિથિ પ્રાપ્ત થાય છે, તો આઠ આંગળની છાયા હાનિ પામે ત્યારે કેટલી તિથિઓ પ્રાપ્ત થાય ? (૪x૩૧-૧-૮). ૧૦૭૬.

આનું સવર્ણપણું કરવા માટે છેલ્લા (૮) રાશિને એકત્રીશે ગુણવાથી બસો ને અડતાળીશ (૨૪૮) થાય છે. (૪x૩૧-૧-૨૪૮x૩૧). આ (૨૪૮) છેલ્લા રાશિવડે મધ્ય (૧)નો રાશિ ગુણતાં એટલો જ (૨૪૮) અંક આવે છે.

અંત્યેન રાશિનાનેન રાશિર્મધ્યો હતોઽભવત્ ।

ઇયન્માનોઽથાયમાદ્ય-રાશિના પ્રવિભજ્યતે ॥૧૦૭૮॥

દ્વાષષ્ટિરાપ્યતે તસ્માત્ દ્વાષષ્ટિસ્તિથયો ગતાઃ ।

જ્ઞેયા સૌમ્યાયનસ્યેદ્દક્-પૌરુષી માનદર્શનાત્ ॥૧૦૭૯॥

ઇતિ પૌરુષીપ્રકરણં

પાદોનપૌરુષીરૂપા યા પાત્રપ્રતિલેખના ।

પ્રાતઃસ્યાત્સાંગુલૈઃ ષડ્ભિર્જ્યેષ્ઠાષાઢનભસ્ત્રિક્વે ॥૧૦૮૦॥

ભાદ્રાદિત્રિતયેઽષ્ટાભિ-માર્ગાદિત્રિતયે પુનઃ ।

અંગુલૈર્દશભિઃ શેષત્રયે ત્વષ્ટાભિરંગુલૈઃ ॥૧૦૮૧॥

અત્રેદં તત્ત્વં-યત્ર યત્ર હિ માસાદૌ યા યોક્તા પૌરુષીમિતિઃ ।

તત્ર તત્રોક્તાંગુલાનાં ક્ષેપે પાદોનપૌરુષી ॥૧૦૮૨॥

ઇતિ પાદોનપૌરુષી ।

પૌષમાસે તનુચ્છાયા નવપાદમિતા યદિ ।

તદા સ્યાત્પૌરુષી સાઢ્ઢા માસે માસે તતઃ ક્રમાત્ ॥૧૦૮૩॥

તેને પહેલા (૪) રાશિવડે ભાગ દેવો. તેમ કરવાથી ભાગમાં બાસઠ (૬૨) આવે છે, તેથી આ પ્રમાણે પોરસીના પ્રમાણને આશ્રયીને ઉત્તરાયણની બાસઠ તિથિઓ ગઈ-એમ સિદ્ધ થયું. ૧૦૭૭-૧૦૭૯.

ઈતિ પૌરુષીપ્રકરણ.

હવે પાદોન પૌરુષીરૂપ જે પાત્રપ્રતિલેખનાનો કાળ કલ્પો છે, તે જેઠ, અષાઢ અને શ્રાવણ-એ ત્રણ માસમાં પ્રાતઃકાળે છ આંગળપ્રમાણ છાયાવડે થાય છે. ૧૦૮૦.

ભાદરવો, આસો, અને કાર્તિક-એ ત્રણ માસમાં આઠ આંગળવડે, માગસર, પોષ અને મહા-એ ત્રણ માસમાં દશ આંગળવડે અને બાકીના એટલે ફાગણ, ચૈત્ર અને વૈશાખ-એ ત્રણ માસમાં આઠ આંગળપ્રમાણ છાયાવડે પાદોનપોરસી થાય છે. ૧૦૮૧.

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે, જે જે માસની આદિમાં પોરસીનું જે જે પ્રમાણ કલ્પું છે, તે તે પ્રમાણમાં અહીં કરેલા આંગળો ઉમેરવાથી પાદોનપોરસી થાય છે. ૧૦૮૨.

ઈતિ પાદોનપૌરુષી.

પોષ માસમાં જે વખતે શરીરની છાયા નવ પગલાંની થાય, ત્યારે સાર્ધપૌરુષી થાય છે. ત્યારપછી માસે માસે અનુક્રમે એક એક પાદ (પગલું) ઘટાડવો; તેથી આષાઢ માસમાં ત્રણ પાદની છાયાએ સાઢ-

एकैको हीयते पाद-स्तदाषाढे पदत्रयं ।
यथा हानिस्ततोवृद्धि-स्ततः पौषे यथोदितं ॥१०८४॥

इति सार्द्धपौरुषी ।
पौषे वितस्तिच्छायाथ यदि स्याद् द्वादशांगुला ।
तदा दिनस्य पूर्वार्द्धे मासे मासे ततः पुनः ॥१०८५॥

द्वयोर्द्वयोरंगुलयो-र्हानिर्भाव्या ततः शुचौ ।
मध्याह्ने स्यान्न तच्छाया खलमैत्रीव मूलतः ॥१०८६॥

यद्वा - पौषे दिનાર્દ્ધે ગચ્છાયા ષટ્પાદા હીયતે તતઃ ।
एकैकोहिर्मासि मासि चाषाढे निष्ठिताखिला ॥१०८७॥
एतत्पादोनपौरुष्या-दिकं मानं यदीरितं ।
यत्सर्वं स्वस्वराकायां विज्ञेयं व्यवहारतः ॥१०८८॥

इति पूर्वार्द्धे ।

પોરસી થાય છે. અહીં જે પ્રમાણે પાદથી હાનિ કરવાની છે, તેમ શ્રાવણથી વૃદ્ધિ કરવી, તેથી પોષ માસે પ્રથમ કલ્યા પ્રમાણે નવ પાદ આવશે. ૧૦૮૩-૧૦૮૪.

ઈતિ સાર્ધપૌરુષી.

પોષ માસમાં જે વખતે વેંતની છાયા બાર આંગળની થાય, ત્યારે દિવસનો પૂર્વાર્ધ (પુરિમદ્ધ) પૂર્ણ થાય છે. ત્યારપછી માસે માસે બે-બે આંગળની હાનિ કરવી; તેથી અષાઢ માસમાં મધ્યાહ્ન સમયે ખલ પુરુષની મિત્રતાની જેમ બિલકુલ છાયા રહેતી નથી. ૧૦૮૫-૧૦૮૬.

અથવા પોષ માસમાં મધ્યાહ્ન સમયે શરીરની છાયા છ પાદ હોય છે. ત્યારપછી માસે માસે એક એક પાદ હાનિ થતાં, અષાઢ માસમાં બિલકુલ છાયા રહેતી નથી. ૧૦૮૭.

આ પાદોનપૌરુષી વિગેરેનું જે માન અહીં કહ્યું છે, તે સર્વ વ્યવહારથી પોતપોતાની પૂર્ણિમાએ જાણવું. ૧૦૮૮.

ઈતિ પૂર્વાર્ધ.

આ પ્રમાણે મેં આપ્તવચનને અનુસારે યુગનું કાંઈક સ્વરૂપ કહ્યું છે. વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ

इत्थं युगस्याभिहितं स्वरूपं, मयाप्तवाक्यानुगमेन किञ्चित् ।
 विशेषबोधस्पृहयालुभिस्तु, ज्योतिष्करंडाद्यवलोकनीयं ॥१०८९॥
 विश्वाश्चर्यदकीर्त्तिकीर्त्तिविजयश्रीवाचकेंद्रांतिष-
 द्राजश्रीतनयोऽतनिष्ठ विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
 काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे-
 ष्टाविंशः परिपूर्णतामकलयत्सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१०९०॥
 ॥ इति श्रीलोकप्रकाशेऽष्टाविंशतितमः सर्गः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥
 । ग्रंथाग्र. १२२२ अ. २१ ।

ज्योतिष्करंडादि ग्रंथो ज्ञेवा. १०८८.

विश्वने आश्चर्य उत्पन्न करे अवी कीर्त्तिवाणा श्रीकीर्त्तिविजय वाचकेंद्रना शिष्य, राजश्री (माता)ना आत्मज अने श्रीतेजपालना पुत्र, विनये जे काव्य रच्युं छे, ते जगतना तत्त्वनो निश्चय करवाभां दीपक समान आ ग्रंथभां स्वाभाविक उज्ज्वल अेवो आ अष्टावीशमो सर्ग पूर्ण थयो. १०८०.

इति श्रीलोकप्रकाशे अष्टाविंशतितमः सर्गः

કાળના માપ અને નામ સંબંધી યંત્ર

<p>૧ સર્વથી સૂક્ષ્મ સમય.</p> <p>૨ અસંખ્ય સમયની એક આવલિકા.</p> <p>૩ સંખ્યાતી આવલિકાનો ૧ ઉચ્ચવાસ અને ૧નિઃશ્વાસ બે મળીને એક પ્રાણ.</p> <p>૪ સાત પ્રાણનો એક સ્તોક.</p> <p>૫ સાત સ્તોકનો એક લવ.</p> <p>૬ સત્યોતેર લવનું એક મુહૂર્ત (બે ઘડી)</p> <p>૭ ત્રીશ મુહૂર્તનું એક અહોરાત્ર.</p> <p>૮ પંદર અહોરાત્રે એક પક્ષ.</p> <p>૯ બે પક્ષનો એક માસ.</p> <p>૧૦ બે માસની એક ઋતુ.</p> <p>૧૧ ત્રણ ઋતુનું એક અયન.</p> <p>૧૨ બે અયનનું એક વર્ષ.</p> <p>૧૩ પાંચ વર્ષનો એક યુગ.</p> <p>૧૪ વીશ યુગે સો વર્ષ.</p> <p>૧૫ દશ સોએ એક હજાર વર્ષ.</p> <p>૧૬ સો હજારે એક લાખ વર્ષ.</p> <p>૧૭ ચોરાશી લાખ વર્ષે એક પૂર્વાંગ.
૮૪૦૦૦૦૦ અંક ૨, શૂન્ય પાંચ. હવે પછીના અંકો પ્રથમના અંકને ૮૪ લાખ વડે ગુણવાથી આવે છે તેથી તે પ્રમાણે ગુણવા</p> <p>૧૮ ૮૪ લાખ પૂર્વાંગે એક પૂર્વ, અંક ૪, બિંદુ ૧૦. ૭૦,૫૬,૦૦૦,૦૦૦૦૦૦</p> <p>૧૯ ત્રુટિતાંગ ૫૯૨૭૦૪ અંક ૬, બિંદુ ૧૫</p> <p>૨૦ ત્રુટિત ૪૯૭૮૭૧૩૬ અંક ૮, બિંદુ ૨૦</p>	૨૧ અડડાંગ ૪૧૮૨૧૧૯૪૨૪ અંક ૧૦, બિંદુ ૨૫ ૨૨ અડડ ૩૫૧૨૯૮૦૩૧૬૧૬ અંક ૧૨, બિંદુ ૩૦ ૨૩ અવવાંગ ૨૯૫૦૯૦૩૪૬૫૫૭૪૪ અંક ૧૪, બિંદુ ૩૫ ૨૪ અવવ ૨૪૭૮૭૫૮૯૧૧૦૮૨૪૯૬ અંક ૧૬, બિંદુ ૪૦ ૨૫ હૂહૂકાંગ ૨૦૮૨૧૫૭૪૮૫૩૦૯૨૯૬૬૪ અંક ૧૮, બિંદુ ૪૫ ૨૬ હૂહૂક ૧૭૪૯૦૧૨૨૮૭૬૫૯૮૦૯૧૭૭૬ અંક ૨૦, બિંદુ ૫૦ ૨૭ ઉત્પલાંગ ૧૪૬૯૧૭૦૩૨૧૬૩૪૨૩-૯૭૦૯૧૮૪ અંક ૨૨, બિંદુ ૫૫ ૨૮ ઉત્પલ ૧૨૩૪૧૦૩૦૭૦૧૭૨૭-૬૧૩૫૫૭૧૪૫૬ અંક ૨૪, બિંદુ ૬૦ ૨૯ પક્ષાંગ ૧૦૩૬૬૪૬૫૭૮૯૪૫૧૧૯૫-૩૮૮૦૦૨૩૦૪ અંક ૨૬, બિંદુ ૬૫ ૩૦ પક્ષ ૮૭૦૭૮૩૧૨૬૩૧૩૯૦૦૪૧-૨૫૯૨૧૯૩૫૩૬ અંક ૨૭, બિંદુ ૭૦ ૩૧ નલિનાંગ ૭૩૧૪૫૭૮૨૬૧૦૩૬૭૬૩૪-૬૫૭૭૪૪૨૫૭૦૨૪ અંક ૨૯, બિંદુ ૭૫ ૩૨ નલિન ૬૧૪૪૨૪૫૭૩૯૨૭૦૮૮૧૩૧૧-૨૫૦૫૧૭૫૯૦૦૧૬ અંક ૩૧, બિંદુ ૮૦ ૩૩ અર્થનિપૂરાંગ ૫૧૬૧૧૬૬૪૨૦૯૮૭૫-૪૦૩૦૧૪૫૦૪૩૪૭૭૫૬૧૩૪૪ અંક

૩૩, બિંદુ ૮૫	૪૦ પ્રયુત ૧૫૨૩૦૧૦૩૮૭૮૦૮૮૩૫૫૩૮- ૮૫૮૨૪૭૫૬૫૪૨૬૭૩૨૭૩૩ ૧૬૮૧૯૫૯૯૩૬ અંક ૪૭, બિંદુ ૧૨૦
૩૪ અર્થનિપૂર ૪૩૩૫૩૭૯૭૯૩૬૨૮૫૩૩- ૮૫૩૨૧૮૩૬૫૨૧૧૫૧૫૨૮૯૬ અંક ૩૫, બિંદુ ૯૦	૪૧ ચૂલિકાંગ ૧૨૭૯૩૨૮૭૨૫૭૬૦૨૬૧- ૮૫૨૭૨૫૭૬૭૯૫૪૯૫૮૪૫૫૪૯૫ ૮૬૧૨૮૪૬૩૪૬૨૪ અંક ૪૯, બિંદુ ૧૨૫
૩૫ અયુતાંગ ૩૬૪૧૭૧૯૦૨૬૬૪૮૮૦૮૪- ૩૬૭૦૩૪૨૬૭૭૭૬૭૨૮૪૩૨૬૪ અંક ૩૭, બિંદુ ૯૫	૪૨ ચૂલિકા ૧૦૭૪૬૩૬૧૨૯૬૩૮૬૧૯૯- ૫૬૨૮૯૬૪૫૦૮૨૧૬૫૧૦૨૬૧૬ ૫૨૩૪૭૯૦૯૩૦૮૪૧૬ અંક ૫૧, બિંદુ ૧૩૦
૩૬ અયુત ૩૦૫૯૦૪૩૯૮૨૩૮૪૯૯- ૯૦૮૬૮૩૦૮૭૮૪૯૩૨૪૫૧૮૮૩૪૧ ૭૬ અંક ૩૯, બિંદુ ૧૦૦	૪૩ શીર્ષપ્રહેલિકાંગ ૯૦૨૬૯૪૩૪૮૮૯૬૪- ૪૦૭૬૩૨૮૩૩૦૧૮૬૯૦૧૮૬૬૧૯૭૮ ૭૯૭૨૨૪૩૮૧૯૦૬૯૪૪ અંક ૫૨, બિંદુ ૧૩૫
૩૭ નયુતાંગ ૨૫૬૯૫૯૬૯૪૫૨૦૩૩૯૯- ૨૩૨૯૩૭૯૩૭૯૩૪૩૨૫૯૫૮૨૦૭ ૦૭૮૪ અંક ૪૧, બિંદુ ૧૦૫	૪૪ શીર્ષપ્રહેલિકા ૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦૭૩૦૧૦- ૨૪૧૧૫૭૯૭૩૫૬૯૭૫૬૯૬૪૦૬૨ ૧૮૯૬૬૮૪૮૦૮૦૧૮૩૨૯૬ અંક ૫૪, બિંદુ ૧૪૦
૩૮ નયુત ૨૧૫૮૪૬૧૪૩૩૯૭૦૮૫૫- ૩૫૫૬૬૭૮૬૭૮૬૪૮૩૩૮૦૪૮૯૩ ૯૪૫૮૫૬ અંક ૪૩, બિંદુ ૧૧૦	
૩૯ પ્રયુતાંગ ૧૮૧૩૧૦૭૬૦૪૫૩૫૫૧- ૮૪૯૮૭૬૧૦૦૯૦૦૬૪૬૦૩૯૬૧૧૦ ૯૧૪૫૧૯૦૪ અંક ૪૫, બિંદુ ૧૧૫	

કાલલોકપ્રકાશ

સર્ગ ૨૮—અંગે વિવેચન

(આ વિવરણ સુશ્રાવક હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે કરેલ. તે જુની આવૃત્તિની શરૂઆતમાં આપેલું, પણ તેનો ઉપયોગ અભ્યાસી વર્ગને ખ્યાલ ન આવતાં રહી જતો—એવું પંડિતજીઓ તથા ઉપકારી વડીલ પૂજ્યો પાસેથી જાણવાં મલતાં, સર્ગ ૨૮ પછી તરત જ છપાવી રહ્યા છીએ, જેથી ઉપયોગી થશે. જ્યોતિષ વિષયક જ્ઞાન ન હોવાથી, જે રીતે લખાણ હતું તેમજ છપાવ્યું છે. —સંપાદક)

“પ્રાચીન જ્યોતિષ”

“લોકપ્રકાશ” ગ્રન્થમાં જે જે વસ્તુ સંગૃહીત થઈ છે, તે સંક્ષેપથી સર્ગ ૩૭માં જણાવી છે. અહીં અમે માત્ર સર્ગ ૨૮ના કેટલાક ભાગ પર વિવેચન કર્યું છે.

૧. કાલલોકપ્રકાશના અઠ્યાવીશમા સર્ગનું મહત્વ વિવિધ રીતે છે. તે સર્ગમાં પૂર્વપ્રણીત જૈન આગમો અને જ્યોતિષ વિષયક ગ્રન્થોનું સરલ સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રન્થકર્તાએ દોહન કરેલું છે. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ તથા બીજા આગમગ્રન્થોમાં જ્યોતિષ વિષયક હકીકતો છે, તેનો વિસ્તાર છોડી અને જ્યોતિષ્કરંડક ઈ. ગ્રન્થોમાંથી આવશ્યક હકીકતો તારવીને, જ્યોતિષ વિષયનો સુગમ પરિચય થાય, તેવી સરલ સંસ્કૃત શ્લોકોમાં રચના કરી છે. ઈ.સ. પૂર્વે છસોની સદીમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ જે રચના પ્રરૂપેલી છે, તેને સ્પષ્ટ કરવાનો ઉપરોક્ત સર્વ ગ્રન્થોનો આશય છે એટલે તેને અનુસરનાર કાલલોકપ્રકાશમાં જે વસ્તુ સંગૃહીત થઈ છે, તે હકીકત સ્વાભાવિકપણે જુની તરીકે માન્ય કરી શકાય છે. ફેરફાર માત્ર ઋતુઓના વિભાગ અને તેમાં પ્રચલિત માસમાં છે અને તેવા ફેરફાર પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન તેમજ જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે, કારણ કે ઋતુ અને માસના પરસ્પરના સંબંધમાં કાળક્રમે પરિવર્તન થતું ગયું છે અને તે પરિવર્તન મુખ્યતઃ દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયણ તથા શરદ અને વસંત સંપાતનો સમય એકનો એક જ ન રહેતાં બદલાતો ગયો છે, તેથી થયું છે. સર્વ ગ્રન્થકારો એકનો એક જ સમય (દક્ષિણાયન ઈ. નો) લઈ અર્વાચીન ઘટના સાથે પૂર્વની ઘટનાનો સમન્વય જોડી, અર્વાચીન ઘટનાને પ્રાચીન વર્ગીકરણનું જ સ્વરૂપ આપવા સહેજે પ્રયત્નવાન થયા છે. આ કારણથી પ્રાચીન જ્યોતિષના અભ્યાસમાં ઋતુ અને માસ સંબંધી ઉલ્લેખો સંભાળથી વાંચી જતાં, તે સિવાયની જ્યોતિષની અન્ય રચના આ સર્ગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે વિસ્તારથી સમજવા માટે જુદા જુદા ગ્રન્થોનો આધાર લેવો પડે તે નિર્વિવાદ છે.

૨. આ સર્ગમાં નિર્દિષ્ટ પ્રાચીન જ્યોતિષ બીજી રીતે માન્ય તથા સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે. ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી સદીનો “કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર” નામનો ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં ‘કાલમાન’ પ્રકરણ છે અને કાલપરત્વે વ્યવહાર પૂરતા વિવિધ ઉલ્લેખો છે. તે ગ્રન્થ પર વૈદિક છાયા છે. તેની રચના જૈન જ્યોતિષની રચના સાથે મળતી આવે છે, એટલું જ નહીં પણ તેના અશુદ્ધ લાગે તેવા પાઠની શુદ્ધિ જૈન જ્યોતિષદ્વારા થાય છે. અર્થશાસ્ત્રમાં વ્યવહાર પૂરતો જ્યોતિષનો નિર્દેશ છે અને તેથી તે નિર્દેશ સ્થૂળ છે. એટલે તેમાંના (વૈદિક) જ્યોતિષની પરિપૂર્તિ કાલલોકપ્રકાશ જેવા ગ્રન્થમાં સંગૃહીત કરેલા પ્રાચીન (જૈન) જ્યોતિષથી થાય છે. અને જૈન જ્યોતિષમાં જે ઉલ્લેખ અધૂરો છે, તેની પૂર્તિ અર્થશાસ્ત્રથી થાય છે. (જુઓ પેરા ૪) અર્થશાસ્ત્રમાંથી પ્રસ્તુત પ્રકરણને ઉપયોગી ઉતારા કરી આ સાથે છાપ્યા છે, એટલે અઠયાવીશમા સર્ગના અભ્યાસી વર્ગ, ઉપરોક્ત હકીકતો સમજી શકશે. બન્નેની યોજનાને મળતી હકીકત મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતના શ્લોકોમાં પણ છે એટલે તેનો નિર્દેશ પણ અર્થશાસ્ત્રની સાથે સાથે કર્યો છે, કાલલોકપ્રકાશ શ્લોક ૪૬૨-૪૬૩. પર જાણવામાં આવશે કે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીના ઉત્તરમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામી વર્ષનો (તથા યુગનો) આરંભ શ્રાવણ વદિ ૧ થી કહે છે અને તે વખતે વર્ષાઋતુ (પ્રાવૃષ) છે. અર્થશાસ્ત્ર “આષાઢીપર્વવસાન વર્ષ” અર્થાત્ અષાઢ માસની શુદ્ધિ ૧૫ ને દિને પૂરું થતું વર્ષ કહે છે અને શ્રાવણથી દક્ષિણાયનનો આરંભ ગણે છે. મેઘદૂત અષાઢના છેલ્લા દિને વર્ષાઋતુનો આરંભ મૂકે છે અને તેની નજીક શ્રાવણ મહિનો કહે છે અને ત્યારથી પ્રબોધિની (કા.શુ.૧૧) સુધીમાં ચાર માસ જણાવે છે. આ બધામાંથી એ પ્રતિપાદન થાય છે, કે માસ પૂર્ણિમાન્ત હતા, વદિ એકમથી શરૂ થતા અને શ્રાવણ વદિ ૧ થી દક્ષિણાયન અને વર્ષાઋતુ ગણાતી અને પાંચ વર્ષના યુગનો આરંભ આવા વર્ષથી થતો. ઉપરોક્ત સિદ્ધ થતા જ્યોતિષના હાલના પ્રચલિત વેદાંગ જ્યોતિષના શ્લોકો સાથે કોઈ રીતે મેળ નહિ ખાય. પ્રચલિત વેદાંગ જ્યોતિષ માઘશુકલ પ્રતિપદાથી આરંભ કરે છે એટલે તેમાં મૂળ જ્યોતિષનો કેટલો વિપર્યાસ સમજવો, તે નક્કી કરવાનું કાર્ય વિદ્વાનવર્ગને શિરે રહે છે, પરન્તુ જે પ્રમાણભૂત પ્રાચીન જ્યોતિષ, અર્થશાસ્ત્ર, જૈન જ્યોતિષ તથા મેઘદૂતથી સ્થાપિત થાય છે તેનો વૈદિક સાહિત્ય તથા જનસમાજના ઉત્સવો સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગ છે, તેમ સ્વીકારવું પડશે અને તેમ કર્યાથી વૈદિક સાહિત્યનું યોગ્ય સંશોધન શક્ય થશે.

૩. સાથે આપેલા પત્રકમાંથી વર્ષરચના-નક્ષત્રરચના તથા સૂર્યચંદ્રગતિ, માસ ઈ.સ્પષ્ટ થશે. તેનો અહીં ઉલ્લેખ નહીં કરીએ, પરન્તુ તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર રહે છે.

પહેલી નોંધ એ છે કે પ્રાચીન જ્યોતિષમાં અયનો અને સંપાતના બિન્દુ, નક્ષત્રો (તારાઓ) પરત્વે સ્થાયી છે-તેમાં કશો ફેરફાર નથી સમજવાનો. (જુઓ. સર્ગ-૨૮ શ્લોક ૫૭૩, ૫૮૪, ૬૦૦, ૬૦૧)

અશ્વિની નક્ષત્રના ૧૩૪ ભાગમાંથી ૬૯ ભાગ પૂરા થાય ત્યારે વસંતસંપાત હંમેશા માટે છે અને સ્વાતિ નક્ષત્રના ૬૭ ભાગમાંથી ૨૩ ભાગ પૂરા થતાં શરત્સંપાત છે. પુષ્ય નક્ષત્રના ૧૩૪ ભાગના ૪૬ ભાગ પૂરા થતાં દક્ષિણાયન શરૂ થાય છે. અને અભિજિત્ નક્ષત્રના ૪૨ ભાગના પ્રારંભે ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે.

બીજી નોંધ તારાત્મક નક્ષત્ર વિભાગ સંબંધી કરવાની છે. આ રચનામાં ૨૮ નક્ષત્રો આવશ્યક છે અને ૨૮મું નક્ષત્ર અભિજિત્ છે. તેને છોડીને ૨૭ નક્ષત્ર સ્વીકારી, આ રચનાના સૂર્ય વર્ષના ૩૬૬ દિવસમાંની સૂર્ય-ચન્દ્રની ગતિને સમજી નહિ જ શકાય.

ત્રીજી નોંધ નક્ષત્રોનો અને તે રીતે રવિમાર્ગના ભાગ સંબંધી છે. રવિમાર્ગના હાલ ૩૬૦ ભાગ (ડીગ્રી) છે, તેવા ભાગ પ્રાચીન જ્યોતિષમાં નથી, પ્રાચીન જ્યોતિષમાં સ્થૂળપણે સૂર્યવર્ષ ૩૬૬ સૂર્યદિનનું ગણ્યું છે અને તેને અનુરૂપ રવિમાર્ગના ૩૬૬૦ ભાગ પડેલા છે. (કોઈક ઠેકાણે અડધા ભાગ લે ત્યાં ૧૮૩૦ ભાગ આવે ને મુહૂર્તના હિસાબે પણ વધુ લે ત્યાં વધુ આવે પણ તેથી યોજનામાં ફેર નથી પડતો). એટલે પ્રાચીન જ્યોતિષનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપરની ત્રણે બીના લક્ષ્યમાં રાખવી જરૂરી છે. ચોથી નોંધનો ઉલ્લેખ ચોથા પેરેગ્રાફમાં “મલમાસ” (=ક્ષયમાસ) પરત્વે છે.

પ્રાચીન જ્યોતિષની રચનામાં એક વિવિધતાને અવકાશ છે. જેનો ઉલ્લેખ કાલલોકપ્રકાશમાં નથી, અને તે પત્રકમાં સ્પષ્ટ કરી છે. સર્ગ-૨૮-શ્લોક ૩૧૪-૩૧૫ પર ચાર જાતના નક્ષત્રોના ભાગ આપ્યા છે. અભિજિત્ નક્ષત્રના ૪૨ ભાગ છે. પંદર જુદા જુદા નક્ષત્રોના પ્રત્યેકના ૧૩૪ ભાગ છે. છ નક્ષત્રોના પ્રત્યેકના ૬૭ ભાગ છે જ્યારે બાકીના છ નક્ષત્રોના પ્રત્યેકના ૨૦૧ ભાગ છે. સરવાળો ૩૬૬૦ આવે છે. હવે અભિજિત્ના ૪૨ ભાગ ઉપરાંત બાકીના સત્યાવીશ નક્ષત્રોના પ્રત્યેક એકસરખા ૧૩૪ ભાગ ગણતાં પણ તે જ સરવાળો રહે. આ શક્ય યોજનાનો પણ પત્રકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. કદાચ તે યોજના જૈનેતર વર્ગમાં પ્રચલિત થયેલી હોય. ઉત્સવો ઈ. વિષેના સંશોધન કાર્યમાં, આ શક્યતાનો અવકાશ રાખવો પડે. અભિજિત્ નક્ષત્રનો આ કે બીજી કોઈ પણ શક્યતામાં ત્યાગ નથી, તે સ્પષ્ટ છે. હાલના જ્યોતિષ વિષયક સિદ્ધાન્ત ગ્રન્થો અને તેમની માન્યતાથી જુદું પ્રાચીન (જૈન કે જૈનેતર-વેદાંગ) જ્યોતિષ છે, તે વસ્તુ હવે સ્વીકારવી પડશે અને સંશોધન કાર્યમાં તેનો અમલ કરવો પડશે. કાલલોકપ્રકાશના આ સર્ગનું તે રીતે અપૂર્વ મહત્ત્વ છે.

જૈન તેમજ જૈનેતર (વૈદિક) ગ્રન્થોમાં પ્રત્યેક નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવ એક જ છે એટલે જૈન અને વૈદિક જ્યોતિષની ગ્રન્થિ એક જ છે અને લગભગ એક જ પ્રકારના બન્ને પ્રાચીન જ્યોતિષ છે, તેવી માન્યતા વધુ દૃઢ કરે છે.

૪. અર્થશાસ્ત્રમાં “અધિકમાસ” થી જુદો એક “મલમાસ”નો (=ક્ષયમાસનો) નિર્દેશ કરેલ છે.

તેના વિષે જુદી જુદી ત્રણ માન્યતા છે, તે પણ સંદિગ્ધ છે, તેથી વધુ વિગત તેમાં નથી. જૈન જ્યોતિષમાં તેની કશી વિગત હજી જોવામાં આવી નથી. એટલે તેને લગતી હકીકત હાલ અનુમાનનો વિષય બને છે. સૂર્ય-ચંદ્રથી જનિત વર્ષનો સૌરવર્ષ સાથે પાંચ સૌરવર્ષમાં (યુગમાં) મેળ મેળવવા માટે રીતસરના સાઠ ચાન્દ્ર મહિના ઉપરાંત અઢી વર્ષે એકેક (ચાંદ્ર) મહિનો વધારે ગણી, પાંચ વર્ષમાં જે બે મહિના વધુ લેવાય છે, તે “અધિકમાસ” છે અને “મલમાસ” તેથી ભિન્ન છે. ગણિતમાં આપણે ખોટું આગળ વધી ગયા હોઈએ તેમાંથી પાછળ હટી, સાચું સૂર્ય નક્ષત્ર મળી રહે તે માટે “મલમાસ” (આપણા ગણિતમાં ત્યાગ કરવાનો માસ) અનુમાનથી સમજાય છે. ૩૬૬ દિનના વર્ષનો આંકડો ગોળ રકમ છે, તે સ્થૂળ લાગે છે. સૂક્ષ્મ વેધથી નક્કી થતો હશે તે ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિન આશરેનો (કાંઈક વધુ કે કમી) લાગે છે એટલે વસ્તુતઃ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિન લગભગમાં ૩૬૬૦ ભાગ પૂરા કરે છે અર્થાત્ સૂર્ય રોજના દશ ભાગ ઉપરાંત કંઈક વધુ ચાલે છે. આ તફાવત ચંદ્રની તિથિ તથા કલામાં પણ આવે અને ખાસ કરીને પૂર્ણિમા વખતે વેધ લઈને નક્કી કરી શકાય; અને તેવા વેધનો એક દાખલો કાલ. સર્ગ—૨૮ શ્લો. ૩૬૩—૩૬૪ માં મળે છે જેમાં માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ ૧૫ ના (પૂર્ણિમાના) સમયે ચંદ્ર આદ્રા નક્ષત્રમાં હોય, તેમ નિર્દેશ છે. આ નિર્દેશને જ્યોતિષ્કરંડકનું સમર્થન નથી એટલે કેટલો વાસ્તવિક ગણવો, તે શંકા છે પરંતુ તેને વાસ્તવિક ગણી નીચેની ચર્ચા કરી છે. શ્રા.વ. એકમે પ્રભાતે ચંદ્ર અભિજિત્થી પ્રારંભ કરે અને સૂર્ય પુષ્યના ૪૭મા ભાગથી આરંભ કરે, ત્યારે બન્ને વચ્ચે ૧૮૩૦ ભાગનું અંતર હોય છે (અર્થાત્ અષાઢ શુદ્ધિ પૂનમે તે અંતર હોય છે). તે સમય પછી માર્ગ. શુ. ૧૫ (પ્રાન્ત) સુધીમાં સૂર્ય દોઢસો તિથિમાં $૧૫૦ \times \frac{૬૧}{૬૨} = ૧૪૭ \frac{૩૬}{૬૨}$ સૂર્યદિન કર્યા હોય અને પ્રતિદિનના દશ ભાગની ચાલ મુજબ ૧૪૭૫ $\frac{૫૦}{૬૨}$ ભાગ પૂરા કર્યા હોય અર્થાત્ અભિજિત્થી સૂર્ય ૩૩૦૫ $\frac{૫૦}{૬૨}$ ભાગના મૂલ નક્ષત્રમાં હોય. ચંદ્ર તેથી બરાબર ૧૮૩૦ ભાગ દૂર એટલે ૧૪૭૫ $\frac{૫૦}{૬૨}$ ભાગમાં (અભિજિત્થી) મૃગશીર્ષમાં હોય, પરંતુ ચંદ્ર આદ્રામાં તે વખતે છે. તેમ પ્રત્યક્ષ દર્શન ગાથા* અનુસાર છે* એટલે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે — ચંદ્ર થોડો વધુ ચાલેલો હોય ને તેટલા સમયના હિસાબે (ચંદ્ર ૧૩૪ ભાગ ચાલે ત્યારે સૂર્ય ૧૦ ભાગ ચાલે) સૂર્ય વધુ ચાલેલો હોવો જોઈએ અર્થાત્ ૩૬૬૦ ભાગ પૂરા કરવા સૂર્યને ૩૬૬ દિન નહિ પણ આશરે પોણો દિન ઓછો—આશરે ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિન સમય લાગવો જોઈએ. પ્રત્યેક વર્ષે બરોબર પોણા દિન જેટલો ફેર પડે, તો ૪૦ વર્ષે ત્રીશ દિનનો ફેર પડે અને તેવો વેધ હોય, તે મતવાલા ૪૦ વર્ષે એક સૂર્યનો માસ ગણતરીમાંથી બાદ કરી નાંખે અને “મલમાસ” કહે.

* ચંદ્ર આદ્રામાં હોય તેના ભાગથી બરોબર ૧૮૩૦ ભાગ સામે સૂર્ય આ વખતે કઈ રીતે હોય તે સમજાવું નથી. એટલે આ નિર્દેશ ચર્ચાસ્પદ જ રહે છે. ‘ક્ષેત્ર લોક પ્રકાશ’ સર્ગ ૨૦ શ્લો. ૬૮, ૭૧માં માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમા મૃગશીર્ષના ચંદ્ર વખતે ગણી છે. પ્રાકૃત ગાથા પર ગ્રન્થકર્તાએ કશી નોંધ કરી નથી; મૃગશીર્ષને બદલે આદ્રા કેમ છે તેનો ખુલાસો નથી.

(૧/૨)

આ અનુમાન દેખાય છે, તેવું સરળ નથી. પરન્તુ જૂદી જૂદી પૂર્ણિમાને વર્ષો પાકી ગણતરીથી સ્થાપિત થાય પછી જ તેનો વધુ ઊંડાપોહ કરી શકાય. પ્રાચીન જ્યોતિષના ૩૬૬ દિનના સ્થૂળ સૂર્યવર્ષમાં ને પાંચ સૂર્યવર્ષના યુગની રચનામાં “મલમાસ” આવશ્યક છે, તેટલું વિના સંકોચ કહી શકાય, મલમાસ વગર સૂર્યનો નક્ષત્ર સાથેનો અને છેવટે પૂર્ણિમા વખતનો અને નક્ષત્રનો ગણિતનો મેળ તૂટી જાય, તે થોડા કાળમાં જ પ્રત્યક્ષ થાય એટલે પ્રાચીન જ્યોતિષના રચનારા ૩૬૬ દિનની યોજના કરી ત્યાં જ અટકી જઈ ભીંત ભૂલ્યા હોય તેવું નથી લાગતું. પરન્તુ દક્ષિણાયનના દિને જે છાયા હોય, તેમાં અને ગણિતથી આવતા દક્ષિણાયનના દિનમાં કાળાંતરે ફેર કેમ પડે, તેની નોંધ કેમ નહિ કરી હોય, તે સમજી શકાતું નથી. છાયામાનમાં સૂર્યની વિષુવવૃત્તથી દક્ષિણોત્તર ગતિનો જ સંબંધ રહે છે અને નક્ષત્ર સાથેનો સંબંધ લુપ્ત થાય છે. એટલે છાયામાન અને નક્ષત્રમાનનો સમન્વય જ્યાં તૂટતો હશે ત્યાં કેવી નોંધ કરી હશે, તે જાણવાનું આપણી પાસે આજે સાધન નથી, છાયામાન તેમણે લીધેલું છે, તે અર્થશાસ્ત્ર અને કાલલોકપ્રકાશ પરથી માલૂમ પડે છે; અને તેનો સંબંધ અયનો સાથે જોડેલો છે.

૫. હવે આ જ્યોતિષનો લૌકિક ઉત્સવ પરત્વેનો સંબંધ જોઈએ. આજે પણ પ્રચલિત છે, તેવો એક વૈદિક ઉત્સવ સરસ્વતીનું આહ્વાન, પૂજન અને વિસર્જનનો છે. આશ્વિન શુદ્ધિ ૭ના દિવસે ચન્દ્ર મૂળ નક્ષત્રમાં હોય ત્યારે આહ્વાન છે ને આશ્વિન શુદ્ધિ ૮ના દિને (ચંદ્ર શ્રવણ નક્ષત્રમાં આવે) પછી તેનું વિસર્જન છે.

અહીં મહિનાના નામમાં પાછળથી વિપર્યાસ થયો હોય તેવું નથી લાગતું. એટલે યુગનું પ્રથમ વર્ષ (સંકેતની રીતે) લેવાનું. શ્રાવણ વદિ ૧ થી તિથિ ગણતાં અશ્વિન શુદ્ધિ ૬ તિથિ પૂર્ણ થાય ત્યારે શ્રાવણની ૩૦ તિથિ, ભાદ્રપદની ૩૦ તિથિ અને આસો વદ એકમથી શુદ્ધિ ૭ સુધી ૨૧ તિથિ થાય. સરવાળે ૮૧ તિથિનો સમય પૂરો થાય એટલે તેના સૂર્યદિન $૭૯\frac{૪૩}{૯૨}$ પૂરા થાય. સૂર્યના પ્રતિદિન દશ ભાગની ચાલ પ્રમાણે પુષ્પના ૪૭ મા ભાગથી $૭૯\frac{૫૮}{૯૨}$ ભાગ વધુ થાય અર્થાત્ સૂર્ય તે વખતે અભિજિત્થી $૨૬૨૬\frac{૫૮}{૯૨}$ ભાગ પૂરા કર્યા હોય અર્થાત્ સૂર્ય તે વખતે ચિત્રા નક્ષત્રમાં [અને ચિત્રા (Spica) તારા પાસે આવેલ હોય.] ચન્દ્ર $૭૯\frac{૪૩}{૯૨}$ દિનમાં રોજના ૧૩૪ ભાગની ચાલ પ્રમાણે બે વખત ફરીને અભિજિત્થી $૩૩૫૮\frac{૫૮}{૯૨}$ ભાગ પૂરા કર્યા હોય અર્થાત્ (જૈનેતર યોજના મુજબ) મૂળ નક્ષત્રમાં હોય. ત્રણ તિથિમાં તે રીતે શ્રવણ નક્ષત્રમાં નવમીએ હોય. ઉત્સવમાં ચન્દ્રનક્ષત્રનું તિથિ સાથેનું સૂચન રવિમાર્ગમાં સૂર્યનું તારાત્મક નક્ષત્ર સંબંધી સ્થાન સ્પષ્ટ કરવા માટે હોય, તેમ અત્રે સમજાય છે; કારણ કે યુગના બીજા વર્ષોમાં તેના તે જ ચન્દ્ર નક્ષત્રો તિથિએ ન હોય, તે દેખીતું

છે. ચિત્રા નક્ષત્રના સૂર્ય વખતે શરત્કાળ હોવાથી સરસ્વતીનું બીજું ઋતુ સૂચક નામ તથા વર્ણન 'શારદા' (શરદિ-ભવા-શારદા) યથાર્થ થાય છે.

૬. આટલા પ્રસ્તાવથી પ્રાચીન જ્યોતિષનું વિવિધ દિશાએથી નક્કી થતું સ્વરૂપ અને તેમાં રહી જતી ઊણપો વાયકવર્ગને પ્રતીત થશે. તેની રચનાની આપાતપ્રતીતિ માટે અત્રે નીચેના પ્રથમ પત્રકમાં નક્ષત્ર-તેના ભાગ, બીજી યોજના-નક્ષત્ર દેવતા તથા બીજા પત્રકમાં સૌરમાસ સાથે નક્ષત્ર ને ઋતુસંબંધ આપેલ છે. વિગતો માટે કાળલોકપ્રકાશનો સર્ગ ૨૮ જોવો. વાયકવર્ગને એટલું સ્પષ્ટ થશે કે ૨૮ નક્ષત્ર, રવિ માર્ગના ૩૬૬૦ ભાગ અને વર્ષના ૩૬૬ દિન (સ્થૂલમાન), પાંચ વર્ષનો યુગ અને મલમાસ આટલા તત્ત્વ પ્રાચીન જ્યોતિષમાં ન હોય, તો તેની રચના અશક્ય છે. યુગનો આરંભ દક્ષિણાયનથી છે, તે જ્યોતિષ રચનાનું બીજું તત્ત્વ છે, જેથી પ્રચલિત વેદાંગ કહેવાતું જ્યોતિષ ભિન્ન છે.

તા. ૧૭-૭-૩૪

હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ

મુંબઈ

નોટ - ઉપોદ્ઘાતના લેખક મહાશયે અધિકમાસથી જુદો મળમાસ એટલે ક્ષયમાસ ઉપરના લેખમાં જણાવેલ છે પરંતુ કોષમાં જોતાં અને વર્તમાન જ્યોતિષના અનુભવીઓને પૂછતાં અધિકમાસને મળમાસ કહે છે; ક્ષયમાસને કહેતા નથી.

પત્રક ૧

ક્રમ	નક્ષત્રો (તારાત્મક)	જૈન યોજના		જૈનેતર યોજના		જૈન અને જૈનેતર અધિષ્ઠાતા દેવતા	તારા. વર્ષા.
		ભાગ	રવિમાર્ગમાં ભાગ સરવાળો	(સભાવિત) રવિમાર્ગમાં ભાગ સરવાળો	ભાગ		
૧	અભિજિત	૪૨	૦-૪૨	૦-૪૨	૪૨	બ્રહ્મા	૩
૨	શ્રવણ	૧૩૪	૪૨-૧૭૬	૪૨-૧૭૬	૧૩૪	વિષ્ણુ	૩
૩	ધનિષ્ઠા (શ્રવિષ્ઠા)	૧૩૪	૧૭૬-૩૧૦	૧૭૬-૩૧૦	૧૩૪	વસુ	૫
૪	શતભિષા	૬૭	૩૧૦-૩૭૭	૩૧૦-૩૪૪	૧૩૪	વરુણ	૧૦૦
૫	પૂ.ભાદ્રપદ	૧૩૪	૩૭૭-૫૧૧	૪૪૪-૫૭૮	૧૩૪	અજૈકપાદ	૨
૬	ઉ.ભાદ્રપદ	૨૦૧	૫૧૧-૭૧૨	૫૭૮-૭૧૨	૧૩૪	અહિર્બુધ્ન્ય	૨
૭	રેવતી	૧૩૪	૭૧૨-૮૪૬	૭૧૨-૮૪૬	૧૩૪	પૂષ્પન્	૩૨
૮	અશ્વિની	૧૩૪	૮૪૬-૯૮૦	૮૪૬-૯૮૦	૧૩૪	અશ્વિનો	૩ (૨ ?)
૯	ભરણી	૬૭	૯૮૦-૧૦૪૭	૯૮૦-૧૧૧૪	૧૩૪	યમ	૩
૧૦	કૃત્તિકા	૧૩૪	૧૦૪૭-૧૧૮૧	૧૧૧૪-૧૨૪૮	૧૩૪	અગ્નિ	૬ (૭ ?)
૧૧	રોહિણી	૨૦૧	૧૧૮૧-૧૩૮૨	૧૨૪૮-૧૩૮૨	૧૩૪	પ્રજાપતિ	૫ (૨ક્ત)
૧૨	મૃગશિરસ (મૃગશીર્ષ)	૧૩૪	૧૩૮૨-૧૫૧૬	૧૩૮૨-૧૫૧૬	૧૩૪	સોમ	૩
૧૩	આર્દ્રા	૬૭	૧૫૧૬-૧૫૮૩	૧૫૧૬-૧૬૫૦	૧૩૪	રુદ્ર	૧ (રુધિર)
૧૪	પુનર્વસુ	૨૦૧	૧૫૮૩-૧૭૮૪	૧૬૫૦-૧૭૮૪	૧૩૪	અદિતિ	૪ (૨ ?)
૧૫	પુષ્ય	૧૩૪	૧૭૮૪-૧૯૧૮	૧૭૮૪-૧૯૧૮	૧૩૪	બૃહસ્પતિ	૩
૧૬	અશ્લેષા	૬૭	૧૯૧૮-૧૯૮૫	૧૯૧૮-૨૦૫૨	૧૩૪	સર્પ	૫ (૬ ? ૭ ? ૧૦ ?)
૧૭	મઘા	૧૩૪	૧૯૮૫-૨૧૧૯	૨૦૫૨-૨૧૮૬	૧૩૪	પિતૃ	૫
૧૮	પૂ.ફાલ્ગુની	૧૩૪	૨૧૧૯-૨૨૫૩	૨૧૮૬-૨૩૨૦	૧૩૪	ભગ	૨
૧૯	ઉ.ફાલ્ગુની	૨૦૧	૨૨૫૩-૨૪૫૪	૨૩૨૦-૨૩૫૪	૧૩૪	અર્યમા	૨
૨૦	હસ્ત	૧૩૪	૨૪૫૪-૨૫૮૮	૨૪૫૪-૨૫૮૮	૧૩૪	સવિતૃ	૫

પત્રક ૧

ક્રમ	નક્ષત્રો (તારાત્મક)	જૈન યોજના		જૈનેતર યોજના		જૈન અને જૈનેતર અધિષ્ઠાતા દેવતા	તારા. વર્ણ.
		ભાગ	રવિમાર્ગમાં ભાગ સરવાળો	(સંભવિત) રવિમાર્ગમાં ભાગ સરવાળો	ભાગ		
૨૧	ચિત્રા	૧૩૪	૨૫૮૮-૨૭૨૨	૨૫૮૮-૨૭૨૨	૧૩૪	ત્વષ્ટૃ	૧ (મુક્તા)
૨૨	સ્વાતિ	૬૭	૨૭૨૨-૨૭૮૮	૨૭૨૨-૨૮૫૬	૧૩૪	વાયુ	૧ (પ્રવાલ)
૨૩	વિશાખા (રાધા)	૨૦૧	૨૭૮૮-૨૯૯૦	૨૮૫૬-૨૯૯૦	૧૩૪	ઈન્દ્રાગ્ની	૪ (૨ ?)
૨૪	અનુરાધા	૧૩૪	૨૯૯૦-૩૧૨૪	૨૯૯૦-૩૧૧૪	૧૩૪	મિત્ર	૪
૨૫	જ્યેષ્ઠા	૬૭	૩૧૨૪-૩૧૯૧	૩૧૧૪-૩૨૫૮	૧૩૪	ઈન્દ્ર	૩
૨૬	મૂલ	૧૩૪	૩૧૯૧-૩૩૨૫	૩૨૫૮-૩૩૯૨	૧૩૪	રાક્ષસ નિર્ઝૈતિ	૧૧
૨૭	પૂર્વાષાઢા	૧૩૪	૩૩૨૫-૩૪૫૯	૩૩૯૨-૩૫૨૬	૧૩૪	આપ:	૪ (૨ ?)
૨૮	ઉત્તરાષાઢા	૨૦૧	૩૪૫૯-૩૬૬૦	૩૫૨૬-૩૬૬૦	૧૩૪	વિશ્વદેવા:	૪ (૩ ?)
પુન:૧	અભિજિત્	૩૬૬૦			૩૬૬૦		

પ્રાચીન જ્યોતિષનું આવશ્યક ધોરણ

- (૧) રવિમાર્ગ કુલે ૩૬૬૦ ભાગ. અભિજિત્ સાથે ૨૮ નક્ષત્રો
- (૨) યુગના પાંચ સૂર્યવર્ષ ૧૮૩૦ (સૂર્ય) દિન, ૧૮૬૦ તિથિ, ૬૦ સૂર્યમાસ, ૬૨ ચાંદ્રમાસ (૬૦ ચાંદ્રમાસ તથા અઢીવર્ષે એક અધિક ચાંદ્રમાસ), ૬૭ નક્ષત્રમાસ (ચન્દ્રના નક્ષત્રો સંબંધી).
- (૩) સૂર્યવર્ષમાં ૩૬૬ (સૂર્ય) દિન, રવિમાર્ગના ૩૬૬૦ ભાગ, ૩૬૬ દિનમાં સૂર્ય કરે (સ્થૂળમાન છે.)
- (૪) ચાંદ્રવર્ષની ૩૬૦ તિથિ, ૩૫૪ $\frac{૧૨}{૯૨}$ (સૂર્ય) દિન, બાર ચાંદ્રમાસ (૨૯ $\frac{૩૨}{૯૨}$ સૂર્યદિનના અથવા ૩૦ તિથિના). ત્રીજા અને પાંચમા ચાંદ્રવર્ષમાં એક અધિક ચાંદ્રમાસ અને તેવા વર્ષોના (સૂર્ય) દિન ૩૮૩ $\frac{૪૪}{૯૨}$ અને તેર માસ.
- (૫) યુગનો આરંભ યુગના પ્રથમ વર્ષથી સૂર્યવર્ષનો, ચાંદ્રવર્ષનો, શ્રાવણ વદિ એકમની પ્રભાતે (અષાઢ

શુદ્ધિ પૂર્ણિમા પૂર્ણ થાય તે સમયે) સૂર્ય પુષ્યનક્ષત્રના ૪૬ ભાગ પૂરા કરી ૪૭મા ભાગમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે, ચંદ્ર ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર પૂર્ણ કરી અભિજિત્ નક્ષત્રનો પ્રારંભ કરે ત્યારે, વર્ષાઋતુનો (અગર પ્રાવૃટ્ઋતુનો) આરંભ થાય અને દક્ષિણાયનનો આરંભ થાય.

- (૬) સૂર્યદિન - ૩૦ મુહૂર્તનો, ૬૦ ઘડીનો, રવિમાર્ગમાં સૂર્યના દશ ભાગનો અને ચન્દ્રગતિના ૧૩૪ ભાગનો. એક સૂર્યોદયથી બીજા સૂર્યોદય પર્યન્તનો.
- (૭) તિથિ $\frac{૬૧}{૯૨}$ (સૂર્ય) દિન જેટલી જેમાં ચંદ્રગતિ ૧૩૧ $\frac{૨૯}{૩૧}$ ભાગની થાય ($\frac{૬૧}{૬૨} \times \frac{૧૩૪}{૬૨} = ૧૩૧ \frac{૨૯}{૩૧}$) જેમાં સૂર્યગતિ $૯ \frac{૫૨}{૯૨}$ ભાગની થાય (સ્થૂળમાન છે.)
એક તિથિમાં ચન્દ્રની એક કળાની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય.
- (૮) ભાગ - સૂર્ય પ્રતિ (સૂર્ય) દિન (રવિમાર્ગમાં) દશ ભાગ ચાલે. તે જ સમયમાં ચંદ્ર ૧૩૪ ભાગ ચાલે (સ્થૂળમાન છે.)
- (૯) અયન - દક્ષિણાયનનો આરંભ સૂર્ય પુષ્યનક્ષત્રના ૪૭ ભાગથી કરે; ઉત્તરાયણનો આરંભ સૂર્ય અભિજિત્ નક્ષત્રના પહેલા ભાગથી કરે, અયન સ્થાયી છે.
- (૧૦) સંપાત - શરત્સંપાત સૂર્ય સ્વાતિ નક્ષત્રના ૨૩ ભાગ પૂરા કરે ત્યારે હોય, વસન્તસંપાત સૂર્ય અશ્વિની નક્ષત્રના ૬૯ ભાગ પૂરા કરે ત્યારે હોય, સંપાત સ્થાયી છે.
- (૧૧) સૂર્ય - એક અયનથી સંપાત સુધીમાં અને સંપાતથી અયન સુધીમાં રવિમાર્ગના ૯૧૫ ભાગ પૂરા કરે, પુનરાવૃત્તિ યુગમાં પાંચ વખત થાય.
- (૧૨) ચન્દ્ર - એક અયનથી સંપાત સુધીમાં અને સંપાતથી અયન સુધીમાં રવિમાર્ગની ત્રણ આવૃત્તિ (=૧૦૯૮૦ ભાગ) ઉપરાંત ૧૨૮૧ ભાગ (કુલે ૧૨૨૬૧ ભાગ) ચંદ્ર પૂરા કરે. યુગના પ્રારંભે દક્ષિણાયન વખતે અભિજિત્ નક્ષત્રમાં ચન્દ્રનો પ્રવેશ થતો હોય. પછી પ્રત્યેક અયન અને સંપાત વખતે ચન્દ્રના નક્ષત્રો બદલાતા હોય.
- (૧૩) મલમાસ - (જુઓ “અર્થશાસ્ત્ર”) જુદા જુદા વર્ષો પછી ક્ષેપ કરવાનો સૌરમાસ (કારણ ૩૬૬ દિનનું સૂર્યવર્ષ સ્થૂળમાન છે. સૂર્ય ચન્દ્રની ગતિ સ્થૂળ લીધી છે.)
- (૧૪) ચાંદ્રમાસ - એક ચંદ્રમાસમાં, ત્રીશ તિથિમાં ચન્દ્રગતિ ૩૯૫૫ $\frac{૧૦}{૬૨}$ ભાગની થાય અને સૂર્યગતિ ૨૯૫ $\frac{૧૦}{૬૨}$ ભાગની થાય.
- (૧૫) નક્ષત્રમાસ - ચંદ્રની પોતાની રવિમાર્ગમાં એક આવૃત્તિ ૨૭ $\frac{૪૨}{૧૩૪}$ (સૂર્ય) દિનમાં થાય તે.

પત્રક ૨

ક્રમ	જૈન યોજના			સૂર્ય માસ ૩૦ સૂર્ય દિનના.	અર્થ શાસ્ત્ર અનુસાર ઋતુ	અયન સંપાત ઈ.	જૈનેતર યોજના			સંભવિત શશિ તારાત્મક
	સૂર્ય નક્ષત્રો	ભાગ	સરવાળો				સૂર્ય નક્ષત્રો	ભાગ	સરવાળો	
૧	પુષ્ય અશ્લેષા મઘા પૂર્વા ફા. <u>૧૬</u> ૩૦૫	૮૮ ૬૭ ૧૩૪	૩૦૫	શ્રાવણ	વર્ષા	દક્ષિણાયનનો આરંભ	પુષ્ય અશ્લેષા મઘા <u>૮૩</u> ૩૦૫	૮૮ ૧૩૪	૩૦૫	કર્ક
૨	પૂર્વા ફા. ઉ. ફા. <u>૧૮૭</u> ૩૦૫	૧૧૮ ૧૮૭	૬૧૦	ભાદરવો (પ્રોષ્ઠપદ)	વર્ષા		મઘા પૂર્વા ફા. ઉ.ફા. <u>૧૨૦</u> ૩૦૫	૫૧ ૧૩૪	૬૧૦	સિંહ
૩	ઉ.ફા. હસ્ત ચિત્રા સ્વાતિ <u>૨૩</u> ૩૦૫	૧૪ ૧૩૪ ૧૩૪	૮૧૫	આસો (આશ્વયુજ)	શરત્		ઉ.ફા. હસ્ત ચિત્રા સ્વાતિ <u>૨૩</u> ૩૦૫	૧૪ ૧૩૪ ૧૩૪	૮૧૫	કન્યા
						શરત્સંપાત				
૪	સ્વાતિ વિશાખા અનુરાધા <u>૬૦</u> ૩૦૫	૪૪ ૨૦૧ ૬૦	૧૨૨૦	કારતક	શરત્		સ્વાતિ વિશાખા અનુરાધા <u>૬૦</u> ૩૦૫	૧૧૧ ૧૩૪	૧૨૨૦	તુલા
૫	અનુરાધા જ્યેષ્ઠા મૂલ પૂર્વાષાઢા <u>૩૦</u> ૩૦૫	૭૪ ૬૭ ૧૩૪	૧૫૨૫	માગસર	હેમન્ત		અનુરાધા જ્યેષ્ઠા મૂલ <u>૮૭</u> ૩૦૫	૭૪ ૧૩૪	૧૫૨૫	વૃશ્ચિક

૬	પૂર્વાષાઢા ૧૦૪ ઉત્તરાષાઢા ૨૦૧		પોષ	હેમન્ત		મૂલ ૩૭ પૂર્વાષાઢા ૧૩૪ ઉત્તરાષાઢા ૧૩૪		ધન
	<u>૩૦૫</u>	૧૮૩૦				<u>૩૦૫</u>	૧૮૩૦	
૭	અભિજિત્ ૪૨ શ્રવણ ૧૩૪ ધનિષ્ઠા ૧૨૯		મહા	શિશિર	ઉત્તરા યજ્ઞનો આરંભ	અભિજિત્ ૪૨ શ્રવણ ૧૩૪ ધનિષ્ઠા ૧૨૯		મકર
	<u>૩૦૫</u>	૨૧૩૫				<u>૩૦૫</u>	૨૧૩૫	
૮	ધનિષ્ઠા ૫ શતભિષા ૬૭ પૂર્વાભાદ્ર. ૧૩૪ ઉ. ભાદ્ર. ૯૯		ફાગણ	શિશિર		ધનિષ્ઠા ૫ શતભિષા ૧૩૪ પૂર્વા ભાદ્ર. ૧૩૪ ઉ. ભાદ્ર. ૩૨		કુંભ
	<u>૩૦૫</u>	૨૪૪૦				<u>૩૦૫</u>	૨૪૪૦	
૯	ઉ. ભાદ્ર. ૧૦૨ રેવતી ૧૩૪ અશ્વિની ૬૯		ચૈત્ર	વસન્ત		ઉ. ભાદ્ર. ૧૦૨ રેવતી ૧૩૪ અશ્વિની ૬૯		મીન
	<u>૩૦૫</u>	૨૭૪૫				<u>૩૦૫</u>	૨૭૪૫	
				વસન્ત સંપાત				
				વસન્ત સંપાત				
૧૦	અશ્વિની ૬૫ ભરણી ૬૭ કૃત્તિકા ૧૩૪ રોહિણી ૩૯		વૈશાખ	વસન્ત		અશ્વિની ૬૫ ભરણી ૧૩૪ કૃત્તિકા ૧૦૬		મેષ
	<u>૩૦૫</u>	૩૦૫૦				<u>૩૦૫</u>	૩૦૫૦	
૧૧	રોહિણી ૧૬૨ મૃગશીર્ષ ૧૩૪ આર્દ્રા ૯		જ્યેષ્ઠ (જ્યેષ્ઠા મૂલીય)	ગ્રીષ્મ		કૃત્તિકા ૨૮ રોહિણી ૧૩૪ મૃગશીર્ષ ૧૩૪ આર્દ્રા ૯		વૃષ.
	<u>૩૦૫</u>	૩૩૫૫				<u>૩૦૫</u>	૩૩૫૫	

૧૨	આર્દ્રા પુનર્વસુ પુષ્ય	૫૮ ૨૦૧ ૪૬ ૩૦૫	૩૬૬૦	અષાઢ	ગ્રીષ્મ	આર્દ્રા પુનર્વસુ પુષ્ય	૧૨૫ ૧૩૪ ૪૬ ૩૦૫	૩૬૬૦	મિથુન
૧	પુષ્ય	ઈ.		શ્રાવણ ઈ.	વર્ષા ઈ.	દક્ષિણા યનનો આરંભ	પુષ્ય ઈ.		કર્ક ઈ.

“ઉતારા”

(જુઓ કાળ લોકપ્રકાશ સર્ગ ૨૮ પરનું વિવેચન)

“મેઘદૂત” કાવ્ય (કવિ કાલિદાસનું-પાઠકવાળી આવૃત્તિ)માંથી

“આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશ્લિષ્ટસાનુમ્” । શ્લોક ૨

“અષાઢ માસના છેલ્લા દિવસે પર્વતના શિખરને આલિંગન કરીને રહેલા મેઘને જોયો.”

x (પા. ‘પ્રથમદિવસે’ ખોટો છે કારણકે શ્લોક ૪ તથા શ્લોક ૧૧૫ થી વિરુદ્ધ છે)

“પ્રત્યાસન્ને નભસિ દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થી” । શ્લોક ૪

“શ્રાવણ માસ નજીક આવે છતે (વર્ષા ઋતુ ચાલુ થાય તેથી વિરહાતુર)

પ્રિયાના જીવિતનો ઉપાય કરવાને ઈચ્છતો યક્ષ.”

“શાપાન્તો મે ભુજગશયનાદુત્થિતે શાઙ્ગપાણૌ ।

*માસાનન્યાન્ ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા” ॥૧૧૫॥

* (પા. શૈષાન્માસાન્)

“વિષ્ણુ શૈષાનાગના શયનથી ઉભા થશે ત્યારે (કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૧ ને દિને) મારા શાપનો અંત

થશે, માટે હવે બાકીના ચાર માસ (આષાઢ શુદ્ધિ પૂનમથી) આંબો મીચીને નિર્ગમન કર.”

“ક્રૌટિકીયં અર્થશાસ્ત્રમ્” (માઈસોર યુનિવર્સિટીનું. સને ૧૯૧૯) માંથી.

તંત્રી ડૉ. આર. શામશાસ્ત્રી.

૧. “કાલઃ શીતોષ્ણવર્ષાત્મા, તસ્ય રાત્રિરહઃ પક્ષો માસ ઋતુરયનં સંવત્સરો યુગમિતિ વિશેષાઃ ।... હૈમનં ચ મુષ્ટિમુપહન્તું માર્ગશીર્ષી યાત્રાં યાયાત્ ।... વાસન્તિકં ચ મુષ્ટિમુપહન્તું ચૈત્રીં યાત્રાં યાયાત્ ।

(અધિ. ૯, અ.૧, પ્ર. ૧૩૫-૩૬)

શીયાળો, ઉનાળો અને વર્ષા (ચોમાસુ) આ કાળ છે. તેના રાત્રિ, દિવસ, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર અને યુગ એ સર્વ વિશેષો છે... હેમંત ઋતુની મુષ્ટિને હણવા માટે માગશરમાં સવારી કરવી... વસંત ઋતુની મુષ્ટિને હણવા માટે ચૈત્રમાં સવારી કરવી.

૨. “ત્રિશતં ચતુઃપચ્ચાશ્ચાહોરાત્રાણાં કર્મસંવત્સરઃ । તમાષાઢીપર્યવસાનમૂનં પૂર્ણ વા દયાત્ । કરણાધિષ્ઠિતમધિમાસકં કુર્યાત્” ।

(અધિ. ૨, અ.૭, પ્ર. ૨૫)

ત્રણસો ને ચોપન દિવસ-રાત્રિનો એક કર્મસંવત્સર થાય છે. તે અષાઢીને છેડે (અર્થાત્ આષાઢ શુદ્ધિ ૧૫ ને છેડે) પૂરો થાય ત્યારે અધૂરો કે પૂરો (પગાર) દેવો. કરણ (તેના ગણિત) પ્રમાણે અધિક માસ ગણીને વર્તવું.

૩. “રાજવર્ષ માસઃ પક્ષો દિવસશ્ચ વ્યુષ્ટં, વર્ષાહિમન્તગ્રીષ્માણાં તૃતીયસપ્તમા દિવસોનાઃ પક્ષાઃ શેષાઃ પૂર્ણાઃ પૃથગધિમાસક ઇતિ કાલઃ ।”

(અધિ. ૨, અ. ૬ પ્ર. ૨૮) (જુઓ કાલ્ક ૦ સર્ગ ૨૮ શ્લોક ૮૦થી ૮૧૧)

“રાજવર્ષ (રાજાએ માન્ય કરેલું વર્ષ) માસ, પક્ષ અને દિવસ એ સર્વ વ્યુષ્ટ (જુદા જુદા ?) છે. વર્ષા, હેમન્ત અને ગ્રીષ્મના ત્રીજા અને સાતમા પક્ષોમાં એક એક દિવસ ઓછો (ગણાય) છે અને બાકીના પક્ષોમાં પૂર્ણ દિવસો છે. અધિક માસ જુદો ગણવો. ઈતિ કાળ.” (અર્થાત્ ભાદ્રપદ, કાર્તિક, પૌષ, ફાગણ, વૈશાખ અને આષાઢ માસના વદિ પક્ષમાં એક દિન ઓછો ગણતાં વર્ષના ૩૬૦ (બે પક્ષનો માસ, ૩૦ દિનનો પ્રકર્મમાસ અને બાર માસના ૩૬૦) દિન થાય તેમાંથી છ દિન ઓછા ગણાય એટલે ચાંદ્ર વર્ષના દિન સાથે મળી રહે.)

૪. ‘અધિ’ ૨ અધ્યાય ૨૦, પ્રક૦ ૩૮ “દેશકાલમાનમ્” ।

“માનાધ્યક્ષો દેશકાલમાનં વિદ્યાત્” માનાધ્યક્ષે દેશ અને કાળનું માન જાણવું જોઈએ.

અષ્ટૌ પરમાણવો રથચક્રવિપ્રદ્ આઠ પરમાણુએ એક રથચક્રની રજ થાય છે.

તા અષ્ટૌ લિક્ષા આઠ રજની: આઠ રજની એક લિક્ષા થાય છે.

તા અષ્ટૌ યૂકામધ્ય: આઠ લીખનો એક યૂકામધ્ય (સામાન્ય યૂકા) થાય છે.

તે અષ્ટૌ યવમધ્ય: આઠ યૂકામધ્યનો એક યવમધ્ય (સામાન્ય યવ) થાય છે.

અષ્ટૌ યવમધ્ય: અગુલં, મધ્યમસ્ય પુરુષસ્ય મધ્યમાયા અંગુલ્યા મધ્યપ્રકર્ષો વાઙ્ગુલમ્ ।

આઠ યવ (મધ્ય) મળીને એક આંગળ થાય છે અથવા તો મધ્યમ પુરુષની મધ્યમ આંગળીનો મધ્યપ્રકર્ષ જેટલો આંગળ કહેવાય છે.

ચતુરંગુલો ધનુર્ગ્રહ: । ચાર આંગળનો એક ધનુર્ગ્રહ થાય છે.

અષ્ટાંગુલા ધનુર્મુષ્ટિ: । આઠ આંગળની એક ધનુર્મુષ્ટિ થાય છે.

દ્વાદશાંગુલો વિતસ્તિ: છાયાપૌરુષં ચ । બાર આંગળની એક વિતસ્તિ (વેંત) તથા છાયાપૌરુષ (છાયા માટેનું પુરુષ માપ) પણ થાય છે.

ચતુર્દશાંગુલં શમ: શલ: પરિરય: પદં ચ ।

ચૌદ આંગળનો એક શમ, શલ, પરિરય અથવા પદ થાય છે.

દ્વિવિતસ્તિરરત્નિ: પ્રાજાપત્યો હસ્ત: ।

બે વિતસ્તિની એક અરત્નિ એટલે પ્રાજાપત્ય હસ્ત (હાથ) થાય છે.

સઘનુર્ગ્રહ: પૌતવવિવિતમાનમ્ ।

ધનુર્ગ્રહ સહિત હસ્ત (૨૮ આંગળનો) તે પૌતવ (તુલાની લાકડી) વિવિત (ગૌચર) માનમાં વપરાય છે.

સઘનુર્મુષ્ટિ: કિષ્કુ: કંસો વા ।

ધનુર્મુષ્ટિ સહિત હાથ (૧૨ આંગળનો) તે કિષ્કુ અથવા કંસ કહેવાય છે.

દ્વિચત્વારિંશદંગુલસ્તક્ષ્ણ: ક્રાકચિકકિષ્કુ: સ્કન્ધાવારદુર્ગરાજપરિગ્રહમાનમ્ ।

બેતાળીશ આંગળનો એક સુતારની કરવત જેવડો કિષ્કુ થાય છે. સ્કન્ધાવાર (સૈન્યની છાવણી), દુર્ગ (કિલ્લો) અને રાજમહેલના માન માટે પણ આ છે.

ચતુ:પંચાશદંગુલ: કુપ્યવનહસ્ત: ।

ચોપન આંગળનો એક વનહસ્ત જંગલ ના લાકડા માટે વપરાય છે.

ચતુરશીત્યંગુલો વ્યામો રજ્જુમાનં ખાતપૌરુષં ચ ।

ચોરાશી આંગળનો એક વ્યામ (વામ), દોરડાના માન અથવા ખોદકામના માનમાં પુરુષની ઊંચાઈ ગણાય છે.

ચતુરરત્નિદણ્ડો ધનુર્નાલિકાપૌરુષં ચ ।

ચાર અરત્નનો (૯૬ આંગળનો) એક દંડ, ધનુષ અથવા નાળિકા માનનો પૌરુષ થાય.

ગાર્હપત્યમષ્ટશતાંગુલં ધનુઃ પથિપ્રાકારમાનં પૌરુષં ચ અગ્નિચિત્વાનામ્ ।

૧૦૮ આંગળનો ગૃહપતિ (અર્થાત્ સુતારનો) ધનુ છે. તેનો ઉપયોગ સડક તથા કિલ્લાની રાંગના માપમાં વપરાય તથા યજ્ઞ સંબંધી કાર્યમાં પુરુષમાન ગણાય.

ષટ્કંસો દણ્ડો બ્રહ્મદેયાતિથ્યમાનમ્ ।

છ કંસનો (૧૯૨ આંગળનો) એક દંડ થાય છે તે (ઋત્વિક્ આદિ) બ્રાહ્મણોને તથા અતિથિને દેવાની વસ્તુ માટે ગણાય,

દશદંડો રજ્જુઃ ।

દશ દંડનો એક રજ્જુ (૯૬૦ આંગળનો) થાય—(દંડ ૪ અરત્નીનો-૯૬ આંગળનો)

દ્વિરજ્જુકઃ પરિદેશઃ બે રજ્જુનો એક પરિદેશ થાય, (૧૯૨૦ આંગળનો)

ત્રિરજ્જુકં નિવર્તનમ્ । ત્રણ રજ્જુનું એક નિવર્તન થાય (૨૮૮૦ આંગળનો)

એકતો દ્વિદણ્ડાધિકો બાહુઃ ।

એક બાજુ (ચાર બાજુમાંની એક બાજુ) એ નિવર્તન (૩૦ દણ્ડ) તથા બે દણ્ડ વધુ થઈને બાહુ ગણાય.

ધનુસ્સહસ્ત્રં ગોરુતમ્ । (પાઠાન્તર-દ્વિધનુ.)

હજાર ધનુષ (દણ્ડ)નો એક ગોરુત (ગાઉ) થાય. (ટીકાકાર પણ બે હજાર ધનુષ્યનો ગાઉ કહે છે.)

ચતુર્ગોરુતં યોજનમ્ । ચાર ગોરુત (ગાઉ)નું એક યોજન થાય.

इति देशमानं व्याख्यातम् । આ પ્રમાણે દેશનું માન કહ્યું.

કાલમાનમત ऊर्ध्वम् । હવે પછી કાળનું માન કહે છે :-

ત્રુટો લવો નિમેષઃ કાષ્ઠા કલા નાલિકા મુહૂર્તઃ પૂર્વાપરભાગો દિવસો રાત્રિઃ પક્ષો માસો ઋતુરયનં સંવત્સરો યુગમિતિ કાલાઃ

ત્રુટિ, લવ, નિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, નાળિકા, મુહૂર્ત, પૂર્વાહ્ન, અપરાહ્ન, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર અને યુગ આ સર્વ વિભાગ કાળના છે તે આ પ્રમાણે -

द्वौ त्रुटौ लवः । બે ત્રુટિનો એક લવ કહેવાય.

દ્વૌ લવૌ નિમેષઃ । બે લવનો એક નિમેષ.

પञ्च નિમેષાઃ કાષ્ઠા । પાંચ નિમેષની એક કાષ્ઠા.

ત્રિંશત્કાષ્ઠાઃ કલા । ત્રીશ કાષ્ઠાની એક કળા.

ચત્વારિંશત્કલાઃ નાલિકા । ચાળીશ કળાની એક નાલિકા.

સુવર્ણમાષકાશ્ચત્વારંગુલાયામાઃ કુમ્ભચ્છિદ્રમાઢકમમ્ભસો વા નાલિકા ।

અથવા ચાર માસા સુવર્ણની ચાર આંગળ લાંબી (શલાકા જેટલા છિદ્રમાં સમાય તેટલું) *

ઘડામાં છિદ્ર હોય તેમાંથી આઢક માપ જેટલું પાણી જાય તે સમય નાલિકા. (આઢક માપ અર્થશાસ્ત્રના આગળના પ્રકરણમાં છે.)

દ્વિનાલિકા મુહૂર્તઃ । બે નાલિકાનો એક મૂહૂર્ત.

પંચદશમુહૂર્તો દિવસો રાત્રિશ્ચ ચૈત્રે માસ્યાશ્વયુજે ચ માસિ શ્રવતઃ ।

પંદર મુહૂર્તનો એક દિવસ થાય છે. તેટલી જ એક રાત્રિ થાય છે. આવો દિવસ અને રાત્રિ ચૈત્ર માસમાં અને આશ્વિન માસમાં હોય છે.

તતઃ પરં ત્રિભિર્મુહૂર્તૈરન્યતરષ્ણમાસં વર્ધતે હ્રાસતે ચેતિ ।

ત્યાર પછી છ માસ સુધી દિવસ કે રાત્રિ બે માંથી એક ત્રણ મુહૂર્ત વધે છે અને ઘટે છે.

છાયાયામષ્ટપૌરુષ્યામષ્ટાદશભાગશ્છેદઃ, ષટ્પૌરુષ્યાં ચતુર્દશભાગઃ, ચતુષ્પૌરુષ્યામષ્ટભાગઃ, દ્વિપૌરુષ્યાં ષડ્ભાગઃ, પૌરુષ્યાં ચતુર્ભાગઃ, અષ્ટાંગુલાયાં ત્રયોદશ ભાગાઃ, અચ્છાયો મધ્યાહ્ન ઇતિ ।

આઠ પૌરુષપ્રમાણ (આઠ વેંત પ્રમાણ = ૯૬ આંગળ પ્રમાણ) છાયા હોય ત્યારે અઢારમા ભાગનો છેદ જાણવો (એટલે કે અઢારમા ભાગ જેટલો દિવસ ચડ્યો છે અર્થાત્ ત્રીશ નાલિકાનો ૧૮ મા ભાગનો દિન થયો છે એમ જાણવું.) એ જ રીતે છ પૌરુષ પ્રમાણ (૭૨ આંગળ) છાયા હોય, ત્યો ચૌદમા ભાગનો છેદ જાણવો. ચાર પૌરુષ પ્રમાણ (= ૪૮ આંગળ) છાયા હોય ત્યારે આઠમા ભાગનો છેદ જાણવો. બે પૌરુષ પ્રમાણ (= ૨૪ આંગળ) છાયા હોય, ત્યારે છઠ્ઠા ભાગનો છેદ જાણવો. એક પૌરુષ પ્રમાણ (= ૧૨ આંગળ) છાયા હોય, ત્યારે દિવસના ચોથા ભાગનો છેદ જાણવો. આઠ આંગળ પ્રમાણ છાયા હોય, ત્યારે દિવસના દશ ભાગ ગણતાં ત્રણ ભાગનો છેદ જાણવો. (ચાર આંગળ પ્રમાણ છાયા હોય, ત્યારે દિનના આઠ ભાગ ગણતાં ત્રણ ભાગનો છેદ જાણવો.) અને બિલકુલ છાયા ન હોય, ત્યારે બરોબર મધ્યાહ્ન થયો છે એમ જાણવું.

* કાલલોક સર્ગ-૨૮ શ્લો. ૫૨-૫૩ “યદ્વા ચતુઃસ્વર્ણમાષ.... તૌલ્યમેયપ્રમાણતઃ” । બે આઢક = ૧૦૦ પલ પ્રમાણ જલ શ્લો. ૭૪ ઉપર કહેલ છે તે યોગ્ય લાગે છે. જ્યોતિષ્કરંડક પણ તેમ જ કહે છે.

પરાવૃત્તે દિવસે શેષમેવં વિદ્યાત્ ।

દિવસના મધ્યાહ્ન પછીના ભાગમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે છાયા હોય, ત્યારે તેટલો દિવસ શેષ રહ્યો છે એમ જાણવું.

આષાઢે માસિ નષ્ટચ્છાયો મધ્યાહ્નો ભવતિ ।

આષાઢ માસમાં મધ્યાહ્ન સમયે બિલકુલ છાયા હોતી નથી.

અતઃ પરં શ્રાવણાદીનાં ષण्णमासानां द्वयंगुलोत्तरा माघादीनां द्वयंगुलावरा छाया इति।

ત્યાર પછી શ્રાવણાદિક છ માસમાં બંને આંગળ પ્રમાણ છાયા ઉત્તર દિશા તરફ વધતી હોય અને માઘાદિક છ માસમાં બંને આંગળ પ્રમાણ છાયા દક્ષિણ દિશા તરફ હોય છે.

(ઉત્તર દિશા તરફ છાયા હોય ત્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હોય છે અને દક્ષિણ તરફ છાયા હોય, ત્યારે સૂર્યનું ઉત્તરાયણ કહેવાય છે.)

પંચદશાહોરાત્રાઃ પક્ષઃ । પંદર દિવસ અને રાત્રિનો એક પક્ષ (પખવાડિયું) થાય છે.

સોમાપ્યાયનઃ શુક્લઃ સોમાવચ્છેદનો બહુલઃ ।

જેમાં ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામતો હોય તે શુક્લપક્ષ, જેમાં ચંદ્ર ક્ષીણ થતો હોય તે બહુલ (કૃષ્ણ) પક્ષ કહેવાય છે.

દ્વિપક્ષો માસઃ । ત્રિંશદહોરાત્રઃ પ્રકર્મમાસઃ । સાર્થઃ સૌરઃ । અર્ધન્યૂનશ્ચાન્દ્રમાસઃ ।

સપ્તવિંશતિર્નક્ષત્રમાસઃ । દ્વાત્રિંશત્મલમાસઃ ।

બે પક્ષનો એક માસ, ત્રીશ દિવસ-રાત્રિનો એક પ્રકર્મમાસ, સાડીત્રીશ દિવસ રાત્રિનો એક સૌર (સૂર્ય) માસ, સાડીઓગણત્રીશ દિવસ-રાત્રિનો એક ચાન્દ્રમાસ સત્યાવીશ દિવસ-રાત્રિનો એક નક્ષત્રમાસ, બત્રીશ દિવસ-રાત્રિનો (૧) એક મલમાસ છે. ('બત્રીશમા વર્ષે મલમાસ આવે' તે વધારે યુક્ત લાગે છે.)

પञ्चत्रिंशदश्ववाहायाઃ । ચત્વારિંશદ્ધસ્તિવાહાયાઃ ।

પાંત્રીશ દિવસરાત્રિનો એક અશ્વવાહ માસ થાય છે એટલે કે અશ્વ સંબંધી નોકરી કરનારને પાંત્રીશ દિવસનો એક માસ ગણીને તે પ્રમાણે પગાર અપાય છે. ચાળીશ દિવસરાત્રિનો એક હસ્તિવાહ માસ થાય છે એટલે કે હાથી સંબંધી નોકરી કરનારને ચાળીશ દિવસનો માસ ગણીને તે પ્રમાણે પગાર અપાય છે.

દ્વૌ માસાવૃત્તુઃ । શ્રાવણઃ પ્રોષ્ઠપદશ્ચ વર્ષાઃ । આશ્વયુજઃ કાર્તિકશ્ચ શરદ્ । માર્ગશીર્ષઃ

૧. જુઓ વિવેચન-સર્ગ ૨૮ ઉપરના વિવેચનમાં પેરા ૪

૨. અધિ. ૨, અ. ૬ પ્ર. ૨૪માં વર્ષા, હેમન્ત, ગ્રીષ્મ-એમ વર્ષના ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે એટલે વર્ષના ચાર માસમાં ઉપરોક્ત વર્ષા ને શરદઋતુ આવી જતી હશે ? હેમન્તમાં હેમન્ત ને શિશિર ઋતુ આવી જતી હશે ? વસન્ત અનેગ્રીષ્મ ઋતુ ગ્રીષ્મમાં અન્તર્ગત થતી હશે ? જો તેમ હોય તો જૈન ગ્રન્થોમાં વર્ષા શરદ્ને બદલે પ્રાવૃટ્કે વર્ષા છે, તે બરોબર છે.

પૌષ્ણ હેમન્તઃ । માઘઃ ફાલ્ગુનશ્ચ શિશિરઃ । ચૈત્રો વૈશાખશ્ચ વસન્તઃ । જ્યેષ્ઠામૂલીય આષાઢશ્ચ ગ્રીષ્મઃ ।

બે માસની એક ઋતુ થાય છે. તેમાં શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ એ બે માસની વર્ષાઋતુ છે, અશ્વિન અને કાર્તિક માસની શરદઋતુ છે, માર્ગશીર્ષ અને પોષ માસની હેમન્તઋતુ છે, માઘ અને ફાલ્ગુન માસની શિશિરઋતુ છે, ચૈત્ર અને વૈશાખ માસની વસન્તઋતુ છે અને જ્યેષ્ઠ તથા અષાઢ માસની ગ્રીષ્મઋતુ છે.

૧ શિશિરાદ્યુત્તરાયણમ્ । વર્ષાદિ દક્ષિણાયનમ્ । દ્વચયનઃ સંવત્સરઃ । પંચસંવત્સરો યુગમિતિ ।

શિશિરાદિ (શિશિર, વસન્ત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ) ઋતુ ઉત્તરાયણ છે અને વર્ષાદિ (વર્ષા, શરદ્ અને હેમન્ત એ ત્રણ) ઋતુ દક્ષિણાયન છે. આ બે અયન મળીને એક સંવત્સર (વર્ષ) થાય છે. પાંચ સંવત્સર મળીને એક યુગ થાય છે.

દિવસસ્ય હરત્યર્કઃ ષષ્ટિભાગમૃતૌ તતઃ । કરોત્યેકમહશ્છેદં તથૈવૈકં ચ ચન્દ્રમાઃ ॥૧॥
 એવમર્થતૃતીયાનામબ્દાનામધિમાસકમ્ । ગ્રીષ્મે જનયતઃ પૂર્વં પંચાબ્દાન્તે ચ પશ્ચિમમ્ ॥૨॥

૧ “શિશિરાદ્યુત્તરાયણમ્”

શિશિર અને વર્ષા વગેરે ઋતુને અયન સાથે જોડવાથી ઋતુઓનો સંબંધ સૂર્યની વિષુવ પરત્વેની દક્ષિણોત્તર ગતિ સાથે જોડાય છે. હાલ દક્ષિણાયન જૂનની ૨૧ મીએ થાય છે અને તે વખતે સામાન્યતઃ વર્ષાનો ખરો સમય સમસ્ત દેશપરત્વે થાય છે.

૨ “તથૈવૈકં ચ ચન્દ્રમાઃ”

૨૮૧૧ દિનનો ચાન્દ્રમાસ તે સ્થૂલ માન લાગે છે. ૬૨ ચાન્દ્રમાસનાં ૧૮૨૮ દિન એક યુગમાં થાય, વસ્તુતઃ ૧૮૩૦ દિન જોઈએ. એટલે અહિં સ્થૂળ માન ગણવું ? કાલલોકપ્રકાશ સર્ગ-૨૮માં માન $૨૮\frac{૩૨}{૮૨}$ દિન છે.

નક્ષત્રમાસ ૨૭ દિનનો ગણ્યો છે તે પણ સ્થૂળમાન લાગે છે. સર્ગ-૨૮માં $૨૭\frac{૪૨}{૧૩૪}$ દિનનો નક્ષત્રમાસ ગણેલ છે. જો ૨૭ દિનમાં ચન્દ્રની આવૃત્તિ પૂરી થાય તો પછીના ૨૧ દિનની ચન્દ્રની ચાલના ભાગ ૧૩૪ લેખે ૩૩૫ ભાગ થાય અને તેટલા ભાગ સૂર્યના ૨૮૧૧ દિનની ગતિના ગણાય. (કારણ કે એક અમાસે સૂર્યચન્દ્ર સાથે પ્રસ્થાન કર્યું હોય, તે બીજી અમાસે પુનઃ ભેગા થાય.) જો આ જ ગતિ સૂર્યની વાસ્તવિક થાય તો સૂર્યની-રવિમાર્ગની આવૃત્તિ ૩૧૮/૩૧૮ દિનમાં થઈ જાય, તે ખોટું છે. સૂર્યની આવૃત્તિ ૩૬૫/૩૬૬ દિન આશરેની છે અર્થાત્ અર્થશાસ્ત્રમાં આપેલા માનમાં અપૂર્ણાંક છોડી દીધેલાં છે એટલે સ્થૂળમાન જેવા જ ગણાય. રચના કાલલોકપ્રકાશને મળતી છે એટલે કાલલોકપ્રકાશની રચનાના માન સ્વીકારવામાં કાંઈ વાંધો નથી લાગતો. જુઓ વધુ ચર્ચા “મલમાસ” ઉપર.

૩ આ શ્લોક અશુદ્ધ છે. અધિ. ૨, અ. ૭૬, પ્ર. ૨૫ માં “આષાઢી પર્યવસાન” વર્ષ ગણ્યું છે અર્થાત્ અષાઢ શુદ્ધિ પૂનમે વર્ષનો અન્ત એટલે શ્રાવણ વદિ પ્રતિપદાથી નવા વર્ષનો આરંભ છે. ત્યારથી અઢી વર્ષે પોષ

અધિકમાસનું નિરૂપણ કરે છે—સૂર્ય એક દિવસના સાઠમા ભાગને એટલે એક ઘડીને હરે છે, એટલે વૃદ્ધિ કરે છે તેથી ઋતુમાં એટલે બે માસમાં થઈને એક દિવસની (રાત્રિ-દિવસની) વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી છ ઋતુમાં થઈને એટલે એક વર્ષે ૬ દિવસ વધવાથી અઢી વર્ષે ૧૫ દિવસ વધે છે. તે જ પ્રમાણે ચંદ્રમા એક દિવસે સાઠમા ભાગનો એટલે એક ઘડીનો છેદ કરે છે, તેથી એક ઋતુમાં થઈને એક દિવસની હાનિ થાય છે. તે રીતે ગણતાં છ ઋતુ એટલે એક વર્ષમાં ૬ દિવસ ઘટવાથી અઢી વર્ષે ૧૫ દિવસ ઘટે છે. આ રીતે અઢી વર્ષે સૂર્ય-ચંદ્ર બન્ને મળીને ત્રીખ્મઋતુમાં પહેલા અધિક માસને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાંચ વર્ષને છોડે હેમંતઋતુમાં બીજા અધિક માસને ઉત્પન્ન કરે છે. (આ રીતે એક યુગમાં બે અધિક માસ આવે છે.) ૧-૨.

“इत्यध्यक्षप्रचारे द्वितीयेऽधिकरणे देशकालमानं विंशोऽध्यायः ॥ आदित एकचत्वारिंशः” ॥

“અધ્યક્ષપ્રચાર નામના બીજા અધિકરણમાં ‘દેશકાલમાન’ નામનો વીશમો અધ્યાય સમાપ્ત થયો. પહેલેથી ૪૧મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.” ।

“વેદાંગ જ્યોતિષ”

(યજુર્વેદાંગ જુઓ “પુરાતત્ત્વ” વર્ષ ૧, અંક ૩, પૃ. ૨૮૯...૩૨૩) ।

પૃ. ૨૮૯ “પંચસંવત્સરમય-યુગાધ્યક્ષં પ્રજાપતિમ્ ।

દિનત્વચનમાસાહ્ગં, પ્રણમ્ય શિરસા શુચિઃ” ॥૧॥

“દિવસ, ઋતુ, અયન અને માસરૂપી અંગવાળા અને પાંચવર્ષમય યુગના અધ્યક્ષ એવા પ્રજાપતિને મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને પવિત્ર થયેલો હું.” (૧).

માસ અધિક થાય જે શીતકાલ ગણાય. અ.૯ અ.૧ પ્ર. ૧૩૫/૧૩૬માં ‘કાલઃ શીતોષ્ણવર્ષાત્મા’ ગણાવ્યો છે, તે જોતાં શ્લોકમાં ‘ત્રીખ્મ’ શબ્દને બદલે ‘શીતે’ પાઠ યોગ્ય ગણાય અને તેનો સંબંધ ‘પૂર્વ’ શબ્દ સાથે બેસે જો ‘ત્રીખ્મે’ પાઠ રહે તોપણી પાછળનો અધિકમાસ (બીજો અષાઢ) ત્રીખ્મમાં આવે ત્યાં ‘પૂર્વ’ પાઠને બદલે ‘નૂન’ પાઠ જોઈએ.

જો યુગનો આરંભ માઘ માસની ઉત્તરાયણથી હોય, તો જ અર્થશાસ્ત્રનો શ્લોક યથાર્થ ગણાય, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રના અન્ય ઉલ્લેખોથી માઘ માસથી વર્ષનો આરંભ નથી. કાલલોક. સર્ગ-૨૮ શ્લો. ૬૪/૬૫ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે -

“मासोऽधिकोऽयं स्यात्त्रिंश-त्सूर्यमासव्यतिक्रमे ॥६४॥

युगस्य मध्ये पौषोऽय-मन्ते त्वाषाढ एव च ।”

એટલે અર્થશાસ્ત્રનો અશુદ્ધ શ્લોક કાલલોકપ્રકાશના શ્લોક અનુસાર શુદ્ધ વાંચવો જોઈએ.

“વેદા હિ યજ્ઞાર્થમભિપ્રવૃત્તાઃ કાલાનુપૂર્વ્યા વિહિતાશ્ચ યજ્ઞાઃ ।
તસ્માદિદં કાલવિજ્ઞાનશાસ્ત્રં યો જ્યોતિષં વેદ સ વેદ યજ્ઞમ્” ॥૩॥

“વેદો યજ્ઞને માટે પ્રવર્તેલા છે, અને યજ્ઞો કાળની આનુપૂર્વીએ કહેલા છે, તેથી આ કાળવિજ્ઞાનના શાસ્ત્રરૂપ જ્યોતિષને જે પુરુષ જાણે છે, તે પુરુષ યજ્ઞને જાણે છે.” ૩.

પૃ. ૨૧૦ “માઘશુક્લપ્રપન્નસ્ય પૌષકૃષ્ણસમાપિનઃ ।
યુગસ્ય પંચવર્ષસ્ય કાલજ્ઞાનં પ્રચક્ષતે ॥૫॥
સ્વરાક્રમેતે સોમાર્કૌ યદા સાકં સવાસવૌ ।
સ્યાત્તદાદિ યુગં માઘસ્તપઃ શુક્લોઽયનં હ્યુદક્ ॥૬॥
પ્રપદ્યેતે શ્રવિષ્ઠાદૌ સૂર્યાચન્દ્રમસાવુદક્ ।
સાર્પર્થિ દક્ષિણાર્કસ્તુ માઘશ્રાવણયોઃ સદા ॥૭॥
ધર્મવૃદ્ધિરપાં પ્રસ્થઃ ક્ષપાહ્રાસ ઉદગતૌ ।
દક્ષિણે તૌ વિપર્યાસઃ ષળમુહૂર્ત્યયનેન તુ” ॥૮॥

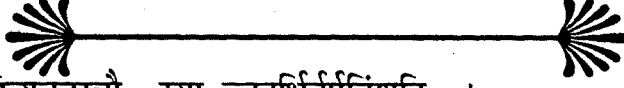
“માઘ શુક્લથી શરૂ થનાર અને પૌષ કૃષ્ણમાં સમાપ્ત થનાર પાંચ વર્ષના યુગનું કાળજ્ઞાન કહેવાય છે. (૫). જ્યારે ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર સહિત સૂર્ય અને ચન્દ્ર એકી સાથે આકાશને ઓળંગે છે, ત્યારે યુગની શરૂઆત થાય છે. તે વખતે માઘ માસ શુક્લપક્ષ અને ઉત્તરાયણ હોય છે. (૬). ધનિષ્ઠાની આદિમાં માઘ માસમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર સદાકાળ ઉત્તરાયણને પામે છે અને શ્રાવણ માસમાં આશ્લેષા અર્ધ જાય ત્યારે સદાકાળ દક્ષિણાયનને પામે છે. (૭). ઉત્તરાયણમાં જળના એક પ્રસ્થપ્રમાણ દિવસની વૃદ્ધિ અને તેટલી જ રાત્રિની હાનિ હોય છે. અને દક્ષિણાયનમાં તેનાથી વિપરીત (એક પ્રસ્થ જળ જેટલી રાત્રિની વૃદ્ધિ અને દિવસની હાનિ) હોય છે. એક અયનમાં છ મુહૂર્તની વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે. (૮).

નોંધ – ‘અર્થશાસ્ત્ર’ના અધિ. ૨, અ. ૭, પ્ર. ૨૫ માં અષાઢી પર્યવસાન વર્ષ અર્થાત્ અષાઠ શુદ્ધિ પૂનમે પૂરું થતું વર્ષ કહ્યું છે તેની સાથે આ રચના મળતી નથી.)

પૃ. ૩૨૩ “ત્રિશત્યહ્વાં સષટ્ષષ્ટિરબ્દે ષટ્ ચર્તવોઽયને ।
માસા દ્વાદશ સૂર્યાઃ સ્યુરેતત્યંચગુણં યુગમ્” ॥૨૮॥

“એક વર્ષમાં ત્રણ સો ને છાસઠ દિવસો, છ ઋતુ, બે અયન અને બાર સૂર્યમાસ હોય છે તેનાથી પાંચ ગુણો યુગ હોય છે.” (૨૮).

॥ अथैकोनत्रिंशत्तमः सर्गः प्रारभ्यते ॥

युगैरित्युक्तरूपैः स्या-च्चतुर्भिर्वर्षविंशतिः ।

पंच विंशतयोऽब्दानां वर्षाणां शतमीरितं ॥१॥

दशवर्षशतान्यब्द-सहस्रं परिकीर्तितं ।

शतं वर्षसहस्राणां वर्षलक्षं भवेदिह ॥२॥

अतः परं च सर्वेकः शीर्षप्रहेलिकावधिः ।

भाव्यः क्रमेण चतुर-शीतिलक्षगुणो बुधैः ॥३॥

तथाहि - वर्षलक्षाणि चतुर-शीतिः पूर्वागमुच्यते ।

पूर्वागलक्षैश्चतुर-शीत्या पूर्वं प्रकीर्तितं ॥४॥

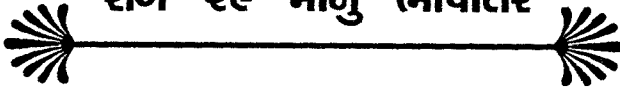
पूर्वे च वर्षकोटीनां लक्षाणि किल सप्ततिः ।

षट्पंचाशत्सहस्राणि निर्दिष्टानि जिनेश्वरैः ॥५॥

पूर्वलक्षाणि चतुर-शीतिश्च त्रुटितांगकं ।

आयुर्मानं भवत्येत-न्नाभेयस्य जिनेशितुः ॥६॥

सर्ग २८ मानुं भाषांतर

पूर्वोक्त स्वરૂપવાળા ચાર યુગ (પાંચ-પાંચ વર્ષ) થી વીશ વર્ષ થાય છે અને પાંચ વીશીથી સો વર્ષ થાય છે. ૧.

દશ સોથી એક હજાર વર્ષ થાય છે, સો હજારથી લાખ વર્ષ થાય છે. ૨.

આ સંખ્યા પછી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી જે અંકોની સંજ્ઞા આવે છે તે પંડિતોએ અનુક્રમે ૮૪ લાખ આંકડાથી ગણવો. ૩.

તે આ પ્રમાણે-૮૪ લાખ વર્ષને પૂર્વાંગ કહેવાય છે, ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ વડે એક પૂર્વ થાય છે. ૪.

એક પૂર્વના ૭૦ લાખ ને ૫૬ હજાર કોડ વર્ષ થાય છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૫.

૮૪ લાખ પૂર્વ એક ત્રુટિતાંગ થાય છે. એટલું આયુષ્ય શ્રીઋષભદેવ ભગવાનનું હતું. ૬.

૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ વડે એક ત્રુટિત થાય છે. એ પ્રમાણે ક્રમસર ૮૪ લાખગુણા કરવાથી અડડાંગ,

ત્રુટિતાંગૈશ્ચ ચતુર-શીતિલક્ષમિતૈર્મતં ।
 ત્રુટિતં સ્યાત્ક્રમાદેવ-મહડાંગં તતઃ પરં ॥૭॥
 અડડં ચાવવાંગં ચા-વવં હુહુકાંગકં ।
 હુહુકં ચોત્પલાંગં ચો-ત્પલં પદ્માંગમેવ ચ ॥૮॥
 પદ્મં ચ નલિનાંગં ચ નલિનં સ્યાત્તતઃ પરં ।
 ભવત્યર્થનિપૂરાંગં તતશ્ચાર્થનિપૂરકં ॥૯॥
 અયુતાંગં ચાયુતં ચ નયુતાંગં ભવેત્તતઃ ।
 નયુતં પ્રયુતાંગં ચ પ્રયુતં ચૂલિકાંગકં ॥૧૦॥
 ચૂલિકા સ્યાત્તતશ્ચાગ્રે શીર્ષપ્રહેલિકાંગકં ।
 શીર્ષપ્રહેલિકા ચેતિ પૂર્ણો ગણિતગોચરઃ ॥૧૧॥
 શીર્ષપ્રહેલિકાંકાઃ સ્યુશ્ચતુર્ણવતિયુક્ષતં ।
 અંકસ્થાનાભિધાશ્ચેમાઃ શ્રિત્વા માથુરવાચનાં ॥૧૨॥

ભગવતીસૂત્રાનુયોગદ્વારસૂત્રજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્ત્યાદિષ્વયમંકક્રમો જ્ઞેય ઇતિ ભાવઃ
 વાલભ્યવાચના ચેયં-

સંખ્યાહ્વયાશ્ચ સંત્યંક-સ્થાનરાશેરિતોઽન્યથા ।
 સ્યાદંકોઽત્રાપિ ચતુર-શીતિલક્ષગુણો મુહુઃ ॥૧૩॥
 તથાહિ - સ્યાત્પૂર્વલક્ષૈશ્ચતુર-શીત્યાત્રૈકં લતાંગકં ।
 લતાંગાનાં ચ ચતુર-શીત્યા લક્ષૈર્ભવેલ્લતા ॥૧૪॥

અડડ, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપૂરાંગ, અર્થનિપૂર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા. ગણિત વિષયની સંખ્યા અહીં પૂર્ણ થાય છે. શીર્ષપ્રહેલિકાના અંકો ૧૮૪ થાય છે. આ અંકસ્થાનની નામાવલી માથુરવચનને અનુસરીને કહેલી છે. ૭-૧૨.

શ્રી ભગવતીસૂત્ર, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરેમાં પણ આ પ્રમાણે અંકનો ક્રમ કહેલો છે.

વલભી વાયનામાં આ પ્રમાણે છે-તેમાં સંખ્યાના નામોમાં ફેરફાર છે. બાકી તે અંકો તો ૮૪ લાખ ગણા કરવાથી જ આવે છે. તેમાં કહેલા અંકસંખ્યાના નામો બતાવે છે-૮૪ લાખ પૂર્વે એક લતાંગ, ૮૪ લાખ લતાંગે એક લતા, ૮૪ લાખ લતાએ એક મહાલતાંગ, તેને ૮૪ લાખ વડે ગુણવાથી મહાલતા, એ જ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી ગુણવા. તેનાં નામ-નલિનાંગ, નલિન, મહાનલિનાંગ, મહાનલિન, પદ્માંગ, પદ્મ, મહા પદ્માંગ, મહા પદ્મ, કમલાંગ, કમલ, મહાકમલાંગ, મહાકમલ, કુમુદાંગ,

લતાભિસ્તાવતીભિશ્ચ ભવેન્મહાલતાંગકં ।
 મહાલતા તૈસ્તાવદ્ધિ-રિત્યાશીર્ષપ્રહેલિકા ॥૧૫॥
 નલિનાંગં ચ નલિનં સ્યાન્મહાનલિનાંગકં ।
 મહાનલિનમેવં સ્યા-ત્પદ્માંગં પદ્મામેવ ચ ॥૧૬॥
 મહાપદ્માંગં ચ મહા-પદ્મં સ્યાત્કમલાંગકં ।
 કમલં મહાકમલાં-ગં મહાકમલં તથા ॥૧૭॥
 કુમુદાંગં ચ કુમુદં સ્યાન્મહાકુમુદાંગકં ।
 મહાકુમુદમેવં સ્યાત્ ત્રુટિતાંગં તતઃ પરં ॥૧૮॥
 ત્રુટિતં મહાત્રુટિતાં-ગં મહાત્રુટિતં તથા ।
 અડડાંગં ચાડડં ચ મહાડડાંગમેવ ચ ॥૧૯॥
 મહાડડમથોહાંગ-મૂહં પ્રોક્તં તતઃ પરં ।
 મહોહાંગં મહોહં ચ શીર્ષપ્રહેલિકાંગકં ॥૨૦॥
 શીર્ષપ્રહેલિકા ચ સ્યા-ત્સંખ્યા પર્યતવર્તિની ।
 અસ્યાં પંચાશદધિકં સ્યાદંકાનાં શતદ્વયં ॥૨૧॥

૧૮૧૭૫ ૫૧૭૧૫ ૫૦૧૧૨ ૫૧૫૪૧ ૧૦૦૧૬ ૧૧૮૧૩ ૪૩૦૭૭ ૦૭૧૭૪
 ૬૫૪૧૪ ૨૬૧૧૭ ૭૭૪૭૬ ૫૭૨૫૭ ૩૪૫૭૧ ૮૬૧૮૬ इति सप्ततिरंकाः; अग्रे
 चाशीत्यधिकं बिंदुशतं ।

अत्र ज्योतिष्करंडवृत्तौ श्री मलयगिरिपूज्या इति स्माहुः-इह स्कंदिलाचार्यप्रवृत्तौ (प्रतिपत्तौ)

કુમુદ, મહાકુમુદાંગ, મહાકુમુદ, ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત મહાત્રુટિતાંગ, મહાત્રુટિત. અડડાંગ, અડડ, મહાઅડડાંગ, મહાઅડડ, ઊહાંગ, ઊહ, મહાઊહાંગ, મહાઊહ, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા. આ પ્રમાણે સંખ્યા કરતાં તેમાં અંકસંખ્યા ૨૫૦ની થાય છે. ૧૩-૨૧.

તેમાં ૭૦ અંક અને ૧૮૦ શૂન્ય આવે છે. તે અંકો આ પ્રમાણે-૧૮૭૮૫૫૧૭૮૫૫૦૧૧૨૫૮૫૪૧૮
 ૦૦૮૬૮૮૮૧૩૪૩૦૭૭૦૭૮૭૪૬૫૪૮૪૨૬૧૮૭૭૪૭૬૫૭૨૫૭૩૪૫૭૧૮૬૮૧૬ ૫છી એક
 સો એંશી શૂન્ય.

શ્રી જ્યોતિષ્કરંડકની વૃત્તિમાં શ્રીમલયગિરિમહારાજ કહે છે કે-“આ પ્રમાણે સ્કંદિલાચાર્યના
 દુઃષમકાળના પ્રભાવે દુર્ભિક્ષ થવાથી સાધુભગવંતોનો તે સમયમાં અભ્યાસ ન થવાથી સર્વ ભૂલાઈ

દુઃષમાનુભાવતો દુર્ભિક્ષપ્રવૃત્ત્યા સાધૂનાં પઠનગુણનાદિકં સર્વમપ્યનેશત્, તતો દુર્ભિક્ષાતિક્રમે સુભિક્ષપ્રવૃત્તૌ દ્વયોઃ સ્થાનયોઃ સંઘમેલકોઽભવત્તદ્યથા-एको वलभ्यामेको मथुरायां, તત્ર ચ સૂત્રાર્થસંઘટને પરસ્પરં વાચનાભેદો જાતો, વિસ્મૃતયોર્હિ સૂત્રાર્થયોઃ સ્મૃત્વા સંઘટને ભવત્યવશ્યં વાચનાભેદ ઇતિ ન કાચિદનુપપત્તિઃ, તત્રાનુયોગદ્વારાદિકમિદાનીં વર્તમાનં માથુરવાચનાનુગતં, જ્યોતિષ્કરંડસૂત્રકર્તા ચાચાર્યો વાલભ્યસ્તત ઇદં સંખ્યાનપ્રતિપાદનં વાલભ્યવાચનાનુગતમિતિ નાસ્થાનુયોગદ્વારાદિપ્રતિપાદિતસંખ્યાસ્થાનૈઃ સહ વિસદ્દશત્વમુપલભ્ય વિચિકિત્સિતવ્યમિતિ ।

આરભ્ય સમયાદેવં શીર્ષપ્રહેલિકાવધિ ।

કાલસ્ય ગણિતં જ્ઞેય-મુપમેયં તતઃ પરં ॥૨૨॥

તથોક્તં ભગવત્યનુયોગદ્વારજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્ત્યાદિસૂત્રેષુ 'एतावतावगणिए एतावतावगणियस्स विसए, ते ण परं उवमिए'

અનેન કાલમાનેન ઘર્માયાં નારકાંગિનાં ।

યથાસંભવમાયૂષિ મીયંતે તત્ત્વવેદિભિઃ ॥૨૩॥

ગયું. પછી દુર્ભિક્ષ દૂર થયો અને સુભિક્ષ પ્રવર્ત્યો એટલે બે સ્થાને સંઘ એકત્ર મલ્યો. એક વલભીમાં અને બીજો મથુરામાં; તેથી સૂત્રાર્થના આ સંઘટનમાં પરસ્પર વાચનાભેદ થયો. ભૂલી ગયેલ સૂત્રાર્થને સંભારીને સંઘટન કરવામાં અવશ્ય વાચનાભેદ થવા સંભવ છે, એમાં કાંઈ અસંભવિતપણું નથી. તે બંને સ્થાનમાંથી અહીં જે અનુયોગદ્વારાદિ વર્તે છે, તે માથુરવાચના પ્રમાણે છે. જ્યોતિષ્કરંડકસૂત્રના કર્તા આચાર્ય વલભીવાચનાવાળા છે, તેથી બીજી રીતનું કહેલ સંખ્યાનું પ્રતિપાદન વાલભ્યવાચના પ્રમાણે છે. તેથી આ સંખ્યાનું અનુયોગદ્વારાદિ પ્રતિપાદિત સંખ્યાસ્થાનની સાથે જુદાઈ જોઈને શંકા (વિચિકિત્સા) કરવાનું કારણ નથી.''

સમયથી માંડીને શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી કાળનું ગણિત ઉપર પ્રમાણે જાણવું અને ત્યારપછી ઉપમાવડે (પલ્યોપમાદિ) ગણિત સમજવું. ૨૨.

તે બાબત શ્રીભગવતી, અનુયોગદ્વાર, જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરે સૂત્રોમાં કહ્યું છે કે --“એટલે સુધી ગણિત કહેલું છે, એટલે સુધી ગણિતનો વિષય છે. ત્યારપછી ઉપમાથી સમજવાનું છે.”

આ પ્રમાણે (પલ્યોપમાદિ) કાળમાનવડે ધર્મા વિગેરે નારકીના જીવોના યથાસંભવ આયુષ્ય તત્ત્વવેત્તાઓ માપે છે. ૨૩.

ભવનેશવ્યંતરાણાં કેષાંચિન્નાકિનામપિ ।
 કેષાંચિનૃતિરશ્ચાં ચાતૃતીયારકવર્તિનાં ॥૨૪॥
 યદ્યપ્યસ્માત્પરોઽપ્યસ્તિ સંખ્યાયા વિષયો મહાન્ ।
 પૂર્વોદિતચતુઃપલ્ય-પ્રરૂપણનિરૂપિતઃ ॥૨૫॥
 કિંત્વસંવ્યહાર્યોઽસૌ ભવતિ સ્થૂલદર્શિનાં ।
 તતઃ સંવ્યવહાર્યોઽસ્મિન્ સંખ્યાનેન નિરૂપિતઃ ॥૨૬॥

તથોક્તં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તૌ-એતસ્માચ્ચ પરતોઽપિ સર્ષપચતુઃ-પલ્યપ્રરૂપણાગમ્યઃ સંખ્યેયઃ કાલોઽસ્તિ, કિંત્વનતિશાયિનામસંવ્યવહાર્યત્વાન્નેહોક્ત, ઇતિ સ્થિત્યધિકારે તુ સર્વત્રાપિ સિદ્ધાંતે પૂર્વકોટેઃ પરતોઽધિકાં સ્થિતિં વિભ્રાણૌ નરતિર્યચૌ સંખ્યેયાયુક્તયા ન વ્યવહિયેતે, તથોક્તં શ્રી ભગવતી ચતુર્વિંશે શતે દ્વિતીયોદ્દેશકવૃત્તૌ-ઙ્હાસંખ્યાતવર્ષાયુર્જઘન્યસ્થિતિકઃ પ્રકાંતઃ, સ ચ સાતિરેકપૂર્વકોટ્યાયુર્ભવતિ, તથૈવાગમે વ્યવહતત્વાત્ ઇતિ અત એવ પૂર્વકોટ્યધિકાયુષશ્ચારિત્રપ્રાપ્તિમુક્તિગમનાદિકમપિ નિષિધ્યત ઇતિ જ્ઞેયં ।

ભવનપતિ ને વ્યંતરદેવોનું તેમજ કેટલાક દેવલોકના દેવોનું તથા ત્રીજા આરાના મનુષ્યો અને તિર્યચોનું આયુષ્ય પણ એ જ પ્રમાણે માપેલું છે. ૨૪

જો કે એની પછી પણ સંખ્યાનો વિષય ઘણો મોટો છે, કે જે પ્રથમ ચાર પ્રકારના પાલાની પ્રરૂપણાથી પ્રરૂપિત કરેલો છે; પરંતુ તે સ્થૂળદર્શી મનુષ્યોના વ્યવહારમાં ન આવતો હોવાથી, વ્યવહારમાં આવતી સંખ્યા અહીં આ પ્રરૂપણાથી કહી છે. ૨૫-૨૬

તે વિષે શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે -“એની આગળ પણ સરસવ વડે ભરેલા ચાર પાલાની પ્રરૂપણાપ્રરૂપ સંખ્યાતકાળ છે, પરંતુ તે સામાન્ય જ્ઞાનવાળાનાં વ્યવહારમાં આવતું ન હોવાથી અહીં કહેલ નથી.” પરંતુ સ્થિતિ (આયુ)ના અધિકારમાં તો સિદ્ધાંતમાં સર્વત્ર પૂર્વકોટિથી આગળ અધિક સ્થિતિ ધરાવનારા મનુષ્ય તિર્યચોને સંખ્યાતા આયુવાળા તરીકે વ્યવહાર કરેલો જ નથી. એ પ્રમાણે શ્રી ભગવતીસૂત્રના ચોવીશમા શતકના બીજા ઉદ્દેશની વૃત્તિમાં કહ્યું છે. તેને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે-“અહીં અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળામાં જે જઘન્યસ્થિતિવાળો કહેલ છે, તે સાતિરેક કોઽપૂર્વની આયુવાળો સમજવો. કેમકે તે જ પ્રમાણે આગમમાં વ્યવહાર કરેલો છે.” આ કારણે જ કોઽપૂર્વથી અધિક આયુવાળાને ચારિત્રની પ્રાપ્તિને મુક્તિગમનાદિનો નિષેધ કહેલો છે, એમ સમજવું.

અથ દ્વિધોપમેયં સ્યા-ત્પલ્યસાગરભેદતઃ ।
 તત્સ્વરૂપં ચાત્ર શાસ્ત્રે સંજ્ઞાસર્ગે નિરૂપિતં ॥૨૭॥
 પલ્યોપમાનાં સૂક્ષ્માદ્વા-હ્વાનાં કોટિકોટિભિઃ ।
 દશભિર્જાયતેઽત્રૈકં સૂક્ષ્માદ્વાસાગરોપમં ॥૨૮॥
 એતેષાં સાગરાણાં ચ ચતસ્રઃ કોટિકોટયઃ ।
 આઘઃ કાલોઽવસર્પિણ્યાં સુષમસુષમાભિઃ ॥૨૯॥
 તિસ્રોઽબ્ધિકોટિકોટ્યોઽથ દ્વિતીયઃ સુષમાભિઃ ।
 તૃતીયોઽબ્ધિકોટાકોટિ-દ્વયં સુઃષમદુઃષમા ॥૩૦॥
 ન્યૂનઃ કાલો દ્વિચત્વારિંશતા વર્ષસહસ્રકૈઃ ।
 તુર્યોઽબ્ધિકોટાકોટ્યેકા દુઃષમસુષમાભિઃ ॥૩૧॥
 પંચમોઽબ્દસહસ્રાણિ સ્યાદુઃષમૈકવિંશતિઃ ।
 તાવંત્યબ્દસહસ્રાણિ ષષ્ઠો દુઃષમદુઃષમા ॥૩૨॥
 એવં દશભિરબ્ધીનાં કોટાકોટિભિરીરિતા ।
 એકાવસર્પિણી કાલચક્રાર્દ્ધ ષડરાત્મિકા ॥૩૩॥
 વિપરીતા વ્યવસ્થેય-મુત્સર્પિણ્યાં પ્રકીર્તિતા ।
 તથાહિ તત્ર પ્રથમઃ કાલો દુઃષમદુઃષમા ॥૩૪॥

હવે આ ઉપમા પલ્યોપમના ભેદથી બે પ્રકારની છે, તેનું સ્વરૂપ આ જ શાસ્ત્રમાં સંજ્ઞાસર્ગમાં- પ્રથમ સર્ગમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ૨૭.

દશ કોટાકોટિ સૂક્ષ્મ અદ્વાપલ્યોપમનું એક સૂક્ષ્મ અદ્વાસાગરોપમ થાય છે. ૨૮.

એવા ચાર કોટાકોટિ સાગરોપમનો અવસર્પિણીનો પહેલો સુષમસુષમા કાલ નામનો આરો^૧ છે, બીજો સુષમા નામનો આરો ત્રણ કોટાકોટિ સાગરોપમનો છે, ત્રીજો સુષમદુઃષમા નામનો આરો બે કોટાકોટિ સાગરોપમ પ્રમાણ છે, ચોથો દુઃષમસુષમા નામનો આરો બેતાળીશ હજાર વર્ષ ન્યૂન એક કોટાકોટિ સાગરોપમનો છે, પાંચમો દુઃષમા નામનો આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષનો છે અને છઠ્ઠો દુઃષમદુઃષમા નામનો આરો પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષપ્રમાણ હોય છે. ૨૯-૩૨.

એ પ્રમાણે દશ કોટાકોટિ સાગરોપમ વડે છ આરારૂપ એક અવસર્પિણી એટલે અર્ધ કાળચક્ર થાય છે અને તેથી વિપરીત વ્યવસ્થાવાળી ઉત્સર્પિણી કહી છે. તે આ પ્રમાણે-તેમાં પહેલો દુઃષમદુઃષમા

૧ આને માટે મૂળમાં કાળ શબ્દ છે, તેનો અર્થ આગળ આરો કરેલ છે.

પ્રાગ્વન્માનં ત્વસ્ય વર્ષ-સહસ્રાણ્યેકવિંશતિઃ ।
 દ્વિતીયો દુઃષમાપ્યબ્દ-સહસ્રાણ્યેકવિંશતિઃ ॥૩૫॥
 તૃતીયોઽબ્ધિકોટિકોટી દુઃષમસુષમાભિધઃ ।
 ન્યૂના સા ચ દ્વિચત્વારિં-શતા વર્ષસહસ્રકૈઃ ॥૩૬॥
 વાર્ધ્નિકોટાકોટિયુગ્મં તુર્યઃ સુષમદુઃષમા ।
 પંચમઃ સુષમાકાલસ્તિસ્રોઽબ્ધિકોટિકોટયઃ ॥૩૭॥
 ચતસ્રોઽબ્ધિકોટિકોટ્યઃ સુષમાસુષમાંઽતિમઃ ।
 ઉત્સર્પિણીતિ વાર્ધ્નીનાં દશભિઃ કોટિકોટિભિઃ ॥૩૮॥
 એવં દ્વાદશકાલાવ-સર્પિણ્યુત્સર્પિણી ભવેત્ ।
 પુનઃ કાલવિભાગાસ્તે સુષમસુષમાદયઃ ॥૩૯॥
 સદાવિવર્તમાનત્વ-સાધમ્યદિતદુચ્યતે ।
 કાલચક્રં કાલભાગાઃ પૂર્વોક્તાસ્ત્વરકા ઇહ ॥૪૦॥
 ચક્રસ્ય ભ્રમતો યદ્વ-ત્પૂર્વાર્ધ્ને યોતિમોઽરકઃ ।
 પરાર્ધ્ને પ્રથમઃ સ સ્યા-દ્યસ્ત્રાદ્યોઽત્ર સોતિમઃ ॥૪૧॥
 એવમત્રાપ્યુક્તનીત્યા કાલચક્રેઽર્ધ્વયોર્ધ્વયોઃ ।
 વૈપરીત્યાદ્વિવર્તતે દ્વાદશાપ્યારકાઃ ક્રમાત્ ॥૪૨॥

નામનો આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષપ્રમાણ અને બીજો દુઃષમા નામનો આરો પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષપ્રમાણ સમજવો. ત્રીજો દુષમસુષમા નામનો આરો ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન એક કોટાકોટિ સાગરોપમનો, ચોથો સુષમદુષમા નામનો આરો બે કોટાકોટિ સાગરોપમનો અને પાંચમો સુષમા નામનો આરો ત્રણ કોટાકોટિ સાગરોપમનો તથા છઠ્ઠો સુષમસુષમા નામનો આરો ચાર કોટાકોટિ સાગરોપમ હોય છે. એ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી પણ દશ કોટાકોટિ સાગરોપમપ્રમાણ હોય છે. ૩૩-૩૮.

આ પ્રમાણે બાર કાળ (આરા) વડે અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી-અર્થાત્ એક કાળચક્ર થાય છે. ત્યાર પછી પાછી પૂર્વ પ્રમાણે જ અવસર્પિણીના પહેલા કાળ (આરા)થી શરૂઆત સમજવી. એમ કાયમ એક સરખું પરિવર્તન થતું હોવાથી, કાળચક્રના કાળના જે ભાગ પૂર્વે કલ્યા, તેને બાર આરા સમજવા. ચક્ર ભ્રમતા જેમ પૂર્વાર્ધમાં જે છેલ્લો આરો આવે, તે અપરાર્ધમાં પહેલો આવે અને પૂર્વાર્ધમાં પહેલો આવે, તે અપરાર્ધમાં છેલ્લો આવે, તેમ અહીં પણ ઉક્ત નીતિ અનુસાર કાળચક્રના બે અર્ધ અર્ધ વિભાગમાં એકબીજાથી વિપરીતપણે બાર આરા ફર્યા કરે છે. ૩૯-૪૨.

भरतैरावताख्येषु क्षेत्रेषु स्याद्दशस्वयं ।
 कालः परावर्तमानः सदा शेषेष्ववस्थितः ॥४३॥
 यस्यां सर्वे शुभा भावाः क्षीयन्तेऽनुक्षणं क्रमात् ।
 अशुभाश्च प्रवर्द्धन्ते सा भवत्यवसर्पिणी ॥४४॥

इति ज्योतिष्करंडवृत्त्यभिप्रायः

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે તુ 'અળાંતેહિ વણ્ણપજ્જવેહિ ગંધપજ્જવેહિ યાવત્પરિહાયમાણેહિ ૨ ઓસપ્પિણી પઢિવજ્જઈ' ઇત્યેવં દૃશ્યતે ઇતિ જ્ઞેયં ।

शुभा भावा विवर्द्धन्ते क्रमाद्यस्यां प्रतिक्षणं ।
 हीयन्ते चाशुभा भावा भवत्युत्सर्पिणीति सा ॥४५॥

तथाहि - प्राप्तप्रकर्षे सुषम-सुषमाख्येऽरके भवेत् ।
 भरतैरवताख्येषु मही करतलोपमा ॥४६॥

सा पंचवर्णैर्मणिभिः स्याद्रम्या तादृशैस्तृणैः ।
 तत्रासते शेरते च रमन्ते च जनाः सुखं ॥४७॥

પાંચ ભરત ને પાંચ ઐરવતરૂપ દશ ક્ષેત્રોમાં આ પ્રમાણે કાળ પરાવર્તન પામે છે. બીજા ક્ષેત્રોમાં અવસ્થિતકાળ હોય છે. ૪૩.

જે કાળમાં સર્વ શુભ ભાવો અનુક્રમે પ્રત્યેક ક્ષણે ક્ષીણ થતા જાય છે અને અશુભ ભાવો વૃદ્ધિ પામે છે, તેને અવસર્પિણી સમજવો. ૪૪.

આ પ્રમાણે જ્યોતિષ્કરંડની વૃત્તિનો અભિપ્રાય છે.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં તો “અનંતા વર્ણના પર્યાય વડે, અનંતા ગંધના પર્યાય વડે યાવત્ રસ-સ્પર્શાદિ વડે પણ પ્રતિક્ષણે જેમાં હાનિ થતી જાય છે, તેને અવસર્પિણી કાળ સમજવો.” એમ કહેલું છે.

જે કાળમાં પ્રતિક્ષણે શુભ ભાવો વૃદ્ધિ પામે છે અને અશુભ ભાવો ક્ષીણ થતા જાય છે તેને ઉત્સર્પિણી જાણવો. ૪૫.

પ્રકર્ષ પામેલા (અવસર્પિણીના) સુષમસુષમા નામના પહેલા આરાના પ્રારંભમાં ભરત ઐરવત ક્ષેત્રમાં ભૂમિ હસ્તતળ જેવી સપાટ હોય છે અને તે પાંચ વર્ણના મણિ જેવા તૃણવડે રમણિક હોય છે. તે જમીન ઉપર તે કાળના મનુષ્યો (યુગલિકો) સુખે બેસે છે, સૂવે છે, અને રમે છે, ૪૬-૪૭.

માંત્યત્રોદ્દાલકોદ્દાલા-દયો વૃક્ષાઃ પદે પદે ।

સ્થૂલમૂલાશ્ચારુશાખા દલપુષ્પફલાંચિતાઃ ॥૪૮॥

તે ચામી- ઉદ્દાલાઃ કોદ્દાલા મોદ્દાલા નૃત્તમાલકૃતમાલાઃ ।

સ્યુર્દતશૃંગશંખ-શ્વેતાન્માલાસ્તરુવિશેષાઃ ॥૪૯॥

ભેરુસેરુહેરુતાલાઃ સાલઃ સરલ એવ ચ ।

સપ્તપર્ણનાગપૂગાઃ ખર્જૂરી નાલિકેરિકા ॥૫૦॥

એષાં વનાનિ ભૂયાંસિ વિરાજંતે પદે પદે ।

મલ્લિકા યૂથિકા જાતિ-બાળમુદ્ગરબીઅકાઃ ॥૫૧॥

સિંદુવારમનોવેદ્ય-સેરિકાનવમાલિકાઃ ।

બંધુજીવકકોરિટ-વાસંતીકુંદચંપકાઃ ॥૫૨॥

એષાં ગુલ્મા મૃદુમરુ-ત્કંપિતાઃ કુર્વંતે તદા ।

સુગંધિભિઃ પંચવર્ણેઃ કુસુમૈરાસ્તૃતાં મહીં ॥૫૩॥

વનરાજ્યસ્તદા હંસૈઃ સારસૈશ્ચ કપિંજલૈઃ ।

જીવંજીવૈઃ કોકિલાઘૈ-ર્ભાતિ કાંતાંચિત્તૈઃ ઋગૈઃ ॥૫૪॥

મત્તાંગાખ્યાસ્તદા કલ્પદ્રુમાઃ સ્યુર્ભાસુરશ્રિયઃ ।

મત્તં મદસ્તસ્ય ચાંગં કારણં યેષુ તે તથા ॥૫૫॥

ઉદ્દાલ કોદ્દાલાદિ વૃક્ષો સ્થૂલ મૂળવાળા, મનોહર શાખાવાળા, પત્ર, પુષ્પ તથા ફલથી ભરપૂર સ્થાને સ્થાને હોય છે. ૪૮.

એ વૃક્ષોના નામો-ઉદ્દાલ, કોદ્દાલ, મોદ્દાલ, નૃત્તમાલ, કૃત્તમાલ, દંતમાલ, શૃંગમાલ, શંખમાલ અને શ્વેતમાલ; તેમજ ભેરૂ, સેરૂ, હેરૂ, તાલ સાલ, સરલ, સપ્તપર્ણ, નાગ, પૂગ, ખર્જૂરી, નાલિયેરી વિગેરે વૃક્ષોના ઘણા વનો પગલે પગલે શોભે છે. મલ્લિકા, જૂઈ, જાઈ, બાણ, મોગરો, બીઅક, સિંદુવાર, મનોવેદ્ય, સરિકા, નવમલિકા, બંધુ, જીવક, કોરિટ, વાસંતી, કુંદ ને ચંપકના ગુચ્છા સ્થાને સ્થાને હોય છે. તે ગુલ્મો જ્યારે મૃદુ પવનવડે કંપાયમાન થાય છે, ત્યારે પાંચ વર્ણના સુગંધી પુષ્પોવડે પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરી દે છે. ૪૯-૫૩..

તે વખતે વનરાજિઓ હંસ, સારસ, કપિંજલ, જીવજીવ, કોકિલ વિગેરે સ્ત્રીસહિત બેઠેલા પક્ષીઓ વડે શોભે છે. ૫૪.

૧ એ સમયે મત્તાંગ નામનાં કલ્પવૃક્ષો ઘણી સુંદર શોભાવાળા હોય છે. તેમાં મત્ત એટલે મદ

ચંદ્રપ્રભાદ્યાઃ સ્યુર્મદ્ય-વિશેષા યાદૃશા ઇહ ।
 ઉત્કૃષ્ટદ્રવ્યનિષ્પન્ના વર્ણગંધરસોત્તરાઃ ॥૫૬॥
 આરોગ્યપુષ્ટિસૌભાગ્ય-મદતુષ્ટ્યાદિકારકાન્ ।
 તેષાં ફલાનિ પુષ્પાણિ સ્રવંતિ તાદૃશાન્ રસાન્ ॥૫૭॥
 ભૃતાંગાખ્યાસ્તથા કલ્પ-તરવો વિભ્રતિ શ્રિયં ।
 ફલાદિ યેષાં રત્નાદિ-નાનાપાત્રત્વમિયૃતિ ॥૫૮॥
 તુર્યાંગાખ્યાસ્તદા કલ્પ-તરવઃ સુખયંતિ ચ ।
 ચતુર્વિધાનાં વાદ્યાનાં તતાદીનાં વરાવૈઃ ॥૫૯॥

અયં ભાવઃ-પત્રપુષ્પફલાદીનાં ભવેત્તેષાં મરુજ્જુષાં ।
 દક્ષશિલ્પિપ્રયુક્તાના-માતોદ્યાનામિવ ધ્વનિઃ ॥૬૦॥

આતોદ્યચાતુર્વિધ્યં ચૈવં-

તતં વીણાપ્રભૃતિકં તાલપ્રભૃતિકં ઘનં ।
 વંશાદિકં તુ શુષિર-માનદ્ધં મુરજાદિકં ॥૬૧॥
 તદા દીપશિખા નામ કલ્પવૃક્ષાઃ સ્ફુરદ્ગુચઃ ।
 દીપા ઇવ સ્નેહસિક્તા દીપ્યંતે તિમિરચ્છિદઃ ॥૬૨॥

તેને ઉત્પન્ન થવાનું અંગ એટલે કારણ જેમાં હોય તે ભૂતાંગ કહેવાય છે. ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યોથી બનેલી, ઉત્તમ વર્ણ, ગંધ ને રસવાળી ચંદ્રપ્રભા વિગેરે મદિરાની જેવા અને આરોગ્ય, પુષ્ટિ, સૌભાગ્ય, મદ ને તુષ્ટિ વિગેરેના કરનારા એવા રસોને, તે જાતિના વૃક્ષના ફળો અને પુષ્પો સ્રવે છે. ૫૫-૫૭.

૨ શોભાવાળા ભૂતાંગ જાતિના કલ્પવૃક્ષોના ફળાદિ, રત્ન વિગેરેના નાના પ્રકારના પાત્રોની જેવા દેખાવવાળા હોય છે. ૫૮.

૩ તુર્યાંગ નામના કલ્પવૃક્ષો ચાર પ્રકારના તત, વિતત વિગેરે વાજિંત્રો જેવા શ્રેષ્ઠ શબ્દોથી સુખને આપે છે. એ વૃક્ષના પત્ર, પુષ્પ અને ફળાદિ જ્યારે પવનના સંયોગથી હાલેચાલે છે ત્યારે તેમાંથી વિચક્ષણ એવા શિલ્પીએ બનાવેલા વાજિંત્રોની જેવો ધ્વનિ નીકળે છે. વાજિંત્રના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-વીણા વિગેરે તત કહેવાય છે, તાળ (કાંશી) વિગેરે ઘન કહેવાય છે, વાંસળી વિગેરે શુષિર કહેવાય છે અને મુરજ-મૃદંગાદિ આનદ્ર કહેવાય છે. ૫૯-૬૧.

૪ દીપશિખાં નામના કલ્પવૃક્ષો સ્ફુરાયમાન કાંતિવાળા હોવાથી, તેલથી ભરેલા દીપકની જેમ અંધકારને છેદતા શોભે છે. જેમ દીપશિખા રાત્રે ઘરમાં અત્યંત પ્રકાશ કરે છે અને દિવસે ભોંયરા

અયં ભાવ:-યથા દીપશિખા રાત્રૌ ગૃહાંતર્ણોતતે ભૃશં ।

દિવસે વા ગૃહાદ્યંત-સ્તદ્વદેતે દુમા અપિ ॥૬૩॥

એવં ચ-વક્ષ્યમાણકલ્પદ્રુમેભ્ય ઇષાં વિશેષો ભાવિતો ભવતીતિ જ્ઞેયં-

અથ જ્યોતિષિકા નામ શોભતે કલ્પપાદપાઃ ।

જ્યોતિર્વહ્નિદિનેશો વા તત્તુલ્યત્વાત્તથાભિધાઃ ॥૬૪॥

જ્યોતિર્વહ્નિદિનેશયોરિતિ વચનાત્-

અયં ભાવ:-તેષાં સ્વભાવાત્સ્યાત્કાંતિ-રચિરોદ્ગતસૂર્યવત્ ।

વિદ્યુદુલ્કાવલયવ-ત્રિર્ધૂમાનલપુંજવત્ ॥૬૫॥

અત એવ પ્રભા તેષાં દૃષ્ટાણાં સુખદાયિની ।

દુઃખદાઽક્ષિપ્રાતિકૂલ્યા-ન્ન તુ મધ્યંદિનાર્કવત્ ॥૬૬॥

નરક્ષેત્રાદ્વહિર્વર્તિ-ચંદ્રસૂર્યગ્રહાદિવત્ ।

પરસ્પરાવગાઢાભિ-ર્લેશ્યાભિર્ભાંતિ તે સ્થિરાઃ ॥૬૭॥

ચિત્રાંગા નામ યે કલ્પ-વૃક્ષાસ્તે માલ્યદાયિનઃ ।

ચિત્રં વિવક્ષયા માલ્યં તદ્દેતુત્વાત્તથાભિધાઃ ॥૬૮॥

યથા પ્રેક્ષાગૃહં નાના-ચિત્રોપેતં મનોરમં ।

સર્વતો લંબમાનાભિઃ પુષ્પસ્રગ્ભિરલંકૃતં ॥૬૯॥

વિગેરેમાં પ્રકાશ આપે છે, તેમ આ વૃક્ષો પણ પ્રકાશ આપે છે. ૬૨-૬૩.

બીજા આગળ કહેવાશે કે કલ્પવૃક્ષો કરતાં આમાં આટલું વિશેષ છે.

૫ જ્યોતિષિકાંગ નામના પાંચમી જાતિના કલ્પવૃક્ષો અગ્નિ અને સૂર્યની જેવો પ્રકાશ આપનારા હોવાથી તે નામથી ઓળખાય છે અને શોભે છે. “અગ્નિ અને સૂર્યની જ્યોતિ જેવા છે” એવું અન્યત્ર કહ્યું છે. અહીં એમ સમજવું કે એ વૃક્ષની કાંતિ સ્વભાવથી જ તરતના ઉગેલા સૂર્ય જેવી, વિદ્યુત જેવી, ઉલ્કાના વલય જેવી, તેમજ નિર્ધૂમ અગ્નિના પુંજ જેવી હોય છે. તેથી તે વૃક્ષની પ્રત્તા જોનારાની દૃષ્ટિને સુખ આપનારી હોય છે, પણ મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવી આંખને પ્રતિકૂળ અને દુઃખ આપનારી હોતી નથી. નરક્ષેત્રની બહાર રહેલા ચંદ્ર સૂર્ય ને પ્રહાદિની જેમ તે વૃક્ષો પરસ્પર અવગાઢ એવી લેશ્યા (કાંતિ) વડે સ્થિર-કાયમ એકસરખા હોય છે. ૬૪-૬૭.

૬ છટ્ટા ચિત્રાંગ નામના કલ્પવૃક્ષો, પુષ્પમાળાને આપે છે. તે માળા આશ્ચર્યકારી હોવાથી અહીં ચિત્ર શબ્દ માળાવાચક સમજવો. જેમ નાના પ્રકારના ચિત્રોવાળું પ્રેક્ષાગૃહ, મનોરમ અને સર્વત્ર લટકાવેલી

પ્રથિતૈર્વૈષ્ટિમૈઃ સંઘા-તિમૈશ્ચ પૂરિમૈરિતિ ।
 માલ્યૈઃ પૂર્ણ દ્વારદેશો-લ્લસદ્વંદનમાલિકં ॥૭૦॥
 પંચવર્ણપુષ્પપુંજો-પચારચારુભૂતલં ।
 સુખદાયિ ભવેલ્લોકે તથા તે સ્વર્દુમા અપિ ॥૭૧॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ॥

બોજ્યસંપાદકાઃ કલ્પવૃક્ષાશ્ચિત્રરસાહ્વાયાઃ ।
 ચિત્રો નાનાશ્ચર્યદો વા રસો હ્રેષાં તતસ્તથા ॥૭૨॥
 સુગંધિસ્વચ્છકલમ-શાલિતંડુલગર્ભિતં ।
 તાદ્યગોદુગ્ધસંરાઢ્ઢં પરમાન્નં સુસંસ્કૃતં ॥૭૩॥
 સદ્યસ્કશારદઘૃત-શર્કરાક્ષોદમિશ્રિતં ।
 તુષ્ટિપુષ્ટિચાદિજનક-મતિસ્વાદુ ભવેદ્યથા ॥૭૪॥
 સંસ્કૃતો વા સૂપકારૈ-રોદનશ્ચક્રવર્તિનઃ ।
 ચતુષ્કલ્પસેકસિવત્તો-ડચંડઃ કલમશાલિજઃ ॥૭૫॥
 સુપક્વો બાષ્પમુન્મુચ-ન્મૃદુસ્તુષમલોઙ્ગિતઃ ।
 વિવિક્તસિવત્થો વિવિધ-શાકશાલી ભવેદ્યથા ॥૭૬॥

ચતુષ્કલ્પસેકસિવત્ત ઇતિ-

વિજ્ઞા રસવતીશાસ્ત્રે કોમલં કર્તુમોદનં ।
 કુર્વતિ ચતુરઃ કલ્પાંસ્તે સેકવિષયાનિહ ॥૭૭॥

લાંબી લાંબી પુષ્પોની માળાઓ વડે અલંકૃત હોય છે. તેમ આ કલ્પવૃક્ષો પ્રથિત^૧, વૈષ્ટિમ^૨, સંઘાતિમ^૩, ને પૂરિમ^૪, એવી ચાર પ્રકારની માળાઓ વડે શોભતા, તોરણ યુક્ત અન્નભાગવાળા હોય છે. અને તેનું ભૂતલ પાંચ વર્ણના પુષ્પોના પુંજોથી આચ્છાદિત હોય છે. અને તે જેમ લોકોને સુખદાયી લાગે છે તેવી જ રીતે આ સુશોભિત કલ્પવૃક્ષો પણ સુખદાયી હોય છે. ૬૮-૭૧.

૭ ચિત્રરસ નામના સાતમી જાતિના કલ્પવૃક્ષો, નાના પ્રકારના આશ્ચર્યકારી રસવાળા ભોજનને આપે છે. સુગંધી, સ્વચ્છ, કલમશાલિના તંદુળથી ગર્ભિત અને તેવા પ્રકારના ગાયના દુધમાં રાંધેલ હોવાથી સુસંસ્કૃત એવી જે કીર, તે પણ તરતનું શરદ ઋતુનું ઘી તથા શર્કરાના ચૂર્ણથી મિશ્રિત અતિ સ્વાદુ અને તુષ્ટિ-પુષ્ટિ વિગેરે આપનાર હોય છે, અથવા સુસંસ્કૃત એટલે ચક્રવર્તીના રસોયાએ રાંધેલ અખંડ કલમશાલિ, કે જે ચતુષ્કલ્પના સેકથી સીંચેલ હોય, તેમજ સારી રીતે પકવ થયેલ હોય, જેમાંથી

૧ ગુંથેલા. ૨ સળી સાથે વીટેલા. ૩ એકઠા કરેલા. ૪ આગળ ધરેલા.

વસ્ત્રપૂતસ્વમ્નિપક્વ-પ્રાજ્યાજ્યસમિતોદ્ભવઃ ।
 યથા વા મોદકો ભૂરિ-શર્કરાક્ષોદમેદુરઃ ॥૭૮॥
 દ્રાક્ષાચારુકુલીનાલિ-કેરચંડાદિબંધુરઃ ।
 કર્પૂરૈલાલવંગાદિ-રાજદ્રવ્યપરિષ્કૃતઃ ॥૭૯॥
 સુરભિઃ કોમલઃ સ્વચ્છો બલપુષ્ટ્યાદિકૃદ્ભવેત્ ।
 ક્ષુત્પિપાસાપ્રશમનઃ સર્વાંગીણપ્રમોદકૃત્ ॥૮૦॥
 અષ્ટભિઃ કુલકં ॥
 તથા નાનારસોપેત-સદ્બોજ્યવિધિશાલિભિઃ ।
 ફલપુષ્પૈર્વિરાજંતે વૃક્ષાશ્ચિત્રરસા અપિ ॥૮૧॥
 મળ્યંગા નામ યે કલ્પ-દ્વુમાસ્તે ભૂષણપ્રદાઃ ।
 મળીર્મળિમયીભૂષા-સ્તદ્દાચિત્વાચ્ચ તે તથા ॥૮૨॥
 હારોઽર્ધ્વહારો મુકુટઃ કુંડલં કર્ણવાલિકા ।
 કર્ણવિષ્ટનકં ગ્રૈવે-ચકં કંકણમુદ્રિકા ॥૮૩॥
 હેમજાલં રત્નજાલં કટકં વલયાંગદે ।
 બાહુબંધો બાહુરક્ષા પુષ્પકં તિલકોઽપિ ચ ॥૮૪॥

વરાળ છૂટતી હોય તેવી, મૃદુ અને ફોતરા તથા મેલ વિનાની, છૂટા છૂટા દાણાવાળી એ વિવિધ પ્રકારના શાકથી શોભતી હોય, ચતુષ્કલ્પસેકસિક્ત-એટલે રસવતી શાસ્ત્રના વિદ્યપુરુષો ઓદન (ભાત) ને કોમલ કરવા માટે ચાર પ્રકારે સીંચે છે. તે આ પ્રમાણે-જેમ મોદક વસ્ત્રથી યાળેલા, અગ્નિથી સારી રીતે પકવેલા, પુષ્કળ ધી ભેળવેલા ઘઉંના આટાથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પુષ્કળ શર્કરાના ચૂર્ણથી વ્યાપ્ત ઉપરાંત દ્રાક્ષ, ચારોળી, શ્રીફળની શેષો (કકડાઓ)થી શોભાવેલ અને કર્પૂર, એલચી, લવિંગ વગેરે રાજદ્રવ્યથી સુગંધી કરેલ, કોમળ, સ્વચ્છ હોય છે અને બળની પુષ્ટિને કરનાર તેમજ ક્ષુધાતૃષ્ણાને શમાવનાર અને સર્વ જીવોને પ્રમોદ આપનાર હોય છે, તેમ પૂર્વોક્ત ઓદન ચાર પ્રકારના સેકથી સીંચેલા સમજવા. એ જ પ્રમાણે ચિત્રરસજાતિના કલ્પવૃક્ષો નાના પ્રકારના રસયુક્ત વિવિધ પ્રકારના સારા ભોજનરૂપ ફલ પુષ્પો વડે વિરાજિત હોય છે. ૭૨-૮૧.

૮ મણ્યંગ નામના આઠમા પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો અનેક પ્રકારના ભૂષણોને આપે છે. ખાસ કરીને મણિ તથા મણિમય ભૂષણો આપનાર હોવાથી તે મણ્યંગજાતિના કહેવાય છે. તે હાર, અર્ધહાર, મુકુટ, કુંડલ, કાનની કડીઓ, કાનને વીંટવાનું ઝુંમણું, ગ્રૈવેચક (કંઠો), કંકણ (બંગડી વિગેરે), મુદ્રિકા (વીંટીઓ), હેમજાલ, રત્નજાલ, કટક (કડાં), વલય, અંગદ, બાજુબંધ, બાહુરક્ષક (બેરખા), પુષ્પક, તિલક,

દીનારમાલિકા ચંદ્ર-માલિકા સૂર્યમાલિકા ।
 શિરોમણિર્ઘ્નબનકં કાંચી ચ કટિસૂત્રકં ॥૮૫॥
 નૂપુરઃ પાદકટકો ઘર્ધરી ક્ષુદ્રઘંટિકા ।
 ભૂષાભિદો યા ઇત્યાદ્યાઃ સ્વર્ણમુક્તામણિભવાઃ ॥૮૬॥
 સ્વભાવતસ્તથારૂપૈઃ ફલપુષ્પૈરલંકૃતાઃ ।
 તદર્થિનાં દુમાસ્તે દ્રાક્ પૂરયંતિ મનોરથાન્ ॥૮૭॥
 પંચભિઃ કુલકં ॥
 ગેહાકારાઃ કલ્પવૃક્ષા નાનાગેહાકૃતિસ્પૃશઃ ।
 નિવાસસૌખ્યં વિપુલં વિતરંતિ તદર્થિનાં ॥૮૮॥
 કપિશીર્ષસ્ફુરદ્વપ્પ-ચરિકાટ્ટાલકાંચિતાઃ ।
 મનોજ્ઞમંડપાસ્તુંગ-તોરણાંચિતગોપુરાઃ ॥૮૯॥
 એકદ્વિત્રિચતુઃપંચ-ષટ્સપ્તાદ્યુરુભૂમયઃ ।
 ગવાક્ષાલીપરિક્ષિપ્તાઃ સન્નિર્યૂહવિટંકિકાઃ ॥૯૦॥
 અમ્બલિહશિરશ્ચંદ્ર-શાલાશાલિતમૌલયઃ ।
 સદ્ધારપટ્ટવલભી-સ્તંભસંબંધબંધુરાઃ ॥૯૧॥

સોનામહોરની માળા, ચંદ્રમાળા, સૂર્યમાળા, મસ્તકનો મણિ, ઝુંમણાં, કાંચી, કટિસૂત્ર, નૂપુર, પાદકટક, ઘર્ધરી, ક્ષુદ્રઘંટિકા ઇત્યાદિ જે સુવર્ણ, મોતી અને મણિના બનાવેલા આભૂષણોના પ્રકારો છે, તેને આપનારા તથા સ્વભાવે જ તેવા પ્રકારના એટલે તેવી આકૃતિવાળા ફળ અને પુષ્પોવડે શોભતા તે વૃક્ષો તેવા અલંકારોના અર્થાં યુગલિકોના મનોરથોને શીઘ્ર પૂર્ણ કરે છે. ૮૨-૮૭.

૮૫ નવમા ગેહાકાર નામના કલ્પવૃક્ષો નાના પ્રકારના ઘરની આકૃતિવાળા જ હોય છે. તેના (નિવાસના) અર્થાં યુગલિકોને તે વિપુળ એવું નિવાસ સંબંધી સુખ આપે છે. તે ગેહાકાર કલ્પવૃક્ષો કેવા હોય છે? કાંગરાવડે સ્ફુરાયમાન ગઢ, અને તેના ઉપર ચારે તરફ રહેલી ચાલ અને ગોખ વિગેરેથી શોભતા, મનોજ્ઞમંડપવાળા ને ઊંચા તોરણવાળા દરવાજાઓથી શોભતા, એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને સાત માળવાળા, ચારે તરફ બારીઓ અને ગોખવાળા, ઉત્તમ ખીંટીઓ અને પક્ષીઓ બેસે તેવા સુલતા ભાગવાળા, આકાશ સુધી પહોંચે તેવી ઊંચી અગાશી વડે શોભતા શિખરવાળા, સુંદર ભારપટ્ટ, અને વલ્લભી તથા સ્તંભોથી વ્યાપ્ત, ગોળ, ત્રિકોણને ચોરસ આકારવાળા, અરીસા જેવી સપાટ ભૂમિવાળા, શોભાયમાન ચંદરવાવાળા, ચિત્રવડે વિચિત્ર ભીંતોવાળા, એક, બે ત્રણ, ચાર વિગેરે શાળા-ઓરડાઓવાળા,

વૃત્તાસ્ત્ર્યસ્રાશ્ચતુષ્કોણા આદર્શોપમકુટ્ટિમાઃ ।
 ચંચચ્ચંદ્રોદયાશ્ચારુ-ચિત્રચિત્રિતભિત્તયઃ ॥૧૨॥
 એકદ્વિત્રિચતુરાદિ-શાલાગર્ભગૃહાંચિતાઃ ।
 શ્રીવત્સસર્વતોભદ્ર-નન્દાવર્ત્તાદિસંજ્ઞિનઃ ॥૧૩॥
 શૈલાર્દ્ધશૈલસંસ્થાના ગિરિકૂટાકૃતિસ્પૃશઃ ।
 આસ્થાનપ્રેક્ષણગૃહ-ચિત્રશાલાઘલંકૃતાઃ ॥૧૪॥
 મજ્જનાદર્શશૃંગાર-મોહનાગારમંડિતાઃ ।
 આપણાઘૈર્વિશેષૈશ્ચ વિવિધૈરુપલક્ષિતાઃ ॥૧૫॥
 સર્વર્તુસુખદા રમ્યા લસત્સોપાનદર્દરાઃ ।
 સુખારોહાવતારાશ્ચ સુખપ્રવેશનિર્ગમાઃ ॥૧૬॥
 લિપ્તા ગુપ્તા ઘૃષ્ટમૃષ્ટા માર્જિતાઃ સુધયોજ્જ્વલાઃ ।
 પ્રાસાદાઃ સ્યુર્યથા લોકે સ્વભાવાત્તે તથા દ્રુમાઃ ॥૧૭॥
 નવભિઃ કુલકં ॥
 અનગ્રાખ્યાઃ કલ્પવૃક્ષાઃ સ્યુર્નાનાવસ્ત્રદાયિનઃ ।
 જના અનગ્રાસ્તેભ્યઃ સ્યુ-સ્તતસ્તે તાદૃશાભિધાઃ ॥૧૮॥
 ચીનાંશુકં દુકૂલં ચ કૌશયેમતસીમયં ।
 કાર્પાસિકં ચાજિનકં તાર્ણા રલ્લકકંબલાઃ ॥૧૯॥

ગર્ભગૃહવાળા, શ્રીવત્સ, સર્વતોભદ્ર ને નન્દાવર્ત્તાદિ નામવાળા પર્વત ને અર્ધપર્વતના સંસ્થાનવાળા, પર્વતપરના કૂટની આકૃતિવાળા, સભાગૃહ, પ્રેક્ષાગૃહ ને ચિત્રશાળાદિથી યુક્ત, મજ્જનગૃહ, આદર્શ ગૃહ, શૃંગાર ગૃહ અને મોહનાગારથી મંડિત, વિવિધ પ્રકારની હાટ વિગેરેની શ્રેણિથી ઓળખાતા સર્વ ઋતુમાં સુખ આપનારા, રમ્ય, સુશોભિત પગથીઆયુક્ત દાદરાવાળા. સુખે ચડી-ઉતરી શકાય તેવા અને સુખે પેસી નીકળી શકાય તેવા, લીંપેલા-ગુંપેલા, ઘઠારેલા-મઠારેલા, માર્જિત કરેલા, ચુના (ખડી) વડે ઘોળેલા-આવા મકાનો જેમ લોકમાં હોય છે, તેવા આકારના સ્વભાવે જ તે વૃક્ષો હોય છે. ૮૮-૯૭.

૧૦ દશમા અનગ્ન જાતિના-તે નામના કલ્પવૃક્ષો વિવિધ વસ્ત્રોને આપનારા હોય છે. તેથી યુગલિકો અનગ્નપણાને પામે છે, એટલે તે વૃક્ષો પણ તે જ નામથી ઓળખાય છે. તે વૃક્ષો ચીનાંશુક, દુકૂળ, કૌશય તેમજ અતસીમય અને સુતરના વસ્ત્રો આપે છે. ચર્મના વસ્ત્રો પણ આપે છે. તૃણના, રલ્લક અને કંબળ (ઉનના વસ્ત્રો) પણ આપે છે. એ પ્રમાણે વસ્ત્રના ભેદો જુદા જુદા દેશમાં જુદા જુદા હોય છે. તેવા બધી જાતનાં વસ્ત્રો આપે છે. તે વસ્ત્રો અનેક પ્રકારના વર્ણવાળા, સુકોમળ,

ઇત્યાદયો વસ્ત્રભેદા દેશે દેશે ભવંતિ યે ।
 નાનાવર્ણા મ્નદીયાંસો મનશ્ચક્ષુર્વપુઃ સુખાઃ ॥૧૦૦॥
 દુમાસ્તે તાદૃશૈર્વસ્ત્રૈઃ કમ્પ્રૈઃ સ્ત્રીપુરુષોચિતૈઃ ।
 સ્વભાવતઃ સમુદ્ભૂતૈઃ પ્રીણયંતિ તદર્થિનઃ ॥૧૦૧॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ॥

એવમેતે દશવિધાઃ કલ્પવૃક્ષાઃ સ્વભાવતઃ ।
 યથોક્તરૂપા જાયંતે તાદૃક્કાલાનુભાવતઃ ॥૧૦૨॥

તથોક્તં જીવાભિગમસૂત્રે ‘તહેવ તે મત્તંગાવિ દુમગણા અણેગબહુવીસસાપરિણયાએ મજ્જવિહીએ
 ઉવવેયા ફલેહિં પુણ્ણા વીસંદંતીત્યાદિ’

એતન્નામસંગ્રહશ્ચૈવં

મત્ત ૧ ભૃત ૨ ત્રુટિતાંગા ૩ દીપશિખા ૪ જ્યોતિરંગ ૫ ચિત્રાંગાઃ ।

ચિત્રરસા ૭ મણ્યંગા ૮ ગેહાકારા ૯ અનગ્નાશ્ચ ૧૦ ॥૧૦૩॥

એતે ચ વનસ્પતય ઇતિ જ્ઞાયંતે,

તથોક્તં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તૌ “અથાત્ર વૃક્ષાધિકારાત્કલ્પદ્રુમસ્વરૂપમાહે” તિ ।

આચારાંગલોકસારાધ્યયનનિર્યુક્તિવૃત્તાવપ્યુક્તં-સચિતો દ્વિપદશ્ચતુષ્પદોઽપદશ્ચેતિ, દ્વિપદેષુ જિનઃ,

મન, ચક્ષુ અને શરીરને સુખ આપનારા હોય છે. તેવા સ્ત્રીપુરુષને ઉચિત સુંદર અને સ્વભાવે જ
 ઉત્પન્ન થયેલા વસ્ત્રો આપીને તેના અર્થી યુગલિકોને પ્રસન્ન કરે છે.૯૮-૧૦૧.

એ પ્રમાણે દશે પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો તેવા પ્રકારના કાળના અનુભાવથી યથોક્ત સ્વરૂપવાળા સ્વભાવથી
 હોય છે.૧૦૨.

શ્રીજીવાભિગમસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘તે જ પ્રમાણે તે મત્તંગાદિવૃક્ષગણ અનેક પ્રકારના સ્વાભાવિક
 પરિણામે પરિણમેલા, મઘાદિક વસ્તુઓથી ભરેલા-ઉપયુક્ત એવા ઇળાદિથી પૂર્ણ હોય છે.

એનાં નામ આ પ્રમાણે-મત્તંગ, ભૃતાંગ, ત્રુટિતાંગ, દીપશિખાંગ, જ્યોતિરંગ, ચિત્રાંગ, ચિત્રરસાંગ,
 મણ્યંગ, ગેહાકાર અને અનગ્ન.૧૦૩.

આ બધા વનસ્પતિકાય સમજવા.

શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-અહીં વૃક્ષનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી કલ્પવૃક્ષોનું સ્વરૂપ
 પણ કહ્યું છે.’

આચારાંગસૂત્રના લોકસાર અધ્યયનની નિર્યુક્તિની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે-

ચતુષ્પદેષુ સિંહાદિઃ, અપદેષુ કલ્પવૃક્ષ ઇતિ ।

તસ્મિન્નવસરે ચ સ્યુ-ર્મનુષ્યા યુગ્મધર્મિણઃ ।

સુરૂપાઃ સુભગા દક્ષા ન્યક્ષલક્ષણલક્ષિતાઃ ॥૧૦૪॥

સ્વર્ણકચ્છપસંસ્થાન-મૃદુરક્તતલક્રમાઃ ।

પુરાદ્રિમકરાબ્ધીંદુ-મુખ્યરેખાંકિતાંઘ્રયઃ ॥૧૦૫॥

સંહતર્જુક્રમવૃદ્ધ-ચરણાંગુલિમંજુલાઃ ।

તામ્રોન્નતતનુસ્નિગ્ધ-સન્નરૂપા ગુપ્તગુલ્ફકાઃ ॥૧૦૬॥

મૃદુવૃક્તક્રમસ્થૂલ-જંઘા નિગૂઢજાનવઃ ।

હસ્તિહસ્તોરવો જાત્ય-તુરંગગુપ્તગુહ્યાકાઃ ॥૧૦૭॥

જાત્યાશ્વવદ્બહિર્મૂત્રા-દ્યુપલેપવિવર્જિતાઃ ।

કંઠીરવકટીરાઃ સ-દ્વઞ્રમધ્યા ઝષોદરાઃ ॥૧૦૮॥

સ્ફુરત્તરંગસુભગ-ત્રિવલીલલિતોદરાઃ ।

નિમ્નપ્રદક્ષિણાવર્ત-ગંગાવર્ત્તાભિનાભયઃ ॥૧૦૯॥

મૃદુસ્નિગ્ધતનુશ્યામ-રોમરાજીવિરાજિતાઃ ।

મંજુમાનોપેતપાર્શ્વા અનાલક્ષ્યકરંડકાઃ ॥૧૧૦॥

‘સચિત્ત ત્રણ પ્રકારના - દ્વિપદ, ચતુષ્પદ ને અપદ-દ્વિપદમાં જિનેશ્વરો, ચતુષ્પદમાં સિંહાદિ તિર્યચો અને અપદમાં કલ્પવૃક્ષો સમજવા.

તે સમયે-પહેલા આરામાં મનુષ્યો યુગ્મધર્મી હોય છે. તેમાં પુરુષો સુરૂપ, સુભગ, દક્ષ, સમગ્ર લક્ષણોથી યુક્ત, સોનાના કાચબાના સંસ્થાનવાળા, મૃદુ તેમજ રક્ત પગના પંજાવાળા; નગર, પર્વત, મકર, સમુદ્ર અને ચંદ્રમા વિગેરે મુખ્ય રેખાઓથી અંકિત ચરણ (પગ) વાળા; મળેલી, સરલ અને અનુક્રમે વધતી પગની આંગળીઓથી શોભતા; લાલ, ઉન્નત, પાતળા ને સ્નિગ્ધ એવા સુંદર નખવાળા, ગુપ્ત ગુલ્ફ (ઘૂંટી) વાળા કોમલ, ગોળ અને કમશઃ સ્થૂળ એવી જાંઘવાળા, નિગૂઢ જાનુ (ઢીંચણ)વાળા, હસ્તિની, સુંઢ સમાન ઊરુવાળા, જાતિવંત અશ્વ જેવા ગુપ્ત ગુહ્યસ્થાનવાળા, જાતિવંત અશ્વની જેમ બહાર મૂત્રાદિના લેપ વિનાના, સિંહની જેવી કટીવાળા, વજ્રના જેવા મધ્યભાગવાળા અને મત્સ્યની જેવા ઉદરવાળા, તેમ જ સ્ફૂરાયમાન તરંગ જેવી સુંદર ત્રિવલીથી શોભતા ઉદરવાળા; ઊંડી ને પ્રદક્ષિણાવર્ત તેમ જ ગંગાના આવર્ત જેવી નાભિ (ડુંટી) વાળા; કોમળ, સ્નિગ્ધ, પાતળી અને શ્યામ રોમરાજીથી વિરાજિત, મનોહર અને પ્રમાણોપેત પાર્શ્વ (પડખા) વાળા, પાંસળીઓ ન દેખાય તેવી પીઠવાળા, વિસ્તીર્ણ, સુવર્ણની શિલા જેવા અને શ્રીવત્સના લાંછનયુક્ત વક્ષસ્થળવાળા; પુષ્ટ પ્રકોષ્ટક (પોંચાવાળા)

પૃથુસ્વર્ણશિલાકલ્પ-શ્રીવત્સાંકિતવક્ષસઃ ।
 પુષ્ટપ્રકોષ્ટકદ્રંગ-પરિઘોપમબાહવઃ ॥૧૧૧॥
 રક્તાબ્જમંજુલતલ-મણિબંધાઢ્યપાણયઃ ।
 સ્વસ્તિકાર્કેન્દુચક્રાદિ-રેખારાજિકરાંબુજાઃ ॥૧૧૨॥
 વૃષસ્કંધોત્તરસ્કંધા દધાનાઃ કંઠકંદલં ।
 ત્રિરેખં કંબુસદૃશં ચતુરંગુલમાત્રકં ॥૧૧૩॥
 વ્યાઘ્રવિસ્તીર્ણહનવો-ડવસ્થિતશ્મશ્રુરાજયઃ ।
 પક્વબિંબાભાધરોષ્ટા-સ્તદ્વિશ્રાંતસિતસ્મિતાઃ ॥૧૧૪॥
 કુંદપુષ્પોપમાર્ણવંડ-સ્થિરાચ્છિદ્રદાલયઃ ।
 સુરક્તરસનાઃ કોક-નદકોમલતાલવઃ ॥૧૧૫॥
 શુકચંચૂપમોતુંગ-સરલાયતનાસિકાઃ ।
 સ્મેરાબ્જત્રસ્તહરિણ-નેત્રજૈત્રોરુલોચનાઃ ॥૧૧૬॥
 આરોપિતધનુર્વક્ર-સલીલશ્યામલભ્રુવઃ ।
 પ્રમાણોપેતસુભગા-વ્યાહતશ્રવણેન્દ્રિયાઃ ॥૧૧૭॥
 પીનાદર્શતલાકાર-કપોલલલિતાનનાઃ ।
 ચંદ્રાર્દ્ધભાલાઃ નિર્લક્ષ્મ-કાર્તિકીંદુસમાનનાઃ ॥૧૧૮॥

અને કિલ્લાની પરિઘ (ભોગળ) જેવા બાહુવાળા તેમજ રક્તકમળ જેવા મંજુલ તળ અને મણિબંધ વડે યુક્ત હાથવાળા; સ્વસ્તિક, સૂર્ય, ચંદ્ર ને ચક્રાદિ રેખાવડે શોભતા કરકમળવાળા; વૃષભના સ્કંધ જેવા ઉન્નતસ્કંધવાળા; ત્રણ રેખાવાળા, શંખસદૃશ અને ચાર આંગળ પ્રમાણ કંઠને ધારણ કરનારા; વ્યાઘ્ર જેવી વિસ્તીર્ણ હનુ (હડપચી) વાળા, અવસ્થિત (વૃદ્ધિહાનિવિના) દાઢીમૂછવાળા, પાકેલ બિંબના ફલ જેવા લાલ હોઠવાળા અને તેમાં રહેલા ઉજ્જવળ સ્મિતવાળા; કુંદના પુષ્પની ઉપમાવાળા, અખંડ, સ્થિર અને અછિદ્ર એવા દાંતોવાળા, લાલ જિવ્હાવાળા, કોકનદ જેવા કોમળ તાલુવાળા; શુકની ચંચુ જેવી ઉતુંગ, સરલ અને વિસ્તૃત નાસિકાવાળા; વિકસ્વર કમળ અને ત્રાસ પામેલા હરણના નેત્રને પણ જીતે એવા લોચનવાળા; પણછ ચડાવેલા ધનુષ્યની જેવી વક્ર અને લીલાકરી શ્યામ ભમરવાળા; પ્રમાણોપેત, સુભગ અને અવ્યાહત શ્રવણેન્દ્રિયવાળા; પુષ્ટ અને આદર્શ (કાચ)ના તળીયા જેવા કપોળવડે શોભિત મુખવાળા; અર્ધચંદ્રસમાન ભાલ (કપાળ)વાળા; કલંક રહિત કાર્તિકમાસની પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન મુખવાળા; પાઘડીના શિખર રૂપ ઉદાર છત્રાકાર મસ્તકવાળા, દાડિમના પુષ્પ જેવી કાંઈક રક્ત, સ્વચ્છ ને મૃદુ કેશનાં મૂળવાળા; સ્નિગ્ધ, શ્યામ, સુગંધી અને કાંઈક વક્ર આવર્તયુક્ત કેશવાળા; મદોન્મત્ત

उष्णीषशिखरोदार-सच्छत्राकारमौलयः ।

दाडिमीपुष्परक्ताच्छ-मृदुकेशांतभूमयः ॥११९॥

स्निग्धश्यामसुगंधीष-द्वक्रस्वावर्तमूर्द्धजाः ।

मत्तद्विपેદ્રगतयो द्वात्रિंशल्लक्षणान्विताः ॥१२०॥

તાનિ ચૈવં-યૂપ ૧ સ્તૂપ ૨ ધ્વજ ૩ છત્ર ૪ કમંડલુ ૫ યવાં ૬ કુશાઃ ૭ ।
પતાકા ૮ કૂર્મ ૯ મકર ૧૦ મયૂર ૧૧ સુપ્રતિષ્ઠકાઃ ૧૨ ॥૧૨૧॥
મેદિની ૧૩ તોરણાં ૧૪ ભોધિ ૧૫મંદિરા ૧૬ દર્શ ૧૭ પર્વતાઃ ૧૮ ।
ગજો ૧૯ ક્ષ ૨૦. સિંહ ૨૧ કલશ ૨૨ રથ ૨૩ મત્સ્ય ૨૪ શુકા
૨૫ સ્તથા ॥૧૨૨॥

वरस्थाला २६ घ्रापद २७ श्रीदामा २८ भिषेक २९ चामराः ३० ।
वापी ३१ सौवस्तिक ३२ श्रेति द्वात्रिंशत्पुण्यशालिनां ॥१२३॥

तदा सर्वांगसुंदर्यः प्रशस्तस्त्रीगुणांचिताः ।

पुण्यनैपुण्यलावण्या भवंति महिला अपि ॥१२४॥

सुवर्णकूर्मसंस्थान-मृदुरक्ततलांह्रयः ।

सुश्लिष्टवृत्तसरल-क्रमदीर्घागुलिव्रजाः ॥१२५॥

હસ્તિ જેવી ગતિવાળા અને બત્રીશ લક્ષણવાળા હોય છે. ૧૦૪-૧૨૦.

બત્રીશ લક્ષણો આ પ્રમાણે-૧ યૂપ, ૨ સ્તૂપ, ૩ ધ્વજ, ૪ છત્ર, ૫ કમંડળ, ૬ યવ, ૭ અંકુશ, ૮ પતાકા, ૯ કૂર્મ, ૧૦ મકર, ૧૧ મયૂર, ૧૨ સુપ્રતિષ્ઠક, ૧૩ પૃથ્વી, ૧૪ તોરણ, ૧૫ સમુદ્ર, ૧૬ મંદિર, ૧૭ આદર્શ, ૧૮ પર્વત, ૧૯ ગજ, ૨૦ વૃષભ, ૨૧ સિંહ, ૨૨ કળશ, ૨૩ રથ, ૨૪ મત્સ્ય, ૨૫ શુક, ૨૬ શ્રેષ્ઠથાળ, ૨૭ અષ્ટાપદ, ૨૮ શ્રીદામ^૧, ૨૯ અભિષેક^૨, ૩૦ ચામર, ૩૧ વાવ ને ૩૨ સ્વસ્તિક-પુણ્યશાળીના શરીર ઉપર આ ૩૨ લક્ષણો-ચિહ્નો હોય છે. ૧૨૧-૧૨૩.

તે કાળે સ્ત્રીઓ પણ સર્વાંગ સુંદર, પ્રશસ્ત એવા સ્ત્રીજાતિના ગુણોથી યુક્ત અને પવિત્ર એવી નિપુણતા અને લાવણ્યવાળી હોય છે. ૧૨૪.

તેના શરીરનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે-સુવર્ણના કાચબાની પીઠ જેવા, મૃદુ અને રક્તવર્ણના પગના પંજાવાળી; સારી રીતે મળેલી, સરલ, ગોળ અને કમથી વધતી આંગળાઓવાળી; સ્વચ્છ, ઉન્નત અને

૧ પુષ્યમાળા. ૨ અભિષેક કરાતી લક્ષ્મી.

તલિનાનુન્નતાન્ રક્તાન્ દધત્યઃ પાદયોર્નિલાન્ ।
 દશદિક્પતિદેવીના-માતાન્ મૌલિમળીનિવ ॥૧૨૬॥
 યાસાં વૃત્તક્રમસ્થૂલ-મૃદુજંઘાપરાજિતાઃ ।
 વસંતિ વિપિનેઽદ્યાપિ હરિણ્યો લજ્જિતા ઇવ ॥૧૨૭॥
 જિતા વૃત્તાઽરોમપીન-મૃદુગૌરૈર્યદૂરુભિઃ ।
 કદર્યોતર્દધુઃ શૂન્ય-ભાવં વ્રીઢાતુરા ઇવ ॥૧૨૮॥
 સામુદ્રસંપુટ ઇવ શિલ્પસંધિર્ન દ્રશ્યતે ।
 યાસાં જાનુર્ભૃશં ગૂઢઃ કૃપણસ્યેવ સેવધિઃ ॥૧૨૯॥
 નિતંબબિંબં પૃથુ યા દધતે પીનવર્તુલં ।
 જંગમં ત્રિજગજ્જિઘ્નોઃ સ્મરસ્યેવ સુદર્શનં ॥૧૩૦॥
 વદનદ્વિગુણાયામં મૃદુલં માંસલં ઘનં ।
 વિભાતિ જઘનં યાસાં સ્વઃસરિત્પુલિનોપમં ॥૧૩૧॥

યતો લક્ષણોપેતસ્ત્રીણાં જઘનં મુખાયામાદ્ દ્વિગુણવિસ્તારં ભવતીતિ ।

કટી પટીયસી યાસાં કંઠીરવવિજિત્વરી ।
 નાભિઃ સૌંદર્યસર્વસ્વ-ભૂમભૂમિગૃહોપમા ॥૧૩૨॥

રક્ત પાદાંગુળીઓના નખને ધારણ કરતી તેમજ દશદિગ્પાળની દેવીઓના મસ્તકપર રાખેલ મણિ જેવા નખવાળી; જેમની ગોળ, કમથી સ્થૂળ થતી અને સુકોમળ એવી જંઘા (પીંડી)થી પરાજિત થયેલી મૃગલીઓ જાણે લજ્જા પામી હોય, તેમ હજૂ પણ જંગલમાં વસે છે; તેમ જ જેના ગોળ, રોમ વિનાના પુષ્ટ, કોમળ અને ઉજ્જવળ એવા ઊરુવડે જતાયેલી કેળો લજ્જાતુર થઈને હૃદયમાં શૂન્ય ભાવને ધારણ કરે છે. ડાબડાના સંપુટ જેવા મળેલા સંઘાવાળા જેના અતિગુપ્ત જાનુ (ઢીંચણ) કૃપણની લક્ષ્મીની જેમ જોવામાં આવતા નથી; ૧૨૫-૧૨૯.

વિસ્તારવાળા, પુષ્ટ અને ગોળ એવા નિતંબના બિંબને ધારણ કરનારી કે જે નિતંબ જાણે ત્રણ જગતને જીતનાર કામદેવનું જંગમ સુદર્શનચક્ર હોય તેવું દેખાય છે; વદનથી ભમણા વિસ્તારવાળા, સુંવાળા, માંસલ અને ઘન એવા જઘનને ધારણ કરનારી કે જે જઘન દેવનદી (ગંગાના) પુલિન જેવું દેખાય છે; (લક્ષણોપેત સ્ત્રીનું જઘન વદન કરતાં ભમણા વિસ્તારવાળું હોય છે.) ૧૩૦-૧૩૧.

જેની કટી સિંહની કટીને જીતે એવી સુંદર હોય છે; નાભિ સૌંદર્યસર્વસ્વને છુપાવવા માટે કરેલા ભૂમિગૃહ જેવી હોય છે; તેનું ઉદર એટલું કૃશ હોય છે, કે જે સ્પષ્ટ દેખાતું પણ નથી, પરંતુ ત્રિવલીના

પ્રક્ષીણમુદરં યાસાં ન સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યતે ।
 કિંતુ ત્રિવલ્યાદ્યાધેયા-નુપપત્યા પ્રતીયતે ॥૧૩૩॥
 યાસામતિકૃશો મધ્ય-દેશો ભંગભયાદિવ ।
 ત્રિવલીદંભતઃ સ્વર્ણસૂત્રત્રયદ્ઢીકૃતઃ ॥૧૩૪॥

યદ્વા - પુરો રોમાવલી ચારુ-ર્યાસાં પશ્ચાત્તુ વેણિયુક્ ।
 શંકે ભંગભિયા મધ્યો દત્તાયઃપટ્ટિકાદ્વયઃ ॥૧૩૫॥
 રોમાવલી કુંડલિની યાસાં નાભિબિલોદ્રતા ।
 રાગોરુગરલગ્રસ્તં ન કૈષાં કુરુતે મનઃ ॥૧૩૬॥
 તનુસ્નિગ્ધશ્યામરોમ-તરંગોચ્ચૈઃ પ્રસર્પતિ ।
 યાસાં નાભિહૃદોદ્ભૂતા રોમરાજીતરંગિણી ॥૧૩૭॥
 યાસામુરોજૌ રાજેતે પીનવૃત્તદ્ઢોન્નતૌ ।
 મનઃસ્થયો રત્યનંગ-વેશ્મનોઃ કલશાવિવ ॥૧૩૮॥
 કુચૌ સચૂચુકૌ યાસાં નીલાબ્જપિહિતાનૌ ।
 મનઃસ્મરગૃહદ્વાર-માંગલ્યકલશાવિવ ॥૧૩૯॥
 સ્થાતું યત્કુચયોરંત-રક્ષમા ચારુવૃત્તયોઃ ।
 ગુણાન્વિતાપિ સચ્છિદ્રા મુક્તામ્ણ્ લંબતે બહિઃ ॥૧૪૦॥

દેખાવ દ્વારા તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે, તેના શરીરનો મધ્યભાગ એટલો કૃશ હોય છે કે જેના ભાંગી જવાના ભયથી તેને ત્રિવલીરૂપી સોનાના ત્રણ દોરા વડે દૃઢ કરેલો છે, (બાંધી લેવામાં આવેલ છે.) અથવા તો ભંગના ભયથી આગળના ભાગમાં રોમાવળીથી અને પાછલા ભાગમાં લાંબી વેણીથી જાણે લોઢાની બે પાટીના બંધવડે બાંધી લીધેલ હોય, તેવા જણાય છે; વળી નાભિરૂપી બિલમાંથી નીકળેલી રોમાવલી રૂપી સાપણ એવી છે, જે રાગરૂપી તીવ્ર વિષથી દરેકના મનને વ્યાપ્ત કરે છે. ૧૩૨-૧૩૬.

નાભિરૂપી દ્રહમાંથી નીકળેલી રોમરાજીરૂપી નદી પાતળા, સ્નિગ્ધ અને શ્યામ એવા ઉંચા ઉછલતા રોમરૂપી તરંગોવડે વિસ્તાર પામેલી છે; જેના ઉરોજ (સ્તન) પુષ્ટ, ગોળ, મજબૂત અને ઊંચા, મનમાં રહેલા અનંગ ને રતિના મંદિર ઉપરના બે કળશ જેવા શોભે છે; ડીંટડીવાળા તે બંને સ્તનો નીલ કમળ વડે ઢંકાયેલા મુખવાળા અને કામદેવના ઘરના દ્વારપાસે સ્થાપેલા બે મંગળ કળશ જેવા શોભે છે; તે સુંદર ને ગોળ એવા બે સ્તનના મધ્યમાં રહેવા માટે અસમર્થ થવાથી દોરાવાળી અને છિદ્રવાળી એવી મોતીની માળા પણ બહાર લટક્યા કરે છે. કમલિની સરખા કોમળ બે બાહુ છે અને હાથ (પંજા)

મૃણાલિકામૃદૂ બાહૂ કરૌ યાસાં કજોપમૌ ।
 મૃદુરક્તતલૌ સૂર્ય-ચંદ્રચક્રાદિચિહ્નિતૌ ॥૧૪૧॥
 સરલાભિઃ સુવૃત્તાભિઃ સ્નિગ્ધારુણનખાંશુભિઃ ।
 અંગુલીભિઃ કરૌ યાસાં રાજતઃ સ્મરતૂણવત્ ॥૧૪૨॥
 ત્રિલોકોત્તરસૌભાગ્ય-વ્યંજિરેખાત્રયાંકિતઃ ।
 કંઠો યાસાં વિભાતિ સ્મ ચતુરંગુલસંમિતઃ ॥૧૪૩॥
 યાસાં હનુરનૂનશ્રીઃ શોભતે ભાસુરદ્યુતિઃ ।
 સ્વૈરં વિલસતો રત્ય-નંગયોરિવ દર્પણઃ ॥૧૪૪॥
 અધરૌષ્ઠપુટં યાસાં ક્લૃપ્તં રાગરસૈરિવ ।
 વિરક્તાનપિ યદ્રક્તાન્ કુરુતે ચિંતનાદપિ ॥૧૪૫॥
 ઈષદ્રક્તં સુરક્તેન નીરસં સરસેન ચ ।
 સ્યાદ્દોષ્ટેન સસ્પર્દ્ધં પ્રવાલં સાર્થકાભિઘં ॥૧૪૬॥
 રક્તત્વં નીરસે રત્ને માધુર્યં પાંદુરેડમૃતે ।
 સ્થાને દ્વયોસ્તયોર્યોગા-દ્દોષ્ટસ્તદ્દ્વયાધિકઃ ॥૧૪૭॥
 અંતુર્મુખં દંતપંક્તિર્યાસામવિરલા સમા ।
 માણિક્યસંપુટ-ચ્ચસ્તા મુક્તાલિરિવ રાજતે ॥૧૪૮॥

કમળ જેવા તથા તેના હાથના તળીયા કોમળ, રાતા અને સૂર્ય, ચંદ્ર તથા ચક્રાદિના ચિહ્નો વડે સુશોભિત છે; ૧૩૭-૧૪૧.

સરલ, ગોળાકાર, સ્નિગ્ધ અને લાલ નખની કાંતિ વડે શોભતી એવી આંગળીઓ વડે કામદેવના ભાથાની જેવા બે હાથ શોભી રહ્યા છે; ત્રણ લોકમાં અપૂર્વ સૌભાગ્યને બતાવતી એવી ત્રણ રેખાવડે ચિહ્નિત અને ચાર આંગળના પ્રમાણવાળો જેનો કંઠ શોભી રહ્યો છે; જેની હડપચી પૂર્ણ શોભાવાળી અને ઝળહળતી કાંતિવાળી તેમજ સ્વેચ્છાએ વિચરતા એવા રતિ અને કામદેવનાં દર્પણ સમાન શોભે છે; જેના અધરૌષ્ઠપુટ (બે હોઠ) એવા રંગવડે રંગાયેલા છે, કે જે ચિંતવવા માત્રથી પણ વિરક્તજનોને રાગવાળા બનાવે છે; અત્યંત રક્ત અને રસ સહિત એવા તેનાં ઓષ્ઠની સાથે કાંઈક રાતું અને નીરસ સ્પર્ધા કરનારા પ્રવાળનું નામ સાર્થક છે; નીરસ એવા રત્નમાં રક્તત્વમાત્ર છે અને પાંદુર (ઉજ્જવળ) એવા અમૃતમાં મધુરતા માત્ર છે, ઓષ્ઠોમાં તે બંનેનો સંયોગ-રક્તતા ને મધુરતારૂપે હોવાથી તે બંનેથી ઓષ્ઠ અધિક છે; જેના મુખમાં અવિરલ (વચ્ચે માર્ગ વિનાની) અને સમ (સરખી) એવી દાંતની

યાસાં રક્તોઽધરો રાગં જનયત્યુચિતં હિ તત્ ।
 રાગં મુક્તોપમા દંતાવલી સૂતે તદદ્ભુતં ॥૧૪૧॥
 શોભતે રસના યાસાં કમલચ્છદકોમલા ।
 સુખશય્યેવ ભારત્યા જાગ્રત્યા મુખમંદિરે ॥૧૫૦॥
 દોર્ધોન્નતાતિસરલા યાસાં નાસા વિરાજતે ।
 કલિકા દીપકસ્યેવ શ્રિયાં ક્રીડાગૃહે મુખે ॥૧૫૧॥
 તીક્ષ્ણાગ્રે વિપુલે શ્યામ-તારકે ચ યદીક્ષણે ।
 અંતર્નિવિષ્ટભ્રમરે ભાતઃ પદ્મે ઇવ સ્મિતે ॥૧૫૨॥
 અક્ષિભિઃ સુભગૈર્યાસાં હતસૌંદર્યસંપદઃ ।
 ઉદ્ઘાટપક્ષમારરય-સ્તસ્થુઃ સ્વઃસુદૃશાં દૃશઃ ॥૧૫૩॥
 વિલાસચટુલે યાસાં કર્ણોપાંતપ્રસર્પિણી ।
 નેત્રે સાંજનલક્ષ્મીકે ભાતઃ પ્રાસ્તાંજને અપિ ॥૧૫૪॥
 યાસુ કામાસ્ત્રશાલાસુ લંબિતે ધનુષી ઇવ ।
 ભુવૌ સદા સહસ્થાયિ-ચક્ષુર્બાણે વિરાજતઃ ॥૧૫૫॥
 ચક્ષુઃકાસારયોર્યાસાં શૃંગારરસપૂર્ણયોઃ ।
 કટાક્ષા વીચય ઇવા-ભાંતિ કામાનિલોત્થિતાઃ ॥૧૫૬॥

શ્રેણિ માણિક્યના સંપુટમાં રાખેલી મોતીની શ્રેણિ જેવી શોભે છે; જેના રક્ત એવા અધર રાગને (રંગને) ઉત્પન્ન કરે છે, તે તો ઉચિત છે પણ તે રાગ મોતીની ઉપમાવાળી શ્વેત દાંતોની શ્રેણિ ઉત્પન્ન કરે છે તે આશ્ચર્યકારી છે; ૧૪૨-૧૪૯.

તેના મુખરૂપી મંદિરમાં જાણે જાગતી ભારતીની સુખશય્યા હોય, તેવી તેમ જ કમગપત્ર જેવી કોમળ જીભ શોભે છે. દીર્ઘ, ઉન્નત, અને અતિ સરલ એવી નાસિકા દીપની કલિકા જેવી લક્ષ્મીના ક્રીડાગૃહ જેવા મુખની ઉપર શોભે છે; તીક્ષ્ણ અગ્રભાગ (છેડા)વાળા અને વિપુલ (વિસ્તૃત) એવા તેના નેત્રમાં રહેલી બે કાળી કીકીઓ કમળમાં રહેલા ભ્રમર જેવી શોભે છે. તેની અતિ સુભગ (સૌભાગ્યશાળી) એવી આંખો વડે જેની સૌંદર્ય સંપદા હણાઈ ગઈ છે એવી દેવાંગનાઓની દૃષ્ટિ ઉઘાડી જ રહી ગઈ છે. (બંધ જ નથી થતી) મટકું પણ મારી શકતી નથી. વળી વિલાસવાળા અને કર્ણ પર્યંત પહોંચેલા (લાંબા). અંજનની શોભાવાળા તેના નેત્રો અંજન કર્યા વિના પણ શોભે છે. કામદેવની શસ્ત્રશાળારૂપ જેમની ધનુષ્યના જેવી લાંબાં બે ભવાં (ભમરો) નિરંતર સાથે રહેલા ચક્ષુરૂપ બાણોથી શોભી રહેલ

ભૂષણાલંકૃતે યાસાં શ્રવણે દીર્ઘવર્તુલે ।
 દોલાવિલાસં વિભૃતઃ ક્રીડતો રત્યનંગયોઃ ॥૧૫૭॥
 સુવર્ણશાલિનોર્મુક્તા-મયયોશ્ચારુવૃત્તયોઃ ।
 તુલ્યયોઃ શોભતે સંગો યત્કુંડલકપોલયોઃ ॥૧૫૮॥
 યદ્ગૌરગલ્લયોર્ભાતિ કુટિલાલકવલ્લયઃ ।
 પ્રસૂનેષોરિવ જય-પ્રશસ્ત્યક્ષરપંક્તયઃ ॥૧૫૯॥
 મલિનાંશવ્યપોહાય યોઽયમર્દ્ધીકૃતો વિદ્યુઃ ।
 યાસાં ભાલસ્થલં તેન નિર્મલેનેવ નિર્મિતં ॥૧૬૦॥
 યદાસ્યસુષમાકાંક્ષી મમજ્જાંભોનિદ્યૌ વિદ્યુઃ ।
 તથાપિ યોનિજાતસ્ય તસ્ય તાતસ્ય સા કુતઃ ॥૧૬૧॥
 કિંચિદાકુંચિતાઃ સ્નિઘ્ધા મૃદુલાઃ શ્યામલાંશવઃ ।
 યાસામત્યંતતનવઃ કેશા લેશા ઇવ શ્રિયાં ॥૧૬૨॥
 માનવા મૌલિતો વર્ણ્યા યદ્યપ્યંદ્રેસ્તુ નાકિનઃ ।
 તથાપ્યેતેઽતિપુણ્યત્વા-દેવત્વેન વિવક્ષિતાઃ ॥૧૬૩॥

છે. શૃંગારરસથી પૂર્ણ એવા ચક્ષુરૂપ સરોવરમાં કામરૂપ પવનથી ઉછળતા જાણે તરંગો હોય, તેમ તેણીના કટાક્ષો શોભે છે. ૧૫૦-૧૫૬.

ભૂષણોથી અલંકૃત અને દીર્ઘ તેમજ વર્તુલ (ગોળ) એવા તેના કર્ણો, કીડા કરતા રતિ અને અનંગના હીડોળા જેવા શોભે છે. સુવર્ણના મુક્તામય, ચારુ અને ગોળ એવા કુંડળયુગલનો તેની સમાન સ્થિતિવાળા કપોળ (ગાલ) સાથેનો સંયોગ શોભે છે. જેના ગૌર એવા ગલ્લ (કંઠના પાછલા ભાગ) ઉપર લોટતી કુટિલ એવી કેશની વલ્લીઓ કામદેવને પ્રસિદ્ધિ આપનારી જયપ્રશસ્તિની અક્ષર પંક્તિઓ જેવી શોભે છે.

મલિન ભાગને દૂર કરવા માટે અર્ધ કરેલા ચંદ્રમાની નિર્મળતાવડે જ નિર્માણ કરેલું હોય, તેવું તેનું ભાલસ્થળ શોભે છે. જેના મુખની શોભાને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેવી ઈચ્છાથી ચંદ્રમા સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે, તો પણ ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ એવા સમુદ્ર રૂપી તેના પિતા પાસે તે ક્યાંથી હોય ? કાંઈક વાંકા, સ્નિઘ્ધ, મૃદુલ, શ્યામ કાંતિવાળા અને અત્યંત પાતળા એવા તેના કેશ લક્ષ્મીના લેશ જેવા શોભે છે. ૧૫૭-૧૬૨.

મનુષ્યોનું વર્ણન મસ્તકથી કરવું અને દેવોનું ચરણથી કરવું એવો નિયમ છે. છતાં અતિપુણ્યશાળી હોવાથી યુગલિકોનું વર્ણન દેવોની રીતે ચરણથી કરવામાં આવ્યું છે. ૧૬૩.

સિદ્ધાંતેઽપ્યત એવૈષા-મનેનૈવ ક્રમેણ હિ ।
 આદિષ્ટં વર્ણનં પૂજ્યૈ-રિયં તદ્દિક્ પ્રદર્શિતા ॥૧૬૪॥
 એવં ચ તાઃ સુવદનાઃ સુકેશ્યઃ સ્યુઃ સુલોચનાઃ ।
 ચારુવક્ષોજજઘનાઃ સદાવસ્થિતયૌવનાઃ ॥૧૬૫॥
 સદ્રાજહંસગતયઃ કલકંઠીકલસ્વરાઃ ।
 સ્વર્ણચંપકચાર્વગ્યો દ્વાત્રિંશલ્લક્ષણાંચિતાઃ ॥૧૬૬॥

દ્વાત્રિંશલ્લક્ષણાનિ ચ જ્યોતિષ્કરંડવૃત્તૌ શ્રીમલયગિરિભિર્દર્શિતાનિ પૂર્વેક્તાન્યેવ, કિં ત્વજ
 જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રવૃત્તૌ મકરસ્થાને મકરધ્વજ દ્વિતિ દૃશ્યતે, તથા ચ તદગ્રંથઃ - મકરધ્વજઃ
 કામદેવસ્તત્સંસૂચકં સૂચનીયે સૂચકોપચારાલ્લક્ષણમિતિ, તચ્ચ સર્વકાલમવિધવત્વાદિસૂચકમિતિ।

સ્વભર્તુઃ કિંચિદૂનોચ્ચા ભાગ્યસૌભાગ્યભૂમયઃ ।
 સર્વેષામપ્યનુમતા દક્ષાલાપાઃ પ્રિયંવદાઃ ॥૧૬૭॥
 સુસ્થા ભાવિકશૃંગારાઃ સીમંતાદ્યુજ્જિતા અપિ ।
 મદમંથરગામિન્યો નિર્વિકારાશયા અપિ ॥૧૬૮॥

સિદ્ધાંતમાં પણ આ કમથી જ તેનું વર્ણન પૂજ્યપુરુષોએ કરેલું છે, તેથી અમે પણ તે દિશા બતાવેલ
 છે. ૧૬૪.

આ પ્રમાણે તે સ્ત્રીઓ સારા મુખવાળી, સારા કેશવાળી, સારા લોચનવાળી, સારા વક્ષોજ ને
 જઘનવાળી, સદા અવસ્થિત યૌવનવાળી, રાજહંસ સમાન ગતિવાળી, કોયલ જેવા મધુર સ્વરવાળી,
 સ્વર્ણ ને ચંપક સમાન મનોહર શરીરવાળી તથા બત્રીશ લક્ષણવાળી હોય છે. ૧૬૫-૧૬૬.

તેના બત્રીશ લક્ષણો જ્યોતિષ્કરંડવૃત્તિમાં શ્રીમલયગિરિ મહારાજે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જ કહેલા
 છે, પરંતુ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રની વૃત્તિમાં મકરને સ્થાને મકરધ્વજ દેખાય છે તે આ પ્રમાણે-મકરધ્વજ
 એટલે કામદેવ તેના સૂચક એટલે સૂચનીયને વિષે સૂચકનો ઉપચાર કરવાથી તેને ઓળખાવનાર લક્ષણ.
 તે સર્વકાળ અવિધવાપણું વિગેરેના સૂચક છે.

યુગલિક સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીથી કાંઈક ઓછી ઉંચી, ભાગ્ય ને સૌભાગ્યની ભૂમિ જેવી, સર્વને
 ગમે તેવી, દક્ષ આલાપવાળી, પ્રિય બોલનારી, સ્વાભાવિક સીમંતાદિ કેશની વ્યવસ્થા રહિત છતાં
 પણ સ્વાભાવિક શૃંગારથી શોભતી, નિર્વિકાર આશયવાળી છતાં પણ જાણે મદવડે મંદગતિવાળી હોય
 તેવી, સ્ત્રીજનને ઊચિત એવા સ્વાભાવિક લીલા વિગેરે દશ અલંકારવડે જાણે સારી રીતે શીખેલી

સ્વાભાવિકૈરલંકારૈ-ર્દશભિઃ સ્ત્રીજનોચિતૈઃ ।

સુશિક્ષિતા ઇવ સદા લીલાદિભિરલંકૃતાઃ ॥૧૬૧॥

તે ચામી-લીલા ૧ વિલાસો ૨ વિચ્છિત્તિ ૩બિબ્બોકઃ ૪ કિલકિંચિતં ૫ ।

મોટ્ટાયિતં ૬ કુટ્ટમિતં ૭ લલિતં ૮ વિહતં ૯ તથા ॥૧૬૧ A॥

વિભ્રમ ૧૦ શ્લેષ્યલંકારાઃ સ્ત્રીણાં સ્વાભાવિકા દશ ॥૧૬૧B॥

एतल्लक्षणानि चैवं काव्यानुशासनसूत्रे -

વાગ્વેષ્ણેષ્ટિતૈઃ પ્રિયસ્યાનુકૃતિર્લીલા ૧ સ્થાનાદીનાં વૈશિષ્ટ્યં વિલાસઃ ૨
ગ્રંથાંતરેડપ્યુક્તં-

સ્થાનાસનગમનાનાં હસ્તભૂનેત્રકર્મણાં ચૈવ ।

ઉત્પદ્યતે વિશેષો યઃ શિલ્પઃ સ તુ વિલાસઃ સ્યાત્ ॥૧૬૧C॥

ગર્વાદત્યાકલ્પન્યાસઃ શોભાકૃદ્વિચ્છિત્તિઃ ૩ ઇષ્ટેડવજ્ઞા વિબ્બોકઃ ૪ વાગંગભૂષણાનાં
વ્યત્યાસો વિભ્રમઃ ૫ સ્મિતહસિતરુદિતભયરોષગર્વદુઃખ-શ્રમાભિલાષસંકરઃ કિલકિંચિતં ૬
પ્રિયકથાદૌ તદ્વાવભાવનોત્યા ચેષ્ટા મોટ્ટાયિતં ૭ અધરાદિગ્રહા દુઃખેડપિ હર્ષઃ કુટ્ટમિતં ૮

હોય, તેમ સર્વદા અલંકૃત હોય છે. ૧૬૭-૧૬૯.

તે દશ પ્રકારના સ્વાભાવિક અલંકાર આ પ્રમાણે-૧ લીલા, ૨ વિલાસ, ૩ વિચ્છિત્તિ, ૪ બિબ્બોક, ૫ કિલકિંચિત, ૬ મોટ્ટાયિત, ૭, કુટ્ટમિત, ૮ લલિત ૯, વિહૃત તથા ૧૦ વિભ્રમ આ દશ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અલંકારો સમજવા.

એના લક્ષણ કાવ્યાનુશાસનસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહેલા છે-વાણી, વેષ અને ચેષ્ટાવડે ભત્તારનું અનુકરણ કરવું તે લીલા ૧, વિશિષ્ટ સ્થાનાદિ તે વિલાસ ૨.

ગ્રંથાંતરમાં પણ કહ્યું છે કે-‘સ્થાન, આસન ને ગમનની તથા હસ્ત, ભૂ ને નેત્રની જે વિશિષ્ટ એવી ચેષ્ટાવિશેષ થાય છે, તે વિલાસ કહેવાય છે.’ ૧૬૯.

ગર્વથી અલ્પ અને અકલ્પ એવો જે શોભા આપનાર ન્યાસ, તે વિચ્છિત્તિ. ૩, ઈષ્ટ છતાં અવજ્ઞા કરવી તે બિબ્બોક ૪, વાણીનો ને અંગભૂષણોનો જે વ્યત્યાસ કરવો તે વિભ્રમ. ૫, સ્મિત,, હસિત, રુદિત, ભય, રોષ, ગર્વ, દુઃખ, શ્રમ ને અભિલાષ એનો જે સંકરભાવ એકબીજામાં મળી જવો તે કિલકિંચિત ૬, પ્રિયની કથા વિગેરેમાં તે ભાવ ભાવવાથી ઉત્પન્ન થતી ચેષ્ટા તે મોટ્ટાયિત ૭, અધરાદિના ગ્રહણમાં-ચુંબનાદિમાં મહા દુઃખ થતાં પણ હર્ષ ધારણ કરવો તે કુટ્ટમિત. ૮, ક્રોમલ એવો જે અંગન્યાસ

મસૂળોડગન્યાસો લલિતં ૧ વ્યાજાદેઃ પ્રાપ્તકાલસ્યાપ્યવચનં વિહતં ૧૦.

એતેષાં દશાનાં સૂત્રાણાં સોદાહરણા વૃત્તયસ્તુ કાવ્યાનુશાસનટીકાયા અલંકારચૂડામણેરવસેયાઃ, એતચ્ચ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રેડપિ સૂચિતં તથાહિ-સંગયગયહસિય ભણિઅચિદ્વિઅવિલાસસંલા-વણિઅણજુત્તોવચારકુસલા ઇતિ

ન તૂદ્દિશ્યાન્યમર્ત્યાસ્તા વિકારં ભિન્નતે મનાક્ ।
 કાલસ્વભાવાદેવાલ્પ-વિકારા ન્યાયમાર્ગગાઃ ॥૧૭૦॥
 અનશ્યસ્તનીતિકામ-શાસ્ત્રા અપિ સ્વભાવતઃ ।
 યુક્તકામોપચારેષુ ચતુરાશ્ચતુરાશયાઃ ॥૧૭૧॥
 નયનોત્સવકારિણ્ય-શ્ચિત્રકૃત્પ્રિયદર્શનાઃ ।
 સાક્ષઆદપ્સરસઃ સ્વર્ગા-દવતીર્ણા ઇવ ક્ષિતિં ॥૧૭૨॥
 તત્પતિપ્રાગ્ભવાચીર્ણ-દાનાદિસુકૃતોદ્ભવૈઃ ।
 પચેલિમૈરિવ ફલૈ-જતિદ્દગ્રૂપસંપદઃ ॥૧૭૩॥
 તાસ્તાદૃશ્યસ્તદાનીં સ્યુઃ સ્ત્રિયઃ કાલસ્વભાવતઃ ।
 યુગ્મિન્યઃ પરિભોગાર્હા યુગ્મિનાં પુણ્યશાલિનાં ॥૧૭૪॥

તે લલિત ૯, કાંઈ કપટથી અવસરે પણ ન બોલવું તે વિહત. ૧૦,

એ દશ સૂત્રોના ઉદાહરણ સાથેની વૃત્તિ-વિસ્તાર કાવ્યાનુશાસનટીકામાંથી તેમ જ અલંકારચૂડામણિમાંથી જાણી લેવો. આ હકીકત શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં પણ સૂચવેલ છે, તે આ પ્રમાણે-‘સંગત, ગત, હસિત, ભણિત, વિષ્ટિત, ચેષ્ટિત, વિલાસ, સંલાપ, નિપુણ અને યુક્તોપચાર કરવામાં કુશળ હોય છે.’ ઈતિ.

તે યુગલિક સ્ત્રીઓ અન્ય પુરૂષોને જોઈને જરા પણ વિકારને પામતી નથી, કારણ કે કાળસ્વભાવથી જ તે કાળની સ્ત્રીઓ અલ્પવિકારવાળી અને ન્યાયમાર્ગે ચાલનારી હોય છે. ૧૭૦.

નીતિશાસ્ત્ર કે કામશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના પણ સ્વભાવે જ યોગ્ય એવા કામોપચારમાં ચતુર અને ચતુર (શુભ) આશયવાળી તે કાળની સ્ત્રીઓ હોય છે. વળી નેત્રને ઉત્સવ કરનાર, આશ્ચર્ય પમાડનાર, પ્રિયદર્શનવાળી અને સાક્ષાત્ અપ્સરાઓ જ દેવલોકમાંથી પૃથ્વી પર આવી હોય તેવી તે દેખાય છે. તેના પતિના પૂર્વભવે આચરેલા દાનાદિ સુકૃતોથી ઉદ્ભવેલા અતિપક્વ ફળોથી એવા પ્રકારની રૂપસંપદાને પામેલી હોય છે. તે સ્ત્રીઓ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણેના સ્વરૂપવાળી કાળસ્વભાવથી જ તે કાળે પુણ્યશાળી એવા યુગ્મીઓના ભોગને યોગ્ય હોય છે. ૧૭૧-૧૭૪.

સર્વેઽપિ પુંસ્ત્રીરૂપાસ્તે મનુષ્યાઃ શુભલક્ષણાઃ ।
 નાંદીસિંહક્રૌચહંસગંભીરમધુરસ્વરાઃ ॥૧૭૫॥
 આદ્યસંહનના આદ્ય-સંસ્થાનાઃ કાંતિશાલિનઃ ।
 દદ્રુકુષ્ઠકિલાસાદિ-ત્વગ્દોષરહિતાંગકાઃ ॥૧૭૬॥
 કપોતવત્પરિણતાહારાઃ કંકવયોગુદાઃ ।
 અલગ્નમલમૂત્રાદિ-લેપાપાનાસ્તુરંગવત્ ॥૧૭૭॥
 પૃષ્ઠકરંડકવાચ્યાનિ પૃષ્ઠવંશોન્નતાસ્થિશકલાનિ ।
 ષટ્પંચાશાં દ્વિશતીં દધતઃ ક્રોશત્રયોન્નતયઃ ॥૧૭૮॥ આર્યા ।
 પદ્મોત્પલાદિવચ્ચારુ-ગંધશ્વાસમુખાંબુજાઃ ।
 તનુક્રોધમાનમાયા-લોભદોષાઃ સ્વભાવતઃ ॥૧૭૯॥
 વિનીતા ભદ્રકાસ્ત્યક્ત-ભક્ષ્યભોજ્યાદિસંચયાઃ ।
 સંતોષિણો નિરૌત્સુક્યા માર્દવાર્જવશાલિનઃ ॥૧૮૦॥
 સત્યપિ સ્વર્ણરત્નાદૌ મમત્વાવેશવર્જિતાઃ ।
 પરસ્પરં ત્યક્તવૈર-કલહદ્રોહમત્સરાઃ ॥૧૮૧॥

સ્ત્રી અને પુરુષો સર્વે મનુષ્યો શુભ લક્ષણવાળા, નાંદી, સિંહ, ક્રૌંચ અને હંસની જેવા ગંભીર અને મધુર સ્વરવાળા હોય છે. વળી પ્રથમ સંહનનવાળા, પ્રથમ સંસ્થાનવાળા, કાંતિવાળા, ઘાઘર, કોઢ ને કિલાસાદિ ત્વચાના દોષથી રહિત, કપોત જેવા પરિણત આહારવાળા, કંકપક્ષી જેવી સંકુચિત ગુદાવાળા, અશ્વની જેમ મળમૂત્રાદિના લેપ વિનાની ગુદાવાળા, જેના પૃષ્ઠકરંડક તરીકે ઓળખાતા પૃષ્ઠવંશના ઉન્નત એવા અસ્થિના વિભાગો ૨૫૬ની સંખ્યામાં હોય છે અને ત્રણ ગાઉના શરીરવાળા હોય છે. ૧૭૫-૧૭૮.

જેમના મુખનો શ્વાસ પદ્મ અને ઉત્પલ (કમળ) જેવો સુગંધી યુક્ત હોય છે, સ્વભાવથી જ તેઓનાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ કષાયો અલ્પ હોય છે. વિનીત, ભદ્રક, ભક્ષ્ય અને ભોગ્ય પદાર્થોના સંચય વિનાના, સંતોષી, ઉત્સુક્તા વિનાના, મૃદુતા અને સરલતાવાળા હોય છે. ૧૭૯-૧૮૦.

સુવર્ણ રત્નાદિ હોવા છતાં પણ તેની ઉપર મમતાના આવેશ વિનાના હોય છે, અને પરસ્પર વૈર, કલહ, દ્રોહ અને મત્સર રહિત હોય છે. ૧૮૧.

અશ્વમાતંગકરભ-વૃષભાદિષુ સત્સ્વપિ ।
 તદ્ભોગવિમુખાઃ પાદ-વિહારાઃ સ્વૈરચારિણઃ ॥૧૮૨॥
 ગોમહિષ્યેડકાજાસુ સુવ્રતાસુ સતીષ્વપિ ।
 તદંગીકારતદ્દોહ-તદ્ગુધાસ્વાદવર્જિતાઃ ॥૧૮૩॥
 યક્ષભૂતપિશાચાદિ-ગ્રહમારિવિવર્જિતાઃ ।
 કાસશ્વાસજ્વરાદ્યર્તિ-વ્યાધિવ્યસનવંચિતાઃ ॥૧૮૪॥
 કૃષિસેવાવણિજ્યાદિવૃત્તિક્લેશપરિચ્યુતાઃ ।
 વાંછામાત્રપ્રાપ્તકામા નિશ્ચિંતાઃ સુખમાસતે ॥૧૮૫॥
 ભૂપાલયુવરાજેભ્ય-શ્રેષ્ઠિસૈન્યાધિપાદિભિઃ ।
 નાયકૈ રહિતાસ્તુલ્યાઃ સ્યુઃ સર્વેઽપ્યહમિંદ્રકાઃ ॥૧૮૬॥
 એકાદશભિઃ કુલકં ।
 તદા ન કોઽપિ કસ્યાપિ દાસઃ પ્રેષ્યશ્ચ કર્મકૃત્ ।
 ભાગિકો ભૃતકઃ શિષ્ય આભિયોગ્યોઽજ્ઞિતા હિ તે ॥૧૮૭॥

તે કાળે અશ્વ, ગજ, ઊંટ અને વૃષભાદિ હોય છે છતાં યુગલિકો તેનો ઉપભોગ કરતા નથી. તેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક પગે જ ચાલે છે. ૧૮૨.

ગાય, ભેંસ, બકરી ને ઘેટી વિગેરે દૂધવાળા જાનવર સારા હોવા છતાં તેને અંગીકાર કરતા નથી અને તેને દોહતા નથી. તેમ જ તેના દૂધનો સ્વાદ પણ લેતા નથી. ૧૮૩.

યક્ષ, ભૂત, પિશાચ વિગેરેના ઉપદ્રવથી તેમજ ગ્રહપીડા અને મારી (મરકી)થી વર્જિત હોય છે. કાસ, શ્વાસ, જ્વર વિગેરે વ્યાધિથી અને પીડાથી વિરહિત હોય છે. ૧૮૪.

તેમને ખેતી, સેવા, વ્યાપાર વિગેરે દ્વારા આજીવિકા ચલાવવાનો કલેશ હોતો નથી. વાંચ્છા કરવામાત્રથી જ ઈચ્છિત પ્રાપ્ત થતું હોવાથી નિશ્ચિંતપણે સુખમાં રહે છે. ૧૮૫.

રાજા, યુવરાજ, શેઠ, ધનવાન, સેનાપતિ વિગેરેના વ્યવહારથી રહિત હોય છે. તેમજ નાયક રહિત, સર્વ સમાનભાવવાળા ને સર્વ અહમિંદ્ર હોય છે. ૧૮૬.

તે કાળે કોઈ કોઈનો દાસ, પ્રેષ્ય કે કર્મકર હોતો નથી, તેમજ ભાગીદાર, નોકર, શિષ્ય કે આભિયોગિકપણું પણ હોતું નથી. ૧૮૭.

પ્રસૂપિતૃસ્વસૃષ્ણાતૃ-ભાર્યાપુત્રસ્નુષાદિષુ ।
 સ્વજનેષ્વપિ તે મર્ત્યા ન તીવ્રપ્રેમબંધનાઃ ॥૧૮૮॥
 તદા ગોધૂમશાલ્યાદ્યા ભવંત્યૌષધયઃ સ્વયં ।
 સરસત્વાદ્ભુવો ભૂમ્ના સાંપ્રતીનતૃણાદિવત્ ॥૧૮૯॥
 આહારાયોપયુજ્યંતે ન તાસ્તેષાં નૃણાં પરં ।
 પૃથ્વીકલ્પદ્રુમફલ-પુષ્પાહારા હિ તે જનાઃ ॥૧૯૦॥
 શર્કરામોદકાદિશ્ચો-ઽપ્યનંતગુણમાધુરી ।
 ભૂમિર્ભવેત્તદા સ્નિગ્ધા પરિણામે હિતાવહા ॥૧૯૧॥
 નીરોગાણાં સુજાતીનાં પાલિતાનાં પ્રયત્નતઃ ।
 પુંડ્રેક્ષુચારિણીનાં ચ ગવાં લક્ષસ્ય યત્પયઃ ॥૧૯૨॥
 એકગવ્યાં સંક્રમિત-મર્દ્ધ્વાર્દ્ધ્વાદિવ્યવસ્થયા ।
 નિષ્પાદિતં તેન લક્ષ-દ્રવ્યવ્યયસમુદ્ભવં ॥૧૯૩॥
 દીપનીયં બૃહણીયં સર્વાંગીણપ્રમોદકૃત્ ।
 સુરભિ સ્વાદુ કલ્યાણ-ભોજ્યં યચ્ચક્રવર્તિનઃ ॥૧૯૪॥
 તતોઽપ્યધિકમાધુર્ય-સ્તુષ્ટિપુષ્ટ્યાદિકૃદ્રસઃ ।
 કલ્પદ્રુમાણાં તેષાં સ્યા-ત્પુષ્પેષુ ચ ફલેષુ ચ ॥૧૯૫॥
 ચતુર્ભિઃ કલાપકં ।

માતા, પિતા, બહેન, ભાઈ, ભાર્યા, પુત્ર, પુત્રવધૂ વિગેરે સ્વજનોમાં પણ તે યુગલિકો તીવ્ર પ્રેમબંધનવાળા હોતા નથી. ૧૮૮.

તે વર્તમાન કાલમાં જેમ ઘાસ વિગેરે સ્વયમેવ ઉગે છે, તેમ તે વખતની ભૂમિ રસાળ હોવાથી ઘઉં અને ચોખા વિગેરે ઘાન્યો સ્વયમેવ ઉગે છે. પણ તે ઘાન્યો તે કાળના મનુષ્યોને આહારના ઉપયોગમાં આવતા નથી. તેઓ તે પૃથ્વી, કલ્પવૃક્ષના ફળ અને પુષ્પાદિનો આહાર કરે છે. ૧૮૯-૧૯૦.

સાકરના મોદક કરતાં પણ અનંતગણી મધુર, સ્નિગ્ધ અને પરિણામે હિતકારક એવી તે વખતની ભૂમિ હોય છે. ૧૯૧.

નિરોગી, જાતિવંત, પ્રયત્નપૂર્વક પાળેલી, વિશિષ્ટ પ્રકારની શેરડીનો જ ચારો ચરાવેલી લાખ ગાયોનું દૂધ તેથી અર્ધસંખ્યાની ગાયને પીવડાવતાં એમ ક્રમે ક્રમે અર્ધ અર્ધને પીવડાવતાં, છેવટની એક ગાયના દૂધથી બનાવેલ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું, દીપનીય, બૃહણીય, સર્વ અંગમાં પ્રમોદ ઉત્પન્ન કરનાર સુગંધી, સ્વાદુ એવું ચકવર્તીનું જે કલ્યાણ ભોજન (ક્ષીર) હોય છે, તે કરતાં પણ અધિક તુષ્ટિપુષ્ટિ

તુવરીકળમાત્રેણ તેનાહારેણ તે જનાઃ ।
 અહોરાત્રત્રયં યાવ-ત્સુહિતાઃ સુખમાસતે ॥૧૧૬॥
 અથાહત્ય તમાહારં પ્રાસાદાકારશાલિષુ ।
 પ્રાગુક્તકલ્પવૃક્ષેસુ તે રમંતે યથાસુખં ॥૧૧૭॥
 યદા ચતુર્વિધાતોઘ-હૃદ્યનાદરસાર્થિનઃ ।
 તદા તે ત્રુટિતાંગારુખ્યા-નુપયાંતિ સુરદ્રુમાન્ ॥૧૧૮॥
 એવં ચ - વસ્ત્રમાલ્યવિભૂષાદ્યૈ-ર્યદા યૈર્યૈઃ પ્રયોજનં ।
 ઉપસર્પિંતિ તે લોકા-સ્તદા તાંસ્તાન્ સુરદ્રુમાન્ ॥૧૧૯॥
 તદાસ્તિ ન પુરગ્રામ-દુર્ગાપણગૃહાદિકં ।
 તતસ્તે સ્યુર્જના વૃક્ષ-વાસિનઃ સ્વૈરચારિણઃ ॥૨૦૦॥
 વીવાહયજનપ્રેત-કાર્યાદીનામભાવતઃ ।
 ન તેષાં કાર્યવૈયગ્ર્યં તેઽવ્યગ્રમનસઃ સદા ॥૨૦૧॥
 તદા પ્રમાર્જની નાસ્તિ ન ચ કશ્ચિત્પ્રમાર્જકઃ ।
 સ્વભાવાદ્ભૂઃ કચવર-પત્રસ્થાણુતૃણોઞ્જિતા ॥૨૦૨॥

વિગેરેને કરનારો એવો કલ્પવૃક્ષોના ફળમાં ને પુષ્પમાં રસ (સ્વાદ) હોય છે. ૧૯૨-૧૯૫.

તુવરના દાણા જેટલા તેના આહારથી તે કાળના યુગલિકો ત્રણ દિવસ સુધી આહારની ઈચ્છા વિના સુખ અને સ્વસ્થતાપૂર્વક રહે છે. ૧૯૬.

તે યુગલિકો, તે આહાર કરીને પ્રાસાદના આકારવાળા પૂર્વોક્ત કલ્પવૃક્ષમાં સુખપૂર્વક રમે છે. ૧૯૭.

જ્યારે તેઓને ચાર પ્રકારના વાજિંત્રોના સુંદર નાદને સાંભળવાની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે ત્રુટિતાંગ જાતિના કલ્પવૃક્ષો પાસે તેઓ જાય છે. ૧૯૮.

તેમ જ તેમને જ્યારે જ્યારે વસ્ત્ર, માળા, અલંકાર વિગેરેની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે તે તે વસ્તુને આપનાર કલ્પવૃક્ષો પાસે જાય છે. ૧૯૯.

તે કાળે નગર, ગામ, કીલ્લો, હાટ, ઘર વિગેરે હોતા નથી તેથી તે કાળના મનુષ્યો ઈચ્છા મુજબ ફરનાર અને વૃક્ષવાસી જ હોય છે. ૨૦૦.

વિવાહ, પૂજન, પ્રેતકાર્ય વિગેરે ન હોવાથી તેમને કોઈપણ કાર્યની વ્યગ્રતા હોતી નથી એટલે તેઓ નિરંતર અવ્યગ્રમનવાળા જ હોય છે. ૨૦૧.

તે કાળે સાવરણી હોતી નથી અને કોઈ સાફ કરનાર પણ હોતો નથી. સ્વભાવે જ જમીન કચરો, પત્ર, તૃણ કે વૃક્ષના ઠુંઠા રહિત જ હોય છે. ૨૦૨.

ભવંતિ દંશમશક-ચૂકાચંચટમત્કુળાઃ ।
 મક્ષિકાદ્યાશ્ચ ન તદા જંતવો દેહિદુઃખદાઃ ॥૨૦૩॥
 યે સિંહચિત્રકવ્યાઘ્ર-ભુજગાજગરાદયઃ ।
 કાલસ્વભાવતસ્તેઽપિ ન રૌદ્રા નાપિ હિંસકાઃ ॥૨૦૪॥
 એવં મૃગા વૃકાઃ શ્વાનઃ પક્ષિમાર્જારમૂષકાઃ ।
 મિથો વૈરોઽજ્ઞિતાઃ સર્વે ભદ્રકાઃ સ્યુરહિંસકાઃ ॥૨૦૫॥
 ન ખડ્ગાદીનિ શસ્ત્રાણિ નાગબાણાદયોઽપિ ન ।
 ન તત્પ્રયોગી સંગ્રામઃ કોઽપિ કસ્યાપિ નાશકૃત્ ॥૨૦૬॥

નાગબાણાદયશ્ચૈવં

નાગબાણસ્તમોબાણો વહ્નિબાણો મરુચ્છરઃ ।
 એવમન્યેઽપિ તે સ્વસ્વ-નામકાર્યપ્રસાધકાઃ ॥૨૦૭॥
 નેતયઃ સપ્ત નો મારિ-ર્જ્વરા નૈકાંતરાદયઃ ।
 તદા નાકાલમરણં ન દુર્ભિક્ષં ન વિહ્વરઃ ॥૨૦૮॥
 એવં ચ તે નિરાંતકા નિર્બાધા નિરુપદ્રવાઃ ।
 સુખાનિ ભુંજતે યાવ-જ્જીવં પ્રાચીનપુણ્યતઃ ॥૨૦૯॥

ડાંસ, મચ્છર, જુ, ચાંચડ, માંકણ, માખી વિગેરે શરીરને દુઃખ આપનાર જીવોની તે કાળે ઉત્પત્તિ હોતી નથી. ૨૦૩.

જે સિંહ, ચિત્તા, વ્યાઘ્ર, સર્પ, અજગર વિગેરે જીવો હોય છે, તે પણ કાળ સ્વભાવથી જ રૌદ્ર પરિણામી કે હિંસક હોતા નથી, તેમજ હરણ, વરૂ, કુતરા, પક્ષીઓ, બીલાડા, ઉંદર વિગેરે જીવો જાતિવૈર વિનાના, ભદ્રક અને અહિંસક હોય છે. ૨૦૪-૨૦૫.

ખડ્ગાદિ શસ્ત્રો અને નાગ વિગેરે અસ્ત્રો પણ હોતા નથી તેમજ એકબીજાનો નાશ કરનારા સંગ્રામ પણ હોતા નથી કે જેમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. ૨૦૬.

નાગબાણ વિગેરે આ પ્રમાણે-નાગબાણ, તમોબાણ, વહ્નિબાણ, વાયુબાણ. એ પ્રમાણે પોતપોતાના નામ પ્રમાણે કાર્યકરનાર અનેક પ્રકારના બાણો સમજવા. ૨૦૭.

સાત પ્રકારની ઈતિઓ, મારિ (મરકી), એકાંતરા વિગેરે જવરો હોતા નથી. અકાળ મરણ થતું નથી અને દુર્ભિક્ષ કે બીજા કોઈ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થતો નથી. એટલે તેઓ આતંક વિનાના, બાધા વિનાના, ઉપદ્રવ વિનાના હોય છે અને પૂર્વભવના પુણ્યથી યાવજીવ સુખને જ ભોગવે છે. ૨૦૮-૨૦૯.

તે ચ ષોઢા પદ્મગંધા ૧ મૃગગંધા ૨ સ્તથાઽમમાઃ ૩ ।

સહાશ્ચ ૪ તેજસ્તલિનઃ ૫ શનૈશ્ચારિણ ૬ ઇત્યપિ ॥૨૧૦॥

ઇમે જાતિવાચકાઃ શબ્દાઃ સંજ્ઞાશબ્દત્વેન રૂઢાઃ યથા પૂર્વમેકાકારાપિ મનુષ્યજાતિસ્તૃતીયારપ્રાંતે શ્રીઋષભદેવેન ઉગ્રભોગરાજન્યક્ષત્રિયભેદૈશ્ચતુર્થા કૃતા, તથાત્રાપ્યેવં ષડ્વિધા સા સ્વભાવત ઈવાસ્તીતિ જીવાભિગમવૃત્તૌ જંબૂપ્ર. વૃ. ચ. પંચમાંગષ્ટશતકસપ્તમોદેશકે તુ પદ્મસમગંધયઃ, મૃગમદગંધયઃ મમકારરહિતાઃ, તેજશ્ચ તલં ચ રૂપં યેષામસ્તીતિ તેજસ્તલિનઃ, સહિષ્ણાવઃ સમર્થાઃ, શનૈર્મદમુત્સુકત્વાભાવાચ્ચરંતીત્યેવંશીલા ઇત્યન્વર્થતા વ્યાખ્યાતાસ્તીતિ ।

આયુષઃ શ્રેષ્ઠગ્ણમાસ્યાં બદ્ધાગ્નિમભવાયુષઃ ।

તે યુગ્મમેકં સ્ત્રીપુંસ-રૂપં પ્રસુવતે જનાઃ ॥૨૧૧॥

અહોરાત્રાંસ્તદૈકોન-પંચાશતમમી જનાઃ ।

રક્ષંતિ તાવતા તૌ ચ સ્યાતાં સંપ્રાપ્તયૌવનૌ ॥૨૧૨॥

ઈષામેકોનપંચાશ-દિનાવધિ ચ પાલને ।

કેચિદેવં પૂર્વશાસ્ત્રે વ્યવસ્થાં કોવિદા વિદુઃ ॥૨૧૩॥

તે યુગલિકો છ પ્રકારના હોય છે તે આ પ્રમાણે ૧ પદ્મગંધી, ૨ મૃગગંધી, ૩ અમમ ૪ સહા, ૫ તજસ્તેલિન અને ૬ શનૈશ્ચારી (ધીમે ધીમે ચાલનારા.) ૨૧૦.

આ બધા જાતિવાચક શબ્દો સંજ્ઞાશબ્દથી રૂઢ છે. જેમ પૂર્વે મનુષ્યરૂપે એકાકારવાળા છતાં પણ ત્રીજા આરાના અંતે શ્રી ઋષભદેવે ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિય ભેદવડે ચાર પ્રકાર પાડ્યા તેમ અહીં પણ છ પ્રકારના તેઓ સ્વભાવથી જ છે એવું શ્રી જીવાભિગમની વૃત્તિમાં અને જંબૂદ્વીપપ્રજાપિત્ની વૃત્તિમાં કહેલ છે. પંચમાંગ (ભગવતી)ના છઠ્ઠા શતકના સાતમા ઉદ્દેશમાં ા પદ્મ સમાન ગંધવાળા, મૃગમદ (કસ્તૂરી) સમાન ગંધવાળા, મમકાર વિનાના, તેજવાળું તળ તેમજ રૂપ હોવાથી તેજસ્તલિન, સહિષ્ણુ એટલે સમર્થ અને શનૈઃ એટલે મંદપણે-ઉત્સુકતા રહિતપણે ચાલનારા-આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલા શબ્દોના યથાર્થ અર્થ કહેલા છે.

એ યુગલિકો જ્યારે છ માસ આયુષ્ય બાકી રહે ત્યારે આગલા ભવનું આયુષ્ય બાંધે છે અને એક યુગ્મ (સ્ત્રી-પુરુષ)ને જન્મ આપે છે. ૨૧૧.

તે વખતે તે યુગલિકો પ્રસવેલા યુગ્મને ૪૯ દિવસ પ્રતિપાલના કરે છે. એટલા દિવસમાં તે યૌવનને પ્રાપ્ત કરી લે છે. ૨૧૨.

આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસની પ્રતિપાલનામાં કેટલાક બુદ્ધિમાનો પૂર્વના શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા બતાવે છે. ૨૧૩.

તથાહિ- સુપ્તોત્તાનશયા લિહંતિ દિવસાન્ સ્વાંગુષ્ઠમાર્યાસ્તતઃ ।
કૌ રિંચંતિ પદૈસ્તતઃ કલગિરો યાંતિ સ્વલલ્લિસ્તતઃ ।
સ્થેયોભિશ્ચ તતઃ કલાગણભૃતસ્તારુણ્યભોગોદ્ગતાઃ ।
સપ્તાહેન તતો ભવંતિ સુદ્દગાદાનેઽપિ યોગ્યાસ્તતઃ ॥૨૧૪॥

અર્થ ભાવ:-સપ્તાહે પ્રથમેંગુષ્ઠં લિહંત્યુત્તાનશાયિનઃ ।
દ્વિતીયે ભુવિ રિંચંતિ વ્યક્તવાચસ્તૃતીયકે ॥૨૧૫॥
પદૈઃ સ્વલલ્લિર્ગચ્છંતિ ચતુર્થે પંચમે પુનઃ ।
સ્થિરૈઃ પદૈસ્તે ગચ્છંતિ ષષ્ઠે સર્વકલાવિદઃ ॥૨૧૬॥
સપ્તાહે સપ્તમે પ્રાપ્ત-યૌવનાઃ પ્રભવિષ્ણવઃ ।
સ્યુઃ સ્ત્રીભોગેઽપિ કેચિચ્ચ સમ્યક્ત્વગ્રહણોચિતાઃ ॥૨૧૭॥

તથોક્તં જંબૂં પ્ર૦ વૃ૦ “કેચિચ્ચ સુદ્દગાદાનેઽપિ સમ્યક્ત્વગ્રહણેઽપિ યોગ્યા ભવંતીતિ”
એવં ચાત્ર સપ્તસપ્તકવ્યતિક્રમે સમ્યક્ત્વયોગ્યતોક્તા પ્રજ્ઞાપનાવિશેષપદવૃત્તૌ ચ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિમનુષ્યસૂત્રે
‘દોનાણા દો અન્નાણા’ ઇતિ ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિકા મનુષ્યાસ્ત્રિપલ્યોપમાયુષસ્તેષાં તાવદ્ અજ્ઞાને નિયમેન,

પ્રથમ સાત દિવસ ચતા સુતા સુતા પોતાના અંગુઠાને ચુસ્યા કરે છે, પછી બીજા સાત દિવસ પૃથ્વી પર જરા જરા પગ માંડે છે, ત્રીજા સાત દિવસ કાંઈક મધુરવાણી વડે બોલે છે, ચોથા સાત દિવસ કાંઈક સ્ખલના પામતા ચાલે છે, પાંચમા સાત દિવસમાં સારી રીતે સ્થિરતાથી ચાલવા માંડે છે, છઠ્ઠા સાત દિવસમાં સમસ્ત કળાના જાણનાર થાય છે અને સાતમા સાત દિવસમાં યૌવનાવસ્થા પામીને ભોગસમર્થ થઈ જાય છે અને પછી કેટલાક તો સમક્તિ ગ્રહણને યોગ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસો પસાર થાય છે. ૨૧૪-૨૧૭.

તે વિષે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-કેટલાક યુગલિકો સુદૃઙ્ના આદાનમાં અર્થાત્ સમ્યક્ત્વના ગ્રહણમાં પણ યોગ્યતાવાળા થાય છે. અહીં સાત સપ્તક વીત્યા બાદ સમક્તિની યોગ્યતા કહી,

પરંતુ પ્રજ્ઞાપનાના વિશેષ પદની વૃત્તિમાં તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મનુષ્યો સંબંધી સૂત્રમાં ‘બે જ્ઞાન અને બે અજ્ઞાનવાળા કહ્યા છે.’ તેમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા એટલે ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા. તેમને બે અજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે, પરંતુ જ્યારે છ માસનું આયુષ્ય બાકી રહે અને વૈમાનિકનું આયુષ્ય બાંધે ત્યારે સમ્યક્ત્વનો લાભ થયેલો હોવાથી બે જ્ઞાન લભ્ય થાય છે. અવધિ કે વિભંગ અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા (મનુષ્ય તિર્યચ) ને હોતું નથી.

યદા પુનઃ ષળમાસાવશેષાયુષો વૈમાનિકેષુ બદ્ધાયુષસ્તદા સમ્યક્ત્વલાભાદ્ દ્વે જ્ઞાને લભ્યેતે, અવધિવિભંગૌ ધાસંખ્યેયવર્ષાયુષાં ન સ્ત ઇતિ । તત્રોત્સર્પિણ્યામવર્ષિણ્યાં ધ પ્રત્યેકં ષડ્વિધેઽપિ કાલવિભાગે સમ્યક્ત્વસ્ય શ્રુતસ્ય ધ દ્વયોરપ્યનયોઃ પ્રતિપત્તિઃ સંભવતીતિ પ્રતિપદ્યમાનકસ્સંભવતિ, સ ધ પ્રતિપદ્યમાનકસ્સુ-ષમદુઃષમાદિસુ દેશન્યૂનકોટ્યાયુષ્શેષ ંવ પ્રતિપદ્યતે, નાધિકાયુષ્શેષ ઇત્યાવશ્યકમલયગિરીયવૃત્તૌ । તદત્ર મતત્રયે તત્ત્વં સર્વવિદ્વેદ્યમિતિ જ્ઞેયં । અસંખ્યાયુસ્તિર્યક્ષુ તુ જન્મતોઽપિ સમ્યક્ત્વં સંભવતિ, તથોક્તં ષષ્ઠકર્મગ્રંથવૃત્તૌ-‘ક્ષાયિકસમ્યગ્દષ્ટિસ્તિર્યક્ષુ ન સંખ્યેયવર્ષાયુષ્કેષુ મધ્યે સમુત્પદ્યતે કિં ત્વસંખ્યેયવર્ષાયુષ્કેષુ ।

સપ્તાવસ્થાકાલમાન-મિત્યાદૌ પ્રથમારકે ।

તતઃ કાલક્રમાત્કિંચિત્સંભવત્યધિકાધિકં ॥૨૧૮॥

ઇદમર્થતો જંબૂપ્રજ્ઞપિત્તૌ ।

તતસ્તે પિતરસ્તેષા-મરોગાઃ પૂરિતાયુષઃ ।

કાસજંભાદિભિર્મૃત્વો-દ્ધવંતિ ત્રિદશાલયે ॥૨૧૯॥

તેમાં અવસર્પિણીને ઉત્સર્પિણીમાં પ્રત્યેક ઇએ આરામાં સમ્યક્ત્વ ને શ્રુત બંને સામાયિકની પ્રતિપત્તિ સંભવે છે એટલે તેના પ્રતિપદ્યમાન જીવો સંભવે છે. તે પ્રતિપદ્યમાનપણું સુષમદુઃષમાદિમાં વધારેમાં વધારે દેશન્યૂન પૂર્વ કોટી આયુ શેષ રહે છેતે જ લભ્ય થાય છે. તે કરતાં વધારે આયુષ્ય બાકી રહું હોય, ત્યારે સંભવતું નથી, એમ આવશ્યકની મલયગિરિકૃત વૃત્તિમાં કહ્યું છે. આ પ્રમાણે ત્રણ મત છે, તેનું તત્ત્વ સર્વજ્ઞ જાણે. અસંખ્ય વર્ષના આયુવાળા તિર્યચોમાં તો જન્મથી પણ સમ્યક્ત્વનો સંભવ છે. તે સંબંધી ઇકા કર્મગ્રંથની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-ક્ષાયિકસમકિતદષ્ટિ સંખ્યાતા વર્ષના આયુવાળા તિર્યચોમાં ઉત્પન્ન થતા નથી; પરંતુ અસંખ્યાત વર્ષના આયુવાળામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાત અવસ્થાનું કાળમાન સાત સાત દિવસનું ઉપર જે કહ્યું છે, તે પહેલા આરાના પ્રારંભમાં સમજવું. ત્યારપછી કાળના કમથી (પ્રતિપાલના વધે ત્યારે) કાંઈક કાંઈક વધતું વધતું સમજવું. ૨૧૮.

આ પ્રમાણે શ્રીજંબૂદ્વીપની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

ત્યારપછી યુગ્મીઓના માતાપિતા આયુષ્ય પૂર્ણ થયે, રોગવિના ઉઘરસ કે બગાસાદિવડે મરણ પામીને દેવ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૧૯.

૧. સમ્યક્ત્વાત્ પ્રાગ્ યેનાયુર્બદ્ધં તસ્યૈવોત્પત્તેસ્તિર્યક્ષુ નાત્ર તદા નૂતનોત્પાદઃ સમ્યક્ત્વસ્ય ।

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પહેલાં જેણે આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, તે જ અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યચભવમાં ઉત્પન્ન થાય છે. નવીન સમકિતની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

એતદ્વાયુષા તુલ્યા-યુષો ન્યૂનાયુષોઽથવા ।
 તે દેવાઃ સ્યુર્યુગ્મિભવા-યુષ્કાન્ન ત્વધિકાયુષઃ ॥૨૨૦॥
 તિર્યચોઽપિ તદા તાદ્-ગુણાઃ કાલાનુભાવતઃ ।
 સમાપિતાયુષો યાંતિ યુગ્મિનસ્ત્રિદશાલયં ॥૨૨૧॥
 તિર્યક્ષુ યુગ્મિનશ્ચ સ્યુઃ સંજ્ઞિપક્ષિચતુષ્પદાઃ ।
 તેષામેવ હ્યસંખ્યાયુ-ષ્ટયા સ્વર્ગતિનિશ્ચયાત્ ॥૨૨૨॥
 તથોક્તં - નરતિરિ અસંખજીવી સવ્વે નિયમેણ જંતિ દેવેસુ । ઇતિ
 અન્યેષાં તુ ન યુગ્મિત્વં નાપિ સ્વર્ગતિનિશ્ચયઃ ।
 પૂર્વકોટિપ્રાંતમાયુ-સ્તેષામુત્કર્ષતોઽપિ યત્ ॥૨૨૩॥
 ગભ્ભુઅજલયરોભયગભ્ભોરગપુવ્વકોડિ ઉવ્વકોસા ।
 તથા - સંમુચ્છિપિણિંદિથલખયરો-રગભુઅગ જિદ્વિદ્વિદ્ કમસો ।
 વાસસહસ્સા ચુલસી વિસત્તરિ તિપન્ન બાયાલા ॥૨૨૩A॥
 ઇતિ વચનાત્, પૂર્વકોટ્યાયુષ્કાશ્ચ ન યુગ્મિનઃ સંખ્યાતાયુષ્કત્વાદિતિ સંભાવયામઃ, કિંચ-સંમૂર્છિમ

તે યુગલિકપણાના આયુષ્યથી સમાન અથવા ન્યૂન આયુષ્યવાળા દેવમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પણ અધિક આયુષ્યવાળા દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થતા નથી. ૨૨૦.

તે કાળે તિર્યચો પણ કાળ સ્વભાવે તેવા ગુણવાળા જ હોય છે અને તેઓ પણ મરણ પામીને દેવગતિમાં જાય છે. તિર્યચોમાં સંજ્ઞી એવા પક્ષીઓ એ ચતુષ્પદો યુગલિક થાય છે. તેઓ જ અસંખ્યાત વર્ષનું આયુષ્ય હોવાથી તેઓની દેવગતિ નિશ્ચયે હોય છે. ૨૨૧-૨૨૨.

કહ્યું છે કે-, મનુષ્ય અને તિર્યચ સર્વે અસંખ્ય વર્ષના આયુવાળા અવશ્ય દેવગતિમાં જ જાય છે.'

તે સિવાયના બીજા તિર્યચો યુગલિક હોતા નથી અને તેમનો સ્વર્ગ જવાનો નિશ્ચય પણ હોતો નથી, કેમકે તેમનું ઉત્કૃષ્ટથી પણ પૂર્વ કોટીનું જ આયુષ્ય હોય છે. ૨૨૩.

ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ, ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ ને બંને પ્રકારના જલચરો (સંમૂર્છિમ ને ગર્ભજ) પૂર્વકોટીના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા હોય છે.

તથા સંમૂર્છિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય થલચર, ખેચર, ઉરપરિને ભુજપરિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અનુક્રમે ૮૪૦૦૦-૭૨૦૦૦-૫૩૦૦૦ અને ૪૨૦૦૦ વર્ષની હોય છે. ૨૨૩A.

આ વચનથી પૂર્વ કોટી સુધીના આયુષ્યવાળા યુગલિક હોતા નથી કારણ કે તેમનું આયુષ્ય સંખ્યાતું છે. આ પ્રમાણે અમે સંભાવના કરીએ છીએ. સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય નપુંસક જ હોવાથી યુગલિક હોતા

પંચેન્દ્રિયાણાં નપુંસકત્વેનૈવ યુગલિત્વં દુઃશ્રદ્ધાનં, નપુંસકત્વમપ્યેષાં દુર્વારં 'ગબ્ધનરતિરિઆ સંઘાઝઆ તિવેઆ' ઇતિ વચનાત્ ।

કાલસપ્તતિકાયાં તુ

અવિ સવ્વજીવજુઅલા નિઅસમહીણાઝ સુરગઈ તહ ય ।

થોવકસાયા નવરં સવ્વારયથલયરાઝમિણં ॥૨૨૩B॥

મણુયાઝસમગયાઈ ચઝરંસહયાદજા ય અઢ્ઢંસા ।

ગોમહિસુઢ્ઢુઝરાઈ પળંસ સાળાઝ દસમંસા ॥૨૨૩C॥

ઝરબુઅગ પુવ્વકોઢિ-પલિયાસંઘંસ ઝયરપઢમારે । ઇત્યુક્તં, તદત્ર તત્ત્વં બહુશ્રુતગમ્યં ।

મૃતાનાં નાસ્તિ સંસ્કારો યુગ્મિનામગ્ન્યભાવતઃ ।

તતસ્તેષાં શરીરાણિ તદાસન્નવનસ્થિતાઃ ॥૨૨૪॥

ભારંઢાઢ્યાઃ પક્ષિણો ઢ્રાગ્જગત્સ્વાભાવ્યતસ્તથા ।

નીઢકાષ્ઠવઢાઢાય પ્રક્ષિપંત્યર્ણવાઢિષુ ॥૨૨૫॥

તઢુક્તં શ્રીહૈમઝ્રુષભચરિત્રે -

પુરાહિ મૃતમિથુન-શરીરાણિ મહાઝઝગાઃ ।

નીઢકાષ્ઠમિવોત્પાઢ્ય સઢ્યાશ્ચિક્ષિપુરમ્બુઢૌ ॥૨૨૬॥

નથી. કારણ કે તેઓનું નપુંસકપણું દુર્વાર છે. કહ્યું છે કે-‘ગર્ભજ મનુષ્ય અને તિર્યંચો સંખ્યાતા આયુવાળા ત્રણે વેઢવાળા હોય છે.’

કાળસપ્તતિકામાં કહ્યું છે કે-‘સર્વ યુગલિક જીવો પોતાના આયુષ્ય સમાન અથવા હીન આયુષ્યવાળા ઢેવ થાય છે. તે અલ્પકષાયી હોય છે. સર્વ આરામાં થળયરોનું આયુષ્ય આ પ્રમાણે હોય છે. મનુષ્યના આયુ સમાન (સરખું) આયુષ્ય હાથીનું હોય છે. ઘોઢા ચોથા ભાગના, બકરા આઢમા ભાગના, ગાય, ભેંસ, ઊંટ ને ગઢેઢા પાંચમા અંશના અને શ્વાન ઢશમા ભાગના આયુવાળા હોય છે. ઊરપરિ ને ભુજપરિનું કોઢ પૂર્વનું અને ખેચરનું પલ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગનું આયુ પહેલે આરે હોય છે. આ બાબતમાં સત્ય શું છે ? તે બહુશ્રુતગમ્ય છે.૨૨૩B.C.

મરણ પામેલા યુગલિકના શરીરનો, અગ્નિનો અભાવ હોવાથી સંસ્કાર કરવામાં આવતો નથી; તેમના શરીરો તેની નજીક વનમાં રહેલા ભારંઢ વિગેરે પક્ષીઓ તરત જ જગત્ સ્વભાવે માળાના કાષ્ઠની જેમ ઊપાઢીને સમુઢ્રાઢિમાં નાંખી ઢે છે.૨૨૪-૨૨૫.

શ્રીહેમચંઢ્રાચાર્યકૃત ઝ્રુષભચરિત્રમાં કહ્યું છે કે-‘પૂર્વે મૃતમિથુનના શરીરોને મહાન શરીરવાળા પક્ષીઓ માળાના કાષ્ઠની જેમ ઊપાઢીને તત્કાળ સમુઢ્રમાં નાંખી ઢેતા હતા.૨૨૬.

અત્રાંબુદ્ધેરુપલક્ષણત્વાદ્યથાયોગં ગંગાપ્રભૃતિનદીષ્વપીતિ જ્ઞેયં ।

નૂત્કર્ષાદપિ ધનુઃ પૃથક્ત્વાંગૈઃ પતત્ત્રિભિઃ ।

તેષાં ત્રિકોશમાનાનાં વહનં સંભવેત્કથં ॥૨૨૭॥

અત્રોચ્યતે- યુગાંગમાને યત્પ્રોક્તં પૃથક્ત્વં ધનુષાં શ્રુતે ।

તત્રૈકવચનં જાતૌ યથા વ્રીહિઃ સુભિક્ષકૃત્ ॥૨૨૮॥

તતો ધનુઃપૃથક્ત્વાનાં બહુત્વમપિ સંભવેત્ ।

વિહંગાનાં દેહમાનં તાદૃક્કાલાદ્યપેક્ષયા ॥૨૨૯॥

તતશ્ચ - ધૂયો ધનુઃપૃથક્ત્વાંગૈર્રહસ્ત્યાદ્યપેક્ષયા ।

સુવહાનિ તદંગાનિ યુગૈરાદ્યારકાદિષુઃ ॥૨૩૦॥

એવં ચ સૂત્રે એકવચનનિર્દેશેઽપિ બહુવચનવ્યાખ્યાનં શ્રીમલયગિરિપાદૈરપિ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીવૃત્તૌ-

અહીં સમુદ્રના ઉપલક્ષણથી ગંગા વિગેરે મહાનદીઓમાં પણ નાંખે છે, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન - ‘ઉત્કૃષ્ટ પણ ધનુષ્ય પૃથક્ત્વના શરીરવાળા પક્ષીઓ ત્રણ ગાઉના પ્રમાણવાળા યુગલિક શરીરને શી રીતે ઉપાડી શકે ?’ ૨૨૭.

ઉત્તર - ‘ખેચર (પક્ષી)ના શરીરના માનમાં જે ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે, તે જાતિમાં એકવચન સમજવું. જેમ યોખા સુભિક્ષ (સુકાળ) કરે છે-એમ કહેલ છે, તેની જેમ એટલે ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ કહેવાથી ઘણા ધનુષ્ય પૃથક્ત્વ પણ તે કાળના પક્ષીઓના શરીરના માનને માટે સમજવા. ૨૨૮-૨૨૯.

તેથી ઘણા ધનુષ્યવાળા શરીરથી પહેલા આરા વિગેરેમાં મનુષ્ય ને હસ્તિવિગેરેના શરીર સારી રીતે ઉપાડી શકાય એમ સમજવું. ૨૩૦.

આ રીતે સૂત્રમાં એકવચનના નિર્દેશમાં બહુવચનનું વ્યાખ્યાન શ્રીમલયગિરિ મહારાજે પણ શ્રીબૃહત્સંગ્રહણીની બસો પંદરમી ગાથાની વૃત્તિમાં કહેલ છે. દશ હજાર વર્ષથી સમયાદિ, અધિક એમ વધતાં-વધતાં કંઈક ન્યૂન સાગરોપમનાં આયુષ્યવાલા દેવોને દિવસ પૃથક્ત્વે (બેથી નવ દિવસે)

૧ યદ્યપિ પૃથક્ત્વશબ્દેન બહૂનિ પૃથક્ત્વાનિ ગૃહ્યન્તે પરં તાનિ ગવ્યૂતાદર્વાગેવ ન પરતઃ,

સંગ્રહણી વ્યાખ્યાનેઽપિ દિવસપૃથક્ત્વાદર્વાગેવ મુહૂર્તં પૃથક્ત્વસ્ય ગ્રાહ્યતા, તત્ત્વતસ્તુ,

અનેકૈસ્તૈસ્ત્યાટને યુગ્મિનાં ન કાપ્યનુપપત્તિઃ, કીટિકાભિઃ સર્પાકર્ષણવત્ ।

જો કે પૃથક્ત્વ શબ્દથી ઘણાં પૃથક્ત્વ લઈ શકાય, તો પણ ગાઉથી વધુ ન લેવાય. સંગ્રહણીની ટીકામાં પણ મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ શબ્દથી દિવસ પૃથક્ત્વથી પહેલાનાં ટાઈમ ને ગણેલો છે, હકીકતમાં ઘણી કીડીઓ જેમ સર્પને ખેંચી જાય, તેમ અનેક પક્ષીઓ આ શબ્દને ઉપાડી જાય છે. એ ઘટે છે.

દસવાસસહસ્સાઈં સમયાઈં જાવ સાગરં ઝળં ।

દિવસમુહુત્પુહુતા આહારુસ્સાસ સેસાણં ॥૨૩૦A॥

इत्यस्या गाथाया व्याख्याने कृतमस्तीति सर्वं सुस्थमित्याद्यधिकमुपाध्याय-
श्रीशांतिचंद्रियजंबू. प्र. वृ. ।

यद्वा - भारंडपक्षिणां लोक-ख्यातेभोद्वहनादिवत् ।

तेषां खगानां तद्युग्मि-देहोद्वहनसंभवः ॥२३१॥

एवं स्वरूपमुक्तं य-त्प्रथमं प्रथमारके ।

क्रमात्ततो हीयमान-मवसेयं प्रतिक्षणं ॥२३२॥

वर्णगंधरसस्पर्श-संस्थानोच्चत्वपर्यवैः ।

तथा संहननायुष्क-बलवीर्यादिपर्यवैः ॥२३३॥

अनंतगुणहान्यानुसमयं हीयमानकैः ।

संपूर्णाः स्युः सागराणां चतस्रः कोटिकोटयः ॥२३४॥

આહારનો અભિલાષ થાય અને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે (બેથી નવ મુહૂર્ત) એકવાર શ્વાસો-શ્વાસ હોય. (હકકીતમાં દશ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા તો સાત સ્તોકે, શ્વાસો-શ્વાસ લે છે. અને એકાંતરે આહારનો અભિલાષ થાય છે. અને પલ્લોપમનાં આયુષ્યવાળાને મુહૂર્ત પૃથક્ત્વે શ્વાસો-શ્વાસ હોય છે અને દિવસ પૃથક્ત્વે આહારનો અભિલાષ હોય છે. અને સાગરોપમની સ્થિતિવાળાને પખવાડીયે શ્વાસો-શ્વાસ અને હજાર વર્ષે આહારનો અભિલાષ હોય છે. છતાં અહીં સામાન્યથી જ મુહૂર્ત અને દિવસ પૃથક્ત્વ કહ્યા છે. એટલે એનો અર્થ ઘણા મુહૂર્ત પૃથક્ત્વ અને ઘણાં દિવસ પૃથક્ત્વનું ગ્રહણ, ટીકામાં કરેલ છે.) ૨૩૦A.

એટલે આ હકીકતનું સમાધાન બરોબર થઈ શકે છે. ઈત્યાદિ શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજાપ્તિની ઉપાધ્યાય શ્રીશાંતિચંદ્રગણિ કૃત વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે. અથવા-

ભારંડ પક્ષીઓ પોતાની પાંખ વિગેરેથી હાથીઓને ઉપાડે છે-એ વાત જેમ લોકપ્રસિદ્ધ છે તેની જેમ પ્રથમ આરાના પક્ષીઓનું તે યુગ્મિના દેહને ઉપાડીને વહન કરવાનું પણ સંભવે છે. ૨૩૧.

પહેલા આરાના પ્રારંભમાં જે સ્વરૂપ હોય છે, તે અમે ઉપર બતાવેલું છે. ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે પ્રતિક્ષણ હીયમાન (ઘટતું ઘટતું) સમજવું. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંસ્થાન, ઉચ્ચત્વ, સંહનન, આયુ તથા બળ વીર્ય વિગેરે પર્યાયોથી અનંતગુણ હાનિએ સમયે સમયે ઘટતા-ઘટતા ચાર કોટાકોટી સાગરોપમનો પહેલો આરો પૂર્ણ થાય છે. અહીં શ્લોકમાં અનંતગુણ શબ્દ કહેલ છે, તેમાં ગુણ શબ્દથી ભાગપર્યાય

ગુણશબ્દશ્ચાત્ર ભાગ-પર્યાયસ્તેન હીયતે ।

અનંતભાગહાન્યૈવ વર્ણાદિઃ પર્યવવ્રજઃ ॥૨૩૫॥

इत्यमेवानुयोगद्वारवृत्तौ एकगुणकालकविचारे स्पष्टमाख्यातं ।

અનંતગુણાનાં હાનિ-રેવં તત્પુરુષોઽત્ર સઃ ।

न त्वनंतगुणा हानि-रित्येवं कर्मधारयः ॥२३६॥

अत्र स इति समासो वैयाकरणरूढेः, पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद्वेति

અનંતગુણહાનિભાવના ચૈવં -

આદ્યારકાદ્યસમયે વર્તતે યો દ્રુમાદિષુ ।

सर्वोत्कृष्टः शुक्लवर्णः केवलिप्रज्ञयास्य च ॥२३७॥

છિદ્યમાનસ્ય ભાગાઃ સ્યુ-ર્નિર્વિભાગા અનંતશઃ ।

एते सर्वजीवराशेः स्युरनंतगुणाधिकाः ॥२३८॥

તેષાં મધ્યાદ્રાશિરેકો-ઽનંતભાગાત્મકસ્ત્રુટેત્ ।

द्वितीये समये चैवं तृतीयादिक्षणेष्वपि ॥२३९॥

इत्येवमवसर्पिण्याः सर्वात्यसमयावधि ।

तत्र चायं निकृष्टः स्या-त्तादृक्कालानुभावतः ॥२४०॥

સમજવો એટલે વર્ણાદિ પર્યાયોનો સમૂહ અનંતભાગહાનિથી ઘટતો જાય છે. ૨૩૨-૨૩૫.

આ જ હકીકત શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રની વૃત્તિમાં એક ગુણ કાળા વિગેરેના વિચારમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે.

અનંતગુણોની હાનિ એવો તત્પુરુષ સમાસ અહીં કરવો; અનંતગુણી હાનિ એવો કર્મધારય સમાસ ન કરવો. ૨૩૬.

અહીં સ એટલે સમાસ વૈયાકરણની રૂઢિથી અથવા ‘પદૈકદેશે પદસમુદાયોપચારાત્’ અર્થાત્ પદના એકદેશથી પદના સમુદાયનો ઉપચાર કરવો-એમ સમજવું.

અનંતગુણહાનિની ભાવના આ પ્રમાણે-પહેલા આરાના પહેલા સમયે વૃક્ષાદિમાં જે સર્વોત્કૃષ્ટ શુક્લવર્ણના, કેવળીની પ્રજ્ઞાથી છેદવામાં આવે તો જેનો આગળ વિભાગ ન થઈ શકે, એવા અનંતભાગ થાય છે. કે, જે સર્વ જીવરાશિથી અનંતગણા હોય છે. તેમાંથી એક રાશિ અનંતભાગરૂપ બીજે સમયે ત્રુટે (ઘટે-ઓછી થાય), ત્રીજા વિગેરે સમયોમાં પણ એ પ્રમાણે સમજવું. એ પ્રમાણે અવસર્પિણીના સર્વાત્ય સમય સુધી સમજવું એટલે તેવા પ્રકારના અનુભવથી છેલ્લે સમય તદ્દન નિકૃષ્ટ હોય છે.

ઉત્સર્પિણ્યાદ્યસમયે-ડ્યેવંરૂપો ભવત્યયં ।
 તતો દ્વિતીયસમયે યથાહાનિ વિવર્દ્ધતે ॥૨૪૧॥
 અનંતગુણવૃદ્ધચૈવં વર્દ્ધમાનઃ ક્ષણે ક્ષણે ।
 ઉત્સર્પિણ્યંત્યસમયે સર્વોત્કૃષ્ટઃ સ જાયતે ॥૨૪૨॥
 નન્દેવં શુક્લવર્ણસ્ય મૂલોચ્છેદઃ પ્રસજ્યતે ।
 પ્રત્યક્ષબાધિતં તચ્ચ જાત્યાદૌ શૌક્લ્યદર્શનાત્ ॥૨૪૩॥
 અત્રોચ્યતેડનંતકસ્યા-નંતભેદાઃ સ્મૃતાસ્તતઃ ।
 પ્રક્ષીયમાણપર્યાયાં-શાનામલ્પમનંતકં ॥૨૪૪॥
 મૂલપર્યાયાંશરાશે-સ્ત્વનંતકં મહત્તમં ।
 તતોડનુસમયેડનંત-હાન્યાપ્યુચ્છિદ્યતે ન તત્ ॥૨૪૫॥
 યદિ ભવ્યેષુ સિદ્ધ્યત્સુ સંસારેડસ્મિન્ પ્રતિક્ષણં ।
 અનંતેનાપિ કાલેન ભવ્યોચ્છેદો ન જાયતે ॥૨૪૬॥
 તદૈષાં સર્વજીવેભ્યો-ડનંતઘ્નાનાં કથં ભવેત્ ।
 ઉત્કૃષ્ટવર્ણભાગાના-મુચ્છેદોડસંખ્યકાલતઃ ॥૨૪૭॥

ઉત્સર્પિણીના આદ્ય સમયે એવા જ રૂપના નિકૃષ્ટ ભાવ હોય છે. ત્યારપછી બીજે સમયે-પ્રથમ જૈમ હાનિ થઈ હતી તેમ ક્ષણે ક્ષણે અનંતગુણવૃદ્ધિવડે વધે છે, એટલે ઉત્સર્પિણીના અંત્ય સમયે સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩૭-૨૪૨.

અહીં પણ અનંતભાગવૃદ્ધિ સમજવી.

પ્રશ્ન -“એ પ્રમાણે સમયે સમયે હાનિ થવાથી તો શુક્લવર્ણનો મૂળથી ઉચ્છેદ થઈ જશે, અને તેમ કહેવાથી જાતિ વિગેરેમાં શુક્લપણું જોવામાં આવતું હોવાથી પ્રત્યક્ષ બાધા આવશે.” ૨૪૩.

ઉત્તર -“શાસ્ત્રમાં અનંતના અનંત ભેદ કહેલા છે, તેથી ક્ષય પામતા પર્યાયના અંશોનું અનંત નાનું છે અને મૂળ પર્યાયમાં રહેલ અંશરાશિનું અનંત મોટું છે; તેથી પ્રત્યેક સમયે અનંતાંશની હાનિ થવા છતાં પણ તેનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતો નથી” તેની ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે કે-“આ સંસારમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે ભવ્યજીવો સિદ્ધાવસ્થા પામે છે, છતાં અનંતકાળે પણ ભવ્યજીવોનો ઉચ્છેદ (સમાપ્તિ) થતો નથી. તો આ પર્યાયાંશ તો સર્વ જીવો કરતાં અનંતગણા છે તેનો એટલે ઉત્કૃષ્ટ વર્ણવિભાગોનો ઉચ્છેદ અસંખ્ય કાળે કેમ થાય ? ન જ થાય.” ૨૪૪-૨૪૭.

નનુ ભવ્યાસ્તુ સંખ્યેયા એવ સિદ્ધચંત્યનુક્ષણં ।
 એતે ત્વનંતા હીયંતે તત્સામ્યમનયોઃ કથં ॥૨૪૮॥
 સત્યં યદ્યપિ સંખ્યેયા ભવ્યાઃ સિદ્ધચંત્યનુક્ષણં ।
 તથાપિ તત્સિદ્ધિકાલો ડનંતકાલાત્મકો ભવેત્ ॥૨૪૯॥
 હીયંતેડનુક્ષણં વર્ણા-શાસ્તુ યદ્યપ્યનંતશઃ ।
 તથાપિ કાલોડત્રૈકાવ-સર્પિણ્યાત્મક એવ હિ ॥૨૫૦॥
 તદ્દાર્ષ્ટાન્તિકદષ્ટાન્ત-વૈષમ્યં ચિંત્યમત્ર ન ।
 એવં પીતાદિવર્ણેષુ ગંધાદિષ્વપિ ભાવના ॥૨૫૧॥

એવં ચ દ્રવ્યાણામાનંત્યાત્પ્રતિદ્રવ્યમેકૈકાંશહાનિરિતિ યત્કેચિદનંતગુણહાનિં સમર્થયંતિ તદપાસ્તં દ્રષ્ટવ્યં ।

નનૂક્તા ક્ષીયમાણા યે દેહોચ્ચત્વસ્ય પર્યવાઃ ।
 એકદ્વ્યાદિખપ્રતરાવગાહન્યૂનતાત્મકાઃ ॥૨૫૨॥
 અસંખ્યા એવ તે યસ્મા-ત્રિકોશવપુષાપિ હિ ।
 વગાહંતે ખપ્રતરા અસંખ્યા એવ નાધિકાઃ ॥૨૫૩॥
 અનંતગુણહાનિસ્ત-ત્કથમેતેષુ સંભવેત્ ।
 અત્ર ભૂમઃ સમાધાનં યદિ શુશ્રૂષ્યતે ત્વયા ॥૨૫૪॥

પ્રશ્ન - 'ભવ્યો તો પ્રત્યેક ક્ષણે સંખ્યાતા સિદ્ધાવસ્થા પામે છે અને આમાંથી સમયે સમયે અનંતા પર્યાયની હાનિ થાય છે, તો તમે કહ્યું તે દષ્ટાંત કેમ ઘટી શકે ?'

ઉત્તર - 'વાત સાચી છે, જો કે ભવ્યો પ્રત્યેક ક્ષણે સંખ્યાતા જ સિદ્ધિપદને પામે છે પરંતુ તેનો સિદ્ધિગમન કાળ અનંતો કહ્યો છે. અને પ્રત્યેક ક્ષણે વર્ણવિભાગો અનંતા ઘટે છે તથાપિ અહીં એક અવસર્પિણીરૂપ કાળ કહ્યો છે, તે અસંખ્ય સમયાત્મક જ છે, તેથી દષ્ટાંત ને દાર્ષ્ટાતિકની વિષમતા છે, એમ ન સમજવું' શુકલવર્ણ પ્રમાણે પીતાદિવર્ણ માટે તેમ જ ગંધાદિ માટે પણ ભાવના કરવી. ૨૪૮-૨૫૧.

દ્રવ્યો અનંત હોવાથી પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં ઉપરની હકીકત દ્વારા એક-એક અંશની હાનિનો અર્થ અનંતગુણ હાનિ કરે છે, તે વાત ઘટતી નથી.

પ્રશ્ન - દેહની ઉંચાઈનાં પર્યાયોમાં એક બે વિગેરે આકાશ પ્રતરરૂપ અવગાહનામાં ન્યૂન થવાપણું સમયે સમયે કહેલ છે, તો તે ન્યૂન થનારા પ્રતરો અસંખ્ય જ છે, કારણ કે ત્રણ ગાઉના શરીરમાં પણ આકાશ પ્રતરો અસંખ્ય જ હોય છે, વધારે હોતા નથી. તો તેમાં અનંતગુણહાનિ શી રીતે સંભવે ? ૨૫૨-૨૫૪.

દેહસ્થાનાં ખપ્રતરા-વગાહકારિણામિહ ।

પુદ્ગલાનામનંતાનાં હાનિર્જેયાત્ર ધીધનૈઃ ॥૨૫૫॥

તથોક્તં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તૌ-પ્રથમારકે પ્રથમસમયોત્પન્નાનામુત્કૃષ્ટં શરીરોચ્ચત્વં ભવતિ, તતો દ્વિતીયાદિસમયોત્પન્નાનાં યાવતામેકનભઃપ્રતરાવગાહિત્વલક્ષણપર્યવાણાં હાનિસ્તાવત્પુદ્ગલાનંતકં હીયમાનં દ્રષ્ટવ્યં આધારહાનાવાધેયહાનેરાવશ્યકત્વાદિતિ, તેનોચ્ચત્વર્યાયાણામનંતત્વં સિદ્ધં, નભઃપ્રતરાવગાહસ્ય પુદ્ગલોપચયસાધ્યત્વાદિતિ ।

પર્યાયા આયુષોઽપ્યેક-દ્વ્યાદિક્ષણોનતાત્મકાઃ ।

અસંખ્યેયા એવ તેઽપિ સ્યુસ્ત્રિપલ્યાયુષોઽપિ હિ ॥૨૫૬॥

કિં ત્વેકાદિક્ષણોનેષુ સ્થિતિસ્થાનેષુ તેષ્વિહ ।

પ્રત્યેકં તદ્દેતુકર્મ-પ્રદેશાઃ સ્યુરનંતશઃ ॥૨૫૭॥

તેષ્યાયુઃપર્યવા એવ હેતૌ કાર્યોપચારતઃ ।

એવં ભાવ્યાયુષોઽનંતગુણહાનિઃ પ્રતિક્ષણં ॥૨૫૮॥

અત એવ શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રેઽભિહિતં-‘અણંતેહિં ઉચ્ચત્તપજ્જવેહિં અણંતેહિં આઝઅપજ્જવેહિં

ઉત્તર - દરેક આકાશ પ્રતરમાં અવગાહના કરીને રહેલા દેહમાં અનંત પુદ્ગલો હોય છે, તેથી બુદ્ધિમાનોએ તેમાંના અનંતા પુદ્ગલોની હાનિ સમજવી. આખા પ્રતરની નહીં. ૨૫૫

તે વિષે શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-પહેલા આરામાં પ્રથમ સમયે ઉત્પન્ન યુગલિકના શરીરની, ઉંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. ત્યારપછી બીજે સમયે ઉત્પન્ન થયેલાના શરીરની ઉંચાઈમાં એક આકાશપ્રદેશાવગાહી પ્રતરમાં અનંતા પર્યાયો છે. તેમાંથી અનંતા ભાગરૂપ અનંતા પર્યાયોની હાનિ સમજવી. એમ પ્રત્યેક સમય માટે સમજવું. આધારની હાનિમાં આધેયની હાનિ આવશ્યક જ છે, તેથી ઉચ્ચત્વ પર્યાયનું અનંતત્વ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તે આકાશપ્રતરરૂપ અવગાહના પુદ્ગલોના ઉપચયથી સાધ્ય છે. ઈતિ’

આયુષ્યમાં પણ એક બે સમય ન્યૂન અસંખ્ય પર્યાયો ત્રણ પલ્યોપમના આયુષ્યમાં હોય છે, એટલે તે પણ ક્ષણે ક્ષણે ઘટે છે, એટલું જ નહીં, પણ એકાદિક્ષણ ઊન સ્થિતિ-સ્થાનમાં પણ તેના હેતુરૂપ કર્મપ્રદેશો અનંતા હોય છે, તેને પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને આયુના પર્યાયો સમજવા. એ રીતે આયુષ્યમાં પણ પ્રતિક્ષણે અનંતગુણહાનિ સમજી લેવી. ૨૫૬-૨૫૮.

આ કારણને અનુસરીને જ શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અનંતા ઉચ્ચત્વ પર્યાયો વડે

અનંતગુણપરિહાણીએ પરિહાયમાણે ૨' ઇતિ ।

એવં ચાદ્યારકસ્યાદૌ ત્રિક્રોશપ્રમિતં વપુઃ ।
 ત્રિપલ્યપ્રમિતં ચાયુ-યુગ્મિનાં પ્રાગ્ યદીરિતં ॥૨૫૧॥
 તદ્ધ્વીયમાનં ક્રમેણા-દ્યારકાંતે તુ યુગ્મિનાં ।
 સ્યાદ્ દ્વિક્રોશોચ્ચમંગં દ્વિ-પલ્યમાનં ચ જીવિતં ॥૨૬૦॥
 એવં દશસ્વપિ ક્ષેત્રે-ષ્વરકે પ્રથમે ગતે ।
 દ્વૈતીયીકોડરકસ્તેષુ સુષમાખ્યઃ પ્રવર્ત્તે ॥૨૬૧॥
 તસ્મિન્ કાલેડપિ મનુજાઃ પૂર્વવદ્યુગ્મિનોડથ તે ।
 અનંતગુણહીનાઃ સ્યુઃ પૂર્વેભ્યો ગુણલક્ષણૈઃ ॥૨૬૨॥
 પૃથ્વીપુષ્પફલાહારાસ્તેડહોરાત્રદ્વયાંતરે ।
 કાંક્ષંતિ પુનરાહારં બદરીફલમાત્રકં ॥૨૬૩॥
 ચતુષ્ષષ્ટિં દિનાન્યેતે કુર્વતેડપત્યપાલનં ।
 અવસ્થાઃ પ્રાગ્વદત્રાપિ ભાવ્યાઃ સપ્ત યથાક્રમં ॥૨૬૪॥
 ચતુષ્ષષ્ટિરહોરાત્રા દ્વિયંતે યદિ સપ્તભિઃ ।
 એકૈકસ્યા અવસ્થાયા-સ્તદા કાલો ભવત્યયં ॥૨૬૫॥

અને અનંતા આયુ સંબંધી પર્યાયો આયુ સંબંધી પર્યાયો વડે અનંતગુણહાનિથી હીન થતો જાય છે.'

આ પ્રમાણે પહેલા આરાના પ્રારંભમાં ત્રણ ગાઉનું શરીર અને ત્રણ પલ્યોપમનું આયુષ્ય જે પૂર્વે કહેલ છે, તે અનુક્રમે સમયે સમયે હાનિ થતાં પહેલા આરાના અંતે યુગ્મિઓનું શરીર બે ગાઉ ઊંચું અને આયુ બે પલ્યોપમનું હોય છે-એમ સમજવું. ૨૫૮-૨૬૦.

આ પ્રમાણે પાંચ ભરત ને પાંચ ઐરવતરૂપ દશે ક્ષેત્રોમાં પહેલો આરો પૂરો થયે, બીજો સુષમા નામે આરો પ્રવર્તે છે. ૨૬૧.

તે કાળે પણ પહેલા આરાની જેમ મનુષ્યો યુગ્મિ જ હોય છે. પરંતુ પ્રથમ આરાના યુગ્મિઓ કરતાં ગુણલક્ષણાદિવડે અનંતગુણહીન હોય છે. ૨૬૨.

પૃથ્વીના અને કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પફળના આહારની ઈચ્છા તે યુગ્મિઓને બે દિવસને આંતરે થાય છે અને બોરડીના ફળ જેટલો આહાર હોય છે. તેઓ અપત્યપાલન ૬૪ દિવસ પર્યંત કરે છે. તેમાં પણ પૂર્વ પ્રમાણે જ સાત અવસ્થા અનુક્રમે સમજવી. ૬૪ દિવસોને સાત વડે ભાગીએ તો એક-એક અવસ્થા માટે નવ દિવસ, આઠ ઘડી, ૩૪ પળ ને કંઈક અધિક ૧૭ અક્ષર આવે. પ્રથમ આરા કરતાં અહીં જે અપત્યપાલનના ૧૫ દિવસની વધારે કહી તે ઉત્થાનના બલાદિની અનંતગુણહાનિ થતી હોવાથી

દિનાનિ નવ ઘટ્તોઽષ્ટૌ ચતુસ્ત્રિંશત્પલાનિ ચ ।
 અક્ષરાણિ સપ્તદશ કિંચિત્સમધિકાનિ ચ ॥૨૬૬॥
 યત્પૂર્વેભ્યોઽધિકોઽપત્ય-પાલને કાલ ઈરિતઃ ।
 તદુત્થાનબલાદીના-મનંતગુણહાનિતઃ ॥૨૬૭॥
 પૂર્વકાલાપેક્ષયાત્ર ભૂયસાઽનેહસા ભવેત્ ।
 બાલાનાં વ્યક્તતા ભાવ્ય-મેવમગ્રેઽપિ ધીધનૈઃ ॥૨૬૮॥
 પૂર્વોક્તષટ્પ્રકારાસ્તુ ભવંત્યત્ર ન માનવાઃ ।
 તાદૃક્કાલાનુભાવેન વક્ષ્યમાણા ભવંતિ ચ ॥૨૬૯॥
 એકાઃ^૧ પ્રચુરજંઘાશ્ચ^૨ કુસુમારખ્યાસ્તદા^૩ ભુવિ ।
 તથા સુશમના^૪ એવ મનુષ્યાઃ સ્યુશ્ચતુર્વિધાઃ ॥૨૭૦॥
 રૂઢાઃ શબ્દા અમી પ્રાગ્વત્જનાનાં જાતિવાચકાઃ ।
 અન્વર્થજિજ્ઞાસાયાં તુ સોઽપિ ભાવ્યઃ ક્રમાદિતિ ॥૨૭૧॥
 એકાઃ શ્રેષ્ઠાઃ પુષ્ટજંઘ-તયા પ્રચુરજંઘકાઃ ।
 કુસુમાઃ પુષ્પમૃદવઃ સમ્યક્ શાંતિયુજોતિમાઃ ॥૨૭૨॥
 ભૂમેઃ સ્વરૂપં યત્પ્રોક્તં વનવૃક્ષાદ્યલંકૃતં ।
 દેશાનાં સ્વર્દુમાણાં ચ પ્રથમં પ્રથમારકે ॥૨૭૩॥

સમજવી. પૂર્વકાળની અપેક્ષાએ અહીં ઘણા કાળે બાળકોની વ્યક્તતા થાય છે. તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનોએ આગળ પણ બાળકોની વ્યક્તતા સમજવી. ૨૬૩-૨૬૮.

આ આરામાં મનુષ્યો પ્રથમ કલ્યા પ્રમાણે છ પ્રકારના ન સમજવા, પરંતુ કાળાનુભાવથી આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના સમજવા. ૨૬૯.

એકા ૧, પ્રચુરજંઘા ૨, કુસુમા ૩ અને સુશમના ૪-આ શબ્દો પણ પૂર્વની જેમ રૂઢ છે અને મનુષ્યોના જાતિવાચક છે. તેના અર્થના જિજ્ઞાસુએ તે શબ્દોના અર્થ અનુક્રમે આ પ્રમાણે સમજવા. એકા એટલે શ્રેષ્ઠ, પ્રચુરજંઘા એટલે પુષ્ટ જંઘાવાળા, કુસુમા પુષ્પની જેવા કોમલ અને સુશમના એટલે સમ્યક્પ્રકારની શાંતિયુક્ત. ૨૭૦-૨૭૨.

ભૂમિનું સ્વરૂપ જે પૂર્વે ગાઢ વૃક્ષાદિથી અલંકૃત કહ્યું છે, તે તેમ જ દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોનું સ્વરૂપ જે કહ્યું છે, તે અવિચ્છિન્નપણે આ આરામાં પણ સમજવું; પરંતુ વર્ણગંધાદિ પર્યાયોવડે અનંતગુણન્યૂન જાણવું. આ બીજા આરાના પ્રથમ સમયથી પ્રથમની જેમ પ્રતિસમયે વર્ણ, આયુ, ઉચ્ચતા વિગેરેમાં

અવિચ્છિન્નં તદત્રાપિ નિઃશેષમનુવર્તતે ।
 કિંત્વન્તગુણન્યૂનં વર્ણગંધાદિપર્યવૈઃ ॥૨૭૪॥
 અનંતગુણહાનિઃ સ્યા-દારભ્ય પ્રથમક્ષણાત્ ।
 વર્ણાયુરુચ્ચતાદીનાં પ્રાગ્વદત્રાપ્યનુક્ષણં ॥૨૭૫॥
 અત્રાદૌ યુગ્મિનાં દેહો ભવેત્ક્રોશદ્વયોચ્છિન્નઃ ।
 પલ્યોપમદ્વયં ચાયુઃ પ્રહીયેતે ચ તે ક્રમાત્ ॥૨૭૬॥
 તતોતે ક્રોશમાનં સ્યા-દ્વપુઃ પલ્યં ચ જીવિતં ।
 એતાવદેવ પ્રથમં તૃતીયેઽપ્ષરકે ભવેત્ ॥૨૭૭॥
 દ્વિતીયસ્યારકસ્યાદૌ વિભ્રતે ભૃશમુચ્છિન્નતાઃ ।
 અષ્ટાવિંશતિયુક્પૃષ્ઠ-કરંડકશતં જનાઃ ॥૨૭૮॥
 દેહદ્વાસક્રમેણૈષાં ક્રમાત્ હાનિર્ભવેત્તતઃ ।
 સ્યુર્યાવંત્યરકસ્યાદૌ પર્યતે સ્યાત્તદર્ઢ્ધકં ॥૨૭૯॥
 એવં દ્વિતીયેઽપ્ષરકે ક્રમાત્સંપૂર્ણતાં ગતે ।
 અરસ્તૃતીયઃ સુષમ-દુઃષમાઘ્યઃ પ્રવર્તતે ॥૨૮૦॥
 અઢ્ધિકોટાકોટિયુગ્મં તસ્ય માનં યદીરિતં ।
 ક્રિયંતેંશાસ્ત્રયસ્તસ્ય પ્રથમો મધ્યમોત્તિમઃ ॥૨૮૧॥
 એકૈકસ્ય વિભાગસ્ય માનમેવં ભવેદિહ ।
 ષટ્ષષ્ટિઃકોટિલક્ષાણિ તાવત્કોટિસહસ્રકાઃ ॥૨૮૨॥

અનંતગુણહાનિ સમજવી. આ આરાના પ્રારંભમાં યુગ્મિનું આયુ બે પલ્યોપમનું ને શરીરની ઊંચાઈ બે ગાઉની હોય છે, તે અનુક્રમે ઘટતી ઘટતી બીજા આરાને અંતે એક પલ્યોપમની સ્થિતિ (આયુ) અને એક ગાઉની શરીરની ઊંચાઈ રહે છે અને તે જ પ્રમાણે ત્રીજા આરાના પ્રારંભમાં પ્રથમ ક્ષણે હોય છે. બીજા આરાના પ્રારંભમાં દેહની ઊંચાઈ ઘણી હોવાથી પૃષ્ઠકરંડક (પાંસળીઓ) ૧૨૮ હોય છે, તે દેહના ઢાસની સાથે ઘટતી ઘટતી બીજા આરાને અંતે ને ત્રીજા આરાના પ્રારંભમાં તેથી અર્ધી (૬૪) રહે છે. ૨૭૩-૨૭૯.

આ પ્રમાણે બીજા આરો ત્રણ કોટાકોટી સાગરોપમનો વ્યતીત થયા બાદ, ત્રીજા આરો સુષમદુઃષમા નામનો પ્રવર્તે છે. તેનું પ્રમાણ બે કોટાકોટી સાગરોપમનું કહેલું છે. તેના ત્રણ ભાગ કરવા.૧ પ્રથમ

ષટ્ શતાનિ ચ કોટીનાં ષટ્ષષ્ટિઃ કોટયોઽપિ ચ ।
 લક્ષાઃ ષટ્ષષ્ટિરબ્ધીનાં ષટ્ષષ્ટિશ્ચ સહસ્રકાઃ ॥૨૮૩॥
 ષટ્શતી ચ સષટ્ષષ્ટિ-દ્વી તૃતીયલવૌ તથા ।
 એકસ્ય બાર્દ્ધેરિત્યેવં ભાવ્યં ગણિતકોવિદૈઃ ॥૨૮૪॥

૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬ - $\frac{૨}{૩}$ ઇત્યંકસ્થાપના
 તૃતીયભાગયોરસ્યા-૨કસ્યાદ્યદ્વિતીયયોઃ ।
 કલ્પવૃક્ષાદિકં સર્વં પૂર્વોક્તમનુવર્ત્તે ॥૨૮૫॥
 એકક્રોશોચ્છ્રિતા આદા-વેકપલ્યોપમાયુષઃ ।
 જનાશ્ચતુઃષષ્ટિપૃષ્ઠ-કરંડકયુતાંગકાઃ ॥૨૮૬॥
 અહોરાત્રાનિહૈકોના-શીતિં રક્ષંતિ તેંગજાન્ ।
 અવસ્થાઃ પ્રાગ્વદત્રાપિ સપ્ત તન્માનમુચ્યતે ॥૨૮૭॥ યુગ્મં ॥
 એકાદશ દિનાઃ સપ્ત-દશ ઘટ્વઃ પલાષ્ટકં ।
 ચતુસ્ત્રિંશદક્ષરાણિ કિંચિત્સમધિકાનિ ચ ॥૨૮૮॥
 આદ્યસંહનનાઃ પ્રાગ્વ-દાદ્યસંસ્થાનશાલિનઃ ।
 કાસજૃંભાદિભિર્મૃત્વૈ-તેઽપિ યાંતિ ઘ્રુવં દિવં ॥૨૮૯॥

૨ મધ્યમ અને ૩ અંતિમ. તે દરેક વિભાગનું પ્રમાણ ૬૬ કોડ, ૬૬ લાખ, ૬૬ હજાર ને ૬૬૬ એટલા કોડ, ૬૬ લાખ ૬૬ હજાર છસો ને છાસઠ અને $\frac{૨}{૩}$ ભાગ થાય છે. એમ ગણિતશાસ્ત્રના જાણનારાઓ કહે છે. તેની અંકસ્થાપના આ પ્રમાણે ૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬ $\frac{૨}{૩}$ સમજવી. આ આરાના પ્રથમના બે ભાગમાં કલ્પવૃક્ષાદિ સર્વ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે હોય છે. ૨૮૦-૨૮૫.

આ ત્રીજા આરાના પ્રારંભમાં એક ગાઉના શરીરવાળાને એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા યુગ્મિઓ હોય છે અને (૬૪) પૃષ્ઠકરંડકવાળા હોય છે. બાળકોનું ૭૯ દિવસ પ્રતિપાલન કરે છે. તેની અવસ્થા અહીં પણ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સાત પ્રકારની હોય છે. ૭૯ દિવસના સાત ભાગ કરીએ તો એક-એક અવસ્થાનું પ્રમાણ ૧૧ દિવસ, ૧૭ ઘડી, ૮ પળ, ને ૩૪ અક્ષરથી કાંઈક અધિક આવે છે. તે યુગ્મિઓ પ્રથમની જેમ પહેલા સંઘયણવાળા, પહેલા સંસ્થાનવાળા અને ખાંસી કે બગાસાવડે મૃત્યુ પામી નિશ્ચે સ્વર્ગે જનારા હોય છે. ૨૮૬-૨૮૯.

તૃતીયેऽસ્ય ત્રિભાગે તુ સમતિક્રામતિ ક્રમાત્ ।
 ષોઢા સંહનનાનિ સ્યુઃ સંસ્થાનાન્યપિ દેહિનાં ॥૨૧૦॥
 ધનુઃશતાનિ ભૂયાંસિ પ્રથમં તૂચ્છ્રતા જનાઃ ।
 અસંખ્યાબ્દસહસ્રાયુ-ઝૃતઃ સ્વર્ગતિગામિનઃ ॥૨૧૧॥
 કાલક્રમેણ પર્યતિ હીયમાનોચ્છ્રયાયુષઃ ।
 અલ્પાંતરાશનાઃ પ્રેમ-રાગદ્વેષસ્મયાધિકાઃ ॥૨૧૨॥
 પ્રાક્તનાપેક્ષયા ભૂરિ-કાલપાલિતબાલકાઃ ।
 યથાર્હં યાંતિ ગતિષુ ચતસૃષ્ઠ્વપિ તે મૃતાઃ ॥૨૧૩॥
 સંખ્યેયાબ્દસહસ્રાણિ જઘન્યં ચાયુરંગિનાં ।
 ઉત્કૃષ્ટમત્રાસંખ્યાબ્દ-સહસ્રપ્રમિતં મતં ॥૨૧૪॥
 આયુર્દેહોચ્છ્રયાહારાં-તરસ્ય પ્રાગ્ યથાભવત્ ।
 નિયતા હાનિરત્રાંશે ત્વેષા ન નિયતા તથા ॥૨૧૫॥
 યથાત્રારકયોરાદ્ય-દ્વિતીયયોઃ ક્રમાત્ હ્રસેત્ ।
 ક્રોશો દિનં ચ પલ્યં ચોચ્છ્રયાહારાંતરાયુષાં ॥૨૧૬॥
 દ્વયોસ્ત્રિભાગયોસ્તદ્વ-ઢ્વીયતે તચ્છનૈઃ શનૈઃ ।
 તૃતીયે તુ ત્રિભાગોસ્મિન્ન નૈયત્યેન હીયતે ॥૨૧૭॥

આ આરાનો છેલ્લો ત્રીજો ભાગ શરૂ થાય ત્યારથી અનુક્રમે તે બધી બાબતોમાં ઘણો ઘટાડો થાય છે. પ્રાણીઓનાં સંહનનો છએ પ્રકારના હોય છે અને સંસ્થાનો પણ છએ પ્રકારના હોય છે, ત્રીજા ભાગના પ્રારંભમાં ઘણા સેંકડો ધનુષ્યપ્રમાણ શરીર અને અસંખ્ય હજાર વર્ષોનું આયુષ્ય હોય છે, તેમ જ મરણ પામીને સ્વર્ગે જાય છે. કાળક્રમે ઘટતી ઘટતી શરીરની ઊંચાઈ અને આયુવાળા હોય છે. અલ્પઅંતરે અશનની ઈચ્છાવાળા હોય છે અને પ્રેમ, રાગ, દ્વેષ તથા ગર્વ વધારે થતા જાય છે. ૨૮૦-૨૮૨.

પૂર્વની અપેક્ષાએ ઘણા વખત સુધી બાળકોને પાળનારા હોય છે અને મરણ પામીને યથાયોગ્ય ચારે ગતિમાં જાય છે. જઘન્ય આયુષ્ય સંખ્યાતા હજાર વર્ષનું અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા હજાર વર્ષનું હોય છે. ૨૮૩-૨૮૪.

આ ત્રીજા ભાગમાં આયુ, દેહની ઊંચાઈ, આહારનું અંતર પ્રથમ કરતાં અવશ્ય હીયમાન હોય છે પણ તે નિયત હોતું નથી. જેમ પહેલા-બીજા આરામાં શરીરપ્રમાણ -એક કોશ, આયુ એક પલ્યોપમ અને આહારાંતર એક દિવસ ક્રમશઃ ઘટતું ઘટતું હોય છે. તેમ આ આરાના પણ પ્રથમના બે ભાગમાં

ઇદમેવારકસ્યાસ્ય ત્ર્યંશક્લૃતૌ પ્રયોજનં ।
 પૂર્વેઃ સંભાવિતં ભાગ-શ્ચાયમસ્ય પૃથક્ તતઃ ॥૨૯૮॥
 કલ્પવૃક્ષા અપિ તદા સ્યુઃ ક્રમાદ્ દ્વઢમુષ્ટયઃ ।
 લોભાર્તા ઇવ મૂર્ખાણાં વાર્તેવ વિરસા ક્ષિતિઃ ॥૨૯૯॥
 તતસ્તે સતતં વૃક્ષ-ફલૌષઢ્યાદિભોજિનઃ ।
 તત્સંગ્રહમમત્વાભિ-નિવિષ્ટા વિવિદંત્યપિ ॥૩૦૦॥
 પલ્યાષ્ટમાંશે શેષે સ્યુ-રસ્મિન્ કુલકરા વરાઃ ।
 પ્રકાશાંશા ઇવાસન્નો-દયાઢ્યજિનભાસ્વતઃ ॥૩૦૧॥
 રાગદ્વેષાભિવૃદ્ધ્યાત્ર નીતિમાર્ગાતિપાતિનાં ।
 શિક્ષણાય કુલકર-કૃતાઃ સ્યુર્દંડનીતયઃ ॥૩૦૨॥
 સૈકોનનવતિપક્ષે શેષેઽસ્ય ત્રુટિતાંગકે ।
 ડદેત્યાદિમતીર્થેશો જગચ્ચક્ષુરિવોત્તમઃ ॥૩૦૩॥
 લોકાનામુપકારાય વ્યવહારં દિશત્યસૌ ।
 અજ્ઞાનતિમિરચ્છેદી સદસન્માર્ગદર્શકઃ ॥૩૦૪॥

તે જ પ્રમાણે ક્રમશઃ ઘટતું ઘટતું હોય છે. ત્રીજા વિભાગમાં તેવો ક્રમ બરોબર હોતો નથી; અનિયતપણું હોય છે. ૨૯૫-૨૯૭.

આ આરાના ત્રણ વિભાગ પાડવાનું કારણ તે જ છે, એમ પૂર્વાચાર્યોએ માન્યું છે અને તેથી જ આ ત્રીજા આરાનો આ ત્રીજો વિભાગ પૃથક્ કર્યો છે. કલ્પવૃક્ષો પણ લોભાર્તાની જેમ ઓછું આપનારા હોય છે અને મૂર્ખની વાર્તાની જેમ પૃથ્વી પણ ઓછા રસવાળી (વિરસ) થતી જાય છે, તેથી તે વખતના યુગ્મિઓ નિરંતર વૃક્ષના ફળ, ફુલ અને ઔષધિ (ધાન્ય) વિગેરે ખાનારા અને તે તે વસ્તુનો સંગ્રહ કરવામાં અને મમતા કરવામાં અભિનિવેશવાળા હોવાથી પરસ્પર વિવાદ પણ કરે છે. ૨૯૮-૩૦૦.

ત્રીજો આરો પલ્યોપમના આઠમા અંશ જેટલો બાકી રહે, ત્યારે શ્રેષ્ઠ એવા કુલકરો પ્રથમ તીર્થકરરૂપ સૂર્ય નજીકમાં ઉગનાર હોવાથી જાણે તેના પ્રકાશના અંશો હોય, તેવા થાય છે. એ વખતે રાગદ્વેષની વૃદ્ધિ થવાથી નીતિમાર્ગને ઉલ્લંઘન કરનારા યુગલિકને શિક્ષણ આપવા માટે તે કુલકરો દંડનીતિની યોજના કરે છે. ત્રીજા આરાના એક ત્રુટિતાંગ ને ત્રણ વર્ષ સાડાઆઠ માસ (૮૮ પક્ષ) બાકી રહે ત્યારે જગચ્ચક્ષુ જેવા ઉત્તમ પ્રથમ તીર્થકર ઉદય પામે છે (માતાના ગર્ભમાં આવે છે.) ૩૦૧-૩૦૩.

લોકોના ઉપકારને માટે અજ્ઞાનરૂપ તિમિરને દૂર કરનાર અને સદસત્ માર્ગને બતાવનાર તે તીર્થકર વ્યવહાર શિખવે છે. ૩૦૪.

ક્રમાચ્ચ મધ્યમરસ-ત્વેન કાલસ્ય ભૂરુહાં ।
 મિથઃ સંઘર્ષણાદગ્નિઃ પ્રાદુર્ભવતિ ભૂતલે ॥૩૦૫॥
 તદા મંદોદરાગ્નીનાં નૈરસ્યાદ્ ભૂરિભોજિનાં ।
 રુજત્યજીર્ણે જઠર-મામૌષધ્યાદિભોજને ॥૩૦૬॥
 તેષામનુપ્રહાયાર્હન્ મૃદમત્રાણિ શિક્ષયેત્ ।
 અન્નપાકજલાધાના-દ્યુચિતાનિ યથાયથં ॥૩૦૭॥
 શિક્ષિતં પ્રથમં યેષાં શિલ્પમેતદ્યુગાદિના ।
 તેષાં વંશઃ કુંભકાર ઇતિ નામ્ના પ્રવર્ત્તે ॥૩૦૮॥
 એવં વક્ષ્યમાણશિલ્પ-કર્મણામનુસારતઃ ।
 તે તે વંશાઃ પ્રવર્ત્તેરં-શ્ચિત્રકૃત્રાપિતાદયઃ ॥૩૦૯॥
 અધુનાપિ વદંત્યેવં કુંભકારાદયો જનાઃ ।
 વયમસ્મિન્નિયુક્તાઃ સ્મો જગદીશેન કર્મણિ ॥૩૧૦॥
 લોહશિલ્પં વિના વેશ્મ-વાહનાસ્ત્રાઘસંભવઃ ।
 તતઃ પ્રભુર્લોહકાર-શિલ્પં લોકે પ્રવર્ત્તયેત્ ॥૩૧૧॥
 વિના ચિત્રં ન શોભેત વેશ્મશય્યાસનાદિકં ।
 તતઃ પ્રભુશ્ચિત્રકાર-શિલ્પં લોકે પ્રદર્શયેત્ ॥૩૧૨॥

અનુક્રમે કાળના પ્રભાવે જમીનના મધ્યમ રસપણાથી વૃક્ષોના અંદર અંદર ઘસાવાવડે પૃથ્વી ઉપર અગ્નિ પ્રગટ થાય છે. તે વખતે ઉદરાગ્નિની મંદતાથી, નીરસપણાને કારણે, ઘણું ભોજન કરવું પડતું હોવાથી અને કાચું ભોજન કરવાથી તે ન પચવાને કારણે જઠરમાં વ્યાધિ થવા માંડે છે. એટલે તેમના અનુગ્રહને માટે અરિહંત અન્ન પકાવવા યોગ્ય તેમ જ જળ ભરી રાખવા યોગ્ય માટીના પાત્ર બનાવવાનું શીખાડે છે. ૩૦૫-૩૦૭.

યુગાદિ જિનેશ્વરે પહેલું શિલ્પ જેને શીખવ્યું તેના વંશવાળા કુંભકાર તરીકે ઓળખાય છે. એ પ્રમાણે આગળ કહેવાશે, એવા શિલ્પો અને કર્મોને અનુસારે ચિત્રકાર, નાપિત વિગેરેના વંશો પણ પ્રવર્તે છે. ૩૦૮-૩૦૯.

અત્યારે પણ કુંભકાર વિગેરે જનો એમ બોલે છે કે અમને જગદીશ્વરે જ આ કામમાં નિયુક્ત કર્યા છે. ૩૧૦.

હવે લોહશિલ્પ વિના ઘર, વાહન, અસ્ત્રો વિગેરેનો અસંભવ હોવાથી પ્રભુ લોહકારનું શિલ્પ લોકમાં પ્રવર્તાવે છે. ૩૧૧.

ચિત્ર વિના ઘર, શય્યા, આસનાદિક શોભે નહીં, તેથી પ્રભુ ચિત્રકારનું શિલ્પ પ્રવર્તાવે છે. ૩૧૨.

કલ્પદ્રુદત્તવસ્ત્રાણા-મખાવેન ગતાંબરાઃ ।
 જનાઃ સ્યુર્દુઃખિનસ્તંતુ-વાયશિલ્યં તતો દિશેત્ ॥૩૧૩॥
 અસંસ્કૃતશ્મશ્રુનઃ સ્યુર્ધીષ્માકૃતયો જનાઃ ।
 તતો નાપિતશિલ્યં ત-ત્કૃપયા દર્શયેત્ત્રભુઃ ॥૩૧૪॥
 પંચૈવં મૂલશિલ્પાનિ શંસતિ ત્રિજગત્ત્રભુઃ ।
 એકૈકસ્ય તતો ભેદાઃ પ્રવર્ત્તે ચ વિંશતિઃ ॥૩૧૫॥
 એવં પ્રવર્ત્તે શિલ્પ-શતં ગુરૂપદેશજં ।
 કર્માણિ તુ પ્રવર્ત્તે કૃષ્યાદીનિ સ્વયં તતઃ ॥૩૧૬॥
 એવં ચ - દ્વાસપ્તતિં કલાઃ પુંસાં ચતુષ્ષ્ટિં ચ યોષિતાં ।
 તથા શિલ્પશતં લોકહિતાયાર્હન્ સમાદિશેત્ ॥૩૧૭॥
 શસ્ત્રે શાસ્ત્રે વણિજ્યાયાં જનાનાં ભોજનાદિષુ ।
 ચાતુર્યં દર્શયત્યેષ પિતેવ તનુજન્મનાં ॥૩૧૮॥
 તાદૃક્કાલાનુભાવાચ્ચ ક્રમેણ ત્વધિકાધિકં ।
 કલાશિલ્પેષુ લોકાનાં ચાતુર્યં પરિવર્દ્ધતે ॥૩૧૯॥

કલ્પવૃક્ષોથી મળતા વસ્ત્રોનો અભાવ થવાથી, વસ્ત્ર વિના મનુષ્યો દુઃખી થતા હોવાથી, પ્રભુ તંતુવાય (વણકર)નું શિલ્પ પ્રવર્તવે છે. ૩૧૩.

દાઢી મૂછ વિગેરેના વાળ તેમજ નખ વધવાથી લોકો ભયંકર આકૃતિવાળા દેખાવા લાગ્યા તેથી તેની કૃપાવડે પ્રભુ નાપિતનું શિલ્પ પ્રવર્તવે છે. ૩૧૪.

આ પ્રમાણે પાંચ મૂળ શિલ્પ પ્રભુ બતાવે છે, ત્યારપછી તે એક એક શિલ્પના વીશ વીશ ભેદો પ્રવર્તે છે. એ પ્રમાણે ગુરુના ઉપદેશથી સો પ્રકારના શિલ્પો પ્રવર્તે છે અને ત્યારપછી ખેતી વિગેરે જે કર્મો કહેવાય છે, તે પોતાની મેળે પ્રવર્તે છે. ૩૧૫-૩૧૬.

એ જ પ્રમાણે પુરુષની ૭૨ કળા અને સ્ત્રીની ૬૪ કળા તેમ જ ૧૦૦ શિલ્પો લોકના હિત માટે પ્રભુ ઉપદેશે છે. ૩૧૭.

શસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રમાં, વેપારમાં, તેમ જ ભોજનાદિમાં; મનુષ્યોના હિત માટે પ્રભુ પુત્રોને પિતાની જેમ ચતુરાઈ શીખવે છે. ૩૧૮.

પછી તેવા પ્રકારના કાળાનુભાવથી અનુક્રમે કળાશિલ્પાદિમાં લોકોનું ચાતુર્ય દિનપરદિન અધિક અધિક વધતું જાય છે. ૩૧૯.

તતો ભગવતસ્તસ્ય પાણિગ્રહમહોત્સવં ।
 કુર્યાદ્રાજ્યાભિષેકં ચ સ્વયમાગત્ય વાસવઃ ॥૩૨૦॥
 નવયોજનવિસ્તિર્ણાં દ્વાદશયોજનાયતાં ।
 શક્રઃ સુવર્ણપ્રાકારાં માણિક્યકપિશિર્ષકાં ॥૩૨૧॥
 ધનધાન્યસમાકીર્ણો-તુંગપ્રાસાદબંધુરાં ।
 નિર્માય રાજધાનીં દ્રાક્ જગન્નાથાય ઢૈકયેત્ ॥૩૨૨॥
 તતોઽસૌ પ્રથમો રાજા રાજનીતિં સમર્થયેત્ ।
 તથા વર્ણવિભાગાંશ્ચ ચતુરશ્ચતુરાશયઃ ॥૩૨૩॥
 ગૌતુરંગગજાદીનાં ગ્રહં દમનશિક્ષણે ।
 યુદ્ધશસ્ત્રપ્રયોગાદીન્ નીતીઃ સામાદિકાઃ અપિ ॥૩૨૪॥
 યુગ્મં ॥

કાશ્ચિત્પુનઃ સમુત્પન્ને પ્રથમે ચક્રવર્તિનિ ।
 નિઘેર્માણવકાઢ્ઢ-નીતયઃ સ્યુઃ પરિસ્ફુટાઃ ॥૩૨૫॥
 ભગિનીપરિભોગાદીન્ વ્યવહારાંશ્ચ યુગ્મિનાં ।
 નિવર્તયન્સોઽન્યગોત્ર-જાતોદ્વાહાદિ દર્શયેત્ ॥૩૨૬॥

ત્યારપછી ઈંદ્ર પોતે આવીને તે ભગવંતનો પાણિગ્રહણ મહોત્સવ અને રાજ્યાભિષેક કરે છે. ૩૨૦.

પછી ઈંદ્ર નવ યોજન પહોળી, બાર યોજન લાંબી, સોનાના ગઢ અને માણિક્યના કાંગરાવાળી, ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ, ઊંચા ઊંચા પ્રાસાદોથી વ્યાપ્ત એવી રાજધાની (અયોધ્યા) બનાવીને પ્રભુને અર્પણ કરે છે. ૩૨૧-૩૨૨.

તેઓ પ્રથમ રાજા થાય છે. રાજનીતિ પ્રવર્તવે છે અને ચતુર આશયવાળા તેઓ ચાર વર્ણોના વિભાગ પાડે છે. ગાય, ઘોડા, હાથી વિગેરેનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. તેમનું દમન અને શિક્ષણ તથા યુદ્ધ, શસ્ત્રના પ્રયોગ વિગેરે અને સામાદિ ચાર પ્રકારની નીતિ શીખવે છે. ૩૨૩-૩૨૪.

પહેલા ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થતાં માણવક નામના નિધાનમાંથી બીજી પણ કેટલીક દંડનીતિઓ પ્રગટ થાય છે. ૩૨૫.

પછી યુગલિકનો જે પોતાની સાથે જન્મેલી બહેનની સાથે પરિભોગરૂપ વ્યવહાર હતો, તેને બંધ કરીને અન્ય ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનું બતાવે છે. ૩૨૬.

દશાનામપિ વર્ષાણાં ચામ્યસ્યાર્દ્ધસ્ય મધ્યમે ।
 ઁંડે પ્રથમતીર્થેશો વ્યવસ્થામિતિ દર્શયેત્ ॥૩૨૭॥
 પંચસ્વન્યેષુ ઁંડેષુ તાં જાતિસ્મરણાદિભાક્ ।
 ક્ષેત્રાધિષ્ઠાતા દેવો વા લોકનીતિં પ્રવર્દ્ધયેત્ ॥૩૨૮॥
 કાશ્ચિત્તુ કાલમાહાત્યા-ત્પવર્ત્તિ સ્વયં તતઃ ।
 સંપ્રત્યપિ યુવા વેત્તિ યથા બહ્વપ્યશિક્ષિતં ॥૩૨૯॥

તથાહુરસ્મદ્ગુરુપાદસમુચ્ચિતે શ્રીહીરપ્રશ્નોત્તરે શ્રીજગદ્ગુરવઃ-અત્રોત્તરભરતાર્દ્ધેઽપિ જાતિસ્મરણા-
 દિભાક્ ક્ષેત્રાધિષ્ઠાયકદેવો વા કશ્ચિત્ત્ર નીતિપ્રણેતા, કાલાનુભાવતઃ સ્વતો વા કિયન્નૈપુણ્યં
 જાયતે ઇતિ ।

જાયતેઽસ્મિન્નવસરે પ્રથમશ્ચક્રવર્ત્ત્યપિ ।
 ન્યાયમાર્ગં દ્ઢીકુર્યા-ત્સ ચ ષટ્ઁંડસાધકઃ ॥૩૩૦॥
 ઁવં કૃત્વા સ ભગવાન્ વ્યવસ્થાસુસ્થિતં જગત્ ।
 વિતીર્ય વાર્ષિકં દાનં ચારિત્રં પ્રતિપદ્યતે ॥૩૩૧॥
 સ પ્રાપ્ય કેવલજ્ઞાનં દેવમાનવપર્ષદિ ।
 દિશતિ દ્વિવિધં ધર્મ યતિશ્રાદ્ધજનોચિતં ॥૩૩૨॥

પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતરૂપ દશે ક્ષેત્રમાં દક્ષિણબાજુના અર્ધભાગના મધ્યખંડમાં આ પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થકર બધી વ્યવસ્થા બતાવે છે.૩૨૭.

બાકીના તે દશે ક્ષેત્રના પાંચ ખંડોમાં જાતિસ્મરણાદિથી મનુષ્યો અથવા તે ક્ષેત્રના અધિષ્ઠાતા દેવો લોકનીતિ પ્રવર્તવે છે.૩૨૮.

ત્યારપછી કેટલીક નીતિ તો કાળના માહાત્મ્યથી પોતાની મેળે જ પ્રવર્તે છે, જેમ અત્યારે પણ કેટલાક યુવાનો ઘણી બાબતો વગર શીખવ્યે પણ સમજી જાય છે તેમ ૩૨૯.

અમારા ગુરુમહારાજના કહેલા હીરપ્રશ્નોત્તરમાં તે જગદ્ગુરુ કહે છે કે-“અહીં ઉત્તર ભરતાર્ધમાં પણ જાતિસ્મરણાદિવાળો મનુષ્ય અથવા ક્ષેત્રનો અધિષ્ઠાયક દેવ નીતિનો પ્રણેતા થાય છે. કાળાનુભાવથી પોતાની મેળે પણ કેટલીક નિપુણતા પ્રાપ્ત થાય છે.”

તે અવસરે પ્રથમ ચક્રવર્તી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. છ ખંડ સાધીને તે ન્યાય માર્ગને દ્ઢ કરે છે.૩૩૦.

આ પ્રમાણે ભગવાન્ જગતને વ્યવસ્થામાં સુસ્થિત બનાવીને પછી વાર્ષિકદાન આપી ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે.૩૩૧.

તે પ્રભુ કેવળજ્ઞાન પામીને દેવ અને મનુષ્યોની પર્ષદામાં યતિ અને શ્રાવકને ઉચિત એવો બે પ્રકારનો ધર્મ ઉપદેશે છે.૩૩૨.

તતો ગણધરાન્ ગચ્છાં-સ્તથા સંઘં ચતુર્વિધં ।
 સંસ્થાપ્ય દ્વાદશાંગીં ચા-ર્થાપ્ય તીર્થં પ્રવર્ત્તયેત્ ॥૩૩૩॥
 એવં કૃત્વા મોક્ષમાર્ગં વહમાનં સ સિદ્ધયતિ ।
 એકોનવતિપક્ષા-વશેષેડરે તૃતીયકે ॥૩૩૪॥
 એકોનવતિપક્ષૈઃ સમાપ્તેડરે તૃતીયકે ।
 દુષ્પમસુષમાભિરઘ્યો-ડરકસ્તુર્યઃ પ્રવર્ત્તે ॥૩૩૫॥
 એતસ્મિંશ્ચારકે ભૂમિ-ર્નાવૃક્ષાદ્યલંકૃતા ।
 સ્યાત્કૃત્રિમતૃણાઢ્યાપિ કૃષ્યાદીનાં પ્રવૃત્તિતઃ ॥૩૩૬॥
 કલ્પવૃક્ષાદિરહિતં સ્વરૂપં પૂર્ણવર્ણિતં ।
 અત્રાપિ સ્યાદનંતઘ્ન-હીનવર્ણાદિપર્યવં ॥૩૩૭॥
 અત્ર ચાદૌ મનુષ્યાઃ સ્યુ-ર્ધનુઃપંચશતોચ્છ્રિતાઃ ।
 પૂર્વકોટ્યંતર્મુહૂર્તો-ત્કૃષ્ટાલ્પિષ્ઠાયુષસ્તથા ॥૩૩૮॥
 અગ્નિસંપક્કનાનાન્ન-ઘૃતદુગ્ધાદિભોજિનઃ ।
 નિત્યમાહારાર્થિનઃ સ્યુ-રેકત્રાપ્યહ્નિ ચાસકૃત્ ॥૩૩૯॥

ગણધરોની, ગચ્છની તથા ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરીને દ્વાદશાંગી અર્થથી પ્રરૂપી તીર્થ પ્રવર્તાવે છે. ૩૩૩.

એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગને વહેતો કરીને પછી પ્રભુ પોતે સિદ્ધિપદને પામે છે. તે વખતે ત્રીજા આરાના ૮૮ પક્ષ બાકી હોય છે. ૩૩૪.

બાકી રહેલા ૮૮ પક્ષ વ્યતીત થયે ત્રીજો આરો પૂરો થાય છે અને ચોથો દુઃષમસુષમા નામનો આરો પ્રવર્તે છે. ૩૩૫.

એ આરામાં ભૂમિ વિવિધ પ્રકારના વૃક્ષોથી અલંકૃત હોય છે. તથા ખેતી વિગેરેની પ્રવૃત્તિ થવાથી કૃત્રિમ તૃણ (વનસ્પતિ)થી પણ વ્યાપ્ત હોય છે. ૩૩૬.

પૂર્વે વર્ણવેલું સ્વરૂપ કલ્પવૃક્ષાદિ વિનાનું આ કાળે પણ હોય છે. પરંતુ તે અનંતગુણહીનવર્ણાદિ પર્યાયવાળું હોય છે. ૩૩૭.

આ આરાના પ્રારંભમાં મનુષ્યો પાંચસો ઘનુષ્ય ઊંચા શરીરવાલા અને જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તના ને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વના આયુવાળા હોય છે. ૩૩૮.

તેઓ અગ્નિથી પકાવેલું વિવિધ પ્રકારનું અન્ન, ઘૃત અને દુધ વિગેરેનું ભોજન નિત્ય આહારાર્થીઓ દિવસમાં અનેકવાર કરે છે. ૩૩૯.

પુત્રપૌત્રદુહિત્રાદિ-પરિવારા મહર્ઘ્યઃ ।
 પ્રમદાપત્યમિત્રાદિ-સ્નેહાક્તા જિતશત્રવઃ ॥૩૪૦॥
 સ્તન્યપાનાદિભિર્ભૂયઃ-કાલપાલિતબાલકાઃ ।
 વર્ષક્રમાદ્વ્યક્તવાક્ય-ગતિચાતુર્યયૌવનાઃ ॥૩૪૧॥
 રાજાનો મંત્રિસામંત-શ્રેષ્ઠિસેનાપતીશ્વરાઃ ।
 કેચિત્કેચિચ્ચાલ્પધનાઃ પ્રેષ્યાઃ કર્મકૃતોઽપિ ચ ॥૩૪૨॥
 એવં પ્રાક્કૃતકર્માનુ-સારેણ પ્રાપ્તવૈભવાઃ ।
 કેચિદ્મિથ્યાદ્દશઃ કેચિ-દ્ભદ્રકા મિશ્રદૃષ્ટયઃ ॥૩૪૩॥
 કેચિત્પ્રપન્નસમ્યક્ત્વા દેશચારિત્રિણઃ પરે ।
 કેચિચ્ચારિત્રિણો યાંતિ પંચસ્વપિ ગતિષ્વમી ॥૩૪૪॥
 મેઘાશ્ચતુર્વિદાસ્તે ચ પુષ્કરાવર્તસંજ્ઞકાઃ ।
 તથા પ્રદ્યુમ્નજીમૂતૌ ઝિમિકારખ્યસ્તુરીયકઃ ॥૩૪૫॥
 તત્રાદ્યસ્યૈકયા વૃષ્ટ્યાં સુસ્નિગ્ધા રસભાવિતા ।
 ભવત્યબ્દાયુતં ભૂમિ-ર્ધાન્યાદ્યુત્પાદનક્ષમા ॥૩૪૬॥

પુત્ર, પૌત્ર, દુહિત્રાદિ મોટા પરિવારવાળા, મોટી ઋદ્ધિવાળા, સ્ત્રી-પુરૂષને મિત્રાદિના સ્નેહમાં આસક્ત અને શત્રુને જીતનારા હોય છે.૩૪૦.

સ્તન્યપાનાદિ વડે ઘણા કાળ સુધી અપત્યનું પાલન કરે છે અને વર્ષના કમથી બાળકો વ્યક્ત બોલનારાં, ચાલનારાં, યૌવનાવસ્થાવાળા તેમ જ ચતુરાઈવાળા થાય છે.૩૪૧.

કેટલાક રાજાઓ, મંત્રી, સામંત, શ્રેષ્ઠિ, સેનાપતિ અને ધનવાન હોય છે. કેટલાક અલ્પધનવાળા, કેટલાક સેવા કરનારા અને કેટલાક અનેક પ્રકારના કામ કરનારા હોય છે.૩૪૨.

આ પ્રમાણે પૂર્વકૃત કર્મને અનુસારે કેટલાક વૈભવવાળા હોય છે, કેટલાક મિથ્યાદૃષ્ટિ, કેટલાક ભદ્રક, કેટલાક મિશ્રદૃષ્ટિ, કેટલાક સમક્તિ પામેલા, કેટલાક દેશવિરતિ અને કેટલાક સર્વવિરતિ હોય છે. આ સર્વે પાંચે ગતિમાં જનારા હોય છે.૩૪૩-૩૪૪.

વરસાદ ચાર પ્રકારના હોય છે. ૧ પુષ્કરાવર્ત, ૨ પ્રદ્યુમ્ન, ૩ જીમૂત અને ૪ ઝિમિક ૩૪૫.

તેમાં પહેલા પ્રકારના વરસાદની એક વૃષ્ટિથી જમીન સુસ્નિગ્ધ. રસભાવિત અને ૧૦૦૦૦ વર્ષો સુધી ધાન્ય ઉપજાવવાને યોગ્ય થાય છે.૩૪૬.

દ્વિતીયસ્યૈકવૃષ્ટ્યા ભૂ-ર્ભાવ્યતેઽબ્દસહસ્રકં ।
 વૃષ્ટેઃ સ્નેહસ્તૃતીયસ્ય દશાબ્દાનિ ભવેદ્ભુવિ ॥૩૪૭॥
 નિરંતરં પ્રવૃત્તાભિ-સ્તુરીયસ્ય ચ વૃષ્ટિભિઃ ।
 ભૂયસીભિર્વર્ષમેકં સ્નેહસ્તિષ્ઠતિ વા ન વા ॥૩૪૮॥
 તત્ર તુર્યારકેઽંભોદા ઉત્તમાઃ કાલવર્ષિણઃ ।
 સ્યુઃ સ્નિઘ્ધા સરસા ભૂમિ-સ્તતો ભૂરિફલપ્રદા ॥૩૪૯॥
 પ્રાયો વિડ્વરદુર્ભિક્ષેતયો ન ન ચ તસ્કરાઃ ।
 રોગશોકવિયોગાધિ-દુઃખદૌઃસ્થાદિ ચાલ્પકં ॥૩૫૦॥
 ન્યાયાઽનુલ્લંઘિનો લોકાઃ પુરુષાયુષજીવિનઃ ।
 રાજાનઃ શ્રાવકાઃ પ્રાયો ધાર્મિકા ન્યાયતત્પરાઃ ॥૩૫૧॥
 તસ્મિન્ કાલેઽનુક્રમેણ સ્યુસ્ત્રયોવિંશતિર્જિનાઃ ।
 એકાદશ ચક્રમૃતઃ શાઙ્ગિણઃ સીરિણો નવ ॥૩૫૨॥
 એવં ચ - એકસ્યામવસર્પિણ્યાં સ્યુશ્ચતુર્વિંશતિર્જિનાઃ ।
 (ચક્રિણો) દ્વાદશ નવ કેશવા નવ સીરિણઃ ॥૩૫૩॥

બીજા પ્રકારના વરસાદની એક વૃષ્ટિથી એક હજાર વર્ષ સુધી પૃથ્વી તેવી રહે છે, ત્રીજા પ્રકારના વરસાદની એક વૃષ્ટિથી દશ વર્ષ સુધી પૃથ્વી તેવી રસવાળી રહે છે.૩૪૭.

ચોથા પ્રકારના વરસાદની ઘણી વૃષ્ટિ નિરંતર થવા છતાં પણ એક વર્ષ સુધી જ જમીન રસવાળી રહે કે ન રહે.૩૪૮.

તેમાં ચોથા આરામાં વરસાદ ઉત્તમ પ્રકારના અને યોગ્યકાળે વરસનારા હોય છે, તેથી જમીન સ્નિગ્ધ, સરસ અને ઘણા ફળને આપનારી હોય છે.૩૪૯.

પ્રાયઃ તે આરામાં વિડ્વર, દુર્ભિક્ષ, ઉપદ્રવો હોતા નથી, ચોર હોતા નથી અને રોગ, શોક, વિયોગ, આધિ, દુઃખ ને દુઃખી અવસ્થા વિગેરે અલ્પ હોય છે.૩૫૦.

તે કાળે લોકો ન્યાયનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી, પૂર્ણ આયુ સુધી જીવે છે. રાજાઓ પ્રાયઃ શ્રાવક (જૈન ધર્મ પાળનારા), ધાર્મિક અને ન્યાયમાં તત્પર હોય છે.૩૫૧.

તે ચોથા આરામાં અનુક્રમે ૨૩ તીર્થંકરો થાય છે. ૧૧ ચક્રવર્તીઓ થાય છે અને નવ બળદેવ-વાસુદેવ થાય છે.૩૫૨.

એક અવસર્પિણીમાં એકંદર ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ અને નવ વાસુદેવ તથા નવ બળદેવ થાય છે.૩૫૩.

ચતુષ્પંચાશદિત્યેવં ભવંતિ પુરુષોત્તમાઃ ।
 સ્યુસ્ત્રિષઠ્ઠિરમી યુક્તા નવભિઃ પ્રતિવિષ્ણુભિઃ ॥૩૫૪॥
 નવભિર્નારદૈર્યુક્તા-સ્તે ભવંતિ દ્વિસપ્તતિઃ ।
 તથૈકાદશરુદ્રાઢ્યાઃ સ્યુસ્ત્ર્યશીતિઃ સમુચ્ચિતાઃ ॥૩૫૫॥
 ચતુર્થેતિ વા પંચઘા વાથ પોઢા-
 થવા સપ્તઘા વિશ્રુતાઃ સ્યુઃ પુમાંસઃ ।
 જિનાશ્ચક્રિણઃ કૈશવાઃ સીરિણસ્ત-
 દ્વિપક્ષાસ્તથા નારદાઃ કિંચ રુદ્રાઃ ॥૩૫૬॥
 વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેદ્રાંતિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોડતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કલ તત્ર નિશ્ચિતજગત્તત્વાદ્ભુતે ત્રિંશતૈ-
 કોનેન પ્રમિતઃ સમાપ્તિમગમત્સર્ગો નિસર્ગોજ્જ્વલઃ ॥૩૫૭॥

॥ ઇતિ શ્રીલોકપ્રકાશે ઈકોનત્રિંશત્તમઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

આ પ્રમાણે ૫૪ ઉત્તમ પુરુષો થાય છે તેમાં નવ પ્રતિવાસુદેવને ભેળવવાથી ૬૩ થાય છે. નવ નારદને ભેળવવાથી ૭૨ થાય છે. તેમ જ ૧૧ રુદ્રને ભેળવવાથી ૮૩ થાય છે. ૩૫૪-૩૫૫.

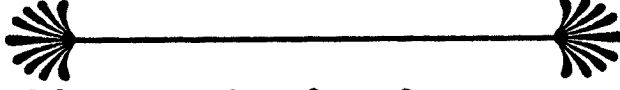
એ પ્રમાણે ઉત્તમ પુરુષોના ચાર, પાંચ, છ અને સાત પ્રકારો પ્રસિદ્ધ છે. તે તીર્થંકર, ચક્રી, વાસુદેવ અને બળદેવ એમ ચાર પ્રકારે, પ્રતિવાસુદેવ યુક્ત પાંચ પ્રકારે, નારદ યુક્ત છ પ્રકારે અને રુદ્ર યુક્ત સાત પ્રકારે સમજવા. ૩૫૬.

વિશ્વને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી કીર્તિવાળા શ્રીકીર્તિવિજય વાચકેન્દ્રના શિષ્ય, તેજપાળ ને રાજશ્રીના પુત્ર એવા શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે જે કાવ્ય રચ્યું છે, તે નિશ્ચિત કરેલા જગતના તત્ત્વવડે અદ્ભુત એવા આ લોકપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં સ્વભાવે જ ઉજ્જ્વળ એવો ૨૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૩૫૭.

ઈતિ શ્રીલોકપ્રકાશ ૨૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

॥ અથ ત્રિંશત્તમઃ સર્ગઃ પ્રારભ્યતે ॥

તત્ર તીર્થકરાસ્તુ સ્યુ-રિતસ્તૃતીયજન્મનિ ।

વિંશત્યા સેવિતૈઃ સ્થાનૈ-સ્તીર્થકૃત્નામહેતુભિઃ ॥૧॥

તાનિ ચૈવં - અર્હત્ ૧ સિદ્ધ ૨ પ્રવચન ૩ ગુરવઃ ૪ સ્થવિરાઃ ૫ સ્તયા ।

બહુશ્રુત ૬ સ્તપસ્વી ૭ ચ વાત્સલ્યાન્યેષુ સપ્તસુ ॥૨॥

અર્હશ્ચતુર્થા નામાદિઃ સિદ્ધાઃ કર્મમલોઙ્ગિતાઃ ૨ ।

શ્રુતં પ્રવચનં સંઘ-સ્તદાધારતયાથવા ૩ ॥૩॥

ગુરુર્ધર્મસ્યોપદેષ્ટા ૪ સ્થવિરો વૃદ્ધ ઉચ્યતે ।

વયશ્ચારિત્રપર્યાય-શ્રુતૈરેષ ત્રિધા ભવેત્ ॥૪॥

ષષ્ટિં વર્ષાણ્યતિક્રાંતો વયઃસ્થવિર ઉચ્યતે ।

પર્યાયસ્થવિરો જાત-વિંશત્યબ્દવ્રતસ્થિતિઃ ॥૫॥

સૂત્રાર્થજ્ઞશ્ચતુર્થાંગં યાવદ્દ્યોઽસૌ શ્રુતેન ચ ।

સ્થવિરઃ સ્યાદ્દુત્સર્ગા-પવાદાદીનિ વેત્યસૌ ૫ ॥૬॥

સર્ગ ૩૦ માનું ભાષાંતર

૨૯મા સર્ગના અંતે બતાવેલ શલાકા પુરુષોમાંથી જે ૨૪ તીર્થકરો છે, તે આ જન્મથી પાછલા ત્રીજે ભવે તીર્થકરનામકર્મના હેતુરૂપ વીશ સ્થાનકની આરાધના દ્વારા થાય છે. ૧.

તે વીશ સ્થાનકો આ પ્રમાણે-અરિહંત ૧, સિદ્ધ ૨, પ્રવચન ૩, આચાર્ય ૪, સ્થવિર ૫, બહુશ્રુત (ઉપાધ્યાય) ૬ અને તપસ્વી (મુનિ) ૭- આ સાતનું વાત્સલ્ય. તેમાં પ્રથમ અરિહંત કહ્યા છે, તે નામાદિ ચાર પ્રકારે, સિદ્ધ સર્વકર્મભળથી રહિત, પ્રવચન તે શ્રુત અથવા તેના આધારભૂત સંઘ, ગુરુ તે ધર્મના ઉપદેષ્ટા (આચાર્ય), સ્થવિર એટલે વૃદ્ધ-તેના ત્રણ પ્રકાર-વયથી વૃદ્ધ, ચારત્રિપર્યાયથી વૃદ્ધ અને જ્ઞાનથી વૃદ્ધ-સાઠ વર્ષથી વધારે ઉમરના તે વયસ્થવિર, વીશ વર્ષ ઉપરાંતના ચારિત્રપર્યાયવાળા તે પર્યાયસ્થવિર, ચોથા સમવાયોંગસૂત્ર સુધીના સૂત્રાર્થના જાણનાર તે શ્રુતસ્થવિર કે જે ઉત્સર્ગ અપવાદાદિના જાણકાર હોય. તે તે કાળની અપેક્ષાએ વધારે શ્રુતના અભ્યાસી તે બહુશ્રુત અને અનનશનાદિ વિચિત્ર પ્રકારના ઉગ્ર તપ કરનારા તે તપસ્વી. એ સાતે ઉપરનો ભક્તિરાગ, લોકમાં તેના સદ્ભૂત ગુણની

તત્કાલાપેક્ષયા भूरि-श्रुतोऽत्र स्याद्बहुश्रुतः ६ ।
 तपस्वी चानशनादि-विचित्रोग्रतपः स्थितः ७ ॥७॥
 भक्तिरागो यथाभूत-गुणप्रख्यापनं जने ।
 यथोचितोपचारश्च तेषां वात्सल्यमीरितं ॥८॥
 सदा ज्ञानोपयोगश्च भवति स्थानमष्टमं ८ ।
 सम्यक्त्वे ९ विनये १० चाव-श्यके ११ ऽतीचारवर्जनं ॥९॥
 एतानि - नवमदशमैकादशानि स्थानानीति शेषः ।
 शीलव्रतेषु निरती-चारत्वं द्वादशं पदं ।
 व्रतान्यत्रोत्तरगुणाः शीलं मूलगुणाः स्मृताः १२ ॥१०॥
 त्रयोदशं क्षणलवा-भिधानं स्थानमीरितं ।
 तच्च प्रतिलक्षणलवं सदा वैराग्यभावनं १३ ॥११॥
 तपश्चतुर्दशंस्थानं नानाविधतपःक्रियाः १४ ।
 त्यागः पंचदशं साध्वा-द्वर्हान्नादिसमर्पणं १५ ॥१२॥
 बालादिवैयावृत्यं स्या-त्वोडशं स्थानकं च तत् ।
 शुद्धोपध्यन्नादिदान-मंगसंवाहनादि च ॥१३॥

જાહેર તથા યોગ્યભક્તિ, તે તેમનું વાત્સલ્ય કહ્યું છે. ૨-૮.

હંમેશા જ્ઞાનોપયોગ તે આઠમું સ્થાન, સમ્યક્ત્વમાં અતિચારનું વર્જવું તે નવમું, વિનયમાં અતિચારનું વર્જવું તે દશમું, છ આવશ્યકમાં અતિચારનું વર્જન તે અગ્યારમું. ૯.

શીલવ્રતનું નિરતિચારપાલન, તે બારમું. અહીં શીલથી મૂળગુણ અને વ્રતોથી ઉત્તરગુણ સમજવા. ૧૦.

ક્ષણલવ નામનું તેરમું સ્થાન છે. તેમાં પ્રતિક્ષણ કે પ્રતિલવ સદા વૈરાગ્ય ભાવન કરવું તે. ૧૧.
તપ એ ચૌદમું સ્થાન છે, તેમાં વિવિધ પ્રકારની તપક્રિયાનો સમાવેશ છે. દાન પંદરમું સ્થાન, તેમાં સાધુ વિગેરેને યોગ્ય અન્નાદિ આપવા તે. ૧૨.

બાલાદિ મુનિની વૈયાવચ્ચ કરવી તે સોળમું સ્થાન છે. તે વૈયાવચ્ચમાં શુદ્ધ ઉપધિ, અન્નપાનાદિ લાવી આપવું તેમ જ અંગનું સંવાહન કરવું-એ વિગેરેનો સમાવેશ છે. ૧૩.

તથોક્તં પ્રશ્નવ્યાકરણાંગે

કેરિસણ પુણ આરાહણ વયમિણં ? જે સે ઉવહિભત્તપાણસંગહદાણકુસલે, અચ્ચંત બાલદુબ્બલવુડ્ઢઘવગપવત્તિઆયરિયુવજ્ઞાયસાહમ્મિયતવસ્સીકુલગણસંઘચેડ્ઢયટ્ટે ય નિજ્જરટ્ટી વેયાવચ્ચં અણિસ્સિયં દસવિહં બહુવિહં કરેડ્ઢ । અત્ર શ્રીજિનપ્રતિમાયા અત્તોપધિદાનાંગ-સંવાહનાદ્યસંભવાચ્ચૈત્યસ્ય કિં વૈયાવૃત્યમિતિ યત્કશ્ચિચ્ચૈત્યાપલાપી ગુરુકર્મા શંકતે તત્ર જક્વહા હુ વેયાવડિયં કરેતિ તમ્હા ઉ એણ નિહયા કુમારા' ઇત્યુત્તરાધ્યયનોક્તહરિ-કેશિમહર્ષિવચનાત અવજ્ઞાનિવારણાદેરપિ વૈયાવૃત્યત્વમિત્યાદિ યુક્ત્યા સમાધેયં ૧૬॥

સમાધિઃ સ્યાત્સપ્તદશં સ્થાનં દુર્ધ્યાન-વર્જનમ્ ।

ચિત્તસ્વાસ્થ્યોત્પાદનં વા ગુર્વાદેર્વિનયાદિભિઃ ॥૧૪॥

અત્રાદ્યઃ પક્ષ આવશ્યકવૃત્તૌ, દ્વિતીયસ્તુ જ્ઞાતાધર્મકથાંગમલ્લ્યધ્યયનવૃત્તૌ ૧૭.

તે વિષે શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણ નામના દશમા અંગમાં કહ્યું છે કે-‘આ પ્રતનું આરાધન કેવી રીતે કરવું?’

ઉત્તર - ‘ઉપધિ અને ભાતપાણી લાવવામાં ને આપવામાં કુશળ, અત્યંત બાળ, દુર્બળ, વૃદ્ધ, ક્ષપક, પ્રવર્તક, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધર્મિક (સાધુ), તપસ્વી, કુળ, ગણ, સંઘ અને ચૈત્ય-એમને માટે નિર્જરાર્થી મુનિ અનિશ્રિતપણે (સતત) દશવિધ સ્થાનમાં બહુવિધ વૈયાવચ્ચ કરે. અહીં જિનપ્રતિમાને અંગે અન્ન અને ઉપધિનું આપવું અને અંગસંવાહના કરવી વિગેરેનો અભાવ હોવાથી ચૈત્યની વૈયાવચ્ચ શી રીતે કરે? એમ ચૈત્યનો અપલાપ કરનાર કોઈક ભારેકર્મી શંકા કરે, તો આ સંબંધમાં શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહેલા હરિકેશી મહર્ષિના વચન પ્રમાણે જે કોઈ ચૈત્ય (જિનપ્રતિમા) ને અપલાપ કરનારો ગુરુકર્મી હોવાથી ભગવંતના પૂજ્યપણામાં શંકા કરે, તેને અટકાવીને યક્ષ વૈયાવચ્ચ કરે. તે કારણે એ જિનપ્રતિમાનું અપમાન કરનાર તે કુમારોને યક્ષે હણ્યા છે. એટલા ઉપરથી સમજવું કે-જિનપ્રતિમાની અવજ્ઞા કરનારનું નિવારણ કરવું, તે તેમની વૈયાવચ્ચ છે. આ પ્રમાણે યુક્તિથી સમાધાન કરવું.’

હવે સત્તરમું સમાધિસ્થાન છે, તેમાં દુર્ધ્યાન છોડીને અને ગુર્વાદિના વિનય દ્વારા તેમને ચિત્તસ્વાસ્થ્ય ઉપજાવવું તે. ૧૪.

અહીં પહેલો પક્ષ આવશ્યકવૃત્તિ અનુસાર અને બીજો પક્ષ શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથાંગમાં મલ્લ્યધ્યયનની વૃત્તિ અનુસાર સમજવો.

અષ્ટાદશમપૂર્વસ્ય જ્ઞાનસ્ય ગ્રહણાદરઃ ૧૮ ।

एकोनविंशतितमं श्रुतस्य बहुमाननं ૧૯ ॥૧૫॥

स्थानमंत्यं प्रवचन-प्रभावनमिहोदितं ।

तत्कुर्यात् श्रुतवान् धर्म-कथादिगुणवांस्तथा ૨૦ ॥૧૬॥

તથાહુઃ - સમ્મહંસણજુતો સડૂ સામત્યે પભાવગો હોડૂ ।

સો પુણ ઇત્ય વિસિદ્ધો નિદ્દિદ્ધો અઠ્ઠહા સુત્તે ॥૧૭॥

पावयणी ૧ धम्मकही ૨ वाई ૩ नेमित्तिओ ૪ तवस्सी य ૫ ।

विज्जा ૬ सिद्धो ૭ य कई ૮ अट्टेव पभावगा भणिया ॥૧૭A॥

एषु द्वित्रादिभिः स्थानैः सर्वैर्वा सेवितैर्भृशं ।

जिननामार्जयन्मर्त्यः पुमान् स्त्री वा नपुंसकं ॥૧૮॥

તથાહુઃ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિપાદાઃ-

नियमा मणुयगईए इत्थीपुरिसेयरो व सुहलेसो ।

आसेवियबहुलेहिं वीसाए अन्नयरएहिं ॥૧૯॥

નિયમાન્મનુષ્યગતૌ બદ્ધયતે, કસ્તસ્યાં બધ્નાતીત્યાશંક્યાહ-સ્ત્રી પુરુષ ઇતરો વેતિ નપુંસક
इत्यावश्यकहारिभद्वां

અઢારમું સ્થાન અપૂર્વ જ્ઞાનના પ્રહણમાં આદર, ઓગણીશમું શ્રુતનું બહુમાન. ૧૫. અને વીશમું પ્રવચનની પ્રભાવનારૂપ કહેલું છે. તે પ્રભાવના જ્ઞાની અને વ્યાખ્યાતા કરી શકે છે. ૧૬.

કહ્યું છે કે-સમ્યગ્દર્શન યુક્ત મનુષ્ય જો સામર્થ્ય હોય તો શાસનનો પ્રભાવક હોય છે. અને સૂત્રમાં વિશિષ્ટ પ્રભાવક આઠ પ્રકારના કહ્યા છે. ૧૭.

પ્રાવચની ૧, ધર્મકથી ૨, વાદી ૩, નૈમિત્તિક ૪, તપસ્વી ૫, વિદ્યાવાન્ ૬ સિદ્ધ ૭, અને કવિ ૮-એ આઠ પ્રભાવક છે. ૧૭. A.

ઉપર બતાવેલા વીશ સ્થાનકોમાંથી બે, ત્રણ વિગેરે અથવા બધા સ્થાનોની આરાધનાથી પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક આદિ ત્રણે વેદમાં વર્તતો મનુષ્ય તીર્થંકરનામકર્મ ઉપાર્જન કરે છે. ૧૮.

તે વિષે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ આવશ્યક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-“નિશ્ચયે મનુષ્યગતિમાં, સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક, શુભલેશ્યાવાળો વીશમાંથી અન્યતર એક અથવા ઘણા સ્થાનોના સેવન વડે તીર્થંકરનામકર્મ બાંધે છે” ૧૮.

તૃતીયકર્મગ્રંથે તુ બંધસ્વામિત્વનિરૂપણે પ્રથમનરકત્રયનારકો વૈમાનિક દેવો ગર્ભજમનુષ્યશ્ચ સમ્યક્ત્વાદિગુણસ્થાનવર્તિનસ્તીર્થંકૃત્નામકર્મ બંધંતીત્યુક્તમિતિ જ્ઞેયં ।

અત્ર ચૈવમુપપત્તિઃ-બદ્ધતીર્થંકરનામા મનુષ્યો મૃત્વા નરકદેવગત્યોરુત્પન્નસ્તત્રાપિ તીર્થંકરનામકર્મ બદ્ધનાતિ, જિનનામકર્મણઃ સતતબંધકાલસ્યોત્કૃષ્ટતસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમ-માનસ્યાનુત્તરસુરાનાશ્રિત્ય શતકે પ્રોક્તત્વાત્, ઇતિ કાર્મગ્રંથિકૈર્ગતિત્રયે જિનનામબંધ ઉક્તઃ,

પ્રથમતસ્તુ મનુષ્ય એવ તદ્બંધમારભત ઇત્યાવશ્યકે ‘નિયમા મણુઅગઈએ’ ઇતિ નિરૂપિતમિતિ । યદ્વા નરકસ્વર્ગગત્યોઃ સામાન્યેન જિનનામ્નો બંધઃ સ્યાત્ નિકાચિતબંધસ્તુ તસ્ય મનુજગતાવેવેત્યાવશ્યકે ‘નિયમા મણુએ’ ઇત્યાદ્યુક્તં ભાવીતિ સંભાવ્યતે ।

એતત્સંગ્રહશ્ચૈવમાવશ્યકષષ્ટાંગાદિષુ-

અરિહંત ૧ સિદ્ધ ૨ પવચણ ૩ ગુરુ ૪ થેર ૫ બહુસ્સુએ ૬ તવસ્સીસુ ૭ ।

વચ્છલ્લયા ય તેસિં અભિવ્વનાણોવઓગે ય ૮ ॥૧૧આ॥

દંસણ ૯ વિણાએ ૧૦ આવ-સ્સાએ ૧૧ ય સીલવ્વાએ ૧૨ નિરઙ્ગારો ।

ખગલવ ૧૩ તવ ૧૪ ચ્ચિયાએ ૧૫ વેયાવચ્ચે ૧૬ સમાહી ય ૧૭ ॥૧૧બા॥

“નિશ્ચયે તે મનુષ્યગતિમાં જ બંધાય છે. તે મનુષ્યગતિમાં કોણ બાંધે ? એવી આશંકાના ઉત્તરમાં સ્ત્રી, પુરુષ કે ઈતર એટલે નપુંસક” એમ આવશ્યક હારિભદ્રીમાં કહ્યું છે.

પરન્તુ ત્રીજા કર્મગ્રંથમાં તો બંધસ્વામિત્વની નિરૂપણમાં “પહેલી ત્રણ નરકનો નારકી, વૈમાનિક દેવ અને ગર્ભજ મનુષ્ય સમ્યક્ત્વાદિ ગુણસ્થાને વર્તતો હોય તે તીર્થંકરનામકર્મ બાંધે” એમ કહ્યું છે. આ હકીકતની ઉપપત્તિ-સમન્વય આ રીતે કરવી કે તીર્થંકરનામકર્મ જેણે બાંધ્યું છે, એવો મનુષ્ય મરણ પામીને પ્રથમની ત્રણ નરકમાં અથવા વૈમાનિક દેવમાં ઉપજે છે, અને ત્યાં પણ તીર્થંકરનામકર્મ બાંધે છે. એટલે તેમાં દળીયાં મેળવે છે. જિનનામકર્મનો સતત બંધકાળ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ પ્રમાણ અનુત્તર વિમાનના દેવોને આશ્રયી પાંચમા શતકકર્મગ્રંથમાં કહેલ છે. એટલે કાર્મગ્રંથિકોએ ત્રણ ગતિમાં જિનનામનો બંધ કહ્યો. પ્રથમ તો મનુષ્ય જ તેના બંધનો આરંભ કરે છે, એવા વિચારથી શ્રી આવશ્યકમાં ‘નિયમા મણુઅગઈએ’ એમ કહેલું છે. તેનું સમાધાન કરી લેવું અથવા નરકમાં ને દેવગતિમાં સામાન્યપણે તેનો બંધ હોય છે; નિકાચિત બંધ તો મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે એવો શ્રી આવશ્યકના ‘નિયમા મણુએ’ કથનનો આશય હોય એમ પણ સંભવે છે.

આ વીશ સ્થાનકનો સંગ્રહ શ્રી આવશ્યકમાં અને ષષ્ટાંગ વિગેરેમાં આ પ્રમાણે છે-અરિહંત ૧ સિદ્ધ ૨, પ્રવચન ૩, ગુરુ ૩, સ્થવિર ૫, બહુશ્રુત ૬, તપસ્વી ૭, આ સાતનું વાત્સલ્ય, વારંવાર

અપુવ્વનાણગહणे ૧૮ સુઅભત્તી ૧૯ પવયणे पभावणया ૨૦ ।
एएहिं कारणेहिं तित्थयरत्तं लहइ जीवो ॥१९क॥

एतत्तपोविधिसंप्रदायश्चैवं -

चेत्करोत्युपवासेण विंशतिस्थानकं तपः ।
तदा विंशत्योपवासै-रेका पंक्तिः समाप्यते २० ॥
निरंतरं कृत्यऽशक्तौ सांतरां तां करोति चेत् ।
पंक्तिरेका पूरणीया तत्षण्मासांतरे ध्रुवं ॥२१॥
विंशत्या पंक्तिभिश्चेत्तपो भवति पूरितं ।
उपवासानां चत्वारि शतानीह भवंति तत् ॥२२॥
एवं शक्त्यनुसारेण प्राज्ञैः षष्ठाष्टमादिभिः ।
मासक्षणपर्यंतै-स्तप एतद्विधीयते ॥२३॥
पंचशकस्तवपाठो-त्कृष्टा या चैत्यवंदना ।
सावश्यं विधिना कार्या तपस्यत्रोपवैणवं ॥२४॥

જ્ઞાનોપયોગ ૮, દર્શન ૯, વિનય ૧૦, આવશ્યક ૧૧, શીલવ્રત (નિરતિયાર) ૧૨, કાણલવ ૧૩, તપ ૧૪, દાન ૧૫, વૈયાવચ્ચ ૧૬, સમાધિ ૧૭, અપૂર્વજ્ઞાનગ્રહણ ૧૮, શ્રુતભક્તિ ૧૯, પ્રવચનપ્રભાવના ૨૦. આ કારણોવડે જીવ તીર્થંકરત્વને મેળવે છે. ૧૯. અ.બ.ક.

એ તપનો વિધિ આ પ્રમાણે છે -

જો ઉપવાસવડે વીશસ્થાનકને આરાધે તો વીશ ઉપવાસ વડે એક પંક્તિ (એક પદની આરાધના) પૂર્ણ થાય છે. ૨૦.

આ પ્રમાણે સતત વીશ ઉપવાસ (આંતરે પારણું કરીને પણ) કરી ન શકે તો આંતરે આંતરે ઉપવાસ કરે, પણ છ માસમાં તો એક પંક્તિ (વીશ ઉપવાસ) જરૂર પૂર્ણ કરે. ૨૧.

એ પ્રમાણે વીશ પંક્તિ કરવાથી આ તપ પૂર્ણ થાય છે. એટલે તેમાં કુલ ૪૦૦ ઉપવાસ થાય છે. ૨૨.

આ પ્રમાણે શક્તિઅનુસાર બુદ્ધિમાનોએ છટ્ટઅટ્ટમાદિ યાવત્ માસ ક્ષમણ આદિથી આ તપ કરવો. (એટલે ૪૦૦ ઉપવાસને બદલે યાવત્ ૪૦૦ માસક્ષમણ કરવા, આ પ્રમાણે નંદનમુનિએ કરેલ છે.) ૨૩.

તપને દિવસે પાંચ શકસ્તવવડે ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવંદના વિધિ પ્રમાણે જિનપ્રતિમાની સન્મુખ અવશ્ય કરવી. ૨૪.

એકૈકસ્યામત્ર પંક્તા-વેકૈકેન દિનેન ચ ।
 ક્રમેનારાધયેદ્ભક્ત્યા સ્થાનકાનીતિ વિંશતિં ॥૨૫॥
 આદ્યે નમોઽર્હદ્ભ્ય ઇતિ દ્વિસહસ્રીં જપેદ્દિને ।
 અર્હદ્ભક્તિં વિશેષેણ કુર્વીત સ્તવનાદિભિઃ ॥૨૬॥
 અન્યેષ્વપિ દિનેષ્વેવ-મારાધ્યાસ્તે પુરોદિતાઃ ।
 જ્ઞાનક્રિયાદ્યાસ્તુ શુદ્ધ-પાઠાભ્યાસાદરાદિભિઃ ॥૨૭॥
 રાગદ્વેષાદયો દોષા વર્જનીયા વિશેષતઃ ।
 તપોદિને જપેન્મૌની વક્ષ્યમાણપદાનિ ચ ॥૨૮॥
 સાંપ્રતીનાનિ જાપપદાનિ ચૈવં-

અરિહંત ૧ સિદ્ધ ૨ પવચણ ૩ આચરિયા ૪ થેર ૫ વાયગા ૬ સાહુ ૭ ।
 નાણં ૮ દંસણ ૯ વિણયા ૧૦ ચારિત્તં ૧૧ બંભવચધારી ૧૨ ॥૨૮A॥
 કિરિયાણં ચ ૧૩ નમો તહ તવસ્સ ૧૪ સિરિગોચમસ્સ ૧૫ ચ જિણાણં ૧૬ ।
 ચારિત્તં ૧૭ નામ ૧૮ સુઆ ૧૯ તિત્થં ૨૦ ઇઅ વીસ જાવપયા ॥૨૮B॥

અત્ર સર્વત્રાપિ નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં નમો પવચણસ્સ, ઇત્યાદિ પાઠક્રમો
 જ્ઞેયઃ ।

દરેક પંક્તિમાં અને દરેક દિવસે અનુક્રમે ભક્તિવડે વીશ પદોનું આરાધન કરવું. ૨૫.

પહેલે દિવસે નમોઽર્હદ્ભ્યઃ એ પદનો બે હજાર જાપ કરવો અને અરિહંતની ભક્તિ સવિશેષપણે સ્તવનાદિવડે કરવી. ૨૬.

બીજા દિવસોમાં પણ એ જ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલા અરિહંતાદિને આરાધવા, અને જ્ઞાનક્રિયા વિગેરેને શુદ્ધ પાઠ, અભ્યાસ અને આદર-બહુમાનાદિવડે આરાધવા. ૨૭.

તપને દિવસે રાગદ્વેષાદિ દોષને વિશેષપણે વર્જવા અને મૌનપણે આગળ કહેવાશે તે પદોનો જાપ કરવો. ૨૮.

વર્તમાન કાળમાં જાપપદો આ પ્રમાણે છે ૧ અરિહંત, ૨ સિદ્ધ, ૩ પ્રવચન, ૪ આચાર્ય, ૫ સ્થવિર, ૬ વાયક, ૭ સાધુ ૮, જ્ઞાન, ૯ દર્શન ૧૦ વિનય, ૧૧ ચારિત્ર, ૧૨ બ્રહ્મવ્રતધારી ૧૩ ક્રિયા ૧૪ તપ, ૧૫ શ્રી ગૌતમ, ૧૬ જિન, ૧૭ ચારિત્ર, ૧૮ અપૂર્વજ્ઞાન ૧૯, શ્રુત અને ૨૦ તીર્થ. આ વીશ પદનો જાપ કરવો. ૨૮ A.B.

તેમાં સર્વત્ર નમો અરિહંતાણં, નમો સિદ્ધાણં, નમો પવચણસ્સ ઈત્યાદિ પાઠનો ક્રમ જાણવો.

કેચિચ્ચૈકૈકયા પંક્ત્યા સ્થાનમેકૈકમેવ હિ ।

આરાધયંતિ વિંશત્યા પંક્તિભિસ્તાનિ વિંશતિં ॥૨૧॥

ઉદ્યાપનાદિવિધિસ્તુ સંપ્રદાયાદવસેયઃ

તપોઽશક્તઃ પુનઃ સ્થાન-મેકં દ્વે સકલાનિ વા ।

યથાશક્તિ સ્ફુરદ્ભક્તિઃ સેવેત શ્રેણિકાદિવત્ ॥૩૦॥

એવં સાધુઃ શ્રાવકો વા સાધ્વી વા શ્રાવિકાપિ વા ।

અમૂન્યારાધયન્ સ્થાના-ન્યાપ્નોતિ જિનસંપદં ॥૩૧॥

તીર્થકૃન્નામકર્મૈત-દ્વેદ્યતે જિનપુંગવૈઃ ।

વિશ્વોપકારૈરગ્લાન્યા ધર્માર્થકથનાદિભિઃ ॥૩૨॥

તથાહુરાવશ્યકનિર્યુક્તિકૃતઃ -

તં ચ કહં વેદ્જ્જઙ્ગ ? અગિલાએ ધમ્મદેસણાઈહિં ।

બ્જ્જઙ્ગ તં તુ ભયવઓ તદ્દયભવોસક્કઙ્ગતાણં ॥૩૩॥

અથાર્જિતાર્હત્પદાઃ સ્યુ-સ્તે વૈમાનિકનાકિનઃ ।

પ્રામ્નિવદ્ધ્યાયુષશ્ચાથઃ શૈલાવધ્યેવ નારકાઃ ॥૩૪॥

કેટલાક એક-એક પંક્તિ (વીશ ઉપવાસ) વડે એક-એક સ્થાનને આરાધે છે, તે વીશ પંક્તિ વડે વીશ સ્થાનને આરાધે છે. ૨૯.

તેના ઉદ્યાપનનો વિધિ સંપ્રદાયથી જાણી લેવો.

તપની અશક્તિવાળા એક બે અથવા બધા સ્થાન યથાશક્તિ આરાધે છે અને શ્રેણિકાદિની જેમ સ્ફુરાયમાન ભક્તિથી તેની સેવના કરે છે. ૩૦.

આ પ્રમાણે સાધુ, શ્રાવક, સાધ્વી અથવા શ્રાવિકા આ સ્થાનોને આરાધીને તીર્થકરપદને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૧.

અને એ તીર્થકરનામકર્મને જિનેશ્વરો (તીર્થકરપણાના ભવમાં કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી) સતત વિશ્વને ઉપકારક ધર્મદેશના આપવાદિવડે વેદે છે. ૩૨.

શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે—“તે કેવી રીતે વેદે ? ઉ. સતત ધર્મદેશનાદિ દ્વારા અને ભગવંત તે કર્મ, પાછલે ત્રીજે ભવે એક જ વાર બાંધે. (નિકાચિત કરે) છે.” ૩૩.

હવે જેમણે તીર્થકરનામકર્મ બાંધ્યું છે, તે વૈમાનિક દેવ થાય, પણ જો પ્રથમ આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, તો નીચે ત્રીજી નરક સુધી નારકી થાય છે. ૩૪.

તથોક્તં સંગ્રહણ્યાં-સુરનેરઙ્ગહિં ચિઅ હવંતિ હરિઅરિહચક્કબલદેવા ।

ચઝવિહસુરચક્કબલા વેમાણિઅ હુંતિ હરિઅરિહા ॥૩૪A॥

વસુદેવચરિતે તુ નાગકુમારેભ્યોઽપ્યુદ્ધતોઽનંતરમૈરવતક્ષેત્રેઽસ્યામવસર્પિણ્યાં જિન ઉક્ત ઇતિ
જ્ઞેયં ।

તેજોઽભિવદ્ધતે તેષાં દેવાનાં ચ્યવનાવધિ ।

ન પ્રાદુષ્યંતિ ચિહ્નાનિ ચ્યવનસ્યાન્યદેવવત્ ॥૩૫॥

અન્યેષામપિ વિજ્ઞેય-મેતદંત્યશરીરિણાં ।

તેઽન્યવ્યપેક્ષયા સ્વલ્પ-પીઢાઃ સ્યુર્નારકા અપિ ॥૩૬॥

તતશ્ચ્યુત્વા કર્મભૂમૌ સજ્જાતિકુલશાલિનઃ ।

ક્ષત્રિયસ્યોચ્ચગોત્રસ્ય પ્રાજ્યરાજ્યર્ધ્વિરાજિનઃ ॥૩૭॥

ઉત્કૃષ્ટભાગધેયસ્ય ગુણાઢ્યસ્ય મહીપતેઃ ।

પત્ન્યા કુક્ષૌ સુશીલાયા ગર્ભત્વેનોદ્ધવંતિ તે ॥૩૮॥

સ્વર્ગાદ્વા નરકાદ્વા યે યસ્માદાયાંતિ તીર્થપાઃ ।

જ્ઞાનત્રયં તે તત્રત્યં વિભ્રતે ગર્ભગા અપિ ॥૩૯॥

શ્રી સંગ્રહણીમાં કહ્યું છે કે-“દેવ ને નારકી, ત્યાંથી નીકળીને વાસુદેવ, અરિહંત, ચક્રવર્તી ને બળદેવ થાય છે, તેમાં ચાર પ્રકારના દેવમાંથી ચક્રવર્તી ને બળદેવ થાય છે. વાસુદેવ ને અરિહંત વૈમાનિકમાંથી જ થાય છે.”

પણ વાસુદેવચરિત્રમાં તો નાગકુમારથી નીકળીને અનંતરભવે ઐરવત ક્ષેત્રમાં આ અવસર્પિણીમાં એક તીર્થંકર થયાનું કહ્યું છે, તે પ્રસંગોપાત જણાવ્યું છે.

તીર્થંકર થનાર દેવ તેના ચ્યવનકાળ સુધી તેજમાં વૃદ્ધિ પામતો જ રહે છે અને તેને અન્ય દેવોની જેમ ચ્યવનના ચિહ્નો થતા નથી. ૩૫.

બીજા ચરમશરીરી દેવો માટે પણ તે પ્રમાણે સમજવું. નારકીપણામાં પણ બીજા નારકીઓ કરતાં તેમને અલ્પ પીડા હોય છે. ૩૬.

હવે ત્યાંથી ચ્યવીને કર્મભૂમિમાં ઉત્તમ જાતિકુળવાળા, ઉચ્ચ ગોત્રવાળા અને મોટી રાજ્ય ઋદ્ધિવાળા ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્યશાળી અને ગુણાઢ્ય ક્ષત્રિય રાજાની સુશીલા પત્નીની કુક્ષિમાં ગર્ભપણે અવતરે. ૩૭-૩૮.

સ્વર્ગ કે નરકમાંથી આવેલા તીર્થંકરોને પૂર્વભવમાં જેટલા પ્રમાણવાળા ત્રણ જ્ઞાન હોય, તેટલા ગર્ભમાં પણ હોય છે. ૩૯.

જાનંત્યેષ્યદતીતં ચ ચ્યવનં તક્ષણે તુ ન ।
 ગર્ભોત્પત્તિક્ષણેઽપ્યેષાં સ્યાદેવં મહિમોદયઃ ॥૪૦॥
 અશિવોપદ્રવાદીનાં ભવત્યુપશમઃ ક્ષિતૌ ।
 નારકા અપિ મોદંતે ક્ષણં પ્રાપ્તસુખોદયાઃ ॥૪૧॥
 ઉદયાભિમુખસ્તીર્થ-કરાર્કઃ સમભૂદિતિ ।
 જ્ઞાત્વાસનપ્રકંપેન મુદિતા નાકિનાયકાઃ ॥૪૨॥
 સિંહાસનાત્સમુત્થાય વિનયાત્યક્તપાદુકાઃ ।
 પદાન્યાગત્ય સપ્તાષ્ટૌ શ્રીજિનાભિમુખં રયાત્ ॥૪૩॥
 પંચાંગપ્રણિપાતેન પ્રણમ્ય જગદીશ્વરાન્ ।
 ઘટિતાંજલયઃ કુર્યુઃ સ્તુતિં શક્રસ્તવેન તે ॥૪૪॥

અત્ર સવકસ્સ ય આસણં ચલિઅં સિઘં આગમણં ભણઙ્, યાવત્તવ પુત્તો પઢમધમ્મચવકવટ્ટી
 ભવિસ્સતિ, કેઙ્ ભણંતિ-બત્તીસંપિ ઙ્દા આગંતૂણ વાગરિંતિ, ઙ્ત્યાવશ્યકહારિભદ્ધાં
 શ્રીઋષભગર્ભાવતારાધિકારે, સવકસ્સ ય આસણકંપો યાવત્ વાણારસીમાગંતૂણ ભયવતો જગણિં
 અહિનંદઙ્, ઙ્તિ કેશીગૌતમીયોત્તરાધ્યયનપ્રાકૃતવૃત્તૌ ।

તેઓ અતીત ને અનાગતકાળની હકીકત ચ્યવીશ અથવા ચ્યવ્યો-એમ જાણે, પણ ચ્યવન સમય
 અલ્પ હોવાથી ન જાણે, ગર્ભોત્પત્તિના સમયે પણ આ પ્રમાણે તેમનો મહિમા હોય. ૪૦.

સર્વ પૃથ્વી પર ઉપદ્રવ શાંત થાય અને નારકી પણ ક્ષણવાર સુખોદયની પ્રાપ્તિથી હર્ષ પામે. ૪૧.

તીર્થકરરૂપી સૂર્ય ઉગવાનો છે-એમ આસનનાં પ્રકંપથી જાણીને ઈંદ્રો હર્ષ પામે છે. ૪૨.

પછી સિંહાસનથી ઊઠી, પાદુકા તજી, વિનયપૂર્વક સાત આઠ પગલાં ઉતાવળે પ્રભુ સન્મુખ આવીને
 શ્રી જગદીશ્વરને પંચાંગ પ્રણિપાતવડે નમસ્કાર કરીને, અંજલિ જોડી શકસ્તવવડે સ્તુતિ કરે. ૪૩-૪૪.

અહીં શકંતું આસન ચલાયમાન થાય અને શીઘ્રપણે માતા પાસે આવીને કહે કે-તમારો પુત્ર
 પ્રથમ ધર્મચકવર્તી થશે-એમ કહેલ છે. કોઈ કહે છે કે બત્રીશ ઈંદ્રો માતા પાસે આવીને કહે છે-આ
 પ્રમાણે આવશ્યકહારિભદ્રિયટીકામાં શ્રીઋષભદેવના ગર્ભાવતારના અધિકારમાં કહ્યું છે. 'શકંતું આસન
 કુંથું અને યાવત્ તેણે વાણારસીમાં આવી ભગવંતની માતાને અભિનંદન કર્યું.' આ પ્રમાણે શ્રીઉત્તરાધ્યયનના
 કેશી-ગૌતમીય અધ્યયનની પ્રાકૃત વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

ઇદં હિ ઘટતે યસ્મા-દ્ગર્ભવાસદિને મુદા ।

વંદિતોઽયં સમાગત્ય સહાવાખ્યાં સુરેશ્વરૈઃ ॥૪૪A॥

ઇતિ શ્રીશાંતિચરિત્રે શ્રીશાંતિનાથમાતાપિતૃવચનમિત્યાદિ દ્ર્ષ્યતે, તતો વિસ્તરતઃ પ્રથમકલ્યાણકોત્સવપદ્ધતિર્બહુશ્રુતેભ્યોઽવસેયા ।

તસ્મિન્નવસરે વાસ-ભવને સ્વર્ગહોપમે ।

સ્વઃશય્યોપમશય્યાયાં શયિતા સા મૃગેક્ષણા ॥૪૫॥

સમઘાતુઃ સુપ્રસન્ન-ચિત્તા સ્વપ્નાંશ્ચતુર્દશ ।

નિશીથે ગર્ભમાયાતિ જિને સાક્ષાદિવેક્ષતે ॥૪૬॥

ગજં તત્ર ચતુર્દતં શુભ્રમૈરાવણોપમં ।

શુભ્રં દાંતં દીપ્રદંતં વૃષં પિંડમિવ ત્વિષાં ॥૪૭॥

તીક્ષ્ણદંટ્ર લોલનેત્રં હર્યક્ષં શૂરમુજ્જ્વલં ।

દેવ્યાઃ શ્રિયોઽભિષેકં ચ ક્રિયમાણં દિશાં ગજૈઃ ॥૪૮॥

સૌરભાકૃષ્ટમધુપાં નાનાપુષ્પમયીં સ્રજં ।

પૂર્ણં ચંદ્રં નવનીત-મિવોત્તીતં સુધાંબુધેઃ ॥૪૯॥

સહસ્રકિરણં લોકલોચનાલોકનૌષઠ્યં ।

શુભ્રમભ્રંલિહં કંપ્રં હર્યક્ષાંકં મહાધ્વજં ॥૫૦॥

શ્રી શાંતિનાથ ચરિત્રમાં-ગર્ભાવાસને દિવસે હર્ષપૂર્વક ઈંદ્રે આવીને અમને તથા પ્રભુને વંદના કરી. તેથી આ વાત ઘટે જ છે. ૪૪ A.

એવું શ્રી શાંતિનાથના માતાપિતાનું વચન દેખાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રથમ કલ્યાણકના ઉત્સવની પદ્ધતિ બહુશ્રુતોથી જાણી લેવી.

દેવગૃહ જેવા વાસગૃહમાં, દેવશય્યા જેવી શય્યામાં મૃગસમાન નેત્રવાળા, સમઘાતુવાળા, સુપ્રસન્ન ચિત્તવાળા, એવા સુતેલા માતા જે રાત્રિએ જિનેશ્વર ગર્ભમાં આવે છે, તે રાત્રિએ મધ્યરાત્રિને વખતે સ્પષ્ટ ચૌદ સ્વપ્ન દેખે છે. ૪૫-૪૬.

તે ચૌદ સ્વપ્ન આ પ્રમાણે-ચાર દાંતવાળો, ઉજ્જ્વળ ઐરાવણ જેવો હસ્તી ૧, ઉજ્જ્વળ, શાંત, દેદીપ્યમાન દાંતવાળો, જાણે કાંતિનો પિંડ હોય તેવો વૃષભ ૨, તીક્ષ્ણ દાઢવાળો, ચપળ નેત્રવાળો, શૂરવીર અને ઉજ્જ્વળ સિંહ ૩, દિગ્ગજોવડે અભિષેક કરાતી લક્ષ્મીદેવી ૪, સુગંધવડે આકર્ષિત થયેલા ભ્રમરોવાળી અને નાના પ્રકારના પુષ્પ વડે ગુંથેલી માળા ૫, ક્ષીરસાગરમાંથી નીકળેલો જાણે માખણનો પિંડ હોય તેવો પૂર્ણ ચંદ્ર ૬, લોકોના નેત્રોને જોવા માટે અપૂર્વ ઔષધિ જેવો સૂર્ય ૭, ઉજળો, આકાશ

કલશં જલસંપૂર્ણં રૌપ્યં પદ્મપ્રતિષ્ઠિતં ।
 પૂર્ણં પદ્મસરઃ પદ્મપ્રકરારાલંકૃતોદકં ॥૫૧॥
 વિચચ્ચુંબિચલલ્લોલકલ્લોલં ક્ષીરસાગરં ।
 દીપ્યમાનં વિમાનં ચ દિવ્યતૂર્યત્રિકાંચિતં ॥૫૨॥
 અનર્ઘ્યનાનારત્નાનાં નિકરં મંદરોચ્છ્રિતં ।
 નિર્ઘૂમમુજ્જ્વલજ્વાલં ઘૃતસિક્તં મહાનલં ॥૫૩॥
 શ્રેયસ્કરાન્ મહાસ્વપ્નાન્ સુખદાન્ કીર્તનાદપિ ।
 નિરીક્ષ્યૈતાનમૃગાક્ષી સા ભૃશં પ્રમુદિતા ભવત્ ॥૫૪॥
 નિર્ગત્ય નરકાદ્યસ્યાઃ કુક્ષાવેતિ જગત્પતિઃ ।
 સ્વભાવાત્સા વિમાનસ્ય સ્થાને ભવનમીક્ષતે ॥૫૫॥
 સાર્વભૌમસ્ય માતાપિ સ્વપ્નાનેતાન્નિરીક્ષતે ।
 કિંતુ કિંચિન્નચ્ચૂનકાંતી-નર્હન્માતુરપેક્ષયા ॥૫૬॥

તથા ચોક્તં - ચતુર્દશાપ્યમૂન્ સ્વપ્નાન્ યા પશ્યેત્ કિંચિદસ્ફુટાન્ ।
 સા પ્રભો પ્રમદા સૂતે નંદનં ચક્રવર્તિનં ॥૫૬A॥

સુધી લાંબો, કંપતો અને સિંહના ચિહ્નવાળો મહાધ્વજ ૮, જળથી ભરેલો, રૂપાનો પદ્મવડે ઢાંકેલો કળશ ૯, પદ્મના સંમૂહથી અલંકૃત પાણીવાળું પૂર્ણ પદ્મસરોવર ૧૦, આકાશને ચુંબન કરતા ઉછળતા ચપળ તરંગોવાળો ક્ષીરસમુદ્ર ૧૧, દિવ્ય એવા ત્રણ પ્રકારના વાગતા વાજિંત્રોયુક્ત દીપતું એવું દેવવિમાન ૧૨, અમૂલ્ય એવા વિવિધ પ્રકારના રત્નોનો મેરુપર્વત જેવડો ઢગલો ૧૩, નિર્ઘૂમ, ઉજ્જ્વળ જ્વાળાવાળો અને ધીથી સીંચેલો એવો અગ્નિ. ૧૪, ૪૭-૫૩.

આ પ્રમાણે શ્રેયસ્કર અને નામ લેવાથી પણ સુખ આપનાર એવા મહાસ્વપ્નો જોઈને મૃગાક્ષી, એવી તે રાણી ઘણી હર્ષિત થાય છે. ૫૪.

તીર્થંકર નરકમાંથી નીકળીને જે માતાની કુક્ષિમાં આવ્યા હોય તે માતા સ્વભાવથીજ વિમાનને સ્થાને ભવન દેખે છે. ૫૫.

ચક્રવર્તીની માતા પણ આ જ ચૌદ સ્વપ્નો દેખે છે, પણ તે અરિહંતની માતાથી જોવાયેલા કરતાં કાંઈક હીન કાંતિવાળા હોય છે. ૫૬.

કહ્યું છે કે “હે સ્વામી આજ ચૌદ સ્વપ્નો કાંઈક અસ્ફુટ એવા જે માતા જુએ છે, તે ચક્રવર્તી એવા પુત્રને જન્મ આપે છે. ૫૬ A.

इयं पुनर्जया देवी स्फुटानेतानलोकत ।
 तत्राथ त्रिजगन्नाथं जिनं सा जनयिष्यति ॥५६B॥
 इति श्रीवासुपूज्यचरित्रे ।
 यस्याः पुत्रो भवेत्सार्वभौमोऽर्हश्चेह जन्मनि ।
 सा द्विः स्वप्नानिमान् पश्ये-त्तथोक्तं पूर्वसूरिभिः ॥५७॥
 अचिरा नाम तत्पत्नी शीललीलासमुज्वला ।
 सा द्विश्चर्तुदश स्वप्ना-न्निशाशेषे व्यलोकयत् ॥५८॥
 इति वृद्धशत्रुंजयमाहात्म्ये ।
 एषामन्यतरान् सप्तालोकयेद्वासुदेवसूः ।
 चतुरो बलदेवांबा-थैकं मांडलिकप्रसूः ॥५९॥
 प्रतिकेशवमाता तु त्रीन् स्वप्नानवलोकयेत् ।
 मातૈકં પશ્યતિ સ્વપ્નં મુનેરપિ મહાત્મનઃ ॥૬૦॥
 तथा चोक्तं सप्ततिशतस्थानके-
 जिणचक्कीणय जणणी नियंति चउदस गयाइवरसुविणे ।
 सग चउ तिण्णि इगाई हरिबलपडिहरिमंडलियमाया ॥६०A॥

આ જયાદેવીએ તો એ ચૌદ સ્વપ્નો બહુ સ્પષ્ટ જોયા છે તેથી હે નાથ ! તે ત્રણ જગતના નાથ એવા જિનને જન્મ આપશે.” ૫૬ B.

આ પ્રમાણે શ્રી વાસુપૂજ્યચરિત્રમાં કહ્યું છે.

જે માતાનો પુત્ર એક જન્મમાં અરિહંત ને ચક્રવર્તી બે પદવીધર થવાનો હોય, તેની માતા બે વખત આ ચૌદ સ્વપ્નો જુએ છે. તે મુજબ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે. ૫૭.

કે – “શીલની લીલાવડે સમુજ્જવળ એવી અચિરા નામે વિશ્વસેન રાજાની પત્નીએ શેષ રાત્રીએ પૂર્વોક્ત ચૌદ સ્વપ્નોને બે વાર જોયાં” ૫૮.

આ પ્રમાણે શ્રીવૃદ્ધશત્રુંજયમાહાત્મ્યમાં કહ્યું છે.

આ ચૌદમાંથી કોઈ પણ સાત સ્વપ્નો વાસુદેવની માતા જુએ છે. બળદેવની માતા ચાર સ્વપ્નો જુએ છે અને માંડલિક રાજાની માતા એક સ્વપ્ન જુએ છે. ૫૯.

પ્રતિવાસુદેવની માતા ત્રણ સ્વપ્નો જુએ છે અને મહામુનિની માતા પણ એક સ્વપ્ન જુએ છે. ૬૦.

શ્રી સપ્તતિશતસ્થાન ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે ‘તીર્થંકર અને ચક્રવર્તીની માતા હાથી વિગેરે શ્રેષ્ઠ ચૌદ સ્વપ્નો જુએ છે, અને સાત, ચાર, ત્રણ અને એક સ્વપ્ન વાસુદેવ, બલદેવ, પ્રતિવાસુદેવ ને માંડલિકની માતા અનુક્રમે જુએ છે.’ ૬૦ A.

શ્રીહીરપ્રશ્નોત્તરેऽપ્યુક્તં-પ્રતિવાસુદેવે ગર્ભેऽવતીર્ણે તન્માતા કિયતઃ સ્વપ્નાન્ પશ્યતીત્યત્ર ત્રીન સ્વપ્નાન્ પશ્યતીતિ જ્ઞાયતે સપ્તતિશતસ્થાનકશાંતિચરિત્રાદ્યનુસારેણીતિ ।

શ્રીહૈમરામચરિત્રે તુ રાવણપ્રતિવાસુદેવે ગર્ભેऽવતીર્ણે તન્માત્રા કૈકસ્યા એક એવ સ્વપ્નો દૃષ્ટિત્યુક્તમસ્તિ તથા ચ તદ્ગ્રંથઃ -

અન્યદા કૈકસી સ્વપ્ને વિશંતં સ્વમુખે નિશિ ।

કુંભિકુંભસ્થલીભેદ-પ્રસક્તં સિંહમૈક્ષત ॥૬૦B॥

મુનિમાતુરેકસ્વપ્નનિરીક્ષણં ચ મેઘકુમારાદિમાતૃવત્ ।

સોપેત્ય કાંતં વિનયા-ત્સબોધ્યૈતાન્નિવેદયેત્ ।

સોઽપિ સ્વપ્નફલં બ્રૂતે વિશ્વોત્કૃષ્ટાંગજોદ્ધવં ॥૬૧॥

આકાર્ય સ્વપ્નશાસ્ત્રજ્ઞાન્ પ્રાતરંતઃસમં તતઃ ।

નૃપઃ સ્વપ્નફલં પૃચ્છે-ત્તેઽપિ શાસ્ત્રાનુસારતઃ ॥૬૨॥

વદંત્યેવં મહારાજ સુતો ભાવી ભવત્કુલે ।

તીર્થકરો વા ચક્રી વા મહાસ્વપ્નાનુભાવતઃ ॥૬૩॥

શ્રી હીરપ્રશ્નોત્તરમાં પણ કહ્યું છે કે-‘પ્રતિવાસુદેવ ગર્ભમાં આવ્યેથી તેની માતા કેટલા સ્વપ્નો દેખે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ત્રણ સ્વપ્ન દેખે-એમ સપ્તતિશતસ્થાન અને શાંતિચરિત્ર વિગેરેને અનુસારે જણાય છે.’

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત રામચરિત્રમાં તો રાવણ પ્રતિવાસુદેવ ગર્ભમાં આવ્યાથી તેની માતા કેકસીએ એક સ્વપ્ન દીઠું-એમ કહેલ છે. તે સંબંધી શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

“એકદા કેકસીએ સ્વપ્નમાં રાત્રિએ હાથીના કુંભસ્થલને ભેદવામાં તત્પર થયેલા સિંહને પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયો” ૬૦ B.

મહામુનિ થનારની માતા પણ એક સ્વપ્ન દેખે એમ કહ્યું છે, તે મેઘકુમારાદિની માતાએ જોયેલ છે તે પ્રમાણે સમજવું.

પછી માતા જ્યાં પોતાના સ્વામી સુતા હોય, ત્યાં આવીને વિનયપૂર્વક તેમને જગાડીને પોતાને સ્વપ્ન આવ્યાની હકીકત નિવેદન કરે. તે પણ ‘વિશ્વમાં ઉત્કૃષ્ટ એવો તને પુત્ર થશે’ એવું સ્વપ્નફળ કહે. ૬૧.

પ્રભાતે સ્વપ્નશાસ્ત્રના જાણકાર સ્વપ્નપાઠકોને રાજા સભામાં બોલાવે અને રાજા તેને સ્વપ્નનું ફળ પૂછે. તેઓ પણ શાસ્ત્રાનુસારે કહે છે કે-હે મહારાજ ! આ મહાસ્વપ્નના અનુભાવથી તમારા કુળમાં તીર્થકર અથવા ચક્રવર્તી પુત્ર થશે. ૬૨-૬૩.

સ્વપ્નશાસ્ત્રે યતઃ પ્રોક્તાઃ સર્વે સ્વપ્ના દ્વિસપ્તતિઃ ।
 તત્ર ત્રિંશન્મહાસ્વપ્ના-સ્તેષુ ચૈતે ચતુર્દશ ॥૬૪॥
 ઇત્યાકર્ણ્ય પ્રમુદિતા પુત્રજન્મમનોરથાન્ ।
 દધાના વિવિધાન્ રાજ્ઞી સા કુર્યાદ્ગર્ભપોષણં ॥૬૫॥
 ગર્ભાનુભાવોત્પન્નાનાં દોહદાનાં શુભાત્મનાં ।
 સા સેવનાત્પૂર્ણેચ્છા સશ્રીકા શોભતેઽધિકં ॥૬૬॥
 અથાનુકૂલે મરુતિ પ્રસર્પતિ સુખાવહે ।
 ભૂમૌ નિષ્પન્નશસ્યાયાં ફલપૂર્ણેષુ ચ દ્રુષુ ॥૬૭॥
 પ્રહેષુ સર્વેપૂર્ણેષુ નિમિત્તેષુ શુભેષુ ચ ।
 છત્રાદિજન્મયોગેષુ શુભે લગ્નનવાંશકે ॥૬૮॥
 જને પ્રમુદિતે શ્રેષ્ઠે નિમિત્તે શકુનાદિકે ।
 અર્ધરાત્રે પ્રસૂતે સા જિનં નિધિમિવ ક્ષિતિઃ ॥૬૯॥

ઉચ્ચગ્રહાસ્ત્વેવં-અર્કાદ્યુચ્ચાન્યજવૃષમૃગકન્યાકર્કમીનવણિજોશૈઃ ।

દિગ્દહનાઘ્રાવિંશતિ-તિથીષુ નક્ષત્રવિંશતિભિઃ ॥૭૦॥

કારણ કે સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં કુલ ૭૨ સ્વપ્નો કહ્યા છે. તેમાં ત્રીશ મહા સ્વપ્નો કહ્યા છે, તેમાંથી આ ૧૪ સ્વપ્નો છે. ૬૪.

સ્વપ્નપાઠક પાસેથી આ પ્રમાણે સાંભળીને હર્ષિત થયેલી રાજ્ઞી પુત્રજન્મને લગતા અનેક પ્રકારના મનોરથો કરતી, સારી રીતે ગર્ભનું પોષણ કરે. ૬૫.

ગર્ભના અનુભાવથી ઉત્પન્ન થતા શુભ દોહલાને રાજા પૂર્ણ કરે, એટલે પૂર્ણેચ્છાવાળી માતા અધિક શોભાને ધારણ કરે. ૬૬.

પછી અનુકૂળ અને સુખાવહ પવન વાતો હોય ત્યારે, સર્વભૂમિમાં ધાન્ય ઉત્પન્ન થયેલું હોય, અને વૃક્ષો ફળથી પૂર્ણ થયેલ હોય, તેમજ સર્વ ગ્રહો ઉચ્ચ સ્થાને આવેલા હોય, શુભ નિમિત્તો મળ્યા હોય અને છત્રાદિ શુભ જન્મ યોગ આવ્યા હોય, શુભ લગ્નનો નવાંશ હોય અને સર્વલોક પ્રમુદિત હોય, શકુનાદિ શુભનિમિત્ત વર્તતા હોય, તે વખતે અર્ધરાત્રે પૃથ્વી જેમ નિધાનને પ્રગટ કરે, તેમ માતા પુત્રને જન્મ આપે. ૬૭-૬૮.

ઉચ્ચ ગ્રહો આ પ્રમાણે-મેષ રાશિનો સૂર્ય દશ અંશ, વૃષ રાશિનો ચન્દ્ર ત્રણ અંશ, મકર રાશિનો મંગળ અઠવાવીશ અંશ, કન્યારાશિનો બુધ પંદર અંશ, કર્ક રાશિનો ગુરુ પાંચ અંશ. મીન રાશિનો શુક સત્યાવીશ અંશ અને તુલા રાશિનો શનિ વીશ અંશ સુધી ઉચ્ચ કહેવાય છે. ૭૦.

છત્રાદિયોગાસ્ત્વેવં-દ્વિતીયે દ્વાદશે મૂર્ત્તી સપ્તમે ભવને ગ્રહાઃ ।
 છત્રયોગસ્તદા જ્ઞેયઃ પુત્રો જાતો નૃપો ભવેત્ ॥૭૧॥
 ધને વ્યયે રિપુસ્થાને મૃત્યુસ્થાને યદા ગ્રહઃ ।
 યોગઃ સિંહાસના નામ દેવાનામપિ દુર્લભઃ ॥૭૨॥
 તૃતીયે પંચમે સ્થાને નવમૈકાદશે ગ્રહાઃ ।
 બલયોગસ્તદા રઘ્યાતઃ સર્વસૌઘ્યકરસ્સદા ॥૭૩॥
 ચંદ્રાત્સપ્તમગો જીવો-ઽથવા સ્યાચ્ચંદ્રસંયુતઃ ।
 જીવયોગં તમિત્યાહુ-શ્ચિરાયુઃ સુખવાન્ ભવેત્ ॥૭૪॥
 કેંદ્રસ્થાનેષુ સર્વેષુ યદિ સૌમ્યગ્રહસ્તદા ।
 ચતુઃસાગરયોગોઽયં દેવાનામપિ દુર્લભઃ ॥૭૫॥ ઇત્યાદિ
 તદા દિશઃ પ્રસીદંતિ સર્વાઃ પ્રમુદિતા ઇવ ।
 ભવેન્નિત્યાંધકારેષુ પ્રકાશો નરકેષ્વપિ ॥૭૬॥

તથોક્તં સ્થાનાંગેઽર્થતઃ

ચતુર્ભિઃ સ્થાનકૈરેભિ-લોકોદ્યોતઃ પ્રસર્પતિ ।

અર્હજ્જન્મજ્ઞાનદીક્ષાસ્તેષાં મોક્ષોત્સવેઽપિ ચ ॥૭૬A॥

છત્રાદિ યોગ આ પ્રમાણે-બીજે, બારમે, પહેલે અને સાતમે ભવને ઉચ્ચ ગ્રહો આવ્યા હોય, ત્યારે છત્રયોગ થાય છે. તે વખતે જન્મેલ પુત્ર રાજા થાય છે. ૭૧.

ધન (૨) વ્યય (૧૨) રિપુ (૬) અને મૃત્યુ (૮) સ્થાને જ્યારે ગ્રહો આવ્યા હોય, ત્યારે સિંહાસન નામનો યોગ થાય છે, તે દેવોને પણ દુર્લભ છે. ૭૨.

ત્રીજે, પાંચમે, નવમે અને અગ્યારમે સ્થાને ગ્રહો આવ્યા હોય, ત્યારે બળ નામનો યોગ થાય છે, તે સર્વ પ્રકારના સુખનો કરનાર છે. ૭૩.

ચન્દ્રથી સાતમે સ્થાને બૃહસ્પતિ આવેલ હોય અથવા ચન્દ્ર સંયુત હોય, ત્યારે જીવયોગ થાય છે, તે ચિરાયુ કરનાર તેમજ સુખ આપનાર છે. ૭૪.

સર્વ કેન્દ્રસ્થાન (૧-૪-૭-૧૦) માં જ્યારે સૌમ્ય ગ્રહો આવ્યા હોય, ત્યારે ચતુઃસાગરયોગ થાય છે, તે દેવોને પણ દુર્લભ છે. ઈત્યાદિ. ૭૫.

પ્રભુના જન્મ વખતે સર્વ દિશાઓ પણ જાણે પ્રમુદિત થઈ હોય તેમ પ્રસન્ન દેખાય છે અને નિત્યાંધકારવાળા નરકમાં પણ પ્રકાશ થાય છે. ૭૬.

શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રમાં આ પ્રમાણે અર્થથી કહ્યું છે કે-“અરિહંતના જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન અને મોક્ષ-

તત્રાયાંતિ તદા દ્રાક્ષટ્-પંચાશદ્વિકુમારિકાઃ ।
 કંપાસનાઃ પ્રભોર્જન્મ વિજ્ઞાયાવધિચક્ષુષા ॥૭૭॥
 તથાહિ - ભોગંકરા ૧ ભોગવતી ૨ સુભોગા ૩ ભોગમાલિની ૪ ।
 તોયધારા ૫ વિચિત્રા ચ ૬ પુષ્પમાલા ૭ ત્વનિંદિતા ॥૭૮॥
 અષ્ટાધોલોકવાસિન્યઃ કિલૈતા દિક્કુમારિકાઃ ।
 વદંત્યન્યોન્યમાકાર્ય જાતો ભો જગદીશ્વરઃ ॥૭૯॥
 જીતં નો દિક્કુમારીણા-મિત્યધોલોકવેશ્મનાં ।
 ત્રૈકાલિકીનાં યજ્જન્મો-ત્સવઃ કાર્યો જિનેશિતુઃ ॥૮૦॥
 યામસ્તતો વયમપિ કૃત્વા શ્રીજગદીશિતુઃ ।
 સૂતિકર્માદિકાં સેવાં કુર્મહે સફલં જનુઃ ॥૮૧॥
 નિશ્ચિત્યાન્યોન્યમિત્યેતાઃ પ્રત્યેકં સ્વાભિયોગિકાન્ ।
 આજ્ઞાપયંતિ નિર્માતું વિમાનં ગમનોત્સુકાઃ ॥૮૨॥
 તેઽપિ યોજનવિસ્તીર્ણં રત્નસ્તંભશતાંચિતં ।
 વિચિત્રચિત્રં નિર્માય ઢૌકયંતિ તદદ્ભુતં ॥૮૩॥

એ પ્રમાણે ચાર કલ્યાણક વખતે સર્વ લોકમાં ઉદ્યોત પ્રસરે છે'. ૭૬ A.

તે વખતે આસનપ્રકંપથી અવધિજ્ઞાનવડે પ્રભુનો જન્મ થયેલ જાણીને તરત જ છપ્પન દિક્કુમારીઓ ત્યાં આવે છે. ૭૭.

તે આ પ્રમાણે-ભોગંકરા ૧, ભોગવતી, ૨ સુભોગા ૩ ભોગમાલિની ૪, તોયધારા ૫, વિચિત્રા ૬, પુષ્પમાલા ૭ ને અનિંદિતા ૮-નામની આઠ અધોલોકવાસી દિક્કુમારિકા અન્યોઅન્ય એક બીજીને બોલાવીને કહે છે-“પ્રભુનો જન્મ થયો છે. ૭૮-૭૯.

આ પ્રસંગે ત્રણે કાળમાં થનારો અધોલોકવાસી દિક્કુમારિકાનો-એ આચાર છે, કે આપણે જિનેશ્વરનો જન્મોત્સવ કરવો. ૮૦.

માટે ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ અને શ્રીજગદીશ્વરની સૂતિકર્માદિ સેવા કરીને આપણો જન્મ સફળ કરીએ. ૮૧.’’

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને ગમનોત્સુક એવી તે પોતપોતાના અભિયોગિક દેવને ત્યાં જવા માટે વિમાન રચવાનો હુકમ કરે છે. ૮૨.

તે દેવ પણ તરત જ એક યોજન વિસ્તીર્ણ, સો રત્નના સ્તંભોવાળું અને ચિત્ર વિચિત્ર રચનાવાળું અદ્ભુત વિમાન તૈયાર કરીને તેમની પાસે હાજર કરે છે. ૮૩.

સામાનિકાનાં દેવાનાં તાશ્ચતુર્ભિઃ સહસ્રકૈઃ ।
 મહત્તરાચતુષ્કેણ પ્રત્યેકં સમુપાસિતાઃ ॥૮૪॥
 અનીકૈઃ સપ્તભિઃ સેના-ઘિપૈર્દેવૈશ્ચ સપ્તભિઃ ।
 સહસ્રૈશ્ચ ષોડશભિ-ર્દેવાનામાત્મરક્ષિણાં ॥૮૫॥
 દેવદેવીસમુદાયૈ-રન્યૈરપ્યમિતૈર્વૃતાઃ ।
 પ્રવૃત્તદિવ્યવાદિત્ર-ગીતનાટ્યા મહર્દ્ધિકાઃ ॥૮૬॥
 તદ્વિમાનં સમારુહ્ય ગત્યા સત્વરયા રયાત્ ।
 આગત્યાર્હજ્જન્મવેશ્મ-ન્યુત્તરંતિ વિમાનતઃ ॥૮૭॥
 તિસ્રઃ પ્રદક્ષિણાઃ કૃત્વા જિનં ચ જિનમાતરં ।
 સ્તુવંતિ મધુરૈર્વાક્યૈ-ર્વિનયાવનતા ઇતિ ॥૮૮॥
 નમોસ્તુ તે કુક્ષિરત્ન-ધારિકે વિશ્વદીપિકે ॥
 લોકનાથસ્ય જનનિ સ્વયંબુદ્ધસ્ય ભાસ્વતઃ ॥૮૯॥
 અધોલોકનિવાસિન્યો વયં સ્મો દિવકુમારિકાઃ ।
 અર્હજ્જન્મોત્સવં કુર્મો ભેતવ્યં ન ત્વયા તતઃ ॥૯૦॥
 ઇત્યુદીર્ય સમુદ્ઘાતં કૃત્વા વૈક્રિયમંજસા ।
 સંવર્તકં વિકુર્વતિ વાયું ભૂમિવિશોઘકં ॥૯૧॥

એટલે તે દરેક દેવી પોતાના ચાર હજાર સામાનિક દેવો અને ચાર મહત્તરા દેવીઓથી સેવાતી, સાત સેના, સાત સેનાધિપતિ દેવો, સોળ હજાર આત્મરક્ષક દેવો અને બીજા અપરિમિત દેવદેવીઓથી પરિવારિત થઈને દિવ્ય એવું વાજિંત્ર, ગીત અને નૃત્ય જેમાં થઈ રહેલ છે, એવા તે વિમાનમાં મોટી ઋદ્ધિ પૂર્વક આરોહણ કરે છે. અને ઉતાવળી ગતિથી અરિહંતના જન્મગૃહ પાસે આવીને વિમાનમાંથી ઊતરે છે. ૮૪-૮૭.

પછી જિનેશ્વરને તેમજ જિનમાતાને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ, વિનયવડે નમસ્કાર કરી, મધુર વાક્યો વડે આ પ્રમાણે સ્તવના કરે. ૮૮.

“હે કુક્ષિરત્નધારિકે ! વિશ્વદીપકે ! સ્વયંબુદ્ધ અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી લોકનાથના હે માતા ! તમને નમસ્કાર છે. ૮૮.

અમે અધોલોકવાસી દિક્કુમારીઓ છીએ. અમે અરિહંતનો જન્મોત્સવ કરવા આવેલી છીએ. તમે અમારાથી ડરશો નહીં.” ૯૦.

આમ કહીને તરત જ વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કરીને ભૂમિને શુદ્ધ કરનાર સંવર્તક વાયુ વિકુર્વે. ૯૧.

ચતુર્દિશં તતો જન્મ-ગેહાદ્યોજનમાત્રકં ।
 ક્ષેત્રં તેન પ્રસરતા મારુતેન સુગંધિના ॥૧૨॥
 રજઃકાષ્ટતૃણાદીનાં દુષ્ટાનાં દૂરમુઙ્ગનાત્ ।
 ક્રિયતે નિર્મલં રાજ્ઞો ભૃત્યેનેવ ગૃહાંગણં ॥૧૩॥ યુગ્મં ॥
 પ્રશમય્યાથ તં વાયું સમાગત્ય જિનાંતિકે ।
 કૃતસ્વકાર્યા ગાયંત્ય-સ્તિષ્ઠંતિ મધુરસ્વરં ॥૧૪॥
 અન્યાસાં દિવ્કુમારીણા-મપ્યાગમનપદ્ધતિઃ ।
 ઇયમેવ વિશેષસ્તુ કર્તવ્યે સોઽત્ર વક્ષ્યતે ॥૧૫॥
 મેઘંકરા ૧ મેઘવતી ૨ સુમેઘા ૩ મેઘમાલિની ૪ ।
 સુવત્સા ૫ વત્સમિત્રા ચ ૬ વારિષેણા ૭ બલાહકા ૮ ॥૧૬॥
 અષ્ટોર્ધ્વલોકવાસિન્ય ઇત્યેતા દિવ્કુમારિકાઃ ।
 વિકૃત્ય ગગને મેઘાન્ સુગંધિજલવર્ષણૈઃ ॥૧૭॥
 પૂર્વં પ્રમાર્જિતં ક્ષેત્રં ભૃત્યા ઇવ નૃપાંગણં ।
 અપંકિલં રજોમુક્તં કુર્યુઃ સુરભિ શીતલં ॥૧૮॥ યુગ્મં ॥
 તતો વિસૃજ્ય તાન્ મેઘાન્ પુષ્પમેઘાન્ વિકૃત્ય ચ ।
 તદ્યોજનમિતં ક્ષેત્રં શક્રસ્યેવ સભાંગણં ॥૧૯॥

પછી પ્રભુના જન્મગૃહની ચાર દિશામાં એક-એક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને પ્રસરતા એક સુગંધી વાયુવડે ૨૪, કાષ્ઠ, તૃણાદિ દુષ્ટ પદાર્થોને દૂર ફેંકીને રાજાના સેવકની જેમ રાજાના ઘરનું આંગણું, શુદ્ધ કરે. ૯૨-૯૩.

પછી તે વાયુને સમાવી, પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ થયેથી પ્રભુ પાસે આવી, મધુર સ્વરે ગાતી ગાતી ઊભી રહે. ૯૪.

બીજી પણ દિક્કુમારીઓની આગમન પદ્ધતિ આ પ્રમાણે જ સમજવી. તેમના કર્તવ્યમાં જે વિશેષતા છે, તે કહેવાય છે. ૯૫.

મેઘંકરા, મેઘવતી, સુમેઘા, મેઘમાલિની, સુવત્સા, વત્સમિત્રા, વારિષેણા અને બલાહકા- આ નામની આઠ ઊર્ધ્વલોકવાસી દિક્કુમારીકા, પ્રભુના ગૃહપાસે આવી (પ્રભુ તથા માતાને નમી) આકાશમાં મેઘ વિકુર્વી સુગંધી જળ વરસાવીને પૂર્વે પ્રમાર્જિત કરેલા ક્ષેત્રને સેવકોની જેમ રાજાના આંગણાને ૨૪ રહિત, પંક રહિત, સુગંધી અને શીતળ કરે. ૯૬-૯૮.

ત્યારપછી જળના મેઘને વિસર્જન પુષ્પના મેઘને વિકુર્વી તે યોજનપ્રમાણ ક્ષેત્રને શકની સભાના

પંચવર્ણપ્રસૂનાનાં પ્રકરેણ સુગંધિના ।
 જાનુમાત્રોચ્ચેન વૃંત-સ્થાયિના પરિમંડિતં ॥૧૦૦॥
 કૃષ્ણાગુરુતુરુષ્કાદિ-સુગંધિદ્રવ્યજન્મના ।
 ઘૂપેન ઘૂપિતં કુર્યુઃ ક્રીડાર્હં દ્યુસદામપિ ॥૧૦૧॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ॥

નંદોત્તરા ૧ તથા નંદા ૨ આનંદા ૩ નંદિવર્ધના ૪ ।
 વિજયા ૫ વૈજયંતી ૬ ચ જયંતી ૭ ચાપરાજિતા ૮ ॥૧૦૨॥
 પૂર્વરુચકવાસ્તવ્યા ઇત્યેતા દિવકુમારિકાઃ ।
 એત્ય નત્વા જિનં સાંબં ગાયંત્યાદર્શપાણયઃ ॥૧૦૩॥
 સમાહારા ૧સુપ્રદત્તા ૨ સુપ્રબુદ્ધા ૩ યશોધરા ૪ ।
 લક્ષ્મીવતી ૫ શેષવતી ૬ ચિત્રગુપ્તા ૭ વસુંધરા ૮ ॥૧૦૪॥
 યામ્યદિગ્રુચકાદેતા એત્યાષ્ટૌ દિવકુમારિકાઃ ।
 ગાયંતિ પૂર્ણકલશકરા દક્ષિણતઃ પ્રભોઃ ॥૧૦૫॥
 ઇલાદેવી ૧ સુરાદેવી ૨ પૃથ્વી ૩ પદ્માવતીતિ ૪ ચ ।
 એકનાસા ૫ નવમિકા ૬ભદ્રા ૭ શીતેતિ ૮ નામત્તઃ ॥૧૦૬॥
 પાશ્ચાત્યરુચકાદેતાઃ સમેતા દિવકુમારિકાઃ ।
 ગાયંત્યાત્તતાલવૃંતાઃ પ્રભોઃ પશ્ચિમતઃ સ્થિતાઃ ॥૧૦૭॥

આંગણાની જેમ, પાંચ વર્ણના સુગંધી પુષ્પોનો સમૂહ વરસાવીને નીચા ડીંટવાળા પુષ્પોથી જાનુપ્રમાણ વ્યાપ્ત કરે. પછી કૃષ્ણાગુરુ ને તુરુષ્કાદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી બનાવેલા ઘૂપવડે તે જમીનને ઘૂપિત કરી, દેવોને પણ કીડા કરવા યોગ્ય તે ક્ષેત્રને બનાવે. ૯૯-૧૦૧.

ત્યારપછી નંદોત્તરા, નંદા, આનંદા, નંદિવર્ધના, વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી ને અપરાજિતા-નામની પૂર્વરુચકપર રહેનારી આઠ દિક્કુમારીકા ત્યાં આવી પ્રભુને અને પ્રભુની માતાને નમી હાથમાં આદર્શ લઈને ગાયન કરતી ઊભી રહે. ૧૦૨-૧૦૩.

પછી સમાહારા, સુપ્રદત્તા, સુપ્રબુદ્ધા, યશોધરા, લક્ષ્મીવતી, શેષવતી, ચિત્રગુપ્તા ને વસુંધરા નામની દક્ષિણ રુચકવાસી દિક્કુમારીકા ત્યાં આવી (પ્રભુ અને માતાને નમી) પૂર્ણ કળશ હાથમાં લઈને દક્ષિણ બાજુએ ગાયન કરતી ઊભી રહે. ૧૦૪-૧૦૫.

પછી ઈલાદેવી, સુરાદેવી, પૃથ્વી, પદ્માવતી, એકનાસા, નવમિકા, ભદ્રા ને શીતા એ આઠ દિક્કુમારીકા પશ્ચિમ રુચકથી આવીને (પ્રભુ તથા માતાને નમી) હાથમાં પંખા લઈ ગાયન કરતી પ્રભુની પશ્ચિમ તરફ ઊભી રહે. ૧૦૬-૧૦૭.

અલંબુસા ૧ મિશ્રકેશી ૨ પુંડરીકા ૩ ચ વારુણી ૪ ।
 હાસા ૫ સર્વપ્રભા ૬ શ્રી ૭ હ્રીં ૮-રિત્યષ્ટૌ દિક્કુમારિકાઃ ॥૧૦૮॥
 ઉદીચ્યરુચકાદેત્ય પ્રભોરુત્તરતઃ સ્થિતાઃ ।
 વીજયંત્યશ્રામરાણિ મુદા ગાયંતિ તદ્ગુણાન્ ॥૧૦૯॥
 ચિત્રા ૧ ચ ચિત્રકનકા ૨ શતેરા ૩ ચ તતઃ પરા ।
 સૌદામિની ૪ ચત્સોઽમૂ-વિદિગ્રુચકમંદિરાઃ ॥૧૧૦॥
 દિક્કુમાર્યોઽભ્યેત્ય નત્વા વિદિક્ષુ ચતસૃષ્ઠિપિ ।
 સુષ્ટુ તિષ્ઠંતિ ગાયંત્યો દીપિકાવ્યગ્રપાણયઃ ॥૧૧૧॥
 રૂપા ૧ રૂપાસિકા ૨ચાપિ સુરૂપા ૩ રૂપકાવતી ૪ ।
 એતા મધ્યમરુચક-વાસિન્યો દિક્કુમારિકાઃ ॥૧૧૨॥
 વર્દ્ધયિત્વા પ્રભોર્નાલં ચતુરંગુલવર્જિતં ।
 ભૂમૌ નિધાય સદ્રલૈ-સ્તત્ત્રાતં પૂરયંતિ ચ ॥૧૧૩॥
 પીઠં બઙ્ઘ્વા તદુપરિ દુર્વાકુરાન્ વપંતિ ચ ।
 અર્હદંગપ્રતીકસ્ય મા ભૂદાશાતનેનિ તાઃ ॥૧૧૪॥

પછી અલંબુસા, મિશ્રકેશી, પુંડરીકા, વારુણી, હાસા, સર્વપ્રભા, શ્રી ને હ્રી - એ આઠ દિક્કુમારિકા, ઉત્તર રૂચકથી આવીને (પ્રભુ તથા માતાને નમી) ચામર વીંજતી અને હર્ષથી પ્રભુના ગુણ ગાતી પ્રભુની ઉત્તર તરફ ઊભી રહે. ૧૦૮-૧૦૯.

પછી ચિત્રા, ચિત્રકનકા, શતેરા ને સૌદામિની-એ ચાર દિક્કુમારિકા વિદિશાના રૂચક પર્વતોથી આવી, પ્રભુને તથા માતાને નમીને હાથમાં દીપક લઈ પ્રભુના ગુણ ગાતી ચારે વિદિશામાં ઊભી રહે. ૧૧૦-૧૧૧.

પછી રૂપા, રૂપાસિકા, સુરૂપા ને રૂપકાવતી-આ ચાર દિક્કુમારિકા મધ્ય રૂચકથી આવીને પ્રભુને તથા માતાને નમી, પ્રભુનું નાળ ચાર આંગળ ઉપરાંતનું છેદીને ભૂમિમાં નાખી, તે ખાડો ઉત્તમ રત્નો વડે પૂરી, તેની ઉપર પીઠ બાંધે અને તે પીઠ ઉપર દુર્વાકુરને વાવે. આ ક્રિયા પ્રભુના અંગભૂત વિભાગની પણ કોઈ આશાતના ન કરે તે માટે કરે. ૧૧૨-૧૧૪.

દિક્ત્રયે પશ્ચિમાવર્જે કુર્વતિ કદલીગૃહાન્ ।
 તેષ્વેકૈકં ચતુઃશાલં વેશ્મ સિંહાસનાન્વિતં ॥૧૧૫॥
 તતો ગૃહીત્વા તાસ્તીર્થ-કરં સ્વકરસંપુટે ।
 દત્તાલંબાં જિનાંબાં ચ પુરસ્કૃત્યેશ્વરીમિવ ॥૧૧૬॥
 સ્વામિનીત ઇત ઇતિ નીત્વા દક્ષિણદિગૃહે ।
 સિંહાસને ચોપવેશ્ય મૃદુવિજ્ઞપ્તિપૂર્વકં ॥૧૧૭॥
 શતપાકાદિભિસ્તૈલૈરભ્યંજંતિ સુગંધિભિઃ ।
 ઉદ્વર્તયન્તિ સુરભિદ્રવ્યોદ્વર્તનકૈસ્તતઃ ॥૧૧૮॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ॥
 તતઃ પ્રાગ્વત્સમાનીય પૌરસ્ત્યકદલીગૃહે ।
 સિંહાસને સ્થાપયંતિ સ પ્રભું પ્રભુમાતરં ॥૧૧૯॥
 ગંધોદકૈસ્તથા પુષ્પો-દકૈઃ શુદ્ધોદકૈરપિ ।
 મજ્જયિત્વા પ્રકુર્વતિ સર્વાલંકારભૂષિતાં ॥૧૨૦॥
 સમાનીય તતઃ પ્રાગ્વ-દુદીચ્યકદલીગૃહે ।
 અધ્યાસયંતિ તાં સિંહા-સનેકન્યસ્તનંદનાં ॥૧૨૧॥

પછી પશ્ચિમ સિવાયની ત્રણ દિશામાં ત્રણ કેળના ઘર કરે અને તે દરેકમાં સિંહાસન સહિત એક એક ચતુઃશાલ^૧ કરે. ૧૧૫.

પછી પ્રભુને પોતાના કરસંપુટમાં લઈને અને માતાને સ્વામિની જેમ હાથનું આલંબન દઈને 'હે સ્વામિની ! આમ ચાલો, આમ ચાલો,' એમ કહેતી દક્ષિણદિશાના કદળીગૃહમાં લાવે અને માતાને કોમળ વિજ્ઞપ્તિપૂર્વક સિંહાસન ઉપર બેસાડે. ૧૧૬-૧૧૭.

પછી સુગંધી એવા શતપાકાદિ તેલવડે પ્રભુની માતાને અભ્યંગન કરે અને સુગંધી દ્રવ્યવાળા ઉદ્વર્તનવડે ઉદ્વર્તના કરે. ૧૧૮.

પછી પ્રથમની જેમ પૂર્વ બાજુના કદળીગૃહમાં લાવીને સિંહાસનપર બેસાડી પ્રભુ સહિત માતાને ગંધોદક, પુષ્પોદક ને શુદ્ધોદક વડે નવડાવે, અને (શરીર કોરું કરી) સર્વ વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત કરે. ૧૧૯-૧૨૦.

પછી પ્રથમની જેમ ઉત્તર બાજુના કદળીગૃહમાં લાવી ખોળામાં બેસાડેલા પુત્ર સહિત માતાને સિંહાસન પર બેસાડે. ૧૨૧.

૧ વેદિકા અથવા બાજોઠ.

ગોશીર્ષચંદ્રનૈધાંસ્યા-નાયયંત્યાભિયોગિકૈઃ ।
 શરકારણિમાથેનો-ત્યાદયંત્યનલં નવં ॥૧૨૨॥
 સંઘુક્ષ્યોદ્દીપયંત્યમિં શકલૈશ્ચાંદનૈઃ કૃષૈઃ ।
 ચંદનાનિ તતો હુત્વા રક્ષાં કુર્વન્તિ પાવનાં ॥૧૨૩॥
 પ્રભોશ્ચ પ્રભુમાતુશ્ચ રક્ષાપોટ્વલિકાં તયા ।
 બધ્નન્તિ તા દુષ્ટશાકિ-ન્યાદિદ્યદોષઘાતિનીં ॥૧૨૪॥
 આસ્ફાલ્ય રત્નરચના-ચિત્રૌ વૃત્તાશ્મગોલકૌ ।
 ભૂયાઃ શૈલાયુરિત્યાશી-ગિરં સંગિરતે પ્રભોઃ ॥૧૨૫॥
 પ્રભું કરતલે ધૃત્વા ગૃહીત્વાંબાં ચ બાહ્યયોઃ ।
 જન્મવેશ્મનિ શય્યાયાં નીત્વા ગાયન્તિ ભક્તિતઃ ॥૧૨૬॥
 એવં ચ દિવકુમારિભિઃ કૃતે જન્મોત્સવે પ્રભોઃ ।
 સિહાસનં સુરેંદ્રસ્ય કંપતે યુધિ ભીરુવત્ ॥૧૨૭॥
 સોઽપ્યર્હજ્જન્મ વિજ્ઞાય પ્રયુક્તાવધિચક્ષુષા ।
 ડથ્યાય વિનયં પ્રાગ્વ-ત્કુર્યાચ્છક્રસ્તવાવધિ ॥૧૨૮॥

પછી આભિયોગિક દેવ પાસે ગોશીર્ષચંદ્રનના લાકડાં મંગાવી શરક અને અરણિના મંથનવડે નવો અગ્નિ પ્રગટાવે. ૧૨૨.

ચંદ્રનના કાષ્ઠોવડે તેને પ્રદીપ્ત કરે. પછી તેમાં ગોશીર્ષચંદ્રન હોમી તેની પવિત્ર રક્ષા કરે. ૧૨૩.
 અને તે રક્ષાની બે પોટલી કરીને માતાને અને પ્રભુને હાથે દુષ્ટ શાકિન્યાદિનો દષ્ટિદોષ ન લાગે, તે માટે બાંધે ૧૨૪.

પછી રત્નની રચનાવડે વિચિત્ર એવા પથ્થરના બે ગોળા પરસ્પર અફળાવીને 'હે પ્રભુ! તમે પર્વત સમાન દીર્ઘ આયુષ્યવાળા થાઓ.' એમ આશીષ આપે. ૧૨૫.

પછી પ્રભુને કરસંપુટમાં લઈ માતાના હાથને ટેકો આપી તેમને જન્મગૃહમાં લાવી તેમને શય્યાપર બેસાડે અને બધી દિક્કુમારીકાઓ ભક્તિથી ગાયન કરીને પોતપોતાના સ્થાને જાય. ૧૨૬. ઈતિ દિક્કુમારીકાકૃત જન્મોત્સવ.

આ પ્રમાણે પ્રભુનો જન્મોત્સવ કરીને દિક્કુમારીકા જાય. એટલે યુદ્ધમાં બીકણની જેમ સુરેંદ્રનું આસન કંપાયમાન થાય. ૧૨૭.

એટલે અવધિજ્ઞાનવડે ઉપયોગ મૂકીને, પ્રભુનો જન્મ થયેલ જાણીને, આસનથી ઉઠી, શકસ્તવ કહેવા સુધી સર્વ પ્રકારનો વિનય પૂર્વવત્ કરે. ૧૨૮.

તતઃ પૂર્વામુખઃ શકઃ શક્રસિંહાસને સ્થિતઃ ।
 ચતુરશ્ચિંતયત્યેવં જાતોઽયં જગદીશ્વરઃ ॥૧૨૧॥
 તજ્જીતમેતદસ્માકં ત્રૈકાલિકમરુત્વતાં ।
 કાર્યો યદર્હતાં સ્ફીતો જન્મકલ્યાણકોત્સવઃ ॥૧૩૦॥
 ઇતિ નિશ્ચિત્ય પાદાત્ય-નાયકં નૈગમેષિણં ।
 આકાર્ય જ્ઞાપયત્યેવં સ્વઃપતિર્વિનયાનતં ॥૧૩૧॥
 સ્વર્ગેઽસ્મિન્ સર્વદેવાનાં ઘંટાવાદનપૂર્વકં ।
 પ્રસ્થાનં જ્ઞાપયાસ્માકં જિનજન્મોત્સવાય ધોઃ ॥૧૩૨॥
 શિરસ્યારોપ્ય તામાજ્ઞાં સ સુધર્મસભાગતાં ।
 ઘંટાં સુઘોષાં ત્રિધીરો વાદયત્યન્વિતાભિષ્ઠાં ॥૧૩૩॥
 એતસ્યાં વાદિતાયાં દ્રાગ્ ઘંટાઃ સર્વવિમાનગાઃ ।
 યુગપન્મુખરાયંતે તાદૃગ્દિવ્યાનુભાવતઃ ॥૧૩૪॥
 શબ્દાદ્વૈતમયઃ સર્વઃ સ્વર્ગઃ સ્યાન્નાકિનોઽપિ ચ ।
 ત્યક્તાન્યકૃત્યાઃ શક્રાજ્ઞાં શુશ્રૂષંત્યઃખિલા અપિ ॥૧૩૫॥

પછી શક પૂર્વાભિમુખે પોતાના સિંહાસન પર બેસી, ચતુર એવો પોતે એમ વિચારે કે—‘જગદીશ્વર (તીર્થંકર) નો જન્મ થયો છે.’ ૧૨૯.

ત્રણે કાળમાં થનારા ઈંદ્રોનો એ આચાર છે, કે તેણે અરિહંતના જન્મકલ્યાણકનો ઉત્સવ બહુ સારી રીતે કરવો. ૧૩૦.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને, પોતાની પદાતિ સેનાના નાયક નૈગમેષી દેવને બોલાવે અને નમસ્કાર કરતા એવા તે દેવને સ્વર્ગનો પતિ આ પ્રમાણે કહે કે —૧૩૧.

આ સ્વર્ગના સર્વ દેવોને ઘંટાવાદનપૂર્વક અમારું જિનજન્મોત્સવમાટે જવાનું જણાવો. ૧૩૨.

તે દેવ ઈંદ્રની આજ્ઞા મસ્તકપર ધારણ કરીને સુધર્માસભામાં રહેલી સાર્થક નામવાળી સુઘોષા ઘંટાને ત્રણ વાર વગાડે. ૧૩૩.

એ ઘંટા વાગવાથી તેવા પ્રકારના દિવ્યપ્રભાવથી, એ સ્વર્ગમાં રહેલા સર્વ વિમાનોની ઘંટાઓ સમકાળે વાગે. ૧૩૪.

એટલે આખું સ્વર્ગ શબ્દમય બની જાય અને સર્વ દેવો પણ બીજા સર્વ કાર્ય તજી દઈને ઈંદ્રની આજ્ઞા શું છે, તે સાંભળવાને સાવધાન થઈ જાય. ૧૩૫.

તતઃ શાંતે ધ્વનૌ તાસા-મયમુદ્ઘોષયત્યદઃ ।
 દેવાઃ શૃણ્વંતુ શક્રાજ્ઞા-મત્રામુત્ર હિતપ્રદાં ॥૧૩૬॥
 જિનજન્મોત્સવાયેંદ્રો મર્ત્યલોકે પ્રતિષ્ઠતે ।
 તતસ્તત્ર ભવંતોઽપિ સજ્જીભવત સત્વરં ॥૧૩૭॥
 મોદંતે ચ તદાકર્ણ્ય જિનભક્ત્યુત્સુકાઃ સુરાઃ ।
 ઇષ્ટં વૈદ્યોપદિષ્ટં ચ ન સ્યાત્કસ્ય મનઃપ્રિયં ॥૧૩૮॥
 તતો યાનવિમાનાધિ-કારિણં પાલકામરં ।
 સજ્જીકર્તુ વિમાનં દ્રાગાજ્ઞાપયતિ વાસવઃ ॥૧૩૯॥
 જંબૂદ્વીપસમાયામ-વ્યાસં પંચશતોચ્છ્રૂતં ।
 પાલકાર્ઘ્યં વિમાનં સ્રાક્ સોઽપિ નિર્માય ઢૌકયેત્ ॥૧૪૦॥
 તત્રૈકૈકં ત્રિસોપાનં પ્રાગુદગ્યામ્યદિક્ત્રયે ।
 રત્નસ્તંભશતો મધ્યે સ્યાત્પ્રેક્ષાગૃહમંડપઃ ॥૧૪૧॥
 તસ્મિન્ રત્નપીઠિકાયા મધ્યે સિંહાસનં હરેઃ ।
 સન્મૌક્તિકેન વિજય-દૂષ્યેણાલંકૃતં ભવેત્ ॥૧૪૨॥

ઘંટાનો ધ્વનિ શાંત થતાં નેગેમેષી દેવ આ પ્રમાણે ઉદ્ઘોષણ કરે-“હે દેવો ! તમે આ ભવમાં ને પરભવમાં હિતકારી એવી શકની આજ્ઞા સાંભળો -૧૩૬.

જિનેશ્વરનો જન્મોત્સવ કરવા માટે ઈંદ્ર મૃત્યુલોકમાં જાય છે, માટે તમે પણ તેની સાથે જવા માટે સત્વર સજ્જ થઈ જાઓ.” ૧૩૭.

આ પ્રમાણે શક્રાજ્ઞા સાંભળીને જિનભક્તિમાં ઉત્સુક એવા દેવો ઘણો હર્ષ પામે, ‘વૈદ્યે કહેલું અને ઈષ્ટ એવું વચન સાંભળીને કોના મનમાં પ્રીતિ ન ઉપજે ?’ ૧૩૮.

પછી ઈંદ્ર યાનવિમાનના અધિકારી પાલક દેવને પાલક વિમાન સજ્જ કરવાની આજ્ઞા કરે. ૧૩૯.

તે પણ તરત જ જંબૂદ્વીપ સમાન (લાખ યોજન) લંબાઈ-પહોળાઈવાળું અને ૫૦૦ યોજન ઊંચું પાલક વિમાન તૈયાર કરીને લાવે. ૧૪૦.

તે વિમાનમાં ચડવા માટે પૂર્વ, ઉત્તર ને દક્ષિણ બાજુ ત્રણ ત્રણ પગથીઆ હોય છે. તે વિમાનના મધ્યમાં સેંકડો રત્નના સ્તંભવાળો પ્રેક્ષાગૃહમંડપ હોય છે. ૧૪૧.

તેની મધ્યમાં રત્નમય પીઠિકા છે, તેની ઉપર મધ્યમાં ઉત્તમ મોતીઓથી તેમજ વિજયદૂષ્ય (વસ્ત્ર)થી અલંકૃત ઈંદ્રને બેસવાનું સિંહાસન છે. ૧૪૨.

વાયુશ્રીદેશદિક્ષુ સ્યુ-સ્તસ્માદ્દ્રાસનાનિ ચ ।
 સામાનિકાનાં ચતુર-શીતિઃ સહસ્રકા ઇહ ॥૧૪૩॥
 પૂર્વસ્યાં મુખ્યપત્નીના-મઘૌ ભદ્રાસનાનિ ચ ।
 આગ્રેચ્યાં દ્વાદશ સહ-સ્રાણ્યભ્યંતરપર્ષદાં ॥૧૪૪॥
 ચતુર્દશ સહસ્રાણિ યામ્યાં મધ્યમપર્ષદાં ।
 નૈઋત્ય્યાં ષોડશ સહસ્રાણિ સ્યુર્બાહ્યપર્ષદાં ॥૧૪૫॥
 વારુણ્યાં સપ્ત સપ્તાનાં સૈન્યેશાનાં સુધાભુજાં ।
 દ્વિતીયે ચ પરિક્ષેપે આત્મરક્ષકનાકિનાં ॥૧૪૬॥
 સ્યુઃ સહસ્રાણિ ચતુર-શીતિઃ પ્રત્યાશમાસનાઃ ।
 સર્વે ત્વેષાં સષટ્ત્રિંશ-ત્સહસ્રં લક્ષકત્રયં ॥૧૪૭॥

एषामात्‍मरक्षकाणामिति -

તતસ્તુષ્ટમનાઃ શક્રો રૂપમુત્તરવૈક્રિયં ।
 અર્હત્સેવાર્હમુત્કૃષ્ટં કૃત્વા સર્વાંગભૂષિતં ॥૧૪૮॥
 ગંધર્વાનાટ્યાનીકાભ્યાં ગીતસંગીતમોદિતઃ ।
 શચ્યાદિભિઃ પ્રેયસીભિ-રઘાભિઃ પરિસેવિતઃ ॥૧૪૯॥
 પ્રદક્ષિણીકૃત્ય પૂર્વ-દિક્ત્રિસોપાનકાઘ્વના ।
 પ્રવિશ્ય પૂર્વાભિમુખો નિષીદતિ મહાસને ॥૧૫૦॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ॥

તે સિંહાસનની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન દિશામાં ૮૪૦૦૦ સામાનિક દેવોના ૮૪૦૦૦ સિંહાસનો છે. ૧૪૩.

પૂર્વ દિશામાં મુખ્ય ઈદ્રાણીઓના આઠ ભદ્રાસનો છે. અગ્નિકોણમાં ૧૨૦૦૦ અભ્યંતર પર્ષદાના દેવોના, દક્ષિણમાં મધ્યમ પર્ષદાના ૧૪૦૦૦ દેવોના અને નૈઋત્ય ખૂણામાં બાહ્ય પર્ષદાના ૧૬૦૦૦ દેવોના, તત્પ્રમાણ ભદ્રાસનો છે. પશ્ચિમ દિશામાં સાત સેનાધિપતિઓના સાત ભદ્રાસનો છે. બીજા પરિક્ષેપમાં ચારે દિશામાં ચોરાશી ચોરાશી હજાર આત્મરક્ષક દેવોના મળીને કુલ ૩,૩૬,૦૦૦ ભદ્રાસનો છે. ૧૪૪-૧૪૭.

પદ્મી સંતુષ્ટ મનવાળો ઈદ્ર અરિહંતની સેવા કરવાને યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ એવું સર્વાંગભૂષિત ઉત્તરવૈક્રિય શરીર કરે અને ગંધર્વ તથા નાટ્યસેનાએ ગીત ને સંગીતવડે હર્ષ પમાડેલા તથા આઠ શયી વિગેરે ઈદ્રાણીઓથી સેવાતા ઈદ્ર, વિમાનને પ્રદક્ષિણા દઈને પૂર્વદિશાના ત્રણ સોપાનવડે ઉપર ચડી તે માર્ગે પ્રવેશ કરી પૂર્વાભિમુખ સિંહાસન પર બેસે. ૧૪૮-૧૫૦.

उदीच्येन त्रिसोपाना-ध्वना सामानिकाः सुराः ।
 प्रविश्यान्ये च याम्येन यथास्थानकमासते ॥१५१॥
 जंगमस्वर्गवत्तस्मिन् विमाने प्रस्थिते पुरः ।
 चलन्ति मंगलान्यष्टौ संपूर्णः कलशस्ततः ॥१५२॥
 छत्रं पताकाश्चमरा महेंद्राख्यो ध्वजस्ततः ।
 सहस्रयोजनोत्तुंगो लघुध्वजसहस्रयुक् ॥१५३॥
 ततः सेना पंच सेनापतयोऽथाभियोगिकाः ।
 यथाशक्तिप्रकटित-वपुर्वस्त्रविभूषणाः ॥१५४॥
 पश्चात्केचित्पुरः केचि-त्केचिच्चोभयपार्श्वतः ।
 परिवृत्य विमानं तत्प्रतिष्ठन्ते सुधाभुजः ॥१५५॥
 देवेंद्रशासनात्केचि-त्केचिन्मित्रानुवृत्तितः ।
 पत्नीપ્રેરણया કેચિ-ત્કેચિચ્છ્રીજિનભક્તિતઃ ॥१५૬॥
 કેચિદ્ધર્મધિયા કેચિ-જ્જીતબુદ્ધ્યા સુરાઃ પરે ।
 કુતૂહલાર્થિનો નાના-ભૂષણાંબરવાહનાઃ ॥१५૭॥

પછી ઉત્તર બાજુના ત્રણ સોપાનવડે ઉપર ચડી સામાનિક દેવો પોતાના આસન પર બેસે અને બીજા દેવો દક્ષિણ બાજુના ત્રણ સોપાનવડે ઉપર ચડી પોતપોતાના આસન પર બેસે. ૧૫૧.

જંગમ સ્વર્ગ સમાન તે વિમાન ચાલવાને તૈયાર થતાં આગળ અષ્ટ મંગલિક ચાલે. પછી સંપૂર્ણ કળશ, છત્ર, પતાકા, ચામર અને મહેન્દ્રધ્વજ કે જે એક હજાર યોજન ઊંચો અને નાની નાની હજાર ધ્વજાઓવાળો હોય છે તે ચાલે. ૧૫૨-૧૫૩.

ત્યારપછી પાંચ સેના, પાંચ સેનાપતિઓ અને યથાશક્તિ પ્રગટ કરેલ છે શરીર, વસ્ત્ર અને આભૂષણો જેણે એવા આભિયોગિક દેવો ચાલે. ૧૫૪.

કેટલાક તે વિમાનની આગળ, કેટલાક પાછળ, કેટલાક બે બાજુએ અને કેટલાક દેવતાઓ, તે વિમાનની ચારે બાજુ ચાલે. ૧૫૫.

કેટલાક દેવો ઈંદ્રની આજ્ઞાથી, કેટલાક મિત્રની અનુવૃત્તિથી, કેટલાક દેવાંગનાની પ્રેરણાથી, કેટલાક પ્રભુપરની ભક્તિથી, કેટલાક ધર્મબુદ્ધિથી, કેટલાક પોતાનો આચાર છે-એવી બુદ્ધિથી અને કેટલાક કુતૂહલ જોવા માટે-એમ અસંખ્ય દેવો અનેક પ્રકારના વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી જુદા જુદા વાહનપર બેસીને પૂર્વપુણ્યના અનુસારે જેમને ઐશ્વર્યની ઓછીવત્તી પ્રાપ્તિ થયેલ છે, એવા સર્વ સૌધર્મ દેવલોક-નિવાસી

પ્રાચ્યપુણ્યાનુસારેણં સંપ્રાપ્તૈશ્ચર્યશાલિનઃ ।
 દેવેન્દ્રમનુગચ્છંતિ સર્વે સૌધર્મવાસિનઃ ॥૧૫૮॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ॥

સૌધર્મસ્વર્ગમધ્યેન સમૃદ્ધચૈવં સુરેશ્વરઃ ।
 વીક્ષિતો દેવદેવીભિ-રાશ્ચર્યસ્મેરદૃષ્ટિભિઃ ॥૧૫૯॥
 પંચાનીકપરિક્ષિપ્ત-મહેન્દ્રધ્વજભાક્ પુરઃ ।
 હૃન્દશુંડદ્વિપવદ્દ્વિષાં ચેતાંસિ કંપયન્ ॥૧૬૦॥
 દિવ્યદુંદુભિનિઃસ્વાન-ધ્વાનવ્યાપ્તનભોતરઃ ।
 ઔત્તરાહેણ નિર્યાણ-માર્ગેણોત્તરતિ દ્રુતં ॥૧૬૧॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ॥

યથા વરયિતા લોકે રાજમાર્ગેણ ગચ્છતિ ।
 સ્વસમૃદ્ધિં દર્શયિતું જનાનાં સ્વં પ્રશંસતાં ॥૧૬૨॥
 તથેન્દ્રોઽપિ પથાનેન જિનજન્મોત્સવાદિષુ ।
 નિર્યાતિ ભૂયસાં બોધિ-લબ્ધયે તત્પ્રશંસિનાં ॥૧૬૩॥
 અથાસંગ્ધ્યદ્વીપવાર્દ્ધિ-મધ્યેન દ્રુતમાપતન્ ।
 નંદીશ્વરે રતિકર-પર્વતેઽગ્નિવિદિગ્ગતે ॥૧૬૪॥

દેવો દેવેન્દ્રની સાથે આકાશમાર્ગે ચાલે. ૧૫૮.

સૌધર્મ દેવલોકના મધ્યમાં થઈને સર્વસમૃદ્ધિ સાથે નીકળતા એવા સુરેશ્વરને સર્વ દેવદેવીઓ આશ્ચર્યયુક્ત દૃષ્ટિવડે જુવે. પાંચ પ્રકારના સૈન્યથી વીંટાયેલા, આગળ ચાલતા મહેન્દ્રધ્વજથી ઊંચા કરેલા શુંડાદંડવાળા હસ્તીની જેમ શત્રુઓના દિલને કંપાવતા અને દિવ્ય દુંદુભિના નાદથી આકાશના અંતરને ભરી દેતા સૌધર્મેન્દ્ર ઉત્તર દિશાના માર્ગે ઝડપથી નીચે ઉતરે. ૧૫૯-૧૬૧.

જેમ શ્રેષ્ઠ લોકો, લોકમાં પોતાની પ્રશંસા થાય તે રીતે પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડવા માટે રાજમાર્ગે ચાલે છે, તેમ ઈન્દ્ર પણ જિનજન્મોત્સવાદિ પ્રસંગે પોતાની પ્રશંસા કરનાર અનેક જનોને બોધિબીજનો લાભ થવાને માટે આ રીતે જ નીકળે છે. ૧૬૨-૧૬૩.

એવી રીતે નીચે ઉતર્યા પછી, અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રોની ઉપર થઈને ઝડપથી પ્રયાણ કરતાં નંદીશ્વરદ્વીપમાં અગ્નિકોણમાં રતિકર પર્વત ઉપર આવે. ત્યાં વિમાન સંક્ષેપીને એટલે બીજું નાનું વિમાન વિકુર્વાને

કૃત્વા વિમાનસંક્ષેપં જિનજન્મપવિત્રિતે ।
 નગરે શીઘ્રમાગત્ય મંદિરં જિનજન્મનઃ ॥૧૬૫॥
 દ્રાક્-ત્રિપ્રદક્ષિણીકૃત્ય વિમાનેન સુરેશ્વરઃ ।
 વિમુંચતિ તદૈશાન્યાં ચતુર્ધિરંગુલૈર્ભુવઃ ॥૧૬૬॥
 વિશેત્તતો ગૃહં સ્વામ્યાલોકને ઘટિતાંજલિઃ ।
 પુલકૈર્જલદાસિક્ત-કદંબકુસુમાયિતઃ ॥૧૬૭॥
 જિનં સમાતૃકં નત્વા દત્ત્વા ચ ત્રિઃપ્રદક્ષિણાં ।
 સુરેશ્વરો વદત્યેવં જગત્પૂજ્યે નમોઽસ્તુ તે ॥૧૬૮॥
 ઘન્યાસિ કૃતપુણ્યાસિ સફલં તવ જીવિતં ।
 જગચ્ચિંતામર્ણયત્તે કુક્ષૌ જાતો જિનેશ્વરઃ ॥૧૬૯॥
 વિભાસિ માતસ્ત્વં વિશ્વ-ચક્ષુષા શિશુનામુના ।
 લોકપૃષ્ઠેન શુચિના પ્રાતઃસંધ્યેવ ભાનુના ॥૧૭૦॥
 જનયંત્યા જગન્નાથં મુક્તિમાર્ગોપદેશકં ।
 સર્વેષામપ્યવકૃતં જનાનાં જનનિ ત્વયા ॥૧૭૧॥

જિનેશ્વરના જન્મથી પવિત્ર થયેલા નગરમાં જિનેશ્વરના જન્મવાળા મંદિર પાસે ઝડપથી આવે પછી વિમાન સહિત ઈંદ્ર તે મંદિરને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈને ભૂમિથી ચાર આંગળ ઊંચું ઈશાનકોણમાં તે વિમાન સ્થાપન કરે. ૧૬૪-૧૬૬.

પછી તે મંદિરમાં પ્રવેશ કરે અને સ્વામીને દેખતાં જ અંજલિ જોડી, વરસાદથી સીંચાયેલ કદંબવૃક્ષના પુષ્પની જેમ રોમાંચિત થઈને, માતા સહિત પ્રભુને નમસ્કાર કરે. પછી તેમને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈને ઈંદ્ર કહે કે —“હે જગત્ પૂજ્ય માતા ! તમને નમસ્કાર થાઓ. ૧૬૮.

તમે ઘન્ય છો, કૃતપુણ્ય છો. તમારું જીવિત સફળ છે; કારણ કે તમારી કુક્ષિથી જગચિંતામણિ એવા જિનેશ્વર જન્મ્યા છે. ૧૬૯.

હે માતા ! તમે વિશ્વના ચક્ષુરૂપ, આ પુત્ર વડે જેમ પવિત્ર અને લોકને પ્રીતિકારક સૂર્યવડે પ્રાતઃસંધ્યા શોભે તેવા શોભો છો. ૧૭૦.

આ મુક્તિમાર્ગના ઉપદેશક એવા જગન્નાથને જન્મ આપીને, તમે હે માતા ! સર્વ જનો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ૧૭૧.

વિમોહતિમિરોદ્રેક-લુપ્તવિજ્ઞાનચક્ષુષાં ।
 પ્રદદત્યામુમગદં કિં નો નોપકૃતં ત્વયા ॥૧૭૨॥
 અહં શકોઽસ્મિ દેવેન્દ્રઃ સૌધર્મસ્વર્ગનાયકઃ ।
 ત્વન્નંદનગુણાકૃષ્ટ ઇહાયાતોઽસ્મિ પાવને ॥૧૭૩॥
 માતસ્તતોઽનુજાનીહિ ન ભેતવ્યં મનાગપિ ।
 ત્વત્સુતસ્ય કરિષ્યામો જન્મકલ્યાણકોત્સવં ॥૧૭૪॥
 ઇત્યુદિત્વા પ્રભોર્માતુ-દંતેઽવસ્વાપિનીં હરિઃ ।
 પાર્શ્વે ચ સ્થાપયત્યસ્યાઃ કૃત્વા પ્રતિકૃતિં પ્રભોઃ ॥૧૭૫॥
 કેનચિદ્દુષ્ટદેવેન હતનિદ્રેહ મા સ્મ ભૂત્ ।
 ઇયં પુત્રમનાલોક્ય પિંજલેત્યયમુદ્યમઃ ॥૧૭૬॥
 યદ્વા પરિજનસ્તસ્યા જાતમાત્રં તદંગજં ।
 અનાલોક્ય વિષાદં મા યાસીદિત્યયમુદ્યમઃ ॥૧૭૭॥
 તતશ્ચાર્હતમાદત્તે પંચમૂર્તિઃ સુરેશ્વરઃ ।
 મૂર્ત્યૈકયા ઘૌતપૂત-ધૂપિતે કરસંપુટે ॥૧૭૮॥

મોહરૂપ તિમિરના ઉદ્રેકથી જેના વિજ્ઞાનરૂપી ચક્ષુઓ લુપ્ત થયા છે, તેવા જીવોને ઔષધરૂપ આ પરમાત્માને આપતા તમે શું ઉપકાર કર્યો નથી ? ૧૭૨.

હું શક નામનો દેવેન્દ્ર છું. સૌધર્મ સ્વર્ગનો સ્વામી છું. તમારા પુત્રના ગુણથી આકર્ષિત થઈને, હે પવિત્ર માતા ! હું અહીં આવ્યો છું. ૧૭૩.

હે માતા ! તમે આજ્ઞા આપો. તમારે જરા પણ બીવું નહીં. તમારા પુત્રના જન્મકલ્યાણક સંબંધી ઉત્સવ કરીશું.” ૧૭૪.

આ પ્રમાણે કહીને, પ્રભુની માતાને અવસ્વાપિની નિદ્રા દઈને ઈન્દ્ર માતાની પાસે પ્રભુનું પ્રતિબિંબ કરીને મૂકે. ૧૭૫.

કોઈ દુષ્ટ દેવ નિદ્રા હરી લે અને માતા પોતાની પાસે પુત્રને ન જોવાથી આકુળવ્યાકુળ ન થાય તે માટે આ ઉદ્યમ છે. ૧૭૬.

અથવા તેના પરિજનમાંથી કોઈ ત્યાં આવે અને તરતના જન્મેલા બાળકને ત્યાં ન જુએ તેથી વિષાદ પામી જાય, તેમ ન બને તેટલા માટે આ ઉદ્યમ છે. ૧૭૭.

ત્યારપછી ઈન્દ્ર પાંચ રૂપ કરીને, એક રૂપ વડે જળવડે ઘોઈને પવિત્ર કરેલા, તેમ જ ધૂપિત કરેલા કરસંપુટમાં પ્રભુને ગ્રહણ કરે. ૧૭૮.

એકયા છત્રમાઘત્તે ઘત્તે દ્વાભ્યાં ચ ચામરૌ ।
 પંચમ્યા વજ્રમાદાય પુરો ગચ્છતિ ભૃત્યવત્ ॥૧૭૯॥
 તત્પાલકવિમાનં ચ રિક્તમેવાનુગચ્છતિ ।
 સ્વામિનઃ પાદચારિત્વાનુગગજાદિવત્ ॥૧૮૦॥
 તુષ્ટૈઃ પરિવૃત્તો દેવૈઃ સાનંદઃ સ પુરંદરઃ ।
 યયૌ મંદરમૌલિસ્થે કાનને પાંડુકાહ્વયે ॥૧૮૧॥

એવં ચ - જ્ઞાતાર્હજ્જન્મનેશાન-સ્વામિના શૂલપાણિના ।
 આદિષ્ટઃ પૂર્વવત્પત્તિ-પ્રષ્ઠોઽલઘુપરાક્રમઃ ॥૧૮૨॥
 સોઽપિ ઘંટાં મહાઘોષાં વાદયત્યન્વિતાહ્વાયાં ।
 ઉદ્ઘોષણાં ચ કુરુતે જિનજન્મોત્સવોચિતાં ॥૧૮૩॥
 વિમાનં પુષ્પકં નામ પુષ્પકામરસજ્જિતં ।
 આરુહ્યોત્તરલોકાર્દ્ધ-પતિર્ગચ્છતિ શક્રવત્ ॥૧૮૪॥
 દાક્ષિણાત્યેન નિર્યાણ-માર્ગેણોત્તીર્ય સત્વરં ।
 નંદીશ્વરે રતિકર-ગિરાવીશાનદિગ્ગતે ॥૧૮૫॥

એક રૂપવડે પાછળ છત્ર ધારણ કરે, બે રૂપવડે બે બાજુ રહી ચામર વીંજે અને પાંચમા રૂપવડે હાથમાં વજ્ર ધારણ કરીને સેવકની જેમ આગળ ચાલે. ૧૭૯.

સ્વામી એટલે ઈંદ્ર પગે ચાલતા હોવાથી તેનું પાલક વિમાન ખાલી જ તેની પાછળ ચાલે, તે પગે ચાલતા રાજાની પાછળ તેના ગજાદિ ખાલી ચાલતા હોય તેવું લાગે. ૧૮૦.

તુષ્ટમાન એવા દેવોથી પરિવૃત્ત એવા ઈંદ્ર આનંદ સહિત મેરૂપર્વતપર રહેલા પાંડુક નામના વનમાં જાય. ૧૮૧.

એ જ પ્રમાણે આસનકંપથી પ્રભુના જન્મને જાણીને શૂલપાણિ એવા ઈશાનેંદ્ર પણ સૌંદર્યની જેમ પોતાના પાયદળ સેનાના નાયક અલઘુપરાક્રમ નામના સેનાપતિને આજ્ઞા કરે. ૧૮૨.

તે પણ સાર્થક નામવાળી મહાઘોષા ઘંટા વગાડે અને જિનજન્મોત્સવને ઉચિત ઉદ્ઘોષણા કરે. ૧૮૩.

પછી પુષ્પક નામનો દેવ પુષ્પક નામનું વિમાન સજ્જ કરે. એટલે તેમાં બેસીને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ ઈશાનેંદ્ર પરિવાર સાથે શકેંદ્રની જેમ ચાલે. ૧૮૪.

તે દક્ષિણ બાજુના નીકળવાના માર્ગે નીકળી, નીચે ઉતરી ઝડપથી નંદીશ્વરદ્વીપમાં આવી, ઈશાન

સંક્ષિપ્ત્ય પુષ્પકં સ્વર્ણ-મહીધરમુપાગતઃ ।
 શક્રવત્પ્રણિપત્યાનુ-શીલતિ ત્રિજગદ્ગુરું ॥૧૮૬॥
 એવં શેષા અપિ સમે દેવરાજા જિનેશ્વરં ।
 સમ્ભક્તિ મંદરમુપાગમ્ય સમ્યગુપાસતે ॥૧૮૭॥
 દશ વૈમાનિકા ઇંદ્રા ભવનેશાશ્ચ વિંશતિઃ ।
 દ્વાત્રિંશદ્વચંતરેંદ્રા દ્વૌ સૂર્યાચંદ્રમસાવિતિ ॥૧૮૮॥
 સંખ્યાતીતાઃ સમાયાંતિ યદ્યપ્યર્કહિમાંશવઃ ।
 વિવક્ષ્યેતે તથાપિ દ્વાવત્ર જાતિવ્યપેક્ષયા ॥૧૮૯॥

તથોક્તં - શ્રીમુનિદેવસૂરિકૃતે શ્રીશાંતિચરિત્રે-
 જ્યોતિષ્કનાયકૌ પુષ્પ-દંતૌ સંખ્યાતિગાવિતિ ।
 હેમાદ્રિમાદ્રિયંતે સ્મ ચતુઃષષ્ટિઃ સુરેશ્વરાઃ ॥૧૯૦॥

ઉત્તરાધ્યયનપ્રાકૃતવૃત્તૌ કૈશિગૌતમીયાધ્યયને, આવશ્યકહારિભદ્વાં ચ શ્રીઋષભદેવજન્મો-
 ત્સવાધિકારે, શ્રીસમવાયાંગે દ્વાત્રિંશે સમવાયે ચ વ્યંતરાણામિંદ્રત્વાવિવક્ષયા દ્વાત્રિંશદેવેંદ્રા ઉક્તાઃ
 સંતીતિ ।

કોણના રતિકર પર્વત ઉપર પોતાના પુષ્પક વિમાનને સંક્ષેપે અને તરત જ મેરુપર્વત ઉપર આવી,
 શકેંદ્રની જેમ ત્રિજગદ્ગુરુને નમસ્કાર કરી, સેવા કરવા લાગે. ૧૮૫-૧૮૬.

એ પ્રમાણે બીજા સર્વ ઈન્દ્રો પણ સમકાળે મેરુપર્વત ઉપર આવે અને ભક્તિપૂર્વક જિનેશ્વરને
 પ્રણામ કરી, સમ્યગ્ પ્રકારે સેવા કરવા લાગે. ૧૮૭.

દશ વૈમાનિક ઈંદ્ર, વીશ ભવનપતિના ઈંદ્ર, બત્રીશ વ્યંતરોના ઈંદ્ર અને સૂર્ય તથા ચંદ્ર (બે જ્યોતિષિના
 ઈંદ્ર) આ પ્રમાણે કુલ ૬૪ ઈંદ્રો આવે. ૧૮૮.

જોકે ચંદ્ર-સૂર્ય તો અસંખ્યાતા આવે પરન્તુ અહીં જાતિની અપેક્ષાએ જ બે કહ્યા છે. ૧૮૯.

તે વિષે શ્રીમુનિદેવસૂરિકૃત શ્રી શાંતિચરિત્રમાં કહ્યું છે કે- 'જ્યોતિષ્કના નાયક અસંખ્યાતા સૂર્ય-ચંદ્ર
 મંદરગિરિપર આવે છે, છતાં ૬૪ ઈંદ્રો આવે છે તેમ કહેવાય છે'. ૧૯૦.

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની પ્રાકૃતવૃત્તિના કેશી ગૌતમીય અધ્યયનમાં અને આવશ્યક હારિભદ્રી ટીકામાં
 શ્રી ઋષભદેવના જન્મોત્સવના અધિકારમાં તથા શ્રી સમવાયાંગના બત્રીશમા સમવાયમાં, વ્યંતરોના
 ઈંદ્રપણાની અવિવક્ષા કરીને બત્રીશ જ ઈંદ્રો આવે એમ કહ્યું છે.

સર્વેપ્યાગચ્છંતિ મેરુપર્વતં સપરિચ્છદાઃ ।
 વિશેષો યોઽત્ર ઘંટાદિનામ્નાં સોઽથ નિરૂપ્યતે ॥૧૧૧॥
 તૃતીયે પંચમે સ્વર્ગે સપ્તમે દશમેઽપિ ચ ।
 ઘંટા સુધોષાથ હરિ-નૈગમેષી પદાતિરાટ્ ॥૧૧૨॥
 નિર્યાણમાર્ગશ્ચોદીચ્યો ગિરી રતિકરોઽપિ ચ ।
 ભવેદ્વિમાનસંક્ષેપ-સ્થાનં સૌધર્મરાજવત્ ॥૧૧૩॥
 તુર્યે ષષ્ઠેઽષ્ટમેઽથ દ્વાદશે સ્વર્ગે બિઙ્ગૈઃસાં ।
 ઘંટાપત્તીશનામાદિ પૂર્વોક્તં શૂલપાણિવત્ ॥૧૧૪॥
 પાલકઃ ૧ પુષ્પકઃ ૨ સૌમ-નસઃ ૩ શ્રીવત્સસંજ્ઞકઃ ૪ ।
 નંદ્યાવર્તઃ ૫ કામગમ-૬ સ્તથા પ્રીતિગમોઽપિ ૭ ચ ॥૧૧૫॥
 મનોરમશ્ચ ૮ વિમલઃ ૯ સર્વતોભદ્ર ૧૦ ઇત્યમી ।
 ક્રમાદ્દશાનામિંદ્રાણાં પ્રોક્તા યાનવિમાનકાઃ ॥૧૧૬॥
 તત્તન્નામ્ના તદધ્યક્ષાઃ પ્રોક્તા દેવા અપિ શ્રુતે ।
 સામાનિકાદયસ્ત્વેષાં વિજ્ઞેયાઃ ક્ષેત્રલોકતઃ ॥૧૧૭॥

આ બધા ઈંદ્રો પરિવાર સહિત મેરુપર્વત પર આવે છે. એમાં ઘંટાનાં નામો વિગેરેમાં ફેરફાર છે તે કહીએ છીએ. ૧૮૧.

ત્રીજા, પાંચમા, સાતમા ને દશમા દેવલોકમાં સુધોષા ઘંટા અને પાયદળનો સેનાપતિ હરિનૈગમેષી છે. ૧૮૨.

નીકળવાનો માર્ગ ઉત્તર દિશામાં અને રતિકર પર્વત જ સૌધર્મેદ્રની જેમ વિમાનને સંક્ષેપવાનું સ્થાન છે. ૧૮૩.

ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા ને બારમા સ્વર્ગમાં ઈંદ્રોની ઘંટાનું ને પાયદળના સેનાપતિનું નામ વિગેરે પ્રથમ કહેલા ઈશાનેંદ્ર પ્રમાણે છે. ૧૮૪.

પાલક, પુષ્પક, સૌમનસ, શ્રીવત્સ, નંદ્યાવર્ત, કામગમ, પ્રીતિગમ, મનોરમ, વિમળ ને સર્વતોભદ્ર એ દશ અનુક્રમે દશ ઈંદ્રોના વિમાનનાં નામો છે. ૧૮૫-૧૮૬.

તેમ જ તે તે નામના તેના અધ્યક્ષ દેવો પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. તેના સામાનિક વિગેરે દેવોની સંખ્યા ક્ષેત્રલોકથી જાણવી. ૧૮૭.

હવે ભવનપતિ માટે કહે છે—ચમરેંદ્રની ઘંટા ઓઘસ્વરા નામની છે. પદાતિ નાયક દુમ નામનો

ભવત્યોઘસ્વરા ઘંટા દ્રુમઃ પાદાત્યનાયકઃ ।
 વિમાનં ચમરેંદ્રસ્ય પાલકાર્દ્ધપ્રમાણયુક્ ॥૧૯૮॥
 યોજનાનાં શતાન્ પંચો-તુંગ ઙ્ગ્રધ્વજોઽસ્ય ચ ।
 શેષમુક્તસ્વરૂપં તુ શક્રવત્પરિભાવ્યતાં ॥૧૯૯॥
 બલીંદ્રસ્યાપિ વિજ્ઞેયં સર્વં ચમરવત્પરં ।
 ઘંટા મહૌઘસ્વરા સ્યાત્-પાદાત્યેશો મહાદ્રુમઃ ॥૨૦૦॥
 ન સ્યુર્યાનવિમાનોપ-કલ્પિનોઽધિકૃતાઃ સુરાઃ ।
 ભવનવ્યંતરજ્યોતિ-ઝ્કાણાં કિંત્વાભિયોગિકાઃ ॥૨૦૧॥
 શેષાણાં દાક્ષિણાત્યાનાં ભદ્રસેનઃ પદાતિરાટ્ ।
 ઉદીચ્યાનાં ચ વિજ્ઞેયઃ પત્તીશો દક્ષસંજ્ઞકઃ ॥૨૦૨॥
 વિમાનં ચાર્દ્ધમાનં સ્યાચ્ચમરેંદ્રવિમાનતઃ ।
 ઙ્ગ્રધ્વજશ્ચ સર્વેષાં તદ્ધ્વજાર્દ્ધમિતો મતઃ ॥૨૦૩॥
 તથા મેઘસ્વરા ૧ હંસ-સ્વરા ૨ ક્રૌંચસ્વરાપિ ૩ ચ ।
 મંજુસ્વરા ૪ મંજુઘોષા ૫ સુસ્વરા ૬ મધુરસ્વરા ૭ ॥૨૦૪॥
 નંદિસ્વરા ૮ નંદિઘોષા ૯ ઘંટાસંજ્ઞાઃ ક્રમાદિમાઃ ।
 નાગાદિષુ નિકાયેષુ દેવેંદ્રાણાં નિરૂપિતાઃ ॥૨૦૫॥

છે અને તેનું વિમાન, પાલક વિમાનથી અર્ધ પ્રમાણવાળું છે. ૧૯૮.

તેનો ઈંદ્રધ્વજ પાંચસો યોજન ઊંચો હોય છે. બાકીનું સ્વરૂપ શકેન્દ્ર પ્રમાણે જાણવું. ૧૯૯.

બલીન્દ્રનું પણ અર્ધ ચમરેંદ્ર પ્રમાણે જાણવું, પરંતુ ઘંટા મહૌઘસ્વરા નામની અને પદાતિનાયક મહાદ્રુમ નામે જાણવો. ૨૦૦.

બાકીના ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કોને વિમાનના રચનારા ખાસ દેવો નથી, પણ તેના આભિયોગિક દેવો જ તે કાર્ય કરે છે. ૨૦૧.

બાકીના દક્ષિણ બાજુના નવ ઈંદ્રોનો પદાતિસ્વામી ભદ્રસેન નામનો છે અને ઉત્તર બાજુના નવ ઈંદ્રોનો પદાતિસ્વામી દક્ષ નામનો છે. ૨૦૨.

આ નવ ઈંદ્રોનું વિમાન, ચમરેંદ્રના વિમાનથી અર્ધપ્રમાણવાળું હોય છે, અને સર્વનો ઈંદ્રધ્વજ પણ તેમની ધ્વજાથી અર્ધપ્રમાણવાળો હોય છે. ૨૦૩.

નાગકુમારાદિ નવ નિકાયના દેવેંદ્રોની ઘંટાના નામ અનુક્રમે મેઘસ્વરા ૧, હંસસ્વરા ૨, ક્રૌંચસ્વરા ૩, મંજુસ્વરા ૪, મંજુઘોષા ૫, સુસ્વરા ૬, મધુરસ્વરા ૭, નંદિસ્વરા ૮ અને નંદિઘોષા ૯, છે. ૨૦૪-૨૦૫.

યામ્યાનાં વ્યંતરેંદ્રાણાં ઘંટા મંજુસ્વરાભિધા ।
 उदीच्यानां च सर्वेषां मंजुघोषाभिधा भवेत् ॥२०६॥
 सहस्रयोजनव्यासा-यामं यानविमानकं ।
 तेषां शतं सपादं च योजनान्युच्छ्रितो ध्वजः ॥२०७॥
 ज्योतिष्केषु च चंद्राणां घंटा स्यात्सुસ્વરાભિધા ।
 तथा सुस्वरनिर्घोषा भास्वतां शेषमुक्तवत् ॥२०८॥
 ઘંટાવાદનમેતેષાં પ્રાગ્વદુદ્ધોષણાદિ ચ ।
 प्राप्तानुशिष्टयस्तुष्टा विदधत्याभियोगिकाः ॥२०९॥
 वज्रपाणिः परिवृतो देवैरेवं चतुर्विधैः ।
 मंदराचलमौलिस्थे कानને પાંડકાહ્વયે ॥२१०॥
 અભિષેકશિલાયાં ચ તસ્મિન્ સિંહાસનોત્તમે ।
 निधायार्हतमुत्संगे तुष्टचित्तो निषीदति ॥२११॥
 તતશ્ચાચ્યુતદેવેંદ્રો વદતિ સ્વાભિયોગિકાન્ ।
 अर्हज्जन्माभिषेकार्हा सामग्रीं सज्जयंतु भोः ॥२१२॥
 સૌવર્ણાન્ રાજતાન્ રત્નાન્ સ્વર્ણરત્નમયાનપિ ।
 रूष्यरत्नमयान् रूष्य-रैजान् रैरूष्यरत्नजान् ॥२१३॥

દક્ષિણ બાજુના વ્યંતરેંદ્રોની ઘંટા મંજુસ્વરા નામની અને ઉત્તર બાજુના ઈંદ્રોની મંજુઘોષા નામની કહેલી છે. ૨૦૬.

એક હજાર યોજન લાંબુ પહોળું અને સવાસો યોજન ઊંચું તેમનું યાનવિમાન હોય છે અને ઈંદ્રધ્વજ ૧૨૫ યોજન ઊંચો હોય છે. ૨૦૭.

જ્યોતિષ્કમાં ચંદ્રની ઘંટા સુસ્વરા નામની અને સૂર્યની સુસ્વરનિર્ઘોષા નામની હોય છે. બીજું પ્રથમ પ્રમાણે જાણવું. ૨૦૮.

ઘંટા વગાડવાનું અને ઉદ્ઘોષણાદિ કરવાનું તેમનું કાર્ય ઈંદ્ર પાસેથી આજ્ઞા પામીને તુષ્ટમાન થયેલા તેમના આભિયોગિક દેવો કરે છે. ૨૦૯.

આ પ્રમાણે ચારે પ્રકારના દેવોથી પરિવૃત્ત સૌધર્મેંદ્ર મંદરાચલના શિખર પર રહેલા પાંડુક નામના વનમાં આવી, ત્યાં રહેલી અભિષેક શિલાની ઉપર રહેલા ઉત્તમ સિંહાસન ઉપર ખોળામાં પ્રભુને લઈને, પ્રસન્ન ચિત્તે બેસે છે. ૨૧૦-૨૧૧.

તે વખતે અચ્યુતેંદ્ર પોતાના આભિયોગિક દેવોને આજ્ઞા કરે કે-‘હે દેવો ! અરિહંતના જન્માભિષેકને યોગ્ય સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરો. ૨૧૨.

મૃત્સ્નામયાંશ્ચ પ્રત્યેકં સહસ્રમષ્ટકાધિકં ।
 एवं चंगेर्यात्मदर्श-स्थालपात्रीकरंडकान् ॥२१४॥
 सिंहासनच्छत्रताल-वृंततैलसमुद्गकान् ।
 चामरादीन् विकुर्वति तेऽष्टाधिकसहस्रकान् ॥२१५॥
 त्रिभिर्विशेषकं ।

કૃત્રિમાકૃત્રિમાન્ કુંભા-દીનાદાયાભિયોગિકાઃ ।
 क्षीरोदादिपयोधीनां गंगादिसरितामपि ॥२१६॥
 तीर्थानां मागधादीनां हृदानामपि भूयसां ।
 पवित्रमुदकं मृत्स्नां विविधान्यंबुजानि च ॥२१७॥
 तथा हिमवदादिभ्यो गिरिभ्यः सकलर्तुजान् ।
 नंदनादिवनेभ्यश्च पुष्पौघान् विविधान् शुभान् ॥२१८॥
 गोशीर्षचंदनागुर्वा-दिकान् गंधाननेकशः ।
 कषायांश्चामलकादीन् सिद्धार्थान् विविधौषधीः ॥२१९॥
 गृहीत्वागत्य संभूय ढौकयंत्यखिलं च तत् ।
 स्वस्वामिनेऽच्युतेंद्राय विनयेन प्रणम्य ते ॥२२०॥

પંચભિઃ કુલકં ।

એટલે તે દેવો સોનાના, રૂપાના, રત્નના, સ્વર્ણના ને રત્નના, રૂપા ને રત્નના, સોનાના અને રૂપાના, સોના, રૂપા ને રત્નના તથા મૃત્તિકાના એમ આઠ જાતના પ્રત્યેક એક હજાર ને આઠ કળશો, તે જ પ્રમાણે ચંગેરી, આદર્શ, થાળ, પાત્રી (રકેબી) કરંડીયા, સિંહાસન, છત્ર, પંખા, તેલના ડાબડા તથા ચામરાદિ પણ ૧૦૦૮-૧૦૦૮ વિકુર્વે. ૨૧૩-૨૧૫.

પછી કૃત્રિમ અને અકૃત્રિમ એવા કળશો વિગેરેને લઈને આભિયોગિક દેવો ક્ષીરોદધિ વિગેરે સમુદ્રોના, ગંગાદિ નદીઓના, માગધાદિ તીર્થોના અને પદ્માદિ અનેક દ્રહોના પવિત્ર પાણી તેમાં ગ્રહણ કરે, તેમ જ તીર્થોની મૃત્તિકા, વિવિધ પ્રકારના કમળો, હિમવતાદિ પર્વતોપરથી અને નંદનાદિ વનોમાંથી સર્વ ઋતુઓના વિવિધ પ્રકારના શુભ પુષ્પોનો સમૂહ ગ્રહણ કરે. તેમ જ ગોશીર્ષચંદન, અગરુ વિગેરે અનેક પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો, આમળા વિગેરે કષાયેલા પદાર્થો, સિદ્ધાર્થ (સરસવ) તથા સર્વ પ્રકારની ઔષધિઓ ગ્રહણ કરે અને તે બધું લઈને મેરુપર્વતપર આવી પોતાના સ્વામી અચ્યુતેંદ્રને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરીને બધું રજૂ કરે છે. ૨૧૬-૨૨૦.

તતોઽચ્યુતસુરેન્દ્રસ્તૈઃ કલશૈશ્ચંદનાર્ચિતૈઃ ।
 પુષ્પમ્લક્ષ્મણોભિતગલૈઃ પદ્મોત્પલપિધાનકૈઃ ॥૨૨૧॥
 સર્વાપ્રેણ ચતુઃષ્ટ્ર્યાધિકૈઃ કિલ સહમ્લકૈઃ ।
 અષ્ટભિર્ભવપાથોધિ-પારાય સ્વીકૃતૈરિવ ॥૨૨૨॥
 સામાનિકાદિનિઃશેષ-પરિવારસમન્વિતઃ ।
 પ્રાગુક્તોદકપુષ્પાદૈ-રહંતમભિષિચતિ ॥૨૨૩॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ।
 અચ્યુતેન્દ્રાભિષેકેઽસ્મિન્નીશાનેન્દ્રાદયઃ પરે ।
 ઝર્શ્વદમા નિષેવંતે વિવિધાયુધપાણયઃ ॥૨૨૪॥
 ચામરાંશ્ચાલયંત્યેકે કેચિચ્છત્રાણિ બિભ્રતિ ।
 કેચિદ્ધૂપાનુલ્ક્ષિપંતિ પરે નૃત્યાનિ કુર્વતે ॥૨૨૫॥
 વાદયંતેઽથ વાદ્યાનિ કેચિદ્ ગાયંતિ કેચન ।
 કેચિદ્ ગર્જંતિ વર્ષંતિ કેચિત્તન્વંતિ વિદ્યુતઃ ॥૨૨૬॥
 પુષ્પાભરણવસ્ત્રાણાં વૃષ્ટિં કુર્વંતિ કેચન ।
 બાલવિસ્મયદાશ્ચેષ્ટાઃ કેચિત્કુર્યુઃ પ્રભોઃ પુરઃ ॥૨૨૭॥
 અભિષિચ્યૈવમર્હંતં નત્વા કૃતજયધ્વનિઃ ।
 ગંધકાષાયિકેણાંગં રુક્ષયત્યચ્યુતેશ્વરઃ ॥૨૨૮॥

પછી અચ્યુતેન્દ્ર ચંદનાર્ચિત, પુષ્પમાળા વડે શોભતા કંઠવાળા અને પદ્મકમળ ઢાંકેલા એવા ૮૦૬૪ કળશો ભવોદધિનો પાર પામવા માટે જ હોય તેમ ગ્રહણ કરીને સામાનિકાદિ દેવોના પરિવાર સાથે, ઉપર કહેલા જળ અને પુષ્પાદિવડે પ્રભુને અભિષેક કરે. ૨૨૧-૨૨૩.

અચ્યુતેન્દ્રના અભિષેક વખતે ઈશાનેન્દ્રાદિ બીજા દેવો વિવિધ પ્રકારના આયુધો હાથમાં લઈને પ્રભુની સેવામાં ઉભા રહે. ૨૨૪.

કેટલાક ચામર વીંજે, કેટલાક છત્ર ધરાવે, કેટલાક ધૂપ કરે, કેટલાક નૃત્ય કરે, કેટલાક વાજિંત્ર વગાડે, કેટલાક ગાયન કરે, કેટલાક ગાજે, કેટલાક વરસે, કેટલાક વીજળીના ચમકારા કરે, કેટલાક પુષ્પ, આભરણ અને વસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરે, અને કેટલાક પ્રભુ પાસે, બાળકોને વિસ્મય પમાડે એવી ચેષ્ટાઓ કરે. ૨૨૫-૨૨૭.

અચ્યુતેન્દ્ર ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રભુને અભિસિંચન કરી, જયધ્વનિપૂર્વક નમસ્કાર કરી ગંધકાષાયી વસ્ત્રવડે પ્રભુના અંગને કોરું કરે. ૨૨૮.

તતોડલંકારસંભાર-ભાસુરં સ્વદ્દુમોપમં ।
 પ્રભું વિધાય પુરતો દર્શયેન્નૃત્યકૌશલં ॥૨૨૧॥
 આલિખ્ય મંગલાન્યઘૌ ઢૌકયેત્પુરતઃ પ્રભોઃ ।
 વિતત્ય પુષ્પપ્રકર-મુક્ષિપેદ્ધૂપમુત્તમં ॥૨૩૦॥
 તતો વૃત્તશતેનાષ્ટા-ધિકેનાર્થગુણસ્પૃશા ।
 સ્તુત્વા કૃતાંજલિબ્રૂતે ભૂયઃ સ્તુતિપદાવલીં ॥૨૩૧॥

સા ચૈવં શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે'ળમોત્યુ તે સિદ્ધ બુદ્ધ ણીરય સમણ સમાહિઅ સમત્ત સમજોગિ સલ્લગત્તણ ણિભ્ભય ણીરાગદોસ ણિમ્મમ ણિસ્સંગ ણીસલ્લ માણમૂરણ ગુણરયણ સીલસાગરમણંતમપ્પમેય ભવિયધમ્મવરચાઝરંતચક્કવટ્ટી ણમોત્યુ તે' ઇત્યાદિ ।

એવં સમાપિતાશેષ-જન્મસ્નાત્રવિધિઃ પ્રભોઃ ।
 નાતિદૂરાંતિકસ્થોડસૌ વિનયેન નિષેવતે ॥૨૩૨॥
 ત્રિષષ્ટિરપિ દેવેંદ્રાઃ સૌધર્મેંદ્રવિવર્જિતાઃ ।
 અભિષિચંત્યનેનૈવ વિધિનાનુક્રમેણ ચ ॥૨૩૩॥

પછી અલંકારના સમૂહથી શોભતા એવા પ્રભુને કલ્પવૃક્ષ જેવા બનાવીને પ્રભુની પાસે પોતાનું નૃત્યકૌશલ બતાવે. ૨૨૮.

પ્રભુની પાસે અષ્ટ મંગલિક આલેખે, પુષ્પના ઢગલા વિસ્તારી પુષ્પનો પગર કરે અને ઉત્તમ ઘૂપ ઉખેવે. ૨૩૦.

ત્યારપછી એક સો આઠ વિશિષ્ટ અર્થ અને ગુણવાળા શ્લોકોથી પ્રભુની સ્તુતિ કરીને હાથ જોડીને સ્તુતિનાં પદોની શ્રેણિ બોલે છે. ૨૩૧.

તે સંબંધી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે. હે સિદ્ધ, બુદ્ધ, કર્મરજ રહિત, શ્રમણ, સમાધિમાન, કાર્યને સમાપ્તિ કરનાર, સર્વયોગનો નાશ કરનાર, ભય રહિત, રાગ દ્વેષ રહિત, મમતા રહિત, સંગ રહિત, શલ્ય રહિત, માનનો નાશ કરનાર, ગુણોમાં રત્ન સમાન, શીલના સાગર, અંત રહિત, પ્રમેય રહિત, સુંદર એવા ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ ચાતુરંત ચક્રવર્તી એવા તમને નમસ્કાર થાઓ. ઈત્યાદિ.

અચ્યુતેંદ્ર આ પ્રમાણે જન્મસ્નાત્ર વિધિ સમાપ્ત કરીને, પ્રભુથી અતિદૂર નહીં તેમ અતિ નજીક નહીં, એ રીતે ઊભા રહી વિનયપૂર્વક સેવા કરે. ૨૩૨.

એ રીતે સૌધર્મેંદ્ર સિવાય ૬૩ ઈંદ્રો અચ્યુતેંદ્ર કરેલ વિધિ પ્રમાણે જન્માભિષેકને લગતો સર્વ વિધિ કરે. ૨૩૩.

તતશ્ચેશાનદેવેદ્રઃ પંચ મૂર્તીર્વિકુર્વતિ ।
 જિનં ધૃત્વૈકયોત્સંગે શક્રસ્થાને નિષીદતિ ॥૨૩૪॥

એકયા છત્રમાધત્તે ધત્તે દ્વાભ્યાં ચ ચામરૌ ।
 એકયા પુરતઃ શૂલં ધૃત્વા તિષ્ઠતિ ભૃત્યવત્ ॥૨૩૫॥

અથ સૌધર્મરાજોઽપિ સામગ્રીમખિલામપિ ।
 પ્રાગ્વદ્વિધાય કુરુતે વિશેષં ચૈકમદ્ભુતં ॥૨૩૬॥

કૃત્વા ચત્વારિ શુક્લોક્ષ-સ્વરૂપાણિ ચતુર્દિશં ।
 તેષાં શૃંગાષ્ટકાન્નીર-ધારાભિર્ગનાવધિ ॥૨૩૭॥

ઊર્ધ્વમુત્પત્ય સંભૂય પતંતીભિઃ પ્રભૂપરિ ।
 છત્રાકારં વિભ્રતીભિ-ર્જિનં શક્રોઽભિષિચતિ ॥૨૩૮॥

સ એવં વિહિતાશેષ-જન્મસ્નાત્રવિધિસ્તતઃ ।
 પ્રાગ્વદર્હતમાદાય પંચમૂર્તિર્નિવર્તતે ॥૨૩૯॥

યુક્તશ્ચતુર્વિધૈર્દેવૈઃ કૃતપ્રૌઢમહોત્સવૈઃ ।
 જિનં જન્મગૃહે નીત્વા સ્થાપયેન્માતુરંતિકે ॥૨૪૦॥

પછી ઈશાનેન્દ્ર પાંચ રૂપ વિકુર્વે, તેમાંના એક રૂપે પ્રભુને ખોળામાં લઈને શકેન્દ્રને ઠેકાણે સિંહાસનપર બેસે, એક રૂપે છત્ર ધારણ કરે, બે રૂપે, બે બાજુ ચામર વીજે, એક રૂપે પ્રભુની આગળ શૂલ હાથમાં ધારણ કરીને સેવકની જેમ ઊભા રહે. ૨૩૪-૨૩૫.

પછી સૌધર્મરાજ પણ સર્વ સામગ્રી પૂર્વની જેમ એકત્ર કરીને એક અદ્ભુત વિશેષકાર્ય કરે. ૨૩૬.

ચાર ઉજ્જવળ વૃષભના રૂપ કરી, પ્રભુની ફરતા ચારે દિશાએ રહી તેના આઠ શૃંગની ધારા આકાશમાં ઊંચે ઉડીને ભેળી થઈ પ્રભુની ઉપર છત્રાકારને ધારણ કરતી પડે તે રીતે શકેન્દ્ર પ્રભુનો અભિષેક કરે. ૨૩૭-૨૩૮.

આ પ્રમાણે શકેન્દ્ર બધો જન્મસ્નાત્રવિધિ અચ્યુતેન્દ્રે કર્યો હતો તેમ કરીને, પછી પાંચ રૂપ કરીને પ્રથમની જેમ પ્રભુને ગ્રહણ કરી, પાછા ફરે અને ચારે પ્રકારના દેવોથી કરાતા મોટા મહોત્સવપૂર્વક જિનેશ્વરના જન્મગૃહમાં આવીને, પ્રભુને માતાની પાસે મૂકે. ૨૩૯-૨૪૦.

હત્વાવસ્વાપિનીં માતુઃ પ્રતિબિંબં પ્રભોશ્ચ તત્ ।
 ન્યસ્યત્યુચ્છીર્ષકે ક્ષૌમ-યુગ્મં કુંડલયુગ્મયુક્ ॥૨૪૧॥
 વિચિત્રરત્નમાલાભિઃ કૃતં શ્રીદામગંડકં ।
 લંબયત્યર્હદુલ્લોચે સ્ફુરજ્ઙ્ઙંબનકાકૃતિ ॥૨૪૨॥
 ઉત્તાનશાયિનસ્તચ્ચ પશ્યંતઃ પરમેશ્વરાઃ ।
 રમંતે વિકસન્નેત્રા અનુત્તરસુરા ઇવ ॥૨૪૩॥
 સ્વામ્યંગુષ્ઠે ક્ષુધઃ શાંત્યૈ સ્થાપયત્યમૃતં હરિઃ ।
 મુખે યત્ક્ષેપતોઽર્હત-સ્તૃપ્યંત્યસ્તન્યપા અપિ ॥૨૪૪॥
 તતઃ શક્રાજ્ઞયા શ્રીદા-જ્ઞાપિતા જૃંભકામરાઃ ।
 કોટીદ્વીત્રિંશતં સ્વર્ણ-હિરણ્યાનાં જિનાલયે ॥૨૪૫॥
 નિદધત્યન્યદપ્યેવં ભૂરિભદ્રાસનાદિકં ।
 ઉદ્ઘોષણાં તતઃ શક્રઃ કારયત્યાભિયોગિકૈઃ ॥૨૪૬॥
 કુર્વંતિ ભગવજ્જન્મ-નગર્યાં તેઽપિ હર્ષિતાઃ ।
 વિષ્વક્ર્ત્રિકચતુષ્કાદૌ બાઢમુદ્ઘોષણામિતિ ॥૨૪૭॥

પછી માતાની અવસ્વાપિની નિદ્રા અને પ્રભુનું પ્રતિબિંબ હરી લઈ તેમના ઓશીકે વસ્ત્રયુગ્મ અને કુંડળયુગ્મ સ્થાપન કરે. ૨૪૧.

અને અરિહંતના ઉપરના ભાગમાં ઉલ્લોચમાં વિચિત્ર રત્નમાળાવડે બનાવેલ તેજસ્વી ઝુમ્મરની આકૃતિવાળો શ્રીદામગંડક-પુષ્પનો દડો લટકાવે. ૨૪૨.

તે દડાને જોઈ ચત્તા સુતેલા એવા પ્રભુ વિકસિત નેત્રવાળા થઈને અનુત્તર વિમાનના દેવોની જેમ રમે. ૨૪૩.

પછી શકેંદ્ર ક્ષુધાની શાંતિને માટે પ્રભુના અંગુઠામાં અમૃતનો સંચાર કરે, કે જે અંગુઠાને મુખમાં રાખવાથી સ્તનપાન નહીં કરનારા એવા પ્રભુ પણ તૃપ્તિ પામે. ૨૪૪.

ત્યારપછી શકની આજ્ઞાથી કુબેર, જૃંભક દેવો દ્વારા બત્રીશ કોડ સ્વર્ણ ને હિરણ્યની વૃષ્ટિ પ્રભુના ઘરમાં કરે. ૨૪૫.

બીજા અનેક ભદ્રાસનો વિગેરે પણ સ્થાપન કરે. પછી શક પોતાના આભિયોગિક દેવો પાસે ઉદ્ઘોષણા કરાવે. ૨૪૬.

તે દેવો પણ ખુશ થઈને ભગવંતની જન્મનગરીમાં ચારેબાજુ ત્રિક, ચતુષ્ક વિગેરે સ્થાનોમાં આ પ્રમાણે ઉદ્ઘોષણા કરે. ૨૪૭.

भो भोश्चतुर्विधा देवाः शृण्वंतु वचनं हरेः ।
 यः प्रभोः प्रभुमातुर्वा विरूपं चिंतयिष्यति ॥२४८॥
 आर्यकस्य मंजरीवत् मूर्द्धा तस्य स्फुटिष्यति ।
 आराध्येन विरोधो हि नचिरादेव नाशयेत् ॥२४९॥
 ततश्चतुर्विधा देवा इंद्राः शक्रादयोऽखिलाः ।
 गत्वा नंदीश्वरद्वीपे कुर्युरष्टाहिनकोत्सवं ॥२૫૦॥
 यदा च युगपज्जन्म यावतामर्हतां भवेत् ।
 तदा तावंति रूपाणि कृत्वोक्तं सकलं विधिं ॥२૫૧॥
 कुर्वति दिक्कुमार्याद्याः सर्वेऽर्हद्भक्तिनिर्भराः ।
 मनःसंकल्पसिद्धीनां किमशक्यं हि नाकिनां ॥२૫૨॥
 विज्ञातसुतजन्मार्ह-ત્પિતાથ નગરં નિજં ।
 કારયેદ્વહિરંતશ્ચ દૂરિતાશેષકશ્મલં ॥૨૫૩॥
 सुगंधिजलसंसिक्ता-पणवीथ्यादिभूमिकं ।
 तथा त्रिकचतुष्कादौ लिप्तं पुष्पाद्यलंकृतं ॥२૫૪॥
 स्थाने स्थाने दह्यमान-काकतुंडादिधूपितं ।
 अलंकृताशेषगेहं तोरणस्वस्तिकादिभिः ॥२૫૫॥

કે-‘હે ચારે પ્રકારના દેવો ! ઈંદ્રનું આ વચન સાંભળો કે-જે કોઈ પ્રભુનું કે પ્રભુની માતાનું વિરૂપ ચિંતવશે તેનું મસ્તક આર્યકમંજરીથી જેમ ફૂટી જશે, કેમકે આરાધ્યજનો સાથેનો વિરોધ થોડા કાળમાં નાશ કરે જ છે’. ૨૪૮-૨૪૯.

ત્યારપછી ચારે પ્રકારના દેવો અને શકાદિ બધા ઈંદ્રો નંદીશ્વરદ્વીપ ઉપર જઈને અષ્ટાલ્લિકોત્સવ કરે. ૨૫૦.

જ્યારે, જેટલા પ્રભુનો સમકાળે જન્મ થાય, ત્યારે તેટલા રૂપો કરીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વ વિધિ અરિહંતની ભક્તિમાં નિર્ભર એવી દિક્કુમારીઓ વિગેરે સર્વ દેવો કરે. ‘મનના સંકલ્પવડે જ જેમની કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એવા દેવોનું શું અશક્ય છે ?’ ૨૫૧-૨૫૨.

પુત્રના જન્મની હકીકત અરિહંતના પિતાએ પ્રાતઃકાળે જાણીને તરત પોતાનું આખું નગર અંદર અને બહારથી સાફ કરાવે. ૨૫૩.

દુકાનની શ્રેણીવાળા માર્ગો જળ વડે સિંચાવે તથા ત્રિક, ચતુષ્કાદિક લીપવાપૂર્વક પુષ્પોવડે અલંકૃત કરાવે. ૨૫૪.

સ્થાને સ્થાને કૃષ્ણાગુરુ આદિનો સુગંધી ધૂપ કરાવે. બધા ઘરો તોરણ સ્વસ્તિકાદિ વડે અલંકૃત

ધ્વજૈર્નાનાવિધૈર્વસ્ત્રૈર્વિરાજન્નિરિલાપણં ।
 પદે પદે ભવદ્ગીત-નટનર્તકકૌતકં ॥૨૫૬॥
 ક્વચિદ્ધ્રુવન્મલ્લયુદ્ધં ક્વચિદારઘ્ધરાસકં ।
 ક્વચિદ્વિદૂષકવ્યાસ-કલાવિસ્મિતમાનવં ॥૨૫૭॥
 વરત્રાક્રીડિભિઃ કીર્ણં વ્યાપ્તં વંશાગ્રખેલકૈઃ ।
 કથકૈશ્ચ કથાવીથી-વ્યાક્ષિપ્તમનુજવ્રજં ॥૨૫૮॥
 નિરંતરં વાદ્યમાન-ભંભાભેરીમૃદંગકં ।
 ઝલ્લરીવેણુવીણાદિ-વાદ્યૈઃ શબ્દમયીકૃતં ॥૨૫૯॥
 રિક્તકારાગૃહં મુક્તૈ-સ્તસ્કરદ્વિદ્નૃપાદિભિઃ ॥
 ઋણાનિ દત્ત્વા લોકાનાં નિઃશ્રેષ્ઠમનૃણીકૃતં ॥૨૬૦॥
 વિવૃદ્ધમાનોન્માનાદિ-સાનંદનિરિલાપ્રજં ।
 ઉદ્ગીયમાનઘવલ-મંગલં પ્રતિમંદિરં ॥૨૬૧॥
 પ્રતીષ્ઠેષ્ટાનીયમાન-રત્નાદ્યુત્સવઢૌકનં ।
 નાનાસત્કારસંતુષ્ટ-જ્ઞાતિસ્વજનબાંધવં ॥૨૬૨॥

કરાવે. બધી દુકાનો વિવિધ પ્રકારની ધ્વજાઓ તથા વસ્ત્રોવડે શોભાવે. સ્થાને સ્થાને ગીત-વાજિંત્ર અને નાટકો વિગેરે કૌતુકના સાધનો કરાવે. ૨૫૫-૨૫૬.

કોઈ જગ્યાએ મલ્લયુદ્ધ, કોઈ જગ્યાએ રાસડા લેવાનું અને કોઈ જગ્યાએ વિદૂષકોની અને વ્યાસની કળા વિગેરે પ્રગટ કરાવીને લોકો કૌતુક તેમ જ આનંદ મેળવે તેવી ગોઠવણ કરે. ૨૫૭.

સ્થાને સ્થાને વાંસના અગ્રભાગ ઉપર તથા દોરડા ઉપર નૃત્ય કરનારા નટોથી વ્યાપ્ત કરે, કથાઓની શ્રેણીથી મનુષ્યોના સમૂહને તન્મય કરે એવા કથા કરનારા વ્યાસોને બેસાડે. ૨૫૮.

સતત વાગતી એવી ભંભા, ભેરી, મૃદંગ, ઝલ્લરી, વેણું, વીણાદિ વાજિંત્રો વડે આખું નગર શબ્દમય કરે. ૨૫૯.

તસ્કરાદિ તેમ જ શત્રુ રાજા આદિ સર્વને છોડી દઈને કારાગૃહ (કેદખાનું) ખાલી કરે. લોકોનું ઋણ (દેવું) આપી દઈને સર્વ પ્રજાને અનૃણી કરે. ૨૬૦.

માનોન્માનાદિમાં વધારો કરીને સર્વ પ્રજાને આનંદ પમાડે. દરેક ઘરમાં ઘવળમંગળ ગાવાનું શરૂ થઈ જાય. ૨૬૧.

ઉત્તમ ઈષ્ટજનોના લાવેલા રત્નાદિની પ્રભુના પિતા પાસે ભેટ મૂકવામાં આવે. પોતાની જ્ઞાતિવાળા તેમજ સ્વજન બાંધવોને વિવિધ પ્રકારના સત્કારથી સંતુષ્ટ કરે. ૨૬૨.

અનેકૈઃ સ્વર્ણરજત-રત્નાંબરવિભૂષણૈઃ ।
 અનર્ગલં દીયમાનૈઃ પૂરિતાર્થિમનોરથં ॥૨૬૩॥
 આદિત એકાદશભિઃ કુલકં ।
 અતુચ્છોત્સવસચ્છાયે-ષ્વહસ્સ્વેકાદશસ્વિતિ ।
 અતિક્રાંતેષ્વથામંત્ર્ય સ્વજનાન્ ભોજનાદિભિઃ ॥૨૬૪॥
 સંતોષ્યાથો તત્સમક્ષં ગુણસ્વપ્નાદ્યપેક્ષયા ।
 અહંતાં સ્થાપયેન્નામ પિતા ભદ્રંકરાક્ષરં ॥૨૬૫॥
 પાલ્યમાનાશ્ચ વર્દ્ધતે ધાત્રીભિસ્તેઽથ પંચભિઃ ।
 અંકાદંકં સંચરંતઃ સહ પિત્રોર્મનોરથૈઃ ॥૨૬૬॥
 કલાહેતોરનારબ્દ્ધ-કલાચાર્યાન્તિકા અપિ ।
 સ્વત એવાત્તસકલ-કલાઃ સંપૂર્ણચંદ્રવત્ ॥૨૬૭॥
 વિદ્યાનાં પારદૃશ્વાનો વિનાશ્યાસં વચસ્વિનઃ ।
 બાલ્યેઽપિ દક્ષસ્થવિરા ઇવ પ્રોદ્બુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥૨૬૮॥
 પ્રાચ્યાદ્ભવાદનુગતૈઃ સ્નેહવશ્યૈરિવોત્તમૈઃ ।
 મતિશ્રુતાવધિજ્ઞાનૈરમાત્યૈરિવ સેવિતાઃ ॥૨૬૯॥

અનેક પ્રકારના સ્વર્ણ, રજત અને રત્નોના અનર્ગલ આભૂષણો આપીને અર્થાજનોના મનોરથોને પૂર્ણ કરે. ૨૬૩.

આ પ્રમાણે મોટા ઉત્સવપૂર્વક અગ્યાર દિવસ પૂર્ણ થયા બાદ બારમે દિવસે પોતાના સ્વજનોને આમંત્રણ કરી, ભોજનાદિવડે સંતુષ્ટ કરી, તેમની સમક્ષ ગુણ ને અને સ્વપ્નાદિની અપેક્ષાએ કલ્યાણકારી અક્ષરવાળું પ્રભુનું નામસ્થાપન તેમના પિતા કરે. ૨૬૪-૨૬૫.

એકબીજાના ખોળામાં સંચરતા એવા પ્રભુ પાંચ ધાવ માતાઓ વડે પાલન કરાતા માતા પિતાના મનોરથ સાથે વૃદ્ધિ પામે. ૨૬૬.

પછી કળાગ્રહણ કરવા માટે કળાચાર્ય પાસે મૂક્યા વિના જ સ્વયમેવ સંપૂર્ણ ચંદ્રની જેમ સમગ્ર કળાના ધારક થાય. ૨૬૭.

કહ્યું છે કે-‘અભ્યાસ વિના જ વિદ્યાના પારગામી’ વચસ્વી (વાચાળ) અને બાલ્યાવસ્થામાં પણ દક્ષ એવા વૃદ્ધની જેવા પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળા પ્રભુ હોય.’ ૨૬૮.

સ્નેહથી વશ કરેલા ઉત્તમ જનોની જેમ પૂર્વભવથી સાથે આવેલા મતિ, શ્રુત ને અવધિજ્ઞાનરૂપ અમાત્યોવડે સેવિત હોય. ૨૬૯.

ક્રીડાપરાહ્મુખાઃ પ્રાયો બાલચેષ્ટાવિવર્જિતાઃ ।
 જગદુત્કૃષ્ટસૌંદર્ય-ભાગ્યસૌભાગ્યશોભનાઃ ॥૨૭૦॥
 સ્વજનાનાં જનાનાં ચ નયનાનંદદાયિનઃ ।
 પ્રિયંકરાઃ પ્રિયાલાપાઃ પ્રિયાશ્ચ દ્વિષતામપિ ॥૨૭૧॥
 જિતેન્દ્રિયાઃ સ્થિરાત્માનો યૌવનોદ્યોતિતા અપિ ।
 અચલા અચલા એવ મહાવાતાહતા અપિ ॥૨૭૨॥
 સ્ત્રીપરિગ્રહજય્યાનિ ચેત્રાવકર્માણિ જાનતે ।
 તદા વીવાહમધ્યંગીકુર્વતે તે યથાવિધિ ॥૨૭૩॥
 સતઃ પાણિગૃહીતીભિર્વિષયાનપિ ભુંજતે ।
 ક્ષેપ્તું કર્માણિ યન્નીચો-પાયેનાપિ રિપું જયેત્ ॥૨૭૪॥
 બહી રાગં દર્શયંતોઽપ્યંતઃ શુદ્ધાઃ પ્રવાલવત્ ।
 પ્રાપ્તેઽપિ ચક્રભૃદ્રાજ્યે ન વ્યાસક્તા ભવંતિ તે ॥૨૭૫॥
 પ્રવ્રજ્યાવસરં સ્વસ્ય તે જ્ઞાનેન વિદંત્યથ ।
 તસ્મિંશ્ચ સમયેઽભ્યેત્ય દેવા લૌકાંતિકા અપિ ॥૨૭૬॥
 નત્વા વિજ્ઞપયંત્યેવં જય નંદ જગદ્ગુરો ।
 ત્રૈલોક્યસ્યોપકારાય ધર્મતીર્થં પ્રવર્તય ॥૨૭૭॥

પ્રાયઃ ક્રીડાથી પરાહ્મુખ હોય, બાળચેષ્ટા રહિત હોય અને જગતમાં ઉત્કૃષ્ટ એવા સૌંદર્ય, ભાગ્ય અને સૌભાગ્યવડે શોભિત હોય. ૨૭૦.

સ્વજન પરિવારને નેત્રાનંદના આપનાર, પ્રિયંકર, પ્રિયાલાપી, દ્વેષીજનોને પણ પ્રિય લાગે તેવા યૌવનવયમાં હોવા છતાં પણ જિતેન્દ્રિય અને સ્થિર આત્માવાળા હોય, કેમકે મહાપવનથી હણાયેલા પર્વતો પણ અચળ જ હોય છે. ૨૭૧-૨૭૨.

લગ્નથી જ પૂર્વનું ભોગાવળી કર્મ ક્ષય થશે-તેનો જય થશે એમ જો તેઓ જાણે, તો યથાવિધિ વિવાહને પણ સ્વીકારે. ૨૭૩.

પાણિગ્રહણ કરેલી સ્ત્રીસાથે કર્મ ખપાવવા માટે સાંસારિક વિષયોને પણ સેવે, કારણ કે નીચ ઉપાયવડે પણ કોઈ વખતે શત્રુને જીતવા પડે છે. ૨૭૪.

પ્રભુ બહારથી રાગ દર્શાવે છે છતાં પણ અંતરથી પ્રવાળની જેમ શુદ્ધ હોય છે. ચક્રવર્તી-પણું પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેમાં આસક્ત થતા નથી. ૨૭૫.

પછી યોગ્યકાળે પોતાના જ્ઞાનથી પોતે પ્રવ્રજ્યાનો અવસર જાણે, તે સમયે લોકાંતિક દેવો પણ આવીને નમસ્કાર કરી વિજ્ઞપ્તિ કરે કે --“હે જગદ્ગુરુ ! તમે જય પામો ! આનંદ પામો ! ત્રણ

લૌકાંતિકસ્વરૂપં તુ ક્ષેત્રલોકતો જ્ઞેયં ।

અત્ર કલ્પસૂત્રે શ્રીવીરજિનાધિકારે પ્રથમં લૌકાંતિકદેવાગમનં, તતો વાર્ષિકદાનમિતિ ક્રમો દ્રશ્યતે, ષષ્ટાંગે તુ શ્રીમલ્લિજિનાધિકારે પૂર્વ સાંવત્સરિકદાનં, તતો લૌકાંતિકદેવાગમનમિતિ ક્રમો દ્રશ્યતે, શ્રીઆવશ્યકે તુ શ્રીઋષભજિનાધિકારે કલ્પસૂત્રવત્, શ્રીમહાવીરાધિકારે તુ ષષ્ટાંગવત્તથા ચોક્તં શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિભિઃ સ્વકૃતાવચૂર્ણૌ, આહ-ઋષભાધિકારે સંબોધનોત્તરકાલં પરિત્યાગદ્વારમુક્તમિહ તુ કસ્માદ્વિપર્યયઃ ? ઉચ્યતે-ન સર્વાર્હતામયં નિયમઃ, યદુત સંબોધનોત્તરકાલભાવિની મહાદાનપ્રવૃત્તિરિતિ ।

તતો દીક્ષાદિનાદર્વાગ્ વર્ષે શેષે જિનેશ્વરાઃ ।

દાનસ્ય ધર્મેષ્વગ્ર્યત્વાદાનં દદતિ વાર્ષિકં ॥૨૭૮॥

કોટિમેકાં સુવર્ણાનાં લક્ષ્મૈરષ્ટભિરન્વિતાં ।

આપ્રાતરાશસમયા-ન્નિત્યં દદતિ તીર્થપાઃ ॥૨૭૯॥

પુરે ત્રિકચતુષ્કાદૌ કારયેદ્ધોષણામિતિ ।

ઈપ્સિતં યસ્ય યદ્વસ્ત્ર-વિભૂષાવાહનાદિકં ॥૨૮૦॥

લોકના ઉપકારને માટે ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવો.” ૨૭૬-૨૭૭.

લોકાંતિકોનું સ્વરૂપ ક્ષેત્રલોકથી જાણવું.

શ્રીકલ્પસૂત્રમાં શ્રીવીરજિનના અધિકારમાં પ્રથમ લોકાંતિક દેવોનું આગમન થાય અને પછી વાર્ષિકદાન આપે એવો ક્રમ દેખાય છે, પણ છઠ્ઠા શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાંગમાં શ્રીમલ્લિજિનના અધિકારમાં પ્રથમ વાર્ષિકદાન અને પછી લોકાંતિકનું આગમન-એવો ક્રમ દેખાય છે, તથા શ્રી આવશ્યકમાં શ્રીઋષભજિનાધિકારમાં કલ્પસૂત્રની જેમ જ કહેલ છે અને શ્રીમહાવીરાધિકારમાં છઠ્ઠા અંગ પ્રમાણે કહેલ છે. તે વિષે શ્રીજ્ઞાનસાગરસૂરિએ પોતાની કરેલી અવચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે -

પ્રશ્ન :- ઋષભાધિકારમાં લોકાંતિકના સંબોધન પછી વાર્ષિકદાન કહેલ છે અને અહીં તેથી વિપર્યય કહેલ છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર :- ‘સર્વ અરિહંતમાં સંબોધન ઉત્તરકાળે જ મહાદાનની પ્રવૃત્તિ હોય એવો નિયમ નથી.’

દીક્ષાદિવસની અગાઉ એક વર્ષ બાકી રહે, ત્યારે જિનેશ્વરો ચાર પ્રકારના ધર્મમાં દાનધર્મ પ્રથમ હોવાથી વાર્ષિકદાન આપે છે. ૨૭૮.

સૂર્યોદયથી આરંભીને પ્રાતઃકાળના ભોજન સમય સુધી (બે પ્રહર) દરરોજ એક કોડ ને આઠ લાખ સોનૈયાનું દાન તીર્થકર આપે છે. ૨૭૯.

નગરના ત્રિક ચતુષ્ક વિગેરે સ્થાનોમાં આ પ્રમાણે ઉદ્ધોષણ કરાવવામાં આવે છે કે-‘જેને જે વસ્ત્ર, આભૂષણ, વાહનાદિની ઈચ્છા હોય તે યથેચ્છપણે પ્રભુ પાસે આવીને નિઃશંકપણે ગ્રહણ કરો.’

તદ્યથેચ્છમિહાગત્ય સ ગૃહ્ણાત્વવિશંકિતઃ ।
 સર્વાશાઃ પૂરયત્યેવં દાનૈઃ કીર્ત્યાં ચ તીર્થકૃત્ ॥૨૮૧॥
 ધર્મપ્રભાવનાબુદ્ધ્યા લોકાનાં ચાનુકંપયા ।
 જિના દદતિ તદ્દાનં ન તુ કીર્ત્યાદિકાંક્ષિણઃ ॥૨૮૨॥
 દાનં યથા યથા દદ્યુઃ સ્વાપતેયં તથા તથા ।
 શક્રવૈશ્રમણાદિષ્ટા દેવાઃ પિપ્રતિ જૃંભકાઃ ॥૨૮૩॥
 ત્રીણિ કોટિશતાન્યષ્ટા-શીતિશ્ચોપરિ કોટયઃ ।
 લક્ષાણ્યશીતિઃ સ્વર્ણાનાં દદ્યુર્વર્ષેણ તીર્થપાઃ ॥૨૮૪॥
 ઇતાવદ્વાર્ષિકે દાને જૃંભકામરઢૈકિતં ।
 જિનેશ્ચરાણાં સર્વેષાં નિયતં પરિકીર્તિતં ॥૨૮૫॥
 તચ્ચૈવં - દાતું યદાબ્દિકં દાન-મધ્યવસ્યંતિ તીર્થપાઃ ।
 તદાસનપ્રકંપેન જાનાત્યવધિના હરિઃ ॥૨૮૬॥
 જીતમેવેદમસ્માકં ત્રિકાલોદ્ભવવજ્રિણાં ।
 યદ્વાર્ષિકાય દાનાય પ્રવ્રજ્યાવસરેઽર્હતાં ॥૨૮૭॥
 ઢૈકનીયં સ્વાપતેયં સ્વર્ણકોટીશતાસ્રયઃ ।
 અષ્ટાશીતિઃકોટયશ્ચા-શીતિલક્ષસમન્વિતાઃ ॥૨૮૮॥

એ પ્રમાણે પ્રભુ દાનવડે સર્વની આશા (ઈચ્છા) પૂર્ણ કરે છે અને કીર્તિવડે સર્વ દિશાઓને પૂર્ણ કરે છે. ૨૮૦-૨૮૧.

ધર્મની પ્રભાવના થવાની બુદ્ધિથી, તેમજ લોકોપરની અનુકંપાથી જિનેશ્વરો દાન આપે છે, કીર્ત્યાદિની આકાંક્ષાથી આપતા નથી. ૨૮૨.

પ્રભુ જેમ જેમ દાન આપે છે, તેમ તેમ શકના લોકપાળ વૈશ્રમણની આજ્ઞાથી જૃંભકો તે દ્રવ્ય પૂર્ણ કરે છે. ૨૮૩.

એક વર્ષમાં ૩૮૮ કોડને એંશી લાખ સોનેયાનું દાન તીર્થકરો આપે છે. ૨૮૪.

એ બધું વાર્ષિકદાન સંબંધી દ્રવ્ય જૃંભકદેવો, પ્રભુ પાસે લાવેલા હોય છે, અને સર્વ જિનેશ્વરો માટે એટલું દાન નિયતપણે કહેલું છે. ૨૮૫.

તે આ પ્રમાણે “ જ્યારે તીર્થકરો વાર્ષિકદાન આપવાની ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે આસનકંપ વડે અવધિજ્ઞાનથી તે હકીકત જાણીને ઈંદ્ર વિચારે છે. ૨૮૬.

કે ‘ત્રણ કાળમાં થયેલા એવા અમારો એ આચાર છે, કે પ્રવ્રજ્યાવસરે અરિહંતોને વાર્ષિકદાન માટે ૩૮૮ કોડ ને એંશી લાખ સોનેયા જેટલું દ્રવ્ય અમારે પૂરું પાડવું. ૨૮૭-૨૮૮.

एवं निश्चित्य धनद-माज्ञापयति वज्रभृत् ।
 स जुंभकामरांस्ते स्वं निक्षिपति गृहेऽर्हतां ॥२८९॥
 अन्यदप्यશ્રહસ્ત્યાદિ-ભૂષાવસ્ત્રાદિ મંદિરાત્ ।
 ચચ્છંત્યભીષ્ટં લોકાનાં દાનવીરા જિનેશ્વરાઃ ॥૨૯૦॥
 મહાનસાન્યનેક્રાનિ કારયિત્વા સ્વસેવકૈઃ ।
 દાપયંત્યન્નપાનાદિ દીનાદીનામનર્ગલં ॥૨૯૧॥

તથોક્તં ષષ્ટાંગે 'તદ્ ણં કુંભાદ્ મિહિલાદ્ રાયહાણીદ્ તથ તથ તદિં તદિં દેસે બહુઈઓ મહાણસસાલાઓ કારેઈ' ઇત્યાદિ મલ્લ્યધ્યયને ।

पित्रादेः स्वजनस्याथ प्राप्यानुज्ञां कथंचन ।
 यस्मिन् दिने यतंते ते चारित्राय महाशयाः ॥२९२॥
 तस्मिन् दिने तन्नगरं ध्वजश्रेण्याद्यलंकृतं ।
 स्वजनाः कारयंत्येषां विष्वक् पूर्वोक्तया दिशा ॥२९३॥
 तस्मिन्नवસરે પ્રાગ્વ-ચ્ચતુઃષષ્ટિઃ સુરેશ્વરાઃ ।
 આયાંત્યાસનકંપેન જ્ઞાત્વા દીક્ષાક્ષણં પ્રભોઃ ॥૨૯૪॥

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને સૌધર્મેન્દ્ર કુબેરને આજ્ઞા કરે અને તે જૃંભક દેવતાઓને આજ્ઞા કરે અને તેઓ આટલું દ્રવ્ય જિનેશ્વરના ઘરમાં લાવે છે. ૨૮૯.

એટલા દ્રવ્ય ઉપરાંત બીજું પણ હાથી, ઘોડા, આભૂષણો, વસ્ત્રો વિગેરે પોતાના મહેલમાંથી દાનવીર એવા જિનેશ્વરો લોકોને તેની ઈચ્છા પ્રમાણે આપે છે. ૨૯૦.

પોતાના સેવકો પાસે અનેક રસોડા શરૂ કરાવીને દીનજનોને પૂરતા પ્રમાણમાં અન્નપાનાદિ પણ આપે છે. ૨૯૧.

શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાંગમાં કહ્યું છે કે 'ત્યારપછી કુંભરાજા મિથિલા રાજધાનીમાં ત્યાં ત્યાં—તે તે પ્રદેશમાં ઘણાં રસોડાં કરાવે છે' ઈત્યાદિ શ્રીમલ્લ્યધ્યયનમાં.

પછી માતાપિતા વિગેરે સ્વજનોની કોઈપણ રીતે અનુજ્ઞા મેળવીને એ મહાશયો જે દિવસે ચારિત્ર લેવા માટે તત્પર થાય, તે દિવસે તે નગરને પૂર્વે જન્મોત્સવમાં કહી ગયા પ્રમાણે સ્વજનો ધ્વજશ્રેણ્યાદિવડે અલંકૃત કરે. ૨૯૨-૨૯૩.

તે અવસરે આસનકંપવડે પ્રભુનો દીક્ષા અવસર જાણીને ચોસઠે ઈંદ્રો પ્રથમની જેમ ત્યાં આવે. ૨૯૪.

દેવાનાં સમુદાયેના-ગચ્છતા ત્રિદિવાત્તદા ।
 દ્યાવાભૂમ્યોર્મધ્યમુદ્ય-ત્કોટ્યર્કમિવ દીપ્યતે ॥૨૧૫॥
 કલશાસ્તેઽષ્ટજાતીયાન્ પૂજોપકરણાનિ ચ ।
 પૃથક્ સહસ્રમઘ્નાનાં કારયંત્યાભિયોગિકૈઃ ॥૨૧૬॥
 ઇંદ્રવત્કલશાનષ્ટપ્રકારાન્ સ્વજના અપિ ।
 શિલ્પિભિઃ કારયંત્યન્યા-ન્યર્ચોપકરણાન્યપિ ॥૨૧૭॥
 કલશાસ્તે મનુષ્યાણાં દિવ્યેષુ કલશેષ્વથ ।
 અનુપ્રવિષ્ટેષુ ભૃશં શોભન્તે દિવ્યશક્તિતતઃ ॥૨૧૮॥
 તતઃ સુરાહૃતૈસ્તીર્થ-નીરૌષધિમૃદાદિભિઃ ।
 વાસવાઃ સ્વજનાશ્ચાપ્તમભિષિંચંતિ સોત્સવં ॥૨૧૯॥
 તદા દર્પણભૃંગારા-દ્યલંકૃતકરાઃ સુરાઃ ।
 ઇંદ્રાદ્યાઃ પરિષેવંતે પ્રોચ્ચારિતજયારવાઃ ॥૩૦૦॥
 તતશ્ચ ગંધકાષાય્યા રૂક્ષિતાંગો જગત્પ્રભુઃ ।
 યથાસ્થાનં પરિહિત-સર્વાલંકારભાસુરઃ ॥૩૦૧॥

તે વખતે દેવ-દેવીના સમુદાય સહિત સ્વર્ગમાંથી આવતાં પૃથ્વી અને આકાશનો મધ્યભાગ, ઉદય પામેલા કોડો સૂર્ય જેવો શોભી ઉઠે. ૨૯૫.

પછી ઈંદ્રો આભિયોગિક દેવો પાસે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે આઠે જાતિના ૧૦૦૮-૧૦૦૮ કળશો અને પૂજાના અન્ય ઉપકરણો વિરચાવે. ૨૯૬.

સ્વજનો પણ ઈંદ્રની જેમ આઠ પ્રકારના કળશો તેમજ અન્ય પૂજાના ઉપકરણો પણ શીલ્પી પાસે તૈયાર કરાવે. ૨૯૭.

તે મનુષ્યોના બનાવેલા કળશોમાં દિવ્ય શક્તિથી દિવ્ય કળશો પ્રવેશ કરી જાય તેથી તે અત્યંત શોભાવાળા થઈ જાય. ૨૯૮.

ત્યારપછી દેવોએ લાવેલ તીર્થજળ, ઔષધિ અને મૃત્તિકાદિવડે પ્રભુના સ્વજનો અને ઈંદ્રો પૂજ્ય એવા પ્રભુને ઉત્સવપૂર્વક અભિષેક કરે. ૨૯૯.

તે વખતે ઈંદ્રાદિક દેવો દર્પણ, ભૃંગાર, ચામરાદિવડે હાથને શોભાવીને જય જયકાર પૂર્વક પ્રભુની સેવા કરે. ૩૦૦.

ત્યારપછી ગંધકાષાયી વસ્ત્રવડે જગત્પ્રભુના શરીરને લુછી યથાસ્થાન ધારણ કરાવેલા સર્વ અલંકારોથી વિભૂષિત કરે. પછી કલ્પવૃક્ષના પુષ્પોની માળા વડે શોભતા કંઠવાળા પ્રભુ લક્ષ્મણવાણું, દશીવાણું

કલ્પદ્રુમપ્રસૂનમ્ભિરાજિગલકંદલઃ ।
 લક્ષાર્થં સદશં શ્વેતં પરિઘત્તેમ્બરં વરં ॥૩૦૨॥ યુગ્મં ।
 સ્વજનાઃ કારયંત્યેકાં શિબિકાં શિલ્પિપુંગવૈઃ ।
 વિચિત્રરચનાં ભૂરિ-રત્નસ્તંભશતાંચિતાં ॥૩૦૩॥
 તાદૃશ્યા સ્વર્ગિકૃતયા મિશ્રા શિબિકયા ચ સા ।
 ભૃશં વિભાતિ મેઘેવ સંગતા શાસ્ત્રસંવિદા ॥૩૦૪॥
 ષષ્ટાદિના વિશિષ્ટેન તપસાલંકૃતસ્તતઃ ।
 ઉત્તરોત્તરમુત્કૃષ્ટ-વર્ધ્ધમાનશુભાશયઃ ॥૩૦૫॥
 તત્ર સિંહાસને પૂર્વા-મુખઃ સ્વામી નિષીદતિ ।
 પ્રભોર્દક્ષિણતશ્ચોપ-વિશેત્કુલમહત્તરા ॥૩૦૬॥
 પટશાટકમેકં સા વિભૃતે હંસલક્ષણં ।
 અંબધાત્રી વામતશ્ચ ચારુવેષા નિષીદતિ ॥૩૦૭॥
 પૃષ્ઠેઽવતિષ્ઠતે ચૈકા તરુણી ચારુભૂષણા ।
 પ્રભૂપરિ સિતચ્છત્રં દધાના સ્વર્વધૂપમા ॥૩૦૮॥
 એકા ચ કૃતશૃંગારા ચકોરાક્ષી નિષીદતિ ।
 યેશાન્યાં દધતી હસ્તે કલશં જલસંભૃતં ॥૩૦૯॥

શ્રેષ્ઠ શ્વેતવસ્ત્ર ધારણ કરે. ૩૦૧-૩૦૨.

પછી સ્વજનો સારા શીલ્પીઓ પાસે વિચિત્ર રચનાવાળી અને રત્નમય સેંકડો સ્તંભોવાળી શિબિકા તૈયાર કરાવે. ૩૦૩.

તે શિબિકામાં, દેવોએ કરેલી તેવી જ શિબિકા મળી જવાથી, તે જેમ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે બુદ્ધિ શોભે તેમ શોભવા લાગે. ૩૦૪.

પછી છઠ્ઠ વિગેરે વિશિષ્ટ તપવડે શોભતા અને ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ તેમજ વર્ધમાન શુભાશયવાળા પ્રભુ, તે શિબિકાના મધ્યમાં પૂર્વસન્મુખ સિંહાસનપર બેસે અને પ્રભુની દક્ષિણ બાજુ તેમની કુળમહત્તરા બેસે. ૩૦૫-૩૦૬.

તે હંસના ચિત્રવાળું એક વસ્ત્ર હાથમાં રાખે. ડાબી બાજુ સુંદર વેશવાળી ધાવમાતા બેસે. ૩૦૭.

પાછળ એક સુંદર આભૂષણવાળી દેવાંગના જેવી તરુણી પ્રભુની ઉપર શ્વેત છત્ર ધારણ કરીને બેસે. ૩૦૮.

એક શોભાવાળી સ્ત્રી ઈશાનપૂજામાં હાથમાં જળથી ભરેલો કળશ લઈને બેસે. ૩૦૯.

एका निषीदत्याग्नेय्यां रम्यालंकारबंधुरा ।
 हस्ते धृत्वा मणिमयं तालवृतं मृगेक्षणा ॥३१०॥
 ततश्च स्वजनादिष्टाः सहस्रं पुरुषर्षभाः ।
 समोच्छ्रायोत्साहरूप-वेषभूषणशालिनः ॥३११॥
 वहन्ति शिबिकां याव-तावत्सौधर्मनायकः ।
 तस्य बाहां दाक्षिणात्या-मूर्ध्वगां वहति स्वयं ॥३१२॥
 उदीच्यामूर्ध्वगां बाहां वहतीशाननायकः ।
 अधस्तनां दाक्षिणात्यां चमरेंद्रः स्वयं वहेत् ॥३१३॥
 अधस्तनीमौत्तराहां बलींद्रस्तामुदस्यति ।
 चत्वार उद्वहंत्येव-मिंद्रा बाहाचतुष्टयं ॥३१४॥
 शेषाः सुराः सुरेंद्राश्च चलत्कुंडलभूषणाः ।
 प्रौढप्रेमप्रकटित-पुलकांकुरदंतुराः ॥३१५॥
 पंचवर्णानि पुष्पाणि वर्षतो देवदुंदुभीन् ।
 वादयंतः स्वमात्मानं धन्यमन्याः स्फुरन्मुदः ॥३१६॥
 अहंपूर्वमहंपूर्वमिति सत्त्वरचेतसः ।
 शेषेष्वशेषदेशेषु वहन्ति शिबिकां प्रभोः ॥३१७॥
 त्रिभिर्विशेषकं ।

એક રમણીય અલંકાર ધારણ કરેલી સ્ત્રી અગ્નિખૂણામાં હાથમાં મણિમય પંખો લઈને બેસે. ૩૧૦.

પછી સ્વજનોથી આદેશ પામેલા સરખી ઊંચાઈ, ઉત્સાહ, રૂપ, વેષ અને ભૂષણવાળા ઋષભ જેવા હજાર પુરુષો તે શિબિકાને ઉપાડે. તે વખતે સૌધર્મેન્દ્ર તેની જમણી બાજુની ઉપરની બાહાને ઉપાડે. ૩૧૧-૩૧૨.

ઉત્તર બાજુની ઉપલી બાહાને ઈશાનેન્દ્ર ઉપાડે, જમણી બાજુની નીચેની બાહાને ચમરેન્દ્ર ઉપાડે. અને ઉત્તર બાજુની નીચલી બાહાને બલીન્દ્ર ઉપાડે. આ પ્રમાણે ચાર બાહા ચાર ઈન્દ્રો ઉપાડે. ૩૧૩-૩૧૪.

બાકીના ચલાયમાન કુંડળ તથા ભૂષણવાળા અને પ્રભુ ઉપરના અત્યંત પ્રેમથી જેમના રોમાંચ ખડા થાય છે, એવા દેવો અને દેવેન્દ્રો પાંચવર્ણના પુષ્પોને વરસાવતા, દેવદુંદુભિ વગાડતા, પોતાના આત્માને ધન્ય માનતા, અત્યંત હર્ષવાળા થઈને, હું પહેલો, હું પહેલો એમ ઉતાવળા ચિત્તવાળા ચારે તરફથી પ્રભુની શિબિકાને ઉપાડતા ચાલે. ૩૧૫-૩૧૭.

તથાહુઃ શ્રીભદ્રવાહુસ્વામિનઃ-

પુવ્વં ઉક્ષિત્તા માણુસેહિં સા હદુરોમકૂવેહિં ।

પચ્છા વહંતિ સીઅં અસુરિદસુરિદનાગિંદા ॥૩૧૮॥

ઇદમ્પ્રિયમશ્ચાત્રેવં ચતુર્થાંગિ-

પુરતો વહંતિ દેવા નાગા પુણ દાહિણંમિ પાસંમિ ।

પચ્ચચ્છિમેણ અસુરા ગરુલા પુણ ઉત્તરે પાસે ॥૩૧૯॥

શક્રેશાનૌ તતસ્તાં તાં ત્યક્ત્વા બાહાં સુરેશ્વરૌ ।

ચામરાણિ વીજયન્તઃ પ્રભોરુભયતઃ સ્થિતૌ ॥૩૨૦॥

તદા નભોંગણં દૈવેઃ સ્ફુરદ્વસનભૂષણૌઃ ।

ભૂમંડલં ચ મનુજૈર્ભવેદ્વિષ્વગલંકૃતં ॥૩૨૧॥

નિરંતરં વાદ્યમાનૈ-રાતોદૈર્વિવિઘૈસ્તદા ।

જયારવૈશ્ચ લોકાનાં ભવેચ્છબ્દમયં જગત્ ॥૩૨૨॥

નાગરાણાં નાગરીણાં સમુદાયૈઃ પદે પદે ।

વીક્ષ્યમાણઃ સ્તૂયમાનઃ પ્રાર્થ્યમાનો મનોરથૈઃ ॥૩૨૩॥

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી કહે છે કે-“પ્રભુની શિબિકા પ્રથમ વિકસ્વર રોમરાજવાળા મનુષ્યો ઉપાડે; પછી અસુરેંદ્ર, સુરેંદ્ર ને નાગેંદ્રો તે શિબિકાને ઉપાડે.” ૩૧૮.

ચોથા અંગ સમવાયાંગમાં એવો નિયમ બતાવ્યો છે કે-“પૂર્વ દિશા તરફ વૈમાનિક દેવો ઉપાડે, દક્ષિણ બાજુ નાગકુમારો ઉપાડે, પશ્ચિમ બાજુ અસુરકુમારો ઉપાડે અને ઉત્તર બાજુ સુપર્ણકુમારો ઉપાડે. ૩૧૯.

થોડેક ચાલ્યા પછી, શક અને ઈશાનેંદ્ર તે બાહ્યા તજી પ્રભુની બે બાજુ રહીને ચામર વીંજતા ચાલે. ૩૨૦.

તે વખતે શોભાયમાન વસ્ત્રાભૂષણવાળા દેવોવડે આકાશ અને મનુષ્યો વડે ભૂમંડલ ચારેતરફથી અલંકૃત થઈ જાય. ૩૨૧.

તેમજ અવિચ્છિન્ન વાગતા વિવિધ પ્રકારના વાજિંત્રોવડે અને લોકોનાં જયજયારવવડે આખું જગત શબ્દમય થઈ જાય. ૩૨૨.

નગરજનો અને નગરસ્ત્રીઓના સમુદાયથી પગલે પગલે જોવાતા, સ્તવાતા અને મનોરથો વડે

ભવનાટ્ટસહસ્રાણિ વ્યતિક્રામન્ જગદ્ગુરુઃ ।
 જનાંજલિસહસ્રાણિ ગૃહ્ણન્ શૃષ્ણંશ્ચ તત્સ્તુતીઃ ॥૩૨૪॥
 વનાય પુર્યાં નિર્યાંતિ રાજમાર્ગેણ માર્ગવિત્ ।
 સૌધર્મેદ્ર ઇવ સ્વર્ગાત્પૂર્વોક્તાભિઃ સમૃદ્ધિભિઃ ॥૩૨૫॥
 પ્રથમં મંગલાન્યષ્ટૌ સંપૂર્ણઃ કલશસ્તતઃ ।
 ભૃંગારચામરચ્છત્ર-વૈજયંત્યસ્તતઃ ક્રમાત્ ॥૩૨૬॥
 પાદપીઠાન્વિતં રત્ન-સ્વર્ણસિંહાસનં તતઃ ।
 તતઃ પૃથક્સાષ્ટશત-મનારોહેભવાજિનાં ॥૩૨૭॥
 સ્થાનામસ્ત્રપૂર્ણાનાં ધ્વજઘંટાવલીસ્પૃશાં ।
 પ્રધાનપુરુષાણાં ચ પ્રત્યેકં શતમષ્ટયુક્ ॥૩૨૮॥
 ગજાશ્વરથપાદાત્ય-સૈન્યાનિ ચ તતસ્તતઃ ।
 સહસ્રયોજનોતુંગો ધ્વજો ધ્વજસહસ્રયુક્ ॥૩૨૯॥
 ર્ખડ્ગગ્રાહાઃ કુંતપીઠ-ફલકગ્રાહિણસ્તતઃ ।
 હાસ્યાદિકારકાઃ કાંદર્પિકાશ્ચ સજયારવા ॥૩૩૦॥
 ઉગ્રા ભોગાશ્ચ રાજન્યાઃ ક્ષત્રિયાદ્યાસ્તતઃ ક્રમાત્ ।
 સંચરંતિ તતો દેવા દેવ્યશ્ચ સ્વામિનઃ પુરઃ ॥૩૩૧॥

પ્રાર્થના કરાતા એવા જગદ્ગુરુ હજારો ઘરો અને દુકાનોને પસાર કરતા, લોકોની હજારો અંજલિ (પ્રણામો)ને ગ્રહણ કરતા, તેમની સ્તુતિઓને સાંભળતા, મોક્ષમાર્ગના જાણકાર એવા પ્રભુ વનમાં જવા માટે રાજમાર્ગે થઈને પૂર્વોક્ત સમૃદ્ધિવડે જેમ સૌધર્મેન્દ્ર સ્વર્ગમાંથી નીકળે તેમ નગરમાંથી નીકળે. ૩૨૩-૩૨૫.

દીક્ષા મહોત્સવના વરઘોડામાં પ્રથમ આઠ મંગળ ચાલે. ત્યારપછી સંપૂર્ણ કળશ, ભૃંગાર, ચામર, છત્ર, ધ્વજાઓ, પાદપીઠ સહિત રત્ન સ્વર્ણમય સિંહાસન, ત્યારપછી અસ્વાર વિનાના એક સો આઠ હાથી અને એક સો આઠ ઘોડા, અસ્ત્રપૂર્ણ અને ધ્વજા ઘંટાવળીવાળા ૧૦૮ રથો, ત્યારપછી ૧૦૮ પ્રધાન પુરુષો, ત્યારપછી હાથી, ઘોડા, રથ અને પદાતિરૂપ ચાર પ્રકારની સેના, પછી હજાર યોજન ઊંચો હજાર ધ્વજાવાળો ઈંદ્રધ્વજ, ત્યારપછી ખડ્ગ ભાલા અને પીઠફલકને ગ્રહણ કરીને ચાલનારા, તેમ જ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા અને જયજય શબ્દ કરનારા કાંદર્પિકો ચાલે. ૩૨૬-૩૩૦.

ત્યારપછી ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિયો અનુક્રમે ચાલે. ત્યારપછી દેવદેવીઓ સ્વામીની આગળ ચાલે. ૩૩૧.

વદંતિ સર્વે તત્રૈવં જય જીવ જગદ્ગુરો ।
 જ્ઞાનાદૈર્નિરતીચારૈ-ર્જહિ કર્મરિપૂન્ દ્રુતં ॥૩૩૨॥
 જયાજિતાનીંદ્રિયાણિ જિતં ધર્મં ચ પાલય ।
 વિઘ્નાન્ જિત્વા ત્રિભુવનૈ-શ્વર્યમાસાદય દ્રુતં ॥૩૩૩॥
 રાગદ્વેષમહામલ્લૌ હત્વા મલ્લ ઇવોદ્દટઃ ।
 આરાધનાપતાકાં દ્રાગ્ જગદ્રંગે સમાહર ॥૩૩૪॥
 વિશુદ્ધં કેવલજ્ઞાનં પ્રભો શીઘ્રમવાપ્નુહિ ।
 સન્માર્ગં દર્શયાસ્માકં ધર્મે નિર્વિઘ્નમસ્તુ તે ॥૩૩૫॥
 એવં મહૈઃ પ્રાપ્ય વનમશોકાદિતરોસ્તલે ।
 સંસ્થાપ્ય શિબિકાં તસ્યાઃ સમુત્તરતિ તીર્થકૃત્ ॥૩૩૬॥
 યથોચિતં ભૂષણાનિ વિમુંચતિ તતઃ પ્રભુઃ ।
 તાન્યાદાય હિતં શાસ્તીત્યેવં કુલમહત્તરા ॥૩૩૭॥
 ઉચ્ચોચ્ચગોત્રસ્ત્વં વત્સ ત્વમસિ ક્ષત્રિયોત્તમઃ ।
 પ્રસિદ્ધમાતાપિતૃકો વ્યાપ્તકીર્તિર્જગત્રયે ॥૩૩૮॥

તે સર્વે આ પ્રમાણે બોલે કે-“હે જગદ્ગુરુ ! જયવંતા વર્તો, ઘણું જીવો, નિરતિચાર એવા જ્ઞાનાદિવડે કર્મશત્રુનો શીઘ્ર નાશ કરો. ૩૩૨.

અજિત એવી ઈંદ્રિયોને જીતો. આચાર અને ધર્મનું પાલન કરો. સર્વ વિઘ્નોને જીતી ત્રિભુવનનું ઐશ્વર્ય જલ્દી મેળવો. ૩૩૩.

રાગદ્વેષરૂપ મહામલ્લને, વિશિષ્ટ મલ્લ જેવા તમે હણીને જગત્રૂપી રણભૂમિમાં આરાધનામાં જય મેળવો. ૩૩૪.

હે પ્રભુ ! તમે વિશુદ્ધ એવા કેવળજ્ઞાનને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરો. અમને સન્માર્ગ દેખાડો, આપનો ધર્મ નિર્વિઘ્ન હો.” ૩૩૫.

આ પ્રમાણે મહોત્સવપૂર્વક ઉદ્યાનમાં આવીને અશોકાદિ વૃક્ષની નીચે શિબિકા સ્થાપન કરે, એટલે પ્રભુ તેમાંથી ઉતરે. ૩૩૬.

પ્રભુ યથોચિતપણે આભૂષણો ઉતારે એટલે તે લઈને કુલમહત્તરા તેમને આ પ્રમાણે હિતવચનો કહે. ૩૩૭.

“હે વત્સ ! તમે ઘણા ઉચ્ચ ગોત્રવાળા છો, તમે ક્ષત્રિયોત્તમ છો; પ્રસિદ્ધ માતા-પિતાના પુત્ર છો, અને તમારી કીર્તિ ત્રણ જગતમાં પ્રસરેલી છે. ૩૩૮.

દુરારાઘં દુશ્ચરં ચ વ્રતમંગીકૃતં ત્વયા ।
 યદ્વાલુકાનાં કવલ ઇવાસ્વાદલવોજ્જિતં ॥૩૩૯॥
 દુર્વહં મેરુવત્ખડ્ગ-ધારાગ્રમિવ દુશ્ચરં ।
 દુસ્તરં વાર્દ્ધિવદ્ભીષ્મં ક્લીબાનાં શ્રવણાદપિ ॥૩૪૦॥
 તતઃ પ્રમાદં મા કાર્ષી-ર્વત્સાઽપિ ત્વં સુખોચિતઃ ।
 તથા યતેથાસ્ત્વં ધર્મે યથા સિદ્ધ્યેત્તવેપ્સિતં ॥૩૪૧॥
 ઇત્યુદિત્વા નમસ્કૃત્ય શાટકં હંસલક્ષણં ।
 આદાય ભૂષણૈઃ પૂર્ણ-મેકતઃ સાપસર્પતિ ॥૩૪૨॥
 તતો મુષ્ટચૈકયા કૂર્ચં તચ્ચતુષ્કેણ મુર્દ્ધજાન્ ।
 ઉદ્ધરન્ કુરુતે લોચં ભગવાન્ પાંચમૌષ્ટિકં ॥૩૪૩॥
 તદા ચ પ્રાપ્તવૈરાગ્યૈ-ર્જિનાઃ કેચિન્નૃપાદિભિઃ ।
 પ્રવ્રજંતિ પરિવૃતાઃ કેચિદેકાકિનોઽપિ ચ ॥૩૪૪॥
 કેશાંસ્ત્વાદાય શક્રસ્તાન્ સુરભીન્ શ્યામલાન્મૃદૂન્ ।
 અનુજ્ઞાપ્ય જગન્નાથ-મૃત્સૃજેત્ક્ષીરનીરઘૌ ॥૩૪૫॥

તમે દુરારાઘ્ય અને દુશ્ચર એવું વ્રત અંગીકાર કરો છો, જે સ્વાદ રહિત વેળુના કવળ જેવું છે. ૩૩૯.
 મેરુપર્વતની જેવું દુર્વહ છે, ખડ્ગની ધારા જેવું દુશ્ચર છે, સમુદ્રની જેવું દુસ્તર છે, ૩૨પોક જનોને
 સાંભળતાં ભય પમાડે તેવું છે. ૩૪૦.

હે વત્સ ! તમે સુખમાં ઉછરેલા છો તેથી તેના આરાધનમાં પ્રમાદ ન કરશો. તમે તે ધર્મના
 આરાધનામાં એવો પ્રયત્ન કરજો, કે જેથી તમારું ઈચ્છિત સિદ્ધ થાય." ૩૪૧.

આ પ્રમાણે કહી, નમસ્કાર કરીને તે કુળમહત્તરા આભૂષણોથી પૂર્ણ એવું હંસલક્ષણાશાટક ગ્રહણ
 કરી એક બાજુ ઊભી રહે. ૩૪૨.

એટલે પ્રભુ એક મુષ્ટિવડે દાઢી-મુઠ્ઠના અને ચાર મુષ્ટિવડે મસ્તકના કેશોનો-એમ પાંચ મુષ્ટિવડે
 સર્વ કેશોનો લોચ કરે. ૩૪૩.

તે વખતે જેમને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે એવા રાજાઓ અથવા રાજકુમારો સાથે કેટલાક જિનેશ્વરો
 પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે અને કેટલાક એકલા પણ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે. ૩૪૪.

પ્રભુના સુગંધી, શ્યામ, મૃદુ એવા કેશોને ગ્રહણ કરી પ્રભુને જણાવીને ઈંદ્ર તેને ક્ષીરસમુદ્રમાં
 પધરાવે. ૩૪૫.

વસ્ત્રં ચ સ્થાપયત્યેકં પ્રભોઃ સ્કંધે હરિસ્તદા ।
 દેવદૂષ્યાભિધં સ્વર્ણલક્ષમૂલ્યમનુત્તરં ॥૩૪૬॥
 દેવમાનવશબ્દૌઘો નાનાતૂર્યરવોઽપિ ચ ।
 ક્ષિપ્રમેવેંદ્રવાક્યેન નિઘિલોઽપ્યુપશામ્યતિ ॥૩૪૭॥
 નમો સિદ્ધાણમિત્યુક્ત્વા સ્વામી સામાયિકં તતઃ ।
 નિષિદ્ધસર્વસાવદ્ય-યોગં સંપ્રતિપદ્યતે ॥૩૪૮॥

અત્ર સામાયિકપાઠે ભંતે ઇતિ જિના ન કથ્યંતીતિ કલ્પસૂત્રવૃત્ત્યાદિષુ કરોમિ ભદંત સામાયિકં । સર્વાન્સાવદ્યયોગાન્ પ્રત્યાચક્ષે । ન ચાસ્યાન્યો ભદંતોઽન્યત્ર સિદ્ધેભ્યઃ આચારાર્થ ત્વેન સિદ્ધાન્ વા પ્રત્યુક્તમિતિ તુ તત્ત્વાર્થવૃત્તૌ ।

તતસ્તસ્ય ચ ચારિત્રપ્રતિપત્યુત્તરક્ષણે ।
 ઉત્પદ્યતે મહાજ્ઞાનં મનઃપર્યાયસંજ્ઞકં ॥૩૪૯॥
 એવં ગૃહીતચારિત્રા-સ્તેઽર્હતઃ પરમેશ્વરાઃ ।
 આપૃચ્છ્ય સ્વજનાંસ્તસ્મિન્નેવાહ્નિ વિહરંત્યપિ ॥૩૫૦॥

પછી ઈંદ્ર લાખ સોનેયાના મૂલ્યવાળું ને અનુત્તર એવું એક દેવદૂષ્ય નામનું વસ્ત્ર પ્રભુના સ્કંધપર સ્થાપન કરે. ૩૪૬.

ત્યારપછી ઈંદ્રના એકવાર જ કહેવાથી દેવમાનવોનો શબ્દસમૂહ તેમ જ નાના પ્રકારના વાજીંત્રોના શબ્દસમૂહ તત્કાળ શાંત થઈ જાય. ૩૪૭.

એટલે પ્રભુ નમો સિદ્ધાણં એમ કહીને સર્વ સાવદ્યયોગના નિષેધરૂપ સામાયિક ઉચ્ચરે—અંગીકાર કરે. ૩૪૮.

અહીં સામાયિકના પાઠમાં ભંતે એમ જિનેશ્વરો ન કહે એમ કલ્પસૂત્રની ટીકાદિમાં કહ્યું છે. હે ભદંત ! હું સામાયિક કરું છું. અને સર્વ સાવદ્યયોગનું પર્યક્ષપ્રાણ કરું છું. એમ તત્ત્વાર્થવૃત્તિમાં કહ્યું છે. ત્યાં ભદંતથી સિદ્ધ ભગવંત લેવાના છે. કેમકે તેમણે પોતાના આચાર માટે સિદ્ધને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

ત્યારપછી પ્રભુને ચારિત્ર પ્રાપ્તિ બાદ તરત મનઃપર્યાય નામનું મહાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય. ૩૪૯.

એ પ્રમાણે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યા બાદ અરિહંત પરમેશ્વરો સ્વજનોને પૂછીને તે દિવસે જ ત્યાંથી વિહાર કરે. ૩૫૦.

વસંત્યેકમહોરાત્રં ગ્રામે દ્રંગે ચ પંચ તાન્ ।
 ચંદનાશ્ચર્ચને વાસ્યા તક્ષણે ચ સમાશયાઃ ॥૩૫૧॥
 મળૌ મૃદિ રિપૌ મિત્રે સમાશ્ચ સ્તુતિનિંદયોઃ ।
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવ-પ્રતિબંધવિવર્જિતાઃ ॥૩૫૨॥
 તત્ર દ્રવ્યં સચિત્તાદિ ક્ષેત્રં ગ્રામગૃહાદિકં ॥
 કાલઃ સ્યાન્માસવર્ષાદિર્ભાવો રાગાદિરુચ્યતે ॥૩૫૩॥
 એકાંતે ચ સભાયાં ચ પુરેઽરણ્યે સમક્રિયાઃ ।
 સમાહિતાઃ સમિતિભિર્ગુપ્તિભિશ્ચ નિરાશ્રવાઃ ॥૩૫૪॥
 વ્યોમવત્તે નિરાલંબા આત્મેવાસ્સ્વલિતસ્સદા ।
 સૌમ્યાઃ શીતાંશુવદ્દીપ્રા સહસ્રકરબિંબવત્ ॥૩૫૫॥
 વાયુવચ્ચાપ્રતિબંધાઃ શરદંભોઽમલાશયાઃ ।
 પાથોનિધિવદક્ષોભ્યા અપ્રકંપ્યાશ્ચ મેરુવત્ ॥૩૫૬॥
 અપ્રમત્તાશ્ચ ભારંડ-ખગવદ્ગજરાજવત્ ।
 શૌંડીરાઃ સિંહવચ્છૂરા-ત્માનો ભુવિ ચરંતિ તે ॥૩૫૭॥
 ચતુર્ભિઃ કલાપકં ॥

તેઓ ગામમાં એક રાત્રિ અને શહેરમાં પાંચ રાત્રિ રહે છે. તેઓને કોઈ ચંદનવડે પૂજે કે વાંસલાવડે છેદે-તે બંનેપર તેઓ સમાન આશયવાળા હોય. ૩૫૧.

મણિમાં કે માટીમાં, શત્રુમાં કે મિત્રમાં, સ્તુતિમાં કે નિંદામાં સમાન હોય, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના પ્રતિબંધરહિત હોય. ૩૫૨.

તેમાં દ્રવ્ય તે સચિત્ત વિગેરે, ક્ષેત્ર તે ગ્રામ, ઘર, વિગેરે, કાળ તે માસ, વર્ષ વિગેરે અને ભાવ તે રાગ વિગેરે કહેવાય છે. ૩૫૩.

એકાંતમાં કે સભામાં, નગરમાં કે અરણ્યમાં સમક્રિયાવાળા હોય, પાંચ સમિતિ ને ત્રણ ગુપ્તિથી આશ્રવરહિત બનીને સમાધિમાં લીન રહે છે. ૩૫૪.

તેઓ આકાશની જેમ નિરાલંબી હોય, આત્માની જેમ સદા અસ્ખલિત ગતિવાળા હોય, ચંદ્ર જેવા સૌમ્ય હોય, સૂર્યના બિંબ જેવા દીપ્તિમાન્ હોય, વાયુ જેવા અપ્રતિબંધ હોય, શરદઋતુના જળ જેવા નિર્મળ આશયવાળા હોય, સમુદ્ર જેવા અક્ષોભ્ય હોય, મેરુ જેવા નિષ્પ્રકંપ હોય, ભારંડ પક્ષી જેવા અપ્રમત્ત હોય, ગજરાજ જેવા પરાક્રમી હોય અને સિંહની જેવા શૂરવીર તેઓ ભૂમિપર વિચરે. ૩૫૫-૩૫૭.

ઝંખો વિવિધરાગેણ કાંસ્યપાત્રં યથાંભસા ।
 રજ્યતે લિપ્યતે નૈવ તથા તેડપિ જિનેશ્વરાઃ ॥૩૫૮॥
 તપસઃ પારણાં તે ચ કુર્વતે યસ્ય વેશ્મનિ ।
 તદ્ગૃહે પંચ દિવ્યાનિ સ્યુર્દૈર્વિહિતાનિ વૈ ॥૩૫૯॥
 સુગંધિજલવૃષ્ટિઃ સ્યાત્ ૧ પુષ્પવૃષ્ટિસ્તથા ભવેત્ ૨ ।
 સ્યાત્ સ્વર્ણવૃષ્ટિ ૩ ધ્વનતિ ગગને દિવ્યદુંદુભિઃ ૪ ॥૩૬૦॥
 અહો દાનમહો દાન-મિત્યુદ્ઘોષણપૂર્વકં ।
 નૃત્યંતિ મુદિતા દેવા નરજન્માનુમોદિનઃ ॥૩૬૧॥
 સ્વર્ણવૃષ્ટૌ ગરિષ્ઠાયાં સાર્દ્ધા દ્વાદશ કોટયઃ ।
 કનિષ્ઠાયાં તુ તસ્યાં સ્યુ-ર્લક્ષાસ્તાવત્ય એવ ચ ॥૩૬૨॥
 ત્રૈલોક્યસ્થામવિક્ષોભ-પ્રભવિષ્ણુભુજા અપિ ।
 પરીષહોપસર્ગાસ્તે સહંતે નિર્જરાર્થિનઃ ॥૩૬૩॥
 ક્ષુત્ પિપાસા ચ શીતોષ્ણો દંશા ચેલા ડરતિ સ્ત્રિયઃ ।
 ચર્યા નૈષેધિકી શય્યા ડક્રોશશ્ચ વધયાચને ॥૩૬૪॥
 રોગા ડલાભતૃણસ્પર્શાઃ સત્કારો મલિનાંગતા ।
 પ્રજ્ઞા ડજ્ઞાનં ચ સમ્યક્ત્વં દ્વાવિંશતિઃ પરીષહાઃ ॥૩૬૫॥

શંખ જેમ વિવિધ રંગથી રંગાતો નથી અથવા કાંસ્યપાત્ર જળથી લેપાતું નથી તેમ પ્રભુ પણ રાગ કે લેપ વિનાના હોય છે. ૩૫૮.

પ્રભુ જેને ત્યાં તપનું પારણું કરે, તેને ત્યાં દેવો પાંચ દિવ્ય પ્રગટ કરે. ૩૫૯.

તે આ પ્રમાણે - સુગંધી જળની વૃષ્ટિ, પુષ્પોની વૃષ્ટિ, સ્વર્ણની વૃષ્ટિ, આકાશમાં દેવદુંદુભિનો નાદ અને અહો દાન અહો દાન, એવી ઉદ્ઘોષણાપૂર્વક હર્ષ પામેલા દેવો મનુષ્ય જન્મની અનુમોદના કરતા નાચે છે. ૩૬૦-૩૬૧.

સ્વર્ણવૃષ્ટિ, ઉત્કૃષ્ટી સાડાબાર કોડ સોનેયાની થાય છે અને જઘન્ય થાય તો સાડાબાર લાખ સોનેયાની થાય. ૩૬૨.

ત્રણ લોકના બળને વિક્ષોભ પમાડવાને સમર્થ એવી ભુજાવાળા છતાં પ્રભુ નિર્જરાને માટે અનેક પ્રકારના પરિષદ તથા ઉપસર્ગોને સહન કરે. ૩૬૩.

પરિષદો બાવીશ છે તેના નામ આ પ્રમાણે-ક્ષુધા ૧, પિપાસા ૨, શીત ૩, ઉષ્ણ ૪, દંશ ૫, અચેલ ૬, અરતિ ૭, સ્ત્રી ૮, ચર્યા ૯, નૈષેધિકી ૧૦, શય્યા ૧૧, આક્રોશ ૧૨, વધ ૧૩ યાચના ૧૪, રોગ ૧૫, અલાભ ૧૬, તૃણસ્પર્શ ૧૭, સત્કાર ૧૮, મલિનાંગતા ૧૯, પ્રજ્ઞા ૨૦, અજ્ઞાન ૨૧ અને સમ્યક્ત્વ ૨૨. ૩૬૪-૩૬૫.

અરત્યાખ્યાન્મોહનીયા-દરતિઃ સ્યાત્પરીષહઃ ।
 જુગુપ્સામોહનીયાચ્ચા-ચેલત્વં સ્યાત્રપાવહં ॥૩૬૬॥
 પુંવેદમોહનીયાચ્ચ સ્યાત્પુસાં સ્ત્રીપરીષહઃ ।
 સ્ત્રીવેદમોહનીયાચ્ચ સ્ત્રીણાં સ્યાત્પુંરીષહઃ ॥૩૬૭॥
 ભયમોહાદ્ભવેદ્દીષ્મો નૈષેધિક્વ્યાઃ પરીષહઃ ।
 યાઙ્ગાપરીષહો માન-ભંગકૃન્માનમોહતઃ ॥૩૬૮॥
 ક્રોધહેતુઃ ક્રોધમોહ-ભૂરાક્રોશપરીષહઃ ।
 માનહેતુર્માનમોહ-ભૂઃ સત્કારપરીષહઃ ॥૩૬૯॥
 ચારિત્રમોહમાશ્રિત્ય સ્યુઃ સપ્તામી પરીષહાઃ ।
 પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાનદ્વયં જ્ઞાના-વરણીયસમાશ્રિતં ॥૩૭૦॥
 સમ્યક્ત્વં દર્શનમોહ-મલાભો વિઘ્નકર્મ ચ ।
 આશ્રિત્ય વેદનીયં તુ ભવંત્યેકાદશાપરે ॥૩૭૧॥
 તત્રાઘ્યાઃ ક્રમતઃ પંચ ચર્યા શય્યા વધો રુજા ।
 તૃણસ્પર્શશ્ચ માલિન્ય-મિત્યેતે વેદનીયજાઃ ॥૩૭૨॥

આ પરિષહ કઈ કઈ કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી થાય છે તે કહે છે -અરતિ મોહનીયના ઉદયથી અરતિ પરિષહ થાય છે, જુગુપ્સા મોહનીયના ઉદયથી લજ્જા આપનાર અચેલ (વસ્ત્રરહિતપણું) પરિષહ થાય છે. ૩૬૬.

પુરુષવેદરૂપ મોહનીયના ઉદયથી પુરૂષને સ્ત્રી પરિષહ થાય છે, સ્ત્રીવેદરૂપ મોહનીયના ઉદયથી સ્ત્રીને પુરુષ પરિષહ થાય છે. ૩૬૭.

ભય મોહનીયના ઉદયથી ભીષ્મ એવો નૈષેધિકી (વસતિ) પરિષહ થાય છે. માનભંગ કરનારો યાચના પરિષહ માનમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૬૮.

ક્રોધના હેતુભૂત આક્રોશ પરિષહ ક્રોધમોહનીયથી ઉત્પન્ન થાય છે. માનના હેતુભૂત સત્કાર પરિષહ માનમોહનીયથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૬૯.

આ પ્રમાણે સાત પરિષહો ચારિત્રમોહનીયકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રજ્ઞા પરિષહ અને અજ્ઞાન પરિષહ જ્ઞાનાવરણીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૭૦.

સમ્યક્ત્વ પરિષહ દર્શનમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. અલાભ પરિષહ અંતરાયકર્મના ઉદયથી થાય છે. બાકીના ૧૧ પરિષહો વેદનીયકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૭૧.

તેમાં પ્રથમના પાંચ તથા ચર્યા, શય્યા, વધ, રોગ, તૃણસ્પર્શ અને માલિન્ય એ ૧૧ વેદનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે. ૩૭૨.

एवं च ज्ञानावरणे मोहनीयांतराययोः ।
 वेदनीये चेति कर्मचतुष्केतर्भवन्त्यमी ॥३७३॥
 स्युर्द्वाविंशतिरप्येते सप्ताष्टकर्मबंधिनां ।
 युगपद्वિंशतिं चामૂन् वेदयन्त्यपि जातु ते ॥३७४॥
 चर्याનૈષેધિકીયુગ્મં યુગ્મં શીતોષ્ણયોરપિ ।
 ન ભવેદ્યુગપત્તેનાનુભવો વિંશતેઃ સ્મૃતઃ ॥૩૭૫॥
 નનુ ચાત્યંતિકે શીતે પતતિ જ્વલિતેઽનલે ।
 મધ્યસ્થસ્યૈકતઃ શીતં તુદત્યેવોષ્ણામન્યતઃ ॥૩૭૬॥
 અત્રોચ્યતે- શીતોષ્ણકાલોત્યે શીતો-ષ્ણો ઇવાત્ર વિવક્ષિતે ।
 વ્યભિચારો ન તત્પૂર્વો-ક્તૈઃ શીતજ્વરિભિસ્તથા ॥૩૭૭॥
 ઇવંવિદ્યો વ્યતિકરો ન ભવેદ્વા તપસ્વિનાં ।
 તસ્માદ્છીતોષ્ણાયોર્નૈક-કાલે સંભવ ઇષ્યતે ॥૩૭૮॥

એ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય ને વેદનીય, એ ચાર કર્મમાં બધા પરિષદો અંતર્ભાવ પામે છે. ૩૭૩.

આ બાવીશે પરિષદો જીવને સાત આઠ કર્મ બાંધવામાં કારણ બને છે. કોઈક વખત સમકાળે એમાંથી ૨૦ પરિષદો હોઈ શકે છે. ૩૭૪.

કારણ કે ચર્યા અને નૈષેધિકી તેમ જ શીત અને ઉષ્ણ એનો અનુભવ સમકાળે થતો નથી, તેથી ૨૦ નો અનુભવ કહ્યો છે. ૩૭૫.

પ્રશ્ન :- ‘અત્યંત શીતનો ઉપદ્રવ થતાં બળતા અગ્નિનો કોઈ આશ્રય લે છે, તો તે એક બાજુથી શીતને વેદે છે. એ બીજી બાજુથી ઉષ્ણતાને વેદે છે; તો તેથી બે સમકાળે કેમ ન હોય?’

ઉત્તર :- કે-‘અહીં શીત અને ઉષ્ણઋતુમાં લાગતી શીત ને ઉષ્ણતાની વિવક્ષા કરી છે, તેથી શીત જ્વરાદિવાળો મનુષ્ય તમારા કહેવા પ્રમાણે અનુભવ કરે, તો તેથી અમારા કહેવામાં વ્યભિચાર આવતો નથી. ૩૭૬-૩૭૭.

અથવા એવો બનાવ તપસ્વીઓને બનતો નથી, તેથી શીત ને ઉષ્ણ પરિષદ એક કાળે સંભવતા નથી.’ ૩૭૮.

નનુ શય્યા ચ ચર્યા ચ ન સ્યાતાં યુગપત્તતઃ ।
 ઇકોનવિંશતેરેવ કથં નોક્તઃ સહોદ્ભવઃ ॥૩૭૧॥

અત્રોચ્યતે- કંચિદ્ગ્રામં સમુદ્દિશ્ય ગચ્છન્નુત્સુકમાનસઃ ।
 માર્ગે યદીત્વરા શય્યાં તાદૃશીં પ્રતિપદ્યતે ॥૩૮૦॥
 ગમનેચ્છાનિવૃત્તત્વા-ત્તદા ચર્યાપરીષહઃ ।
 કંચિત્કાલં ચ શય્યાપિ યૌગપદ્યં દ્વયોરિતિ ॥૩૮૧॥
 મોહાયુર્વર્જષટ્કર્મ-બંધિનાં તુ ચતુર્દશ ।
 છદ્મસ્થાનાં સ્યુરઘ્નાભિ-ર્વર્જિતા મોહનીયજૈઃ ॥૩૮૨॥
 ચર્યાશય્યે વોષ્ણાશીતે સ્યાતામેષાં સમં ન યત્ ।
 દ્વાદશાનુભવંત્યેતે સૂક્ષ્મમોહાસ્તતઃ સમં ॥૩૮૩॥
 નનુ પૂર્વોક્તયા યુક્ત્યા ન શય્યાચર્યયોઃ કથં ।
 સહોદ્ભવો ભવત્યેષામિતિ ચેત્ શ્રૂયતામિહ ॥૩૮૪॥
 તદ્દેતુમોહાનુદયા-ત્રૈષાપૌત્સુક્યસંભવઃ ।
 તતો નેત્વરશય્યાયામેષાં ચર્યાપરીષહઃ ॥૩૮૫॥

પ્રશ્ન : 'તમે શય્યા ને નૈષેધિકી પરિષહ એક કાળે થતા નથી એમ કહો છો તે જ પ્રમાણે શય્યા ને ચર્યા પણ એક કાળે થતા નથી તો ૧૮ પરિષહ સમકાળે વેદાય એમ કેમ ન કહ્યું ?' ૩૭૮.

ઉત્તર : કોઈ ગ્રામ તરફ ઉત્સુક મનથી જતાં માર્ગમાં જો થોડા કાળની તેવા પ્રકારની શય્યા મળી આવે, તે વખતે જવાની ઈચ્છા બંદ થવાથી ચર્યા પરિષહ હોય છે અને કેટલોક કાળ શય્યાપરિષહ પણ હોય છે તેથી તે બંને પરિષહ સમકાળે કહ્યા છે.' ૩૮૦-૩૮૧.

મોહનીય ને આયુ સિવાયના છ કર્મના બંધક છન્નસ્થને મોહનીયકર્મથી ઉત્પન્ન થતા આઠ પરિષહ સિવાયના ૧૪ પરિષહો હોય છે. ૩૮૨.

તેમને ચર્યા ને શય્યા તેમજ ઉષ્ણ ને શીત સમકાળે થતા ન હોવાથી સૂક્ષ્મ મોહવાળાને સમકાળે ૧૨ પરિષહો હોય છે. ૩૮૩.

પ્રશ્ન : 'તમે કહેલી પૂર્વયુક્તિ વડે તેને સમકાળે શય્યા ને ચર્યા પરિષહ કેમ ન હોય ?'

ઉત્તર : 'સાંભળો ! ઔત્સુક્યના હેતુભૂત મોહનીયકર્મનો ઉદય ન હોવાથી તેમને ઉત્સુકતા હોતી નથી, તેથી તેમને ઈત્વરકાળના શય્યા ને ચર્યા પરિષહ સાથે હોતા નથી. ૩૮૪-૩૮૫.

છદ્મસ્થવીતરાગાણા-મથૈકં કર્મ બધ્નતાં ।
 સયોગાનાં કેવલિનાં ભવસ્થાયોગિનામપિ ॥૩૮૬॥
 એકાદશોપસર્ગાઃ સ્યુ-વેદયંતિ સમં નવ ।
 ન ચર્યાશય્યયોઃ શીતોષ્ણયોર્યત્સમમુદ્ભવઃ ॥૩૮૭॥
 મોહકર્મોદયાભાવા-દેષામૈત્સુક્યસંભવઃ ।
 ન જાતુ સ્યાત્તતશ્ચર્યા-શય્યયોર્ન સહોદ્ભવઃ ॥૩૮૮॥
 અમી ચ સમ્યક્ સહ્યંતે દક્ષૈર્મોક્ષાભિકાંક્ષિભિઃ ।
 રાગદ્વેષાકરણત-સ્તસ્માદુક્તાઃ પરીષહાઃ ॥૩૮૯॥
 પ્રજ્ઞાપ્રકર્ષે નોત્કર્ષં ન ચાલ્પજ્ઞપરાભવં ।
 વિદધીતેતિ સોઢવ્યો બુધૈઃ પ્રજ્ઞાપરીષહઃ ॥૩૯૦॥
 સત્કારેઽપિ કૃતે ભક્તૈ-ર્ષોજ્યવસ્ત્રોત્સવાદિભિઃ ।
 ન માદ્યતીતિ સોઢઃ સ્યા-ત્સત્કારાખ્યઃ પરીષહઃ ॥૩૯૧॥
 અભ્યાસેઽપિ શ્રુતાનાપ્તૌ જ્ઞાનદ્વિષ્ટો વિષણ્ણધીઃ ।
 ન સ્યાત્સોઢવ્ય ઇત્યેવમજ્ઞાનાખ્યઃ પરીષહઃ ॥૩૯૨॥

છદ્મસ્થ વીતરાગ એવા એક જ (વેદનીય) કર્મના બંધકને, સયોગી કેવળીને તેમ જ ભવસ્થ અયોગીને પણ ૧૧ પરિષદો (પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અલાભ વિના) હોય છે અને સમકાળે નવ પરિષદને વેદે છે, કારણ કે તેમને ચર્યા ને શય્યા તેમજ શીત ને ઉષ્ણ પરિષદ સમકાળે ઉત્પન્ન થતા નથી. ૩૮૬-૩૮૭.

તેમને મોહનીયકર્મનો ઉદય ન હોવાથી કદાપિ ઉત્સુક્તાનો સંભવ નથી; તેથી ચર્યા અને શય્યા એકી સાથે ઉત્પન્ન થતા નથી. ૩૮૮.

આ પરિષદો મોક્ષના અભિકાંક્ષી એવા દક્ષ જીવો રાગદ્વેષ કર્યા વિના સમભાવે સહન કરે છે તેથી તેને પરિષદો કહ્યા છે. ૩૮૯.

પ્રજ્ઞાના પ્રકર્ષમાં અભિમાન કરવું નહીં અને અલ્પજ્ઞનો પરાભવ પણ કરવો નહીં એમ જાણીને બુદ્ધજનોએ પ્રજ્ઞાપરિષદ સહન કરવો. ૩૯૦.

ભક્તજનો, ભોજન, વસ્ત્ર તથા ઉત્સવાદિવડે સત્કાર કરે તો પણ અભિમાન કરવું નહીં. તે રીતે સત્કાર પરિષદ સહન કર્યા કહેવાય. ૩૯૧.

અભ્યાસ કરવા છતાં પણ શ્રુત ન આવડે તો તેથી ઉદાસ થઈને જ્ઞાનના દ્વેષી બનવું નહીં. આ રીતે અજ્ઞાન પરિષદ સહન કરવો. ૩૯૨.

તપશ્ચારિત્રકઘ્ઠાનાં સોઢાનામિહ જન્મનિ ।
 ફલાસંદેહતઃ સહ્યઃ સમ્યક્ત્વાઁખ્યઃ પરીષહઃ ॥૩૧૩॥
 શીતોષ્ઠાપ્રભૃતીનાં તુ વપુશ્ચેતસ્તુદાં સ્વયં ।
 પરીષહત્વં વિજ્ઞેયં સ્પષ્ટત્વાન્નેહ વર્ણિતં ॥૩૧૪॥
 સ્ત્રીસપ્રજ્ઞાલોકસત્કારા અનુકૂલા અમી ત્રયઃ ।
 પ્રતિકૂલાશ્ચ વિજ્ઞેયાઃ શેષા ંકોનવિંશતિઃ ॥૩૧૫॥
 પરીષહૌ સ્ત્રીસત્કારૌ દ્વૌ સ્યાતાં ભાવશીતલૌ ।
 ઉષ્ઠાશ્ચ ભાવતઃ શેષા વિંશતિઃ સ્યુઃ પરીષહાઃ ॥૩૧૬॥

તથાહુઃ ‘ઇત્યીસવ્કારપરીસહો ય દો ભાવસીઅલા ંં’ (આચાં ૨ં૨ નિં)ઇત્યાદિ અત્રાનુકૂલશીતલયોર્વિશેષો બહુશ્રુતેષ્યોઽન્વેષણીય ંતિ પરીષહાઃ ।

ઉપસૃજ્યત ંર્ષિયત્ ઘર્માત્પ્રચ્યાવ્યતેઽસુમાન્ ।
 બાધાવિશેષાસ્તે પ્રોક્તા ઉપસર્ગા ંતિ શ્રુતે ॥૩૧૭॥

તપ-ચારિત્રાદિના કષ્ટો આ ભવમાં સહન કરવાથી તેના ંળમાં સંદેહ નહીં રાખીને સમ્યક્ત્વપરિષહ સહન કરવો. ૩૧૩.

શીતોષ્ઠા વિગેરે શરીર તેમજ ચિત્તને ખેદ આપનારા પરિષહો પોતાની મેળે જ જાણી લેવા. ં હકીકત સ્પષ્ટ હોવાથી અહીં તેનું વર્ણન કરેલ નથી. ૩૧૪.

સ્ત્રી, પ્રજ્ઞા ને લોકોનો સત્કાર ં ત્રણ અનુકૂળ પરિષહ છે, બાકીના ૧૯ પ્રતિકૂળ પરિષહો છે. ૩૧૫.

સ્ત્રી ને સત્કાર ં બે ભાવશીતળ છે અને બાકીના વીશ પરિષહ ભાવથી ઉષ્ઠ છે. ૩૧૬.

શ્રીઆચારાંગનિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે-સ્ત્રી અને સત્કાર ં બે પરિષહો ભાવથી શીતલ છે ંત્યાદિ.

અહીં અનુકૂળ ને શીતળમાં શું વિશેષ છે તે બહુશ્રુત પાસેથી જાણવું. ‘ંતિ પરિષહઃ ॥

જેના વડે પ્રાણી ઉપસર્ગ પામે અને જે ઘર્મથી વિમુખ કરી દે-તે પીડાવિશેષને ઉપસર્ગો સમજવા, ંમ શ્રુતમાં કહ્યું છે. ૩૧૭.

૧ A જે તીવ્ર પરિણામવાળા, પ્રબલ અને વિભૂતિ સ્વરૂપ છે, તે ઉષ્ઠ, અને જે મંદ પરિણામવાળા અને સામાન્ય જણાતા છે તે શીત.

B જે ઉદયમાં આવીને શરીરનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરીને સમ્યક્ સહન ન થવાથી માનસિક પીડા ઉત્પન્ન કરે તે તીવ્ર પરિણામવાળા હોવાથી ઉષ્ઠ છે. ઉદયમાં આવીને મહાપુરુષને કેવળ શારીરિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે પણ માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરતા નથી તે મન્દ પરિણામવાળા હોવાથી ભાવથી શીત કહેવાય છે .

દિવ્ય ૧ માનુષ ૨ તૈશ્ચાઃ ૩ સ્વસંવેદ્યા ૪ સ્તથૈવ ચ ।
 एकैकश्च चतुर्भेद इति ते षोडश स्मृताः ॥૩૧૮॥
 हास्यात्प्रद्वेषतो वापि तृतीयः स्यात्परीक्षणात् ।
 तुर्यः पृथग्विमात्राख्यो हास्यद्वेषादिसंकरात् ॥૩૧९॥
 स च हास्यात्समारब्धो द्वेषे यद्वा परीक्षणे ।
 निष्ठां यायात्क्रुधारब्धो-ऽप्येवं हास्यपरीक्षयोः ॥૪००॥
 यद्धारब्धः परीक्षायै निष्ठां हास्यक्रुधोर्ब्रजेत् ।
 एतेषां त्रिकसंयोगो-ऽप्येवं भाव्यो मनीषिभिः ॥૪०१॥
 मानुषा अप्येत एव भवंत्याद्यास्त्रयस्ततः ।
 कुशीलप्रतिसेवारख्य-स्तुर्यो भोगार्थनादिजः ॥૪०२॥
 भयाद् द्वेषाद्भक्ष्यहेतो-रपत्यपालनाय च ।
 इति तिर्यक्कृता ज्ञेया उपसर्गाश्चतुर्विधाः ॥૪०३॥
 प्रद्वेषात्क्रुद्धसर्पाद्या-स्तुदंति श्वादयो भयात् ।
 आहारहेतोर्व्याघ्राद्या धेन्वाद्यास्त्रાતુમાત્મજાન્ ॥૪૦૪॥

ઉપસર્ગોના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. ૧ દેવ સંબંધી, ૨ મનુષ્યસંબંધી, ૩ તિર્યચસંબંધી અને ૪ સ્વસંવેદ. તે દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે. એ પ્રમાણે ૧૬ ભેદ સમજવા. ૩૮૮.

દેવસંબંધી ઉપસર્ગ હાસ્યથી, દ્વેષથી, પરીક્ષા માટે ને ચોથો પૃથક વિમાત્રાથી થાય છે. એ ચોથો ભેદ હાસ્ય-દ્વેષાદિના સંકરપણાથી થાય છે. ૩૮૯.

તે આવી રીતે-હાસ્યથી આરંભેલ હોય પણ જેનું પરિણામ પરીક્ષણમાં કે દ્વેષમાં થાય, ક્રોધથી આરંભેલ હોય પણ તે હાસ્ય કે પરીક્ષામાં પરિણામ પામે. ૪૦૦.

તેમજ જે પરીક્ષા માટે આરંભેલ હોય પણ તે હાસ્ય કે ક્રોધમાં પરિણામ પામે. એવી રીતે ત્રિકસંયોગી ભેદ પણ બુદ્ધિમાનોએ સમજી લેવો. ૪૦૦-૪૦૧.

મનુષ્ય સંબંધી ઉપસર્ગો પણ એવા જ ત્રણ પ્રકારે, હાસ્યથી, દ્વેષથી અને પરીક્ષા માટે થાય છે અને ચોથો કુશીલ પ્રતિસેવા નામનો પ્રકાર છે, તે ભોગની પ્રાર્થનાદિથી થાય છે. ૪૦૨.

ભયથી, દ્વેષથી, ભક્ષ્ય માટે અને અપત્યપાલના માટે એમ તિર્યચકૃત ઉપસર્ગના પણ ચાર ભેદ સમજવા. ૪૦૩.

તે આવી રીતે-પ્રદ્વેષથી સર્પાદિ ડસે છે, ભયથી કુતરા કરડે છે, આહાર માટે વ્યાઘ્રાદિ ઉપસર્ગ કરે છે અને ગાય વિગેરે પોતાના બાળકોને બચાવવા માટે સામી થઈ જાય છે. ૪૦૪.

ઘટ્ટનાચ્ચ પ્રપતનાત્ સ્તંભનાત્ શ્લેષણાદિતિ ।
 આત્મસંવેદનીયાઃ સ્યુ-રુપસર્ગાશ્ચતુર્વિધાઃ ॥૪૦૫॥
 યથાક્ષિણ પતિતે રેણૌ તસ્મિન્ હસ્તેન મદ્ધિતે ।
 માંસાંકુરૈર્વા કંઠાદૌ કષ્ટં સ્યાદ્ઘટ્ટનોદ્ભવં ॥૪૦૬॥
 ગમનાદાવયત્નેન દુઃખં સ્યાત્પતનોદ્ભવં ।
 સુપ્તસ્ય ચોપવિષ્ટસ્ય પાદાદૌ પ્રસૃતે ચિરં ॥૪૦૭॥
 સ્થિતે સ્તબ્ધે સ્તંભનોત્ય-મેવં સંકુચિતે ચિરં ।
 સ્થિતે તસ્મિન્ વિલગ્ને ચ દુઃખં સ્યાત્ શ્લેષ્ણોદ્ભવં ॥૪૦૮॥

ઇદમર્થતઃ સ્થાનાંગસૂત્રવૃત્ત્યાદૌ ।
 एतांश्च सहमानानां क्षीयते कर्मसंततिः ।
 तेषामनुत्तरज्ञान-तपःक्षांत्यदिशालिनां ॥૪૦૯॥
 त्यक्तार्त्तरौદ્રધ્યાનાસ્તે ધર્મધ્યાનસમાહિતાઃ ।
 ध्यानं ध्यातुं प्रवर्त्तते शुक्लं कर्मन्धनानलं ॥૪૧૦॥

ઘસવાથી, પડવાથી, સ્તંભનથી અને સંકોચાઈ જવાથી એમ આત્મસંવેદની ઉપસર્ગો ચાર પ્રકારે થાય છે. ૪૦૫

તે આવી રીતે આંખમાં રજ વિગેરે પડે અને તેને હાથવડે ઘસવા તથા ગળા આદિમાં મસાદિના કારણે જે ઘર્ષણ થાય તે પ્રથમ ભેદ. ૪૦૬.

સંભાળ વગર ચાલવાથી પડી જવાય તે પતનોદ્ભવ જાણવું, તેમ જ સુતેલાને કે બેઠેલાને ઘણા કાળસુધી પગ વિગેરે લંબાવી રાખવાથી ને સ્તબ્ધપણે સ્થિત રહેવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય—તે સ્તંભનોદ્ભવ સમજવું અને એ જ રીતે ઘણા વખત સુધી સંકુચિતપણે રહેવાથી શરીરનો અમુક ભાગ વળગી રહે—લાંબો ટૂંકો થઈ ન શકે તેથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ—તે શ્લેષ્ણોદ્ભવ સમજવું. ૪૦૭-૪૦૮.

આ હકીકત સ્થાનાંગસૂત્રવૃત્ત્યાદિમાં અર્થથી કહેલી છે.

એ પરિષદ તથા ઉપસર્ગોને સમ્યક્પ્રકારે સહન કરનારા અનુત્તરજ્ઞાન, તપ ને ક્ષાંતિવાળા એવા તીર્થંકરના ધાતિકર્મો ક્ષય પામે છે. ૪૦૯.

તેઓ આર્ત, રૌદ્રધ્યાનને તજીને પ્રથમ ધર્મધ્યાનમાં સ્થિત રહેલા હોય છે, પછી કર્મરૂપ ઈધનને બાળવામાં દાવાનળ સમાન શુક્લ ધ્યાન ધ્યાવાનું શરૂ કરે છે. ૪૧૦.

ધ્યાનં નામ મનઃસ્થૈર્યં યાવદંતર્મુહૂર્તકં ।

આર્તં રૌદ્રં તથા ધર્મ્યં શુક્લં ચેતિ ચતુર્વિધં ॥૪૧૧॥

તથોક્તં સ્થાનાંગવૃત્તૌ -

અંતોમુહુત્તમેત્તં ચિત્તાવત્યાણમેગવત્યુંમિ ।

છઝમત્યાણં ઝાણં જોગનિરોહો જિણાણં તુ ॥૪૧૨॥

યોગાસ્ત્રૌદારિકાદિ-દેહસંયોગસંભવાઃ ।

આત્મવીર્યપરીણામ-વિશેષાઃ કથિતાસ્ત્રિધા ॥૪૧૩॥

ઇત્યાવશ્યકહારિભદ્ર્યાં ધ્યાનશતકવૃત્તૌ,

મુહૂર્તાઘપ્તરં ચિત્તા-વસ્થાનમેકવસ્તુનિ ।

સા ચિતેત્યુચ્યતે પ્રાજ્ઞૈ-ર્યદ્વા ધ્યાનાંતરં ભવેત્ ॥૪૧૪॥

તથોક્તં- અંતોમુહુત્તપરઓ ચિંતા ઝાણંતરં વ હોજ્જાહિ ।

સુચિરંપિ હોજ્જ બહુવત્યુ-સંકમે ઝાણસંતાણો ॥૪૧૫॥

તત્રેહ ન ધ્યાનાદન્યદ્ધ્યાનાંતરં ગૃહ્યતે, કિં તર્હિ ? ભાવાનુપ્રેક્ષાત્મકં ચેત ઇતિ બહૂનિ ચ તાનિ વસ્તૂનિ ચ બહુવસ્તૂનિ આત્મગતપરગતાનિ મનઃપ્રભૃતીનિ, તેષુ સંક્રમઃ સંચરણમિતિ હારિભદ્ર્યાં

ધ્યાન એટલે મનની સ્થિરતા. તે અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે. તે ધ્યાનના ચાર ભેદ છે. ૧ આર્ત, ૨ રૌદ્ર, ૩ ધર્મ અને ૪ શુક્લ.. ૪૧૧.

શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-‘એક વસ્તુમાં અંતર્મુહૂર્ત સુધી ચિત્તનું અવસ્થાન તે છન્નસ્થોને માટે ધ્યાન કહેવાય છે અને જિનોને (કેવળીને) માટે યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન હોય છે. ૪૧૨.

ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા આત્મવીર્યના પરિણામ વિશેષરૂપ યોગો ત્રણ પ્રકારના કલા છે. ૪૧૩.

એમ શ્રીઆવશ્યકહારિભદ્રીમાં ધ્યાનશતકની વૃત્તિમાં કહેલ છે.

મુહૂર્ત ઉપરાંત જે એક વસ્તુમાં ચિત્તનું અવસ્થાન તેને પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ ચિંતા કહી છે અથવા તે ધ્યાનાંતર દશા હોય છે. ૪૧૪.

અંતર્મુહૂર્તથી પર ચિંતા અથવા ધ્યાનાંતર હોય છે. બહુ વસ્તુના સંક્રમથી જે ઘણો કાળ ટકી રહે છે, તે ધ્યાનની પરંપરા જાણવી. ૪૧૫.

પ્રશ્ન :- અહીં એક વસ્તુના ધ્યાનમાંથી બીજી વસ્તુના ધ્યાનમાં જવું તે રૂપ ધ્યાનાંતર ન સમજવું, ત્યારે શું સમજવું ?

ગાઢમાલંબને લગ્નં ચિત્તં ધ્યાનં નિરેજનં ।
 યત્તુ ચિત્તં ચલં મૂઢ-મવ્યક્તં તન્મનો મતં ॥૪૧૬॥
 અવ્યક્તાનાં મૂર્છિતાનાં મત્તાનાં સ્વાપમીયુષાં ।
 સદ્યોજાતાર્ભકાણાં ચા-ડવ્યક્તં મૂઢં ભવેન્મનઃ ॥૪૧૭॥
 એવં ધ્યાનં ધ્રુવં ચિત્તં ચિત્તં ધ્યાનં ન નિશ્ચયાત્ ।
 ચ્વદિરો વૃક્ષ એવ સ્યાત્ સ ચાન્યો વા તરુઃ પુનઃ ॥૪૧૮॥
 યન્માનસઃ પરીણામઃ કેવલો ધ્યાનમિષ્યત ।
 તન્મિથ્યા યજ્જિનૈસ્ત્રૈઘે-ષ્વપિ યોગેષુ તત્સ્મૃતં ॥૪૧૯॥
 નન્વંગમનસોઃ સ્થૈર્યા-પાદનાત્સંભવેદ્દ્વિધ્યા ।
 ધ્યાનં કથં તૃતીયં તુ વાચિકં સંભવેદિહ ॥૪૨૦॥
 અત્રોચ્યતે-યથા માનસિકં ધ્યાન-મેકાગ્રં નિશ્ચલં મનઃ ।
 યથા ચ કાચિકં ધ્યાનં સ્થિરઃ કાયો નિરેજનઃ ॥૪૨૧॥
 તથા યતનયા ભાષાં ભાષમાણસ્ય શોભનાં ।
 દુષ્ટાં વર્જયતો ધ્યાનં વાચિકં કથિતં જિનૈઃ ॥૪૨૨॥

ઉત્તર :- ભાવાનુપ્રેક્ષારૂપ ચિત્ત સમજવું, બહુ એવી વસ્તુઓ તે બહુ વસ્તુઓ-આત્મગત ને પરગત મન વિગેરે. તેમાં સંક્રમ-સંચરણ-એવો- અર્થ હારિભદ્રીમાં કર્યો છે.

આલંબનમાં ગાઢપણે લગ્ન થઈ જાય એવું નિષ્કંપધ્યાન તે ચિત્ત કહ્યું છે અને જે યજ્જ, મૂઢ તેમજ અવ્યક્ત હોય તે મન કહેવાય છે. ૪૧૬.

અવ્યક્ત, મૂર્છિત, મત્ત, ઊંઘમાં પડેલ અને તરતના જન્મેલા બાળકનું મન અવ્યક્તમૂઢ કહેલું છે. ૪૧૭.

એમ ધ્યાન તે તો ધ્રુવપણે ચિત્ત જ છે, પણ ચિત્ત ધ્યાનરૂપ હોય એવો નિશ્ચય નથી. જેમ 'ખેરનું ઝાડ તે તો વૃક્ષ છે જ પણ વૃક્ષ તે તો ખેર હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય.' ૪૧૮.

જેઓ માનસના પરિણામને કેવળ ધ્યાન ઈચ્છે છે-માને છે તે મિથ્યા છે, કારણ કે જિનેશ્વરોએ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના યોગમાં જ ધ્યાન કહેલ છે. ૪૧૯.

પ્રશ્ન :- એ ધ્યાન અંગની ને મનની સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે બે પ્રકારનું સંભવે છે, પરંતુ ત્રીજું વાચિક ધ્યાન શી રીતે સંભવે ? ૪૨૦.

ઉત્તર :- જેમ માનસિક ધ્યાન એકાગ્ર નિશ્ચળ એવું મન અને જેમ કાચિકધ્યાન નિષ્કંપ સ્થિર એવી કાયા, તેમ યતના પૂર્વક સારી ભાષા બોલતાં અને દુષ્ટ ભાષાને વર્જતાં વાચિકધ્યાન જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૪૨૧-૪૨૨.

તથાહુઃ - એવંવિહા ગિરા મે વત્તવ્વા ઇરિસા ન વત્તવ્વા ।
 ઇય વેયાલિઅવક્કસ ભાસઓ વાઙ્ગં ઝાણં ॥૪૨૩॥
 મનોવચઃકાયયોગા-ન્નયન્નેકાગ્રતાં મુનિઃ ।
 વર્તતે ત્રિવિધે ધ્યાને ગણયન્ ભંગિકશ્રુતં ॥૪૨૪॥
 ત્રૈધેષ્વપીતિ યોગેષુ ધ્યાનત્વે કિલ નિશ્ચિતે ।
 મુખ્યેનૈકતમેનૈવ વ્યપદેશઃ સ્ફુટો ભવેત્ ॥૪૨૫॥
 યથા સત્સ્વપિ દોષેષુ વાતપિત્તકફાત્મસુ ।
 યદા ભવેદુત્કટો યઃ કુપિતઃ સ તદોચ્યતે ॥૪૨૬॥
 યથા ગચ્છન્ રાજમાર્ગે નૃપતિસ્સપરિચ્છદઃ ।
 ગચ્છત્યયં નૃપ ઇતિ મુખ્યત્વાદ્વ્યપદિશ્યતે ॥૪૨૭॥
 તથા ચિત્તસ્ય મુખ્યત્વા-દ્ધ્યાનં ચિત્તોત્યમુચ્યતે ।
 વાક્કાયયોસ્ત્વમુખ્યત્વા-ત્તદ્ધ્યાનં નોચ્યતે પૃથક્ ॥૪૨૮॥
 જ્ઞાતવિશ્વસ્વભાવસ્ય નિસ્સંગસ્ય મહાત્મનઃ ।
 નિર્મમસ્ય વિરક્તસ્ય ભવેદ્ધ્યાને સ્થિરં મનઃ ॥૪૨૯॥

તે વિષે કહ્યું છે કે - 'આવા પ્રકારની (શુભ) વાણી મારે બોલવાયોગ્ય છે, અને આવી વાણી મારે બોલવાયોગ્ય નથી, આ પ્રમાણે વિચાર કરીને જે અવકભાષા બોલે તેને વાચિકધ્યાન જાણવું. ૪૨૩.

મન, વચન, કાયાના યોગને એકાગ્ર કરતા મુનિ ભંગિકશ્રુતને ગણતા છતાં ત્રિવિધ ધ્યાનમાં વર્તે છે. ૪૨૪.

આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારના યોગને વિષે ધ્યાનપણું નિશ્ચિત હોવા છતાં પણ મુખ્યપણે ધ્યાનનો વ્યપદેશ જ મનથી સ્પષ્ટ થાય છે. ૪૨૫.

જેમ શરીરમાં, વાત, પિત્તને કફ એ ત્રણ દોષ હોવા છતાં જ્યારે જે દોષ ઉત્કટ હોય, તેનો જ વ્યપદેશ કરાય છે. ૪૨૬.

જેમ પરિવાર સહિત રાજા રાજમાર્ગે જતો હોય, ત્યારે રાજા મુખ્ય હોવાથી આ રાજા જાય છે એમ વ્યપદેશ કરાય છે. ૪૨૭.

એ જ પ્રમાણે ચિત્તની મુખ્યતા હોવાથી ધ્યાન ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ જ કહેવાય છે. વચનને કાયાની મુખ્યતા ન હોવાથી તે બે પ્રકારના ધ્યાન જુદા કહેવાતા નથી. ૪૨૮.

જેણે વિશ્વનો સ્વભાવ જાણ્યો હોય, જે મહાત્મા નિસ્સંગ, નિર્મમ અને વિરક્ત હોય, તેમનું મન જ ધ્યાનમાં સ્થિર થાય છે. ૪૨૯.

નિત્યં યતીનાં યુવતી-પશુક્લીબાદિવર્જિતં ।
 વિજનં શસ્યતે સ્થાનં ધ્યાનકાલે વિશેષતઃ ॥૪૩૦॥
 મહાત્મનાં હિ શમિનાં ધ્યાનનિશ્ચલચેતસાં ।
 ન વિશેષો જનાકીર્ણે પુરે વા નિર્જને વને ॥૪૩૧॥
 તતો વાક્કાયમનસાં સમાધિર્યત્ર જાયતે ।
 ભૂતોપઘાતહીનોઽસૌ દેશઃ સ્યાદ્ ધ્યાયતો મુનેઃ ॥૪૩૨॥
 યત્ર યોગસમાધાન-મુત્તમં લભતે મુનિઃ ।
 સ ધ્યાનકાલો દિવસ-નિશાદિનયમસ્તુ ન ॥૪૩૩॥
 ધ્યાનસ્થૈર્યં પ્રજાયેતા-સનાદ્યવસ્થયા યયા ।
 સ્થિતો નિષ્ણઃ સુપ્તો વા ધ્યાયેત્તસ્યામવસ્થિતઃ ॥૪૩૪॥
 યદ્દેશકાલચેષ્ટાસ્વ-વસ્થાસુ નિખિલાસુ ચ ।
 મુનીશ્વરા શિવં પ્રાપ્તાઃ ક્ષપિતાશેષકલ્મષાઃ ॥૪૩૫॥
 તદ્દેશકાલચેષ્ટાનાં ધ્યાને કોઽપિ ન નિશ્ચયઃ ।
 યથા યોગસમાધિઃ સ્યા-દ્યતિતત્ત્વ્યં તથા બુદ્ધૈઃ ॥૪૩૬॥

મુનિઓને નિરંતરને માટે યુવતી, પશુ ને નપુંસકના નિવાસ રહિત સ્થાન જ રહેવા યોગ્ય કહેલ છે અને ધ્યાન સમયે તો વિશેષે મનુષ્ય રહિત સ્થાન જોઈએ. ૪૩૦.

જેઓ ધ્યાનમાં નિશ્ચળ મનવાળા થઈ ગયા છે એવા સમતાધારી મહાત્માને તો જનાકીર્ણ નગરમાં કે વિજન એવા વનમાં કોઈ વિશેષતા નથી. (બંને સમાન છે) ૪૩૧.

તેથી વચન, કાયા અને મનની જ્યાં સ્થિરતા (સમાધિ) થાય તેવું પ્રાણીઓના ઉપઘાત વિનાનું સ્થાન, ધ્યાન કરનારા મુનિ માટે યોગ્ય ગણાય છે. ૪૩૨.

હવે જે વખતે મુનિ યોગનું સમાધાન ઉત્તમ પ્રકારે મેળવી શકે તે ધ્યાનનો કાળ સમજવો, તેમાં દિવસ કે રાત્રિનો નિયમ નથી. ૪૩૩.

વળી જે આસનાદિ અવસ્થામાં ધ્યાનની સ્થિરતા થાય, તે અવસ્થામાં એટલે ઊભા, બેઠેલા કે સુતા ગમે તે સ્થિતિમાં અવસ્થિત થઈને ધ્યાન કરે. ૪૩૪.

કારણ કે સર્વ દેશકાળ, સર્વ ચેષ્ટા અથવા સર્વ અવસ્થામાં રહેલા મુનીશ્વરો સર્વ કર્મ ખપાવીને મોક્ષને પામેલા છે. ૪૩૫.

તેથી ધ્યાનમાં કોઈ પણ દેશકાળ કે ચેષ્ટાનો નિશ્ચય નથી; માટે પંડિતજનોએ જે રીતે યોગ સમાધિ થાય તેમ પ્રયત્ન કરવો. ૪૩૬.

અત્રાર્તરૌદ્રે દુઘ્યાનિ સ્મૃતે દુર્ગતિદાયિની ।

શુભધ્યાને પુનર્ધર્મ્ય-શુક્લે સ્વઃ શિવદાયિની ॥૪૩૭॥

एषां स्वरूपं यथा-तत्रार्तस्य पीडितस्य रोगाकिंचनतादिभिः ।

लोभादिभिर्वा यद्भयानं तदार्तं स्याच्चतुर्विधं ॥४३८॥

शब्दादीनामनिष्ठानां संबन्धे सति देहिनः ।

ध्यानं यत्तद्वियोगस्य तदार्तं प्रथमं भवेत् ॥४३९॥

अभीष्टानां च लब्धानां शब्दादीनां निरंतरं ।

अविच्छेदस्य या चिंता तद्वितीयं प्रकीर्तितं ॥४४०॥

आतंके सति तस्योप-शान्तेश्ચિંતાતૃતીયકં ।

भुक्तानां कामभोगानां स्मरणे स्यात्तुरीयકं ॥४४१॥

अन्ये त्वाहुश्चक्रिविष्णु-सुरशक्रादिसंपदां ।

आशंसया निदानस्य चिंतने तत्तुरीयकं ॥४४२॥

અહીં આર્ત ને રૌદ્ર બે દુઘ્યાન છે અને તે દુર્ગતિ આપનારા છે. ધર્મ ને શુક્લ બે શુભ ધ્યાન છે અને તે સ્વર્ગ કે મોક્ષને આપનારા છે. ૪૩૭.

એ ચાર ધ્યાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજવું. રોગ અને દરિદ્રતા વિગેરેથી તથા લોભાદિથી પીડાયેલ-દુઃખી થયેલ મનુષ્ય જે ધ્યાન કરે તે આર્ત કહેલું છે, તેના ચાર પ્રકારો છે. ૪૩૮.

અનિષ્ટ શબ્દાદિ વિષયોનો શરીર સાથે સંબંધ થવાથી તેનો વિયોગ કેમ થાય ? એવું ધ્યાન કરવું, તે રૂપ-અનિષ્ટ સંયોગ પ્રથમ આર્તધ્યાન છે. ૪૩૯.

અભીષ્ટ એવા શબ્દાદિ ને મળેલા નિરંતર વિષયો ટકી રહે તેનો વ્યવચ્છેદ ન થાય તો ઠીક-એમ ચિંતવવું તે ઈષ્ટ વિયોગ રૂપ બીજું આર્તધ્યાન છે. ૪૪૦.

કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાધિ થયો હોય તો તેની ઉપશાંતિની ચિંતા કરવી, તે રૂપ-ત્રીજું રોગ ચિંતા આર્ત ધ્યાન છે. અને ભોગવેલા કામભોગનું સ્મરણ કરવું તે ચોથું આર્ત ધ્યાન છે. ૪૪૧.

બીજાઓ એમ કહે છે કે-ચક્રી, વિષ્ણુ, દેવ, દેવેન્દ્રાદિની સંપદાની આશંસા (ઈચ્છા) વડે જે નિયાણું કરવાનું ચિંતન કરવું તે અગ્રશોચ રૂપ ચોથું આર્ત ધ્યાન છે. ૪૪૨.

તથાહુઃ - દેવિંદચક્કવટ્ટિત્તણાઙ્ગુ ગુણરિદ્ધિપત્યણામઙ્ગયં ।
 અહમં નિયાણચિંત્તણ-મન્નાણાણુગયમચ્ચત્તં તિ ॥૪૪૩॥
 ક્રંદનં શોચનં ચાશ્રુમોચનં પરિદેવનં ।
 આર્તધ્યાનસ્ય ચત્વારિ લક્ષણાન્યાહુરાર્હતાઃ ॥૪૪૪॥
 તત્ર - ક્રંદનં સ્યાદ્ધિરવણં શોચનં દીનતા મતા ।
 સ્પષ્ટં તૃતીયં તત્ત્વિલ્લષ્ટવાક્યાઢ્યં પરિદેવનં ॥૪૪૫॥
 આત્મવર્તિત્વાદલક્ષ્યમપ્યેર્ધિલક્ષણૈરદઃ ।
 લક્ષ્યતે ઇત્યમૂન્યાહુ-લક્ષણાન્યસ્ય ધીઘનાઃ ॥૪૪૬॥
 હિંસામૃષાઘટિકૂરા-ધ્યવસાયાત્મકં ભવેત્ ।
 પરપ્રદ્વેષજં રૌદ્ર-ધ્યાનં તચ્ચ ચતુર્વિધં ॥૪૪૭॥
 હિંસા ૧ મૃષા ૨ સ્તૈન્ય ૩ સંરક્ષણા ૪ નુબંધિભેદતઃ ।
 તત્રાઘં પ્રાણીનાં દાહ-વધબંધાદિચિંતનં ॥૪૪૮॥
 પૈશૂન્યાસમ્યવિતથ-વચસાં પરિચિંતનં ।
 અન્યેષાં દ્રોહબુદ્ધ્યા ય-ન્મૃષાવાદાનુબંધિ તત્ ॥૪૪૯॥

કહ્યું છે કે-‘દેવેંદ્ર કે ચકવર્તી વિગેરેની ગુણ ઋદ્ધિની પ્રાર્થનારૂપ અઘમ નિયાણાને અજ્ઞાનથી ચિંતવવું તે ચોથું આર્તધ્યાન છે. ૪૪૩.

આ આર્તધ્યાનના કંદન, શોચન, અશ્રુમોચન ને પરિદેવન એ ચાર લક્ષણો અર્હતોએ કહેલા છે. ૪૪૪.

તેમાં કંદન તે વિલાપ કરવો, શોચન તે દીનતા ધારણ કરવી, અશ્રુમોચન-આંસુ પાડવા તે તો સ્પષ્ટ છે અને કિલષ્ટ વાક્યો બોલવા તે પરિદેવન સમજવું. ૪૪૫.

ધ્યાન આત્મવર્તી હોવાથી અલક્ષ્ય છે પણ આ લક્ષણો વડે તે લક્ષ્યમાં આવી શકે છે. તેથી બુદ્ધિમાનોએ આને લક્ષણો કહ્યા છે. ૪૪૬.

હવે રૌદ્ર ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે. હિંસા, મૃષાદિ અતિક્રૂર અધ્યવસાયરૂપ પરના પ્રદ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલ રૌદ્ર ધ્યાન છે. તેના ચાર પ્રકાર છે. ૪૪૭.

હિંસાનુબંધી, મૃષાનુબંધી, સ્તૈન્યાનુબંધી અને સંરક્ષણાનુબંધી. તેમાં પહેલું હિંસાનુબંધી ધ્યાન પ્રાણીઓને દાહ દેવો, વધ કરવો, બંધન કરવું ઈત્યાદિ ચિંતનરૂપ છે. ૪૪૮.

અન્ય ઉપરની દ્રોહબુદ્ધિવડે પૈશૂન્ય, અસમ્ય અને અસત્ય વચન બોલવા સંબંધી ચિંતન કરવું તે બીજું મૃષાવાદાનુબંધી છે. ૪૪૯.

તથાહુઃ - પિસુણાસભાસભૂઝ-ભૂયઘાયાઙ્વયગપણિહાણં ।
 માયાવિણોભિસંઘણ-પરસ્સ પચ્છન્નપાવસ્સ ॥૪૫૦॥
 પરદ્રવ્યાપહરણ-ચિંતનં તીવ્રરોષતઃ ।
 તન્નાયકોપઘાતાઘૈ-ર્ભવેત્સ્તૈન્યાનુબંધિ તત્ ॥૪૫૧॥
 સ્વીયસ્વરક્ષણાર્થં ય-ચ્છંકમાનસ્ય સર્વતઃ ।
 પરોપઘાતાભિપ્રાયઃ સંરક્ષણાનુબંધિ તત્ ॥૪૫૨॥
 તથોક્તં - સદ્દાઙ્વિસયસાહણ-ધણસંરક્ષણપરાયણમણિઙ્ઠું ।
 સવ્વાભિસંકણપરો-વઘાયકલુસાઝલં ચિત્તં ॥૪૫૩॥
 હિંસાદિષુ ચતુર્ષ્વેષુ યદેકા સેઙ્વનં મુહુઃ ।
 રૌદ્રધ્યાનસ્ય તદ્ જ્ઞેયં પ્રથમં લક્ષણં બુઘૈઃ ॥૪૫૪॥
 ચતુર્ષ્વેષુ પ્રવૃત્તિસ્તુ દ્વિતીયં તસ્ય લક્ષણં ।
 તથા કુશાસ્ત્રસંસ્કારા-ત્પકાદજ્ઞાનદોષતઃ ॥૪૫૫॥
 હિંસાદિકેષ્વધર્મેષુ ધર્મબુઘ્ધિયા પ્રવર્તનં ।
 તૃતીયં લક્ષણં જ્ઞેયં ચતુર્થં તુ ભવેદિદં ॥૪૫૬॥

કહ્યું છે કે-‘કપટી, માયાવી અને પ્રચ્છન્ન પાપીનું પિશૂન, અસભ્ય, અસદ્ભૂત, અને ઘાતકારી વચનો બોલવાનું ચિંતવન તે મૃષાનુબંધી છે.’ ૪૫૦.

તીવ્ર રોષથી પરદ્રવ્યના અપહરણનું તેમ જ તેના સ્વામીના ઉપઘાતાદિનું જે ચિંતવન કરવું તે સ્તૈન્યાનુબંધી રૌદ્ર ધ્યાન છે. ૪૫૧.

પોતાના દ્રવ્યના રક્ષણને માટે ચારેતરફથી શંકિત ચિત્તવાળાનું પરોપઘાતનું જે ચિંતવન તે સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્ર ધ્યાન છે. ૪૫૨.

કહ્યું છે કે-‘શબ્દાદિ વિષયના સાધનભૂત ધનના સંરક્ષણમાં પરાયણનું અનિષ્ટ અને સર્વ તરફથી શંકાવાળું તેમજ પરના ઉપઘાતરૂપ કલુષતાથી આકુળ જે ચિત્ત તે સંરક્ષણાનુબંધી છે. ૪૫૩.

હિંસાદિ ચતુષ્ક્રમાંથી જે કોઈ પણ એકનું વારંવાર આસેવન તે બુઘજનોએ રૌદ્ર ધ્યાનનું પ્રથમ સ્થાન સમજવું. ૪૫૪.

અને એ ચારેમાં પ્રવૃત્તિ યે રૌદ્ર ધ્યાનનું બીજું લક્ષણ જાણવું, તેથી કુશાસ્ત્ર સંસ્કારરૂપ અજ્ઞાન દોષથી હિંસાદિ અધર્મમાં જે ધર્મબુઘ્ધિથી પ્રવર્તન તે ત્રીજું લક્ષણ જાણવું; મહાસંકલિષ્ટ મનવાળા કાલશૌકરિક

મરણાંતેઽપિ સંપ્રાપ્તે હિંસાદેરનિવર્તનં ।
 મહાસંક્લિષ્ટમનસઃ કાલશૌકરિકાદિવત્ ॥૪૫૭॥
 શ્રુતચારિત્રધર્માભ્યા-મનપેતં તુ યદ્ભવેત્ ।
 તદ્ધર્મ્ય ધ્યાનમુક્તં ત-ચ્ચતુર્ભેદં જિનોત્તમૈઃ ॥૪૫૮॥
 આજ્ઞાવિચયસંજ્ઞં સ્યાત્ શ્રુતાર્થચિંતનાત્મકં ।
 અપાયવિચયં ત્વાશ્રવાદિભ્યોઽપાયચિંતનં ॥૪૫૯॥
 પુણ્યપાપફલચિંતા-વિપાકવિચયાભિધં ।
 સંસ્થાનવિચયં તુ સ્યા-લ્લોકાકૃત્યાદિચિંતનં ॥૪૬૦॥
 તથાહુઃ - આપ્તવચનં હિ પ્રવચન-માજ્ઞાવિચયસ્તદર્થનિર્ણયનં ૧ ।
 આશ્રવવિકથાગૌરવ-પરીષહાદૈરપાયસ્તુ ૨ ॥૪૬૧॥
 અશુભશુભકર્મવિપાકા-નુચિંતનાર્થો વિપાકવિચયઃ સ્યાત્ ૩ ।
 દ્રવ્યક્ષેત્રાકૃત્યનુ-ગમનં સંસ્થાનવિચયસ્તુ ૪ ॥૪૬૨॥
 રુચિરાજ્ઞાનિસર્ગાભ્યાં સૂત્રવિસ્તારયો રુચિઃ ।
 ચતુર્ધ્વા રુચયો ધર્મ-ધ્યાનચિહ્નચતુષ્ટયં ॥૪૬૩॥

કસાઈની જેમ મરણાંત કષ્ટ આવવા છતાં હિંસાથી ન અટકવું તે ચોથું લક્ષણ જાણવું. ૪૫૫-૪૫૭.

હવે ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે. જે ધ્યાન શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મથી યુક્ત હોય તે ધર્મધ્યાન જિનેશ્વરોએ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે. ૪૫૮.

પ્રથમ શ્રુતાર્થના ચિંતવનરૂપ આજ્ઞાવિચય નામનું છે. બીજું આશ્રવાદિથી પ્રાપ્ત થતા અપાય-કષ્ટોનું ચિંતવન કરવું તે અપાયવિચય નામનું છે. ૪૫૯.

ત્રીજું પુણ્ય-પાપના ફળની ચિંતારૂપ વિપાક-વિચય નામનું છે અને ચોથું લોકાકૃતિ વિગેરેનું ચિંતવન કરવું તે સંસ્થાનવિચય નામનું છે. ૪૬૦.

કહ્યું છે કે-“આપ્તવચન તે જ પ્રવચન, તેના અર્થનો નિર્ણય તે આજ્ઞાવિચય. આશ્રવ,વિકથા અને ગૌરવ તથા પરિષહાદિનું ચિંતવન તે અપાયવિચય. ૪૬૧.

અશુભ ને શુભ કર્મના વિપાકનું અનુચિંતન તે વિપાકવિચય અને ષડ્દ્રવ્ય યુક્ત ક્ષેત્રની આકૃતિનું લોકનાલિકાનું ચિંતવન તે સંસ્થાનવિચય.” ૪૬૨.

આજ્ઞારુચિ, નિસર્ગરુચિ, સૂત્રરુચિ અને વિસ્તારરુચિ-આ ચાર પ્રકારની રુચિ ધર્મધ્યાનના ચાર ચિહ્નરૂપ છે. ૪૬૩.

સૂત્રવ્યાખ્યાનમાજ્ઞા સ્યા-ત્રિર્યુક્ત્યાદીહ તત્ર યા ।
 રુચિઃ શ્રદ્ધાનમેષાજ્ઞા-રુચિરુક્તા મહર્ષિભિઃ ॥૪૬૪॥
 વિનોપદેશં યા તત્ત્વ-શ્રદ્ધા સા સ્યાન્નિસર્ગજા ।
 સૂત્રે શ્રદ્ધા સૂત્રરુચિ-સ્તદ્વિસ્તારેતિમા રુચિઃ ॥૪૬૫॥
 તથોક્તં - આગમઊવણ્ણાણં નિસર્ગઓ જં જિણ્ણપ્પણીયાણં ।
 ભાવાણં સદ્દહણં ધમ્મઙ્ગાણસ્સ તં લિંગં ॥૪૬૬॥
 ધર્મધ્યાનસ્ય ચત્ત્વારિ ભવંત્યાલંબનાન્યથ ।
 સૌધાંદ્યારોહણે રજ્જ્વાદિવદ્યાનિ જિના જગુઃ ॥૪૬૭॥
 વાચના ચ પ્રચ્છના ચ તથૈવ પરિવર્તના ।
 અનુપ્રેક્ષા ચેત્યમૂષાં સ્વરૂપમપિ કીર્ત્યતે ॥૪૬૮॥
 નિર્જરાર્થં વિનેયાનાં સૂત્રદાનાદિવાચના ।
 સૂત્રાદૌ શંકિતે પ્રશ્નો ગુરૂણાં પ્રચ્છના મતા ॥૪૬૯॥
 પૂર્વાધીતસ્ય સૂત્રાદે-રવિસ્મરણહેતવે ।
 નિર્જરાર્થં ચ યોઽભ્યાસઃ સ ભવેત્પરિવર્તના ॥૪૭૦॥

સૂત્રનું વ્યાખ્યાન તે આજ્ઞા. તે વ્યાખ્યાન, નિર્યુક્તિ વિગેરેને ભેળવીને કરવાની જે રુચિ-શ્રદ્ધાન તેને મહર્ષિઓએ આજ્ઞારુચિ કહી છે. ૪૬૪.

ગુરુ ઉપદેશ વિના જે શ્રદ્ધા તે નિસર્ગરુચિ, સૂત્રમાં જે શ્રદ્ધાન તે સૂત્રરુચિ અને તેના વિસ્તારથી જે શ્રદ્ધાન તે વિસ્તારરુચિ જાણવી. ૪૬૫.

કહ્યું છે કે-‘જિનપ્રણીત આગમના ઉપદેશનું, તેમાં કહેલા ભાવનું (પદાર્થોનું) જે સ્વભાવથી જ શ્રદ્ધા કરવી તે ધર્મધ્યાનનું ચિહ્ન છે. ૪૬૬.

મહેલ આદિમાં ચડવા માટે દોરડા વિગેરેનું જે આલંબન હોય છે તેમ ધર્મધ્યાનના ચાર આલંબન જિનેશ્વરોએ કહ્યા છે. ૪૬૭.

વાચના, પ્રચ્છના, પરિવર્તના અને અનુપ્રેક્ષા-આ ચાર આલંબન છે, તેનું સ્વરૂપ પણ કહે છે. ૪૬૮.

નિર્જરાને માટે શિષ્યોને સૂત્રનું દાન આપવું તે વાચના, સૂત્રાદિમાં શંકા પડતાં ગુરુમહારાજને જે પૂછવું તે પ્રચ્છના. ૪૬૯.

પૂર્વે ભણેલા સૂત્રાદિ ન ભૂલી જવા માટે જે વારંવાર નિર્જરાર્થે અભ્યાસ કરવો તે પરિવર્તના. ૪૭૦.

સૂત્રાર્થનુસ્મરણં ચાનુપ્રેક્ષેત્યભિધીયતે ।
 ધર્મધ્યાને ચત્ત્નોઽનુપ્રેક્ષાઃ પ્રોક્તા ઇમાઃ પરાઃ ॥૪૭૧॥
 અન્વિતિ ધ્યાનતઃ પશ્ચાત્ પ્રેક્ષા ત્વાલોચનં હૃદિ ।
 અનુપ્રેક્ષા સ્યાદસૌ ચાશ્રયભેદાત્ ચતુર્વિધા ॥૪૭૨॥
 એકત્વાનિત્યત્વા-શરણત્વાનાં ભવસ્વરૂપસ્ય ।
 ચિંતા ધર્મધ્યાના-નુપ્રેક્ષાઃ સ્યુઃ કર્માદેતાઃ ॥૪૭૩॥
 એકોહં નાસ્તિ મે કશ્ચિન્નાહમન્યસ્ય કસ્યચિત્ ।
 ન તં પશ્યામિ યસ્યાહં નાસૌ ભવતિ યો મમ ॥૪૭૪॥

ઇત્યેકત્વાનુપ્રેક્ષા

કાયઃ સન્નિહિતાપાયઃ સંપદઃ પદમાપદાં ।
 સમાગમાઃ સ્વપ્નસમાઃ સર્વમુત્પાદિ ભંગુરં ॥૪૭૫॥

ઇત્યનિત્યત્વાનુપ્રેક્ષા ।

જન્મજરામરણભયૈ-રભિદ્રુતે વ્યાધિવેદનાગ્રસ્તે ।
 જિનવરવચનાદન્યન્ન ચાસ્તિ શરણં ક્વચિલ્લોકે ॥૪૭૬॥

ઇત્યશરણાનુપ્રેક્ષા

અને સૂત્રાર્થનું સ્મરણ કરવું તે અનુપ્રેક્ષા કહેલ છે. ધર્મધ્યાનમાં બીજી ચાર અનુપ્રેક્ષા કહી છે તે આ પ્રમાણે- ૪૭૧.

અનુ એટલે ધ્યાનની પછી પ્રેક્ષા એટલે હૃદયમાં આલોચન તે અનુપ્રેક્ષા કહેવાય. તે આશ્રયના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. ૪૭૨.

એકત્વ, અનિત્યત્વ, અશરણત્વ, અને ભવસ્વરૂપનું જે ચિંતવન તે ધર્મધ્યાનની અનુક્રમે ચાર અનુપ્રેક્ષા કહી છે. ૪૭૩.

હું એકલો છું, મારું કોઈ નથી, હું પણ અન્ય કોઈનો નથી, હું એવો કોઈને જોતો નથી કે હું જેનો હોઉં અને એવો કોઈ નથી કે જે મારો હોય. આ એકત્વાનુપ્રેક્ષા. ૪૭૪.

કાયા અપાયને આપનારી છે, સંપત્તિ બધી આપદાનું સ્થાન છે, સમાગમ બધા સ્વપ્ન સમાન છે અને સર્વપદાર્થ ઉત્પાદ અને વ્યય સ્વરૂપ છે. આ અનિત્યત્વાનુપ્રેક્ષા. ૪૭૫.

જન્મ, જરા, મરણ અને ભયથી વ્યાપ્ત, વ્યાધિ-વેદનાથી ગ્રસ્ત એવા આ સંસારમાં (લોકમાં) જિનેશ્વરના વચન સિવાય બીજું કોઈ શરણભૂત નથી-એ અશરણાનુપ્રેક્ષા. ૪૭૬.

માતા ભૂત્વા દુહિતા ભગિની भार्या च भवति संसारे ।
 व्रजति सुतः पितृतां भ्रा-तृतां पुनः शत्रुतां चैव ॥४७७॥
 गर्भोत्पत्तौ महादुःखं महादुःखं च जन्मनि ।
 मरणे च महादुःखमिति दुःखमयो भवः ॥४७८॥

इति संसारानुप्रेक्षा ।

शोधयत्यष्टधा कर्म-मलं शुक्लमिति स्मृतम् ।
 शुचं वा क्लमयतीति शुक्लं तच्च चतुर्विधं ॥४७९॥
 सविचारं स्यात्पृथक्त्व-वितर्काख्यमिहादिमं ।
 तथैकत्ववितर्काख्य-मविचारं द्वितीयકં ॥४૮૦॥
 सूક્ષ્મક્રિયં ચાનિવૃત્તિ શુક્લધ્યાનં તૃતીયકં ।
 સમુચ્છિન્નક્રિયં ચૈવા-પ્રતિપાતિ ચતુર્થકં ॥૪૮૧॥
 उत्पादादिपर्यवाणामेकद्रव्यविवर्तिनां ।
 विस्तारेण पृथग्भेदै-र्वितर्को यद्विकल्पनं ॥४८२॥
 नाना नयानुसरणा-त्मकात्पूर्वगतश्रुतात् ।
 यत्र ध्याने तत्पृथक्त्व-वितर्कमिति वर्णितं ॥४८३॥
 युग्मम् ।

માતા થઈને પુત્રી, બહેન કે સ્ત્રી તરીકે આ સંસારમાં થાય છે અને પુત્ર, પિતા, ભાઈ તેમજ શત્રુ તરીકે થાય છે. ૪૭૭.

ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં મહા દુઃખ છે, જન્મતાં પણ મહા દુઃખ છે, મરણ પામતાં પણ મહા દુઃખ છે. આ સંસાર દુઃખમય જ છે. ઈતિ સંસારાનુપ્રેક્ષા. ૪૭૮.

હવે શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે. અષ્ટ કર્મરૂપી મળને જે શોધે છે, તે શુક્લ અથવા જે શોકને દૂર કરે છે તે શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. તે પણ ચાર પ્રકારનું છે. ૪૭૯.

તેમાં પ્રથમ પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર નામનું છે, બીજું એકત્વવિતર્કસવિચાર નામનું છે. ૪૮૦.

સૂક્ષ્મક્રિયાનિવૃત્તિ નામનું ત્રીજું છે અને સમુચ્છિન્નક્રિયાપ્રતિપાતિ નામનું ચોથું શુક્લધ્યાન છે.

૪૦૧.

એક દ્રવ્યમાં વર્તતા ઉત્પાદાદિ પર્યયો તેનો અનેક પ્રકારના નયને અનુસરનારા પૂર્વગત શ્રુતને અનુસારે પૃથક્ ભેદવડે વિસ્તારથી વિતર્ક-વિકલ્પન જે ધ્યાનમાં હોય તે પૃથક્ત્વ વિતર્ક કહેવાય છે. ૪૮૨-૪૮૩.

અત્ર ચ વ્યંજનાદર્થે તથાર્થાદ્વ્યંજનેઽસકૃત્ ।
 વિચારોઽસ્તિ વિચરણં સવિચારં તદીરિતં ॥૪૮૪॥
 મનઃપ્રભૃતિયોગાના-મેકસ્માદપરત્ર ચ ।
 વિચારોઽસ્તિ વિચરણં સવિચારં તતોષ્યદઃ ॥૪૮૫॥
 એવં ચ - યત્પૃથક્ત્વવિતર્કાઢ્યં સવિચારં ભવેદિહ ।
 તત્સ્યાદુભયધર્માઢ્યં શુક્લધ્યાનં કિલાદિમં ॥૪૮૬॥
 ઉક્તં ચ- ઉપ્પાયઠિઙ્ઙાંગાઙ્ઙં પજ્જયાણં જમેગદ્વંમિ ।
 નાણાનયાણુસરણં પુવ્વગયસુયાણુસારેણ ॥૪૮૭॥
 સવિચારમત્યવંજણ-જોગંતરઓ તયં પઢમસુક્કં ।
 હોઙ્ઙ પુહત્તવિયક્કં સવિચારમરાગભાવસ્સ ॥૪૮૮॥
 અનેકેષાં પર્યવાણા-મેકદ્રવ્યાવલંબિનાં ।
 એકસ્યૈવ વિતર્કો યઃ પૂર્વગતશ્રુતાશ્રયઃ ॥૪૮૯॥
 સ ચ વ્યંજનરૂપોઽર્થ-રૂપો વૈકતમો ભવેત્ ।
 યત્રૈકત્વવિતર્કાઢ્યં તદ્ધ્યાનમિહ વર્ણિતં ॥૪૯૦॥

અહીં વ્યંજનથી અર્થ અને અર્થથી વ્યંજનમાં જે વારંવાર વિચાર થાય તે વિચરણને સવિચાર કહેલ છે. ૪૮૪.

મન વિગેરે યોગોનું એકમાંથી બીજામાં જે વિચરવું તે વિચરણ તેને પણ સવિચાર કહેલ છે. ૪૮૫.

એવી રીતે પૃથક્ત્વના વિતર્ક સહિત અને વિચાર સહિત જે ઉભય ધર્મવાણું હોય તે પ્રથમ શુક્લધ્યાન કહ્યું છે. ૪૮૬.

કહ્યું છે, કે -ઉત્પાદ, સ્થિતિ ને વિનાશ જે એક દ્રવ્યમાં રહેલા પર્યાયો છે, તેનો પૂર્વશ્રુતને અનુસારે અનેક નયોને અનુસરીને વિચાર કરવો, તેમજ અર્થથી વ્યંજનમાં ને વ્યંજનથી અર્થમાં અને એક યોગથી યોગાંતરમાં સંક્રમણ કરવું તે પ્રથમ શુક્લધ્યાન પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર નામનું વીતરાગને હોય છે. ૪૮૭-૪૮૮.

એક દ્રવ્યાવલંબી અનેક પર્યાયોમાંથી એક પર્યાયનો જ વિતર્ક પૂર્વગત શ્રુતને આશ્રયીને કરવામાં આવે તે વિચાર પણ વ્યંજનરૂપે કે અર્થરૂપે એકરૂપે જ હોય, તે એકત્વવિતર્ક નામનું બીજું શુક્લધ્યાન કહ્યું છે. ૪૮૯-૪૯૦.

ન ચ સ્યાદ્વ્યંજનાદર્થે તથાર્થાદ્વ્યંજનેડપિ ચ ।
 વિચારોડત્ર તદેકત્વ-વિતર્કમવિચારી ચ ॥૪૯૧॥
 મનઃપ્રભૃતિયોગના-મધ્યેકસ્માત્પરત્ર નો ।
 વિચારોડત્ર તદેકત્વ-વિતર્કમવિચારિ ચ ॥૪૯૨॥
 ઇદં હ્યેકત્ર પર્યાયે યોગચાંચલ્યવર્જિતં ।
 ચિરમુજ્જંભતે દીપ્રં નિર્વાતગૃહદીપવત્ ॥૪૯૩॥
 તથાહુઃ - જં પુણ સુનિષ્પકંપં નિવાયસરણણ્ણઈવમિવ ચિત્તં ।
 ઉપ્પાયઠિઈભંગા-ઙયાણમેગંમિ પજ્જાણ ॥૪૯૪॥
 અવિચારમત્થવંજણ-જોગંતરઓ તયં ભિડયસુક્કં ।
 પુવ્વગયસુયાલંબણ-મેગત્તવિચારમવિચક્કં ॥૪૯૫॥
 ક્રિયોચ્છ્વાસાદિકા સૂક્ષ્મા ધ્યાને યત્રાસ્તિ કાયિકી ।
 નિવર્ત્તે ન યત્સૂક્ષ્મ-ક્રિયં ચૈવાનિવર્તિ તત્ ॥૪૯૬॥
 સ્યાદ્વર્દ્ધમાન એવાત્ર પરિણામઃ ક્ષણે ક્ષણે ।
 ન હીયમાનસ્તદિદ-મનિવર્તિ પ્રકીર્તિતં ॥૪૯૭॥

તેમાં વ્યંજનથી અર્થમાં કે અર્થથી વ્યંજનમાં વિચારનો ફેરફાર થતો નથી તેથી તે એકત્વવિતર્કઅવિચાર નામનું કહેવાય છે. ૪૯૧.

એમાં મન વિગેરે યોગનો પણ એકમાંથી બીજામાં ફેરફારરૂપ વિચાર વર્તતો નથી. તેનો પણ એકત્વવિતર્કઅવિચારમાં જ સમાવેશ છે. ૪૯૨.

અહીં એક પર્યાયમાં યોગની ચંચળતા વિનાનું હોવાથી પવન વિનાના ઘરમાં રહેલ સ્થિર દીપક જેવું દેદીપ્યમાન શુક્લધ્યાન ચિરકાલ સુધી વિસ્તાર પામે છે-વર્તે છે. ૪૯૩.

કહ્યું છે, કે- જે અતિ પવન વિનાના મકાનમાં રહેલા અત્યંત સ્થિર દીપકની જેમ જે ચિત્ત ઉત્પાદ, વ્યયની સ્થિતિમાંથી કોઈ એક પર્યાયમાં પૂર્વગત શ્રુતને અનુસારે સ્થિર રહ્યું હોય, તેમાંથી એક પર્યાયનો જ વિચાર હોય. વ્યંજન અને અર્થનો કે યોગાન્તરનો ફેરફાર જેમાં ન થતો હોય, તે એકત્વવિતર્કઅવિચાર નામનું શુક્લ, ધ્યાન છે. ૪૯૪-૪૯૫.

જે ધ્યાનમાં કાયા સંબંધી ઉચ્છ્વાસાદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયા વર્તે છે અને જે અટકતી નથી, તે સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવર્તિ નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે. ૪૯૬.

આ ધ્યાનમાં ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ વર્દ્ધમાન હોય છે. હીયમાન હોતા નથી, તેથી આને અનિવર્તિ કહેલ છે. ૪૯૭.

તત્ત્વ નિર્વાણગમન-કાલે કેવલિનો ભવેત્ ।
 રુદ્ધવાક્ચિત્તયોગસ્ય વપુર્યોગાર્દ્ધરોધિનઃ ॥૪૯૮॥
 ઉક્તં ચ -નિવ્વાણગમણકાલે કેવલિણો દરનિરુદ્ધજોગસ્સ ।
 સુહુમકિરિયાનિયટ્ટી તદ્વ્યં તણુકાર્યકિરિયસ્સ ॥૪૯૯॥
 સમુચ્છિન્નાઃ ક્રિયાઃ કાર્યિ-વ્યાદ્યા યોગનિરોધતઃ ।
 યસ્મિન્ યચ્ચાપ્રતિપાતિ તચ્છુક્લધ્યાનમંતિમં ॥૫૦૦॥
 ઇદં ત્વવસ્થાં શૈલેશીં પ્રાપ્તસ્યાખિલવેદિનઃ ।
 નિરુદ્ધાશૈષયોગસ્ય શુક્લં પરમમીરિતં ॥૫૦૧॥
 સિદ્ધત્વેઽપિ હિ સંપ્રાપ્તે ભવત્યેતદવસ્થિતં ।
 ન તુ ન્યૂનાધિકં તેના-પ્રતિપાતીદમુચ્યતે ॥૫૦૨॥
 ઇયં હિ પરમા કોટિઃ શુક્લધ્યાનસ્ય નિશ્ચિતા ।
 અતઃ પરં તન્નાસ્તીતિ પરમં શુક્લમુચ્યતે ॥૫૦૩॥
 તથોક્તં - તસ્સેવ ય સેલેસીં ગયસ્સ સેલવ્વ નિષ્પકંપસ્સ ।
 વોચ્છિન્નકિરિયમપ્પડિવાઙ્ઙાણં પરમસુક્કં ॥૫૦૪॥

આ ધ્યાન નિર્વાણગમન કાળે કેવળીઓને હોય છે, કે જેમણે વાગ્યયોગ ને મનયોગ પૂરા રોક્યા હોય છે અને કાયયોગ અર્ધ રોકેલો (રૂંધેલો) હોય છે. (બાદર-કાયયોગ રૂંધ્યો હોય છે, સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં વર્તતા હોય છે.) ૪૯૮.

કહ્યું છે, કે -નિર્વાણગમનકાળે અર્ધકાયયોગ જેણે રૂંધ્યો હોય છે, એવા સૂક્ષ્મકાયની ક્રિયાવાળા કેવળીને સૂક્ષ્મક્રિયાઅનિવર્તિ નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન હોય છે. ૪૯૯.

જે ધ્યાનમાં યોગનિરોધવડે કાર્યિકી વિગેરે ક્રિયા જેમની સંપૂર્ણ અટકી ગઈ હોય છે અને જે અપ્રતિપાતિ હોય છે, તે ચોથું સમુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતિ નામનું શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. ૫૦૦.

આ શુક્લધ્યાન શૈલેષી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા અને સમસ્ત યોગના નિરોધક એવા કેવળીને હોય છે. ૫૦૧.

સિદ્ધત્વ પામ્યા બાદ પણ આ ધ્યાન સ્થિર જ રહે છે-ન્યૂનાધિક થતું નથી તેથી આ ધ્યાનને અપ્રતિપાતિ કહેલ છે. ૫૦૨.

આ શુક્લધ્યાનની નિશ્ચિત પરમ (ઉત્કૃષ્ટ) કોટિ છે, આથી અધિક કાંઈ પણ નથી તેથી આને પરમ શુક્લ કહે છે. ૫૦૩.

કહ્યું છે, કે-પર્વત જેવા સ્થિર તથા શૈલેષી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા એવા મહાત્માને વ્યુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતિ નામનું પરમ શુક્લધ્યાન હોય છે. ૫૦૪.

યોગનિરોધપદ્ધતિસ્તુ દ્રવ્યલોકતો જ્ઞેયેતિ ।

અવ્યથં ચાપ્યસંમોહો વિવેકઃ સ્યાત્તથા પરઃ ।

વ્યુત્સર્ગશ્ચ ભવેચ્છુક્લધ્યાનચિહ્નચતુષ્ટયં ॥૫૦૫॥

યદેવાદ્યુપસર્ગેભ્યો ભયં તત્કથ્યતે વ્યથા ।

તદભાવોઽવ્યથં શુક્લધ્યાનલક્ષણમાદિમં ॥૫૦૬॥

દેવાદિમાયાક્લૃપ્તસ્ય સૂક્ષ્માર્થજનિતસ્ય વા ।

સંમોહસ્યેહ મૌઢ્યસ્યા-ઽભાવોઽસંમોહ ઇષ્યતે ॥૫૦૭॥

જીવસ્ય દેહાત્સર્વેભ્યઃ સંયોગેભ્યશ્ચ શુદ્ધયા ।

ભિન્નત્વભાવનં બુદ્ધ્યા સ વિવેકો વિવેચનાત્ ॥૫૦૮॥

યન્નિઃસંગતયાંગસ્ય પરિત્યાગસ્તથોપધેઃ ।

સ વ્યુત્સર્ગશ્ચતુર્થં સ્યા-ચ્છુક્લધ્યાનસ્ય લક્ષણં ॥૫૦૯॥

યદાહુઃ - ચાલિજ્ઞઙ્ગ વીહેઙ્ગ વ ધીરો ન પરીસહોવસર્ગેહિં ૧ ।

સુહુમેસુ ન સંમુજ્ઞઙ્ગ ભાવેસુ ન દેવમાયાસુ ૨ ॥૫૧૦॥

દેહવિવિત્તં પિચ્છઙ્ગ અપ્પાણં તહ ય સવ્વ સંજોગા ૩ ।

દેહોવહિવુસ્સગં નિસ્સંગો સવ્વહા કુણઙ્ગ ૪ ॥૫૧૧॥

યોગનિરોધની પદ્ધતિ દ્રવ્યલોકથી જાણી લેવી.

આ શુક્લધ્યાનના અવ્યથ, અસંમોહ, વિવેક તથા વ્યુત્સર્ગ-એ ચાર ચિહ્નો કહ્યા છે. ૫૦૫.

જે દેવાદિના ઉપસર્ગોથી થતા ભય તે વ્યથા કહેવાય છે, તેનો અભાવ તે અવ્યથ નામનું શુક્લધ્યાનનું પ્રથમ ચિહ્ન છે. ૫૦૬.

દેવાદિમાયાથી કરેલો અથવા સૂક્ષ્માર્થથી થયેલો જે સંમોહ - (મૂઢતા) તેનો અભાવ તે અસંમોહ નામનું બીજું ચિહ્ન છે. ૫૦૭.

દેહથી જીવનું તેમ જ સર્વ સંયોગથી આત્માનું શુદ્ધ બુદ્ધિથી ભેદનું ભાવવું તે વિવેચનાથી વિવેક નામનું ત્રીજું ચિહ્ન છે. ૫૦૮.

જે નિઃસંગપણે અંગનો તેમજ ઉપધિમાત્રનો પરિત્યાગ, તે વ્યુત્સર્ગ નામનું શુક્લધ્યાનનું ચોથું ચિહ્ન છે. ૫૦૯.

કહ્યું છે, કે-બીકણની જેમ જે ધીર પુરુષ પરિષદ ઉપસર્ગથી ચલે નહીં, સૂક્ષ્મભાવમાં કે દેવમાયામાં જે મૂંઝાય નહીં, દેહથી આત્માને તેમજ સર્વસંયોગને જે જુદા જાણે અને દેહ તેમ જ ઉપધિનો નિસ્સંગપણે સર્વથા ત્યાગ કરે તે ચાર ચિહ્નો કહ્યા છે. ૫૧૦-૫૧૧.

ચત્વાર્યાલંબનાનિ સ્યુઃ શુક્લધ્યાનસ્ય ચ ક્રમાત્ ।
 કષાયાણાં ક્ષયાત્ ક્ષાંતિ-માર્દવાર્જવમુક્તયઃ ॥૫૧૨॥
 આત્મનોઽનંતવર્તિત્વા-નુપ્રેક્ષા પ્રથમા ભવેત્ ૧ ।
 તથા વિપરિણામાનુ-પ્રેક્ષા પ્રોક્તા દ્વિતીયિકા ૨ ॥ ૫૧૩॥
 અનુપ્રેક્ષાઽશુભત્વસ્યા ૩ પાયાનાં ૪ ચેતિ નામતઃ ।
 શુક્લધ્યાને ચતસ્રોઽનુ-પ્રેક્ષાઃ પ્રેક્ષાશ્રયૈઃ સ્મૃતાઃ ॥૫૧૪॥
 અનંતકાલં ભ્રમતો જીવસ્ય ભવસાગરે ।
 ભાવનાનંતવર્તિત્વા-નુપ્રેક્ષા પરિકીર્તિતા ॥૫૧૫॥
 સા ચૈવં- એસો અણાઈનિહણે સંસારે સાગરુલ્લ દુત્તારે ।
 નારયતિરિઅનરામર-ભવેસુ પરિહિંડાજીવો ॥૫૧૬॥
 વિવિધા યે પરીણામા વસ્તૂનાં તદ્વિભાવના ।
 ભવેદ્વિપરિણામાનુ-પ્રેક્ષા પ્રેક્ષાવતાં પ્રિયા ॥૫૧૭॥
 તથાહિ - સલ્લઢાણાઈં અસાસયાઈં ડહ ચેવ દેવલોગે ય ।
 સુરઅસુરનારૈણં રિદ્ધિવિસેસા સુહાઈં ચ ॥૫૧૮॥

શુક્લધ્યાનના ચાર આલંબનો કહ્યા છે. ચાર કષાયોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા ક્ષાંતિ, માર્દવ, આર્જવ અને મુક્તિ (નિર્લોભતા) એ ચાર શુક્લધ્યાનના આલંબન કહ્યા છે. ૫૧૨.

આત્માના અનંતવર્તિત્વપણાની અનુપ્રેક્ષા તે પ્રથમ, વિપરિણામની અનુપ્રેક્ષા તે બીજી, અશુભત્વની અનુપ્રેક્ષા તે ત્રીજી અને અપાયની અનુપ્રેક્ષા તે ચોથી—આ ચાર પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા જ્ઞાનીઓએ શુક્લધ્યાનની કહી છે. ૫૧૩-૫૧૪.

આ જીવ ભવસાગરમાં અનંતકાળથી ભ્રમે છે એવી જે વિચારણા તે અનંતવર્તિત્વ અનુપ્રેક્ષા કહી છે. ૫૧૫.

તે ભાવના આ પ્રમાણે—“આ અનાદિઅનંત અને સમુદ્રની જેવા દુસ્તર સંસારમાં નારક, તિર્યચ, નર અને અમરના ભવમાં આ જીવ ભ્રમ્યા કરે છે.” ૫૧૬.

વસ્તુઓના જે વિવિધ પરિણામો તેની જે જ્ઞાનીઓને પ્રિય વિચારણા તે બીજી વિપરિણામ અનુપ્રેક્ષા કહી છે. ૫૧૭.

તે આ પ્રમાણે—“અહીં તેમ જ દેવલોકમાં સુર, અસુર અને મુનષ્યોની ઋદ્ધિ વિશેષ અને સુખો વિગેરે સર્વ પદાર્થો અશાશ્વતા છે. ૫૧૮.

ક્ષણભંગુરસંપત્તે-વિરૂપસ્ય ભવસ્ય યત્ ।
 વિભાવનાઽશુભત્વાનુપ્રેક્ષા સા પરિકીર્તિતા ॥૫૧૧॥
 તથાહિ - ધિ ઢ્ઘી સંસારો જંમિ જુઆણો પરમરૂવગવ્વિયઓ ।
 મરિઝુણ જાયઙ્ કિમી તત્થેવ કલેવરે નિયણે ॥૫૨૦॥
 કષાયેભ્યોઽથાશ્રવેભ્યઃ પ્રમાદવિષયાદિતઃ ।
 અપાયભાવનાપાયા-નુપ્રેક્ષા સા પ્રકીર્તિતા ॥૫૨૧॥
 યથા - કોહો ય માણો ય અણિગ્ગહીયા માયા ય લોહા ય પવઙ્ઢમાણા ।
 ચત્તારિ એ કસિણા કસાયા સિંચંતિ મૂલાઙ્ પુણભ્બવસ્સ ॥૫૨૨॥
 ઇત્યાદિ ઇદં ચાર્થતઃ પ્રાયસ્તૂતીયાંગગતં ।
 આદ્યેઽથ શુક્લધ્યાનસ્ય ધ્યાતે ભેદદ્વયઽર્હતાં ।
 ઘાતિકર્મક્ષયાદાવિ-ભવેત્કેવલમુજ્જ્વલં ॥૫૨૩॥
 તતો જાનંત્યનંતાનિ દ્રવ્યાણિ વિવિધાનિ તે ।
 ત્રૈકાલિકાંશ્ચ પર્યાયાન્ પ્રતિદ્રવ્યમનંતકાન્ ॥૫૨૪॥
 સર્વેષામપિ જાનંતિ જીવાનામાગતિં ગતિં ।
 સ્થિતિં ચેતશ્ચિંતિતં ચ કૃતં ભુક્તં નિષેવિતં ॥૫૨૫॥

ક્ષણભંગુર એવી સંપત્તિની તેમજ વિરૂપ એવા સંસારની જે વિચારણા તે ત્રીજી અશુભત્વ અનુપ્રેક્ષા કહી છે. ૫૧૯.

તે આ પ્રમાણે-‘આ સંસારને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે ! કે જેમાં પરમરૂપગર્વિત યુવાન મરણ પામીને પોતાના જ કલેવરમાં કૃમિ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૨૦.

કષાયો, આશ્રવો, પ્રમાદ અને વિષયાદિ એ અપાયના કારણો છે, એવી જે ભાવના તે અપાયાનુપ્રેક્ષા યોથી કહી છે. ૫૨૧.

તે આ પ્રમાણે-નિગ્રહ નહીં કરેલા અને વધતા એવા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ-એ ચારે કાળા કષાયો પુનર્ભવના મૂળને સીંચે છે. ઈત્યાદિ ૫૨૨.

આ પ્રમાણે અર્થથી પ્રાયઃ ત્રીજા અંગ (કાણાંગ)માં કહેલ છે.

આ ચારમાંથી પ્રથમના શુક્લધ્યાનના બે ભેદનું ધ્યાન થયા બાદ અરિહંતને ઘાતિ-કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉજ્જ્વળ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ૫૨૩.

તેથી વિવિધ પ્રકારના અનંત દ્રવ્યો તથા તે દરેક દ્રવ્યનાં ત્રણે કાળના અનંત પર્યાયોને જાણે છે. ૫૨૪.

સર્વ જીવોની ગતિ-આગતિ ને સ્થિતિ, તથા મનની વિચારણા, તથા કરેલું, ભોગવેલું ને’ સેવેલું સર્વ જાણે છે. ૫૨૫.

ન જાનંતિ ન પશ્યંતિ યત્તન્નાસ્તિ જગત્રયે ।
 ભવંત્યસ્તેઽરહસો-ઽર્હતશ્ચ જગદર્ચિતાઃ ॥૫૨૬॥
 યત્તૃતીયભવે બદ્ધં તીર્થકૃત્નામકર્મ તત્ ।
 પ્રાપ્તોદયં વિપાકેન જિનાનાં જાયતે તદા ॥૫૨૭॥
 તસ્મિન્નેવ ક્ષણે દેવેશ્વરા આસનકંપતઃ ।
 કેવલજ્ઞાનમુત્પન્નં સર્વે જાનીયુરર્હતાં ॥૫૨૮॥
 તતઃ પૂર્વોક્તયા રીત્યા ચતુષ્ષષ્ટિઃ સુરેશ્વરાઃ ।
 આગચ્છંતિ પ્રમુદિતા જ્ઞાનોત્પાદાસ્પદેઽર્હતાં ॥૫૨૯॥
 તત્ર વાયુકુમારા દ્રાગ્ યોજનપ્રમિતાં મહીં ।
 શોધયેયુઃ કચવર-તૃણાદ્યુત્સૃજ્ય દૂરતઃ ॥૫૩૦॥
 તતો મેઘકુમારાસ્તાં સિચંત્યદ્ભિઃ સુગંધિભિઃ ।
 પંચવર્ણેઃ પૂજયંતિ પુષ્પૈર્ઋત્વધિદેવતાઃ ॥૫૩૧॥
 રચયંતિ તતઃ પીઠં વ્યંતરાસ્ત્ર ભૂતલે ।
 ભૂમેઃ સપાદક્રોશોચ્ચં સ્વર્ણરત્નમણિમયં ॥૫૩૨॥

તેઓ ન જાણે કે ન જુએ એવું ત્રણ લોકમાં કાંઈ નથી, તેથી અરહસ્ય (જેનાથી કાંઈ છાનું નથી) એવા અર્હત જગતપૂજિત થાય છે. ૫૨૬.

પ્રથમ, ત્રીજે ભવે જે તીર્થકર નામકર્મ બાંધેલું છે, તે આ સમયે જિનેશ્વરોને ઉદયમાં આવે છે, તેને વિપાકોદયપણે ભોગવે છે. ૫૨૭.

તે જ ક્ષણે સર્વ દેવેન્દ્રો આસનકંપથી અરિહંતને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે—એમ જાણે છે. ૫૨૮.

ત્યારપછી પૂર્વોક્ત રીતે ચોસઠે ઈન્દ્રો આનંદિત થઈને અરિહંતના કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્તિવાળા સ્થળે આવે છે. ૫૨૯.

હવે ત્યાં સમવસરણની રચના કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન—

પ્રથમ, વાયુકુમારના દેવો એક યોજનપ્રમાણ ભૂમિમાંથી કચરો, ઘાસ વિગેરે દૂર કરીને શુદ્ધ કરે છે. ૫૩૦.

પછી મેઘકુમારના દેવો તેટલી પૃથ્વીને સુગંધી જળવડે સીંચે છે અને ઋતુના અધિષ્ઠાયક દેવો પાંચ વર્ણના પુષ્પો વડે તે પૃથ્વીને પૂજે છે. ૫૩૧.

ત્યારપછી વ્યંતરદેવો તે ભૂતળ ઉપર જમીનથી સવાકોશ ઊંચું સ્વાર્ણ, રત્ન ને મણિમય પીઠ રચે છે. ૫૩૨.

તત્ર રૂપ્યમયં વપ્રં કુર્વતે ભવનાધિપાઃ ।
 સહસ્રૈર્દશભિઃ પ્રાપ્યં સોપાનાનાં ભુવસ્તલાત્ ॥૫૩૩॥
 તચ્ચ સોપાનમેકૈક-મેકહસ્તપૃથૂચ્છ્રિતં ।
 ભુમેર્દ્ધનુઃસહસ્રે દ્વે સાર્દ્ધે તેષાં સમુચ્છ્રયઃ ॥૫૩૪॥
 તસ્ય વપ્રસ્ય ભિન્તિઃ સ્યાત્યંચચાપશતોચ્છ્રિતા ।
 દ્વાત્રિંશદંગુલોપેત-ત્રયસ્ત્રિંશદ્ધનુઃ પૃથુઃ ॥૫૩૫॥
 શોભંતે કપિશીર્ષાણિ તસ્યા ભિન્તેરુપર્યથ ।
 નિર્ઘૌતસ્વર્ણસારેણ રચિતાનિ સ્ફુરદુચા ॥૫૩૬॥
 તસ્મિન્ વપ્રે ચ ચત્વારિ દ્વારાણિ રચયંતિ તે ।
 નાનારત્નમયાન્યુચ્ચૈ-દ્વારશાખાદિમંતિ ચ ॥૫૩૭॥
 પ્રતિદ્વારં તોરણાનાં ત્રયં મણિમયં સુરાઃ ।
 પાંચાલિકામણિચ્છત્ર-મકરધ્વજમંજુલં ॥૫૩૮॥
 ધ્વજાંશ્ચ મંગલાન્યષ્ટૌ પુષ્પદામ્નાં તથાવલીઃ ।
 રચયંતિ પ્રતિદ્વારં કલશાન્ વેદિકાં તથા ॥૫૩૯॥ યુગ્મં ॥
 કૃષ્ણાગુરુતુરુષ્કાદિ-ઘૂપાન્ દિવ્યાન્ સમંતતઃ ।
 વિતન્વતીર્ધૂપઘટી-સ્તન્વતે નિર્જરા બહૂઃ ॥૫૪૦॥

ત્યાં જમીનથી દશ હજાર પગથીયા ચડ્યા પછી પ્રથમ રૂપાનો ગઢ ભવનપતિના દેવો રચે છે. ૫૩૩.

તે દરેક પગથીયાઓ એક-એક હાથ ઊંચા ને પહોળા હોય છે. તેથી આ પ્રથમ ગઢ જમીનથી અઢી હજાર ઘનુષ્પ એટલે સવાગાઉ ઊંચો હોય છે. ૫૩૪.

તે ગઢની ભીંતો પાંચસો ઘનુષ્પ ઊંચી અને ૩૩ ઘનુષ્પ ને ૩૨ આંગળ પહોળી હોય છે. ૫૩૫.

તે ભીંતની ઉપર દેદીપ્યમાન સારભૂત સોનાથી રચેલા કાંગરા શોભે છે. ૫૩૬.

તે ગઢ ઉપર જુદા-જુદા રત્નથી બનાવેલા બારસાખથી યુક્ત ચાર દ્વાર રચે છે. ૫૩૭.

દરેક દ્વારે પૂતળીયો, મણિછત્ર અને મકરના ચિન્હવાળા ધ્વજથી સુંદર એવા મણિમય ત્રણ તોરણ દેવો રચે છે. ૫૩૮.

દરેક દ્વારે ધ્વજાઓ, અષ્ટમંગલ, પુષ્પની માળાઓની શ્રેણિ, કળશો તથા વેદિકા રચે છે. ૫૩૯.

કૃષ્ણાગુરુ અને તુરુષ્કાદિ દિવ્ય ઘૂપોને વિસ્તારતી એવી ઘણી ઘૂપઘટીઓને દેવો રચે છે. ૫૪૦.

કોણે કોણે વપ્રસ્ય તસ્ય સ્વાદૂદકાંચિતા ।
 એકૈકા ક્રિયતે વાપી મણિસોપાનભૃત્સુરૈઃ ॥૫૪૧॥
 પ્રાચ્યે દ્વારે દ્વારપાલઃ સુરઃ સ્યાત્તસ્ય તુંબરુઃ ।
 દાક્ષિણાત્યે ચ ઋટ્વાંગી સ્યાત્કપાલી ચ પશ્ચિમે ॥૫૪૨॥
 જટામુકુટધારી સ્યાદુદીચ્યદ્વારપાલકઃ ।
 તુંબરુર્નામ દેવશ્ચ પ્રતીહારોઽર્હતાં ભવેત્ ॥૫૪૩॥
 અથ તસ્યાદ્યવપ્રસ્ય ભવેન્મધ્યે સમંતતઃ ।
 પ્રતરઃ સમભૂમ્યાત્મા પંચાશ્ચાપવિસ્તૃતઃ ॥૫૪૪॥
 તિષ્ઠંત્યત્ર ચ યાનાનિ દેવતિર્યઙ્નરા અપિ ।
 સ્યુઃ પ્રત્યેકં વિમિશ્રાસ્તે પ્રવેશનિર્ગમોન્મુખાઃ ॥૫૪૫॥
 તતઃ પ્રતરસંપૂર્તૈ સોપાનાનામુપક્રમઃ ।
 ભવેદ્ દ્વિતીયવપ્રસ્ય હસ્તોચ્ચત્વાયતિસ્પૃશામ્ ॥૫૪૬॥
 પંચાનામિતિ સોપાન-સહસ્રાણામતિક્રમે ।
 પ્રાકારઃ સુંદરાકારો દ્વિતીયઃ પ્રાપ્યતે જનૈઃ ॥૫૪૭॥
 જાત્યસ્વર્ણમયં તં ચ કુર્યુર્જ્યોતિષ્કનાકિનઃ ।
 નાનારત્નમયૈર્દીપૈઃ કપિશીર્ષૈરલંકૃતં ॥૫૪૮॥

દેવો, તે ગઢને ચારે ખૂણે એક-એક વાવડી સ્વાદુ જળવાળી અને મણિમય પગથીયાવાળી રચે છે. ૫૪૧.

તે ગઢનાં પૂર્વદ્વારમાં તુંબરુ નામનો દેવ, દક્ષિણદ્વારમાં ઋટ્વાંગી નામે દેવ, પશ્ચિમદ્વારમાં કપાલી નામે દેવ અને ઉત્તરદ્વારમાં જટામુકુટધારી નામે દેવ દ્વારપાળ તરીકે ઊભો રહે છે. તેમાં તુંબરુ નામનો દેવ પ્રભુનો પ્રતીહાર તરીકે છે. (કેમકે તે બાજુથી પ્રભુ ઉપર ચડે છે.) ૫૪૨-૫૪૩.

પહેલા ગઢની અંદર ચાર બાજુ સમતલ પ્રતરમાન ૫૦ ધનુષ્યપ્રમાણ હોય છે. ૫૪૪.

આ ગઢમાં વાહનો રહે છે અને દેવ, તિર્યચ તથા મનુષ્યનું આવાગમન એક-બીજા સાથે મળીને જ હોય છે. ૫૪૫.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ૫૦ ધનુષ્યના પ્રતર પછી, બીજા ગઢના પગથીયાની શરૂઆત થાય છે. તે એક હાથ ઊંચા અને પહોળા, એવા પાંચ હજાર પગથીયા હોય છે, તેટલા પગથીયા ચડ્યા બાદ બીજો સુંદર આકારવાળો ગઢ આવે છે. ૫૪૬-૫૪૭.

જાત્યસ્વર્ણમય અને વિવિધ પ્રકારના રત્નમય દેદીપ્યમાન કાંગરાવાળા બીજા ગઢને જ્યોતિષ્ક દેવો રચે છે. ૫૪૮.

ભિત્યુચ્ચત્વપૃથુત્વાદિ જ્ઞેયમસ્યાદ્યવપ્રવત્ ।
 જ્ઞેયા ચતુર્ણાં દ્વારાણાં રચનાપ્યચિલા તથા ॥૫૪૧॥
 જયાભિધાને દેવ્યૌ દ્વે પૂર્વસ્યાં દ્વારપાલિકે ।
 શ્વેતવર્ણે અભયયા રાજમાનકરાંબુજે ॥૫૫૦॥
 મા ભૈષીરીતિ હસ્તેન પ્રસૃતેન પ્રદર્શનં ।
 અભયા નામ મુદ્રેયં શ્રુતા વૃદ્ધાનુવાદતઃ ॥૫૫૧॥
 યામ્યદ્વારે વિજયાચ્ચૌ દેવ્યૌ રક્તતનુદ્યુતી ।
 હસ્તન્યસ્તાંકુશે શોભાં બિભૃતો દ્વારપાલિકે ॥૫૫૨॥
 અજિતે પશ્ચિમાયાં ચ પીતે પાશોલ્લસત્કરે ।
 મકરાઢ્યકરે નીલે ઉદીચ્યામપરાજિતે ॥૫૫૩॥

તથોક્તં સમવસરણસ્તોત્રે -

જયવિજયાજિયઅવરા-જિયન્તિ સિઅઅરુણપીઅનીલાભા ।
 બીએ દેવીજુઅલા અભયંકુસપાસમગરકરા ॥૫૫૪॥
 પંચાશતં ઘનૂંષિ સ્યાત્પ્રતરોઽત્રાપિ પૂર્વવત્ ।
 તિષ્ઠંત્યત્ર ચ તિર્યચઃ સિંહવ્યાઘમૃગાદયઃ ॥૫૫૫॥

તે ગઢની ભીંતોની ઊંચાઈ અને પહોળાઈ વિગેરે પ્રથમ ગઢ પ્રમાણે જાણવું તેમજ ચાર દ્વારની રચના પણ બધી તે જ પ્રમાણે જાણવી. ૫૪૯.

તે ગઢના પૂર્વદ્વારમાં જયા નામની બે દેવીઓ દ્વારપાલિકા તરીકે શ્વેતવર્ણવાળી અને અભયામુદ્રાથી શોભતા કરકમળવાળી હોય છે. ૫૫૦.

“ભય ન પામો” એમ પોતાના પ્રસાર પામતા હાથવડે જે બતાવવું તે અભયા નામની મુદ્રા છે એમ વૃદ્ધ પુરુષો પાસેથી સાંભળેલ છે. ૫૫૧.

દક્ષિણદ્વારમાં લાલવર્ણવાળી હાથમાં અંકુશથી યુક્ત, અને મનહર એવી વિજયા નામની બે દેવીઓ દ્વારપાલિકા હોય છે. ૫૫૨.

પશ્ચિમદ્વારમાં, પીળાવર્ણવાળી, હાથમાં પાશને પકડીને ઊભી રહેલી અજિતા નામની બે દેવીઓ અને ઉત્તરદ્વારમાં મકરને પકડીને ઊભેલી નીલવર્ણવાળી અપરાજિતા નામની બે દેવીઓ દ્વારપાલિકા હોય છે. ૫૫૩.

શ્રીસમવસરણસ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે-બીજા ગઢમાં જયા, વિજયા, અજિતા અને અપરાજિતા એ દેવીઓના યુગલો અનુક્રમે શ્વેત, રક્ત, પીત અને નીલવર્ણવાળા અને અભયા, અંકુશ, પાશ અને મકરને હાથમાં ધારણ કરનાર હોય છે. ૫૫૪.

આ ગઢના પ્રારંભમાં પણ પચાસ ધનુષ્યનું પૂર્વવત્ પ્રતર હોય છે. આ ગઢમાં તિર્યચો સિંહ, વાઘ, મૃગ વિગેરે રહે છે. ૫૫૫.

ऐशान्यां च भवत्यत्र देवच्छंदो मनोरमः ।
 क्षणोत्तरक्षणोऽध्यास्ते प्रभुर्यं सुरसेवितः ॥५५६॥
 अथोर्ध्वं पंचसोपानसहस्रातिक्रमे ततः ।
 तृतीयः प्राप्यते वप्रो जनैर्भाविमहोदयैः ॥५५७॥
 एनं रत्नमयं वप्रं कुर्युर्वैमानिकाः सुराः ।
 नानामणिमयैर्दीपैः शालितं कपिशीर्षकैः ॥५५८॥
 भित्त्युच्चत्वपृथुत्वादि द्वाराणां रचनापि च ।
 अत्रापि पूर्ववद् ज्ञेया विशेषस्त्वेष कथ्यते ॥५५९॥
 पूर्वस्यां द्वारपालोऽत्र सोमो वैमानिकः सुरः ।
 जात्यचामीकरज्योति-र्दधानः पाणिना धनुः ॥५६०॥
 दंडपाणिर्यમો ચામ્યાં ગૌરાંગો વ્યંતરામરઃ ।
 પ્રતીચ્યાં પાશભૃદ્રવ્તો જ્યોતિષ્કો વરુણઃ સુરઃ ॥૫૬૧॥
 ઉત્તરસ્યાં ચ ઘનદો ભવનાધિપનિર્જરઃ ।
 ગદાહસ્તઃ શ્યામકાંતિર્ભવતિ દ્વારપાલકઃ ॥૫૬૨॥

આ ગઢના ઈશાન ખૂણામાં મનોહર દેવચ્છંદો હોય છે, જેમાં પ્રથમ પહોરે દેશના આખ્યા પછી સુરસેવિત એવા પ્રભુ આવીને બેસે છે. ૫૫૬.

આ ગઢથી ઊંચે પાંચ હજાર પગથીઆ ચડે ત્યારે ભાગ્યશાળીઓ ત્રીજા ગઢમાં પહોંચે છે. ૫૫૭.

વૈમાનિક દેવતાઓ આ ત્રીજા ગઢને રત્નથી બનાવે છે અને દેદીપ્યમાન મણિમય કાંગરાઓથી સુશોભિત બનાવે છે. ૫૫૮.

એ ગઢની ભીંતની ઊંચાઈ-પહોળાઈ તથા ચારદ્વારોની રચના પૂર્વ પ્રમાણે જ જાણવી. તેમાં જે વિશેષ છે તે કહેવાય છે. ૫૫૯.

જાતિમાન સુવર્ણ જેવા કાંતિવાળા સોમ નામના વૈમાનિક દેવ હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરીને પૂર્વદિશાના દ્વારપાલ તરીકે ઊભા રહે છે. ૫૬૦.

દક્ષિણદ્વારમાં ગૌર અંગવાળા વ્યંતર જાતિના યમ નામના દેવ હાથમાં દંડ ધારણ કરેલા હોય છે. પશ્ચિમદ્વારમાં વરુણ નામના રક્તવર્ણવાળા જ્યોતિષી દેવ હાથમાં પાશ લઈને ઊભા રહે છે. ૫૬૧.

ઉત્તર દિશાના દ્વારમાં શ્યામકાંતિવાળા ભવનપતિનિકાયના ઘનદ નામના દેવ હાથમાં ગદા ધારણ કરીને ઊભા રહે છે. (આ પ્રમાણે ત્રીજા ગઢના ચાર દ્વારપાળો હોય છે.) ૫૬૨.

તથોક્તં - પીઅસિઅરત્તસામા સુરવણજોઙ્ઙભવણા રયણવણ્યે ।

ધણુદંડપાસગયહત્ય સોમજમવરુણધણયવ્ત્વા ॥૫૬૩॥

તસ્ય વપ્રસ્ય મધ્યે ચ પીઠં સ્યાત્સમભૂતલં ।

ધનુઃશતાનિ ષટ્ક્રોશમેકં ચ વિસ્તૃતાયતં ॥૫૬૪॥

એતાવદેવ વિસ્તાર-માનમાઘદ્વિતીયયોઃ ।

વપ્રયોરંતરે કિંતુ તત્પાર્શ્વદ્વયમીલનાત્ ॥૫૬૫॥

તથાહિ - સ્યાદ્રૂપ્યવપ્રાત્પંચાશ-ઙ્ઙનૂંષિ પ્રતરોઙ્ઙગ્રતઃ ।

શતાશ્ચ દ્વાદશાઘ્યર્દ્ધાઃ સોપાનધનુષાં તતઃ ॥૫૬૬॥

ત્રયોદશશતાન્યેવં ધનુષામેકતોંતરં ।

રૂપ્યસ્વર્ણવપ્રયોઃ સ્યાત્ પરતોઙ્ઙપિ તથૈવ ચ ॥૫૬૭॥

પાર્શ્વયોરુભયોશ્ચૈવં સ્યાદ્વિસ્તારે સમુચ્ચિતે ।

એકઃ ક્રોશઃ ષટ્ ચ ચાપશતમાનં યથોદિતં ॥૫૬૮॥

માનમેવં સ્વર્ણરત્નવપ્રાંતરેઙ્ઙપિ વિસ્તૃતેઃ ।

એકઃ ક્રોશઃ ષટ્ શતાનિ ધનુષાં ભાવ્યતાં સ્વયં ॥૫૬૯॥

કહું છે, કે -ત્રીજા રત્નના ગઢમાં સોમ, યમ, વરુણ અને ધનદ અનુક્રમે પીત, શ્વેત, રક્ત અને શ્યામ વર્ણવાળા, વૈમાનિક, વ્યંતર, જ્યોતિષ અને ભવનપતિજાતિના તથા ધનુષ, પાશ, દંડ અને ગદાને હાથમાં ધારણ કરનારા હોય છે. ૫૬૩.

હવે તે ત્રીજા ગઢના મધ્યમાં સમભૂતલ એવું પીઠ છે, તે એક ગાઉ ને છસો ધનુષ્ય લાંબું-પહોળું છે. ૫૬૪.

એ જ પ્રમાણે વિસ્તારનું માન પહેલા અને બીજા ગઢના અંતરનું છે, પરંતુ બે બાજુનું મળીને છે. ૫૬૫.

તે આ પ્રમાણે-રૂપાના ગઢથી આગળ પચાસ ધનુષ્યનું પ્રતર છે અને ૫૦૦૦ પગથીઆના ૧૨૫૦ ધનુષ્યો થાય છે. એ પ્રમાણે એક બાજુનું અંતર ૧૩૦૦ ધનુષનું, રૂપાસોનાના ગઢ વચ્ચે છે. તે જ પ્રમાણે બીજી બાજુનું અંતર છે. બે બાજુના વિસ્તારને એકત્ર કરીએ એટલે એક ગાઉ ને ૬૦૦ ધનુષ ઉપર કહ્યા તે થાય છે. ૫૬૬-૫૬૮.

એ જ પ્રમાણે સોનાના ને રત્નના ગઢની વચ્ચેના અંતરના વિસ્તારનું માન પણ એક ગાઉ ને ૬૦૦ ધનુષનું છે, તે સ્વયમેવ સમજી લેવું. ૫૬૯.

एवं त्रयाणां वप्राणां व्यासमाने समुच्चिते ।
 क्रोशत्रयं स्याद्धनुषा-मष्टादश शतानि च ॥५७०॥
 षट्प्रभित्तयोऽत्र स्यु-रेकैकस्याश्च विस्तृतौ ।
 स्युर्धनूषि त्रयस्त्रिंशद् द्वात्रिंशदंगुलानि च ॥५७१॥
 धनूषि षडंगुणानि स्यु-रष्टानवतियुक् शतं ।
 अंगुलान्यपि षड्घ्नानि स्युर्द्वानवतियुक् शतं ॥५७२॥
 एषा चापद्वये तस्मिंश्चापराशौ नियोजिते ।
 स्याच्चापद्विशती प्राच्य-चापौघे सा नियोज्यते ॥५७३॥
 जातः क्रोशोऽस्मिंश्च पूर्वोदितैः क्रोशैस्त्रिभिर्युते ।
 वृत्तं समवसरणं जातं योजनसंमितं ॥५७४॥
 अस्मिंश्च वृत्तसमव-सरणे ये चतुर्दिशं ।
 सोपानानां सहस्राः स्युर्दश ते योजनाद्बहिः ॥५७५॥
 अयं भावः- अर्हत्सिंहासनाद्यःस्थ-भूभागादेकतो भुवि ।
 कोशद्वयेन स्याद्बाह्य-वप्रपर्यंतभूतलं ॥५७६॥
 चतसृष्वपि दिक्ष्वेवं योगे च पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 आयामतो व्यासतश्च पूर्णं स्यादेकयोजनं ॥५७७॥

એ પ્રમાણે ત્રણે ગઢના અંતરનું માન ભેગું કરવાથી ૩ ગાઉ ને ૧૮૦૦ ધનુષ થાય છે. ૫૭૦.

હવે અહીં ત્રણ ગઢની બે બાજુની થઈને છ ભીંતો છે, તે દરેક ભીંત વિસ્તારમાં ૩૩ ધનુષ ને ૩૨ આંગળ છે. તે ૩૩ ધનુષને છ ગુણા કરતાં ૧૯૮ ધનુષ અને ૩૨ આંગળને છ ગુણી કરતાં ૧૯૨ આંગળ તેના બે ધનુષ થાય તે ધનુષની રાશિમાં ભેળવતાં ૨૦૦ ધનુષ થાય. તે પૂર્વના ત્રણ ગાઉ ઉપરના ૧૮૦૦ ધનુષમાં ભેળવીએ એટલે ૨૦૦૦ ધનુષ થાય. તેનો એક ગાઉ થાય તે પ્રથમના ત્રણ ગાઉમાં ભેળવતાં ચાર ગાઉ એટલે એક યોજન પ્રમાણ ગોળ સમવસરણ થાય. ૫૭૧-૫૭૪.

આ ગોળ સમવસરણની ચારે દિશામાં જે દશ દશ હજાર પગથીઆ છે, તે યોજનની બહાર સમજવા. ૫૭૫.

ભાવ આ પ્રમાણે છે-અરિહંતના સિંહાસનના નીચેના ભૂભાગથી એક બાજુ પૃથ્વીથી બાહ્યગઢના બહારના ભાગ સુધી ભૂતળ બે ગાઉ થાય. ૫૭૬.

એ પ્રમાણે ચાર દિશામાં બે બે પાસાનો સંયોગ કરવાથી લંબાઈ ને પહોળાઈ એક યોજન પૂર્ણ થાય. ૫૭૭.

બાહ્યસોપાનપર્યંત-ભૂતલં તુ ભવેત્તતઃ ।
 પાદાધિકૈસ્ત્રિભિઃ ક્રોશૈ-ર્જિનાઘઃસ્થમહીતલાત્ ॥૫૭૮॥
 સોપાનાનાં સહસ્રૈર્દશભિર્જાયતે કિલ ।
 ક્રોશઃ સપાદસ્તદ્યોગે ભવેન્માનં યથોદિતં ॥૫૭૯॥
 ભૂમાવલગ્નં સમવસરણં ચ ભવેદિદં ।
 તથોર્ધ્વમૂર્ધ્વં સોપાન-રચનાભિસ્સમંતતઃ ॥૫૮૦॥
 રત્નવપ્રસ્ય પરિધિરેકં યોજનમીરિતં ।
 ન્યૂનત્રયસ્ત્રિંશદાઢ્યા ચાપાનાં ચ ચતુઃશતી ॥૫૮૧॥
 દ્વે યોજને પંચષષ્ટિ-યુક્ ચાપાષ્ટશતી તથા ।
 દ્વિહસ્તી ત્ર્યંગુલોના રૈ-વપ્રસ્ય પરિધિર્ભવેત્ ॥૫૮૨॥
 ત્રિયોજની ચાપશતા-સ્ત્રયસ્ત્રિંશાસ્ત્રયોદશ ।
 હસ્ત ઈકોંગુલાન્યષ્ટૌ પરિધી રૌઘ્યવપ્રગઃ ॥૫૮૩॥
 ચતુરમેડથ સમવ-સરણે વિસ્તૃતિર્ભવેત્ ।
 સર્વાસાં વપ્રભિત્તીનામેકં ચાપશતં કિલ ॥૫૮૪॥

બાહ્ય સોપાનના છેલ્લા ભાગ સુધીનું ભૂતળ જિનેશ્વરના નીચેનાં ભૂતળથી સવા ત્રણ ગાઉ થાય. ૫૭૮.

તે દશ હજાર પગથીઆના ૨૫૦૦ ધનુષ એટલે તે સવા ગાઉ અને તેને બે ગાઉમાં ભેળવવાથી સવાત્રણ ગાઉ થાય. ૫૭૯.

આ સમવસરણ ભૂમિથી અદ્વરં હોય છે અને તે પગથીઆઓની રચના વડે ચારે તરફથી ઊંચું ઊંચું હોય છે. ૫૮૦.

રત્નના ગઢની પરિધિ એક યોજન ને ૪૩૩ ધનુષ્યમાં કાંઈક ન્યૂન હોય છે. ૫૮૧.

સુવર્ણના ગઢની પરિધિ બે યોજન ૮૬૫ ધનુષ અને ત્રણ આંગળ ન્યૂન બે હાથની હોય છે.

૫૮૨.

રૂપાના ગઢની પરિધિ ત્રણ યોજન ૧૩૩૩ ધનુષ, એક હાથને ૮ આંગળની હોય છે. ૫૮૩.

(એક યોજનના સમવસરણની પરિધિ ૩ યોજન ૧૨૮૮ ધનુષ્યથી કંઈક અધિક થાય છે.)

હવે ચોરસ સમવસરણની હકીકત કહે છે, તેમાં દરેક ગઢની ભીંતોની પહોળાઈ એક સો ધનુષ્ય હોય છે. ૫૮૪.

કોદંડાનાં શતાઃ પંચ-દશાત્રાંતરમીરિતં ।
 રૂપ્યસ્વર્ણવપ્રભિત્યોઃ પ્રત્યેકં પાર્શ્વયોર્દ્વયોઃ ॥૫૮૫॥
 અત્ર પૂર્વોક્તસોપાન-રુદ્ધક્ષેત્રે પૃથક્કૃતે ।
 ધનુઃશતદ્વયી સાઘ્દ્વાં શેષા પ્રતર ઉહ્યતે ॥૫૮૬॥

એવં ચ - સ્યાત્સાઘ્દ્વક્રોશવિસ્તારાં-તરો વપ્રોઽત્ર રાજતઃ ।
 વિસ્તારમીલને પ્રાગ્વ-દુભયોરપિ પાર્શ્વયોઃ ॥૫૮૭॥
 સ્વર્ણવપ્રાંતરવ્યાસ એકક્રોશમિતો મતઃ ।
 યતઃ ક્રોશાઘ્દ્વમેકૈક-પાર્શ્વે વ્યાસો ભવેદિહ ॥૫૮૮॥

યદુક્તં સમવસરણસ્તોત્રે ।

ચરંસે ડગધણુસય-પિહુ વપ્પા સડ્ઢકોસઅંતરયા ।
 પઢમબિયા બિઅતડ્ઢઆ કોસંતરપુવ્વમિવ સેસં ॥૫૮૯॥

યદ્યપ્યસ્યાવચૂર્ણાવિત્યુક્તં દૃશ્યતે-અત્ર ચાંતરં પૂર્વવત્પ્રતરસોપાનાપેક્ષયા ન ગણ્યતે, કિંતુ આઘ્યાદ્દ્વિતીયસ્યૈકતઃ ૧૫૦૦ ધનૂંષિ, પરતોઽપ્યેવં દ્વિતીયાત્તૃતીયસ્યૈકતઃ ૧૦૦૦ ધનૂંષિ, દ્વિતીયપાર્શ્વેવં સંતીત્યેવમેવ જ્ઞેયં, એવમેવ પૂર્વાચાર્યામ્નાયાદિતિ ।

રૂપાના ને સોનાના ગઢની ભીંતોનું બંને બાજુનું જૂદું જૂદું અંતર ૧૫૦૦ ધનુષ્યનું હોય છે. ૫૮૫.
 એમાં પૂર્વે કઠ્ઠા પ્રમાણે ૫૦૦૦ પગથીઆના ૧૨૫૦ ધનુષ્ય બાદ કરતાં બાકી રહેલ ૨૫૦ ધનુષ્યનું પ્રતર હોય છે. ૫૮૬.

એ પ્રમાણે બે બાજુનું અંતર ભેગું ગણતાં રૂપાના ને સોનાના ગઢ વચ્ચે દોઢ ગાઉનું અંતર થાય છે. ૫૮૭.

સોનાના ને રત્નના ગઢ વચ્ચે અંતર એક ગાઉ છે, કેમકે બાજુના બે ભાગ પાડતાં દરેક બાજુએ અર્ધ અર્ધ કોશનું અંતર છે. ૫૮૮.

સમવસરણસ્તોત્રમાં પણ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે (આનો ભાવાર્થ ઉપર આવી ગયો છે.) ૫૮૯.

જો કે એની અવચૂર્ણામાં કહ્યું છે કે-અહીં અંતર પૂર્વની જેમ પ્રતરને સોપાનની અપેક્ષાએ ન ગણવું પણ પહેલા ને બીજા ગઢ વચ્ચે એક બાજુ અંતર ૧૫૦૦ ધનુષ્ય, બીજી બાજુ પણ તે જ પ્રમાણે ૧૫૦૦ ધનુષ્ય, બીજા ને ત્રીજા ગઢ વચ્ચે અંતર એક બાજુ ૧૦૦૦ ધનુષ્ય, બીજી બાજુ પણ તે જ પ્રમાણે ૧૦૦૦ ધનુષ્ય સમજવું; કેમકે આ પ્રમાણે પૂર્વાચાર્યોની આમ્નાય છે. એમ કહ્યું છે, તો પણ અહીં સુવર્ણના ગઢની અંદર એક બાજુ એક હજાર ધનુષ્યના અંતરમાં ૧૨૫૦ ધનુષ્યમાં સમાઈ

તથાપ્યત્ર સુવર્ણવપ્રે એકસ્મિન્ પાર્શ્વે એકધનુઃસહસ્રાંતરે સાર્દ્ધદ્વાદશધનુઃશતક્ષેત્રસંમાતવ્યાનિ
એકૈકહસ્તપૃથુલાનાં સોપાનાનાં પંચસહસ્રાણિ કથં સંમાંતીતિ બહુશ્રુતેભ્યો ભાવનીયમિતિ।

રત્નપ્રાકારવિસ્તારો ભવત્યત્રાપિ પૂર્વવત્ ।

ક્રોશેનૈકેન ધનુષાં શતૈઃ ષટ્શિશ્ચ સંમિતઃ ॥૫૧૦॥

વપ્રત્રયાંતરવ્યાસે પૂર્વોક્ત ઇતિ મીલિતે ।

સાર્દ્ધ ક્રોશત્રયં સ્યાત્ ષટ્શતી ચ ધનુષામિહ ॥૫૧૧॥

સુવર્ણરત્નપ્રાકાર-ભિત્તીનાં ચ ચતસૃણાં ।

ચતુર્ધનુઃશતવ્યાસયોગે ભવતિ યોજનં ॥૫૧૨॥

રૂપ્યવપ્રસ્ય ભિત્તેસ્તુ વિસ્તૃતિર્યા ધનુઃશતં ।

સા ન ગણ્યા યોજનેઽસ્મિન્ બાહ્યસોપાનકાન્યપિ ॥૫૧૩॥

ત્રયાણામપિ વપ્રાણાં પરિધિસ્તુ સ્વયં બુદ્ધૈઃ ।

ચતુરસ્રતયા ભાવ્યો વ્યાસમાનાચ્ચતુર્ગુણઃ ॥૫૧૪॥

કોણે કોણે ચ ભવતો દ્વે દ્વે વાપ્યાહિતોત્તમે ।

ઉક્તં ચ વક્ષ્યમાણં ચ શેષમત્રાપિ વૃત્તવત્ ॥૫૧૫॥

શકે તેવા એક એક હાથના પ્રમાણવાળા ૫૦૦૦ પગથીઆ શી રીતે સમાય? તે બહુશ્રુતથી જાણી લેવું.

રત્નના ગઢની અંદરનો વિસ્તાર અહીં પણ પૂર્વ પ્રમાણે એક ગાઉ ને ૬૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ સમજવો. ૫૧૦.

એ પ્રમાણે ત્રણે ગઢનું અંતર એકત્ર કરીએ ત્યારે ૩૩ કોશ ને ૬૦૦ ધનુષ્ય થાય. ૫૧૧.

તેમાં સુવર્ણના (બે) ગઢની ચાર ભીંતોની પહોળાઈના ૪૦૦ ધનુષ્ય ભેળવીએ એટલે એક યોજન થાય. ૫૧૨.

રૂપાના બે બાજુના ગઢની પહોળાઈના ૨૦૦ ધનુષ્ય તેમજ બહારના દશ-દશ હજાર પગથીઆ આ એક યોજનમાં ન ગણવા. ૫૧૩.

આ ચોરસ સમવસરણમાં ત્રણ ગઢનો પરિધિ ચોખુંડું હોવાથી વ્યાસ (લંબાઈ-પહોળાઈ)થી ચારગણો બુધજનોએ પોતાની મેળે સમજી લેવો. ૫૧૪.

આ સમવસરણમાં ચારે ખૂણામાં ઉત્તમ એવી બે બે વાવો હોય છે. કહેવું અને કહેવાશે તેમાં બાકીનું બધું પૂર્વના ગોળ સમવસરણ પ્રમાણે જાણી લેવું. ૫૧૫.

૧ પેલા બીજા વચ્ચે ૬૦૦૦ અને બીજા ત્રીજા વચ્ચે ૪૦૦૦ કુલ ૧૦૦૦૦ પગથીયા સંભવે છે.

અથો તૃતીયવપ્રે યત્ પ્રાગુક્તં સમભૂતલં ।
 તસ્ય મધ્યે પીઠમેકં મણિરત્નમયં ભવેત્ ॥૫૧૬॥
 તત્સ્યાજ્જનતનૂચ્છ્રાય-પરિમાણસમોચ્છ્રયં ।
 ચતુર્દ્વારં ત્રિસોપાન-રમણીયં ચતુર્દિશં ॥૫૧૭॥
 વિષ્કંભાયામતસ્તચ્ચ કોદંડાનાં શતદ્વયં ।
 ક્રોશદ્વયેન સાર્દ્ધેન ભવત્યુચ્ચૈર્મહીતલાત્ ॥૫૧૮॥
 યદેકહસ્તોત્તુંગાનાં સોપાનાનાં સહસ્રકૈઃ ।
 વિંશત્યા ક્રોશયોર્યુગ્મં સાર્દ્ધમેવોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥૫૧૯॥
 તચ્ચ સિંહાસનાધસ્થઃ-ધરાયાઃ પીઠિકાવધિ ।
 ઉચ્છ્રયસ્ય ભવેન્માનં સમશ્રેણિવિવક્ષયા ॥૬૦૦॥
 કર્ણભૂમિસ્તુ ભગવ-ત્સિંહાસનસ્ય મૂલતઃ ।
 બાહ્યસોપાનમૂલાંતં રજ્જુર્વિસ્તાર્યતે યદિ ॥૬૦૧॥
 અષ્ટૌ ચાપસહસ્રાણિ દ્વિશતાભ્યધિકાનિ તત્ ।
 ભવંત્યેકસ્તથા હસ્તો-ગુલાનિ ચ દશોપરી ॥૬૦૨॥

હવે ત્રીજા ગઢમાં જે પૂર્વે સમભૂતળ (૧ કોશને ૬૦૦ ઘનુષ્ય) કહેલ છે, તેના મધ્યમાં એક મણિરત્નમય પીઠ હોય છે. ૫૧૬.

તે જિનેશ્વરના શરીરની ઊંચાઈ જેટલી ઊંચી, ચાર દ્વારવાળી અને ચારે દિશામાં ત્રણ ત્રણ રમણીય પગથીયાવાળી હોય છે. ૫૧૭.

તે લંબાઈ-પહોળાઈમાં ૨૦૦ ઘનુષ્ય હોય છે અને પૃથ્વીતળથી અઢી ગાઉ ઊંચી હોય છે. ૫૧૮.

તે એક હાથ ઊંચા વીશ હજાર પગથીયા હોવાથી તેના ૫૦૦૦ ઘનુષ્ય એટલે અઢી ગાઉ થાય છે. ૫૧૯.

તે સિંહાસન નીચેની પૃથ્વીથી પીઠબંધ સુધી સમશ્રેણિની વિવક્ષાએ ઊંચાઈનું માન સમજવું. ૬૦૦.

અને કર્ણગતિથી તો ભગવંતના સિંહાસનના મૂળથી, બાહ્ય સોપાનના મૂળસુધી જો દોરડી લાંબી કરવામાં આવે, તો ૮૨૦૦ ઘનુષ્ય, ૧ હાથને ૧૦ આંગળ ઉપર થાય. ૬૦૧-૬૦૨.

જિનાસનાદ્વાહ્યવપ્ર-શીર્ષાવધિ તુ કર્ણભૂઃ ।
 ઘનુષાં ષટ્સહસ્રાણિ ત્ર્યધિકા ચ ચતુઃશતી ॥૬૦૩॥
 એકાદશાંગુલાન્યેવં સર્વતોઽપિ વિભાવ્યતાં ।
 લીલાવત્યુક્તરીત્યા ચ કાર્યા ગણિતભાવના ॥૬૦૪॥
 મધ્યદેશેઽસ્ય પીઠસ્ય સ્યાદશોકસ્તરૂત્તમઃ ।
 તત્તજ્જિનવપુર્માનાત્ સ દ્વાદશગુણોન્નતઃ ।
 શશ્વત્પુષ્પચ્છત્રકેતુ-પતાકાતોરણાદિયુક્ ॥૬૦૬॥

અત્ર સમવસરણસ્તોત્રાવચૂર્ણિઃ-અસ્ય ચ જિનતનુદ્વાદશગુણોચ્ચસ્ય વપ્રથિત્તિતો બહિર્નિર્ગમાભાવેન યોજનપૃથુત્વં દુર્ઘટં, પરમેતદુપરિસ્થાયિતુંગતસ્સાલવૃક્ષેણ કૃત્વાસ્ય યોજનપૃથુત્વં સંભાવ્યતે।

ઉક્તં ચ સમવાયાંગે-ચઝવીસાણ તિત્યયરાણં ચઝવીસં ચેઙ્ગયરુક્ષ્વા હોત્યા,
 તં જહા-નિગ્ગોહ ૧ સત્તવણ્ણે ૨ સાલે ૩ પિઅણ ૪ પિઅંગુ ૫ છત્તાહે ૬ ।
 સરિસે ૭ અ નાગરુક્ષ્વે ૮ માલીય ૯ પિલક્ષુરુક્ષ્વે ૧૦ ચ ॥૬૦૭॥
 તિંદુગ ૧૧ પાડલ ૧૨ જંબૂ ૧૩ આસોત્યે ૧૪ ખલુ તહેવ દહિવન્ને ૧૫ ।
 નદીરુક્ષ્વે ૧૬ તિલણ ચ ૧૭ અંબરુક્ષ્વે ૧૮ અસોગે ૧૯ ચ ॥૬૦૮॥

જિનેશ્વરના આસનથી છેલ્લા ગઢનાં કાંગરાં સુધી કર્ણગતિથી ૬૪૦૩ ઘનુષ્ય ને ૧૧ આંગળ થાય. એમ ચારે બાજુ સમજવું. આમાં ગણિતની ભાવના લીલાવતી ગ્રંથમાં કહેલા ગણિતની પદ્ધતિથી કરવી. ૬૦૩-૬૦૪.

આ પીઠના મધ્યભાગમાં ઉત્તમ એવો અશોકવૃક્ષ હોય છે. તે વિસ્તીર્ણ શાખાવાળો અને ગાઢ છાયાવાળો તેમજ એક યોજન વિસ્તારવાળો હોય છે. ૬૦૫.

તે અશોકવૃક્ષ તે તે જિનેશ્વરના શરીરના માનથી બારગણો ઊંચો અને ચારે બાજુ પુષ્પ, (ત્રણ) છત્ર, ધજા, પતાકા અને તોરણથી યુક્ત હોય છે. ૬૦૬.

આ પ્રસંગમાં સમવસરણસ્તોત્રની અવચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે-‘આ પ્રભુના શરીરથી બારગણા ઊંચા અશોકવૃક્ષનું ગઢની (૫૦૦ ઘનુષ્ય ઊંચી) ભીંતની બહાર નીકળવું બનશે નહીં, તેથી તેનું યોજન પૃથુત્વ ઘટી શકશે નહીં; પણ એ તેની ઉપર રહેલા અતિ ઊંચા શાલવૃક્ષના કારણે યોજનપૃથુત્વ સંભવે છે.’

શ્રીસમવાયાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-યોવીશે તીર્થકરના ૨૪ ચૈત્યવૃક્ષો હોય છે. તે આ પ્રમાણે-ન્યગ્રોધ^૧,
^૨સપ્તવર્ણ, ^૩સાલ, ^૪પ્રિયક, ^૫પ્રિયંગુ, છત્રાધ^૬, ^૭સરિસ, ^૮નાગવૃક્ષ, ^૯માલીક, પીલક્ષુ^{૧૦}, તિંદુક^{૧૧}, પાડલ^{૧૨},
 જમ્બૂ^{૧૩}, અશ્વત્થ^{૧૪}, દધિપર્ણ^{૧૫}, નંદીવૃક્ષ^{૧૬}, તિલક^{૧૭}અંબવૃક્ષ^{૧૮}, અશોક^{૧૯}, ચંપક^{૨૦}, બકુલ^{૨૧}, વેતસ^{૨૨},
 ધવ^{૨૩} અને સાલ^{૨૪} શ્રીવર્ધમાનસ્વામીનું ચૈત્યવૃક્ષ ૩૨ ઘનુષ્યનું કહેલું છે, તેમાં નીચે (૨૧ ઘનુષ્ય)

ચંપય ૨૦ બડલે ય ૨૧ વેડસરુક્ષે ૨૨ તહેવ ધવરુક્ષે ૨૩ ।
 સાલે ય ૨૪ વદ્ધમાણસ્સ ચેઙ્ગરુક્ષા જિણવરાણં ॥૬૦૧॥
 બત્તીસં ઘણુયાઇં ચેઙ્ગરુક્ષો ય વદ્ધમાણસ્સ ।
 નિચ્ચોઁગો અસોઓ ઉચ્છન્નો સાલરુક્ષેણ ॥૬૧૦॥
 તિન્નેવ ગાઁઆઇં ચેઙ્ગરુક્ષો જિણસ્સ ઁસભસ્સ ।
 સેસાણ જિણાણં પુણ સરીરઓ બારસગુણોઁ ॥૬૧૧॥
 સચ્છત્તા સપડાગા સવેઙ્ગયા તોરણેહિં ઉવવેયા ।
 અસુરસુરગરુલમહિયા ચેઙ્ગરુક્ષા જિણવરાણં ॥૬૧૨॥

‘ચેઙ્ગરુક્ષવત્તિ’ ચૈત્યવૃક્ષા જ્ઞાનોત્પત્તિવૃક્ષાઃ, ચતુર્થગાથાંયાં ‘બત્તીસં ઘણુઆઇંતિ’ અસોગવરપાયવં
 જિણુચ્ચત્તાઓ બારસગુણં વિઁવ્વઙ્ગ’ ઇત્યાવશ્યકચૂર્ણિવચનાત્સપ્તહસ્તમાનાદ્વીરસ્વામિ-
 દેહાદ્ દ્વાદશગુણીકૃતઃ સન્ ૨૧ ઘનૂંષિ ભવત્યશોકઃ તદુપરિ ૧૧ ઘનુર્માનઃ સાલવૃક્ષશ્ચ સ્યાત્,
 ઁભયોર્મીલને ૩૨ ઘનૂંષિ ચૈત્યદ્ધુમો વીરસ્યેતિ સંપ્રદાયઃ,
 તથા ‘નિચ્ચોઁગો’ નિત્યં ઋતુરેવ પુષ્પાદિકાલોઁસ્યેતિ નિત્યર્તુક ઇતિ
 સમવસરણસ્તવાવચૂર્ણે ।

સર્વ ઋતુમાં ઇળવાળા અશોકવૃક્ષની ઉપર (૧૧ ઘનુષ્ય) સાલવૃક્ષ સમજવો. ૬૦૭-૬૧૦.

પ્રથમ ઋષભજિનેંદ્રનું ચૈત્યવૃક્ષ ત્રણ ગાઉનું અને બાકીના જિનેશ્વરોનું તેમના શરીરથી બારગણું સમજવું. ૬૧૧.

આ જિનેશ્વરોના ચૈત્યવૃક્ષો છત્ર, પતાકા, વેદિકા સહિત તોરણોથી અને અસુર, સુર તેમજ વ્યંતરોથી પૂજિત હોય છે. ૬૧૨.

ચૈત્યવૃક્ષ એટલે જ્ઞાનોત્પત્તિ વૃક્ષ સમજવું. ઉપર કહેલી ચાર ગાથાઓ પૈકી ચોથી (અંક ૮) ગાથામાં બત્તીસ ઘનુષ્યનું ચૈત્યવૃક્ષ કહ્યું છે, તેમાં અશોકવૃક્ષ વીરજિનેશ્વરની ઊંચાઈથી બારગણું અંતર્ગત સમજવું. આ પ્રમાણે આવશ્યકચૂર્ણિમાં કહેલ છે એટલે, સાત હાથપ્રમાણ વીરપ્રભુના દેહથી બારગણું કરતાં ૨૧ ઘનુષ્ય થાય, તેવડું અશોકવૃક્ષ છે તેની ઉપર ૧૧ ઘનુષ્યપ્રમાણ સાલવૃક્ષ હોય એટલે બંનેના મળવાથી ૩૨ ઘનુષ્ય વીરપ્રભુનું ચૈત્યવૃક્ષ છે એમ સંપ્રદાયથી કહેવું છે.

તે ગાથામાં નિચ્ચોઁગો પદ છે એટલે નિત્ય પુષ્પાદિવાળો. આ પ્રમાણે સમવસરણસ્તવની અવચૂર્ણિમાં કહ્યું છે.

અત્ર શ્રીવીરચૈત્યવૃક્ષાશોકવૃક્ષયોઃ સમુદિતયોર્દ્વાત્રિંશદ્ધનુર્માનત્વમુક્તં શોષાણામધ્વર્હતાં સ્વસ્વશરીરમાનાદ્ દ્વાદશગુણત્વં ચૈત્યતરૂણામૂચે તથાપિ પૂર્વેક્તાનુપપત્તિસ્તદવસ્થૈવ । પંચધનુઃશતોચ્ચાયા વપ્રભિત્તેરુપરિ ભૂત્વા તચ્છાખાનાં બહિઃપ્રસરણસ્ય દુરુપપાદત્વાત્,

જિનાંગાનિ હિ ઉત્સેઘાંગુલેન પંચધનુઃશતાદિમાનાનિ સ્યુઃ, વપ્રભિત્તિસ્તુ વર્તમાનજિનાત્માંગુલેન પંચધનુઃશતમાનેત્યાદિ સમ્યક્ ચિંતનીયં, તેન યદિ દિવ્યાનુભવાદ્વપ્રભિત્તિમધ્યભાગેનાશોકચૈત્યવૃક્ષાણાં શાર્ખાઃ પ્રથમવપ્રાદ્વહિઃ પ્રસર્પેયુસ્તદા કિમનુપપન્નં સ્યાદિત્યવધાર્યં ।

અન્યથા વા યથાગમં પરિભાવનીયમિદમિતિ ।

ન્યગ્રોઘાદ્યા અમી જ્ઞાનો-ત્પત્તિવૃક્ષા યથાયથં ।

સર્વેષામર્હતાં ભાવ્યા અશોકોપરિવર્તિનઃ ॥૬૧૩॥

અહીં શ્રીવીરપરમાત્માનું ચૈત્યવૃક્ષ અને અશોકવૃક્ષ મળીને ૩૨ ધનુષ્યનું માન કહ્યું. બાકીના પ્રભુનું સ્વસ્વશરીરના માનથી બારગણું ચૈત્યવૃક્ષ કહ્યું; તથાપિ પૂર્વે કહેલી અનુપપત્તિ (અશોકવૃક્ષની પહેલા રત્નના ગઢથી બહાર નીકળવાની અશક્યતારૂપ) તો કાયમ રહી છે, કેમકે પાંચશે ધનુષ્ય ઊંચી ગઢની ભીંતની ઉપર થઈને તેની શાખાનું બહાર પ્રસાર પામવું, તે ઘટતું નથી.

જિનેશ્વરના શરીર ઉત્સેઘાંગુલથી પાંચશે ધનુષ્ય વિગેરે પ્રમાણવાળા છે અને ગઢની ભીંત તો વર્તમાન જિનના આત્માંગુલથી પાંચશે ધનુષ્યપ્રમાણ છે. ઈત્યાદિ સમ્યગ્પ્રકારે ચિંતવવા યોગ્ય છે.

તેથી જો દિવ્યાનુભાવથી ગઢની ભીંતના મધ્ય ભાગમાંથી અશોક ને ચૈત્યવૃક્ષોની શાખા પ્રથમના ગઢની બહાર પ્રસરે, તો શું વાંધો આવે, તે વિચારી જોવું. અથવા જેમ આગમમાં કહ્યું છે, તેમ વિચારણા કરવી.^૧ ઉપર ન્યગ્રોઘાદિ જે જ્ઞાનોત્પત્તિ વૃક્ષો કહ્યા છે, તે યથાયોગ્યપણે સર્વે અરિહંતના અશોકવૃક્ષોની ઉપર સમજી લેવા. ૬૧૩.

૧ સમવસરણના ગઢની ભીંતો પ્રભુના આત્માંગુલથી ૫૦૦ ધનુષ્યની ન હોય પણ મધ્યની મણિપીઠિકા જેમ પ્રભુના શરીરપ્રમાણ ઊંચી હોય છે, તેમ શરીરપ્રમાણ ઊંચી હોય, તો પ્રથમ પ્રભુના સમવસરણ માટે ૫૦૦ ધનુષ્ય કહેવામાં વાંધો આવે નહીં અને અશોકવૃક્ષ એક યોજન વિસ્તાર પામવામાં પણ અટકે નહીં.

તસ્યાશોકસ્ય મૂલે ચ દેવચ્છંદોઽર્હતાં ભવેત્ ।
 સિંહાસનાનિ ચત્વારિ તત્ર ચ સ્યુશ્ચતુર્દિશં ॥૬૧૪॥
 તાનિ સ્વર્ણમયાન્યુદ્ય-દ્રલ્લાલીખચિતાનિ ચ ।
 જિનં દ્રણં ક્લૃપ્તલક્ષા-ક્ષાણીવાનેકહીરકૈઃ ॥૬૧૫॥
 પુરશ્ચૈકૈકમુદ્યોતિ-રત્નજ્યોતિર્ભરૈર્લસત્ ।
 પાદપીઠં ધૃતોલ્લાસ-મિવાર્હસ્પદસંગમે ॥૬૧૬॥
 પ્રતિસિંહાસનં પ્રૌઢ-ચ્છત્રાણાં સ્યાત્રયં ત્રયં ।
 અપર્યુપરિસંસ્થાયિ-મૌક્તિકશ્રેણ્યલંકૃતં ॥૬૧૭॥
 તથાહુઃ - તવોર્ધ્વમૂર્ધ્વં પુણ્યર્દ્ધિ-ક્રમસબ્રહ્મચારિણી ।
 છત્રત્રયી ત્રિભુવન-પ્રભુત્વપ્રૌઢિશંસિની ॥૬૧૮॥
 પ્રતિસિંહાસનં ચંદ્ર-ચારુચામરધારિણૌ ।
 સુરૌ દ્વૌ દ્વાવુભયતઃ સર્વાલંકારભાસુરૌ ॥૬૧૯॥
 સિંહાસનસ્ય પુરતઃ સુવર્ણકમલસ્થિતં ।
 ચતુર્દિશં ધર્મચક્રમેકૈકં ભાનુજિત્વરં ॥૬૨૦॥

તે અશોકવૃક્ષના મૂળમાં નીચે અરિહંતનો દેવચ્છંદો (ઉપદેશ દેવાનું સ્થાન) હોય છે. ત્યાં ચારે દિશામાં ચાર સિંહાસન હોય છે. તે સિંહાસન સ્વર્ણમય, ઉદ્યોતવાળા રત્નો જડેલા અને જિનેશ્વરને જોવા માટે કરેલા લાખો નેત્રો જ જાણે હોય એમ અનેક હીરાવાળા હોય છે. ૬૧૪-૬૧૫.

તે સિંહાસન આગળ એક-એક ઉદ્યોતવાળા રત્નોની જ્યોતિનાં સમૂહથી શોભતું પાદપીઠ હોય છે, તે જાણે અરિહંતના પગના સમાગમથી ઉલ્લાસવાળું થયું હોય, એમ જણાય છે. દરેક સિંહાસન ઉપર તે ઉપરાઉપર રહેલા અને મોતીઓની શ્રેણિઓથી અલંકૃત ત્રણ-છત્રો હોય છે. ૬૧૬-૬૧૭.

કહ્યું છે કે-‘હે પ્રભુ ! ઉપર ઉપર પુણ્યર્દ્ધિના ક્રમે મોટા મોટા ત્રણ છત્રો તમારી ત્રિભુવનના પ્રભુત્વની મોટાઈને કહે છે. ૬૧૮.

દરેક સિંહાસને ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ ચામરધારી બે બે દેવો બંને બાજુ હોય છે, તે દેવો સર્વ અલંકારથી શોભતા હોય છે. ૬૧૯.

સિંહાસનની આગળ સુવર્ણકમળ ઉપર રહેલું એવું ધર્મચક્ર-ચારે દિશામાં એક એક હોય છે. સૂર્યની ક્રાંતિથી પણ અધિક તેજસ્વી હોય છે. ૬૨૦.

તચ્ચાર્હતાં ત્રિભુવન-ધર્મચક્રિત્વસૂચકં ।

સ્ફુરજ્જ્યોતિઃ સ્મૃતમપિ પ્રતિપક્ષમદાપહં ॥૬૨૧॥

સિંહાસનં ધર્મચક્રં ધ્વજશ્ચત્રં ચ ચામરાઃ ।

ચરંત્યાકાશમાર્ગેણ ક્ષિતૌ વિહરતિ પ્રભૌ ॥૬૨૨॥

તથાહુઃ - આગાસગણં ચક્કેણં, આગાસગણં છત્તેણં, આગાસગણં સપાયપીઢેણં
સિંહાસણેણં આગાસગયાહિં સેઅવરચામરાહિંં ઇત્યાદિ ।

ચતુર્દિશં ચ ચત્વારઃ સહસ્રયોજનોચ્છ્રિતાઃ ।

ઘંટાલઘુપતાકાદિ-મંડિતાઃ સ્યુર્મહાધ્વજાઃ ॥૬૨૩॥

તત્ર ધર્મધ્વજઃ પ્રાચ્યાં યામ્યાં માનધ્વજો ભવેત્ ।

ગજધ્વજઃ પશ્ચિમાયા-મુદક્ સિંહધ્વજો મહાન્ ॥૬૨૪॥

યદત્ર ચાપક્રોશાદિ માનમુક્તં યથાસ્પદં ।

ભવેત્તદત્રાધિકૃત-જિનાત્માંગુલમાનતઃ ॥૬૨૫॥

તદુક્તં - 'સવ્વં માણમિણં નિયનિયકરેણેતિ' ।

પીઠં ચ ચૈત્યવૃક્ષં ચા-સનં ચ છત્રચામરાન્ ।

સદેવચ્છંદકાદીનિ કુર્વતિ વ્યંતરામરાઃ ॥૬૨૬॥

સ્ફુરાયમાન એવું તે ધર્મચક્ર તીર્થકરનું ધર્મચક્રીપણું સૂચવે છે, અને જે યાદ કરવા માત્રથી પ્રતિપક્ષના મદને દૂર કરનાર હોય છે. ૬૨૧.

આ સિંહાસન, ધર્મચક્ર, ધ્વજ, છત્ર અને ચામરો, જ્યારે પ્રભુ વિહાર કરે, ત્યારે આકાશ માર્ગે સાથે ચાલે છે. ૬૨૨.

કહ્યું છે કે-આકાશમાં રહેલા ચક્ર, છત્ર, પાદપીઠયુક્ત સિંહાસન અને શ્વેત ચામરોથી (પ્રભુ) યુક્ત હોય છે.' ઈત્યાદિ.

ચારે દિશાનાં એક હજાર યોજન ઊંચા અને ઘંટા તથા લઘુપતાકા વિગેરેથી શોભતા, ચાર મહાધ્વજ હોય છે. ૬૨૩.

તેમાં પૂર્વે ધર્મધ્વજ, દક્ષિણે-માનધ્વજ, પશ્ચિમે ગજધ્વજ અને ઉત્તરે સિંહધ્વજ હોય છે. ૬૨૪.

અહીં જે ધનુષ્ય અને ક્રોશાદિ માન કહેલ છે, તે જેનો અધિકાર ચાલતો હોય, તે પ્રભુના આત્માંગુલથી સમજવું. ૬૨૫.

કહ્યું છે કે-આ સર્વ પ્રમાણ પોતપોતાના હાથપ્રમાણે જાણવું.

મણિપીઠ, ચૈત્યવૃક્ષ, આસન, છત્ર, ચામર અને દેવચ્છંદો વિગેરે વ્યંતર દેવો કરે છે. ૬૨૬.

સાધારણેડયં સમવ-સરણે કથિતો વિધિઃ ।
 સર્વમેકોપ્યદઃ કુર્યાત્કશ્ચિદ્ભક્ત્યા સુરો મહાન્ ॥૬૨૭॥
 હર્ષોત્કર્ષાત્સિંહનાદં તત્ર કુર્વિતિ નાકિનઃ ।
 સમાપતંતઃ સ્વર્ગેભ્યો વાદયંતિ ચ ટુંદુભીઃ ॥૬૨૮॥
 તત્ર સૂર્યોદયે સ્વામી દ્વયોઃ કનકપદ્મયોઃ ।
 ક્રમેણ સ્થાપયન્પાદૌ સુરસંચાર્યમાણયોઃ ॥૬૨૯॥
 અન્વીયમાનઃ શેષૈશ્ચ સપ્તભિઃ સ્વર્ણપંકજૈઃ ।
 એવં નિજપદન્યાસ-કૃતાર્થિતનવાંબુજઃ ॥૬૩૦॥
 પૂર્વદ્વારેણ સમવ-સરણે પ્રવિશત્યથ ।
 પ્રદક્ષિણીકૃત્ય પૂર્વ-સિંહાસને નિષીદતિ ॥૬૩૧॥
 પાદપીઠન્યસ્તપાદઃ કૃતતીર્થનમસ્કૃતિઃ ।
 વિધત્તે દેશનાં સ્વામી ગંભીરમધુરધ્વનિઃ ॥૬૩૨॥
 તીર્થં નામ શ્રુતજ્ઞાનં ચદ્વા સંઘશ્ચતુર્વિધઃ ।
 આદ્યો વા ગણભૃત્તેન તીર્થતે ચદ્ભવાંબુધિઃ ॥૬૩૩॥

આ સર્વ વિધિ 'સાધારણ સમવસરણ માટે કહ્યો છે. બાકી તો કોઈ મહાન દેવ ભક્તિથી આવે, તો તે એકલો પણ બધું કરી શકે છે. ૬૨૭.

હર્ષના ઉત્કર્ષથી ત્યાં દેવો સિંહનાદ કરે છે અને સ્વર્ગમાંથી ઉતરતા દુંદુભિ વગાડે છે. ૬૨૮.

ત્યાં સૂર્યોદયે સ્વામી દેવો દ્વારા સંચરિત બે સુવર્ણકમળ પર પગ દેતા દેતા અને બાકીના સાત કમળો પછવાડે ચાલતાં અનુક્રમે તેમાંથી બે બે આગળ આવવાથી નવે કમળોને પાદસ્થાપનવડે કૃતાર્થ કરતા, પૂર્વદ્વારવડે સમવસરણમાં પ્રવેશ કરે છે અને (મણિપીઠને) પ્રદક્ષિણા દઈને પૂર્વસિંહાસનપર બેસે છે. પાદપીઠ ઉપર પગ સ્થાપન કરે છે, તીર્થને નમસ્કાર કરે છે અને ગંભીર તેમ જ મધુર ધ્વનિવડે સ્વામી દેશના આપે છે. ૬૨૯-૬૩૨.

અહીં તીર્થ શબ્દથી શ્રુતજ્ઞાન અથવા ચતુર્વિધસંઘ અથવા પ્રથમ ગણધર સમજવા, તેમ જ જેનાથી સંસારસમુદ્ર તરીએ તે તીર્થ, એવી તેની વ્યુત્પત્તિ સમજવી. ૬૩૩.

૧. ચારે નિકાયના મળીને કરે તેવા.

તથોક્તં - તિથ્યં ભંતે તિથ્યં તિથ્યયરે, તિથ્યં ? ગોઠ અરહા તાવ નિયમા તિથ્યયરે, તિથ્યં પુણ ચાઠ્ઠવ્વણો સંઘો પઢમગણહરો વેતિ ભગવતીસૂત્રે ।

અર્હતૈત્પૂર્વિકા ય-તથા પૂજિતપૂજકઃ ।

લોકોઽપ્યર્હત્પૂજિતત્વા-ત્પૂજયેત્તીર્થમાદરાત્ ॥૬૩૪॥

તતસ્તીર્થં નમત્યર્હન્ કૃતકૃત્યોઽપિ વા યથા ।

ધર્મં કથયતિ સ્વામી તથા તીર્થં નમસ્યતિ ॥૬૩૫॥

તથાહુઃ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિપાદાઃ -

તપ્પુલ્વિયા અરહયા પૂઙ્ગપૂઆ ય વિણયકમ્મં ચ । કયકિચ્ચોવિ જહ કહં કહણ્ણમણ્ણ
તહા તિથ્યં ॥ અસ્ય વૃત્તૌ-

તીર્થં શ્રુતજ્ઞાનં તત્પૂર્વિકાઽર્હત્તા તદભ્યાસપ્રાપ્તેરિતિ ।

વક્ષ્યમાણૈર્ગુણૈઃ પંચ-ત્રિંશતાલંકૃતા સદા ।

વ્યાપ્નોત્યાયોજનં વાણી સર્વભાષાનુગા પ્રભોઃ ॥૬૩૬॥

તથાહુઃ શ્રીહેમસૂરયઃ કાવ્યાનુશાસને-

અકૃત્રિમસ્વાદુપદાં પરમાર્થાભિધાયિનીં ।

સર્વભાષાપરિણતાં જૈનીં વાચમુપાસ્મહે ॥૬૩૭॥

કહ્યું છે કે-‘હે ભગવંત ! તીર્થને તીર્થ કહેવાય ? કે તીર્થકરને તીર્થ કહેવાય ?’ પ્રભુ ઉત્તર આપે છે-‘હે ગોયમ ! અરિહંતને તો નિશ્ચયે તીર્થકર સમજવા અને તીર્થ ચતુર્વિધ સંઘ અથવા પ્રથમ ગણધરને સમજવા.’ આ પ્રમાણે ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે.

અરિહંતપણું એ તીર્થનાં કારણે છે. લોક જેની પૂજા થતી હોય તેની પૂજા કરે. માટે તીર્થ અરિહંતથી પૂજિત હોવાથી આદરપૂર્વક પૂજવું જોઈએ. તેથી જ અરિહંત ભગવંતો તીર્થને નમે છે અથવા તો અરિહંત કૃતકૃત્ય છતાં પણ જેમ ધર્મ કહે છે-ઉપદેશ આપે છે, તે રીતે તીર્થને નમસ્કાર કરે છે. ૬૩૪-૬૩૫.

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી કહે છે કે-‘અર્હત્તા તીર્થના કારણે છે, પૂજિતની પૂજા તે વિનયકર્મ છે. કૃતકૃત્ય એવા ભગવંત જેમ કહે છે-ઉપદેશ આપે છે, તેમ તીર્થને નમે છે.’

આની વૃત્તિમાં કહે છે કે-‘તીર્થ એટલે શ્રુતજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાનપૂર્વક અરિહંતપણું હોય છે. અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસથી અરિહંતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ કહેવાશે એવા પાંત્રીશ ગુણથી અલંકૃત એવી વાણી નિરંતર સર્વ ભાષા સમજાય, તે રીતે એક યોજનમાં વિસ્તાર પામે છે. ૬૩૬.

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસનમાં કહે છે કે-‘અકૃત્રિમ અને સ્વાદુપદવાણી, પરમાર્થને કહેનારી,

તથા - દેવા દૈવીં નરા નારીં શબરાશ્ચાપિ શાબરીં ।
 તિર્ય્ચોઽપિ ચ તૈરશ્ચીં મેનિરે ભગવદ્ગિરં ॥૬૩૮॥
 યથા જલધરસ્યાંભ આશ્રયાણાં વિશેષતઃ ।
 નાનારસં ભવત્યેવં વાણી ભગવતામપિ ॥૬૩૯॥
 સ્યાત્પ્રભોર્મૂલભાષા ચ સ્વભાવાદર્ઘ્વમાગધી ।
 સ્યાતાં દ્વે લક્ષણે હ્યસ્યાં માગધ્યાઃ પ્રાકૃતસ્ય ચ ॥૬૪૦॥
 યેનૈકેનૈવ વચસા ભૂયસામપિ સંશયાઃ ।
 છિદ્યંતે વક્તિ તત્સાર્વો જ્ઞાતાશેષવચોવિધિઃ ॥૬૪૧॥
 ક્રમચ્છેદે સંશયાના-મસંખ્યત્વાદ્વપુષ્પતાં ।
 અસંખ્યેનાપિ કાલેન ભવેત્કથમનુગ્રહઃ ॥૬૪૨॥
 શબ્દશક્તેર્વિચિત્રત્વાત્સંતીઘ્નિશ વચાંસિ ચ ।
 પ્રયુક્તૈરુત્તરં યત્સ્યા-દ્યુગપદ્ભૂયસામપિ ॥૬૪૩॥
 સરઃશરસ્વરાર્થેન ભિલ્લેન યુગપદ્યથા ।
 સરો નત્યિ ત્તિ વાક્યેન પ્રિયાસ્તિસ્ત્રોઽપિ બોધિતાઃ ॥૬૪૪॥

સર્વ ભાષામાં પરિણમનારી એવી જિનેશ્વરભગવંતની વાણીની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. ૬૩૭.

તથા-દેવો દેવી, મનુષ્ય, મનુષ્ય સંબંધી, શબરો (ભીલો) શાબરી અને તિર્ય્ચો તિર્ય્ચોની ભાષા તરીકે ભગવંતની વાણીને માને અર્થાત્ સમજે છે. ૬૩૮.

જેમ જળધર (વરસાદ)નું પાણી આશ્રય વિશેષથી જુદા જુદા સ્વાદવાળું થાય છે, તેમ ભગવંતની વાણી માટે પણ સમજવું. ૬૩૯.

પ્રભુની મૂળ ભાષા તો સ્વભાવે અર્ધમાગધી છે, એટલે તેમાં માગધી ને પ્રાકૃત બે ભાષાનો સમાવેશ થાય છે. ૬૪૦.

જે એક જ વચનવડે અનેકના સંશય નાશ પામે તેવું વચન, વાણીના સમસ્ત વિધિને જાણનારા સર્વજ્ઞ બોલે છે. ૬૪૧.

પ્રાણીઓ અસંખ્ય હોવાથી જો તેમના સંશયનો કમથી છેદ થાય, તો અસંખ્ય કાળે પણ તે સર્વનો અનુગ્રહ કેમ થાય ? (ન થાય) ૬૪૨.

શબ્દશક્તિની વિચિત્રતા હોવાથી એવી વાણીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, કે જે બોલવાથી સમકાળે ઘણાઓના પ્રશ્નોના ઉત્તરો મળી જાય છે. ૬૪૩.

સર, શર ને સ્વરના અર્થમાં ભિલ્લે સરો નત્યિ એવા વાક્યવડે ત્રણે સ્ત્રીઓને એક સાથે સમજાવી દીધી હતી. ૬૪૪.

તથોક્તં -ભિલ્લસ્સ તિન્નિ ભજ્જા ઇગા મગ્ગેઙ્ગ પાણિયં પાહિ ।
 બીયા મગ્ગેઙ્ગ હરિણં તઙ્ગયા ગવરાવ્વે ગીયં ॥૬૪૫॥
 પ્રહુમાકાંક્ષિતો યોઽર્થઃ પ્રાક્ સંદિગ્ધશ્ચ યો ભવેત્ ।
 યેન વા યસ્ય વૈરાગ્યં યો વા યસ્યાવબોધકૃત્ ॥૬૪૬॥
 સર્વોઽપિ લોકઃ પ્રત્યેકં તમર્થમવબુધ્યતે ।
 અર્હદુચ્ચારિતાદેક-વાક્વ્યાદપ્યતિશાયિનઃ ॥૬૪૭॥
 અવિચ્છેદેન ભગવાન્ વિધત્તે દેશનાં યદિ ।
 તદા નોદ્વિજતે શ્રોતા યાવજ્જીવમહર્નિશં ॥૬૪૮॥
 ન ક્ષુત્તૃષ્ણા ન ચ વ્યાધિઃ કાચિદાધિશ્ચ ન સ્પૃશેત્ ।
 શૃણ્વતો ભગવદ્વાણીં સકલાનપિ દેહિનઃ ॥૬૪૯॥
 માધુર્યં ભગવદ્વાણ્યા વાચાં યદ્યપ્યગોચરં ।
 તથાપિ સૌખ્યવન્મુક્તે-રૌપ્યમેન નિરૂપ્યતે ॥૬૫૦॥
 યથાસીદ્વાણીજઃ કોઽપિ મિતંપચશિરોમણિઃ ।
 આતૃપ્તિં નાત્મનાપ્યાદ યોઽન્નં લોભ ઇવાંગભૃત્ ॥૬૫૧॥
 અન્નં નાજીર્યદન્યેષાં યસ્મિન્ પશ્યતિ ભક્ષિતં ।
 યઃ સિવ્થ્યાશંકયા પશ્યન્ સ્થાલીક્ષાલનવાર્યપિ ॥૬૫૨॥

કહ્યું છે કે-એક ભિલ્લને ત્રણ સ્ત્રી હતી, તેમાંથી એક કહે છે કે 'મને પાણી પા' બીજી કહે છે કે 'મને હરણ લાવી આપ' ને ત્રીજી કહે છે કે 'ગીત ગાઓ.' ૬૪૫.

(આના ઉત્તર માટે ઉપરનો સરો નત્થિ શબ્દ સમજી લેવો.)

જે અર્થ પૂછવાને ઈચ્છ્યો હોય જે અર્થ પૂર્વનો સંદેહવાળો હોય અથવા જે અર્થથી જેને વૈરાગ્ય થાય તેમ હોય, અથવા જે જેને અવબોધ પમાડનાર હોય, તે દરેક અર્થને અરિહંતના કહેલા, અતિશયવાળા એક વાક્યથી જ સર્વ લોક સમજી જાય છે. ૬૪૬-૬૪૭.

જો ભગવંત દેશના આપ્યા જ કરે, તો યાવજજીવ સતત હંમેશ સાંભળતાં પણ શ્રોતા ઉદ્વેગ(ખેદ) પામે નહીં. ૬૪૮.

ભગવંતની વાણીને સાંભળતાં સકલ પ્રાણીઓને, ભૂખ, તરસ, આધિ, વ્યાધિ સ્પર્શ કરતી નથી. ભગવંતની વાણીનું માધુર્ય જો કે વાચાને અગોચર છે, તો પણ મુક્તિના સુખની જેમ ઉપમાથી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ૬૪૯-૬૫૦.

એક વણિક લોભીઓમાં શિરોમણિ હતો. તે જાણે અંગધારી લોભ જ હોય તેમ પોતે પણ તૃપ્તિ થાય તેટલું પૂરું અન્ન ખાતો નહોતો. તેના જોતાં જો બીજો કોઈ ખાય તો તેને પણ અન્ન પચતું નહોતું.

લિહતિ સ્મ સ્વયં સ્થાલીં યોઽસકૃત્યાણિના ભૃશં ।
 કાકા વરાકાઃ શ્વાનો વા કિં લિહેયુસ્તદંગણે ॥૬૫૩॥
 જના નોચ્ચારંચતિ સ્મા-વશ્યકેઽપિ પ્રયોજને ।
 યન્નામ જાતૂક્તે ત્વિષ્ટ-દેવાન્ શ્રેયોઽર્થમસ્મરન્ ॥૬૫૪॥
 માર્યા તસ્યાનુરૂપાસી-દ્યા શુનીવ વનીપકં ।
 દૂરાદપિ ક્ષોભયતિ દુર્વાક્ તૃષ્ણોવ જંગમા ॥૬૫૫॥
 આસીદ્વાસી ચ તસ્યૈકા જરતી ગરતીવ્રરુક્ ।
 ક્ષુજ્જરાજર્જરા દીના કૃશા મૂર્તેવ દુર્દશા ॥૬૫૬॥
 પ્રાતઃ સ્માહ વણિક્પત્ની તાં રંડે યાહિ કાનનં ।
 ણ્યાંસ્યાહર ભૂયાંસિ ન દાસ્યામ્યન્યથાશનં ॥૬૫૭॥
 પ્રતિપદ્ય વચસ્તસ્યાઃ ક્ષીણોપાયાશ્રયાગમત્ ।
 વનં શનૈઃ શનૈર્ચષ્ટિ-મવષ્ટભ્ય સુતામિવ ॥૬૫૮॥
 તત્રાન્યચ્છિન્નકાષ્ઠાનાં શિલોઞ્ઞં છેદનાક્ષમા ।
 સંગૃહ્ય શ્રેષ્ઠિનીતુષ્ટ્યૈ સામર્થ્યાધિકવીવધં ॥૬૫૯॥

વળી થાળી ઘોયેલ પાણી પણ રખે તેમાં અન્નનો દાણો રહી ગયો હોય એમ માનીને તેને જોયા કરતો અને પોતે વારંવાર થાળીને હાથવડે ચાટતો હતો; તેથી રાંક એવા કાગડા કે શ્વાન પણ તેને આંગણે શું ચાટે ? કાંઈ ચાટવા પામતા નહોતા. ૬૫૧-૬૫૩.

લોકો જરૂરી કાર્યમાં તેનું નામ લેતા નહોતા. ક્યારેક ભૂલથી બોલાઈ જાય તો શ્રેયને માટે ઈષ્ટદેવનું નામ તરત જ સંભારતા હતા. ૬૫૪.

સ્ત્રી પણ તેને અનુરૂપ જ મળી હતી કે, જે દુર્વચનવાળી અને જાણે જંગમ તૃષ્ણા હોય તેવી હતી, તેથી ભિક્ષુકાદિકને દૂરથી જ કુતરીની જેમ કોભ પમાડતી હતી. ૬૫૫.

તેને એક દાસી હતી તે, વૃદ્ધ અને અતિ તીવ્ર વ્યાધિવાળી હતી, તેમ જ ક્ષુધા અને જરાવડે જર્જર થયેલ, દીન, કૃશ અને મૂર્તિમાન દુર્દશા જેવી હતી. ૬૫૬.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં જ તે વણિકની સ્ત્રીએ પેલી દાસીને કહ્યું કે--'હે રાંડ ! જલદી વગડામાં જા અને પુષ્કળ કાષ્ઠો લઈ આવ, નહીં તો હું તને ખાવાનું આપીશ નહીં. ૬૫૭.

તેનું વચન અંગીકાર કરીને બીજા ઉપાય કે આશ્રય વિનાની ધીમે ધીમે પુત્રીની જેમ લાકડીનું અવલંબન કરીને વનમાં ચાલી. ૬૫૮.

ત્યાં તે કાષ્ઠો છેદવામાં અસમર્થ હોવાથી બીજાઓએ કાપેલા લાકડાના કોઈ કોઈ કકડા પડ્યા

કૃત્વા શિરસિ તૃટ્તાપ-ક્ષુત્ખેદસ્વેદવિહ્વલા ।
 પુરસ્તસ્યા ઢૌકયિત્વા દૈન્યાદન્નં યયાચ તાં ॥૬૬૦॥ યુગ્મં ॥
 નિચ્છિન્શા નિચ્છપા સૈવં તામભાષિષ્ટ દુષ્ટધીઃ ।
 અલ્પીયાંસિ કિમેધાંસિ રે રે રંડે ત્વમાહરઃ ॥૬૬૧॥
 કાષ્ટૈઃ પ્રજ્વાલ્યતે ક્ષુદ્રૈ-નૈતાવદ્ધિર્ભવત્યપિ ।
 ગૃહં મે ભક્ષિતં સર્વં રેડકિંચિત્કરયા ત્વયા ॥૬૬૨॥
 જરત્યુવાચ હે માત-ર્દીનાયાં મયિ મા કુપઃ ।
 ભક્ષ્યમુદ્ધરિતં કિંચિદ્યચ્છ ક્ષુત્પીડિતાસ્મ્યહં ॥૬૬૩॥
 પુનરપ્યાહરિષ્યામિ સ્વસ્થીભૂય ક્ષણાંતરે ।
 શરણં નિઃશરણ્યાયા-સ્ત્વમેવાસિ મમાંબિકે ॥૬૬૪॥
 સા પ્રોચે જનકાસ્થીનિ યાદ પ્રશ્રવણં પિબ ।
 મૃત્વા સ્વસ્થા ભવાદ્યાપિ પ્રિયસે કિં ન દુમરે ॥૬૬૫॥

રહેલા તે વીણીને તેનો ભારો બાંધીને શેઠાણીને પ્રસન્ન કરવા માટે શક્તિ ઉપરાંત ભારને માથે ઉપાડીને ચાલી. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, તાપ, ખેદ ને સ્વેદથી વિહ્વળ થએલી તે દાસીએ શેઠાણી પાસે તે ભારો નાખીને દીનપણે અન્નની યાચના કરી. ૬૫૯-૬૬૦.

નિર્દય અને નિર્લજ્જ એવી તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળી શેઠાણી તેને કહેવો લાગી કે-‘અરે રાંડ ! આટલા થોડા લાકડા કેમ લાવી ? ૬૬૧.

આટલા થોડા લાકડાથી તો તું પણ બળી શકે એમ નથી. અરે આળસુ એવી તું મારું ઘર બધું ખાઈ ગઈ.’ ૬૬૨.

ડોશી બોલી કે -‘હે માતા ! દીન એવી મારી ઉપર તમે કોપાયમાન ન થાઓ, કાંઈક ખાતાં વધેલું હોય તે મને આપો, કારણકે હું ક્ષુધાથી ઘણી પીડા પામું છું. ૬૬૩.

હું જરા સ્વસ્થ થઈને થોડીવાર પછી વળી બીજા કાષ્ટ લાવી આપીશ. મને શરણ વિનાનીને હે મારી માતા ! તમે જ એક શરણભૂત છો.’ ૬૬૪.

શેઠાણી બોલી કે-‘તારા બાપના હાડકા ખા અને તેનો પેશાબ પી-મરી જઈને સ્વસ્થ થા. અરે દુઃખે મરવાવાળી ! તું હજી મરતી કેમ નથી ? ૬૬૫.

આનીતેભ્યશ્ચતુર્ણેષુ પુનરપ્યાહતેષુ રે ।
 કાષ્ટેષુ તુભ્યં દાસ્યામિ ભક્ષ્યં તદ્વચ્છ સત્વરં ॥૬૬૬॥
 તથૈવ ગત્વા સારણ્યે કાષ્ટભારં ચતુર્ગુણં ।
 કષ્ટેન મહતોચ્ચિત્ય નિદઘૌ મૂર્ધ્નિ દુર્વહં ॥૬૬૭॥
 પ્રસ્ફુટદ્ધૃદયા શ્વાસૈ-રારોહંતીવ ભૂઘરં ।
 ઉત્ફુલ્લગલ્લપ્રસર-ત્ફૂત્કારા ભુજગીવ ચ ॥૬૬૮॥
 સ્નાતેવ ક્વિલન્નસર્વાંગીચીવરા સ્વેદનિર્ઝરૈઃ ।
 પીતમદ્યેવ નિશ્ચેષ્ટા પ્રપતંતી પદે પદે ॥૬૬૯॥
 પતંતમપ્યાદધતી ભારં મૂર્ધ્નિ પુનઃ પુનઃ ।
 રુષ્ટાભીષ્ટમિવાનિષ્ટ-મપિ વેશ્યેવ ગર્દ્ધના ॥૬૭૦॥
 પ્રાપ્તપાતાપ્યવઘ્ન્યા યષ્ટ્યા જીર્ણકુટીવ સા ।
 પ્રકંપમાનસર્વાંગો-ત્યન્નશીતજ્વરેવ ચ ॥૬૭૧॥
 વિવિક્ષુરિવ ભૂખ્યંત-ન્યર્ગભૂતા ભૂરિભારતઃ ।
 મૃત્યું સંભાષમાણેવ હૃદિઃ ન્યસ્તકરા મુહુઃ ॥૬૭૨॥

આ લાવી છે તે કરતાં ચારગણા કાષ્ટ લાવીશ ત્યારે તને ખાવાનું આપીશ, માટે જલદી કાષ્ટ લેવા જા. ૬૬૬.

શેઠાણીનું આવું વચન સાંભળીને તે તરત જ પાછી અરણ્યમાં ગઈ અને પ્રથમ કરતાં ચારગણા કાષ્ટો મહામુશીબતથી ભેગા કરીને, તેનો મોટો ભારો બાંધીને, દુઃખે ઉપાડાય એવો તે ભારો માથે મૂક્યો. ૬૬૭.

જાણે પર્વતપર ચડતી હોય એમ શ્વાસવડે જેનું હૃદય કુટી જતું હતું અને કુલેલા ગાલવડે સાપણની જેમ ફૂતકારા કરતી, પરસેવાથી જાણે ન્હાયેલી હોય તેમ, સર્વ અંગ ને વસ્ત્રો જેના ભીંજાઈ ગયા છે એવી, અને જાણે મદિરા પીધેલી હોય એમ નિશ્ચેષ્ટ થઈને પગલે પગલે પડતી, માથેથી પડી જતા ભારાને વારંવાર પાછી ઉપાડતી, અભીષ્ટ પુરુષની જેમ અનિષ્ટ એવા પણ તે ભારાને રુષ્ટ વેશ્યાની જેમ ઈચ્છતી, જીર્ણ ઝુંપડાની જેમ પડી ગયા છતાં પણ લાકડીના આધારવડે ઊભી રહેતી, ટાઢીઓ તાવ આવેલાની જેમ સર્વાંગે કંપતી, ઘણા ભારવડે જાણે પૃથ્વીમાં પેસવા ઈચ્છતી હોય તેમ નીચી નમી ગયેલી, મૃત્યુ સાથે વાત કરતી હોય તેમ વારંવાર હૃદય ઉપર હાથ મૂકતી, ક્ષુધાવડે ક્ષીણ થઈ ગયેલ પેટવાળી અને હાડ અને ચામડી જ જેના શરીરમાં શેષ રહેલ છે એવી, તેમ જ સમસ્ત દુઃખના

ક્ષુત્ક્ષીણજઠરાસ્થિત્વક્-શેષાઽશેષાઽસુખાશ્રિતા ।
 સમંતાદ્વિશ્લથા શુષ્ક-શમીવાતતકોટરા ॥૬૭૩॥
 અસકૃદ્રસનાલીઢ-સૃક્કા શુષ્કગલાધરા
 દંતશૂન્યાસ્યવિગલ-લ્લાલાક્ષિત્ક્ષરદશ્રુકા ॥૬૭૪॥
 ક્ષણે ક્ષણે સ્મરંતી તં વણિક્પત્ન્યાઃ પરાભવં ।
 ભક્ષ્યં દાસ્યતિ સા નો વે-ત્યેવં ચિંતામ્નિચુંબિતા ॥૬૭૫॥
 અનન્યગતિકત્વેના-ગચ્છંતી મંદિરં પ્રતિ ।
 યાવત્સાઽઽયાતિ સમવ-સરણસ્યાંતિકે પ્રભોઃ ॥૬૭૬॥
 તાવત્કંટકમુદ્ધર્તુ સોચ્ચિક્ષેપ નિજં ક્રમં ।
 ન્યસ્થાત્ પાણિં ચ તત્ર સ્વં તદા તત્કર્ણકોટરે ॥૬૭૭॥
 પ્રવિવેશાર્હતાં વાણી પીયૂષદ્રવપેશલા ।
 શુશ્રાવ સૈકચિત્તા તાં વિસ્મૃતાઁખિલવેદનાં ॥૬૭૮॥
 એકાદશભિઃ કુલકં ।
 દિશત્યબ્દસહસ્રાણિ ભગવાન્ દેશનાં યદિ ।
 તસ્યાષ્ચ તાવદાયુશ્ચે-ત્તર્હિ સાવસ્થિતા તથા ॥૬૭૯॥

આશ્રયભૂત, ચારેબાજુથી ઢીલી પડેલી વિસ્તૃત કોટરવાળા સુકાપેલા શમીના ઝાડની જેવી, વારંવાર જીભવડે હોઠને ચાટતી, જેનું ગળું ને હોઠ સુકાઈ ગએલ છે એવી, દાંત વિનાના મુખમાંથી ઝરી રહી છે લાળ જેને એવી, ઝરતા આંસુવાળી, કાણે કાણે પોતાની શેઠાણીના પરાભવને સંભારતી, મને હજી પણ ખાવાનું આપશે કે નહીં ? એવી ચિંતારૂપી અગ્નિથી બળતી, બીજે જવાનો આશરો ન હોવાથી શેઠના ઘરતરફ જતી, એવી તે ડોસી પ્રભુના સમવસરણ નજીકથી નીકળી. તેવામાં તેના પગમાં કાંટો વાગવાથી તે કાઢવા માટે પોતાનો પગ ઊંચો કરીને પોતાનો હાથ ત્યાં લગાડે છે, ત્યારે તેના કાનમાં અમૃતના રસ જેવી મધુર, અરિહંતની વાણીએ પ્રવેશ કર્યો. તે સાંભળતાં જ સમસ્ત વેદનાને ભૂલી જઈને તે એક ચિત્તે સ્થિર થઈ જઈને સાંભળવા લાગી. ૬૬૮-૬૭૮.

જો ભગવાન હજારો વર્ષ સુધી દેશના આપે અને તેનું તેટલું આયુષ્ય હોય તો તે તેજ પ્રમાણે રહેલી, માથે ભાર છતાં તે વાણી સાંભળ્યા જ કરે, એક પગલું પણ પૃથ્વી પર આગળ ભરે નહીં,

શૃણોત્યેવોદ્ભૂભારા પાદં ન્યસ્યતિ ન ક્ષિતૌ ।

ન સ્મરેત્ક્ષુત્તુડાદ્યર્તિં નાપ્યુદ્ધરતિ કંટકં ॥૬૮૦॥

ईदृग्रसाया भगवद्वाण्याः स्वाभाविकानिह ।

पंचत्रिंशतमित्याहु-गुणान् श्रीहेमसूरयः ॥६८१॥

संस्कारवत्त्व १ मौदात्त्व २ मुपचारपरीतता ३ ।

मेघगंभीरघोषत्वं ४ प्रतिनादविधायिता ५ ॥६८२॥

दक्षिणत्व ६ मुपनीत-रागत्वं च ७ महार्थता ८ ।

अव्याहतत्वं ९ शिष्टत्वं १० संशयानामसंभवः ११ ॥६८३॥

निराकृतान्योत्तरत्वं १२ हृदयंगमतापि च १३ ।

मिथः साकांक्षता १४ प्रस्ता-वौचित्यं १५ तत्त्वनिष्ठता १६ ॥६८४॥

अप्रकीर्णप्रसृतत्व १७ मस्वश्लाघान्यनिदिता १८ ।

आभिजात्य १९ मतिस्निग्ध-मधुरत्वं २० प्रशस्यता २१ ॥६८५॥

अमर्मवेधितौ २२ दार्य २३ धर्मार्थप्रतिबद्धता २४ ।

कारकाद्यविपर्याસો २૫ વિભ્રમાદિવિયુક્તતા ૨૬ ॥૮૬૮॥

ક્ષુધાતૃષાદિની પીડાને સંભારે નહીં અને કાંટો કાઢવાનું પણ વિસરી જાય. ૬૭૯-૬૮૦.

આવા પ્રકારના રસવાળી ભગવંતની વાણીના સ્વાભાવિક એવા ૩૫ ગુણ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજી આ પ્રમાણે કહે છે. ૬૮૧.

૧ સંસ્કારવાળી, ૨ ઉદાત્ત એટલે ઊંચા સ્વરવાળી, ૩ ઉપચારવાળી, ૪ મેઘસમાન ગંભીર નાદવાળી, ૫ પડઘો પડે તેવી, ૬ દક્ષતાવાળી, ૭ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારી, ૮ વિસ્તૃતાર્થવાળી, ૯ વ્યાઘાતવિનાની, ૧૦ શિષ્ટતાવાળી, ૧૧ શંકાવિનાની, ૧૨ અન્યના ઉત્તરો આવી જાય તેવી, ૧૩ હૃદયને ગમે તેવી, ૧૪ પૂર્વાપર સંબંધવાળી, ૧૫ પ્રસંગાનુસારી, ૧૬ તત્ત્વજ્ઞાનવાળી, ૧૭ છુટાછવાયા એટલે તુટક શબ્દો ન બોલાય તેવી રીતે વિસ્તાર પામે તેવી, ૧૮ સ્વશ્લાઘા ને પરનિંદા વિનાની, ૧૯ કુલીનતાવાળી, ૨૦ અત્યંત સ્નેહાળ ને માધુર્યવાળી, ૨૧ પ્રશંસાપાત્ર, ૨૨ કોઈના મર્મને આઘાત ન કરે તેવી, ૨૩ ગંભીર અર્થવાળી, ૨૪ ધર્મ ને અર્થ સાથે સંબંધવાળી, ૨૫ કારકાદિના વિપર્યાસ વનાની, ૨૬ ભ્રાંતિઆદિના અભાવવાળી, ૨૭ આશ્ચર્ય પમાડનારી, ૨૮ અદ્ભુત, ૨૯ વિલંબ વિનાની, ૩૦ અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાવાળી, ૩૧ વિશેષતાના આરોપવાળી, ૩૨ સત્ત્વગુણની પ્રાધાન્યતાવાળી, ૩૩ વર્ણ, ૫૬

ચિત્રકૃત્વ ૨૭ મદ્ભુતત્વં ૨૮ તથાનતિવિલંબિતા ૨૯ ।

અનેકજાતિવૈચિત્ર્ય ૩૦ મારોપિતવિશેષતા ૩૧ ॥૬૮૭ ॥

સત્ત્વપ્રધાનતા ૩૨ વર્ણ-પદવાક્યવિવિક્તતા ૩૩ ।

અવ્યુચ્છિત્તિ ૩૪ રચેદિત્વં ૩૫ પંચત્રિંશચ્ચ વાગુણાઃ ॥૬૮૮॥

ને વાક્યની સ્પષ્ટતાવાળી, ૩૪ સંબંધના ઉચ્છેદ વિનાની, ૩૫ સાંભળતાં ખેદ ન ઉપજે તેવી—આ ૩૫ વાણીના ગુણ છે.^૧ ૬૮૨-૬૮૮.

૧. આ નીચેની હકીકત શ્રીપાળરાસના અર્થમાંથી ગ્રહણ કરી છે. તેથી ઉપરના મૂળ ગ્રંથના પદોનો જે અનુક્રમ છે, તે અનુક્રમ પ્રમાણે આ અર્થનો અનુક્રમ નથી. આગળ—પાછળ આવેલ છે.

આ ૩૫ વાણીના ગુણ ભાષામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે :— ૧ જે જગ્યાએ જે ભાષાનો પ્રચાર હોય ત્યાં તે ભાષામિશ્ર અર્થમાગધી ભાષા બોલે. ૨ એક યોજન પ્રમાણ સમવસરણમાં સહજ રીતે સંભળાય તેમ ઉચ્ચસ્વરે બોલે. ૩ ગામડીઆ ભાષા કે તોછડી ભાષા વિના બોલે. ૪ મેઘની ગર્જનાસમાન ગંભીર વાણીથી બોલે. ૫ સાંભળનારને પડછંદાસહ વચનરચનાના છુટા છુટા બોલો સંભળાય ને સારી રીતે સમજાય તે રીતે બોલે. ૬ સાંભળનારને સંતોષ ઉપજે તેવી સરળ ભાષામાં બોલે. ૭ સાંભળનાર પોતપોતાના હૃદયમાં એવું સમજે કે પ્રભુ મને ઉદ્દેશીને જ દેશના આપે છે, એવી છટાથી બોલે. ૮ વિસ્તાર સહિત અર્થની પુષ્ટિયુક્ત બોલે. ૯ આગળ પાછળના સંબંધમાં વાંધો ન આવે તેવા એકસરખા પ્રબંધની રચનાયુક્ત બોલે. ૧૦ મોટા પુરુષને છાજે તેવા પ્રશંસનીય વાક્યો બોલે તેમ જ અપ્રતિહત સિદ્ધાંતો પ્રકાશે. ૧૧ સાંભળનારને શંકા ન પડે તેવી સ્પષ્ટ વાણી બોલે. ૧૨ કોઈપણ દૂષણ લાગુ થઈ ન શકે તેવું નિર્દૂષણ વ્યાખ્યાન કરે. ૧૩ કઠિન અને સૂક્ષ્મ વિચારવાળા વિષયોને પણ સાંભળનાર તરત સમજી શકે, એવી સરલ ભાષામાં પ્રકાશે. ૧૪ જે જગ્યાએ જેવું દષ્ટાંત કે સિદ્ધાંત યોગ્ય ને રુચિકર લાગે તેવું જ પ્રરૂપે. ૧૫ ષડ્દ્રવ્ય ને નવતત્ત્વની પુષ્ટિરૂપ અપેક્ષા સહિત બોલે. ૧૬ સંબંધ, પ્રયોજન ને અધિકારવાળું વાક્ય બોલે. ૧૭ પદરચનાની અપેક્ષાયુક્ત બોલે. ૧૮ ષડ્દ્રવ્ય ને નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ ચાતુર્ય સાથે સમજાવે. ૧૯ સ્નિગ્ધ ને માધુર્યતા સહિત ધી ગોળ કરતાં પણ વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગે તેવી વાણી વાપરે. ૨૦ પરના મર્મ ન ખુલે તેવી ચતુરાઈથી બોલે. ૨૧ ધર્મ અર્થ પ્રતિબદ્ધ બોલે. ૨૨ દીપકના પ્રકાશતુલ્ય પ્રકાશવંત અર્થ પ્રકાશે. ૨૩ પરનિંદા ને આત્મપ્રશંસા સહિત વાણી બોલે. ૨૪ ઉપદેશ દેનાર સર્વગુણસંપન્ન છે, એવી પ્રતીતિ થાય તેવાં પ્રમાણિક વાક્ય બોલે. ૨૫ કર્તા-કર્મ-ક્રિયા-લિંગ-કારક-કાળ અને વિભક્તિયુક્ત બોલે. ૨૬ શ્રોતાને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય ને હર્ષ વધે તેવું બોલે. ૨૭ ઘણી ધીરજથી વર્ણન કરી બતાવે. ૨૮ અવિચ્છિન્ન મેઘધારા સમાન ચાલુ પ્રવાહ યુક્ત બોલે. ૨૯ ભ્રાંતિ ઉપજવા ન પામે, તેવું નિભ્રાંત વચન બોલે. ૩૦ દેવ, મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષી વિગેરે પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે તેવી ભાષામાં બોલે. ૩૧ શિષ્યગણનો બુદ્ધિગુણ વધે તેવી વાણી બોલે. ૩૨ પદના અર્થને અનેક રીતે આરોપણ કરીને બોલે. ૩૩ સાહસિકપણે બોલે. ૩૪ પુનરુક્તિ સહિત બોલે અને ૩૫ કોઈનું મન કિંચિત્ પણ ન દુભાય તેવી રીતે બોલે ઈતિ.

અથાર્હન્નીદ્દશા વાણ્યા ધર્મ પંચમહાવ્રતં ।
 સાધૂનાં શ્રાવકાણાં ચ દિશતિ દ્વાદશવ્રતં ॥૬૮૧॥
 અહિંસાસૂનૂતાસ્તેય-બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાઃ ।
 મહાવ્રતાનિ પંચેતિ નિર્ગ્રથાનાં મહાત્મનાં ॥૬૯૦॥
 કેચિત્કાલવિશેષેણ ચત્વાર્યેવાદિશંતિ ચ ।
 મહાવ્રતાનિ સ્ત્રીત્યાગ-સંગ્રહો હ્યપરિગ્રહે ॥૬૯૧॥
 અણુવ્રતાનિ પંચાદૌ ત્રીણિ ગુણવ્રતાનિ ચ ।
 શિક્ષાવ્રતાનિ ચત્વારિ વ્રતાનિ ગૃહિણામિતિ ॥૬૯૨॥
 સંકલ્પ્ય ત્રસજીવાનાં નિરપેક્ષાન્નિરાગસાં ।
 પ્રાણઘાતાન્નિવૃત્તિર્યા પ્રથમં તદણુવ્રતં ॥૬૯૩॥
 કન્યાગોભૂમ્યલીકેભ્યો ન્યાસાપહરણાચ્ચ યા ।
 નિવૃત્તિઃ કૂટસાક્ષ્યાચ્ચ દ્વિતીયં તદણુવ્રતં ॥૬૯૪॥
 સંધિગ્રંથ્યાદિભેદાદૈ રાજનિગ્રહકારિ યત્ ।
 ચૌર્યં તસ્માન્નિવૃત્તિર્યા તૃતીયં તદણુવ્રતં ॥૬૯૫॥

અરિહંતો ઉપર જણાવી, તેવી વાણી વડે સાધુનો પાંચ મહાવ્રતરૂપ ધર્મ અને શ્રાવકોનો બારવ્રતરૂપ ધર્મ ઉપદેશે. ૬૮૯.

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ—આ પાંચ નિર્ગ્રથ મહાત્માના મહાવ્રતો છે. ૬૯૦.

કોઈ કાળવિશેષે બાવીશ તીર્થકરો સ્ત્રીત્યાગનો સંગ્રહ અપરિગ્રહમાં કરીને ચાર મહાવ્રતોને જ પ્રરૂપે છે. શ્રાવકના પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત ને ચાર શિક્ષાવ્રત—એમ બાર વ્રતો કહે છે. ૬૯૧-૬૯૨.

નિરપરાધી એવા ત્રસ જીવોની નિરપેક્ષપણે સંકલ્પથી હિંસા ન કરવી, તે શ્રાવકનું પહેલું અણુવ્રત છે. ૬૯૩.

કન્યા, ગાય અને ભૂમિસંબંધી અસત્ય ન બોલવું, થાપણ ન ઓળવવી અને ખોટી સાક્ષી ન પૂરવી—એ બીજું અણુવ્રત છે. ૬૯૪.

સંધિ, ગ્રંથિ વિગેરેનો ભેદ કરવો વિગેરે, રાજ્યદંડ ઉપજે તેવી ચોરી ન કરવી, તે ત્રીજું અણુવ્રત છે. ૬૯૫.

स्वदारैरेव संतुष्टिः स्वीकृतैर्जनसाक्षिकं ।
 निवृत्तिर्वान्यदारेभ्य-श्रुतुर्थं तदणुव्रतं ॥६९६॥
 परिग्रहस्य सत्तेच्छा-परिमाणान्नियंत्रणा ।
 परिग्रहपरिमाणं पंचमं तदणुव्रतं ॥६९७॥
 सीमा नोल्लंघ्यते यत्र कृता दिक्षु दशस्वपि ।
 ख्यातं दिक्परिमाणाख्यं प्रथमं तदणुव्रतं ॥६९८॥
 भोगोपभोगद्रव्याणां मानमाजन्म चान्वहं ।
 क्रियते यत्र तद्भोगो-पभोगविरतिर्व्रतं ॥६९९॥
 तत्र च -सकृदेव भुज्यते यः स भोगोऽन्नस्रगादिकः ।
 पुनः पुनः पुनर्भोग्य उपभोगोंगनादिकः ॥७००॥
 द्वाविंशतेरभक्ष्याणा-मनंतकायिनामपि ।
 यावज्जीवं परिहारः कीर्त्तयेत्स्मिन् व्रते जिनैः ॥७०१॥
 तथाहुः-पंचुंबरि चउविगई ९ हिम १० विस ११ करगा १२य सव्वमट्टीय १३।
 रयणीभोयणगं चिय १४ बहुबीअं १५ अणंत १६ संघाणं १७॥७०२॥

जनसाक्षीએ સ્વીકારેલી સ્વદારા વડે જ સંતુષ્ટ રહેવું અથવા પરદારાનો ત્યાગ કરવો, એ ચોથું અશુપ્રત છે. ૬૯૬.

વિદ્યમાન પરિગ્રહનું ઈચ્છા પરિમાણથી જે નિયંત્રણા કરવી, તે પરિગ્રહ પરિમાણરૂપ પાંચમું અશુપ્રત છે. ૬૯૭.

દશે દિશામાં પરિમાણ બાંધેલી દિશાની સીમાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, તે દિગ્પરિમાણ નામનું પહેલું ગુણપ્રત છે. ૬૯૮.

ભોગ ને ઉપભોગના દ્રવ્યોનું જન્મપર્યંતને માટે અને રોજને માટે જે પ્રમાણ કરવું, તે ભોગોપભોગવિરતિ નામે ત્રીજું ગુણપ્રત છે. ૬૯૯.

તેમાં જે એક વાર ભોગમાં આવે તેવા અન્ન ને પુષ્પમાળા વિગેરે તે ભોગ કહેવાય અને વારંવાર ભોગમાં આવે તેવા સ્ત્રી વિગેરે ઉપભોગ કહેવાય. ૭૦૦.

આ વ્રતમાં બાવીશ અભક્ષ્યોનો અને અનંતકાયોનો પણ યાવજ્જીવ પરિહાર કરવાનું શ્રીજિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૭૦૧.

ઘોલવડાં ૧૮ વાયંગણ ૧૯ અમુણિયનામાણિ ફુલ્લફલયાણિ ૨૦।
 તુચ્છફલં ૨૧ ચલિઅરસં ૨૨ વજ્જેહ અભક્ષ્વ બાવીસં ॥૭૦૩॥
 ઉદુંબરવટ્પ્લક્ષ-કાકોદુંબરશાખિનાં ।
 પિપ્પલસ્ય ચેત્યભક્ષ્ય-માર્યાર્ણા ફલપંચકં ॥૭૦૪॥
 મઘં ૧ માંસં ૨ નવનીતં ક્ષૌદ્રં ચેતિ ૪ ચતુષ્ટયં ।
 વિકૃતીનામભક્ષ્યં સ્યા-ચ્છ્રદ્ધાલૂનાં શુભાત્મનાં ॥૭૦૫॥
 દ્વિદલાન્નં પર્યુષિતં શાકપૂપાદિકં ચ યત્ ।
 દધ્યહર્દ્વિતયાતીતં ક્વથિતાન્નફલાદિકં ॥૭૦૬॥
 વર્ષાસુ પક્ષાત્પરતઃ શીતર્તૌ માસતઃ પરં ।
 પક્વાન્નં વિંશતિદિના-તિક્રમે ગ્રીષ્મ એવ ચ ॥૭૦૭॥
 ઇત્યાદ્યભક્ષ્યં ચલિત-રસમુક્તં જિનેશ્વરૈઃ ।
 દ્વીદ્રિયત્રસજીવાનાં યદુત્પત્તિર્ભવેદિહ ॥૭૦૮॥
 શેષાણ્યભક્ષાણિ પ્રતીતાતિ, અનંતકાયનામાણિ પ્રાગુક્તાન્યેવ ।
 પાપોપદેશો વિવિધઃ ૧ પાપોપકરણાર્પણં ૨ ।
 આર્તરૌદ્રાભિધે ધ્યાને ૩ પ્રમાદાચરણં ૪ તથા ॥૭૦૯॥

બાવીસ અભક્ષ્ય આ પ્રમાણે-પાંચ ઉંબરા વિગેરેના ત્રસજીવાકુળ ફળો, ચાર મહાવિગય (મઘ, મદિરા, માંસ ને માખણ) ૮, હિમ, ૧૦ વિષ, ૧૧, કરા, ૧૨ સર્વ જાતની માટી ૧૩, રાત્રિભોજન ૧૪, બહુબીજ ૧૫, અનંતકાય ૧૬, સંધાન (બોળ-અથાણું) ૧૭, ઘોળવડાં ૧૮, વેંગણ ૧૯, અજ્ઞાતફળ ને ફુલ ૨૦, તુચ્છ ફળ ૨૧, ને ચલિતરસ ૨૨, આ બાવીસ અભક્ષ્ય વર્જવા. ૭૦૨-૭૦૩.

હવે બાવીસ અભક્ષ્યમાંથી કેટલાકનું વર્ણન કરે છે :- ઉદુંબર, વડ, પ્લક્ષ, કાકોદુંબર અને પિપ્પળ-આ પાંચ વૃક્ષના ફળો, આર્યજનોને ખાવા લાયક નથી. ૭૦૪.

મઘ, માંસ, નવતીન ને મઘ-આ ચાર વિગય છે, તે શ્રદ્ધાળુ એવા શુભાત્માને અભક્ષ્ય છે. ૭૦૫.

હવે ચલિતરસ બતાવે છે-દ્વિદલાન્ન (કાચા દૂધ-દહીં-છાશમાં કઠોળનું મિશ્રણ થવું તે) વાસી એવા શાક, પુડલા વિગેરે, બે દિવસ વ્યતીત થએલું દહીં, કોહી ગયેલ અન્ન અને ફળ વિગેરે, વર્ષાઋતુમાં ૧૫ દિવસ ઉપરાંત, શીતર્તુમાં એક મહીના ઉપરાંત અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ૨૦ દિવસ ઉપરાંત-પક્વાન્ન ઈત્યાદિ ચલિતરસ કહેવાય છે. તેને જિનેશ્વરોએ અભક્ષ્ય કહેલ છે; કારણ કે તેમાં દ્વીદ્રિયત્રસજીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૭૦૬-૭૦૮.

બાકીના અભક્ષ્યો પ્રસિદ્ધ છે. અનંતકાયના નામો પૂર્વે કહેલા છે.

વિવિધ પાપોપદેશ. હિંસક ઉપકરણ આપવા, આર્ત-રૌદ્રધ્યાન અને પ્રમાદનું આચરણ આ ચાર

ચતુર્ભેદાદિત્યનર્થ-દંડાદ્યદ્વિનિવર્તનં ।

શ્રાવકાણાં તદાખ્યાતં તાર્ત્તીયીકં ગુણવ્રતં ॥૭૧૦॥

વિષયાશ્ચ કષાયાશ્ચ નિદ્રા ચ વિકથાપિ ચ ।

મદ્યં ચેતિ પરિત્યાજ્યાઃ પ્રમાદાઃ પંચ સાત્ત્વિકૈઃ ॥૭૧૧॥

રાજાં સ્ત્રીણાં ચ દેશાનાં ભક્તાનાં વિવિધાઃ કથાઃ ।

સંગ્રામ ૧ રૂપ ૨ સદ્વસ્તુ ૩-સ્વાદા ૪ દ્યા વિકથાઃ સ્મૃતાઃ ॥૭૧૨॥

મુહૂર્ત્તાવધિ સાવદ્ય-વ્યાપારપરિવર્જનં ।

આદ્યં શિક્ષાવ્રતં સામાયિકં સ્યાત્સમતાજુષાં ॥૭૧૩॥

દેશાવકાશિકં નામ દિક્સંક્ષેપો દિનં પ્રતિ ।

ચતુર્દશાનાં સંક્ષેપો નિયમાનામુતાન્વહં ॥૭૧૪॥

તે ચામી-સચિત્ત ૧ દ્રવ્ય ૨ વિગર્ઘ ૩ વાણહ ૪ તંબોલ ૫ વત્ય ૬ કુસુમેસુ ૭ ।

વાહણ ૮ સયણ ૯ વિલેવણ ૧૦-બંભ ૧૧ દિસિ ૧૨ ન્હાણ ૧૩ ભત્તેસુ ૧૪ ॥૭૧૫॥

પ્રકારના અનર્થદંડથી વિરમવું, તે શ્રાવકનું ત્રીજું ગુણવ્રત કહ્યું છે. ૭૦૮-૭૧૦.

મદ્ય, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા-એ પાંચ પ્રમાદો સાત્ત્વિક મનુષ્યોએ તજવા. ૭૧૧.

રાજકથા, સ્ત્રીકથા, દેશકથા અને ભક્ત (ભોજન) કથા-આ ચાર પ્રકારની વિવિધકથા તેમ જ સંગ્રામકથા, રૂપકથા, સદ્વસ્તુકથા ને સ્વાદકથા વિગેરે વિકથાઓ કહેલી છે. (અર્થાત્ રાજાની સંગ્રામકથા, સ્ત્રીની રૂપકથા, દેશમાં રહેલી જુદી જુદી વસ્તુઓની કથા અને ભોજનની શુભાશુભ સ્વાદુપણાની કથા-આ પ્રમાણે સમજવું.) ૭૧૨.

એક મુહૂર્ત (બે ઘડી) સુધી સાવદ્ય વ્યાપારનું વર્જન, તે સમતાયુક્ત જીવોને માટે સામાયિક નામનું પહેલું શિક્ષાવ્રત કહ્યું છે. ૭૧૩.

દેશાવગાશિક નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત છે, તેમાં દરરોજ દિશાનો સંક્ષેપ કરવામાં આવે છે, તેમ જ ચૌદ નિયમોનો પણ સંક્ષેપ કરવામાં આવે છે. ૭૧૪.

તે ચૌદ નિયમ આ પ્રમાણે છે-૧ સચિત્ત, ૨ દ્રવ્ય, ૩ વિગર્ઘ, ૪ ઉપાનહ, ૫ તંબોળ, ૬ વસ્ત્ર, ૭ કુસુમ, ૮ વાહન, ૯ શયન, ૧૦ વિલેપન, ૧૧ બ્રહ્મચર્ય, ૧૨ દિશિ, ૧૩ સ્નાન, ૧૪ ભાતપાણી (આહાર) ૭૧૫.

પોષં ધર્મસ્ય ઘત્તે ય-ત્તદ્ભવેત્પૌષઘવ્રતં ।
 આહાર ૧ દેહસત્કારા-૨ બ્રહ્મ ૩ વ્યાપાર ૪ વર્જનં ॥૭૧૬॥
 ચતુર્વિધઃ સ્યાદાહારો-ડશનં તત્રૌદનાદિકં ।
 પાનં સુરાચ્ચિલં ચાંબુ સૌવીરપ્રભૃતીન્યપિ ॥૭૧૭॥
 ખાદિમં ભૃષ્ટધાન્યાનિ દ્રાક્ષાદીનિફલાન્યપિ ।
 સ્વાદિમં તુ લવંગૈલાપૂગજાતી ફલાદિકં ॥૭૧૮॥
 કૃતે ચતુર્વિધાહાર-ત્યાગ આહારપૌષઘઃ ।
 સર્વતઃ સ્યાન્નિર્વિકૃત્યા ચાચામ્લાદૌ તુ દેશતઃ ॥૭૧૯॥
 એવમન્યેડપિ ત્રયઃ સ્યુર્દેશસર્વત્વયોર્દ્વિધા ।
 આદ્ય એવ હિ ભેદે ત-દ્વચવહારસ્તુ સાંપ્રતં ॥૭૨૦॥
 સદા ક્વચિદ્વા દિવસે સાધૂનાં દાનપૂર્વકં ।
 ભુજ્યતે યત્તદતિથિ-સંવિભાગાભિધં વ્રતં ॥૭૨૧॥
 મહાવ્રતાપેક્ષયાદ્ય-પંચવ્રત્યા મતાણુતા ।
 તદ્ગુણાધાયકત્વેન ગુણતા ચોત્તરત્રયે ॥૭૨૨॥

ધર્મનું જે પોષણ કરે, તે પૌષઘ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારે છે-આહારપૌષઘ, દેહસત્કારપૌષઘ, બ્રહ્મચર્યપૌષઘ ને અવ્યાપાર પૌષઘ. ૭૧૬.

આહારના ચાર પ્રકારમાં અશન તે ઓદનાદિક, પાનશબ્દથી સુરા, સર્વ જાતના પાણી અને સૌવીર વિગેરે. ૭૧૭.

ખાદિમ એટલે ભુંજેલા ઘાન્યો, દ્રાક્ષાદિ ફળો અને સ્વાદિમ એટલે લવિંગ, એલચી, સોપારી, જાયફળ વિગેરે. ૭૧૮.

આ ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવાથી સર્વથી આહાર પૌષઘ અને આયંબિલ, નીવી વિગેરે કરવા તે દેશથી આહારપૌષઘ. ૭૧૯.

એ પ્રમાણે બીજા ત્રણે પૌષઘ પણ સર્વથી ને દેશથી એમ બે પ્રકારે છે; પરંતુ હાલ વ્યવહાર આહારપૌષઘ જ દેશથી ને સર્વથી કરવાનો છે. બીજા ત્રણે પૌષઘ સર્વથી જ કરાય છે. (આ ત્રીજું શિક્ષાવ્રત છે.) ૭૨૦.

દરોજ અથવા કોઈ દિવસે સાધુને દાન દેવાપૂર્વક ભોજન કરવું, તે અતિથિસંવિભાગ નામનું ચોથું શિક્ષાવ્રત છે. ૭૨૧.

મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ પ્રથમનાં પાંચ વ્રતોમાં વ્રતોની અલ્પતા છે અને તે વ્રતોમાં ગુણોનું સ્થાપન કરનાર હોવાથી ત્યારપછીના ત્રણ ગુણવ્રત કહેવાય છે. ૭૨૨.

મુહુર્ગુર્વાદિશિક્ષાવ-ત્રિષેવ્યાણિ યથોચિતં ।

શિક્ષાવ્રતત્વમંત્યેષુ ચતુર્ષ્વિતિ મતં જિનૈઃ ॥૭૨૩॥

અન્યત્ર તુ અંત્યાનિ સપ્તાપિ શિક્ષાવ્રતાન્યુચ્યંતે. તથોક્તં-‘પંચાણુવડયં સત્તસિક્ષાવડયં દુવાલસવિહં’ ઇત્યાદિ વિપાકસૂત્રે સુબાહ્વધિકારે ।

તથા - તત્ત્વાનિ સપ્ત નવ વા ધર્માદ્યર્થાશ્ચ ષડ્ ધ્રુવાન્ ।

દાનાદિકં ચતુર્ધ્વાં ચ ધર્મમાદિશતિ પ્રભુઃ ॥૭૨૪॥

તથોક્તં- દાનશીલતપોભાવભેદાદ્ધર્મં ચતુર્વિધં ।

મન્યે યુગપદાઘ્યાતું ચતુર્વક્ત્રોઽભવદ્ધવાન્ ॥૭૨૫॥

યથાસુમંતો બદ્ધ્યન્તે મુચ્યંતેઽપિ ચ કર્મભિઃ ।

યથા ચ યાંતિ નિર્વાણં સ્વામી સર્વં તથાદિશેત્ ॥૭૨૬॥

યથાદિશતિ પૂર્ણસ્ય તુચ્છસ્યાપિ તથૈવ સઃ ।

નિઃસ્પૃહઃ સમચિત્તશ્ચ ચક્રવર્ત્તિદરિદ્રયોઃ ॥૭૨૭॥

પૂર્ણતુચ્છસ્વરૂપં ચૈવમાચારાંગવૃત્તૌ ।

જ્ઞાનૈશ્ચર્યધનોપેતો જાત્યન્વયબલાન્વિતઃ ।

તેજસ્વી મતિમાન્ ઘ્યાતઃ પૂર્ણસ્તુચ્છો વિપર્યયાત્ ॥૭૨૮॥

ગુરુમહારાજની શિખામણ પ્રમાણે યથોચિત-યોગ્યરીતે વારંવાર સેવન કરવા યોગ્ય હોવાથી છેલ્લા ચારને જિનેશ્વરોએ શિક્ષાવ્રત કહ્યા છે. ૭૨૩.

અન્યત્ર પાછલા સાતને શિક્ષાવ્રત કહ્યા છે.

કહ્યું છે કે-પાંચ અણુવ્રત અને સાત શિક્ષાવ્રત એમ બાર પ્રકારના થાય છે. ઈત્યાદિ વિપાકસૂત્રમાં સુબાહુના અધિકારમાં કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે શ્રાવકના બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ પ્રભુ કહે છે, ઉપરાંત સાત અથવા નવ તત્ત્વો, ધર્માદિ છ પદાર્થો અને દાનાદિક ચાર પ્રકારનો ધર્મ પ્રભુ ઉપદેશે છે. ૭૨૪.

તે વિષે કહ્યું છે કે-‘હે પ્રભુ ! દાન, શીલ, તપ અને ભાવ-એ ચાર પ્રકારના ધર્મ એક સાથે કહેવાને માટે જ આપ ચાર મુખવાળા થયા છો-એમ હું માનું છું.’ ૭૨૫.

જેવી રીતે પ્રાણી કર્મથી બંધાય છે, મુકાય છે અને નિર્વાણ પામે છે-તે સર્વ તે રીતે જ પ્રભુ કહે છે. ૭૨૬.

ચક્રવર્તી ને દરિદ્રીમાં સમચિત્ત અને નિઃસ્પૃહ એવા પ્રભુ, જેવી રીતે પૂર્ણને કહે છે, તેવી રીતે તુચ્છને-અપૂર્ણને પણ ઉપદેશ આપે છે. ૭૨૭.

પૂર્ણ ને તુચ્છનું સ્વરૂપ શ્રી આચારાંગવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે-જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય અને ધનવાળો, જાતિ, કુળ અને બળયુક્ત, તેજસ્વી અને બુદ્ધિમાન, તેને પૂર્ણ કહેલ છે અને તેથી રહિત હોય અને તુચ્છ કહેલ છે. ૭૨૮.

સ્વયં કૃતાર્થોઽપ્યન્યેષાં હિતાર્થં ધર્મમાદિશન્ ।
લોકેષુ ષ્ઙવિધેષ્વેષ ઉત્તમોત્તમ ઉચ્યતે ॥૭૨૧॥

તથાહુઃ શ્રીઉમાસ્વાતિવાચકપાદાઃ-

કર્માહિતમિહ ચામુત્ર ચાધમતમો નરઃ સમારભતે ।
ઇહ ફલમેવ ત્વધમો વિમધ્યમસ્તૂભયફલાર્થં ॥૭૩૦॥
પરલોકહિતાયૈવ પ્રવર્ત્તતે મધ્યમઃ ક્રિયાસુ સદા ।
મોક્ષાયૈવ તુ ઘટતે વિશિષ્ટમતિરુત્તમઃ પુરુષઃ ॥૭૩૧॥
યસ્તુ કૃતાર્થોઽપ્યુત્તમ-મવાપ્ય ધર્મં પરેભ્ય ઉપદિશતિ ।
નિત્યં સ ઉત્તમેભ્યો-ઽપ્યુત્તમ ઇતિ પૂજ્યતમ એવ ॥૭૩૨॥
તસ્માદર્હતિ પૂજામર્હન્નેવોત્તમોત્તમો લોકે ।
દેવર્ષિનરેદ્રેભ્યઃ પૂજ્યેભ્યોઽપ્યન્યસત્ત્વાનાં ॥૭૩૩॥
કદાપિ નિષ્ફલા નૈષાં દેશના જાયતેઽર્હતાં ।
લાભાભાવેઽમૂઢલક્ષ્યાઃ પ્રવર્ત્તેરન્ન તે યતઃ ॥૭૩૪॥
સામાયિકં સ્યાત્સમ્યક્ત્વં શ્રુતસામાયિકં તથા ।
સામાયિકે દ્વે વિરતી દેશતઃ સર્વતોઽપિ યે ॥૭૩૫॥

તીર્થકર પોતે કૃતાર્થ હોવા છતાં પણ અન્યના હિતને માટે ધર્મોપદેશ આપે છે; કારણ કે છ પ્રકારના મનુષ્યોમાં પ્રભુ ઉત્તમોત્તમ કહેવાય છે. ૭૨૯.

પૂજ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકે કહ્યું છે કે-અધમાધમ પુરુષ, આ ભવ અને પરભવમાં અહિત કરનારા કાર્ય કરે છે, અધમ મનુષ્ય, આ ભવનાં સુખને માટે જ કાર્ય કરે છે, વિમધ્યમ, ઉભય લોકના ફળને માટે કાર્ય કરે છે, મધ્યમ, પરલોકના હિતને માટે જ સદા ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, વિશિષ્ટમતિવાળો ઉત્તમ પુરુષ, મોક્ષને માટે જ ઉદ્યમ કરે છે, અને જે કૃતાર્થ થયેલ ઉત્તમ પુરુષ પોતે ઉત્તમ ધર્મને પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ પરના હિતને માટે ધર્મોપદેશ કરે છે, તે ઉત્તમમાં પણ ઉત્તમ હોવાથી પૂજ્યતમ છે. ૭૩૦-૭૩૨.

આ પ્રમાણે હોવાથી જ લોકમાં ઉત્તમોત્તમ એવા અરિહંત જ અન્ય પ્રાણીઓને પૂજ્ય એવા પણ દેવ, મુનિ અને નરેન્દ્રોથી પણ અત્યંત પૂજા કરવા યોગ્ય છે-પૂજનીય છે. ૭૩૩.

એ પરમાત્માની દેશના ક્યારે પણ નિષ્ફળ જતી નથી; કારણ કે અમૂઢલક્ષ્ય એવા મનુષ્ય લાભના અભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરતા જ નથી. ૭૩૪.

સામાયિક ચાર પ્રકારે છે-૧. સમ્યક્ત્વસામાયિક, ૨ શ્રુતસામાયિક, ૩ દેશવિરતિ સામાયિક

સામાયિકસ્વરૂપં ચૈવમાહુઃ -

સાવજ્જજોગવિરઓ તિગુત્તો છસુ સંજઓ ।
 ઉવઝત્તો જયમાણો આયા સામાઇયં હોઇ ॥૭૩૬॥
 તથા જો સમો સવ્વભૂએસુ તસેસુ થાવરેસુ ય ।
 તસ્સ સામાઇયં હોઇ ઇઇ કેવલિભાસિઅં ॥૭૩૭॥
 સામાયિકાનિ ચત્વારિ ત્રીણિ દ્વે એવમેવ વા ।
 નિશ્ચયાત્પ્રતિપદ્ધંતે નરતિર્યક્સુધાશિષુ ॥૭૩૮॥
 ચત્વારિ પ્રતિપદ્ધંતે નરા એવાદિતસ્ત્રયં ।
 તિર્યચસ્વમરાશ્ચ દ્વે અંતિમાસંભવાત્ક્રમાત્ ॥૭૩૯॥
 પૂર્વં પ્રપન્નસમ્યક્ત્વો દેશત સર્વતોઽથવા ।
 વિરતિં ચેલ્લભેત સ્યા-ત્તદા હોકાપ્તિસંભવઃ ॥૭૪૦॥
 સામાયિકસ્ય કસ્યાપિ પ્રતિપત્તા ભવેન્ન ચેત્ ।
 નૃષુ તિર્યક્ષુ વા કશ્ચિત્તદાવશ્યં સુધાશિષુ ॥૭૪૧॥

અને ૪ સર્વવિરતિસામાયિક. ૭૩૫.

સામાયિકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે, સાવદ્ય યોગથી વિરત, ત્રણ ગુપ્તિએ ગુપ્ત, ષટ્ કાયમાં અથવા પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન એ છમાં સંયત અને ઉપયોગપૂર્વક જયણા સાથે પ્રવૃત્તિ કરતો આત્મા જ સામાયિક થાય છે. ૭૩૬.

જે ત્રસ અને સ્થાવર સર્વ જીવોમાં સમાન ભાવવાળા છે, તેને સામાયિક હોય છે—એમ કેવલી ભગવંતોએ કહ્યું છે. ૭૩૭.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રકારના સામાયિકમાંથી ચાર, ત્રણ, બે અને એક નિશ્ચયથી મનુષ્ય તિર્યચ ને દેવગતિમાં પામી શકાય છે. ૭૩૮.

મનુષ્ય ચારે સામાયિક પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રથમના ત્રણ સામાયિક તિર્યચો પ્રાપ્ત કરે છે અને દેવો (ઉપલક્ષણથી નારકી જીવો) પ્રથમના બે પ્રાપ્ત કરે છે. અનુક્રમે પાછલાનો તેમાં અસંભવ છે. ૭૩૯.

પૂર્વભવમાં જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવો જીવ આ ભવમાં સર્વવિરતિ કે દેશવિરતિ પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે એક સામાયિક પ્રાપ્ત કરે એમ સમજવું. ૭૪૦.

જો કોઈ પણ સામાયિકનો સ્વીકારનાર મનુષ્યમાં કે તિર્યચમાં (પ્રભુની દેશનાવડે) કોઈ પણ ન હોય, તો દેવગતિમાં તો જરૂર સ્વીકારનાર હોય. ૭૪૧.

કશ્ચિત્પ્રક્ષીણમિથ્યાત્વઃ સમ્યક્ત્વં પ્રતિપદ્યતે ।
 અર્હદગિરામવંધ્યત્વા-દસંખ્યત્વાચ્ચ નાકિનાં ॥૭૪૨॥
 તત્ર યે સર્વવિરતિં પ્રપદ્યંતે નરાઃ સ્ત્રિયઃ ।
 પ્રવાજયતિ તાન્નાથઃ શિક્ષયન્ સકલં વિધિં ॥૭૪૩॥
 ગંતવ્યમેવં સ્થાતવ્યં ભોક્તવ્યં વિધિનામુના ।
 વક્તવ્યં ભાષયૈવં ચ યથા ધર્મો ન સીદતિ ॥૭૪૪॥
 યાશ્ચ ચારિત્રપુત્રસ્ય માતરોઽષ્ટૌ ભવંત્યમૂઃ ।
 સમ્યગારાધનીયાસ્તા મોક્ષાકાંક્ષિમુમુક્ષુભિઃ ॥૭૪૫॥
 યુગમાત્રાવલોકિન્યા દૃષ્ટ્યા સૂર્યાશુભાસિતં ।
 વિલોક્ય માર્ગં ગંતવ્ય-મિતીર્યાસમિતિર્ભવેત્ ॥૭૪૬॥
 હિતં યત્સર્વજીવાનાં નિરવદ્યં મિતં વચઃ ।
 તદ્ધર્મહેતોર્વક્તવ્યં ભાષાસમિતિરિત્યસૌ ॥૭૪૭॥

તદુક્તં - સત્યં બ્રૂયાત્પ્રિયં બ્રૂયા-ન્ન બ્રૂયાત્સત્યમપ્રિયં ।
 પ્રિયં ચ નાનૃતં બ્રૂયા-દેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥૭૪૮॥

કારણ કે-અરિહંતની વાણી અવંધ્ય હોવાથી અને દેવો અસંખ્ય હોવાથી (ભગવંતની વાણી વડે) કોઈ, જેનું મિથ્યાત્વ નાશ પામેલું છે, એવો દેવ ફરીને સમ્યક્ત્વ પામે છે. ૭૪૨.

તેમાં જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સર્વવિરતિને અંગીકાર કરે છે, તેઓને ભગવાન ચારિત્ર સંબંધી વિધિને શીખાડે છે. ૭૪૩.

તે વિધિ કહે છે-આ પ્રમાણે ચાલવું, આ પ્રમાણે ઊભા રહેવું, આ વિધિએ આહાર કરવો, આવી ભાષાવડે બોલવું કે જેથી ધર્મ સીદાય નહીં. ૭૪૪.

તથા ચારિત્રપુત્રની જે આઠ માતાઓ છે, તેને મોક્ષાકાંક્ષી મનુષ્યોએ સમ્યક્ પ્રકારે આરાધવી. ૭૪૫.

તે આઠ માતાઓ આ પ્રમાણે-સૂર્યના કિરણો વડે પ્રકાશિત માર્ગને યુગમાત્ર (ચાર હાથ) પ્રમાણ દૃષ્ટિવડે જોઈને ચાલવું-તે ઈર્યાસમિતિ છે. ૭૪૬.

સર્વ જીવોને હિતકારી, નિરવદ્ય અને મિત-પ્રમાણોપેત, જે વચન હોય, તે ધર્મ માટે જ બોલવું-તે ભાષાસમિતિ છે. ૭૪૭.

કહ્યું છે કે-‘સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું, અપ્રિય એવું સત્ય ન બોલવું, તેમ જ પ્રિય એવું અસત્ય ન બોલવું-આ સનાતન ધર્મ છે.’ ૭૪૮.

સપ્તચત્વારિંશતા ય-હોષૈરશનમુજ્જિતં ।
 ભોક્તવ્યં ધર્મયાત્રાયૈ સૈષણાસમિતિર્ભવેત્ ॥૭૪૧॥
 ગ્રાહ્યં મોચ્યં ચ ધર્મોપ-કરણં પ્રત્યુપેક્ષ્ય યત્ ।
 પ્રમાર્જ્યં ચેયમાદાન-નિક્ષેપસમિતિઃ સ્મૃતા ॥૭૫૦॥
 નિર્જાવિઽશુષિરે દેશે પ્રત્યુપેક્ષ્ય પ્રમાર્જ્યં ચ ।
 યત્યાગો મલમૂત્રાદેઃ સોત્સર્ગસમિતિઃ સ્મૃતા ॥૭૫૧॥
 કલ્પનાજાલનિર્મુક્તં સમભાવેન પાવનં ।
 મુનીનાં યન્મનઃ સ્થૈર્યં મનોગુપ્તિર્ભવત્યસૌ ॥૭૫૨॥
 મૌનાવલંબનં સાધોઃ સંજ્ઞાદિપરિહારતઃ ।
 વાગ્વૃત્તેર્વા નિરોધો યઃ સા વાગ્ગુપ્તિરિહોદિતા ॥૭૫૩॥
 સ્થિતસ્ય કાયોત્સર્ગાદા-વુપસર્ગજુષોઽપિ યત્ ।
 સ્થૈર્યં ધૈર્યેણ કાયસ્ય કાયગુપ્તિરિયં મતા ॥૭૫૪॥
 શય્યાસનોર્ધ્વસ્થાનાદૌ કાયચેષ્ટા નિયમ્યતે ।
 સાધુભિર્ધર્મબુદ્ધ્યા ય-ત્કાયગુપ્તિસ્તુ સાઽપરા ॥૭૫૫॥

૪૭ દોષ રહિત અન્ન, જે સંયમના નિર્વાહ માટે જ વાપરવું; તે એષણાસમિતિ છે. ૭૪૮.

જોઈને અને પ્રમાર્જ્યને ધર્મના ઉપકરણો લેવા અને મૂકવા, તેને આદાનનિક્ષેપ-સમિતિ કહી છે. ૭૫૦.

નિર્જીવ અને પોલાણ વિનાની જમીનપર જોઈને અને પ્રમાર્જ્યને મળમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવો, તે ઉત્સર્ગસમિતિ કહી છે. ૭૫૧.

કલ્પનાજાળરહિત અને સમભાવથી પવિત્ર એવી મુનિના મનની જે સ્થિરતા, તે મનોગુપ્તિ સમજવી. ૭૫૨.

મુનિએ સંજ્ઞાદિને છોડીને મૌનનું જ આલંબન કરવું અથવા વાગ્વૃત્તિનો નિરોધ કરવો, તેને સાધુની વચનગુપ્તિ કહેલી છે. ૭૫૩.

કાયોત્સર્ગાદિમાં સ્થિત રહેલાને ઉપસર્ગાદિ થવા છતાં પણ ધીરતા પૂર્વક કાયાની જે સ્થિરતા રાખવી, તે કાયગુપ્તિ કહેવાય છે. ૭૫૪.

શય્યામાં બેસતાં કે ઊભા રહેતાં સાધુએ ધર્મબુદ્ધિથી જે કાયચેષ્ટાને નિયમમાં રાખવી, તે બીજી રીતે કાયગુપ્તિ કહેવાય છે. ૭૫૫.

एता एव द्वादशांग्याः सारो धर्मस्य साधनं ।
 ततो युष्माभिरेतासु यत्नः कार्यो मुहुर्मुहुः ॥७५६॥
 आदिश्यैवं साधुसाध्वी-श्रावकश्राविका इति ।
 प्रभुश्चतुर्विधं संघं स्थापयेत्तीर्थमद्भुतं ॥७५७॥

ત્ર ચ-સાધવઃ સ્યુઃ પાત્રગુચ્છ-રજોહરણધારિણઃ ।

येऽष्टादशसहस्राणि शीलांगानां च बिभ्रते ॥७५८॥

તાનિ ચૈવમાહુઃ-જે નો કરિતિ મળસા નિજ્જિઅઆહારસન્નસોઈંદી ।

पुढविव्कायारंभं खंतिजुआ ते मुणी वंदे ॥७५९॥

करणं कारणं चानु-मतिर्योगत्रयं तथा ।

आहारद्याश्रतस्रश्च संज्ञाः पंचेंद्रियाणि च ॥७६०॥

पृथ्व्यंबुवह्निमरुता-मारंभाः स्युर्वनस्पतेः ।

द्वित्रिचतुःपंचखाना-मजीवस्येत्यमी दश ॥७६१॥

क्षमार्जवं मार्हवं च मुक्तिस्तपश्च संयमः ।

साधोर्धर्मा दश ब्रह्म-सत्यशौचापरिग्रहाः ॥७६२॥

આ આઠ માતાઓ જ દ્વાદશાંગીના સારભૂત અને ધર્મના સાધનભૂત છે, માટે તમારે વારંવાર એના આરાધનમાં યત્ન કરવો. ૭૫૬.

આ પ્રમાણે કહીને પછી પ્રભુ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક ને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘને અદ્ભુત તીર્થપણે સ્થાપન કરે છે. ૭૫૭.

તે (ચતુર્વિધ સંઘ) માં પાત્ર, ગુચ્છ ને રજોહરણાદિના ધારણ કરનારા અને અઢાર હજાર શીલાંગને ધારણ કરનાર સાધુ કહેવાય છે. ૭૫૮.

તે શીલાંગના આ પ્રમાણે-આહારસંજ્ઞા જીતેલા, શ્રોત્રેંદ્રિયને વશ કરેલા, ક્ષમાયુક્ત મનથી પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરેલ તિથિ મુનિને હું વંદુઃ છું. ૭૫૯.

આ પ્રમાણે કરણ, કરાવણ ને અનુમોદનરૂપ ત્રણ કરણ વડે; મન, વચન, કાયારૂપ ત્રણ યોગવડે; આહાર, શ્રોત્રેંદ્રિયા, સંજ્ઞા તેમજ શ્રોત્રેંદ્રિયાદિ પાંચ ઈંદ્રિયોને જીતીને પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય, પંચેંદ્રિય અને અજીવ-એ દશનો આરંભ, ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, મુક્તિ, તપ, સંયમ, બ્રહ્મ, સત્ય, શૌચ અને અપરિગ્રહ-એ દશ પ્રકારના પ્રતિધર્મયુક્ત ઘર્ષને ત. કરે. ૭૬૦-૭૬૨.

હવે ઉપર જણાવેલ રીતે ૧૮૦૦૦ શીલાંગ શી રીતે થાય તે કહે છે.

ભવંતિ દશ શીલાંગા-ન્યઘઃસ્થૈર્દશભિઃ પદૈઃ ।
 ક્ષમાદિભિઃ સાધુઘર્મવાચિભિઃ પરિવર્તિતૈઃ ॥૭૬૩॥
 શતં દશભિરાંભ-પદૈઃ સ્યુઃ પરિવર્તિતૈઃ ।
 પ્રત્યેકમારંભપદે પૂર્વોક્તદશકાન્વયાત્ ॥૭૬૪॥
 શતં શતાનિ પંચ સ્યુઃ પદૈરિદ્રિયવાચિભિઃ ।
 સહસ્રદ્વિતયી તેષાં ચતુઃસંજ્ઞાપદાન્વયાત્ ॥૭૬૫॥
 મનોવાક્કાયયોગેન ષટ્ સહસ્રા ભવંતિ તે ।
 અષ્ટાદશ સહસ્રશ્ચ કરુણાદિત્રયાન્વિતાઃ ॥૭૬૬॥
 નષ્ટોદ્દિષ્ટવિધિં ચાત્ર વક્ષ્યે યેનાપ્યતે દ્રુતં ।
 અંકાદ્વિવક્ષિતં રૂપં રૂપાચ્ચાંકો વિવક્ષિતઃ ॥૭૬૭॥
 ત્રિકં ત્રિકં ચતુષ્કં ચ પંચકં દ્વિર્દશ ન્યસેત્ ।
 ભાજકાનાં ધ્રુવાંકાના-મિયં ભવતિ પદ્ધતિઃ ॥૭૬૮॥
 અંકરાશિં પરિપૃષ્ટં પ્રથમં દશભિર્ભજેત્ ।
 લઘ્યં ભૂયોઽપિ દશભિ-ર્લઘ્યં તત્રાપિ પંચભિઃ ॥૭૬૯॥
 ચતુસ્ત્રિભિરેવં ચ લઘ્યં લઘ્યં વિભજ્યતે ।
 સર્વત્ર ભાગશેષં સ્વ-ભાજકસ્ય લિખેદઘઃ ॥૭૭૦॥

સાધુઘર્મવાચિ ક્ષમાદિ દશ પદોને પરાવર્તિત કરવાથી દશ શીલાંગ થાય છે, પછી દશ પ્રકારના આરંભપદ વડે પૂર્વોક્ત દશને ગુણવાથી સો થાય. પછી પાંચ ઈંદ્રિયો વડે ગુણવાથી પાંચ સો થાય. પછી ચાર સંજ્ઞાવડે ગુણવાથી બે હજાર થાય. પછી મન, વચન, કાયરૂપ ત્રણ યોગવડે ગુણવાથી છ હજાર થાય. તેને ત્રણ કરણવડે ગુણવાથી ૧૮૦૦૦ થાય. ૭૬૩-૭૬૬.

નષ્ટોદ્દિષ્ટ વિધિવડે હવે સમજાવે છે, કે જેથી અંકથી વિવક્ષિત રૂપ અને રૂપથી વિવક્ષિત અંક જણી આવે. ૭૬૭.

તેને માટે ત્રણ, ત્રણ. ચાર, પાંચ અને બે વાર દશ એમ છ અંક સ્થાપવા. ધ્રુવાંકના ભાજકની આ પદ્ધતિ છે. (૩-૩-૪-૫-૧૦-૧૦) ૭૬૮.

પછી પૂછેલી ૧૮૦૦૦ રાશિને પહેલાં દશથી ભાગવા, તેથી જે અંક આવે તેને ફરી દશવડે ભાગવા, તેથી જે અંક આવે તેને પાંચ વડે ભાગવા, તેથી જે અંક આવે તેને ચારવડે ભાગવા, તેથી જે અંક આવે તેને ત્રણ વડે ભાગવા, તેથી જે અંક આવે તેને ફરીને ત્રણ વડે ભાગવા. એવી રીતે ભાગમાં આવેલા અંકને સર્વત્ર ભાગવા. જે શેષ રહે તેને સ્વ ભાજકની નીચે સ્થાપવો. ૭૬૯-૭૭૦.

ભાજકેન હૃતે રાશૌ યદિ કિંચિન્ન શિષ્યતે ।

તદા તદ્ભાજકસ્યાઘઃ શૂન્યં સ્થાપ્યમિતિ સ્થિતિઃ ॥૭૭૧॥

કિંચ - યદા રાશૌ ભજ્યમાને કિંચિદપ્યવશિષ્યતે ।

સૈકં કાર્યં તદા લબ્ધં નિઃશેષે તુ ન તત્તથા ॥૭૭૨॥

યથા - મિતં ચતુર્ભિર્નવકૈ રૂપં ભવતિ કીદ્દશં ।

શીલાંગાનાં તત્ર રાશિં યથોક્તં દશભિર્ભજેત્ ॥૭૭૩॥

લબ્ધા નવનવત્યાહ્યાઃ શતા નવ નવોપરિ ।

શિષ્યંતે તે ચ સર્વાત્યદશકસ્ય લિખેદ્દયઃ ॥૭૭૪॥

ભાગશેષતયા રાશે-ર્લબ્ધં સૈકં વિધીયતે ।

સહસ્રં જાયતે તચ્ચ દશભિઃ પ્રવિભજ્યતે ॥૭૭૫॥

લબ્ધં શતં ભાગશેષા-ભાવાચ્છૂન્યં નિવેશ્યતે ।

ઉપાંત્યદશકસ્યાઘઃ સર્વત્રૈવં વિધીયતાં ॥૭૭૬॥

શતે ચ પંચભિર્ભક્તે વિંશતિઃ પ્રાપ્યતેઽથ સા ।

ચતુર્ભિર્ભજ્યતે લબ્ધાઃ પંચ તાંશ્ચ ત્રિભિર્ભજેત્ ॥૭૭૭॥

ભાગાકાર કરવાથી છેવટે શેષ કાંઈ ન આવે ત્યારે ભાજકની નીચે શૂન્ય મૂકવું.^૧ ૭૭૧.

હવે બીજી રીતે ભાગાકાર કરવાનો પ્રકાર કહે છે-જો રાશિને ભાગતાં કાંઈપણ અવશેષ રહે, તો તે લબ્ધ અંકમાં એક ઉમેરવો. જો નિઃશેષ થઈ જાય-કાંઈ પણ બાકી ન રહે તો તેમ ન કરવું. ૭૭૨.

જેમકે-જો શીલાંગોની રાશિ ચાર નવડા પ્રમાણ હોય તો કેવું રૂપ આવે ? ઉક્તરાશિ ૯,૯૯૯ને પ્રથમ દશ વડે ભાગવું એટલે નવસો ને નવાણું આવે ને નવ વધે. તે આંક છેવટના દશકની નીચે મૂકવો. ભાગ શેષ રહેલ હોવાથી લબ્ધરાશિ ૯૯૯ માં એક ઉમેરવાથી હજાર થાય, તેને દશ વડે ભાગવું. એટલે સો આવે. શેષ કાંઈ ન વધે, તેથી શૂન્ય ઉપાંત્ય દશકની નીચે મૂકવું. સર્વત્ર આ પ્રમાણે કરવું. ૭૭૩-૭૭૬.

સોને પાંચથી ભાગતા વીશ આવે. હવે વીશને ચારથી ભાગતા પાંચ આવે તેને ત્રણવડે ભાગીએ એટલે એક આવે ને બે વધે. તેને બીજા ત્રણની નીચે લખીએ અને લબ્ધ થએલ અંકમાં એક ઉમેરી

૧. જેમકે-૧૮૦૦૦ ને દશવડે ભાગતાં ૧૮૦૦; તેને દશવડે ભાગતાં ૧૮૦, તેને પાંચવડે ભાગતા ૩૬, તેને ચારવડે ભાગતા ૯, તેને ત્રણવડે ભાગતા ૩ ને તેને ત્રણવડે ભાગતાં શૂન્ય અથવા એક આવે છે.

લઘ્વ એકો દ્વયં શિષ્ટં લિખ્યતેઽધસ્ત્રિકસ્ય તત્ ।

લઘ્વ એકોઽપિ સૈકસ્ત-લ્લેઘ્ય આદ્યત્રિકાદયઃ ॥૭૭૮॥

૩	૩	૪	૫	૧૦	૧૦
૨	૨	૦	૦	૦	૧

આદૌ દ્વિકદ્વયં શૂન્ય-ત્રયં નવક એવ ચ ।

શીલાંગરૂપમિત્યૂહ્યં ચતુર્ભિર્નવકૈર્મિતં ॥૭૭૯॥

પદસંખ્યોહ્યતામકૈ-ર્યથાસ્થાનં પદાનિ ચ ।

સ્વસ્વપંક્તેઃ પદં સર્વા-તિમં શૂન્યૈશ્ચ ભાવ્યતાં ॥૭૮૦॥

તદ્ભૂપં ચૈવં-જે કારિતિ ન વચસા નિજ્જિઅપરિગ્ગહસન્નસોઙ્દી ।

અજિઆણં આરંભં અકિંચણા તે મુળી વંદે ॥૭૮૧॥

અથ દ્વિકદ્વયં શૂન્ય-ત્રયં નવક એવ ચ ।

કથિતં રૂપમિત્યેવં પૃષ્ઠે વિધિરિહોચ્યતે ॥૭૮૨॥

પૂર્વોક્તભાજકાંકાનામધઃપૃષ્ઠાંકપંક્તિકા ।

ક્રમેણ લિખ્યતે સા ચ સ્થાપના પ્રાક્ પ્રદર્શિતા ॥૭૮૩॥

દ્વિતીયોંકોઽથોર્ધ્વપંક્તે-રથઃસ્થપંક્તિવર્તિના ।

ગુણ્યતે પ્રથમાંકેન જાતં યત્તદથો લિખેત્ ॥૭૮૪॥

પહેલા ત્રણની નીચે મૂકીએ. $\frac{૩}{૨} \frac{૩}{૨} \frac{૪}{૦} \frac{૫}{૦} \frac{૧૦}{૦} \frac{૧૦}{૯}$ ૭૭૭-૭૭૮.

પહેલા બે બગડા, પછી ત્રણ શૂન્ય, પછી નવડો. આ પ્રમાણે ચાર નવડા શીલાંગનું રૂપ સમજવું. ૭૭૮.

પદસંખ્યા અંકોવડે જાણવી. તથા પદો યથાસ્થાને એટલે અનુક્રમે જાણવા અને પોતપોતાની પંક્તિનું છેલ્લું પદ શૂન્યો વડે જાણવું. ૭૮૦.

તેનું રૂપ તેનાથી બનતી ગાથા આ પ્રમાણે-“જે પરિગ્રહ સંજ્ઞાને અને શ્રોત્રેંદ્રિયને જીતનાર, વચન વડે અજીવોનો આરંભ ન કરાવે તેવા અકિંચન મુનિને હું વંદુ છું.” ૭૮૧.

હવે બે બગડા, ત્રણ શૂન્ય ને એક નવક-એવું રૂપ જે કહ્યું છે, તે શી રીતે આવે ? તેનો વિધિ કહીએ છીએ. ૭૮૨.

પૂર્વોક્ત ભાજક અંકની નીચે પૂછેલા અંકની પંક્તિ અનુક્રમે લખવી. તેની સ્થાપના પૂર્વે બતાવી છે. $\frac{૩}{૨} \frac{૩}{૨} \frac{૪}{૦} \frac{૫}{૦} \frac{૧૦}{૦} \frac{૧૦}{૯}$ ૭૮૩.

હવે ઊર્ધ્વપંક્તિગત બીજો (ત્રણ) અંક નીચેની પંક્તિના પહેલા અંક (બે) વડે ગુણીએ અને જે આવે તે (૬) નીચે લખવું. ૭૮૪.

ઊર્ધ્વપંક્તિગતાંકસ્ય ગુણિતસ્યાસ્ય ચેદઘઃ ।
 ભવત્યંકઃ કોઽપિ તર્હિ રાશિમેનં નિરેકયેત્ ॥૭૮૫॥
 અઘઃપંક્તૌ ચ શૂન્યં ચે-ત્તસ્યાંકસ્ય ભવેદઘઃ ।
 રાશિસ્તદા તથાવસ્થઃ સ્થાય્ય ઇત્યગ્રતોઽપિ ચ ॥૭૮૬॥
 યથા પૂર્વસ્થાપનાયા-મૂર્ધ્વસ્થપંક્તિગસ્ટ્રિકઃ ।
 આઘં મુક્ત્વા દ્વિતીયો યઃ સ ચાઘઃપંક્તિવર્તિના ॥૭૮૭॥
 દ્વિકેનાઘેન ગુણિતો જાતાઃ ષટ્ તે નિરેકકાઃ ।
 પંચ જાતાશ્ચતુર્ઘાસ્તે વિંશતિસ્તે ચ પંચભિઃ ॥૭૮૮॥
 તાહિતાઃ સ્યુઃ શતં તે ચ સહસ્રં દશભિર્હતાઃ ।
 દશઘ્નાસ્તેઽપ્યેકહીના-શ્ચત્વારો નવકાઃ સ્થિતાઃ ॥૭૮૯॥

તતશ્ચાયં ભાવઃ-સહસ્રાણિ નવ નવત્યધિકાશ્ચ શતા નવ ।
 ઇષાં શીલાંગરૂપાણા-મંત્યં રૂપં યથોદિતં ॥૭૯૦॥
 આભિશ્ચ પંક્તિભિઃ ષડ્ભિઃ સ્થાપિતાભિરઘઃ ક્રમાત્ ।
 સ્યાદ્રથસ્યાકૃતિસ્તસ્મા-ચ્છીલાંગરથ ઉચ્યતે ॥૭૯૧॥

ગુણેલા ઊર્ધ્વ પંક્તિગત અંકની નીચે જો કોઈપણ અંક હોય, તો આ રાશિમાંથી એક બાદ કરવું. અને નીચેની પંક્તિમાં તે અંકની નીચે જો શૂન્ય હોય, તો તે રાશિ તેવી જ રાખીએ. એમ આગળ પણ સમજવું. ૭૮૫-૭૮૬.

જેમ પૂર્વસ્થાપનામાં ઉપરની પંક્તિમાં પ્રથમનો અંક મૂકીને બીજો અંક જે ત્રણનો છે, તેને અઘઃપંક્તિવર્તિ એવા આઘ અંક દ્વિક (૨) વડે ગુણતાં છ થયા, તેમાંથી એક બાદ કરતા પાંચ રહ્યા, તેને ચારવડે ગુણતાં વીસ થયા-તેને પાંચે ગુણતાં ૧૦૦ થયા;

૩	૩	૪	૫	૧૦	૧૦
૨	૫	૨૦	૧૦૦	૧૦૦૦	૯૯૯૯

તેને દશ વડે ગુણતાં હજાર થયાં, તેને દશવડે ગુણીને એક બાદ કરતાં ચાર નવડા આવે. ^૩
 $\frac{૩}{૨} \frac{૪}{૦} \frac{૫}{૦} \frac{૧૦}{૦} \frac{૧૦}{૯} + ૫ - ૨૦ - ૧૦૦ - ૧૦૦૦ - ૯૯૯૯. ૭૮૭-૭૮૮.$

ભાવાર્થ એ છે કે નવ હજાર નવસો નવાણું શીલાંગોનું છેલ્લું (એટલે ૯૯૯૯મું) રૂપ પૂર્વે કહ્યું તેવું આવે. ૭૯૦.

આ (૩-૩-૪-૫-૧૦-૧૦) છ પંક્તિ ઉપર નીચે ક્રમસર સ્થાપવાથી રચાકૃતિ થાય છે, તેથી આને શીલાંગરથ કહે છે. ૭૯૧.

અન્યેऽપિ સંતિ भूयांसः सामाचार्यादयो रथाः ।
 ज्ञेयास्तेऽप्यनया रीत्या नात्रोक्ता विस्तृतेर्भयात् ॥७९२॥
 मणगुत्तो सन्नाणी पसमिअकोहो अ इरिअसमिओ अ ।
 पुढविजिए रखंतो इच्छाकारी नमो तस्स ॥७९३॥
 इच्छा मिच्छा तहक्कारો આવસિઆ અ નિસીહિઆ ।
 आपुच्छा पडिपुच्छा छंदनिमंतोवसंपया ॥७९३A॥ इति दिक्
 गुणैरनेकैरित्याद्यैः प्रथिताः पृथुबुद्धयः ।
 साधुसाध्व्यो भवेत्तेषां जिनेंद्राणां परिच्छदः ॥७९४॥
 श्रावकाणां तु भेदौ द्वा-वष्टौ द्वात्रिंशदेव च ।
 सप्तत्रिंशाः शताः सप्त स्थूलभेदविवक्षया ॥७९५॥
 सम्यक्त्वं बिभ्रते केचि-त्तद्युक्तां विरतिं परे ।
 द्विधा श्राद्धा अविरता विरताविरता इति ॥७९६॥

બીજા પણ ઘણા સામાચારી વિગેરેના રથો છે. તે પણ બધા આ રીતે જાણવા. વિસ્તારના ભયથી અહીં કહ્યા નથી. ૭૯૨.

સામાચારીરથની એક ગાથાનો ભાવાર્થ—‘મનગુપ્તિવડે ગુપ્ત, શ્રુતજ્ઞાની, ક્રોધનો ઉપશમ કરનાર, ઈર્ષ્યાસામિતિવાન્, પૃથ્વીકાય જીવોની રક્ષા કરતા એવા ઈચ્છાકાર સામાચારી વાળા મુનિને નમસ્કાર થાઓ. ૭૯૩.

સામાચારી—ઈચ્છા ૧, મિચ્છા ૨, તથાકાર ૩, આવશ્યકી ૪, નૈષેધિકી ૫, પૃચ્છા ૬, પ્રતિપૃચ્છા ૭, છંદના ૮, નિમંત્રણા ૯, અને ઉપસંપદા ૧૦—એમ દશ પ્રકારની કહી છે.^૧ એ રીતે સમજવું. ૭૯૩ A.

આ પ્રમાણે અનેક ગુણોવડે પ્રખ્યાત તથા વિસ્તારવંત બુદ્ધિવાળા સાધુ, સાધ્વીઓ તે જિનેશ્વરોનો પરિવાર હોય છે. ૭૯૪.

શ્રાવકના ભેદ—બે, આઠ, બત્રીશ અને સાત સો સાડત્રીશ—સ્થૂળભેદની વિવક્ષાએ થાય છે. ૭૯૫.

તે આ પ્રમાણે—કેટલાક માત્ર સમકિતને ધારણ કરનારા હોય છે અને કેટલાક ઉપર કહી ગયા

૧. (૧ શ્રુત, ૩ ગુપ્તિ, ૪ કષાય—૧૨, ૫ સમિતિ—૬૦, ૬ કાય—૩૬૦, ૧૦ સામાચારી ૩૬૦૦, જો જ્ઞાન પાંચ લેવામાં આવે તો આના પણ ૧૮૦૦૦ ભેદ થાય.)

બીજો સામાચારીરથ, ૩ સન્નાણી સદીઠી સચ્ચરણી, ૩ ગુપ્તિમાન, ૪ કષાયોપશમી, ૫ સમિતિમાન્, ૧૦ પૃથ્વીકાયાદિની રક્ષા કરતો, ૧૦ વિધ સામાચારીવાન્ એટલે—૩ x ૩ = ૯ x ૪ = ૩૬ x ૫ = ૧૮૦ x ૧૦ = ૧૮૦૦ x ૧૦ = ૧૮૦૦૦ આ પ્રમાણે પણ સામાચારી રથ થાય છે.

અણુવ્રતાનિ પંચાપિ ષડ્ભિરુચ્ચારભંગકૈઃ ।
 પૃથક્ પૃથક્ સ્વીકૃતાનિ ચૈસ્તેષાં ષડ્ ભિદોઽભવન્ ॥૭૧૭॥
 પ્રતિપન્નોત્તરગુણ-વ્રતઃ કેવલદર્શનઃ ।
 ઇતિ દ્વયાન્વિતા એતે ષડિત્યષ્ટૌ ભિદોઽભવન્ ॥૭૧૮॥

એવં સર્વત્રાપ્યગ્રે ભાવ્યં ।

દ્વિવિધત્રિવિધં પ્રોક્તં ૧ દ્વિવિધદ્વિવિધં ૨ તથા ।
 દ્વિવિધૈકવિધં ૩ ચૈક-વિધત્રિવિધમેવ ચ ૪ ॥૭૧૯॥
 એકવિધદ્વિવિધં ૫ ચૈ-કવિધૈકવિધં ૬ તથા ।
 શ્રાદ્ધાનાં ષડમી પ્રોક્તા વ્રતોચ્ચારણભંગકાઃ ॥૮૦૦॥
 ન કરોમિ સ્વયં નાન્યૈઃ કારયામિ ચ પાતકં ।
 સ્થૂલહિંસાદિ મનસા વાચાંગેનાદ્યભંગકે ॥૮૦૧॥

એવમન્યેઽપિ ભંગકા ભાવ્યાઃ-

ષટ્સ્વપ્યેતેષ્વનુમતિર્ગૃહસ્થૈર્ન નિષિધ્યતે ।
 એષામનુમતિપ્રાપ્તેઃ સ્ત્રીપુત્રાદિકૃતેષ્વપિ ॥૮૦૨॥

પ્રમાણે બાર વ્રતરૂપ વિરતિને ધારણ કરનારા હોય છે. એમ શ્રાવક અવિરત અને વિરતાવિરત એવા બે પ્રકારના હોય છે. ૭૯૬.

પાંચ અણુવ્રતોને છ ભંગ (ત્રણ યોગ ને બે કરણ)ના ઉચ્ચારવડે જુદા જુદા સ્વીકાર કરનાર હોય, તેથી તે રીતે શ્રાવકના છ ભેદ થાય છે. ૭૯૭.

ઉત્તરગુણને અંગીકાર કરેલા તેમ જ ફક્ત દર્શન (સમકિત)વાળા એમ બે પ્રકારના તથા પૂર્વોક્ત છ ભેદવાળા-એ રીતે મળીને આઠ પ્રકારના શ્રાવક થાય છે. ૭૯૮.

આ પ્રમાણે આગળ બધા ભેદમાં સમજી લેવું.

ઉપર જે શ્રાવકપણું ઉચ્ચરવાના છ પ્રકાર કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે-દ્વિવિધ ત્રિવિધ ૧, દ્વિવિધ દ્વિવિધ, ૨, દ્વિવિધ એકવિધ ૩, એકવિધ ત્રિવિધ, ૪ એકવિધ દ્વિવિધ ૫, એકવિધ એકવિધ ૬, ૭૯૯-૮૦૦.

પહેલા ભંગનું ઉદાહરણ-‘હું સ્થૂળ હિંસાદિ પાપને મન, વચન અને કાયાવડે કરું નહીં અને બીજા પાસે કરાવું નહીં.’ ૮૦૧.

આ પ્રમાણે બીજા ભંગો પણ સમજવા. આ છએ ભંગમાં ગૃહસ્થોને અનુમતિનો નિષેધ આવતો નથી. કેમકે એને સ્ત્રી-પુત્રાદિ જે કરે તેમાં અનુમતિ આવી જાય છે. ૮૦૨.

અન્યથા હિ સર્વદેશવિરત્યોર્ન ભિદા ભવેત્ ।

ત્રિવિધં ત્રિવિધેનેતિ ભંગકો ગૃહિણાં ન તત્ ॥૮૦૩॥

एषामुत्तरभंगास्तु जायंत एकविंशतिः ।

ते चैवमस्याः षड्भंग्याः प्रतिभेदावबोधकाः ॥८०४॥

स्थाप्या अधस्तादेष्वंकाः क्रमात्कोष्ठेषु षट्स्वपि ।

एकको द्वौ त्रिकावेको द्विकः षट्कद्वयं ततः ॥८०५॥

અયં ભાવઃ-ભંગો યથોક્ત એવાદ્યે કોષ્ટે નાત્રાન્યસંભવઃ ।

द्वितीये तु मनोवाचौ मनोगे वाक्तनू त्रयं ॥८०६॥

ભંગાનામિતિ શેષઃ,

मनोवाक्तनुभिर्व्यस्तैः स्यात्तृतीयेऽपि तत्रयं ।

करणेन कारणेन तुर्ये कोष्ठे च भिद्द्वयं ॥८०७॥

त्रयो द्वितीयकोष्ठोक्ता योगभंगा विशेषिताः ।

करणेन कारणेन षड् भंगा इति पंचमे ॥८०૮॥

જો એમ ન હોય તો સર્વવિરતિ ને દેશવિરતિમાં ભેદ જ ન પડે; તેથી ત્રિવિધ ત્રિવિધે એ ભાંગો ગૃહસ્થ માટે કહેલ નથી. ૮૦૩.

એ છ મૂળ ભંગના ઉત્તરભંગ ૨૧ થાય છે. તે ઉત્તરભંગ આવી રીતે જાણવા. ૮૦૪.

છ ભેદના છ કોઠા કરી તેની નીચે અનુક્રમે ૧-૩-૩-૨-૬-૬ મૂકવા. ૮૦૫.

પહેલા કોઠામાં ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે એકડો જ મૂકવો, કેમકે તેનો ભંગ એક જ થાય છે. મન વચન, મન કાયા અને વચન, કાયા. એમ બે બે બીજા કોઠામાં મૂકવા. ત્રીજામાં મન, વચન, કાયા એમ ત્રણે (એકલા) મૂકવા. ચોથા કોઠામાં કરણ ને કરાવણ એ બે ભેદ મૂકવા. બીજા કોઠામાં મૂકેલા બે યોગવાળા ત્રણ ભંગને કરણ અને કરાવણ વડે વિશેષિત કરતાં છ ભંગ થાય. એ પાંચમા કોઠામાં મૂકવા. છઠ્ઠા કોઠામાં પણ કરણ અને કરાવણ વડે થએલા છ ભંગ મૂકવા. આમ ૨૧ ભંગ થયા છે.^૧ ૮૦૬-૮૦૮.

આની વિશેષ સમજણ માટે આની નીચે ૨૧ ભંગ લખેલા છે.

૧ પ્રથમ ૩ યોગ ને પછી ૨ કરણ એમ લેતાં નીચે પ્રમાણે ભાંગા થાય.

૧ ત્રણ યોગ અને બે કરણનો એક

૩ બે યોગ અને બે કરણના ત્રણ

૬ બે યોગ અને એક કરણના છ

૨ ત્રણ યોગ અને એક કરણના બે

૩ એક યોગ અને બે કરણના ત્રણ

૬ એક યોગ અને એક કરણના છ

વ્યસ્તા મનોવચઃકાયાઃ ષડ્વિધાઃ સ્યુર્વિશેષિતાઃ ।

करणेन कारणेन षष्ठे षड्भंगका इति ॥८०९॥

आवश्यकभिप्रायोऽयं प्रज्ञप्त्यादौ तु कीर्तितः ।

त्रिविधं त्रिविधेनेति भेदोऽपि गृहमेधिनां ॥८१०॥

तथाहि- स्वयंभूरमणांभोधिमत्स्यमांसाशनादिकं ।

त्रिविधं त्रिविधेनापि प्रत्याख्यात्येव कोऽपि यत् ॥८११॥

अस्याल्पविषयत्वेन कादाचित्कतयापि च ।

नैवावश्यकनिर्युक्तौ भंगकोऽयं विवक्षितः ॥८१२॥

આવશ્યકસૂત્રનો આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે. પ્રજ્ઞપ્તિ વિગેરેમાં તો ગૃહસ્થને માટે ત્રિવિધ ત્રિવિધ એવો ભેદ પણ કહ્યો છે. ૮૧૦.

તે આ પ્રમાણે-સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યનું માંસ ખાવા સંબંધી ત્રિવિધે ત્રિવિધે પણ કોઈ શ્રાવક પ્રત્યાખ્યાન કરી શકે છે. ૮૧૧.

આનો વિષય અલ્પ હોવાથી અને કોકવાર કોઈક લેતું હોવાથી આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં આ ભંગની વિવક્ષા કરી નથી. ૮૧૨.

પ્રથમ કરણ ને પછી યોગ

૧ બે કરણ અને ત્રણ યોગનો એક

૩ બે કરણ અને બે યોગના ત્રણ

૬ એક કરણ અને બે યોગના ૬

૧૦

૨ એક કરણ અને ત્રણ યોગના બે

૩ બે કરણ અને એક યોગના ત્રણ

૬ એક કરણ અને એક યોગના છ

૧૧ = ૨૧

આ એકવીશ ભેદ વિગતવાર નીચે પ્રમાણે-પહેલી રીતે લખ્યા છે.

૧ મનવચનકાયાવડે કરું નહીં-કરાવું નહીં.

૨ મનવચનવડે કરું નહીં-કરાવું નહીં.

૩ મનકાયાવડે કરું નહીં-કરાવું નહીં.

૪ વચનકાયાવડે કરું નહીં-કરાવું નહીં

૫ મનવચનવડે કરું નહીં.

૬ મનકાયાવડે કરું નહીં.

૭ વચનકાયાવડે કરું નહીં.

૮ મનવચનવડે કરાવું નહીં.

૯ મનકાયાવડે કરાવું નહીં.

૧૦ વચનકાયાવડે કરાવું નહીં.

૧૧ મનવચનકાયાવડે કરું નહીં.

૧૨ મનવચનકાયાવડે કરાવું નહીં.

૧૩ મનવડે કરું નહીં-કરાવું નહીં.

૧૪ વચનવડે કરું નહીં-કરાવું નહીં.

૧૫ કાયાવડે કરું નહીં-કરાવું નહીં.

૧૬ મનવડે કરું નહીં.

૧૭ વચનવડે કરું નહીં.

૧૮ કાયાવડે કરું નહીં.

૧૯ મનવડે કરાવું નહીં.

૨૦ વચનવડે કરાવું નહીં.

૨૧ કાયવડે કરાવું નહીં.

ઘોઢા પૂર્વોક્તઘડ્ઘંગ્યા સ્યાદેકૈકમણુવ્રતં ।

ત્રિશંદ્ધિદોઽથ દ્વાત્રિશં-ત્સસમ્યક્ત્વોત્તરવ્રતાઃ ॥૮૧૩॥

તથા - ત્રિકા દ્વિકા ઁકકા યે પ્રત્યેકં તે ત્રયસ્ત્રયઃ ।

સ્થાઘ્યંતે કિલ પંક્ત્યોર્ઘ્વં કરણાદિત્રયાંકકાઃ ॥૮૧૪॥

ઁષાં નવાનામંકાના-મઘઃ પંક્ત્યા ક્રમાલ્લિલ્લેત્ ।

મનોવાક્કાયસૂચાયૈ ત્રિશસ્ત્રિકદ્વિકૈકકાન્ ॥૮૧૫॥

આઘ્યો ઘંગોઽત્ર સાવઘં ન કુર્વે કારયામિ ન ।

નાનુજાનામિ મનસા વચસા વપુષાપિ ચ ॥૮૧૬॥

ઁવમન્યેઽપિ ઘંગકા ઘાઘ્યાઃ,

પ્રજ્ઘપ્ત્યાઘ્યુદિતા મૂલ-ઘંગા નવ ઘવંત્યમી ।

ઁષામેકોનપંચાશં-ઘ્ઘવંત્યુત્તરઘંગકાઃ ॥૮૧૭॥

તથાહિ - ત્રિઘિર્મનો ૧ વચઃ ૨ કાયૈ ૩-સ્ત્રયો ઘેદા ઘવંત્યથ ।

મનોવાઘ્યાં ઘવેત્તુર્યો ૪ મનોઘાઘ્યાં ચ પંચમઃ ૫ ॥૮૧૮॥

પૂર્વે કઘ્યા પ્રમાણે ૈ ઘંગ, ઁક-ઁક અણુવ્રત આશ્રયી હોવાથી પાંચ અણુવ્રતના ત્રીશ ઘંગ થાય ઈ, તેમાં સમ્યક્ત્વ અને ઉત્તરગુણરૂપ ઘે ભેદ ઉમેરવાથી ૩૨ ભેદ થાય ઈ. ૮૧૩.

તથા ઁક પંક્તિમાં ઉપર ત્રણ તગડા, ત્રણ ઘગડા ને ત્રણ ઁકડા સ્થાપન કરીઁ, ઁ રીતે ત્રણ કરણ આશ્રયીને નવ અંક થાય. ૮૧૪.

ઁ નવ અંકની નીચે અનુક્રમે મન, વચન, કાયાને સૂચવનાર ત્રણ તગડા, ત્રણ ઘગડા ને ત્રણ ઁકડા લખવા. ૮૧૫.

ઁટલે પહેલો ઘંગ મન, વચન, કાયાવડે કરું નહીં, કરાવું નહીં ને અનુઘોદું નહીં-ઁવો થયો. ૮૧૬.

આ પ્રમાણે ઘીજા ઘંગો માટે પણ ભાવના કરવી.
$$\frac{૩ ૩ ૩ ૨ ૨ ૨ ૧ ૧ ૧}{૩ ૨ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩ ૨ ૧}$$

પ્રજ્ઘપ્તિ વિગેરમાં કહેલા ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગવડે મૂળ નવ ઘંગના ૪૮ ઉત્તરઘંગ આ રીતે થાય ઈ. ૮૧૭.

૧ મનવડે, ૨ વચનવડે, ૩ કાયાવડે, ૪ મનવચનવડે, ૫ મનકાયાવડે, ૬ વચનકાયાવડે, ૭ મનવચનકાયાવડે. આ પ્રમાણે સાત ભેદ થાય ઈ. પછી તે દરેકના કરણવડે સાત સાત ભેદ કરવા તે આ પ્રમાણે-૧ કરણ, ૨ કરાવણ, ૩ અનુઘતિ, ૪ કરણ-કરાવણ, ૫ કરણ-અનુઘોદન, ૬ કરાવણ-

વાક્કાયાભ્યાં ભવેત્ ષષ્ઠ ૬-સ્ત્રિભિરેભિશ્ચ સપ્તમઃ ૭ ।
 એતે સપ્તાપિ યોજ્યંતે સપ્તભિઃ કરુણાદિભિઃ ॥૮૧૧॥
 તે ચૈવં -કરણં ૧ કારણં ૨ ચાનુ-મતિ ૩ શ્ચેતિ ભિદાં ત્રયં ।
 ભેદશ્ચતુર્થઃ કરણ-કારણાભ્યાં પ્રકીર્તિતઃ ॥૮૨૦॥
 કરણાનુમતિભ્યાં ચ ભેદો ભવતિ પંચમઃ ।
 કારણાનુમતિભ્યાં ચ ષષ્ઠસ્તૈઃ સપ્તમસ્ત્રિભિઃ ॥૮૨૧॥
 પ્રત્યેકમેષુ ભંગેષુ પૂર્વોક્તસપ્તકાન્વયાત્ ।
 ઉક્તા એકોનપંચાશદ્-વ્રતોચ્ચારણભંગકાઃ ॥૮૨૨॥
 પ્રત્યેકં ભંગકેષ્વેષુ કાલત્રિતયયોજનાત્ ।
 સપ્તચત્વારિંશદાઢ્યં જાયંતે ભંગકાઃ શતં ॥૮૨૩॥
 ત્રિકાલવિષયત્વં ચ સ્યાદતીતસ્ય નિંદયા ।
 સંવરેણાધુનિકસ્ય પ્રત્યાખ્યાનાદ્ભવિષ્યતઃ ॥૮૨૪॥
 તથાહ - અર્ઙ્યં નિંદામિ, પદુપ્પન્નં સંવરેમિ, અણાગયં પચ્ચક્ખામિ,
 તથા ચ- મણ ૧ વયણ ૨ કાય ૩ મણવય ૪
 મણતણુ ૫ વયતણુ ૬ તિજોગિ ૭ સગસત્ત ।
 કર ૧ કાર ૨ ણુમઇ ૩ દુતિજુઇ
 તિકાલિ સીઆલભંગસયં ॥૮૨૫॥
 સમ્યગ્ ય એતાન્ જાનાતિ પ્રત્યાખ્યાનસ્ય ભંગકાન્ ।
 સ એવ કથિતઃ શાસ્ત્રે પ્રત્યાખ્યાનવિચક્ષણઃ ॥૮૨૬॥

અનુમોદન ૭, કરણ-કરાવણ-અનુમોદન-આ પ્રમાણે પ્રથમના સાતના સાત સાત ભેદ થવાથી કુલ ૪૯ ભેદ થાય. ૮૧૮-૮૨૨.

આ દરેક ભંગમાં ત્રણ કાળની યોજના કરવાથી ૧૪૭ ભેદ થાય. ૮૨૩.

અતીતની નિંદાથી, વર્તમાનના સંવરથી અને ભવિષ્યના પ્રત્યાખ્યાનથી-આ ત્રિકાલ વિષયક બને છે. ૮૨૪.

(આનો ભાવાર્થ ઉપર વિસ્તારથી આવી ગયો છે.) ૮૨૫.

આ પર્યકખાણના ભંગોને જે સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે, તેને જ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યાખ્યાનમાં વિચક્ષણ કહ્યો છે. ૮૨૬.

અણુવ્રતૈઃ પંચભિશ્ચ ગુણિતા ભંગકા અમી ।
 પંચત્રિંશાઃ શતાઃ સપ્ત તેષુ કેવલદર્શનૈઃ ॥૮૨૭॥
 યુક્તેષુ ચોત્તરગુણા-ઢ્યૈસ્તે સ્યુઃ શ્રાવકા ઇહ ।
 સપ્તત્રિંશાઃ સપ્તશતા વ્રતાનાં મૂલભેદતઃ ॥૮૨૮॥
 વ્રતાનાં દ્વ્યાદિસંયોગો-દ્ભવા ભેદા ભવંતિ યે ।
 ષડ્ભંગ્યાદિવ્રતોચ્ચાર-પ્રકારાણાં ચ યા ભિદઃ ॥૮૨૯॥
 પરસ્પરં તદ્ગુણને વ્રતાનાં ભૂરયો ભિદઃ ।
 ભવંતિ તાભિસ્તાવંતઃ શ્રાવકા ઇહ તદ્દથા ॥૮૩૦॥
 અણુવ્રતાનાં પંચાનાં ભંગાઃ પંચૈકયોગજાઃ ।
 દશ ચ સ્યુર્દ્વિયોગોત્યા-સ્ત્રિયોગોત્યા દશૈવ ચ ॥૮૩૧॥
 તુર્યયોગોદ્ભવાઃ પંચ સ્યાદેકઃ પંચયોગજઃ ।
 અથૈતદ્ભંગકોત્પત્તૌ કરણં પ્રતિપાદ્યતે ॥૮૩૨॥
 ક્રમોત્ક્રમાભ્યાં દ્વે પંક્ત્યૌ સંસ્થાપ્યેતે ઉપર્યધઃ ।
 વિવક્ષિતવ્રતાંકાના-મથાધઃપંક્તિવર્તિના ॥૮૩૩॥
 ઉપાંત્યાંકેનોર્ધ્વપંક્તિ-ગતોંત્યોંકો વિભજ્યતે ।
 લબ્ધેન તસ્યોપાંત્યસ્યો-પરિસ્થોંકો નિહન્યતે ॥૮૩૪॥

આ ૧૪૭ ભંગને પાંચ અણુવ્રતવડે ગુણવાથી ૭૩૫ ભેદ થાય છે, તેમાં માત્ર સમકિત અને ઉત્તરગુણના બે ભેદ મેળવવાથી વ્રતના મૂળ ભેદથી ૭૩૭ પ્રકારના શ્રાવકો હોય છે. ૮૨૭-૮૨૮.

આ શ્રાવકના વ્રતોના બે વિગેરેના સંયોગથી જે ભેદો થાય છે અને ષડ્ભંગ્યાદિ વ્રત ઉચ્ચારણના જે પ્રકારો થાય છે, તેને પરસ્પર ગુણવાથી, એ વ્રતોના ઘણા ભેદો થાય છે, તેથી તે ભેદોવડે અહીં શ્રાવકો તેટલા પ્રકારના કહેવાય છે. ૮૨૯-૮૩૦.

તે આ પ્રમાણે-પાંચ અણુવ્રતના એક સંયોગી પાંચ ભેદ, બે સંયોગી દશ ભેદ ત્રિકસંયોગી દશ ભેદ, ચતુઃસંયોગી પાંચ ભેદ અને પંચ સંયોગી એક ભેદ એમ ૩૧ ભેદ થાય છે. હવે એ ભાંગાની ઉત્પત્તિનું કરણ કહે છે. ૮૩૧-૮૩૨.

વિવક્ષિત વ્રતોના અંકોની બે પંક્તિઓ ક્રમઉલ્કમવડે ઉપર નીચે લખવી. $\frac{૧}{૫} \frac{૨}{૪} \frac{૩}{૩} \frac{૪}{૨} \frac{૫}{૧}$ પછી નીચેની પંક્તિમાં રહેલા ઉપાંત્ય અંકવડે ઊર્ધ્વ પંક્તિના અંત્ય અંકને ભાગવો. પછી તેનાથી લબ્ધઅંકનો તે ઉપાંત્યની ઉપરના અંકની સાથે ગુણાકાર કરવો. એ રીતે જે આવે, તે દ્વિસંયોગી ભંગ જાણવા.

યજ્ઞાતં તે દ્વિસંયોગા ભંગકાસ્તે ચ પૂર્વવત્ ।
 ઉપાંત્યપાશ્ચાત્યાંકેન ભજ્યંતે લભ્યતે ચ યત્ ॥૮૩૫॥
 તેન તસ્યોપરિતનો ગુણ્યતેંકો ભવેચ્ચ યત્ ।
 તે ત્રિસંયોગજા ભંગાઃ સ્યાચ્છેષેષ્વપ્યયં વિધિઃ ॥૮૩૬॥
 ભંગેષુ નૈકયોગેષુ કરણસ્ય પ્રયોજનં ।
 વિવક્ષિતવ્રતમિતા ભંગકા હ્યેકયોગજાઃ ॥૮૩૭॥

અત્રોદાહરણં -

ક્રમોત્ક્રમાભ્યાં પંચાંતા લિખ્યંતેંકા દ્વિકેન ચ ।
 ભક્તેઽધઃપંક્ત્યુપાંત્યેનો-પરિસ્થે પંચકેંતિમે ॥૮૩૮॥
 લઘ્વૌ દ્વૌ સાર્દ્ધકૌ તાભ્યા-મુપાંત્યસ્યોપરિ સ્થિતઃ ।
 ચતુષ્કો ગુણ્યતે જાતા દશ તેઽત્ર દ્વિયોગજાઃ ॥૮૩૯॥
 ત્રિકોઽથોપાંત્યપાશ્ચાત્યો ભજ્યંતે તેન તે દશ ।
 લઘ્વાસ્ત્રયઃ સત્રિભાગાઃ સાંશૈસ્તૈશ્ચ નિહન્યતે ॥૮૪૦॥
 ત્રિકસ્તસ્યોપરિગતો દશ સ્યુસ્તે ત્રિયોગજાઃ ।
 તત્પાશ્ચાત્યચતુષ્કેણ તેષુ ભક્તેષુ લભ્યતે ॥૮૪૧॥

તે ભાંગા ઉપર કલા પ્રમાણે ૧૦ આવે છે. પછી ઉપાંત્યની પાછળના ત્રણ અંકવડે ઉપર આવેલા દશના અંકને ભાગવો. પછી તેના લઘ્વ અંકને તેની ઉપરના ત્રણના અંકવડે ગુણવા. જે આવે તે ત્રિકસંયોગી ભંગ સમજવા. બીજાઓને વિષે આ જ વિધિ જાણવો. ૮૩૩-૮૩૬.

એક સંયોગી ભાંગા માટે કરણની જરૂર નથી, કેમકે એક સંયોગી ભાંગા વ્રતની સંખ્યા પ્રમાણે થાય. ૮૩૭.

ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે--ક્રમ-ઉત્ક્રમથી પાંચે અંકો ઉપર નીચે લખવા. પછી નીચેની પંક્તિના ઉપાંત્ય બેના અંકથી ઉપરની પંક્તિના છેલ્લા પાંચ અંકને ભાગવો એટલે અઢી આવશે. તેના વડે ઉપાંત્યની ઉપરના ૪ વડે ગુણતાં દ્વિસંયોગી દશ ભંગ આવશે. ૮૩૮-૮૩૯.

પછી ઉપાંત્યની પાછળના ત્રણના અંકથી દશને ભાગવા, એટલે ૩^૧/_૩ આવશે. તેને તેની ઉપરના ત્રણવડે ગુણતાં દશ આવશે, તે ત્રિકસંયોગી જાણવા. તે દશને પાશ્ચાત્ય ચતુષ્કથી ભાગતા અઢી આવશે તેને તેની ઉપરના બેથી ગુણતાં પાંચ આવશે, તે ચતુઃસંયોગી સમજવા. તે પાંચને નીચેની પંક્તિના પહેલા પાંચના અંકવડે ભાગતાં એક આવે, તેને ઊર્ધ્વ પંક્તિના એકના અંકથી ગુણતાં એક

સાર્દ્ધ દ્વયં તેન તસ્યો-પરિસ્થો ગુણ્યતે દ્વિકઃ ।
જાતાઃ પંચ ચતુર્યોગા ભજ્યંતે પંચકેન તે ॥૮૪૨॥

આદ્યેનાથઃપંક્તિગેન પ્રાપ્ત ઈકોઽથ ગુણ્યતે ।
અનેનૈકસ્તદૂર્ધ્વસ્થ ઇત્યેકઃ પંચયોગજઃ ॥૮૪૩॥

યદ્વા - જિજ્ઞાસિતાઃ સ્યુઃ સંયોગા યાવતાં તાવતોંકકાન્ ।
ઈકાદ્યેકોત્તરાનૂર્ધ્વ-દમશ્રેણ્યા ક્રમાન્યસેત્ ॥૮૪૪॥

યથાસ્વમંત્યં મુક્ત્વા તાનુપર્યુપરિ નિક્ષિપેત્ ।
ઈવમેકાદિયોગોત્થ-ભંગસંખ્યામિતિભવેત્ ॥૮૪૫॥

તત્ર ચ - સર્વોપરિતનાંકેન લભ્યંત ઈકયોગજાઃ ।
શેષૈરથોઽથઃસ્થૈરંકૈ-ર્લભ્યંતે દ્વ્યાદિયોગજાઃ ॥૮૪૬॥

અત્રૈકકો દ્વિકે ક્ષિપ્તો દ્વિકસ્થાને ત્રિકોઽભવત્ ।
ત્રિકઃ સ ચોપરિતન-ત્રિકે ષટ્કં ભવેત્તદા ॥૮૪૭॥

જ આવે તે પંચસંયોગી સમજવો. સ્થાપના

૧	૨	૩	૪	૫
૫	૪	૩	૨	૧

૮૪૦-૮૪૩.

અથવા ઈચ્છિત એવા સંયોગોના અંકો, એક એક વધતા ઉપરની શ્રેણિમાં લખવા. ૮૪૪.

૫છી અંત્યના અંકને મૂકીને તેને ઉપર ઉપર નાખવા એટલે એકાદિ સંયોગથી થતા ભંગની સંખ્યા આવશે. ૮૪૫.

તેમાં સર્વ ઉપરિતન અંકવડે નીચેના અંકને ગુણતાં એક સંયોગીની સંખ્યા આવશે. ૫છી નીચે નીચેના અંકોવડે દ્વાદિ સંયોગીની સંખ્યા આવશે. ૮૪૬.

૫	૧	૨	૩	૪	૫
૪		૩	૬	૧૦	
૩		૪	૧૦		
૨		૫			
૧		૧			

જેમ એકનો અંક બેના અંકમાં નાખ્યો એટલે દ્વિકને સ્થાને ત્રણ થયા. તેને ઉપરના ત્રણ સાથે મેળવતાં છ થયા. ૮૪૭.

ષટ્કેઽસ્મિંશ્ચોપરિતને ચતુષ્કે યોજિતે દશ ।
પુનરેકસ્ત્રિકે ક્ષિપ્ત-શ્ચતુષ્કઃ સ્યાત્સ ચોર્ધ્વગે ॥૮૪૮॥

ષટ્કે ક્ષિપ્તો દશાભૂવન્ પુનરેકશ્ચતુષ્કકે ।
ક્ષિપ્તઃ પંચાભવત્રેક-સ્તતોઽધઃ સ્યાત્તથા સ્થિતઃ ॥૮૪૯॥

અથવા - લખ્યંતે દ્વાદિસંયોગા અંકચારણયા મિથઃ ।

ચાર્યંતે પૂર્વપૂર્વોકોઽનુક્રમાદુત્તરોત્તરૈઃ ॥૮૫૦॥

સા ચૈવં-૧-૨ । ૧-૩ । ૧-૪ । ૧-૫ એવં ચત્વાર એકચારણયા ૨-૩ । ૨-૪ । ૨-૫ । એવં ત્રયો દ્વિતીયચારણયા ૩-૪ । ૩-૫ એવં દ્વૌ તૃતીયચારણયા ૪-૫ એકશ્ચતુર્થચારણયા એવં દશ દ્વિકસંયોગજા લબ્ધાઃ, એવં ત્રિકસંયોગજા અપિ દશ યથા- ૧-૨-૩ । ૧-૨-૪ । ૧-૨-૫ । ૧-૩-૪ । ૧-૩-૫ । ૧-૪-૫ । એવમેકચારણયા ષટ્ ૨-૩-૪ । ૨-૩-૫ । ૨-૪-૫ । ઇતિ દ્વિતીયચારણયા ત્રયઃ । ૩-૪-૫ એવં તૃતીયચારણયા ત્વેકઃ, ઇતિ

તેમાં ઉપરના ચતુષ્કના મેળવતાં દશ (દ્વિસંયોગી) થયા. ફરીને એક ને ત્રણ સાથે મેળવતાં ચાર થયા. તેને ઉપરના છમાં નાખતાં દશ (ત્રિકસંયોગી) થાય. ફરી એકને ચારમાં નાખતાં પાંચ (ચતુઃસંયોગી) થાય. પાંચની નીચે ઉપાંચ પાંચ, તેનાવડે ભાગી પાંચની નીચે એક છે, તેની સાથે ગુણતાં એક જ રહે એટલે પંચસંયોગી એક ભંગ થયો. ૮૪૮-૮૪૯.

અથવા અંકની ચારણાથી દ્વાદિસંયોગી સંખ્યા આવે, તેમાં પૂર્વપૂર્વનો અંક ઉત્તર ઉત્તરની સંગાતે ચારવવો. ૮૫૦.

તે આ પ્રમાણે- ૧-૨, ૧-૩, ૧-૪, ૧-૫ આ ચાર દ્વિસંયોગી ભંગ એકઠા સાથે ચારણા કરતાં આવે. ૨-૩, ૨-૪, ૨-૫ આ ત્રણ દ્વિસંયોગી ભંગ બગડા સાથે ચારણા કરતાં આવે. ૩-૪, ૩-૫, આ બે દ્વિસંયોગી ભંગ ત્રણ સાથે ચારણા કરતાં આવે. ૪-૫ આ એક દ્વિસંયોગી ભંગ ચોગડા સાથે ચારણા કરતાં આવે. એમ કુલ દશ દ્વિસંયોગી થાય. એ જ પ્રમાણે ત્રિસંયોગી પણ દશ થાય તે આ પ્રમાણે - ૧-૨-૩, ૧-૨-૪, ૧-૨-૫, ૧-૩-૪, ૧-૩-૫, ૧-૪-૫ એમ છ ત્રિકસંયોગી ભંગ એકઠાસાથે ચારણા કરતાં આવે. ૨-૩-૪, ૨-૩-૫, ૨-૪-૫ એમ ત્રણ ત્રિકસંયોગીભંગ બગડા સાથે ચારણા કરતાં આવે. ૩-૪-૫ આ એક ત્રિકસંયોગીભંગ ત્રણ સાથે ચારણા કરતાં આવે, એમ કુલ દશ ત્રિકસંયોગી ભંગ થાય. (આ અંક વ્રતરૂપે સમજવા)

વ્રતાનાં ચ દ્વાદશાના-મેવં વિજ્ઞૈર્યથારુચિ ।
 ઙંગાનાં ભાવના કાર્યા દ્વ્યાદિસંયોગજન્મનાં ॥૮૫૧॥
 વ્રતોચ્ચારપ્રકારાણા-મધ્યેવં ગુણને મિથઃ ।
 ભવંતિ ભૂરયો ભેદાઃ ષટ્ઙંગ્યાં તાનથ બુવે ॥ ૮૫૨॥
 એકવ્રતે ષટ્ઙંગા યે દ્વિવિધત્રિવિધાદિકાઃ ।
 તે ષટ્ત્રિંશદ્ભવંત્યેવં સંયોગે વ્રતયોદ્વયોઃ ॥૮૫૩॥

આ પ્રમાણે બાર વ્રતોના ભંગોની વિજ્ઞ પુરુષોએ યથારુચિ દ્વ્યાદિસંયોગથી થતા ભંગની ભાવના કરવી.^૧ ૮૫૧.

આ પ્રમાણે એકસંયોગી ૫, દ્વિસંયોગી ૧૦, ત્રિસંયોગી ૧૦, ચતુઃસંયોગી ૫ ને પંચસંયોગી ૧ કુલ ૩૧ ભંગનું વિવરણ સમજવું.

ઉપર પ્રમાણે વ્રતોચ્ચારના પ્રકારોને પણ અંદરઅંદર ગુણવાથી ઘણા ભેદો થાય છે. તેમાંથી ષટ્ભંગી સંબંધી ભેદો કહે છે. ૮૫૨.

એક વ્રતના ઉચ્ચારમાં જે છ ભંગ દ્વિવિધ-ત્રિવિધાદિ કહ્યા છે. તેના બે વ્રતના સંયોગથી ૩૬ ભંગ થાય. ૮૫૩.

૧. પાંચ વ્રતો ઉચ્ચારનારમાં આવી રીતે ૩૧ ભંગ પડે, તે વધારે સ્પષ્ટ થાય તે માટે બતાવ્યા છે.

૧ કોઈ એક પહેલું વ્રત જ ઉચ્ચરે.
 ૨ કોઈ એક બીજું વ્રત જ ઉચ્ચરે.
 ૩ કોઈ એક ત્રીજું વ્રત જ ઉચ્ચરે.
 ૪ કોઈ એક ચોથું વ્રત જ ઉચ્ચરે.
 ૫ કોઈ એક પાંચમું વ્રત જ ઉચ્ચરે.

૬ કોઈ પહેલું ને બીજું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૭ કોઈ પહેલું ને ત્રીજું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૮ કોઈ પહેલું ને ચોથું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૯ કોઈ પહેલું ને પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૦ કોઈ બીજું ને ત્રીજું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૧ કોઈ બીજું ને ચોથું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૨ કોઈ બીજું ને પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૩ કોઈ ત્રીજું ને ચોથું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૪ કોઈ ત્રીજું ને પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૫ કોઈ ચોથું ને પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.

૧૬ કોઈ પહેલું, બીજું, ત્રીજું વ્રત ઉચ્ચરે.

૧૭ કોઈ પહેલું, બીજું, ચોથું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૮ કોઈ પહેલું, બીજું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૧૯ કોઈ પહેલું, ત્રીજું, ચોથું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૦ કોઈ પહેલું ત્રીજું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૧ કોઈ પહેલું, ચોથું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૨ કોઈ બીજું, ત્રીજું, ચોથું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૩ કોઈ બીજું, ત્રીજું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૪ કોઈ બીજું, ચોથું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૫ કોઈ ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.

૨૬ કોઈ પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૭ કોઈ પહેલું, બીજું, ત્રીજું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૮ કોઈ પહેલું, બીજું, ચોથું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૨૯ કોઈ પહેલું, ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.
 ૩૦ કોઈ બીજું, ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.

૩૧ કોઈ પહેલું, બીજું, ત્રીજું, ચોથું ને પાંચમું વ્રત ઉચ્ચરે.

આદાવાદ્યવ્રતસ્યાદ્યો ભંગકોઽવસ્થિતોઽશ્નુતે ।
 દ્વિતીયવ્રતસત્કાન્ ષટ્ ભંગકાનનવસ્થિતાન્ ॥૮૫૪॥
 એવં ભંગો દ્વિતીયોઽપિ ષટ્પ્રત્યેકં ષડ્ઘ્યમી ।
 લભંતે ઇતિ ષટ્ત્રિંશ-જ્ઞાતા ઉચ્ચારભંગકાઃ ॥૮૫૫॥
 વ્રતાનાં ત્રિકયોગે તુ દ્વિશતી ષોડશોત્તરા ।
 શતાનિ દ્વાદશ ચતુ-યોગે ષણ્ણવતિસ્તથા ॥૮૫૬॥
 સહસ્રાઃ સપ્ત સપ્તૈવ શતાઃ ષટ્સપ્તતિસ્તથા ।
 યોગે વ્રતાનાં પંચાનાં ભવંત્યુચ્ચારભંગકાઃ ॥૮૫૭॥
 ઉચ્ચારભંગકા એતે વ્રતાનાં પ્રાક્ પ્રદર્શિતૈઃ ।
 હતા એકદ્વ્યાદિયોગૈઃ સ્યુઃ સર્વાગ્રેણ ભંગકાઃ ॥૮૫૮॥
 યથા વ્રતાનાં પંચાના-મેકયોગૈર્હિ પંચભિઃ ।
 હતા ઉચ્ચારભંગાઃ ષટ્ સ્યુસ્ત્રિંશદેકયોગજાઃ ॥૮૫૯॥
 દશભિર્દ્વિકયોગે ષટ્-ત્રિંશદુચ્ચારભંગકાઃ ।
 હતાઃ સ્યુસ્ત્રિશતી ષષ્ટ્યા-શ્યધિકા સર્વસંખ્યયા ॥૮૬૦॥
 દ્વિશતી ષોડશાઢ્યા ચ ત્રિયોગૈર્દશભિર્હતાઃ ।
 ષષ્ટ્યાઢ્યાનિ ત્રિયોગાનાં સ્યુઃ શતાન્યેકવિંશતિઃ ॥૮૬૧॥

તે આ પ્રમાણે—પહેલા વ્રતનો પહેલો ભંગ તે અવસ્થિત ભંગ, તેની સાથે બીજા વ્રતના અનવસ્થિત છએ ભંગ થાય. ૮૫૪.

એમ બીજો ભંગ પણ અવસ્થિત, તેની સાથે પણ બીજા વ્રતના અનવસ્થિત છએ ભંગ થાય. આ પ્રમાણે પહેલા વ્રતના છએ ભંગ સાથે બીજા વ્રતના છએ ભંગ થતા હોવાથી ઉચ્ચારના ૩૬ ભંગ થાય. ૮૫૫.

ત્રણ વ્રતના સંયોગથી ત્રિકસંયોગીના ૨૧૬ ભાંગા થાય છે. ચતુઃસંયોગી ભાંગાના ૧૨૯૬ થાય. ૮૫૬.

પાંચ સંયોગી ભાંગાના ઉત્તર ભંગ ૭૭૭૬ થાય. ૮૫૭.

આ વ્રતોના પૂર્વપ્રદર્શિત એક બે આદિવડે ગુણવાથી ઉચ્ચારભંગો નીચે પ્રમાણે થાય. ૮૫૮.

પાંચ વ્રતોના એક સંયોગી પાંચને છ ઉચ્ચાર ભંગ વડે ગુણવાથી ૩૦ થાય. ૮૫૯.

દ્વિકસંયોગી દશ પ્રકારને ઉચ્ચારભંગ ૩૬ વડે ગુણતાં ૩૬૦ થાય. ૮૬૦.

ત્રિકસંયોગી દશ પ્રકારને ઉચ્ચાર ભંગ ૨૧૬ વડે ગુણતાં ૨૧૬૦ થાય. ૮૬૧.

ચતુર્યોગૈઃ પંચભિશ્ચ હતા ઉચ્ચારભંગકાઃ ।
 શતા દ્વાદશ પૂર્વોક્તાઃ ષણ્ણવત્યધિકાશ્ચ ચે ॥૮૬૨॥
 સ્યુઃ શતાનિ ચતુઃષષ્ટિ-રશીત્યાભ્યધિકાનિ તે ।
 ચતુર્યોગજભંગાનાં સર્વસંખ્યા ભવેદિયં ॥૮૬૩॥
 સહસ્રાઃ સપ્ત સપ્તૈવ ષટ્સપ્તત્યધિકાઃ શતાઃ ।
 એકેન પંચયોગેન હતાસ્તાવંત એવ તે ॥૮૬૪॥
 ઇયં ચ સ્થાપના પ્રાજ્ઞૈ-સ્તાઢ્યાકારસંભવાત્ ।
 શાસ્ત્રેષુ દેવકુલિકા-કારેતિ વ્યપદિશ્યતે ॥૮૬૫॥
 પંચસ્વણુવ્રતેષ્વેવં નિર્દિષ્ટાનાં યથાક્રમં ।
 સંયોગજાનાં ભંગાનાં ભવેત્ સંકલના ત્વિયં ॥૮૬૬॥
 સહસ્રાઃ ષોડશાષ્ટૌ ચ શતાઃ ષડધિકા અથ ।
 ઉત્તરવ્રતભૃત્સમ્યગ્-દ્વયોગેઽષ્ટાધિકા અપિ ॥૮૬૭॥
 દ્વાદશાનાં વ્રતાનાં ચ ભંગસંકલના ભવેત્ ।
 વિવિચ્યમાના ષડ્ભંગ્યા કોટીશતાસ્ત્રયોદશ ॥૮૬૮॥
 કોટ્યશ્ચતુરશીતિશ્ચ લક્ષાણિ દ્વાદશોપરિ ।
 સપ્તાશીતિઃ સહસ્રાણિ દ્વાભ્યાં યુક્તં શતદ્વયં ॥૮૬૯॥

ચતુઃસંયોગી પાંચપ્રકારને પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ઉચ્ચારભંગ ૧૨૮૬થી ગુણતાં ચતુઃસંયોગીની સર્વ સંખ્યા ૬૪૮૦ થાય. ૮૬૨-૮૬૩.

પાંચ સંયોગી એક જ પ્રકારને ૭૭૭૬ ઉચ્ચારભેદવડે ગુણતાં ૭૭૭૬ થાય. ૮૬૪.

આ ભંગોની સ્થાપના કરતાં તેના દેવકુલિકા જેવો આકાર થતો હોવાથી, તેને દેવકુલિકા કહેવાય છે. ૮૬૫.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રતના સંયોગીભંગના ઉત્તરભેદની સંકલના કરતાં ૧૬૮૦૬ થાય, તેમાં ઉત્તરવ્રતધારીનો ૧ અને માત્ર સમકિતદૃષ્ટિનો ૧ મેળવતાં કુલ ૧૬૮૦૮ થાય. ૮૬૬-૮૬૭.

બાર વ્રતોના ભંગોની ષડ્ભંગીથી વિવેચન કરતાં, સંકલના તેરસો ચોરાશી કોડ, બાર લાખ, સત્યાશી હજાર, બસો ને બે (૧૩૮૪, ૧૨, ૮૭, ૨૦૨) થાય છે. ૮૬૮-૮૬૯.

અથ શતોપરિતનં યદ્દ્વયં તદુત્તરગુણધારિકેવલસમ્યક્ત્વધારિરૂપં ભેદદ્વયં જ્ઞેયં અત્રોત્તરગુણાશ્ચ વિવિધતપોઽભિગ્રહરૂપા ઇતિ ધ્યેયં ।

અત્રાયમામ્નાય:-

ષટ્ભંગા વ્રત એકસ્મિન્ યે નિર્દિષ્ટા જિનૈઃ શ્રુતે ।

દ્વિતીયવ્રતયોગે તે હન્યંતે સપ્તભિઃ કિલ ॥૮૭૦॥

ષટ્ ક્ષિપ્યંતેઽત્ર ચૈવં સ્યુ-ર્ભંગકા વ્રતયોર્દ્વયોઃ ।

અષ્ટચત્વારિશદેવ જાતાસ્તે વિધિનામુના ॥૮૭૧॥

અત્ર ચૈવં પ્રકારાંતરેણ વાસનાદ્વયોર્વ્રતયોરૂર્ધ્વપંક્તિસ્થાપના અત્ર ચ “યથા સ્વમંત્યં મુક્ત્વા તાનુપર્યુપરિ નિક્ષિપેત્,” ઇતિ પૂર્વોક્તવચનાત્ અંકક્ષેપસંભવો નાસ્તીતિ તથૈવ સ્થિતા, તથા ચ એકયોગે દ્વૌ ભંગૌ, દ્વિકયોગશ્ચૈકઃ, તત્ર દ્વયોરેકયોગયોઃ પ્રત્યેકં ષટ્ ભંગા ઇતિ દ્વાદશ દ્વિકયોગસ્ય ષટ્ત્રિંશદિતિ અષ્ટચત્વારિશદિતિ ।

વિવક્ષિતવ્રતાંકેભ્ય એકન્યૂનાંકસંખ્યયા ।

એવં મુહુઃ કૃતે શેષ-ભંગસંકલનાપ્યતે ॥૮૭૨॥

વ્રતેષુ ચ દ્વાદશસુ વારાનેકાદશે તકિ ।

કૃતે પૂર્વોદિતા સર્વ-ભંગસંકલના સ્ફુટા ॥૮૭૩॥

આમાં બે ઉપર છે, તે કેવળ ઉત્તરગુણધારી ને કેવળ સમકિતધારી સંબંધી સમજવા. અહીં ઉત્તરગુણ તે વિવિધ તપ ને અભિગ્રહરૂપ સમજવા.

ઉપર જણાવેલી સંખ્યા લાવવા માટે આ પ્રમાણે આમ્નાય સમજવો.

એક વ્રતમાં જે છ ભંગ જિનેશ્વર ભગવંતોએ શ્રુતમાં કહ્યા છે, તેને બીજા વ્રતના યોગથી સાતવડે ગુણવા અને તેમાં છ નાંખવા. એમ કરવાથી જે અંક આવે, તે બે વ્રતના ભંગ સમજવા. આ પ્રમાણે કરવાથી $૬ \times ૭ = ૪૨ + ૬ = ૪૮$ ભંગ થયા. ૮૭૦-૮૭૧.

અહીં પ્રકારાંતર બતાવે છે-કે એ બન્ને વ્રતની ઊર્ધ્વ પંક્તિ રૂપે સ્થાપના કરવી. અહીં - “યથા યોગ્ય પોતાનો અંત્ય અંક મૂકીને બાકીના ઉપર ઉપર નાંખવા.” આ પ્રમાણે કરવાથી અંકક્ષેપનો સંભવ રહેતો નથી, એટલે તે જ પ્રમાણે અંક રહે છે; તથા એક યોગે બે ભંગ, દ્વિકયોગે એક. તે એક યોગના બે ભંગ થયા છે, તે દરેકના છ છ ભંગ થવાથી ૧૨ ને દ્વિકયોગના ૩૬ એટલે બે મળીને ૪૮.

વિવક્ષિત વ્રતના અંકમાંથી એક ન્યૂન અંક સંખ્યાવડે ગુણવા. એમ વારંવાર કરવાથી શેષભંગની સંકલના આવશે. ૮૭૨.

એ પ્રમાણે બાર વ્રતમાં અગ્યાર વાર ગુણવાથી પૂર્વે કહેલ સર્વ ભંગની સંકલના સ્પષ્ટ થશે. ૮૭૩.

ત્રિકાલ્યા ગુણને ત્વેષાં ભંગકાનાં ભવંત્યમી ।

કોટીશતાન્યેકચત્વા-રિશચ્ચોપરિ કોટયઃ ॥૮૭૪॥

દ્વિપંચાશત્તથાલક્ષા-પ્યષ્ટાત્રિંશદથોપરિ ।

એકષષ્ટિઃ સહસ્રાણિ ષડ્ભિર્યુક્તા ચ ષટ્શતી ॥૮૭૫॥

એવં ચ વક્ષ્યમાણૈકવિંશતિભંગીનવભંગ્યૈકોનપંચાશદ્ભંગીભંગકાનામપિ ત્રિકાલ્યા ગુણનં
ન્યાય્યમેવ પ્રતીમઃ, સપ્તચત્વારિશશતભંગ્યામેવ ત્રિકાલ્યાઃ પ્રવિષ્ટત્વાદિતિ જ્ઞેયં ।

એવે વ્રતાનાં ભંગાસ્તુ ષડ્ભંગ્યૈવ પ્રદર્શિતાઃ ।

એકવિંશત્યાદિભિસ્તુ ભંગૈઃ સ્યુરતિભૂરયઃ ॥૮૭૬॥

તથાહિ - એકવિંશતિરેકસ્મિન્ યે ભંગાસ્તાન્ વ્રતદ્વયે ।

દ્વાવિંશતિગુણાન્ કૃત્વા ક્ષિપ્યતેઽત્રૈકવિંશતિઃ ॥૮૭૭॥

વારાનેકાદશૈવં ચ કૃતે દ્રુતમવાપ્યતે ।

સર્વસંખ્યા ભંગકાનાં વ્રતેષુ દ્વાદશસ્વપિ ॥૮૭૮॥

સા ચેયં ૧૨૮૫૫૦૦૨૬૩૧૦૪૯૨૧૫ અંકાઃ સપ્તદશ

શ્રાવક વ્રતભંગ પ્રકરણની ટીકામાં બતાવેલ છે-કે પ્રથમ વ્રતના છ ભંગને સાતથી ગુણી છ ઉમેરવા એટલે બે વ્રતના ૪૮ આવ્યા. તેને સાતથી ગુણી છ ઉમેરતાં ૩૪૨ ભંગ ત્રણ વ્રતના આવ્યા. આ પ્રમાણે અગ્યાર વખત સાતથી ગુણવા અને દરેક વખતે છ ઉમેરવા એટલે છેવટે બાર વ્રતના ૧૩,૮૪,૧૨,૮૭,૨૦૦ ભંગનો આંક આવશે. (ગુણાકાર કરીને જોતાં આ સંખ્યા બરાબર આવે છે.) તે, આ નીચે બતાવેલ છે, તેમાં ઉત્તરગુણને માત્ર સમકિતના બે પ્રકાર ઉમેરવા. પછી આ સંખ્યાને ત્રિકાલ આશ્રયી ત્રણવડે ગુણતાં ૪૧૫૨ કોડ, ૩૮ લાખ, ૬૧ હજાર, ૬૦૬ આવશે. ૮૭૪-૮૭૫.

આ પ્રમાણે આગળ કહેવાશે એવી ૨૧ ભંગી, ૮ ભંગી અને ૪૮ ભંગી સંબંધી ભંગની સંખ્યાને પણ ત્રણ કાળવડે ગુણવા તે ન્યાય્ય છે-એમ અમે જાણીએ છીએ. ૪૮ ભંગના ૧૪૭ ભંગ, એ પ્રમાણે ત્રણવડે ગુણવાથી જ આવે છે.

આ વ્રતોના ભંગો ષડ્ભંગીવડે જ ઉપર બતાવ્યા છે. પણ એકવીશ વિગેરે ભંગથી ઘણા ભંગો થાય છે. ૮૭૬.

તે આ પ્રમાણે-એક વ્રત સંબંધી ૨૧ ભંગ તેને બે વ્રતના ભંગ કરવા માટે બાવીશથી ગુણીને ૨૧ ઉમેરવા. ૮૭૭.

આ પ્રમાણે અગ્યાર વખત કરવાથી બાર વ્રતના ભંગની સંખ્યા ૧૨૮૫૫૦૦૨૬૩૧૦૪૯૨૧૫ (અંક સત્તર) આવશે. ૮૭૮.

હવે એક વ્રતના જે નવ ભંગ કરેલા છે તેને દશવડે ગુણીને નવ ઉમેરવા. એ પ્રમાણે ૧૧ વાર

શ્રદ્ધાલુતાં શ્રાતિ પદાર્થચિંતના-દ્ધનાનિ, પાત્રેષુ વપત્યનારતં ।

કિરત્યપુણ્યાનિ સુસાધુસેવના-દતોઽપિ શ્રાવકમાહુક્તમાઃ ॥૮૮૪॥

શ્રાતિ પચતિ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં નિષ્ઠાં નયતીતિ, શ્રાં પાકે ઇત્યસ્ય રૂપં, ઇતિ સ્થાનાંગવૃત્તૌ ।

છ ભંગની દેવકુલિકા (અંક ૧૧)

૧-૬

૨-૪૮

૩-૩૪૨

૪-૨૪૦૦

૫-૧૬૮૦૬

૬-૧૧૭૬૪૮

૭-૮૨૩૫૪૨

૮-૫૭૬૪૮૦૦

૯-૪૦૩૫૩૬૦૬

૧૦-૨૮૨૪૭૫૨૪૮

૧૧-૧૮૭૭૩૨૬૭૪૨

૧૨-૧૩૮૪૧૨૮૭૨૦૨

નવ ભંગની દેવકુલિકા (અંક ૧૨)

૧-૯

૨-૯૯

૩-૯૯૯

૪-૯૯૯૯

૫-૯૯૯૯૯

૬-૯૯૯૯૯૯

૭-૯૯૯૯૯૯૯

૮-૯૯૯૯૯૯૯૯

૯-૯૯૯૯૯૯૯૯૯

૧૦-૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯

૧૧-૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯

૧૨-૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯

૨૧ ભંગની ખંડદેવકુલિકા (અંક ૧૭)

૧-૨૧

૨-૪૮૩

૩-૧૦૬૪૭

૪-૨૩૪૨૫૫

૫-૫૧૫૩૬૩૧

૬-૧૧૩૩૭૯૯૦૩

૭-૨૪૯૪૩૫૭૮૮૭

૮-૫૪૮૭૫૮૭૩૫૩૫

૯-૧૨૦૭૨૬૯૨૧૭૭૯૧

૧૦-૨૬૫૫૯૯૨૨૭૯૧૪૨૩

૧૧-૫૮૪૩૧૮૩૦૧૪૧૧૩૨૭

૧૨-૧૨૮૫૫૦૦૨૬૩૧૦૪૯૨૧૫

૪૯ ભંગની દેવકુલિકા (અંક ૨૧)

૧-૪૯

૨-૨૪૯૯

૩-૧૨૪૯૯૯

૪-૬૨૪૯૯૯૯

૫-૩૧૨૪૯૯૯૯૯

૬-૧૫૬૨૪૯૯૯૯૯૯

૭-૭૮૧૨૪૯૯૯૯૯૯૯

૮-૩૯૦૬૨૪૯૯૯૯૯૯૯

૯-૧૯૫૩૧૨૪૯૯૯૯૯૯૯

૧૦-૯૭૬૫૬૨૪૯૯૯૯૯૯૯

૧૧-૪૮૮૨૮૧૨૪૯૯૯૯૯૯૯

૧૨-૨૪૪૧૪૦૬૨૪૯૯૯૯૯૯૯

જે પદાર્થ ચિંતવન દ્વારા શ્રદ્ધાને ધારણ કરે છે, હંમેશા પોતાનું ધન પાત્રમાં વાવે છે અને સુસાધુ સેવાથી પાપને વિખેરી નાંખે છે, તેને ઉત્તમ પુરુષો શ્રાવક કહે છે. ૮૮૪.

શ્રાતિ એટલે પચતિ. ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાને પરિપક્વ કરે છે. ‘શ્રાં પાકે’ એ ધાતુનું રૂપ છે—એમ સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં કહેલું છે.

एवं च विविधैर्भगैः स्वीकृतव्रतपालकाः ।
 श्रावकाः श्राविकाश्चैषामर्हतां स्यात्परिच्छदः ॥८८५॥
 साधुष्वथो गणधर-पदयोग्या भवंति ये ।
 उत्पत्तिनाशधौव्यार्था त्रिपदीं शिक्षयन्ति तान् ॥८८६॥
 अधीत्य ત્રિપદીં તેઽપિ મુહૂર્તાદ્બીજબુદ્ધયઃ ।
 રચયન્તિ દ્વાદશાંગીં વિચિત્રરચનાંચિતાં ॥૮૮૭॥
 તતઃ સૌગંધિકરત્ન-ચૂર્ણાસ્થાલં કરે ધૃતં ।
 શક્રઃ પુરો ઠૌકયતિ પદસ્થાપનહેતવે ॥૮૮૮॥
 તિષ્ઠન્તિ ચાર્દ્ધાવનતાઃ પદયોગ્યાઃ પુરોઽર્હતાં ।
 ગંધવાસાંસ્તચ્છિરસ્સુ ક્ષિપન્તે મુષ્ટિભિર્જિનાઃ ॥૮૮૯॥
 દદતે સૂરિમંત્રં ચ તેભ્યસ્તીર્થપ્રવર્તકાઃ ।
 દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈ-સ્તીર્થાનુજ્ઞાં ચ કુર્વતે ॥૮૯૦॥
 કુર્વતિ સર્વે શક્રાદ્યા દેવાઃ પદમહોત્સવં ।
 વર્યૈસ્તૂર્યત્રિકૈર્હર્ષ-પ્રકર્ષોલ્લસદાશયાઃ ॥૮૯૧॥

આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારના ભંગોવડે ગ્રહણ કરેલા વ્રતોને જે પાળે છે, તેવા શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ અરિહંતની પર્ષદા હોય છે. ૮૮૫.

હવે સાધુઓમાં ગણધરપદને યોગ્ય જે હોય, તેમને ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રોવ્ય અર્થવાળી ત્રિપદી ભગવંત શીખવે છે. ૮૮૬.

તે ત્રિપદીનો અભ્યાસ કરીને તેઓ પણ બીજબુદ્ધિવાળા હોવાથી મુહૂર્તમાં (બે ઘડીમાં) વિચિત્ર રચનાયુક્ત એવી દ્વાદશાંગીને રચે છે. ૮૮૭.

ત્યારપછી ગણધરપદની સ્થાપના માટે ઈદ્ર સૌગંધિક પદાર્થોથી ભરેલો રત્નનો થાળ હાથમાં લઈને પ્રભુની પાસે ધરે છે. ૮૮૮.

તે વખતે પદને યોગ્ય એવા ગણધર ભગવંતો અર્ધા નમીને અરિહંતની સામે ઊભા રહે છે. તેમના મસ્તક ઉપર જિનેશ્વર મુઠી ભરીને સુગંધી વાસક્ષેપ નાખે છે. ૮૮૯.

તીર્થના પ્રવર્તક તીર્થકરો તેઓને સૂરિમંત્ર આપીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી તીર્થની અનુજ્ઞા પણ આપે છે. ૮૯૦.

તે વખતે ઈદ્રાદિ સર્વ દેવો ત્રણે પ્રકારના શ્રેષ્ઠ વાજિંત્રો વગાડવાપૂર્વક અત્યંત હર્ષ અને ભાવોલ્લાસ સહિત પદ મહોત્સવ કરે છે. ૮૯૧.

સૂત્રં ગણધરા એવ ગ્રથન્ત્યેતે મહાધિયઃ ।
 દિશંતિ કેવલાનેવ પ્રાયોઽર્થાસ્તીર્થપાઃ પુનઃ ॥૮૧૨॥
 યથોચ્ચૈઃ સહકારાદિ-તરુમારૂઢવાન્નરઃ ।
 સ્વજનાનામધઃસ્થાના-મુપકારાય શાલિનાં ॥૮૧૩॥
 ફલાનાં કુરુતે વૃષ્ટિં દ્વિત્રાઃ કેચન તેષુ ચ ।
 પતંતિ તાનિ ગૃહ્ણંતિ પટેન પ્રભવિષ્ણાવઃ ॥૮૧૪॥
 અથ તે તાન્યુપાદાય સંસ્કૃત્ય ચ યથાવિધિ ।
 ઉપયોજ્ય પ્રીણયંતિ સ્વજનાનાત્મનોઽપિ ચ ॥૮૧૫॥
 તથા તીર્થકરા જ્ઞાન-કલ્પદ્રુમશિરઃસ્થિતાઃ ।
 ભવ્યાનામુપકારાય વર્ષત્યર્થાનનુત્તરાન્ ॥૮૧૬॥
 ગૃહ્ણંતિ તાન્ ગણધરા વિતત્ય ધિષ્ણાપટં ।
 આત્માનં રચિતૈસ્તેશ્ચા-નુગૃહ્ણંત્યપરાનપિ ॥૮૧૭॥
 યથા ફલાનિ વ્યસ્તાનિ ન સર્વાનુપકુર્વતે ।
 કૃતાર્થા ન તથૈવાર્થાઃ સ્યુઃ સૂત્રરચનાં વિના ॥૮૧૮॥
 મુક્તાફલાનિ વ્યસ્તાનિ શતાનિ કુસુમાનિ વા ।
 નાસૂત્રાણ્યુપયુજ્યંતે તથાર્થા અપિ દેહિનાં ॥૮૧૯॥

મહાબુદ્ધિવાળા ગણધરો જ સૂત્રની રચના કરે છે. અને તીર્થકરો કેવળ અર્થનો જ પ્રાયઃ ઉપદેશ આપે છે. ૮૯૨.

જેમ કોઈ આત્રાદિ વૃક્ષ ઉપર આરૂઢ થયેલ મનુષ્ય, નીચે રહેલા સ્વજનોના ઉપકાર માટે સુંદર (પાકાં) ફળોની વૃષ્ટિ કરે છે. તેમાંથી સ્વજનો તે પડતાં બે-ત્રણ ફળોને વસ્ત્રવડે ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન થાય છે. ૮૯૩-૮૯૪.

પછી તે ફળ મેળવનાર તે ફળ લઈને, યથાવિધિ સંસ્કાર કરીને પોતાના સ્વજનોને એકઠા કરીને, તેમને ખાવા આપી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે; પોતે પણ ખાય છે. ૮૯૫.

તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપે કલ્પવૃક્ષ ઉપર સ્થિત થયેલા તીર્થકરો ભવ્યજનોના ઉપકારને માટે અનુત્તર એવા અર્થને વરસાવે છે. ૮૯૬.

તેને ગણધરો બુદ્ધિરૂપ પટ વિસ્તારીને તેમાં ગ્રહણ કરે છે. પછી તેને ગ્રંથ (દ્વાદશાંગી) રૂપ રચીને તે વડે પોતાને તેમજ પરને ઉપકાર કરે છે. ૮૯૭.

જેમ છુટા છુટા પડેલા ફળો સર્વનો ઉપકાર કરી શકતા નથી તેમ સૂત્રરચનાવિના અર્થો કૃતાર્થ થતા નથી. ૮૯૮.

છુટા મુક્તાફળો તેમજ સેંકડો કુસુમો સૂત્રવડે ગુંથ્યા વિના માળા તરીકે પહેરવાના ઉપયોગમાં

યાદ્દક્ષ્વરૂપાઃ સાર્વૈદ્રાઃ પ્રાચ્યાં સિંહાસનસ્થિતાઃ ।
તન્વતે દેશનાં દીપ્યમાના લોકોત્તરશ્રિયા ॥૧૦૦॥

તથૈવ શેષદિક્ષ્વર્હ-ત્પ્રતિમાઃ સુરનિર્મિતાઃ ।
વિદધ્યુર્દેશનાં મૂલ-સ્વરૂપાદવિશેષિતાઃ ॥૧૦૧॥

જનઃ કોઽપિ ન જાનાતિ સ્વરૂપેષુ ચતુર્ષિતિ ।
મૂલસ્વરૂપં કતમ-ત્કતમદ્વાત્ર કૃત્રિમં ॥૧૦૨॥

તથાહુઃ- જે તે દેવેહિં કયા તિદિસિં પડિરૂવગા જિણવરસ્સ ।
તેસિં પિ તપ્પભાવા તયાણુરૂવં હવઙ્ગ રૂવં ॥૧૦૩॥

પ્રતિરૂપેષુ યત્તેષુ નાકિર્ષિર્વિહિતેષ્વપિ ।
રૂપં સ્યાદ્ભગવત્તુલ્યં તન્મહિમૈવ તદ્ધ્યુવં ॥૧૦૪॥

અન્યથા તુ સુરાઃ સર્વે યદિ સંભૂય કુર્વતે ।
અંગુષ્ઠપ્રમિતં રૂપં સર્વશક્તિપ્રયત્નતઃ ॥૧૦૫॥

તજ્જગજ્જૈત્રરૂપાર્હ-ત્યાદાંગુષ્ઠસ્ય સન્નિધૌ ।
નિર્વાણાંગારવિચ્છાયં ભવેદ્દુર્વાદિવૃંદવત્ ॥૧૦૬॥

આવતા નથી, તેમ પ્રાણીઓને છુટા અર્થો પણ ઉપયોગી થતા નથી. ૮૯૯.

જે રીતે સર્વજ્ઞ પ્રભુ પૂર્વદિશાના સિંહાસન ઉપર બેસીને લોકોત્તર લક્ષ્મીવડે શોભતા દેશના આપે છે, તેમ બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં પણ દેવનિર્મિત અરિહંતની પ્રતિમા મૂળસ્વરૂપથી ફેરફાર વિના (તેના સરખી જ) દેશના આપે છે. ૯૦૦-૯૦૧.

તેથી કોઈ પણ મનુષ્ય ચાર સ્વરૂપમાં મૂળ સ્વરૂપ ક્યું અને કૃત્રિમ સ્વરૂપો કયા, તે જાણી શકતા નથી. ૯૦૨.

કહ્યું છે કે-દેવોના કરેલા તે ત્રણે દિશાના પ્રતિરૂપમાં પણ ભગવંતસદૃશ રૂપ પ્રભુના મહિમાથી જ થાય છે. ૯૦૩.

જો કે પ્રભુના પ્રતિરૂપને દેવો બનાવે છે, તો પણ પ્રભુના મહિમાથી જ તે પ્રતિરૂપ પ્રભુતુલ્ય થાય છે. ૯૦૪.

જો એ કારણ ન હોય, તો સર્વ દેવો એકઠા થઈને સર્વ શક્તિના પ્રયત્નથી એક અંગુષ્ઠ પ્રમાણરૂપ વિકુર્વે, તો તે જગતના રૂપને જીતવાવાળા પ્રભુના પગના અંગુઠાની પાસે પણ, દુષ્ટવાદીઓના વૃંદની જેમ બુઝી ગયેલ અગ્નિ (કોયલા) જેવો લાગે. ૯૦૫-૯૦૬.

આહુશ્ચ- યૈઃ શાંતરાગરુચિભિઃ પરમાણુભિસ્ત્વં નિર્માપિતસ્ત્રિભુવનૈકલલામભૂત ।
 તાવંત એવ ખલુ તેઽપ્યણવઃ પૃથિવ્યાં યત્તે સમાનમપરં ન હિ રૂપમસ્તિ ॥૧૦૭॥
 તાદૃશાચ્ચાર્હતાં રૂપા-જ્જગદ્વાચામગોચરાત્ ।
 અનંતગુણહીનાઃ સ્યૂ રૂપતો ગણધારિણઃ ॥૧૦૮॥
 તેભ્યશ્ચાહારકા દેહા અનંતગુણહીનકાઃ ।
 તેભ્યોઽપ્યનુત્તરા દેવા-સ્તતોઽધોઽધઃ ક્રમાત્સુરાઃ ॥૧૦૯॥
 યાવદ્વ્યંતરગીર્વાણા-સ્તેભ્યશ્ચ ચક્રવર્તિનઃ ।
 વાસુદેવા બલદેવા મહામાંડલિકાઃ ક્રમાત્ ॥૧૧૦॥
 અનંતગુણહીનાઃ સ્યુ-સ્તચ્છેષાસ્તુ નૃપાદયઃ ।
 લોકાઃ સર્વેઽપિ ષટ્સ્થાન-પતિતા રૂપતો મિથઃ ॥૧૧૧॥
 અનંતા ૧ સંખ્ય ૨ સંખ્યેય ૩-ભાગહીનાઃ પરસ્પરં ।
 સંખ્યેયા ૪ સંખ્યેયા ૫ નંત ૬-ગુણહીનાઃ સ્વરૂપતઃ ॥૧૧૨॥
 તાદ્યૂપાશ્ચ તેઽર્હંતો મનોનયનસૌખ્યદાઃ ।
 જનાનામભિગમ્યાઃ સ્યુ-રૂપાદેયગિરોઽપિ ચ ॥૧૧૩॥

શ્રી ભક્તામરસ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે-‘હે ત્રણ ભુવનના અદ્વિતીય લલામભૂત પ્રભુ ! જે શાંતરાગની રુચિવાળા પરમાણુઓવડે આપનું રૂપ બનાવવામાં આવ્યું છે, તેવા પરમાણુઓ આ જગતમાં તેટલા જ હતા, જેથી આપના રૂપ સરખું રૂપ આ જગતમાં બીજું જણાતું નથી.’ ૯૦૭.

જગતની વાચાને અગોચર એવા તેવા પ્રકારના અરિહંતના રૂપ કરતાં ગણધરોનું રૂપ અનંતગુણહીન હોય છે. ૯૦૮.

તે કરતાં આહારક દેવ અનંતગુણહીન હોય છે, તેનાથી અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોનું રૂપ અનંતગુણહીન હોય છે. એ પ્રમાણે નીચે નીચે ઉતરતાં યાવત્ વ્યંતર દેવોનું રૂપ અનંતગુણહીન હોય છે. તે કરતાં ચક્રવર્તીનું, વાસુદેવનું, બળદેવનું, મહામાંડલિકનું અનુક્રમે અનંત અનંતગુણહીન હોય છે. શેષ રાજાદિ સર્વ લોકોનું રૂપ અંદર અંદર ષટ્સ્થાન પતિત હોય છે. ૯૦૯-૯૧૧.

એટલે અનંતભાગહીન, અસંખ્યાતભાગહીન, સંખ્યાતભાગહીન, સંખ્યાતગુણહીન, અસંખ્યાતગુણહીન, અનંતગુણહીન એવા સ્વરૂપથી હોય છે. ૯૧૨.

આવા પ્રકારના રૂપવાળા અરિહંતો મન તથા નેત્રને સુખ આપે છે. લોકોને તેમની પાસે જવાની ઈચ્છા થાય, તથા તેમની વાણી સ્વીકારવાનું મન થાય તેવા હોય છે. ૯૧૩.

તથા તાદૃક્ પ્રભો રૂપં નિરૂપ્યાનુત્તરં જનાઃ ।
 ત્યક્તરૂપાભિમાનાઃ સ્યુ-ર્ન નીચૈર્ગોત્રબંધિનઃ ॥૧૧૪॥
 ધર્માદેવાપ્યતે રૂપ-મીદૃગૈશ્ચર્યબંધુરં ।
 ઇતિ ધર્મે પ્રવર્તતે તેઽર્હદ્રૂપનિરૂપણાત્ ॥૧૧૫॥
 યદીદ્દ્રૂપભાજોઽપિ રાજવંશ્યા જિનેશ્વરાઃ ।
 યતંતે સંયમે તર્હિ વયં કિં ન યતામહે ? ॥૧૧૬॥
 ઇત્યાલોચ્યાલ્પકર્માણો યતંતે કેઽપિ સંયમે ।
 બહુધેત્યર્હતાં રૂપં ભવેલ્લોકોપકારકૃત્ ॥૧૧૭॥
 યથા રૂપં તથા સંહ-નનં સંસ્થાનમેવ ચ ।
 વર્ણો ગતિઃ સ્વરસ્સત્ત્વં સ્યાદુચ્ચ્વાસાદ્યનુત્તરં ॥૧૧૮॥
 અન્યાસામપિ સર્વાસાં પ્રકૃતીનામનુત્તરાઃ ।
 પ્રશસ્તાઃ સ્યુઃ પરિપાકા-સ્તાહ્ક્ષાન્નામકર્મતઃ ॥૧૧૯॥
 અસાતવેદનીયાદ્યા દુષ્ટાઃ પ્રકૃતયોઽપિ યાઃ ।
 દુઘ્ધાભ્યૌ નિંબનિર્યાસ-વિંદુવત્તા ન દુઃખદાઃ ॥૧૨૦॥

તેવા પ્રકારનું અનુત્તર એવું પ્રભુનું રૂપ જોઈને જીવો રૂપનું અભિમાન તજી દે છે, તેથી નીચગોત્રને બાંધતા નથી. ૯૧૪.

તેવા પ્રકારનું અરિહંતનું રૂપ જોવાથી લોકો એમ વિચારે છે કે—આવું એશ્વર્યથી વ્યાપ્ત રૂપ ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને તેથી ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૯૧૫.

આવા અદ્વિતીય રૂપવાન રાજવંશી એવા જિનેશ્વરો પણ સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તો અમે તેવો પ્રયત્ન કેમ ન કરીએ ? ૯૧૬.

આ પ્રમાણે વિચારીને અલ્પકર્મવાળા ઘણા લોકો સંયમમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ રીતે ઘણા પ્રકારે અરિહંતનું રૂપ લોકોને ઉપકાર માટે થાય છે. ૯૧૭.

જેમ રૂપ તેમ જ સંહનન, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સ્વર, સત્ત્વ અને ઉચ્ચ્વાસ પણ અનુત્તર હોય છે. ૯૧૮.

બીજી પણ બધી શુભ પ્રકૃતિઓનો ઉદય તેવા પ્રકારના નામકર્મને કારણે અનુત્તર અને પ્રશસ્ત હોય છે. ૯૧૯.

અસાતાવેદનીય વિગેરે અશુભ (દુષ્ટ) પ્રકૃતિઓ પણ ક્ષીરસમુદ્રમાં લીંબડાના રસના બિંદુની જેમ દુઃખ આપનારી થતી નથી—નિષ્ફળ થાય છે. ૯૨૦.

અર્હતાં પાદમૂલે ચ સદા સન્નિહિતો ભવેત્ ।
 પ્રાયો ગણધરો જ્યેષ્ઠઃ કદાચિદપરોઽપિ વા ॥૧૨૧॥
 પરં ન સ્વામિપાદાબ્જ-મેકેન ગણધારિણા ।
 ભવેત્કદાપિ રહિતં ત્રિદશેનેવ નંદનં ॥૧૨૨॥
 જ્યેષ્ઠો ગણી સોઽપરો વા પ્રણમ્ય પરમેશ્વરાન્ ।
 પાર્શ્વે નિષીદત્યાપ્રેચ્યા-મન્યેઽપ્યેવં ગણાધિપાઃ ॥૧૨૩॥
 મુનયઃ કેવલજ્ઞાન-શાલિનોઽથ જિનેશ્વરાન્ ।
 ત્રિશ્ચ પ્રદક્ષિણીકૃત્ય કૃત્વા તીર્થનમસ્કૃતિં ॥૧૨૪॥
 યથાક્રમનિવિષ્ટાનાં પૃષ્ઠતો ગણધારિણાં ।
 નિષીદંતિ પદસ્થાનાં રક્ષંતો ગૌરવં સ્થિતેઃ ॥૧૨૫॥
 કૃતકૃત્યતયા તાદૃ-ક્કલ્પત્વાચ્ચ જિનેશ્વરાન્ ।
 ન નમસ્યંતિ તીર્થં તુ નમંત્યર્હન્નમસ્કૃતં ॥૧૨૬॥

ઉક્તં ચ ધનપાલેન મહાત્મના -

હોહી મોહુચ્છેઓ, તુહ સેવાણ, ધુવ ત્તિ નંદામિ ।
 જં પુણ ન વંદિઅવ્વો, તત્થ તુમં તેણ જિજ્ઞામિ ॥૧૨૭॥

અરિહંતની પાસે નિરંતર પ્રાયઃ જ્યેષ્ઠ ગણધર રહે છે. કોઈ વખત બીજા ગણધર પણ રહે છે. ૯૨૧.

જેમ નંદનવન દેવતા રહિત નથી હોતું, તેમ તીર્થકર ભગવંત પણ ગણધર વિના હોતા નથી. ૯૨૨.

હવે સમવસરણમાં બાર પર્ષદા કેવી રીતે બેસે છે તે બતાવે છે -

પ્રથમ જ્યેષ્ઠ ગણધર અથવા બીજા ગણધર પરમેશ્વરને પ્રણામ કરીને અગ્નિકોણમાં પ્રભુની પાસે બેસે છે. તેમની પાછળ બીજા ગણધરો બેસે છે. ૯૨૩.

કેવળજ્ઞાની મુનિઓ જિનેશ્વરને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈને, તેમને નમસ્કાર કરીને અનુક્રમે બેઠેલા ગણધરોની પાછળ બેસે છે. પદસ્થની સ્થિતિનું ગૌરવ તેઓ જાળવે છે. ૯૨૪-૯૨૫.

કેવળજ્ઞાનીઓ કૃતકૃત્ય થયેલા હોવાથી અને તેવો કલ્પ હોવાથી, તેઓ જિનેશ્વરને નમતા નથી, પરંતુ અરિહંતે નમસ્કાર કરેલા તીર્થને નમસ્કાર કરે છે. ૯૨૬.

ધનપાલ મહાત્માએ કહ્યું છે કે-‘હે પ્રભુ તમારી સેવાથી (મારા) મોહનો ઉચ્છેદ જરૂર થશે-એમ ધારીને હું આનંદ પામું છું, પરંતુ મોહનો ક્ષય થયા પછી આપને વંદાશે નહીં-એમ ધારીને હું ખેદ પામું છું.’ ૯૨૭.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન્યાદ્યા-સ્તતોઽતિશયિસાધવઃ ।
 નત્વાર્હત્તીર્થગણિનઃ સર્વજ્ઞાંશ્રાસતે તતઃ ॥૧૨૮॥
 તેષાં ચ પૃષ્ઠતઃ શેષ-સંયતા અર્હદાદિકાન્ ।
 પ્રણિપત્ય નિષીદંતિ વિનયેન યથાક્રમં ॥૧૨૯॥
 તેષાં ચ પૃષ્ઠતો વૈમાનિકદેવ્યોઽર્હદાદિકાન્ ।
 પ્રણિપત્યાસતે તાસાં પૃષ્ઠે સાધ્વ્યસ્તથૈવ ચ ॥૧૩૦॥
 ઇત્યેતાઃ પર્ષદસ્તિસ્મો નિષીદંત્યગ્નિકોણકે ।
 પ્રવિશ્ય પૂર્વદ્વારેણ કૃત્વા ચાર્હત્પદક્ષિણાં ॥૧૩૧॥
 દેવ્યોઽથ ભવનજ્યોતિર્વ્યંતરાણામિતિ ત્રયં ।
 યામ્યદ્વારા પ્રવિશ્યાસ્તે નૈઋત્યાં દિશિ પર્ષદાં ॥૧૩૨॥
 સુરાસ્ત્રયોઽમી પૂર્વોક્તાઃ પુનસ્તિષ્ઠંત્યનુક્રમાત્ ।
 પ્રવિશ્ય પશ્ચિમદ્વારા વાયવ્યાં વિનયાનતાઃ ॥૧૩૩॥
 વૈમાનિકાઃ સુરાસ્સેંદ્રા મનુજા મનુજસ્ત્રિયઃ ।
 પ્રવિશંત્યુત્તરદ્વારા તિષ્ઠંત્યૈશાનકોણકે ॥૧૩૪॥

કેવળજ્ઞાનીની પાછળ મનઃપર્યવજ્ઞાની, (અવધિજ્ઞાની, ચૌદપૂર્વી) વિગેરે બેસે છે. તેમની પાછળ અતિશયવાળા સાધુઓ બેસે. તે સર્વ અરિહંતને, તીર્થને, ગણધરને અને કેવળીઓને નમસ્કાર કરીને બેસે છે. ૯૨૮.

તેની પાછળ સામાન્ય મુનિઓ અરિહંતાદિને વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરીને અનુક્રમે બેસે. ૯૨૯.

તેમની પાછળ વૈમાનિક દેવીઓ અરિહંતાદિને નમસ્કાર કરીને ઊભી રહે, તેમની પાછળ સાધ્વીઓ, તે જ પ્રકારે અરિહંતાદિને નમસ્કાર કરીને ઊભી રહે. ૯૩૦.

આ ત્રણ પર્ષદા પૂર્વદ્વારવડે સમવસરણમાં પ્રવેશ કરીને, અરિહંતને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈને અગ્નિકોણમાં બેસે. ૯૩૧.

ભવનપતિ, વ્યંતર ને જ્યોતિષીની દેવીઓ, એ ત્રણ પર્ષદા દક્ષિણદ્વારથી પ્રવેશ કરીને નૈઋત્યકોણમાં બેસે. ૯૩૨.

એ જ પ્રમાણે ભવનપતિ, વ્યંતર ને જ્યોતિષીના દેવોરૂપ ત્રણ પર્ષદાના દેવો, પશ્ચિમદ્વારે પ્રવેશ કરી વિનયથી નમીને વાયવ્ય કોણમાં બેસે. ૯૩૩.

ઈંદ્રો સહિત વૈમાનિક દેવો, મનુષ્યની સ્ત્રીઓ (એ ત્રણ પર્ષદા), ઉત્તરદ્વારથી પ્રવેશ કરી ઈશાનકોણમાં બેસે. ૯૩૪.

આ પ્રમાણે બારે પર્ષદા પ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરીને તથા અરિહંત અને ગણધરાદિને નમસ્કાર કરીને,

પર્ષદો દ્વાદશાપ્યેવં નિષીદંત્યુક્તદિક્ષિમાઃ ।
 પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નત્વા-ર્હતો ગણ્યાદિકાંસ્તથા ॥૧૩૫॥
 આયાતિ યો યજ્જાતીયઃ સ તત્પર્ષદિ તિષ્ઠતિ ।
 ન તત્ર માનો દ્વેષો વા ન ભયં ન નિયંત્રણા ॥૧૩૬॥
 મહર્દ્ધિકં સમાયાંતં નમંત્યલ્પર્દ્ધિકાઃ સ્થિતાઃ ।
 વ્રજંતોઽપિ નમંતોઽમી યાંતિ પ્રૌઢર્દ્ધિકં સ્થિતં ॥૧૩૭॥
 યો યો યસ્ય પરીવારો યો વા યન્નિશ્રયાઽઽગતઃ ।
 ત્રિદશો વા મનુષ્યો વા સ તત્પાર્શ્વે નિષીદતિ ॥૧૩૮॥
 દેવ્યશ્ચતુર્ધ્વા સાધ્વ્યશ્ચ શૃણ્વંત્યૂર્ધ્વદમાઃ ક્ષણં ।
 દેવાઃ સર્વે નરા નાર્યો નિવિષ્ટાઃ શ્રમણાસ્તથા ॥૧૩૯॥
 વૃત્તાવાવશ્યકસ્યેદં ચૂર્ણે ચોત્કટિકાસનાઃ ।
 શૃણ્વંતિ સાધવોઽથોર્ધ્વાઃ સાધ્વ્યો વૈમાનિકાંગનાઃ ॥૧૪૦॥
 ઉપવિશ્યૈવ શૃણ્વંતિ દેશનામાપ્તભાસ્વતાં ।
 પર્ષદોઽન્યા ન વેત્યુક્તં વેત્તિ તત્ત્વં તુ તત્ત્વવિત્ ॥૧૪૧॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિદિશાઓમાં બેસે. ૯૩૫.

નવો જે આવે તે પોતાની જાતિની પર્ષદામાં બેસે. તેમાં માન, દ્વેષ, ભય કે નિયંત્રણા બીલકુલ હોતાં નથી. ૯૩૬.

કોઈ મહર્દ્ધિક આવે તો તેને પ્રથમ બેઠેલા અલ્પર્દ્ધિવાળાઓ નમે અને અલ્પર્દ્ધિવાળા જાય તો બેઠેલા મહર્દ્ધિકને નમીને જાય. ૯૩૭.

જે જેના પરિવારનો હોય, અથવા જે જેની નિશ્રામાં આવ્યો હોય, તે મનુષ્ય કે દેવ તેની પાસે જ બેસે. ૯૩૮.

ઉપર જણાવેલી ૧૨ પર્ષદામાંથી ચાર પ્રકારની દેવીઓ અને સાધ્વીઓ ઊભા ઊભા દેશના સાંભળે અને ચાર પ્રકારના દેવો, મનુષ્ય, મનુષ્યની સ્ત્રીઓ અને સાધુઓ— (એ ૭ પર્ષદા) બેસીને દેશના સાંભળે. ૯૩૯.

આવશ્યકવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે, પરંતુ તેની ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે—સાધુઓ ઉત્કટિકાસને સાંભળે અને વૈમાનિકની દેવી તથા સાધ્વીઓ બે પર્ષદા જ ઊભી રહીને સાંભળે. ૯૪૦.

બાકીની નવ પર્ષદા આપ્તમાં સૂર્યસમાન પરમાત્માની દેશના બેસીને સાંભળે કે ઊભી રહીને સાંભળે તે વિષે કાંઈ કહ્યું નથી.^૧ તત્ત્વ કેવળી જાણે. ૯૪૧.

૧ બાકીની નવ પર્ષદા બેસીને સાંભળે એમ પણ કહેલ છે. આ ગાથાના ચોથા પદનો અર્થ તેવો પણ કરે છે.

અપૂર્વ યત્ર સમવ-સરણં નેક્ષિતં ચ ચૈઃ ।
 અપિ દ્વાદશયોજન્યા-સ્તે તત્રાયાંતિ સાધવઃ ॥૧૪૨॥
 અથ ચેત્સાધવસ્તત્ર તે નાયાંતિ શ્લથાદરાઃ ।
 તત્રાયાશ્ચિત્તમર્હતિ ચતુર્ગુરુકસંજ્ઞકં ॥૧૪૩॥
 આગચ્છતાં ચ બાલાનાં ગ્લાનાનાં જરતામપિ ।
 ન કોઽપ્યુપદ્રવો નાર્તિ-ર્ન ત્રાસ સ્યાન્ન વા શ્રમઃ ॥૧૪૪॥
 તાવદુત્તુંગસોપાન-સહસ્રારોહણે ભવેત્ ।
 ન કસ્યાપિ શ્રમશ્વાસ-વ્યથાઃ શંભુપ્રભાવતઃ ॥૧૪૫॥
 સ્ત્રીક્ષેત્રવિત્તાદ્યુત્થાનિ પિતૃઘાતોદિતાન્યપિ ।
 તત્રાગતાનાં શામ્યંતિ દ્રુતં વૈરાણિ પાપવત્ ॥૧૪૬॥
 યુદ્ધચમાના મિથઃ ક્રૂરાઃ ક્રોધરક્તેક્ષણાનનાઃ ।
 કંપમાના ઉદસ્તાસ્ત્રા ઉચ્છુંડાઃ કુંજરા ઇવ ॥૧૪૭॥
 ભવંતિ ચે તેઽપિ તત્રા-ગતા વિસ્મૃતવિગ્રહાઃ ।
 પ્રશાંતચિત્તાઃ શૃણ્વંતિ ધર્મ સ્વામિપ્રભાવતઃ ॥૧૪૮॥

જ્યાં અપૂર્વ (નવું જ) સમવસરણ થયું હોય અને જેમણે સમવસરણ જોયું જ ન હોય, તેવા સાધુ બાર યોજનથી પણ ત્યાં આવે. ૯૪૨.

જો કોઈ સાધુ શિથિલ આદરવાળા થઈને ન આવે તો તેને ચતુર્ગુરુ નામનું પ્રાયશ્ચિત આવે. ૯૪૩.

બાળ, ગ્લાન કે વૃદ્ધ, કોઈને પણ સમવસરણમાં આવતા ઉપદ્રવ, પીડા, ત્રાસ કે થાક લાગતો નથી. ૯૪૪.

એટલા બધાં ઊંચા (વીશ હજાર) પગથીઆઓ ચડતાં કોઈને પણ પ્રભુના પ્રભાવથી શ્રમ, શ્વાસ કે વ્યથા ન થાય. ૯૪૫.

સ્ત્રી, ક્ષેત્ર કે દ્રવ્યાદિના હરણાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા તેમજ પિતૃઘાતથી થયેલા વૈરો ત્યાં આવનારના પાપની જેમ તત્કાળ શમી જાય છે. ૯૪૬.

અંદરઅંદર યુદ્ધ કરનારા, કૂર, ક્રોધવડે લાલમુખવાળા, કંપતા અને શસ્ત્રો ઊંચા કરેલા હોવાથી જાણે ઊંચી કરેલી શૂંઢવાળા હાથી જ હોય, તેમ તેઓ ત્યાં આવતાં જ પ્રભુના પ્રભાવથી કલેશને ભૂલી જઈને અને પ્રશાંત ચિત્તવાળા થઈને દેશના સાંભળે છે. ૯૪૭-૯૪૮.

ત્યાં કોઈ વિકથા કરતું નથી, કોઈ બીજાને વ્યાકેપ કરતું નથી, સર્વે જનો એક ચિત્તે પ્રભુની દેશના સાંભળે છે. ૯૪૯.

ન કોઽપિ વિકથાં કુર્યા-દ્વ્યાક્ષેપં કોઽપિ નાપરં ।
 તદેકચિત્તાઃ શૃણ્વંતિ જિનાનાં દેશનાં જનાઃ ॥૧૪૯॥
 શૃણ્વંતિ યેઽપિ તિર્યચઃ સ્થિતા વપ્રે દ્વિતીયકે ।
 તેઽપિ વિસ્મૃતજાત્યાદિ-વૈરાઃ સ્યુસ્તત્રભાવતઃ ॥૧૫૦॥
 પાર્શ્વસ્થં સિંહમાતંગં શાર્દૂલહરિણં તથા ।
 શ્યેનપારાવતં વ્યાઘ્ર-ચ્છાગં માર્જારમૂષકં ॥૧૫૧॥
 મહિષાશ્વં ચ નકુલ-સર્પં શૂકરકુર્કુરં ।
 એકાગ્રચિત્તાઃ શૃણ્વંતિ પ્રભોરત્યમૃતં ક્ષણં ॥૧૫૨॥
 બિભેતિ તત્ર નો બાઘ્યો બાઘકસ્તં ન બાઘતે ।
 સ્યુઃ સાર્વાતિશયાચ્છાંત-રસતૃપ્તાઃ સમેઽપિ તે ॥૧૫૩॥
 પ્રથમાં પૌરુષીં યાવ-દ્ધર્મમાખ્યાતિ પારગાઃ ।
 અત્રાંતરે ચ યસ્તત્ર ચક્રવર્ત્યાદિકો નૃપઃ ॥૧૫૪॥
 શ્રાદ્ધોઽમાત્યાદિકો વા ય-સ્તદભાવે ચ પૂર્જનઃ ।
 જનો જાનપદો વાપિ સજ્જયત્યદ્ભુતં બલિં ॥૧૫૫॥
 તણ્ડુલાસ્તત્ર કલમશાલીનાં સ્યુઃ સિતત્વિષઃ ।
 ઉદ્દામસૌરભાઃ સ્નિગ્ધા-સ્તનવઃ કોમલા ભૃશં ॥૧૫૬॥

બીજા ગઢમાં જે તિર્યચો રહેલા છે, તે પણ પ્રભુના પ્રભાવથી જાતિવૈરને ભૂલીને દેશના સાંભળે છે. ૯૫૦.

પાસે રહેલા હાથી ને સિંહ, હરિણ ને શાર્દૂલ, પારેવા ને બાજ, બોકડા ને વાઘ, ઉંદર ને બિલાડી, અશ્વ ને મહિષ (પાડો), સર્પ ને નોળીઓ, ભુંડ ને કુતરો-એ સર્વ પ્રભુની અમૃતથી પણ શ્રેષ્ઠ દેશના એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળે છે. ૯૫૧-૯૫૨.

બાઘ્ય એવા પશુઓ ત્યાં બીતા નથી અને બાઘક તેને બાઘ કરતા નથી. સર્વજ્ઞના અતિશયથી સર્વ જીવો શાંતરસમાં તૃપ્ત થયેલા હોય છે. ૯૫૩.

પહેલી પૌરુષી પૂર્ણ થાય, ત્યાં સુધી તીર્થકર પરમાત્મા દેશના આપે છે. તે વખતે ત્યાં ચક્રવર્ત્યાદિક જે અગ્રણી રાજા હોય, તે અથવા શ્રાવક કે અમાત્ય વિગેરે, અથવા તે ન હોય તો નગરજનો અને દેશવાસી જનો અદ્ભુત એવો બલિ તૈયાર કરે છે. ૯૫૪-૯૫૫.

તે બલિમાં કલમશાળી ચોખા, ઉજ્જવળ વર્ણવાળા, ઉત્કટ સુગંધવાળા, સ્નિગ્ધ, પાતળા, અત્યંત ક્રોમળ, દુર્બળ સ્ત્રીએ ખાડેલા, પવિત્ર બળવાળી સ્ત્રીએ ફોતરાસહિત કરેલા, અખંડ અણીશુદ્ધ ચાર

દુર્બલાકંડિતાઃ પૂતા બલવત્યાઽતિનિસ્તુષાઃ ।
 અર્ચકાગ્રાશ્ચતુઃપ્રસ્થ-પ્રમિતાઢકસંમિતાઃ ॥૧૫૭॥
 અર્પિતાઃ સ્વજનાનાં યે તુષભગ્નાદિશુદ્ધયે ।
 પુનસ્તેભ્યઃ સમુચ્ચિત્ય શોધિતાઃ શુદ્ધવારિણા ॥૧૫૮॥
 અર્દ્ધસ્વિન્નાનિમાન્ રત્નસ્થાલે નિક્ષિપ્ય નિર્મલે ।
 સજ્જિતાચ્ચિત્તશૃંગારા મૌલૌ ઘત્તે સુવાસિની ॥૧૫૯॥
 ગંધદ્રવ્યાણિ દિવ્યાણિ નિક્ષિપંત્યત્ર નાકિનઃ ।
 તેનાસૌ ભૂરિસૌરભ્યસુભગો જાયતે બલિઃ ॥૧૬૦॥
 નીયતે ગીતવાદ્યાદિ-મહોત્સવપુરસ્સરં ।
 શ્રાદ્ધેનાસૌ પ્રભોરગ્રે શ્લાઘ્યમાનેન ધાર્મિકૈઃ ॥૧૬૧॥
 પૂર્વદ્વારા પ્રવિશતિ બલિરેવં મહામહૈઃ ।
 તસ્મિન્નાગતમાત્રે ચ વિરમંતિ ક્ષણાજ્જિનાઃ ॥૧૬૨॥
 તતઃ સ ચક્રવર્ત્યાદિઃ શ્રાવકો બલિના સહ ।
 તિસ્રઃ પ્રદક્ષિણાઃ કૃત્વા પ્રાચ્યાં પ્રભુપદાંતિકે ॥૧૬૩॥
 કિરત્યાશાસુ સર્વાસુ તં બલિં પ્રૌઢમુષ્ટિભિઃ ।
 તસ્ય પ્રાગેવ ભૂપાતા-દર્દ્ધં ગૃહ્ણંતિ નાકિનઃ ॥૧૬૪॥

પ્રસ્થ અથવા એક આઢક પ્રમાણ હોય છે. ૯૫૬-૯૫૭.

પ્રથમ તે યોખા ફોતરા તેમ જ ખંડિત યોખા કાઢી નાખવા માટે સ્વજનોને આપેલા હોય, તેમની પાસેથી આવ્યા પછી પણ ફરીને શોધ્યા હોય અને શુદ્ધ પાણીવડે ઘોયેલા હોય, પછી તેને અર્ધ પકવ કરી, નિર્મળ રત્નના થાળમાં નાખીને સંપૂર્ણ શૃંગારવડે સજ્જ થયેલી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રી, તેને માથાપર લે. ૯૫૮-૯૫૯.

તેમાં દેવતા દિવ્ય એવા સુગંધી દ્રવ્યો નાંખે, તેથી તે બલિ અત્યંત સુગંધીવાળો અને સુંદર થાય છે. ૯૬૦.

પછી તે બલિને ગીત વાજિંત્ર સાથે મહોત્સવપૂર્વક ધાર્મિક જનોવડે પ્રશંસા કરાતો એવો શ્રાવક ત્યાંથી લઈને ચાલે. ૯૬૧.

એ પ્રમાણે મહામહોત્સવ સાથે તે બલિ પૂર્વદ્વારે થઈને સમવસરણમાં આવે એટલે તરત જ જિનેશ્વર ક્ષણમાત્ર દેશનાને બંધ કરે. ૯૬૨.

પછી ચક્રવર્તીવિગેરે શ્રાવકો બલિસહિત પ્રભુની ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપે અને પૂર્વ સન્મુખ પ્રભુ પાસે આવીને તે બલિ મોટી મુઠીઓ ભરીને સર્વ દિશામાં ઉછાળે. તેમાંથી પૃથ્વીપર પડ્યા પહેલાજ અર્ધ ભાગ દેવતાઓ અદ્ધરથી જ લઈ લે છે. ૯૬૩-૯૬૪.

૧ અર્ધપાકેલા-તદન પાકેલા નહીં

અર્ઘ્ન ચ શેષસ્યાર્ઘ્નસ્ય ગૃહ્ણાત્યેતદ્વિધાયકઃ ।
 અવશિષ્ટં યથાલાભં ગૃહ્ણંત્યન્યેઽસ્ખિલા જનાઃ ॥૧૬૫॥
 મૂર્ઘ્નિ ન્યસ્તેન તસ્યૈક-કળેનાપ્તેન ભાગ્યતઃ ।
 રોગાઃ સર્વેઽપિ શામ્યંતિ પર્જન્યેનેવ વહ્નયઃ ॥૧૬૬॥
 પ્રાદુર્ભવતિ ષળમાસા-વધિ રોગો ન નૂતનઃ ।
 તસ્માન્મૌલિસ્થિતાદ્રલ્ન-દીપાદિવ તમોંકુરઃ ॥૧૬૭॥
 ડ્ઠ્યં બલિવિધૌ પૂર્ણે જિનાઃ પ્રથમવપ્રતઃ ।
 અવતીર્ય દ્વિતીયસ્ય વપ્રસ્યૈશાનકોળકે ॥૧૬૮॥
 દેવચ્છંદકમાગત્ય સુખં તિષ્ઠંતિ નાકિભિઃ ।
 અપ્યલ્પૈઃ કોટિસંખ્યાકૈઃ સેવિતા ભૃતકૈરિવ ॥૧૬૯॥
 તતો દ્વિતીયપૌરુસ્યા-માદ્યોઽન્યો વા ગળાધિપઃ ।
 સિંહાસને નૃપાનીતે પાદપીઠેઽથવાર્હતાં ॥૧૭૦॥
 ઉપવિશ્યાદિશેઢ્ધર્મો-પદેશમતિપેશલં ।
 સ છદ્મસ્થોઽપિ ભવ્યાનાં પૃચ્છતાં સર્વવેદિવત્ ॥૧૭૧॥
 વ્યાકુર્વન્ વિવિધાન્ ભાવાન્-સંખ્યાતીતભવાદિકાન્ ।
 છદ્મસ્થોઽયં જિનો વતિ ન છદ્મસ્થૈઃ પ્રતીયતે ॥૧૭૨॥

બાકી રહેલા અર્ધભાગમાંથી અર્ધ તે બલિના કરાવનાર લે. બાકી રહેલ બલિ જેને મળી શકે, તે સર્વ લોકો ગ્રહણ કરે. ૯૬૫.

ભાગ્યવડે પ્રાપ્ત થયેલ આ બલિનો એક કણ પણ માથે રાખવાથી વરસાદથી જેમ અગ્નિ શાંત થઈ જાય, તેમ સર્વ રોગો શાંત થઈ જાય. ૯૬૬.

રત્નમય દીપવડે જેમ અંધકારનો અંશ ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ મસ્તક ઉપર રાખેલા તે કણથી છ માસ સુધી નવા રોગ ઉત્પન્ન ન થાય. ૯૬૭.

આ પ્રમાણે બલિનો વિધિ પૂર્ણ થાય એટલે પ્રભુ પહેલા ગઢમાંથી નીકળે. પગથીઆ ઉતરીને બીજા ગઢમાં ઈશાન કોણે રહેલા દેવચ્છંદામાં આવીને જઘન્યથી પણ કોડ પ્રમાણ સેવક જેવા દેવોથી સેવાતા પ્રભુ બેસે. ૯૬૮-૯૬૯.

પછી બીજી પોરીસીમાં પહેલા અથવા અન્ય ગણધર, રાજાએ લાવેલા સિંહાસન ઉપર અથવા પ્રભુના પાદપીઠ ઉપર બેસીને અતિ સુંદર એવો ધર્મોપદેશ આપે. તેઓ છદ્મસ્થ હોય છે, છતાં પણ પૂછનારા ભવ્ય જીવોના અસંખ્યાતા ભવ વિગેરે વિવિધ ભાવોને સર્વજ્ઞની જેમ કહે, તે એવી રીતે કે બીજા છદ્મસ્થો એમ ન જાણી શકે કે-આ છદ્મસ્થ છે કે કેવળી છે ? ૯૭૦-૯૭૨.

તથાહુઃ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિપાદાઃ-

રાઓવળીઅસીહાસળે નિવિઢુો વ પાચપીઢંમિ ।
 જેઢુો અળ્ળયરો વા ગળ્ળહારિ કહેઢુ બીચાં ॥૧૭૩॥
 સંઘાઈં વિ ભવે સાહઢુ જં વા પરો ડ પુચ્છિજ્જા ।
 ન ય ણં અળ્ળાઈસેસી વિઆળ્ળાઈ ંસ છઢમત્યો ॥૧૭૪॥
 પુનઃ પાશ્ચાત્યપોરુષ્ઠ્યાં સ્થિત્વા સિંહાસને જિનાઃ ।
 કુર્વતે દેશનાં સર્વા વ્યવસ્થાત્રાપિ પૂર્વવત્ ॥૧૭૫॥
 પ્રાક્કદાપિ ન જાતં સ્યા-ઘ્વત્ર તત્ર ચતુર્વિઢાઃ ।
 કુર્વતિ દેવાઃ સમવસરણં વિઢિનામુના ॥૧૭૬॥
 જાતેઢવ્યસ્મિન્મુહુર્યત્ર દેવઃ કશ્ચિન્મહર્ઢ્ઢિકઃ ।
 નંતુમેતિ સ તત્રૈકઃ કુરુતે ભક્તિમાનિદં ॥૧૭૭॥
 યદાપિ ન સ્યાત્સમવ-સરણં સ્યાત્તદાપિ હિ ।
 વક્ષ્યમાળં પ્રાતિહાર્યા-ષ્ટકં નિયતમર્હતાં ॥૧૭૮॥
 અશોકવૃક્ષઃ સશ્રીકો ભવેઢ્યોજનવિસ્તૃતઃ ।
 ચલત્કિસલયો ભવ્યાન્ કરાગ્રૈરાહ્વયન્નિવ ॥૧૭૯॥

તે વિષે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી કહે છે કે-“રાજાએ લાવેલા સિંહાસન ઉપર અથવા પ્રભુના પાદપીઠ ઉપર બેસીને મોટા અથવા બીજા ગણઘર બીજી પોરસીએ દેશના આપે છે. ૯૭૩.

તે વખતે બીજો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો તેને અસંખ્યાતા ભવો પણ કહે છે, જેથી આ ગણઘર છત્રસ્થ છે-એમ કોઈ પણ જાણી શકે નહીં” ૯૭૪.

પછી પાછલે પછોરે જિનેશ્વર સિંહાસનપર બિરાજીને દેશના આપે, તે વખતની પર્ષદાદિની વ્યવસ્થા બધી પૂર્વવત્ જાણવી. ૯૭૫.

પૂર્વે જ્યાં સમવસરણ થયું ન હોય, ત્યાં ચારે પ્રકારના દેવો મળીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમવસરણ રચે. ૯૭૬.

જ્યાં વારંવાર સમવસરણ થયેલ હોય, ત્યાં કોઈ મહર્ઢ્ઢિક દેવ નમવા આવે, તો ભક્તિમાન્ એવો તે એકલો પણ સમવસરણ રચે. ૯૭૭.

જ્યારે સમવસરણ ન હોય, ત્યારે પણ અરિહંતના આઠ પ્રાતિહાર્યો, જે આગળ કહેવાશે તે તો જરૂર હોય. ૯૭૮.

તે પ્રાતિહાર્યો આ પ્રમાણે-

૧ શોભાયમાન એવો અને એક યોજન વિસ્તારવાળો અશોક વૃક્ષ હોય છે, જેનાં પાંદડા પવનથી ચાલી રહ્યા છે તે જાણે ભવ્ય જીવોને બોલાવતા હોય તેમ લાગે છે. ૯૭૯.

અધોવૃન્તાનિ પુષ્પાણિ પંચવર્ણાનિ નાકિનઃ ।
 તન્વતે જાનુદધ્નાનિ જિનાનાં દેશનાવનૌ ॥૧૮૦॥
 માલવકૈશિકીમુખ્યગ્રામરાગાંચિતોઽર્હતાં ।
 આયોજનં ધ્વનિર્દિવ્ય-ધ્વનિમિશ્રઃ પ્રસર્પતિ ॥૧૮૧॥
 ચામરાશ્ચંદ્રરુચિરા નમનોન્નમનૈર્મુહુઃ ।
 ઉચ્ચૈઃ પ્રભુનમસ્કારા-છંસંતીવ ગતિં સતાં ॥૧૮૨॥
 સ્વર્ણસિંહાસનં પાદ-પીઠયુગ્મણિમંડિતં ।
 અધ્યાસતે જિનાસ્તચ્ચ માર્ગે વ્યોમ્નિ પુશ્ચરેત્ ॥૧૮૩॥
 છત્રત્રયં તથૈવાશ્મે ચરત્યુજ્જ્વલમૌક્તિકં ।
 જગદ્વંદ્યોપરિસ્થિત્યા મુદેવોદ્ધરકંઘરં ॥૧૮૪॥
 ભામંડલં સાર્વપૃષ્ઠે ભાત્યર્કસ્યેવ મંડલં ।
 પ્રપન્નં શરણાયેવ નિયતાસ્તકદર્થિતં ॥૧૮૫॥
 સતિ પ્રભૌ કુતઃ કર્મ-કૃચ્છં સાસહૃતેંગિભિઃ ।
 વક્તીતીવાંગિનાં ગર્જ-સ્તત્પુરો દેવદુંદુભિઃ ॥૧૮૬॥

૨ પ્રભુને દેશના આપવાની પૃથ્વી ઉપર દેવો નીચે ડીંટવાલા પાંચ વર્ણના પુષ્પોની જાનુપ્રમાણ વૃષ્ટિ કરે. ૯૮૦.

૩ માલવકૈશિકી મુખ્ય ગ્રામરાગમાં કહેવાતી અરિહંતની દેશનાનો ધ્વનિ, દિવ્ય ધ્વનિથી મિશ્ર થઈને એક યોજન સુધીમાં પ્રસાર પામે. ૯૮૧.

૪ ચંદ્ર જેવા ઉજ્જ્વળ ચામરો વારંવાર નમીને અને ઊંચે જઈને, પ્રભુને નમસ્કાર કરવાથી સજ્જનોની ઉચ્ચ ગતિ થાય છે—એમ જાણે કહે છે. ૯૮૨.

૫ મણિમંડિત અને પાદપીઠયુક્ત સ્વર્ણમય સિંહાસન ઉપર પ્રભુ બેસે છે, અને જ્યારે પ્રભુ વિહાર કરે છે, ત્યારે તે આકાશમાં સાથે ચાલે છે. ૯૮૩.

૬ ઉજ્જ્વળ મોતીનાં ત્રણ છત્ર જગદ્વંદ્ય પ્રભુની ઉપર રહેવાથી, હર્ષથી ઊંચી કાંઠ કરીને આકાશમાં ચાલે છે. ૯૮૪.

૭ નિયમિત અસ્ત થવાથી કદર્થના પામેલું સૂર્યનું મંડળ જાણે શરણને માટે આવ્યું હોય, તેમ પ્રભુની પાછળ આવેલા સૂર્ય જેવું ભામંડળ શોભે છે. ૯૮૫.

૮ પ્રભુની હાજરીમાં પ્રાણીઓ કર્મજન્ય કષ્ટને શા માટે સહન કરે ? એમ જીવોને કહેતી હોય, તેમ દેવદુંદુભિ પ્રભુની આગળ વાગ્યા કરે છે. ૯૮૬.

एवं च-अशोकंदुः १ पुष्पराशिः २ सञ्चवनि ३ श्यामरा ४ सने ५ ।
छत्रं ६ भामंडलं ७ भेरी ८ प्रातिहार्याष्टिकं हृदः ॥१८७॥
तथा चतुस्त्रिंशता ते-ऽतिशयैः सहिता जगत् ।
दीपयन्ति प्रकृत्योपकारिणो भास्करादिवत् ॥१८८॥

अतिशयांश्चैवमाहुः-

तेषां च देहोऽद्भुतरूपगंधो निरामयः स्वेदमलोद्भिन्नश्च १ ।
श्रासोऽब्जगंधो २ रुधिरामिषं च गोक्षीरधाराधवलं ह्यविमं ३ ॥१८९॥
आहारनीहारविधिस्त्वदृश्य ४ श्रत्वार-एतेऽतिशयाः सहोत्थाः ।
क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः १ ॥१९०॥
वाणी नृतिर्यक्सुरलोकाभाषा-संवादिनी योजनगामिनी च २ ।
भामंडलं चारु च मौलिपृष्ठे विडंबिताहर्षतिमंडलश्रि ३ ॥१९१॥
साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा ४ वैरे ५ तयो ६ मार्य ७ तिवृष्टय ८ वृष्टयः ९ ।
दुर्भिक्ष १० मन्यस्वकचक्रतो भयं ११ स्युर्नैत एकादश कर्मघातजाः ॥१९२॥

આ પ્રમાણે અશોકવૃક્ષ, પુષ્પરાશિ, ઉત્તમ ધ્વનિ, ચામર, સિંહાસન, છત્ર, ભામંડળ અને દેવદુંદુભિ (ભેરી) એ આઠ પ્રાતિહાર્યો જાણવા. ૯૮૭.

તથા પ્રભુ ચોત્રીશ અતિશયો વડે સ્વભાવે જ ઉપકારી એવા સૂર્યાદિની જેમ જગતમાં દીપે છે. ૯૮૮.
તે અતિશયો આ પ્રમાણે-

૧ પ્રભુનો દેહ અદ્ભુત રૂપ અને ગંધવાળો, વ્યાધિરહિત અને પ્રસ્વેદાદિ મળરહિત હોય છે.
૨ શ્વાસ કમળ જેવો સુગંધી હોય છે. ૩ રુધિર ને માંસ, ગાયના દૂધ જેવું ઉજ્જ્વળ અને દુર્ગંધરહિત હોય છે. ૯૮૯.

૪ આહાર ને નિહાર ચર્મચક્ષુથી અગોચર હોય છે. આ ૪ અતિશયો જન્મ સાથે જ ઉત્પન્ન થએલા હોય છે. ૫ યોજન પ્રમાણ સમવસરણની ભૂમિમાં મનુષ્ય, દેવો, અને તિર્યચો, કોટાકોટિની સંખ્યામાં સમાય છે. ૯૯૦.

૬ પ્રભુની વાણી મનુષ્ય, તિર્યચ ને દેવોની ભાષાને અનુસરતી અને એક યોજનમાં સંભળાય તેવી હોય છે.

૭ સૂર્યના મંડલનો પણ તિરસ્કાર કરે એવું સુંદર ભામંડળ પ્રભુના મસ્તક પાછળ હોય છે. ૯૯૧.

૮ ચારે દિશામાં અઢીસો ગાઉમાં વ્યાધિ, વૈર, ઈતિ, મારી, અતિવૃષ્ટિ. અવૃષ્ટિ, દુર્ભિક્ષ અને સ્વચક્ર-પરચક્રનો ભય-આ આઠ વસ્તુ હોતી નથી. આ ૧૧ અતિશયો ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૯૨.

૧ ધર્મચક્રં ૨ ચમરાઃ ૩ સપાદ-પીઠં મૃગેન્દ્રાસન ૪ મુજ્જ્વલં ચ ।
 છત્રત્રયં ૫ રત્નમયધ્વજો ૬ દ્વિન્યાસે ચ ચામીકરપંકજાનિ ૬ ॥૧૧૩॥
 વપ્રત્રયં ૭ ચારુચતુર્મુખાંગતા ૮
 ચૈત્યદુમો ૯ ડધોવદનાશ્ચ કંટકાઃ ૧૦ ।
 દુમાનતિ ૧૧ દુંદુભિનાદ ૧૨ ઉચ્ચકૈ-
 વર્તોડનુકૂલઃ ૧૩ શકુનાઃ પ્રદક્ષિણાઃ ૧૪ ॥૧૧૪॥
 ગંધાંબુવર્ષ ૧૫ બહુવર્ણપુષ્પ-વૃષ્ટિઃ ૧૬ કચશ્મશ્રુનખાપ્રવૃદ્ધિઃ ૧૭ ।
 ચતુર્વિધામર્ત્યનિકાયકોટિ-ર્જઘન્યભાવાદપિ પાર્શ્વદેશે ૧૮ ॥૧૧૫॥
 ઋતૂનામિન્દ્રિયાર્થાના-મનુકૂલત્વ ૧૯ મિત્યમી ।
 એકોનવિંશતિર્દેવ્યા-શ્ચતુસ્ત્રિંશચ્ચ મીલિતાઃ ॥૧૧૬॥
 યત્તુ શ્રીસમવાયાંગસૂત્રે એતેષુ કેચિદતિશયા અન્યથા દૃશ્યંતે તન્મતાતરં બોદ્ધવ્યં ।
 ચત્વારોડતિશયાશ્ચાન્યે તેષાં વિશ્વોપકારિણાં ।
 પૂજા ૧ જ્ઞાન ૨ વચો ૩ ડપાયા-પગમારખ્યા ૪ મહાદ્ભુતાઃ ॥૧૧૭॥
 અષ્ટકં પ્રાતિહાર્યાણાં ચત્વારોડતિશયા ડમે ।
 ડત્યેવં દ્વાદશ ગુણા અર્હતાં પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૧૮॥

હવે દેવકૃત ૧૮ અતિશયો કહે છે. ૧ આકાશમાં ધર્મચક્ર, ૨ ચામર, ૩ સપાદપીઠ સિંહાસન, ૪ ઉજ્જ્વલ છત્રત્રય, ૫ રત્નમય ધ્વજ, ૬ પ્રભુના પગ નીચે સ્વર્ણકમળો, ૭ ત્રણ ગઢ, ૮ સુંદર એવા ચાર મુખ, ૯ ચૈત્યવૃક્ષ, ૧૦ કાંટાઓનું અઘોમુખ થઈ જવું. ૧૧ વૃક્ષોનું નમવું, ૧૨ દુંદુભિનો નાદ, ૧૩ પવનનું અનુકૂળ વાવું, ૧૪ પક્ષીઓ પ્રદક્ષિણા આપે, ૧૫ સુગંધી જળની વર્ષા, ૧૬ બહુવર્ણના પુષ્પોની વૃષ્ટિ, ૧૭ દાઢી-મૂછના ને મસ્તકના કેશ તથા નખની અવૃદ્ધિ (ન વધવું), ૧૮ જઘન્યથી પણ પ્રભુ પાસે ચારે નિકાયના મળી કોડ દેવોનું રહેવું અને ૧૮ છએ ઋતુઓનું તેમજ ઈન્દ્રિયાર્થોનું અનુકૂળ વર્તવું. આ ૧૮ દેવકૃત અતિશયો છે અને સર્વ મળીને (૪+૧૧+૧૮=૩૪) ચોત્રીસ અતિશયો થાય છે. ૮૮૩-૮૮૬.

શ્રી સમવાયાંગસૂત્રમાં કેટલાક અતિશયો આ કરતાં જુદી રીતે કહેલા દેખાય છે તે મતાંતર સમજવું. એ વિશ્વોપકારી પ્રભુના બીજા ચાર અતિશય પૂજાતિશય, વચનાતિશય, જ્ઞાનાતિશય ને અપાયાપગમાતિશય-એ નામના છે. ૮૮૭.

આઠ પ્રાતિહાર્ય અને આ ચાર અતિશય એ બે મળીને બાર અરિહંતના ગુણો કહેલા છે. ૮૮૮.

ગુણૈસ્તે સકલૈઃ પૂર્ણાં નિર્વિપક્ષસ્થિતેરિવ ।

નાનાસ્થાનાપ્તિર્ગર્વેણ ત્યક્તા દોષૈશ્ચ દૂરતઃ ॥૧૧૧॥

તથાહુઃ - કો વિસ્મયોઽત્ર યદિ નામ ગુણૈરશૈષૈ-

સ્ત્વં સંશ્રિતો નિરવકાશતયા મુનીશ ! ।

દોષૈરુપાત્તવિવિધાશ્રયજાતગર્વૈઃ

સ્વપ્નાંતરેઽપિ ન કદાચિદપીક્ષિતોઽસિ ॥૧૦૦૦॥

દોષાસ્તીર્થકૃતાં યદ્ય-પ્યનંતા વિલયં ગતાઃ ।

તથાપ્યગ્રેસરાસ્તેષા-મમી હ્યષ્ટાદશોદિતાઃ ॥૧૦૦૧॥

અંતરાયા ૫ દાન ૧ લાભ ૨વીર્ય ૩ ભોગો ૪ પશ્ચોગાઃ ૫ ।

હાસો ૬ રત્ય ૭ રતી ૮ ભીતિ-૧ર્જુગુપ્સા ૧૦ શોક એવ ચ ૧૧ ॥૧૦૦૨॥

કામો ૧૨ મિથ્યાત્વ ૧૩ મજ્ઞાનં ૧૪ નિદ્રા ૧૫ ચાવિરતિ ૧૬ સ્તયા ।

રાગો ૧૭ દ્વેષશ્ચ ૧૮ નો દોષા-સ્તેષામષ્ટાદશાપ્યમી ॥૧૦૦૩॥

હિંસા ૧ ડલીક ૨ મદત્તં ચ ૩ ક્રીડા ૪ હાસ્યા ૫ રતી ૬ રતિઃ ૭ ।

શોકો ૮ ભયં ૯ ક્રોધ ૧૦ માન ૧૧-માયા ૧૨ લોભા ૧૩ સ્તયા મદઃ ૧૪ ॥૧૦૦૪॥

સ્યુઃ પ્રેમ ૧૫ મત્સરા ૧૬ જ્ઞાન ૧૭-નિદ્રા ૧૮ અષ્ટાદશેત્યમી ।

દ્વેધાપિ સપ્તતિશત-સ્થાનકે પ્રતિપાદિતાઃ ॥૧૦૦૫॥

દોષરૂપ શત્રુની સ્થિતિ નહીં હોવાથી પ્રભુ સર્વગુણો વડે પરિપૂર્ણ હોય છે અને પોતાને અનેક સ્થાનો મળી ગયેલા હોવાથી દોષોએ તો દૂરથી જ તેમને તજી દીધા છે. ૯૯૯.

શ્રી ભક્તામરસ્તોત્રમાં કહ્યું છે કે-‘હે મુનીશ ! જો કદાચ સમસ્ત ગુણોએ તમારો નિરવકાશપણે આશ્રય કરેલો છે, તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કેમકે વિવિધાશ્રયની પ્રાપ્તિ વડે થયો છે ગર્વ જેને એવા દોષો એ આપને સ્વપ્નાંતરમાં પણ જોયેલા નથી. ૧૦૦૦.

એ પરમાત્મામાંથી અનંતા દોષો જો કે નાશ પામેલા છે તથાપિ દોષોના અગ્રેસર તરીકે આ અઢાર દોષો જ ગયાનું કહેલું છે.- ૧ દાનાંતરાય, ૨ લાભાંતરાય, ૩ ભોગાંતરાય, ૪ ઉપભોગાંતરાય, ૫ વીર્યાંતરાય, ૬ હાસ્ય, ૭ રતિ, ૮ અરતિ, ૯ ભય, ૧૦ શોક, ૧૧ જુગુપ્સા, ૧૨ કામ, ૧૩ મિથ્યાત્વ, ૧૪ અજ્ઞાન, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિ, ૧૭ રાગ અને ૧૮ દ્વેષ. તીર્થકરોમાં આ અઢારે દોષ હોતા નથી. ૧૦૦૧-૧૦૦૩.

બીજી રીતે પણ અઢાર દોષો કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે-૧ હિંસા, ૨ અલીક, ૩ અદત્ત, ૪ ક્રીડા, ૫ હાસ્ય, ૬ રતિ, ૭ અરતિ ૮ શોક, ૯ ભય, ૧૦ ક્રોધ, ૧૧ માન, ૧૨ માયા, ૧૩ લોભ, ૧૪ મદ, ૧૫ પ્રેમ, ૧૬ મત્સર, ૧૭ અજ્ઞાન અને ૧૮ નિદ્રા-આ બન્ને પ્રકારના અઢાર દોષો સપ્તતિશતસ્થાનક ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરેલા છે. ૧૦૦૪-૧૦૦૫.

જિનાશ્ચ વિહરંત્યેતે ભૂમૌ વિશ્વોપકારિણઃ ।
 ભાવિભદ્રેષુ દેશેષુ ભાગ્યવલ્લોકશાલિષુ ॥૧૦૦૬॥
 શ્રાદ્ધશ્ચ ચક્રવર્ત્યાઘ્યા-સ્તેષાં વિહરતાં સુખં ।
 ઉદંતશંસિનાં નૃણાં વૃત્તિં ચચ્છંતિ વાર્ષિકીં ॥૧૦૦૭॥
 અર્હત્સુખવિહારાદિ પ્રત્યહં તે પરાપરાઃ ।
 આચક્ષતે સ્વનાથેશ્ચોઽધિકૃતાસ્તન્ન કર્મણિ ॥૧૦૦૮॥
 લક્ષાણિ સ્વર્ણટંકાના-મદ્ધચર્દ્ધાનિ ત્રયોદશ ।
 વૃત્તિદાનં નિયુક્તાનાં દદતે ચક્રવર્તિનઃ ॥૧૦૦૯॥
 વાસુદેવાસ્તુ રૌષ્યાણાં લક્ષાઃ સાર્દ્ધાસ્ત્રયોદશ ।
 દદ્યુર્માંડલિકાઃ સાર્દ્ધા-સ્ત્રયોદશ સહસ્રકાન્ ॥૧૦૧૦॥
 અર્હદાગમનોદંતં યદા યઃ કોઽપિ શંસતિ ।
 પ્રીતિદાનં તદા તસ્મૈ દદતે ચક્રવર્તિનઃ ॥૧૦૧૧॥
 કોટિસ્ત્રયોદશાદ્ધચર્દ્ધાઃ સૌવર્ણાનાં પ્રમોદતઃ ।
 વાસુદેવાસ્તુ રૌષ્યાણાં કોટીઃ સાર્દ્ધાસ્ત્રયોદશ ॥૧૦૧૨॥
 દદ્યુર્માંડલિકા રૌષ્ય-લક્ષાઃ સાર્દ્ધાસ્ત્રયોદશ ।
 પરેઽપિ દદતે લોકાઃ શક્તિભક્ત્યુનુસારતઃ ॥૧૦૧૩॥

વિશ્વોપકારી એવા એ પ્રભુ પૃથ્વીપર ભાવિભદ્ર અને ભાગ્યવંત લોકોવાળા દેશોમાં વિહાર કરે છે. ૧૦૦૬.

સુખેથી વિહાર કરતા પ્રભુના વૃત્તાંતને કહેનારા માણસોને ચક્રવર્તી વિગેરે શ્રાવકો વાર્ષિક આજીવિકા કરી આપે છે. ૧૦૦૭.

તેથી અરિહંતના સુખવિહારાદિના સમાચાર, તે કાર્યમાં જોડેલા અનુચરો દરરોજ પોતાના સ્વામીને આપ્યા કરે છે. ૧૦૦૮.

તેમાં ચક્રવર્તી તે કાર્યમાં જોડેલ અનુચરને સાડાબાર લાખ સોનેયાની આજીવિકા કરી આપે છે. ૧૦૦૯.

વાસુદેવ સાડાબાર લાખ રૂપૈયાની કરી આપે છે, અને માંડલિકો સાડાબાર હજાર રૂપૈયાની કરી આપે છે. ૧૦૧૦.

હવે અરિહંત પધાર્યાની પધરામણી જે કોઈ ચક્રવર્તીને આપે છે, તેને તે પ્રીતિદાન તરીકે સાડાબાર કોડ સોનેયા હર્ષથી આપે છે. વાસુદેવ સાડાબાર કોડ રૂપૈયા આપે છે. ૧૦૧૧-૧૦૧૨.

અને માંડલિક સાડાબાર લાખ રૂપૈયા આપે છે તથા બીજા લોકો પણ પોતાની શક્તિને ભક્તિ અનુસારે આપે છે. ૧૦૧૩.

एवं विहृत्य भूपीठं भव्यजीवान् विबोध्य च ।
 निजायुःप्रांतसमयेऽनशनं कुर्वते जिनाः ॥१०१४॥
 तदा केचिद्रणधराः केचनान्येऽपि साधवः ।
 कुर्वत्यनशनं सार्द्धं स्युः प्राप्तावसरा यदि ॥१०१५॥
 ततोऽधिरुह्य शैलेशીं सर्वकर्मक्षयक्षणे ।
 संप्राप्य शाश्वतं स्थानं निर्बाधाः सुखमासते ॥१०१६॥
 क्षणं तदांधकारः स्या-द्यतो लोके भवेत्तमः ।
 विच्छेदे जिनतद्धर्म-पूर्वश्रुतहविर्भुजाम् ॥१०१७॥
 तत्रैव समये सर्वे देवेन्द्राश्चलितासनाः ।
 ज्ञात्वार्हन्निर्वृतिं ज्ञाना-द्वदंत्येवं विषादिनः ॥१०१८॥
 हा ! निर्वृता जगन्नाथा जगद्दीपनभास्कराः ।
 तदस्माभिर्दुतं कार्य-स्तन्निर्वाणमहोत्सवः ॥१०१९॥
 इत्युक्त्वा पादुके त्यक्त्वा पूर्वવદ્વિધિપૂર્વકં ।
 તત્રસ્થા એવ વંદંતે ભાવતો જિનભૂઘનાન્ ॥૧૦૨૦॥

આ પ્રમાણે ભૂપીઠ ઉપર વિચરી અનેક ભવ્યજીવોને પ્રતિબોધ પમાડી પોતાના આયુષ્યના અંત સમયે જિનેશ્વર અનશન કરે છે. ૧૦૧૪.

તે વખતે જો પોતાને પણ અત્યંત અવસર પ્રાપ્ત થયો હોય, તો કેટલાક ગણધરો તેમજ કેટલાક સાધુઓ પણ પ્રભુની સાથે અનશન કરે છે. ૧૦૧૫.

પછી સર્વ કર્મના ક્ષયને સમયે શૈલેશીકરણપર આરૂઠ થઈને, શાશ્વત સ્થાનને પામીને પ્રભુ નિર્બાધપણે સુખમાં રહે છે. ૧૦૧૬.

તે વખતે ક્ષણ માત્ર સર્વ લોકમાં અંધકાર પ્રસરે છે, કારણ કે જિનેવર, તેનો ધર્મ અને પૂર્વશ્રુતરૂપ અગ્નિનો વિસ્ફોટ થવાથી અંધકાર થાય જ. ૧૦૧૭.

તે સમયે સર્વ દેવેન્દ્રો આસન ચલિત થવાથી અરિહંતનો નિર્વાણસમય અવધિજ્ઞાનવડે જાણીને વિષાદ પામીને આ પ્રમાણે કહે છે. ૧૦૧૮.

કે—‘ખેદની વાત છે, કે જગતના નાથ જગતને પ્રકાશ આપવામાં સૂર્ય સમાન એવા પ્રભુ નિર્વાણ પામ્યા, તેથી અમારે જલ્દી તેમનો નિર્વાણ મહોત્સવ કરવો જોઈએ. ૧૦૧૯.

આ પ્રમાણે કહી પાદુકા તજી પૂર્વની જેમ વિધિપૂર્વક ત્યાં રહીને જ પ્રભુના શરીરને ભાવપૂર્વક વંદન કરે. ૧૦૨૦.

નિર્જીવાન્યપિ વંદંતે વપૂષીંદ્રા યદર્હતાં ।
 તદર્હદ્દ્રવ્યનિક્ષેપો વંદ્યઃ સમ્યગ્દશામિતિ ॥૧૦૨૧॥
 સામાનિકાદિનિઃશેષ-પરિચ્છદસમન્વિતાઃ ।
 તતસ્તે દિવ્યયા ગત્યા નિવાણસ્થાનમર્હતાં ॥૧૦૨૨॥
 ડપેત્યાશ્રુવિમિશ્રાક્ષા વિષાદવિધુરાનનાઃ ।
 નિરાનંદા નિરુત્સાહાઃ શોચંતશ્ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૧૦૨૩॥
 તિમ્નઃ પ્રદક્ષિણાઃ કૃત્વા નત્વા ચ ભગવત્તનૂઃ ।
 નાત્યાસન્ના નાતિદૂર-દેશસ્થાઃ પર્યુપાસતે ॥૧૦૨૪॥
 ધર્મભૃત્યાન્ કુતો નાસ્મા-નીક્ષેસે નાથ પૂર્વવત્ ।
 અકાંઢેડયં કિમારબ્ધ-સ્ત્યાગોડસ્માકં નિરાગસાં ॥૧૦૨૫॥
 કિમાત્મંભરિતા યુક્તા વિશ્વેશાનાં ભવાદૃશાં ।
 અનંતસુખસામ્રાજ્યં ભુજ્યતેડસ્માન્ વિહાય યત્ ॥૧૦૨૬॥
 વયં ક્વ યામઃ કિં કુર્મો વ્યાકુલાશ્ચિંતયાનયા ।
 ત્યજતૈકપદે સ્વામિન્ ! નિરાલંબાઃ કૃતાસ્ત્વયા ॥૧૦૨૭॥

નિર્જીવ એવા અરિહંતોના શરીરને ઇન્દ્રો પણ નમસ્કાર કરે છે, તે ઉપરથી અરિહંતનો દ્રવ્યનિક્ષેપો સમ્યગ્દૃષ્ટિને વંદનીય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૦૨૧.

પછી ઇન્દ્રો પોતાના સામાનિક વિગેરે સર્વે દેવો સહિત દિવ્યગતિ વડે જ્યાં અરિહંતનું નિર્વાણસ્થાન છે, ત્યાં આવીને અશ્રુમિશ્ર નેત્રવાળા, વિષાદ યુક્ત મુખવાળા, નિરાનંદી, નિરુત્સાહી અને વારંવાર શોક કરતા ભગવંતના શરીરને ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપીને, નમીને નહીં અતિ નજીક અને નહીં અતિ દૂર એમ બેસીને સેવા કરે અને કહે કે—“હે નાથ ! અમે આપના ધર્મસેવકો છીએ, અમારી સામું તમે પૂર્વવત્ કેમ જોતા નથી ? અકાળે અમારા જેવા નિરપરાધીનો ત્યાગ કેમ કરો છો ? ૧૦૨૨-૧૦૨૫.

શું તમારી જેવા વિશ્વેશ્વરને સ્વાર્થી બનવું યુક્ત છે ? જેથી આ અનંતસુખનું સામ્રાજ્ય અમારા વિના-અમને મૂકીને ભોગવો છો ? ૧૦૨૬.

હે પ્રભુ ! અમે તમારા વિના ક્યાં જઈએ ? શું કરીએ ? આવી ચિંતા વડે વ્યાકુળ એવા અમને હે સ્વામિન્ ! એકદમ ત્યજી દેવાથી તમે નિરાલંબી બનાવી દીધા છે. ૧૦૨૭.

અદ્યારમ્યમિદં નાથ જાતં ક્ષેત્રં ત્વયા વિના ।
 નિશ્ચસ્તદીપગૃહવ-દ્ગતાદિત્યાંતરિક્ષવત્ ॥૧૦૨૮॥
 સ્વામિન્ ભવંતં સમવ-સરણસ્થં મહાશ્રિયં ।
 સ્મારં સ્મારં મુહુર્વક્ષો દીર્યતે શતઘાઘ નઃ ॥૧૦૨૯॥
 ભવાન્ યદ્યપિ હે સ્વામિ-ત્રનંતસુખભાગભૂત્ ।
 વિશોચામસ્તથાપ્યેવં વયં સ્વાર્થાય કેવલં ॥૧૦૩૦॥
 શક્રોઽથ વિલપન્નેવં નિર્જરૈરાભિયોગિકૈઃ ।
 ગોશીર્ષચંદનૈઘાંસિ બહૂન્યાહરયેદ્રયાત્ ॥૧૦૩૧॥
 તતસ્તૈર્નદનાનીતૈ-શ્ચંદનૌઘૈશ્ચિતાત્રયં ।
 અર્હતાં ચ ગણીનાં ચ કારયેદ્યતિનામપિ ॥૧૦૩૨॥
 તત્ર પ્રાચ્યાં ભગવતાં ચિતા ભવતિ વર્તુલા ।
 ચામ્યાં ગણભૃતાં ત્ર્યસ્રા પ્રતીચ્યાં યતીનાં પુનઃ ॥૧૦૩૩॥
 ચતુરસ્રા ભવેચ્ચિત્યા ભેદઃ સંસ્થાનદિગ્ભવઃ ।
 શ્રીઆવશ્યકવૃત્ત્યાદૌ ચિત્તીનામિતિ દર્શિતઃ ॥૧૦૩૪॥

આજથી આ ક્ષેત્ર હે સ્વામિન્ ! તમારા વિના દીપક વિનાની રાત્રિ જેવું અને સૂર્ય વિનાના આકાશ જેવું થઈ ગયું છે. ૧૦૨૮.

હે સ્વામિન્ ! સમવસરણમાં બેઠેલા અને મહાશોભાવાળા આપને વારંવાર સંભારતાં અમારી છાતીના સો ટુકડા થઈ જાય છે. ૧૦૨૯.

હે ભગવન્ ! જોકે તમે તો અનંત સુખના ભાજન થયા છો પરંતુ અમે અમારા કેવલ સ્વાર્થને માટે—આ પ્રમાણે શોક કરીએ છીએ.” ૧૦૩૦.

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતા શકેદ્ર પોતાના આભિયોગિક દેવની પાસે તત્કાળ ઘણા ગોશીર્ષ ચંદનના કાષ્ઠો મંગાવે. ૧૦૩૧.

પછી નંદનવનમાંથી લાવેલા ચંદનના કાષ્ઠ વડે ત્રણ ચિતાઓ—એક અરિહંત માટે, એક ગણધરો માટે અને એક સામાન્ય મુનિઓ માટે રચાવે. ૧૦૩૨.

તેમાં પૂર્વ તરફ ભગવંત માટેની ચિતા ગોળ કરાવે, દક્ષિણ તરફ ગણધરો માટેની ચિતા ત્રિખૂણી કરાવે અને પશ્ચિમ તરફ મુનિઓ માટેની ચિતા ચોખૂણી રચાવે. આ ચિતાની દિશાનો અને આકૃતિનો ભેદ શ્રી આવશ્યકવૃત્તિ વિગેરે અનુસારે બતાવેલ છે. ૧૦૩૩-૧૦૩૪.

ततः क्षीरार्णवानीतैः क्षीरैर्भगवतां तनूः ।
 स्नपयित्वाथ गोशीर्ष-चंदनेनानुलिप्य च ॥१०३५॥
 परिधाप्योत्तमं हंस-लक्षणं पटशाटकं ।
 वज्रभृत्कुरुते भक्त्या सर्वालंकारभूषिता ॥१०३६॥
 अन्ये च देवा गणभृ-द्वपूंषि विधिनामुना ।
 परे मुनिशरीराणि स्नपयंत्यर्चयंति च ॥१०३७॥
 अथेंद्रवचनान्तिष्ठः शिबिकाः कुर्वते सुराः ।
 तत्रैकस्यां जिनांगानि शक्रः स्थापयति स्वयं ॥१०३८॥
 गणीनां च मुनीनां च परस्मिन् शिबिकाद्वये ।
 स्थापयंति परे देवा-स्ततः शक्रसुरा अपि ॥१०३९॥
 भक्त्या स्वस्कंधमारोप्य शिबिकाः समहोत्सवं ।
 स्थापयंत्यर्हदादीनां देहांश्चित्यात्रये क्रमात् ॥१०४०॥
 ततः शक्राज्ञया वह्नि-कुमाराः साश्रुलोचनाः ।
 विमनस्काः क्षिपंत्यग्निं चित्यासु तिसृषु क्रमात् ॥१०४१॥

पछी क्षीरसमुद्रमांथी मंगावेव जणवडे प्रभुना शरीरने स्नान करावी गोशीर्ष-चंदन वडे विलेपन करे. १०३५.

पछी ईद्र पोते ભક્તિ વડે હંસના ચિત્રવાળું ઉત્તમવસ્ત્ર પ્રભુને પહેરાવીને પ્રભુના શરીરને સર્વ અલંકારથી વિભૂષિત કરે છે. १०३६.

બીજા દેવો, એ જ વિધિ પ્રમાણે ગણધરોના શરીરને અને અન્ય દેવો સામાન્ય મુનિઓના શરીરોને સ્નાન કરાવી વિલેપન કરે. १०३७.

પછી ઈદ્રની આજ્ઞાથી દેવતાઓ ત્રણ શિબિકાઓ તૈયાર કરે-તેમાં એક શિબિકામાં પ્રભુના શરીરને ઈદ્ર પોતે પધરાવે અને બીજી બે શિબિકામાં ગણધરોના અને મુનિઓના શરીરોને દેવતાઓ પધરાવે. પછી ઈદ્ર અને દેવતાઓ ભક્તિથી તે શિબિકા પોતાના સ્કંધ પર ઉપાડીને, મહોત્સવપૂર્વક ચિતા પાસે લાવે અને ત્યાં શિબિકા નીચે મૂકી તેમાંથી પ્રભુના શરીરને ઈદ્ર પોતે ચિતામાં પધરાવે અને બીજી બે શિબિકામાંથી ગણધરો અને મુનિઓના શરીરો અન્ય દેવો ઉપાડીને ચિતામાં પધરાવે. १०३८-१०४०.

પછી ઈદ્રની આજ્ઞાથી આંખમાં આંસુવાળા અગ્નિકુમારના દેવો ઉદાસપણે ત્રણે ચિતામાં અનુક્રમે અગ્નિ પ્રગટાવે. १०४१.

તથૈવ ચ તતો વાયુકુમારાઃ સ્વઃપતેર્ગિરા ।
 દ્રુતમુજ્જ્વાલયંત્યગ્નિં પવમાનૈર્વિકુર્વિતૈઃ ॥૧૦૪૨॥
 તતશ્ચતુર્વિધા દેવા આજ્ઞપ્તા વજ્રપાણિના ।
 તુરુષ્કકાકતુંડાદિ-ભારાન્ સારાન્ સહસ્રશઃ ॥૧૦૪૩॥
 કુંભાન્ મધુઘૃતાનાં ચ જુહુયુર્વહ્નિદીપ્તયે ।
 તતોગેષ્વસ્થિશેષેષુ સંસ્કૃતેષુ હવિર્ભુજા ॥૧૦૪૪॥
 નિર્વાપયંતિ જીમૂત-કુમારા વાસવાજ્ઞયા ।
 ક્ષીરોદાદાહૈતૈઃ ક્ષીર-કલ્પનીરૈશ્ચિતાશ્ચ તાઃ ॥૧૦૪૫॥
 ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ।

તતશ્ચ - યામ્યામૂર્ધ્વસ્થાં જિનાનાં દાઢાં ગૃહ્ણાતિ વજ્રભૃત્ ।
 ચમરેદ્રોઽધસ્તનીં તાં તત્તદ્દિશ્યાધિપત્યતઃ ॥૧૦૪૬॥
 વામામુપરિગાં દાઢા-મિંદ્રો ગૃહ્ણાતિ શૂલભૃત્ ।
 બલીંદ્રશ્ચાધસ્તનીં તાં શેષાઃ સર્વે સુરાસુરાઃ ॥૧૦૪૭॥
 અસ્થીન્યથાંગોષાંગાનાં સર્વાણ્યાદદતે મુદા ।
 અર્હદ્ભક્ત્યનુરાગેણ કેચિત્કેચિચ્ચ જીતતઃ ॥૧૦૪૮॥

તેવી જ રીતે વાયુકુમારના દેવો ઈંદ્રની આજ્ઞાથી વાયુ વિકુર્વે અને તે વાયુ વડે અગ્નિને શીઘ્ર સળગાવે. ૧૦૪૨.

પછી ઈંદ્રે આજ્ઞા કરેલા ચારે નિકાયના દેવો તુરુષ્ક, કાકતુંડ વિગેરે સુગંધી દ્રવ્યો હજારો ભાર જેટલા તે ચિતામાં નાંખે, તેમજ મધુ અને ઘૃતના ઘડાઓ પણ અગ્નિને વધારે પ્રદીપ્ત કરવા માટે નાંખે. પછી જ્યારે અસ્થિ સિવાયનું સર્વ શરીર અગ્નિથી બળી જાય, ત્યારે ઈંદ્રની આજ્ઞાથી મેઘકુમારના દેવો ક્ષીરસમુદ્રમાંથી લાવેલા ક્ષીરસમાન જળ વડે તે ત્રણ ચિતાઓને શાંત કરે. ૧૦૪૩-૧૦૪૫.

પછી જિનેશ્વરની દક્ષિણ (જમણી) બાજુની ઉપરની દાઢા શકેન્દ્ર ગ્રહણ કરે અને તે બાજુની નીચેની દાઢા ચમરેંદ્ર ગ્રહણ કરે. એ બંને દક્ષિણ દિશાના સ્વામી હોવાથી તે પ્રમાણે કરે. ૧૦૪૬.

ડાબી બાજુની ઉપર દાઢા ઈશાન ઈંદ્ર ગ્રહણ કરે અને બલીંદ્ર તે બાજુની નીચેની દાઢા ગ્રહણ કરે, બાકીના બીજા દેવતાઓ પ્રભુના અંગોષાંગના સર્વ અસ્થિઓ હર્ષથી ગ્રહણ કરે. તેમાં કેટલાક અરિહંતપરની ભક્તિના અનુરાગથી અને કેટલાક પોતાનો આચાર છે-એમ માનીને ગ્રહણ કરે. ૧૦૪૭-૧૦૪૮.

પૂર્વ માહાત્મ્યમેતેષાં ક્ષેત્રલોકે નિરૂપિતં ।
 ગ્રંથાંતરે પ્રસિદ્ધોઽય-મપિ હેતુર્નિશમ્યતાં ॥૧૦૪૧॥
 પૂઅંતિ સુરા તાઓ અહ કોઙ પરાભવં જઙ કરેજ્જા ।
 તો પક્ખાલિઅ તાઓ સલિલેણ કરંતિ નિઅરક્ખં ॥૧૦૫૦॥
 આસ્તાં ત્રિજગદર્ચાના-મસ્થિગ્રહણમર્હતાં ।
 સુરા આદદતેઽસ્થીનિ યોગભૃચ્ચક્રિણામપિ ॥૧૦૫૧॥
 ઇત્યર્થતો જંબૂ પ્ર૦ વૃ૦ ।
 ચિતાભસ્માપિ ગૃહ્ણંતિ શેષં વિદ્યાધરાદયઃ ।
 સર્વોપદ્રવનિર્નાશ-વિધૌ પરમમૌષધં ॥૧૦૫૨॥
 રજસ્યપિ ગૃહીતેઽસ્મા-દહંપૂર્વિકયા નરૈઃ ।
 ગર્તા ભવત્ય્રાતૈવ ચિતાસ્થાને તતોઽર્હતાં ॥૧૦૫૩॥
 મા ભૂદપરલોકાંહિ-સ્પર્શાદાશાતનેત્યથ ।
 સાતત્યેન ચ તીર્થસ્ય પ્રવૃત્તિર્ભવતાદિતિ ॥૧૦૫૪॥

એનું માહાત્મ્ય પ્રથમ ક્ષેત્રલોકમાં બતાવેલું છે. ગ્રંથાંતરમાં પણ પ્રસિદ્ધ એવો તેનો હેતુ આ પ્રમાણે બતાવેલો છે તે સાંભળો. ૧૦૪૯.

‘દેવતાઓ તેને પૂજે છે અને કોઈ અન્ય દેવ તેનો પરાભવ કરે, તો તે પ્રસંગે તેનું પ્રક્ષાલન કરીને તે જળ વડે પોતાની રક્ષા કરે છે.’ ૧૦૫૦.

શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-‘ત્રણ જગતના પૂજનિક અરિહંતના અસ્થિને દેવો ગ્રહણ કરે છે તે વાત બાજુ પર રહો; યોગધારી ચક્રવર્તીના અસ્થિઓને પણ દેવો ગ્રહણ કરે છે.’

વિદ્યાધરો વિગેરે ચિતાની બાકી રહેલી ભસ્મ પણ ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે તે સર્વ ઉપદ્રવોનો નાશ કરવામાં પરમ ઔષધરૂપ છે. ૧૦૫૨.

પ્રાંતે તેની રજ પણ બીજા સામાન્ય મનુષ્યો ‘હું પહેલો હું પહેલો’ એમ બોલતા ગ્રહણ કરે છે, કે જેથી અરિહંતની ચિતાને ઠેકાણે ખોદ્યા વિના જ ખાડો પડી જાય છે. ૧૦૫૩.

પછી ‘અન્ય જનોના ચાલવાથી આ ભૂમિની આશાતના ન થાઓ’ એમ વિચારીને તેમજ ‘સતતપણે અહીં તીર્થની પ્રવૃત્તિ થાઓ’ એમ ધારીને ઈદ્ર સુરાસુર પાસે રત્નો વડે તે ખાડો પૂરાવીને તેની ઉપર

રત્નૈરાપૂર્ય તાં ગર્તાં યચિતં રત્નકાંચનૈઃ ।
 કારયત્યર્હતાં ચૈત્યસ્તૂપં શક્રઃ સુરાસુરૈઃ ॥૧૦૫૫॥
 ગણિનાં ચ મુનીનાં ચ ચિત્યાસ્થાનકયોરપિ ।
 શક્રઃ સ્તૂપૌ કારયતિ રત્નસ્વર્ણમણિમયૌ ॥૧૦૫૬॥
 એવં ચતુર્વિધા દેવા નિર્વાણસ્ય મહોત્સવં ।
 યથોચિતં વિદધતે ભક્તિનિર્ભરચેતસઃ ॥૧૦૫૭॥
 તતો નંદીશ્વરે ગત્વા વિધાયાષ્ટાહિકોત્સવં ।
 યાંતિ સ્વસ્વવિમાનેષુ યથાસ્વં ભવનેષુ ચ ॥૧૦૫૮॥
 સુધર્માર્ણ્યસભાવર્ત્તિ-ચૈત્યસ્તંભાવલંબિષુ ।
 સમુદ્રકેષુ યાન્યાસ-ન્નસ્થીનિ પ્રાક્તનાર્હતાં ॥૧૦૫૯॥
 તાન્યર્ચયંતિ સંસ્થાપ્ય સિંહાસને સમુદ્રકાન્ ।
 સમુદ્રકેષુ તેષ્વેવ સઘ્નસ્કાનિ ક્ષિપંતિ ચ ॥૧૦૬૦॥
 તતોઽભ્યર્ચ્ય પુનઃ સ્તંભે લંબયતિ સમુદ્રકાન્ ।
 ચૈત્યદૈવતવત્તાનિ નિત્યમારાધયંતિ ચ ॥૧૦૬૧॥
 ઇદમર્થતઃ ષષ્ટાંગસૂત્રવૃત્તૌ મલ્લિનિર્વાણાધિકારે ।

રત્ન-કાંચન વડે અરિહંતનો ચૈત્યસ્તૂપ કરાવે. ૧૦૫૪-૧૦૫૫.

તે જ પ્રમાણે ગણધરો અને મુનિઓના ચિતાસ્થાને પણ ઈંદ્ર રત્ન, સ્વર્ણ અને મણિમય બે જુદા જુદા સ્તૂપ દેવો પાસે કરાવે. ૧૦૫૬.

આ પ્રમાણે ભક્તિથી નિર્ભરચિત્તવાળા ચારે પ્રકારના દેવો યથોચિતપણે નિર્વાણ-મહોત્સવ કરે. ૧૦૫૭.

પછી ત્યાથી નંદીશ્વરદ્વીપમાં જઈને, અષ્ટાઈમહોત્સવ કરીને; સર્વે ઈંદ્રો અને દેવો પોતાના વિમાનમાં તેમજ ભવનમાં જાય. ૧૦૫૮.

ત્યાં જઈને સુધર્મા નામની સભામાં ચૈત્યસ્તંભમાં લટકતા દાબડાઓમાં કે જેમાં પૂર્વના અરિહંતોના અસ્થિઓ છે, તેની સિંહાસન પર દાબડા મૂકીને પૂજા કરે. પછી તેમાં આ વખત લાવેલ દાઢા વિગેરે મૂકે. ૧૦૫૯-૧૦૬૦.

ત્યાર પછી તેની ફરી પૂજા કરીને તે દાબડા સ્તંભ સાથે લટકાવેલ શીંકામાં મૂકે અને તેની દેવની જેમ નિરંતર આરાધના કરે. ૧૦૬૧.

આ પ્રમાણે શ્રીજ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રની વૃત્તિમાં શ્રી મલ્લિનાથના નિર્વાણ અધિકારમાં અર્થથી કહેલ છે.

સભાયાં ચ સુધર્માયાં તેષામાશાતનાભિયા ।
 કામક્રીડાં ન કુર્વન્તિ જિનભક્તાઃ સુરાધિપાઃ ॥૧૦૬૨॥
 કાલેન કિયતા ચૈતે ગતશોકાઃ સુરેશ્વરાઃ ।
 ગીતનાટ્યાદિસૌખ્યાનિ ભુંજાનાઃ સુખમાસતે ॥૧૦૬૩॥
 ઇત્યનંતગુણરત્નશાલિના-મર્હતામુદિતમાગમોદધેઃ ।
 વર્ણનં તદુરુવર્ણવર્ણિકા-કર્ણિકારવિપિનપ્રસૂનવત્ ॥૧૦૬૪॥
 વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્ત્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેંદ્રાંતિષ-
 દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
 કાવ્યં યત્કિલ તત્ર વર્ણિતજગત્તત્ત્વેઽદ્ભુતસ્ત્રિશતા ।
 સંખ્યાતઃ પરિપૂર્ણભાવમભજત્સર્ગો નિસર્ગોજ્જ્વલઃ ॥૧૦૬૫॥

॥ ઇતિ શ્રીલોકપ્રકાશે ત્રિંશત્તમઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

એ સુધર્મા સભામાં તે દાઢાની આશાતનાના ભયથી જિનેશ્વરના ભક્ત એવા ઈંદ્રો કામક્રીડા કરતા નથી. ૧૦૬૨.

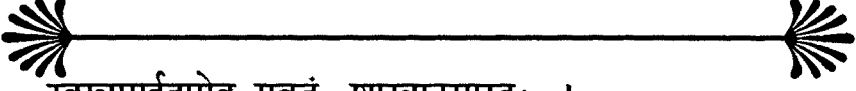
હવે તીર્થકરના નિર્વાણ પામ્યા પછી થોડા સમયે ઈંદ્રો શોકરહિત થયા. પછી ગીતનાટ્યાદિ સુખ ભોગવતા આનંદમાં રહે. ૧૦૬૩.

આ પ્રમાણે અનંતગુણયુક્ત એવા અરિહંતોના પંચ કલ્યાણકોનું વર્ણન આગમોમાં કહેલું છે. તે ઘણું વિસ્તારવાળું હોવાથી તેમાંથી માળી જેમ વાડીમાંથી ફૂલો વીણી લે તેમ નમૂના તરીકે ગ્રહણ કરીને મેં રજૂ કર્યું છે. ૧૦૬૪.

વિશ્વને આશ્ચર્ય પમાડનાર છે કીર્તિ જેની એવા વાયકેંદ્ર શ્રી કીર્તિવિજયના શિષ્ય, અને રાજશ્રી તથા તેજપાળના પુત્ર શ્રી વિનયવિજયે જે કાવ્ય રચ્યું છે, તે જગત્તત્ત્વના વર્ણનવાળા આ ગ્રંથમાં સ્વભાવે ઉજ્જ્વળ અને અદ્ભુત એવો આ ત્રીશમો સર્ગ પરિપૂર્ણ થયો. ૧૦૬૫.

ઈતિ શ્રીલોકપ્રકાશ સર્ગ ૩૦ સમાપ્ત.

॥ अथैकत्रिंशत्तमः सर्गः प्रारभ्यते ॥

स्वरूपमर्हतामेव-मुक्तं शास्त्रानुसारतः ।
अथोच्यते यथाशास्त्रं स्वरूपं चक्रवर्तिनां ॥१॥
शृंगग्राहिकया कर्म चक्रवर्तित्वसाधनं ।
पूथग् यद्यपि न प्रोक्तं तीर्थकृन्नामकर्मवत् ॥२॥
तथापि - तीब्रानुभागं यत्सातवेदनीयं घनाणुकं ।
उच्चैर्गोत्रं तथोत्कृष्टं नामकर्मापि तादृशं ॥३॥
लाभभोगादिविघ्नानां क्षयोपशमपाटवं ।
इत्यादिभिस्समुदितैर्जायते चक्रवर्तिता ॥४॥
पूर्वोक्तविंशतिस्थानां-तर्गतैरेव कैश्चन ।
साधुवैयावृत्यदानसत्तपःसंयमादिभिः ॥५॥
विशिष्टाध्यवसायेन सातवेद्यादिकर्मणां ।
तादृशः स्यात्परीणामः प्राग्जन्मन्यार्षभेरिव ॥६॥

सर्ग ३१ भो.

એ પ્રમાણે શાસ્ત્રાનુસારે અરિહંતનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે જેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ ચક્રવર્તીઓનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. ૧.

તીર્થકર નામકર્મની જેમ વ્યક્તિગત જણાવી શકાય તેવી રીતે ચક્રવર્તીપણાના સાધનભૂત ચક્રવર્તીનામકર્મ જો કે જુદું કહ્યું નથી. ૨.

તો પણ સાતાવેદનીય કર્મનો ઘનપ્રદેશ રૂપ જે તીવ્ર અનુભાગ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એવું ઉચ્ચ ગોત્ર અને તેવું જ શ્રેષ્ઠ નામકર્મ તેમજ લાભ-ભોગાદિ અંતરાય કર્મનો વિશેષ ક્ષયોપશમ ઇત્યાદિ શુભકર્મો એકત્ર થવાથી ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૩-૪.

ભરતચક્રીના પૂર્વજન્મની જેમ પૂર્વોક્ત વીશ સ્થાનકની અંદર રહેલા જ કેટલાક સ્થાનો-જેમકે સાધુપદની વૈયાવચ્ચ, તેમને દાન અને સંયમ તથા તપાદિના આરાધનથી વિશિષ્ટ અધ્યવસાય દ્વારા સાતાવેદનીય વિગેરે કર્મનો તેવા પ્રકારનો પરિણામ થાય છે કે જેથી જીવ ચક્રવર્તીપણું પામે છે. ૫-૬.

તથોક્તમાવશ્યકનિર્યુક્તૌ - બિહ્ઓ વેયાવચ્ચં કિહ્કમ્મં તદ્વયઓ કાસિ । ભોગફલં
બાહુબલં ॥ ઇતિ ।

તીર્થકૃન્નામહેતૂનાં સ્થાનાનાં નનુ વિંશતેઃ ।

કથં ચક્રિત્વહેતુત્વં પટહેતુત્વવન્મૃદઃ ? ॥૭॥

અત્રોચ્યતે-યથૈકસ્માદ્રસાદિક્ષો-ર્નાનાખંડગુડાદયઃ ।

સ્યુઃ સામગ્રીભિદાઽત્રાપિ તથા સમ્યગ્વિભાવ્યતાં ॥૮॥

સ્યુર્યથા વૈકજાતીય-તંતુભ્યો વિવિધાઃ પટાઃ ।

તેષામેવ વરત્રા સ્યા-ત્સામગ્ર્યંતરભેદતઃ ॥૯॥

એવં બલત્વવિષ્ણુત્વ-નૃપત્વાદિપદેષ્વપિ ।

ભાવ્યઃ કર્મપરીણામો-ઽધ્યવસાયવિશેષતઃ ॥૧૦॥

ઉદ્ધૃત્ય સર્વદેવેભ્યો ઘર્માયા એવ ચ ક્ષિતેઃ ।

ઉત્પદ્યતેંગિનશ્ચક્રિ-તયા નાન્યગતેઃ પુનઃ ॥૧૧॥

તથોક્તં -સુરનેરહ્નિં ચિય હવંતિ હરિઅરિહચક્કિબલદેવા ।

ચઝવિહસુરચક્કિબલા વેમાણિઅ હુંતિ હરિઅરિહા ॥૧૨॥

શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે-‘બીજા (ભરતના) જીવે વૈયાવચ્ચ કરી અને ત્રીજા (બાહુબલિના) જીવે કૃતિકર્મ કર્યું કે જેથી ભોગફળકર્મ અને બાહુનું બળ તે બંને જીવે ઉપાર્જન કર્યું.’ ઈતિ.

પ્રશ્ન :- ‘તીર્થકરનામકર્મના હેતુભૂત વીશ સ્થાનકો ચક્રવર્તીપણાના હેતુ કેવી રીતે બને ? જેમ માટી પટનો હેતુ ન થાય. ૭.

ઉત્તર :- એક જ પ્રકારના શેરડીના રસમાંથી વિવિધ સામગ્રી વડે અનેક પ્રકારના ખાંડ, ગોળ વિગેરે પદાર્થો થાય છે, તેમ અહીં પણ સમ્યક્ પ્રકારે વિચારી લેવું.’ ૮.

જેમ એક જ જાતના તંતુ-તાંતણાઓથી વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રો થાય છે, તેમ જ સામગ્રીના ભેદથી દોરડાઓ વિગેરે પણ થાય છે. ૯.

તે જ રીતે બળદેવ, વાસુદેવ અને રાજાદિપણું પ્રાપ્ત કરવામાં અધ્યવસાયવિશેષથી જુદા જુદા કર્મપરિણામ સમજવા. ૧૦.

સર્વ જાતિના (ચાર નિકાયના) દેવમાંથી અને પહેલી નરકમાંથી ઉદ્ધરીને-અયવીને જ જીવ ચક્રવર્તી થાય છે; અન્ય ગતિમાંથી થતા નથી. ૧૧.

કહ્યું છે કે-દેવ અને નરકરૂપ બે ગતિમાંથી જ અરિહંત, ચક્રવર્તી, બળદેવ ને વાસુદેવ થાય છે. (દિવગતિ સંબંધી વિચાર કરતાં) ચારે પ્રકારના દેવો ચક્રવર્તી ને બળદેવ થાય છે અને વાસુદેવ ને અરિહંત વૈમાનિકમાંથી જ થાય છે. ૧૨.

इति संग्रहण्याद्यभिप्रायः । श्रीआवश्यकनिर्युक्तौ तु मनुष्यगतेरागतस्यापि श्रीवीरस्य प्राग्भवे चक्रित्वमुक्तं,

तथाहि - चुलसीइमप्पइट्टे सीहो नरएसु तिरियमनुएसु ।

पिअमित्तचक्कवट्टी मूअविदेहाइचुलसीए ॥१३॥ इति ज्ञेयं ।

तीर्थकरवदेतेऽपि जातिगोत्रोन्नतिस्पृशां ।

वंशेषु भूभृतामेवो-त्यद्यंते न त्वनीदृशां ॥१४॥

तद्वच्चतुर्दशस्वप्न-सूचितोत्पत्तयः क्रमात् ।

जायंते जनकोन्नीत-प्रौढजन्ममहोत्सवाः ॥१५॥

अर्हद्वन्नाकरनरका-गतयोश्चक्रिणोः प्रसूः ।

पश्यति द्वादशे स्वप्ने विमानभवने क्रमात् ॥१६॥

घात्र्येकाधिकृता स्तन्ये द्वे मज्जनविभूषयोः ।

अन्योत्संगાર્पणे नित्यं परा च ક્રીડનાદિષુ ॥૧૭॥

આ પ્રમાણે સંગ્રહણી વિગેરેનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિમાં તો મનુષ્યગતિમાંથી આવેલા શ્રી વીરપ્રભુના પૂર્વભવના જીવનું ચક્રવર્તીપણું કહેલું છે. તે આ પ્રમાણે-‘મનુષ્યપણામાં ચોરાસી લાખ વર્ષનું આયુ ભોગવી, અપ્રતિષ્ઠાન નરકવાસમાં (સાતમી નરકે) જઈ, ત્યાંથી નીકળીને પછી સિંહ, નરકમાં ગમન, તિર્યચ, મનુષ્ય અને ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મૂકાનગરીમાં પ્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તી ૮૪ લાખ પૂર્વના આયુષે ઉત્પન્ન થયા.’ આ પ્રમાણે કહેલ છે. ૧૩.

તીર્થકરની જેમ ચક્રવર્તી પણ ઉચ્ચ એવા જાતિ અને ગોત્રમાં રાજાનાં જ કુલ (વંશ)માં ઉત્પન્ન થાય છે. હલકા જાતિ, કુળ કે વંશમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ૧૪.

અરિહંતના માતાની જેમ જ ચક્રવર્તીની માતા પણ ૧૪ સ્વપ્નો જુએ છે, અને તે જીવ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે જન્મે છે ત્યારે તેના પિતા શ્રેષ્ઠ જન્મ-મહોત્સવ કરે છે. ૧૫.

અરિહંતની જેમ ચક્રવર્તીની માતા પણ જો તે પુત્ર નરકમાંથી આવેલ હોય, તો બારમે સ્વપ્ને ભૂવન દેખે અને સ્વર્ગથી આવેલ હોય, તો વિમાન દેખે છે. ૧૬.

તે પુત્રને એક ઘાત્રી સ્તનપાન કરાવે છે, બીજી મજજન (સ્નાન) કરાવે છે, ત્રીજી વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવે છે, ચોથી ખોળામાં બેસાડે છે અને પાંચમી તેને રમાડે છે. ૧૭.

एवं च- धात्रीभिः पंचभिः पाल्य-मानाः क्लृप्तोचिताह्वयाः ।

ते सुखेनैव वद्धति नंदनस्वद्गुमा इव ॥१८॥

साक्षीकृत्य कलाचार्य-मधीताखिलवाङ्मयाः ।

प्राप्ताशेषकलाश्च स्युः शस्त्रशास्त्रविशारदाः ॥१९॥

आद्यसंहनना आद्यसंस्थानाः प्राप्तयौवनाः ।

लक्षणानां सहस्रेणा-ष्टोत्तरेण विराजिताः ॥२०॥

लोमभिर्દક્ષિણાવર્તે રચિતેનાધિકશ્રિયા ।

મહાપુરુષચિહ્નેન શ્રીવત્સેનાપ્તવક્ષસઃ ॥૨૧॥

તથોક્તં શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે ભરતચક્રિવર્ણને- 'પસત્યલોમવિરઙ્ગય-સિરિવચ્છલં-છળવિઝલવચ્છદેસે ।' ઇતિ ।

षट्त्रिंशता नृपगुणै-स्ते प्रशस्तैरलंकृताः ।

राज्यं क्रमाद्बद्धमानं पालयन्ति क्रमागतं ॥२२॥

षट्त्रિंशतं नृपगुणांश्चैवमाहुः-

अव्यंगो १ लक्षणैः पूर्णो २ रूपसंपत्तिभृत्तनुः ३ ।

अमदो ४ जगदोजस्वी ५ यशस्वी च ६ कृपालुहत् ७ ॥२३॥

આ પ્રમાણે પાંચ ધાવમાતાઓ પાલન કરે છે. તેમનું યથોચિત નામ પાડવામાં આવે છે અને નંદનવનમાં રહેલા કલ્પવૃક્ષોની જેમ સુખપૂર્વક વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૮.

પછી કળાચાર્યની હાજરી માત્રથી જ સર્વ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને-ભણીને, સમસ્ત કળાઓ, શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રકળામાં વિશારદ થાય છે. ૧૯.

તેઓ પ્રથમ સંઘયણવાળા, પ્રથમ સંસ્થાનવાળા હોય છે. અનુક્રમે યૌવનાવસ્થા પામે છે અને એકહજાર ને આઠ લાકણો વડે શોભે છે. ૨૦.

તેઓ દક્ષિણાવર્ત એવી રોમરાજીથી અધિક શોભતાં, અને મહાપુરુષના ચિન્હરૂપ શ્રીવત્સથીયુક્ત વક્ષઃસ્થળવાળા હોય છે. ૨૧.

શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં શ્રી ભરતચક્રવર્તીના વર્ણનમાં કહ્યું છે કે-‘પ્રશસ્ત લોમથી વિરચિત શ્રીવત્સના ચિન્હથી વિપુલ વક્ષઃપ્રદેશવાળા.’

રાજાઓના પ્રશસ્ત એવા ૩૬ ગુણો વડે તેઓ અલંકૃત હોય છે અને અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતા એવા ક્રમાગત રાજ્યને તેઓ પાળે છે. ૨૨.

કલાસુ કૃતકર્મા ચ ૮ શુભ્રાજકુલોદ્ભવઃ ૧ ।

વૃદ્ધાનુગ ૧૦ સ્ત્રિશક્તિશ્ચ ૧૧ પ્રજારાગી ૧૨ પ્રજાગુરુઃ ૧૩ ॥૨૪॥

સમર્થનઃ પુમર્થાનાં ત્રયાણાં સમમાત્રયા ૧૪ ।

કોશવાન્ ૧૫ સત્યસંઘશ્ચ ૧૬ ચરદ્દ્ય ૧૭ દૂરમંત્રદ્દ્ય ૧૮ ॥૨૫॥

આસિદ્ધિ કર્મોદ્યોગી ચ ૧૯ પ્રવીણઃ શસ્ત્ર ૨૦ શાસ્ત્રયોઃ ૨૧

નિગ્રહા ૨૨ નુગ્રહપરો ૨૩ નિર્લચં દુષ્ટશિષ્ટયોઃ ॥૨૬॥

ઉપાયાર્જિતરાજ્યશ્રી ૨૪-દર્શનશૌંઢો ૨૫ ઘુવં જયી ૨૬ ।

ન્યાયપ્રિયો ૨૭ ન્યાયવેત્તા ૨૮ વ્યસનાનાં વ્યપાસકઃ ૨૯ ॥૨૭॥

અવાર્યવીર્યો ૩૦ ગામ્ભીર્યો ૩૧-દાર્ય ૩૨ ચાતુર્ય ૩૩ ભૂષિતઃ ।

પ્રણામાવધિકક્રોધઃ ૩૪ તાત્ત્વિકઃ ૩૫ સાત્ત્વિકો ૩૬ નૃપઃ ॥૨૮॥

તથા ચ સૂત્રં-‘છત્તીસાહિ ય પત્થિવગુણેહિં સંજુત્તે’ ઇતિ ।

એવં ગચ્છતિ કાલેઽસ્ય પ્રાદુર્ભવતિ કર્હિચિત્ ।

ચક્રમાયુઘશાલાયાં પ્રાચ્યં પુણ્યમિવાંગમૃત્ ॥૨૯॥

રાજાના છત્રીશ ગુણો આ પ્રમાણે કહ્યા છે-૧ ખામીરહિત, ૨ લક્ષણોથી પૂર્ણ, ૩ રૂપસંપત્તિયુક્ત શરીરવાળા, ૪ મદવિનાના, ૫ જગતમાં પરાક્રમી ગણાય તેવા, ૬ યશસ્વી, ૭ કૃપાળુ હૃદયવાળા, ૮ સર્વ કળા અને કર્મોને જાણનારા (કળાઓમાં નિપુણ), ૯ શુદ્ધ રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, ૧૦ વૃદ્ધના અનુયાયી, ૧૧ ત્રણ પ્રકારની (પ્રભુ, મંત્ર અને ઉત્સાહ નામની) શક્તિવાળા, ૧૨ પ્રજા પર રાગી, ૧૩ પ્રજાના ગુરુ (પિતાતુલ્ય), ૧૪ સમાનપણે ત્રણે પુરુષાર્થને સાધનારા, ૧૫ ભંડારથી ભરપૂર, ૧૬ સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા, ૧૭ ચર પુરુષોરૂપ દૃષ્ટિવાળા, ૧૮ લાંબો વિચાર કરવાવાળા, ૧૯ કાર્યની સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી ઉદમ કરનારા, ૨૦ શસ્ત્રમાં પ્રવીણ, ૨૧ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ, ૨૨-૨૩ દુષ્ટ અને શિષ્ટ જનોનો નિષ્પક્ષપાતપણે નિગ્રહ-અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર, ૨૪ સામ, દામ, દંડ અને ભેદ ઉપાય વડે ઉપાર્જન કરેલ રાજલક્ષ્મીવાળા, ૨૫ દાનવીર, ૨૬ નિશ્ચયે જય મેળવનાર, ૨૭ ન્યાયપ્રિય, ૨૮ ન્યાયવેત્તા, ૨૯ વ્યસનોને તજી દેનાર, ૩૦ અત્યંત પરાક્રમી, ૩૧ ગાંભીર્ય, ૩૨ ઔદાર્ય, ૩૩ ચાતુર્યથી ભૂષિત, ૩૪ પ્રજામપર્યંત જ ક્રોધ રાખનારા તેમજ ૩૫-૩૬ તાત્ત્વિક ને સાત્ત્વિક. ૨૩-૨૮.

આ સંબંધમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-‘છત્રીશ રાજગુણોથી સંયુક્ત’ ઈતિ.

આ પ્રમાણે સુખપૂર્વક કાળ પસાર થઈ રહ્યો છે. ત્યારે અન્યદા તેની આયુઘશાળામાં પૂર્વભવનાં મૂર્તિમંત પુણ્ય જેવું ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯.

इदं प्रायोऽस्त्रशालायां स्यादन्यत्रापि कस्यचित् ।
 यथाभवत्सुभूमस्य स्थालमेव तदात्मकं ॥३०॥
 ततश्चायुधशालाया अध्यक्षो मुदिताशयः ।
 चक्ररत्नं नमस्कृत्य निवेदयति भूपतेः ॥३१॥
 तदाकर्ण्य प्रमुदित-स्तदाशाभिमुखं नृपः ।
 पदान्युपेत्य सप्ताष्टौ चक्ररत्नं नमस्यति ॥३२॥
 प्रीतिदाने मौलिवर्जं दत्ते सर्वांगभूषणं ।
 वित्तं चास्मै जीविकार्हं सत्कारार्हांशुकादि च ॥३३॥
 ततः स्नात्वात्तसर्वार्चा-हૈદ્રવ્યઃ સપરિચ્છદઃ ।
 उपेत્યાયુધશાલાયાં વિધિના ચક્રમર્ચતિ ॥૩૪॥
 તતઃ સોઽષ્ટાદશ શ્રેણી-રાહૂયેત્યાદિશેતુરે ।
 મહિમે ચક્રરત્નસ્ય કુરુતાષ્ટાહિકોત્સવં ॥૩૫॥
 અર્હત્પિતૃકૃતો યોઽર્હ-જ્જન્મન્યુક્તો મહોત્સવઃ ।
 યથાર્હ સોઽનુસંઘેય ઇહાપ્યષ્ટાહિકોત્સવે ॥૩૬॥

આ ચક્ર પ્રાયઃ અસ્ત્રશાળામાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈને અન્યત્ર પણ થાય છે, જેમ સુભૂમચક્રવર્તીની આંગળી ઉપર ફરતો થાળ ચક્રરૂપ બની ગયો હતો. ૩૦.

તે વખતે આયુધશાળાનો અધિકારી ખુશ થઈને ચક્રવર્તી પાસે જઈ, નમસ્કાર કરીને, ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થયાનું નિવેદન કરે છે. ૩૧.

તેની વાત સાંભળીને હર્ષ પામેલ રાજા, તે દિશાની સન્મુખ સાત-આઠ પગલાં જઈને ચક્રરત્નને નમસ્કાર કરે છે. ૩૨.

પછી રાજા, પ્રીતિદાનમાં મુકુટ વિનાના બીજા બધા આભૂષણો તેને આપે છે અને જીવિતપર્યંતની આજીવિકાને યોગ્ય દ્રવ્ય આપે છે, તેમજ સત્કારને યોગ્ય અન્ય વસ્ત્રાદિ આપે છે. ૩૩.

ત્યાર પછી રાજા સ્નાન કરીને પૂજાને યોગ્ય સર્વ દ્રવ્યો લઈ, પરિવારસહિત આયુધશાળામાં આવે છે અને વિધિપૂર્વક ચક્રની પૂજા કરે છે. ૩૪.

પછી અઢાર શ્રેણિઓને બોલાવીને હુકમ કરે છે કે-‘આખા નગરમાં ચક્રરત્નનો મહિમા કરવા માટે અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ કરો.’ ૩૫.

અરિહંતના જન્મ વખતે અરિહંતના પિતા જેવો મહોત્સવ કરે છે, જેની હકીકત પૂર્વે કહેલી છે તે પ્રમાણેનો અષ્ટાક્ષિકોત્સવ અહીં પણ યથાયોગ્ય રીતે જાણી લેવો. ૩૬.

અષ્ટાદશ શ્રેણીશ્રૈવમાહુઃ ।

કુંભાર ૧ પટ્ટહલ્લા ૨ સુવણ્ણકારા ય ૩ સૂવકારા ય ૪ ।

ગંધવ્યા ૫ કાસવગા ૬ માલાકારા ય ૭ કચ્છકારા ૮ ॥૩૭॥

તંબોલિયા ય ૯ એ નવવ્પયારા ય નારુઆ ભણિયા ।

અહ ણં ણવવ્પયારે કારુઅવણ્ણે પવવ્ખામિ ॥૩૮॥

ચમ્મયર ૧ જંતપીલગ ૨ ગંચ્છિય ૩ છિંપયગ ૪ કંસકારા ય ।

સીવગ ૬ ગુઆર ૭ ખિલ્લા ૮ ધીવર ૯ વણ્ણાઈં અટ્ટદસા ॥૩૯॥

ચિત્રકારાદયસ્ત્વેતેષ્વેવાંતર્ભવંતિ ।

મુદા પૌરજનૈઃ ક્લૃપ્તે સમાપ્તેઽષ્ટાહિકોત્સવે ।

નિર્ગત્યાયુધશાલાયા-શ્ચકરત્નં મહોજ્જ્વલં ॥૪૦॥

વ્યોમ્ના સંચરતે દિવ્ય-વાદ્યવાચાલિતાંબરં ।

અધિષ્ઠિતં સહસ્રેણ યક્ષાણાં વીક્ષિતં જનૈઃ ॥૪૧॥

નગર્યાસ્તચ્ચ નિર્ગત્ય પ્રતિપક્ષભયંકરં ।

પ્રતિષ્ઠિતે માગધારજ્ય-તીર્થાભિમુખમુદ્ધતં ॥૪૨॥

તતશ્ચક્રગ્ચપિ સન્નહ્ય ચતુરંગચમૂવૃતઃ ।

અનુગચ્છતિ તચ્ચક્રં ભેરિમુખરિતાંબરઃ ॥૪૩॥

અઢાર શ્રેણિ આ પ્રમાણે-કુંભકાર ૧, પટેલ ૨, સુવર્ણકાર ૩, સૂપકાર ૪, ગંધર્વ ૫, કાશ્યપ (વાણંદ) ૬, માળાકાર ૭, કચ્છકાર (શાકભાજી વેચનાર) ૮, તંબોળી ૯-આ નવ નારક કલ્યા છે. હવે નવ પ્રકારના કારકનું વર્ણન કરું છું. ૧ ચર્મકાર, ૨ યંત્રપીલક, ૩ ગંઠીક (ગુંથનાર) (પટવા), ૪ છીપા (રંગનાર), ૫ કંસારા, ૬ સીવગ (દરજી), ૭, ગુઆર (ગોવાળ), ૮ ખિલ, ૯ ધીવર (માછીમાર), આ પ્રમાણે અઢાર વર્ણ જાણી લેવા. ચિત્રકાર વગેરેને એની અંતર્ગત સમજી લેવા. ૩૭-૩૯.

નગરજનોએ હર્ષપૂર્વક કરેલો અષ્ટાહિનકોત્સવ પૂર્ણ થયા બાદ મહા ઉજ્જવળ એવું ચકરત્ન આયુધશાળાની બહાર નીકળે છે. ૪૦.

અને હજાર યક્ષોથી અધિષ્ઠિત તે ચક્ર, દિવ્ય વાજિંત્રોથી આકાશને શબ્દાયમાન કરતું ચાલે છે. તેને સર્વ લોકો જુએ છે. ૪૧.

પછી પ્રતિપક્ષીને ભયંકર એવું તે ચકરત્ન, નગરીની બહાર નીકળીને માગધ નામનાં તીર્થની સન્મુખ સ્વતંત્રપણે આકાશમાર્ગમાં ગમન કરે છે. ૪૨.

ત્યારપછી ચક્રવર્તી પણ સારી રીતે સજ્જ થઈને ચાર પ્રકારની સેનાથી પરિવરેલા વાજિંત્રો વડે આકાશને પૂરતા, ચક્રની પાછળ ચાલે છે. ૪૩.

પ્રમાણાંગુલજાતૈક-યોજનપ્રમિતાં ભુવં ।
 અતિક્રમ્ય સ્થિતં તચ્ચ પ્રયાણસ્યાદિમેઽહનિ ॥૪૪॥
 ક્ષેત્રમેતાવદેવાતિ-ક્રામતિ પ્રતિવાસરં ।
 સુખિનો હિ તથૈવ સ્યુ-ર્બહુસૈન્યચમૂચરાઃ ॥૪૫॥
 ચક્રિણાં ભરતાદીનાં મહાદેહા નરાદયઃ ।
 સુખેન ક્ષેમમેતાવ-ન્નિર્વહંતિ સ્વશક્તિતઃ ॥૪૬॥
 ચક્રિણામિતરેષાં તુ હીયમાનાંગશક્તયઃ ।
 ઇયક્ષેત્રં નિર્વહંતિ નિત્યં દૈવતશક્તિતઃ ॥૪૭॥
 અનુગંગાસરિત્કૂલં ગચ્છન્ દક્ષિણપાર્શ્વતઃ ।
 તત્રત્યાન્ સેવકીકુર્વન્ દેશગ્રામપુરાધિપાન્ ॥૪૮॥
 પ્રતીચ્છન્ પ્રાપ્તતાન્યેષા-મનુયાતશ્ચ તૈર્નૃપૈઃ ।
 આરાન્માગધતીર્થસ્ય સ્કંધાવારં નિવેશયેત્ ॥૪૯॥
 નવયોજનવિસ્તીર્ણો દ્વાદશયોજનાયતઃ ।
 સ્કંધાવારો ભવત્યસ્ય રાજધાનીસમસ્થિતિઃ ॥૫૦॥

પ્રયાણને પહેલે દિવસે પ્રમાણાંગુલ પ્રમાણ એક યોજન જઈને ચક્ર સ્થિર થાય છે. ૪૪.

દરરોજ ચક્ર એટલું જ ચાલે છે એટલે વિશાળ સૈન્યના સૈનિકો પણ એટલું ચાલવાથી સુખી રહે છે. ૪૫.

ભરતાદિ ચક્રવર્તીના મોટા દેહવાળા મનુષ્ય વિગેરે તો પોતાની શક્તિથી એટલી જમીન સુખપૂર્વક ચાલી શકે છે. ૪૬.

બીજા ચક્રિઓનાં ઓછા શરીર અને શક્તિવાળા સૈનિકો દિવ્ય શક્તિથી એટલું જ ક્ષેત્ર ચાલી શકે છે. ૪૭.

ચક્રી, ગંગા નદીની દક્ષિણ બાજુના કિનારે કિનારે ચાલતાં અને ત્યાં રહેલા દેશ, ગ્રામ અને નગરના અધિપતિઓને પોતાના સેવક કરતા, તેમજ તેમના ભેટણાનો સ્વીકાર કરતા અને તે રાજાઓને પણ સૈન્યસહિત સાથે લેતા, અનુક્રમે માગધતીર્થની નજીક આવી છાંવણી નાંખે. ૪૮-૪૯.

ચક્રવર્તીની છાવણી તેમની રાજધાની જેવડી બાર યોજન લાંબી અને નવ યોજન પહોળી હોય છે. ૫૦.

અથ વાદ્ધકિરત્નં સ સમાહૂયેતિ શંસતિ ।
 કુરુ પૌષ્ઠશાલાં ન આવાસં ચ મહાદ્ભુતં ॥૫૧॥
 તતઃ પૌષ્ઠશાલાયાં સોત્તીર્ય જયકુંજરાત્ ।
 પ્રવિશ્ય સ્તરે દાર્ભે નિષીદતિ કૃતાષ્ટમઃ ॥૫૨॥
 બ્રહ્મચારી વિમુક્તાન્યવ્યાપારસ્ત્યક્તભૂષણઃ ।
 માગધેશં સ્મરત્યેક-ચિત્તોઽસ્મિન્ પૌષ્ઠત્રયે ॥૫૩॥
 યસ્તુ ચક્રી જિનસ્તસ્ય નાષ્ટમેન પ્રયોજનં ।
 સ્મૃતિમાત્રાદસૌ કંપા-સનસ્તમુપતિષ્ઠતે ॥૫૪॥

યદાહુઃ શ્રીહેમસૂરયઃ શ્રીશાંતિચરિત્રે -

“તતો માગધતીર્થાભિ-મુખં સિંહાસનોત્તમે ।
 જિગીષુરધ્યનાબદ્ધ-વિકારો ન્યષદત્પ્રભુઃ ॥૫૫॥
 તતો દ્વાદશયોજન્યા તસ્થુષો માગધેશિતુઃ ।
 સિંહાસનં તદા સદ્યઃ ઁજંપાદમિવાચલત્ ॥૫૬॥” ઇત્યાદિ.

અથ પ્રકૃતં-તતશ્ચતુર્વિધાહારે સંપૂર્ણે પૌષ્ઠત્રયે ।

પ્રાતસ્તતઃ પરિહિત-ચારુનેપથ્યભૂષણઃ ॥૫૭॥

હવે ચક્રવર્તી વાર્ધકીરત્નને બોલાવીને આજ્ઞા કરે કે-‘મહાઅદ્ભુત આવાસ અને પોસહશાળાને બનાવો.’ ૫૧.

તે તરત જ પોસહશાળા બનાવે એટલે ચક્રવર્તી જયકુંજર ઉપરથી ઉતરી, પૌષ્ઠશાળામાં પ્રવેશ કરી, અષ્ટમ તપ કરીને ડાભના સંધારા ઉપર બેસે. ૫૨.

ત્યાં ત્રણ દિવસ પૌષ્ઠની અંદર આભૂષણ અને અન્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક એક ચિત્તે માગધાધિપતિનું સ્મરણ કરે. ૫૩.

જે તીર્થકર તે ભવમાં ચક્રી થવાના હોય, તેઓને અષ્ટમ કરવાનું પ્રયોજન નથી. તેમની પાસે તો સ્મરણ માત્રથી આસન કંપ વડે તે હકીકત જાણીને, તે તે દેવો તરત જ આવે છે. ૫૪.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય શાંતિનાથ ચરિત્રમાં કહે છે-‘ત્યાર પછી માગધતીર્થની સામે ઉત્તમ સિંહાસન ઉપર તેને જીતવાની ઈચ્છાવાળા છતાં પણ વિકાર વિનાના પ્રભુ બેસે છે. ૫૫.

એટલે ત્યાંથી બાર યોજન દૂર રહેલા માગધેશનું સિંહાસન લુલા પગની જેમ તરત જ ચલાયમાન થાય છે.’ ૫૬ ઇત્યાદિ.

હવે કર્તા પ્રસ્તુત વાત કરે છે-પછી ચૌવિહારવાળા ત્રણ પૌષ્ઠ પૂર્ણ થયા બાદ ચોથા દિવસની

રથં સાંગ્રામિકં સજ્જા-યુધમધ્યાસ્ય ચક્રભૃત્ ।
 દીપ્રોઽગ્રે ચક્રરત્નેન ચમૂચક્રૈશ્ચ પૃષ્ઠતઃ ॥૫૮॥
 શબ્દાદ્વૈતં જગત્કુર્વન્ પ્રવાહ ઇવ વારિથેઃ ।
 તીર્થેન માગધેનાંતઃ-પયોધિ પ્રવિશત્યથ ॥૫૯॥
 રથાંગનાભિદ્વયસે ગત્વા જલનિધેર્જલે ।
 રથં સંસ્થાપ્ય કોદંડ-માદત્તેઽરિમદાપહં ॥૬૦॥
 સટંકારવમારોષ્ય પ્રત્યંચાં તત્ર યોજયેત્ ।
 નિજનામાંકિતં બાણં રિપુઘ્નં દેવતાશ્રિતં ॥૬૧॥
 વૈશાખમાશ્રયેત્સ્થાનં વેધ્યવેધનકોવિદઃ ।
 સ્થાનાનામિહ પંચાનામિદમેવ યદર્હતિ ॥૬૨॥

પંચસ્થાનાનિ ચૈવં - સ્થાનાન્યાલીઢ ૧ વૈશાખ ૨પ્રત્યાલીઢાનિ ૩ મંડલં ૪ । સમપાદં ૫ ચેતિ.

વૈશાખસ્થાનલક્ષણં ચૈવમાહુઃ-

પાદૌ કાર્યૌ સવિસ્તારૌ સમહસ્તપ્રમાણતઃ ।

વૈશાખસ્થાનકે વત્સ ! કૂટલક્ષ્યસ્ય વેધને ॥૬૩॥

પ્રભાતે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને ચક્રી આયુધો વડે સજ્જ એવા સંગ્રામ સંબંધી રથપર બેસે. એટલે ચક્રરત્ન આગળ ચાલે, તેના વડે દેટીપ્યમાન એવા ચક્રી પણ ચાલે અને તેની પાછળ સૈન્યસમૂહ ચાલે. ૫૭-૫૮.

સમુદ્રના પ્રવાહની જેમ જગતને શબ્દમય કરતા ચક્રી, માગધાધિપતિના તીર્થને રસ્તે સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે. ૫૯.

ચક્રી, સમુદ્રના જળમાં રથની નાભિ સુધી જઈને રથને સ્થિર કરી, શત્રુના તેજને હરનાર ધનુષ્ય શ્રહણ કરે. ૬૦.

પછી ટંકારવ કરવાપૂર્વક તેના પર પ્રત્યંચા ચડાવે અને પોતાનું નામાંકિત, શત્રુનો વિનાશ કરનારું અને દેવાધિષ્ઠિત બાણ તેની સાથે જોડે. ૬૧.

પછી વેધ્યવેધનમાં પંડિત એવા ચક્રી, વૈશાખ સ્થાનનો આશ્રય કરે. કારણ કે પાંચ પ્રકારના સ્થાનો પૈકી આ કાર્યમાં તે સ્થાન જ ઉપયોગી છે. ૬૨.

પાંચ સ્થાનો આ પ્રમાણે-૧ આલીઢ, ૨ વૈશાખ, ૩ પ્રત્યાલીઢ, ૪ મંડલ અને ૫ સમપાદ. વૈશાખસ્થાનનું લક્ષણ કહે છે-હે વત્સ ! કૂટ (કિલ્લો, પર્વતનું શિખર વગેરે) એવા લક્ષ્ય (નિશાન)ને

અંતઃસ્થાંશ્ચ બહિઃસ્થાંશ્ચ બાણાધિષ્ઠાયકાન્ સુરાન્ ।
 પ્રણમામ્યદ્ય તે સંતુ સહાયા મે દ્વિષજ્જયે ॥૬૪॥
 બાણાધિષ્ઠાતૃદેવાનાં વશ્યાનામપિ યા નતિઃ ।
 ડચિતા સાડધુના શસ્ત્ર-ભૃતાં શસ્ત્રાર્ચનાદિવત્ ॥૬૫॥
 ઇત્યુક્ત્વાકર્ણમાકૃષ્ય મુક્તસ્તેન શરો દ્રુતં ।
 શક્રમુક્તઃ પવિરિવ યાતિ દ્વાદશયોજનીં ॥૬૬॥
 તત્ર માગધદેવસ્ય ગત્વા પતતિ પર્ષદિ ।
 ભુંજાનસ્ય સુખં સ્વૈરં દિવ્યનાટ્યાનિ પશ્યતઃ ॥૬૭॥
 સૌત્પાતિકં તમાલોક્ચ ધૂમકેતુમિવોદિતં ।
 ભુકુટીભીષણો વક્તિ ક્રોધાહંકારદુર્ઘ્નરઃ ॥૬૮॥
 મુમૂર્ષુરિષ કો મૂર્ખો યમાતિથ્યમપેક્ષતે ।
 ભુજંગાસ્યે કરમિવ યશ્ચિક્ષેપ શરં મયિ ॥૬૯॥
 આસનાદ્ દ્રુતમુત્યાય રોષાવેશવશંવદઃ ।
 યાવદ્બાણં તમાદાય પશ્યતિ કૂરયા દ્વિષા ॥૭૦॥

વીંધતી વખતે એક હાથપ્રમાણ પગને પહોળા રાખી ઊભા રહેવું તે વૈશાખસ્થાન કહેવાય છે. આ પ્રમાણે કરીને વિચારે કે-‘અંતઃસ્થને બહિઃસ્થ એવા બાણના અધિષ્ઠાયક દેવોને આજે હું પ્રણામ કરું છું, તેઓ મને શત્રુના જયમાં સહાયકારી થાઓ.’ ૬૩-૬૪.

પોતાના વશ એવા પણ બાણાધિષ્ઠાયક દેવને નમસ્કાર કરવા તે શસ્ત્રધારીને શસ્ત્રપૂજાની જેમ અત્યારે ઉચિત છે. ૬૫.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બાણાધિષ્ઠાયક દેવોને કહીને કાન સુધી ધનુષ્યને ખેંચી તે બાણને તરત જ છોડે એટલે તે શકેન્દ્રના મૂકેલા વજની જેમ બાર યોજન સુધી જાય. ૬૭.

અને જ્યાં માગધકુમારદેવ સ્વેચ્છાપૂર્વક સુખ ભોગવે છે અને દિવ્ય નાટકો જોઈ રહેલ છે ત્યાં તેની સભામાં જઈને પડે. ૬૭.

ધૂમકેતુના ઉદયની જેમ ઉત્પાતકારી એવા તે બાણને જોઈને ક્રોધ અને અહંકાર વડે દુર્ઘર એવો તે દેવ ભયંકર ભૂકુટીવાળો થઈને બોલે. ૬૮.

કે-‘મરવાને ઈચ્છતો એવો આ ક્રોશ મૂર્ખ યમનો અતિથિ થવાને ઈચ્છે છે, કે જેણે ભુજંગના મુખમાં હાથ નાખવાની જેમ મારા ઉપર બાણ મૂક્યું છે ?’ ૬૯.

આમ કહી આસનથી એકદમ ઊભા થઈ, રોષાવેશને વશ થયેલ એવો તે જેટલામાં બાણને

તાવચ્ચક્રભૃતો નામ-વર્ણાલીં તસ્ય પશ્યતઃ ।
 શામ્યતિ ક્રુધ્ વિષમહેઃ શૃણ્વતો જાંગુલીમિવ ॥૭૧॥
 વિમૃશત્યેવમુત્પન્નઃ ક્ષેત્રેઽસ્મિંશ્ચક્રવર્ત્યસૌ ।
 તજ્જીતમેતદસ્માભિ-ર્માન્યમસ્યાનુશાસનં ॥૭૨॥
 અવિમૃધ્યોનપુણ્યેન કોપોઽકારિ વૃથા મયા ।
 ઇદં નિયતમેવામી સ્વામિનઃ સેવકા વયં ॥૭૩॥
 વિલંબ્ય તદલં સ્વામી પૂજ્યોઽયમતિથિર્મમ ।
 નિશ્ચિત્યેત્યુપદાં હાર-કોટીરકટકાદિકાં ॥૭૪॥
 ચિરસંચિતરત્નાદિ સદ્વસ્તૂન્યપરાણ્યપિ ।
 ઊપાદાય શરં તં ચ તીર્થસ્યાસ્ય ચ મૃજ્જલે ॥૭૫॥
 ઉત્પતન્ દિવ્યયા ગત્યા દ્રાગુપાગત્ય ચક્રિણં ।
 તત્સર્વં પ્રાભૃતીકૃત્ય નત્વા વિજ્ઞપયત્યદઃ ॥૭૬॥
 સ્વામિન્! માગધતીર્થાત-મિદં ક્ષેત્રં ત્વયા જિતં ।
 અહં ત્વત્કિંકરોઽસ્મીહ પ્રદેશસ્યાસ્ય રક્ષકઃ ॥૭૭॥

લઈ કૂર દૃષ્ટિ વડે તેને જુએ છે તેટલામાં તે બાણ ઉપર લખેલી ચક્રવર્તીના નામવાળી વર્ણોની પંક્તિ જોઈને જાંગુલી મંત્ર સાંભળવાથી જેમ સર્પનું વિષ શમી જાય, તેમ તેનો ક્રોધ શમી જાય છે. ૭૦-૭૧.

એટલે તે વિચારે છે કે-‘આ ક્ષેત્રમાં આ ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેથી અમારો આચાર છે કે-અમારે તેની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરવો. ૭૨.

હીનપુણ્યવાળા મેં વિચાર કર્યા વિના ફોગટ કોપ કર્યો કારણ કે એ સ્વામી અને અમે સેવક એ ભાવ નિયત જ છે. ૭૩.

હવે વિલંબ કર્યા વગર મારે આ સ્વામીરૂપ અતિથિની પાસે જલ્દી જઈને તેમની પૂજા કરવી જોઈએ.’ આમ વિચારી નિશ્ચય કરીને હાર, મુગટ, કડાં વિગેરે આભૂષણો, ઘણા કાળથી ભેગા કરેલાં રત્નો અને બીજી વસ્તુઓ ભેટણા તરીકે લઈને તેમજ તે બાણને પણ સાથે લઈને, તે તીર્થની મૃત્તિકા તથા જળ પણ સાથે લઈને દિવ્યગતિ વડે ઉડીને જલ્દીથી ચક્રવર્તીની પાસે આવે અને નમસ્કાર કરવાપૂર્વક લાવેલી વસ્તુઓ તેમની પાસે ભેટ તરીકે ધરીને આ પ્રમાણે કહે. ૭૪-૭૫.

કે-‘હે સ્વામિન્ ! આ માગધતીર્થપર્યંત ક્ષેત્ર આપે જીત્યું છે, હું તમારા કિંકર તરીકે આ સ્થળનો રક્ષક છું.’ ૭૭.

અથ ચક્રી તદાદાય પ્રાભૃતં પ્રીતમાનસઃ ।
 સત્કૃત્ય બહુમાનેન માગધેશં વિસર્જયેત્ ॥૭૮॥
 સર્વેષામપિ તીર્થાનાં ચે ચાધિષ્ઠાયકાઃ સુરાઃ ।
 જાત્યા નાગકુમારાસ્તે ચક્રિવશ્યા મહર્દ્ધિકાઃ ॥૭૯॥
 તથોક્તં જંબૂં પ્ર૦ સૂત્રવૃત્તો-કુમારપદવાચ્યત્વં ચાસ્ય નાગકુમારજાતીયત્વાદિતિ ।
 તતો રથં પરાવર્ત્ય સ્વમાવાસમમુપેત્યસૌ ।
 વાદ્યમાનજયાતોદ્ય-સ્ત્રિજગત્પ્રસરદ્યશાઃ ॥૮૦॥
 તતઃ સ્નાત્વા જિનાર્ચાશ્ચા-ર્ચયિત્વા કૃતપારણઃ ।
 પ્રકૃતીઃ પ્રાગ્વદાહૃયા-દિશત્યષ્ટાહિકોત્સવં ॥૮૧॥
 તતો માગધદેવસ્ય સંપૂર્ણેઽષ્ટાહિકોત્સવે ।
 જાગ્રજ્જ્યોતિર્જગજ્જૈત્રં ચક્રરત્નં પ્રતિષ્ઠતે ॥૮૨॥
 વરદામાભિધં તીર્થં શુદ્ધદક્ષિણદિક્સ્થિતં ।
 યાતિ સાધયિતું ચક્રં પથા નૈઋતગામિના ॥૮૩॥

પછી ચક્રી તેનું ભેટણું સ્વીકારીને પ્રીતિયુક્ત મનવાળા થઈને તે માગધેશનો બહુમાનપૂર્વક, સત્કાર કરી તેને વિસર્જન કરે. ૭૮.

માગધાદિ સર્વ તીર્થોના અધિષ્ઠાયક દેવો, નાગકુમાર નિકાયના મહર્દ્ધિક દેવો હોય છે. અને તે સર્વ ચક્રવર્તીને વશ થાય છે. ૭૯.

શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-‘તે નાગકુમારની જાતિના હોવાથી કુમાર તરીકે ઓળખાય છે.

હવે ચક્રી રથને પાછો વાળીને વાગતા એવા જયવાજિંત્રો વડે ત્રણ જગતમાં યશનો ફેલાવો કરતાં પોતાના આવાસમાં આવે. ૮૦.

પછી સ્નાન કરી, જિનપૂજાદિ કરીને પારણું કરે અને પોતાના (પ્રધાન) વર્ગને બોલાવીને પ્રથમની જેમ અષ્ટાહિકોત્સવ કરવાની આજ્ઞા કરે. ૮૧.

માગધદેવ સંબંધી અષ્ટાહિકોત્સવ પૂર્ણ થાય એટલે જાગૃત જ્યોતિવાણું અને જગતને જીતવાની શક્તિવાણું ચક્રરત્ન આગળ ચાલે. ૮૨.

પછી નૈઋત્ય દિશા તરફના માર્ગે દક્ષિણદિશામાં રહેલા વરદામ તીર્થને સાધવા માટે ચક્રરત્ન ચાલે. ૮૩.

તથોક્તં-આઝઘરસાલાઓ પડિનિક્ખમિત્તા દાહિણપચ્ચત્થિમં દિસિં વરદામતિત્થાભિમુહે
પયાણ યાવિ હોત્થત્તિ ।

તતશ્ચમૂપરિવૃત-શ્ચક્રવર્ત્ત્યપિ પૂર્વવત્ ।
અનુગચ્છતિ તચ્ચક્ર-મિવાંગી કર્મણાં ફલં ॥૮૪॥
વર્દ્ધમાનચમૂર્ભૂપૈ-વિંજિત્ય સ્વીકૃતૈઃ પથિ ।
દુર્વારપ્રસરઃ પ્રૌઢ-પ્રવાહ ઇવ સૈંધવઃ ॥૮૫॥
પ્રયાણકાનિ કતિચિદ્-ગત્વા નૈર્ઋતસંમુઘં ।
તતોઽપાચીમનુસરન્ વરદામં પ્રયાતિ સઃ ॥૮૬॥
વરદામાંતિકે પ્રાગ્વત્ સ્કંધાવારં નિવેશ્ય સઃ ।
સાધયેદ્વરદામેશં દેવં માગધદેવવત્ ॥૮૭॥
વરદામાધિપસ્યાથ સંપૂર્ણેઽષ્ટાહિકોત્સવે ।
જેતું પ્રભાસતીર્થેશં ચક્રં ચરતિ પૂર્વવત્ ॥૮૮॥
સ્થિતં શુદ્ધપ્રતીચ્યાં ત-દ્વાયવ્યવિદિગધ્વના ।
ચક્રં પ્રવર્ત્તે ગતું પ્રત્યક્ ચ વલતે પુરઃ ॥૮૯॥

કહ્યું છે કે-‘આયુઘશાળામાંથી નીકળીને દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાએ એટલે નૈઋત્ય ખૂણા તરફ વરદામ તીર્થની સન્મુખ ચક્ર પ્રયાણ કરે.’

ત્યાર પછી ચક્રવર્તી પણ પ્રથમની જેમ-જેમ કર્મના ફળ પ્રાણી પાછળ જાય-તેમ સેનાથી પરિવરેલા ચક્રી, ચક્રની પાછળ ચાલે. ૮૪.

સમુદ્રના પ્રૌઢ પ્રવાહની જેમ, દુર્વાર પ્રસારવાળા ચક્રી, માર્ગમાં આવતા રાજાઓને જીતી, તેમનો સ્વીકાર કરી લશ્કરમાં વધારો કરતા ચાલે. ૮૫.

નૈઋત્યદિશા સન્મુખ કેટલાક પ્રયાણો કરીને પછી દક્ષિણદિશા તરફ વરદામ તીર્થની સામે ચાલે. ૮૬.

પછી પ્રથમની જેમ વરદામ તીર્થની પાસે લશ્કરનો પડાવ કરીને માગધદેવની જેમ વરદામ તીર્થના સ્વામી વરદામદેવને પણ જીતે. ૮૭.

વરદામપતિ સંબંધી અષ્ટાક્તિકોત્સવ પૂર્ણ થયા પછી પ્રભાસ તીર્થના સ્વામીને જીતવા માટે ચક્ર, પ્રથમની જેમ તે તરફ પ્રયાણ કરે. ૮૮.

પ્રથમ વાયવ્ય દિશાને માર્ગે ચાલીને પછી શુદ્ધ પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા પ્રભાસતીર્થની તરફ એટલે પશ્ચિમ દિશાની સામે ચક્ર ચાલે. ૮૯.

વશીકૃત્ય પ્રભાસેશં પૂર્વોક્તવિધિના તતઃ ।
તત્સિંધુદેવીભવનાભિમુખં પરિસર્પતિ ॥૧૦॥

સિંધોર્દક્ષિણકૂલેન પૂર્વદિગ્ગામિનાધ્વના ।
ગત્વાશ્યર્ણે સિંધુદેવી-ભવનસ્યાશુ તિષ્ઠતિ ॥૧૧॥

નનુ ચ- સિંધુદેવ્યાસ્તુ ભવનં ભરતસ્યોત્તરાર્દ્ધકે ।
સિંધુકુંડેઽસ્તિ તદ્દ્વીપે કથં તસ્યાત્ર સંભવઃ ? ॥૧૨॥

અત્રોચ્યતે-મહર્દ્ધિકાનાં વેશ્માનિ સ્થાને સ્થાને ભવંતિ હિ ।
ઇંદ્રાણીનાં રાજધાન્યો યથા નંદીશ્વરાદિષુ ॥૧૩॥

તતઃ સિંધુદ્વીપવર્ત્તિ-ભવનાદપરં ખલુ ।
ઇદં ભવનમશ્યૂહ્યાં સિંધુદેવ્યા મહાશ્રિયઃ ॥૧૪॥

નિવેશ્ય ચક્રભૃત્તત્ર સ્કંધાવારં યથાવિધિ ।
કૃતાષ્ટમતપાઃ સિંધુદેવીં મનસિ ચિંતયેત્ ॥૧૫॥

સાથ કંપ્રાસના દત્તો-પયોગા ચક્રવર્ત્તિનં ।
જ્ઞાત્વોત્પન્નમુપાદાયો-પદાંતમુપતિષ્ઠતે ॥૧૬॥

પૂર્વોક્ત વિધિથી પ્રભાસેશને પણ વશ કરીને સિંધુદેવીના ભવનની સન્મુખ ચક્ર ગતિ કરે. ૯૦.
સિંધુના દક્ષિણ કિનારે પૂર્વ દિશા તરફના માર્ગે ચાલી સિંધુદેવીના ભવન પાસે આવીને ત્યાં ચક્ર ઊભું રહે. ૯૧.

પ્રશ્ન :- ‘સિંધુદેવીનું ભવન તો ઉત્તર ભરતાર્ધમાં સિંધુપ્રપાતકુંડમાં તેના નામના દ્વીપમાં છે, તો તેના ભવનનો અહીં સંભવ ક્યાંથી ?’ ૯૨.

ઉત્તર :- ‘જેમ ઈન્દ્રની ઈન્દ્રાણીઓની રાજધાનીઓ નંદીશ્વરદ્વીપાદિમાં હોય છે, તેમ મહર્દ્ધિક દેવ-દેવીઓના ભવન તો સ્થાને સ્થાને હોય છે. ૯૩.

એટલે સિંધુદ્વીપમાં જે તેનું ભવન છે તેથી જુદું મહર્દ્ધિક સિંધુદેવીનું આ ભવન સમજવું. ૯૪.
પછી ચક્રી ત્યાં લશ્કરની છાવણી નાખીને યથાવિધિ અટ્કમ તપ કરી સિંધુદેવીનું મનમાં ધ્યાન કરે. ૯૫.

એટલે તેનું આસન કંપવાથી ઉપયોગ દઈને ચક્રવર્ત્તિને આવેલા જાણી ભેટશું લઈને ચક્રી પાસે હાજર થાય. ૯૬.

एवं च सिंधुदेवीव-द्वैताढ्यादिसुरा अपि ।
 शरमोक्षं विनैव स्यु-रनुकूलाश्चलासनाः ॥९७॥
 कुंभानां रत्नचित्राणा-मष्टोत्तरसहस्रकं ।
 नानामणिस्वर्णरत्न-चित्रं भद्रासनद्वयं ॥९८॥
 कटकत्रुटीतादीनि भूषणान्यपराण्यपि ।
 चक्रीत्यादिकमादत्ते सिंधुदेव्योपदीकृतं ॥९९॥
 अहं त्वद्देशवास्तव्या तवास्म्याज्ञप्तिकिकं करी ।
 इत्युक्त्वा प्रणिपत्यास्यां गतायां सोऽत्ति पूर्ववत् ॥१००॥
 अष्टाहिकोत्सवांतेऽस्या ऐशानीगामिनाध्वना ।
 वैताढ्यकटकाभ्यर्णमेति चक्रानुगोऽथ सः ॥१०१॥
 सिंधुदेवीभवनतो जेतुं वैताढ्यनिर्जरं ।
 वैताढ्यकूटगमने ऋजुमार्गोऽयमेव हि ॥१०२॥
 कटके दाक्षिणात्येऽस्य कटके स्थापितेऽमुना ।
 अष्टमे च कृते सिंहासनं चलति तद्विभोः ॥१०३॥

सिंधुदेवीनी जेम वैताढ्यादिना अधिष्ठायक देवो पाश भाश भूक्या विना आसन यदित थवाथी ज यकवर्ती पासे आवे छे ने अनुकूल थाय छे. (आज्ञा माने छे). ८७.

सिंधुदेवी जुदा-जुदा रत्नोथी भरेला १००८ घडा, विविध प्रकारना भण्डि, स्वर्ण अने रत्न वडे बनावेल बे भद्रासनो, कडां, बाजुबंध विगेरे आत्मूषणो यकवर्तीनी पासे भेट तरीके धरे. यकी तेनो स्वीकार करे. ८८-८८

सिंधुदेवी कडे के-‘हुं अडीं तमारा स्वामित्ववाणा प्रदेशमां रडीने तमारी आज्ञा माननारी सेविका हुं.’ आ प्रभाशे कडीने तथा प्रशाम करीने ते जय, अटले यकी पूर्वनी जेम पारणुं करे. १००

सिंधुदेवी संबंधी अष्टाहिकोत्सव कर्था पछी ईशानकोशना मार्गे वैताढ्य कटकनी समीपे यकनी पाछण गमन करता यकवर्ती आवे. १०१.

सिंधुदेवीना भवनथी वैताढ्यदेवने जितवा माटे वैताढ्यकटक सन्मुख जवानो सरल मार्ग आ ज छे. १०२.

वैताढ्यना दक्षिण कटक पासे लश्करनी छावणी नाप्पीने यकी अडम करे अटले वैताढ्यना स्वामीनुं आसन कंपायमान थाय. १०३.

दत्तोपयोगो वैताढ्यकुमाराख्यः सुरोऽथ सः ।
 गृहीत्वा प्राभृतं तादृगभिगच्छति चक्रिणं ॥१०४॥
 आज्ञां स्वीकृत्य नत्वाथ सुरेऽस्मिन् गतवत्यथ ।
 अष्टाहिकोत्सवांते ऽस्य चक्री चक्रानुगस्ततः ॥१०५॥
 गुहां तमिस्रामभ्येति प्रतीचीगामिनाध्वना ।
 वैताढ्यकूटोपांताद्धि प्रतीच्यामेव सा गुहा ॥१०६॥
 गुहायाश्च तमिस्रायाः स्थापयित्वांतिके चमूं ।
 नाकिनं चिंतयत्येष कृतमालं कृताष्टमः ॥१०७॥
 जिगीषुं सोऽपि विज्ञाय चक्रिणं चलदासनः ।
 ढौकयत्येत्य विनम-न्नलंकारांश्चतुर्दश ॥१०८॥

ते चैवं - हार १ द्वहार २ इग ३ कणय ४
 रयण ५ मुत्तावली ६ उकेऊरे ७ ।
 कटए ८ तुडिए ९ मुद्दा १० कुंडल ११
 उरसुत्त १२ चूलमणि १३ तिलयं १४ ॥१०९॥

अवधिज्ञाननो उपयोग मूकीने वैताढ्यकुमारदेव, यकीने आवेला ज़ाशी उत्तम प्रकारनुं भेटणुं लईने यकी पासे आवे. १०४.

ते देव आज्ञा स्वीकारी नमस्कार करी पाछे जाय, अटले ते संबंधी अष्टाहिकोत्सव करीने यकी यकनी पाछण याले. १०५.

पश्चिम तरङ्गने मार्गे यालता यकी, तमिस्रा गुफा पासे; कारण के वैताढ्य^१ कूटना उपांत भागथी ते गुफा पश्चिम तरङ्ग छे. १०६.

तमिस्रा गुफा पासे सैन्यने स्थापन करीने यकी अकम तप करी, ते गुफाना स्वामी कृतमालदेवनुं चिंतन करे-ध्यान करे. १०७.

ते पञ्च आसन यलित थवाथी छतवाने ईच्छता यकीने, त्यां आवेला ज़ाशीने, तेमनी पासे आवी नमस्कार करी यौद अलंकारो अर्पण करे. १०८.

ते यौद अलंकारना नाम- १ डार, २ अर्धडार, ३ अेकसरो डार, ४ कनकावणी, ५ रत्नावणी, ६ मुक्तावणी, ७ केयूर (बाजुबंध), ८ कडां, ९ त्रुटित (तोटी), १० मुद्रा (वीटी), ११ कुंडल, १२ उरसुत्त (छाती सुधी लटकतो दोरो), १३ यूडामणि (मुकुट) ने १४ तिलक. १०९.

१ वैताढ्य उपरना कूट पैकी वैताढ्य नामना कूटना समश्रेणीअे रहेला नीयेना भागनी पश्चिममां.

અલંકારાનુપાદાય સ્ત્રીરત્નસ્યોચિતાનિમાન્ ।
 વિસર્જયતિ સત્કૃત્ય કૃતમાલં નરેશ્વરઃ ॥૧૧૦॥
 અથોત્સવે સમાપ્તેઽસ્ય સાર્વભૌમઃ સમાદિશેત્ ।
 સેનાનીરત્નમાહૂય સિંધુનિષ્કુટસાધનં ॥૧૧૧॥
 સિંધુઃ સ્યાત્તસ્ય ઁંડસ્ય પૂર્વદક્ષિણયોર્દિશોઃ ।
 ઉત્તરસ્યાં ચ વૈતાલ્હયઃ પ્રતીચ્યાં લવણોદધિઃ ॥૧૧૨॥
 યદ્યપ્યેભિસ્ત્રિભિઃ ક્લૃપ્તં મધ્યઁંડાત્તથાપ્યદઃ ।
 સિંધ્વા પૃથક્કૃતં તસ્મા-ત્સિંધુનિષ્કુટમુચ્યતે ॥૧૧૩॥
 સ ચર્મરત્નમાદાય ચતુરંગચમૂવૃતઃ ।
 પ્રસ્થાનં કુરુતે તત્ર દ્વિતીય ઇવ ચક્રભૃત્ ॥૧૧૪॥
 ગર્જદૂર્જિતનિઃસ્વાન-ધ્વાનધ્વસ્તેતરધ્વનિઃ ।
 અનૂદિતજયારાવઃ ક્ષુણ્ણૈર્દ્વિવિધભૂધરેઃ ॥૧૧૫॥
 જયકુંજરમારૂઢઃ સચ્છત્રશ્ચલચામરઃ ।
 કવચચ્છત્રસર્વાંગો મેઘૈર્વૃત ઇવોડુપઃ ॥૧૧૬॥

સ્ત્રીરત્નને યોગ્ય આ અલંકારોને સ્વીકારીને કૃતમાલદેવનો સત્કાર કરી, ચક્રી તેને વિસર્જન કરે. ૧૧૦.

તેના નિમિત્તનો ઉત્સવ સમાપ્ત થયા બાદ ચક્રી, સેનાનીરત્નને બોલાવીને સિંધુનિષ્કુટ સાધી આવવાની આજ્ઞા કરે. ૧૧૧.

તે ખંડની પૂર્વમાં ને દક્ષિણમાં સિંધુ નદી, ઉત્તરમાં વૈતાલ્હય-પર્વત અને પશ્ચિમમાં લવણસમુદ્ર આવેલો છે. જો કે આ મધ્યખંડ ત્રણ વડે વીટળાયેલ છે તો પણ આ સિંધુએ જુદો પાડેલ ખંડ હોવાથી તે સિંધુનિષ્કુટ કહેવાય છે. ૧૧૨-૧૧૩.

ચક્રવર્તીની આજ્ઞા થતાં સેનાની જાણે બીજો ચક્રી હોય, તેમ ચર્મરત્ન લઈને ચતુરંગસેના સાથે તે તરફ પ્રસ્થાન કરે. ૧૧૪.

ગાજતા મોટા ધ્વનિના સ્વર વડે રોકી દીધા છે બીજા ધ્વનિ જેણે એવો, જીતાયેલા બે પ્રકારના ભૂધરો જેની પાછળ જયજય શબ્દ બોલી રહેલ છે એવો જયકુંજર પર બેઠેલો, માથે છત્ર તથા બે બાજુ પર ચામર ઢળાતો, કવચ વડે જેણે આખું શરીર ઢાંકી દીધેલ છે તેથી મેઘોથી આવૃત્ત જાણે

૧ ખૂંટેલા ભૂધરો-પર્વતો અને વશ કરેલા ભૂધરો-રાજાઓ.

ચર્મરત્નેન સદ્યાન-પાત્રીભૂતેન તેન સઃ ।
 સિંધુમુત્તીર્ય શૈલોચ્ચ-વીચીવલયદુસ્તરાં ॥૧૭॥
 તત્રત્યાનાં પ્રતીપાનાં ચિકિત્સક ઇવાદ્ભુતઃ ।
 વિરેકરુધિરશ્રાવ-વહ્નિકર્માદિકોવિદઃ ॥૧૧૮॥
 દશાંગુલ્યૌષધીવર્ગ-રસપાનોપદેશકઃ ।
 હરત્યસ્ત્રૈઃ પ્રતાપોષ્ઠૌ-રૌદ્ધત્યં સાન્નિપાતિકં ॥૧૧૯॥
 પંચભિઃ કુલકં ॥

એવં ચ - સિંહલે યવનદ્વીપે નાનામ્લેચ્છાશ્રયેષ્વિતિ ।
 રોમારવાલસંડાદિ-દેશેષુ વિવિધેષુ સઃ ॥૧૨૦॥
 મ્લેચ્છાનેકજાતીયાન્ વિજિત્ય રણકર્મઠઃ ।
 આજ્ઞામખંડાં સર્વત્ર પ્રવર્તયતિ ચક્રિણઃ ॥૧૨૧॥ યુગ્મં ॥
 ચક્રવર્ત્યુચિતાન્યેષાં પ્રાભૃતાનિ સહસ્રશઃ ।
 જિતકાશી સમાદાય સિંધુમુત્તીર્ય પૂર્વવત્ ॥૧૨૨॥
 ભૂરિભિઃ કિંકરીભૂતૈઃ સેવિતો મ્લેચ્છપાર્થિવૈઃ ।
 વાચાલજયવાદિત્રઃ સ્તૂયમાનોઽસકૃજ્જનૈઃ ॥૧૨૩॥

ચંદ્રમા હોય તેવો, તે સેનાની, સુંદર પર્વત જેટલા ઊંચા મોજાનાં વલય વડે દુસ્તર એવી સિંધુ નદી, પ્રવહણરૂપ થયેલ ચર્મરત્ન વડે ઉતરીને, ત્યાં રહેલા અનેક શત્રુ રાજાઓનો જાણે અદ્ભુત વૈદ્ય હોય તેમ રેચ, રુધિરનો શ્રાવ, વહ્નિ કર્મ વિગેરેમાં કુશળ અને દશ આંગળીઓ રૂપ ઔષધિસમૂહના રસપાનના ઉપદેશક^૧, એવા તેણે પ્રતાપ વડે ઉષ્ણ એવા અસ્ત્રો વડે તેઓના અભિમાનનો સન્નિપાત દૂર કર્યો. ૧૧૫-૧૧૯.

એવી રીતે સિંહલ, યવનદ્વીપ અને નાના પ્રકારના મ્લેચ્છોના આશ્રયભૂત રોમ, આરવાલ, સંડાદિ વિવિધ દેશોમાં અનેક જાતિના મ્લેચ્છોને જીતીને રણસંગ્રામમાં કુશલ સેનાની, સર્વત્ર ચક્રીની અખંડ આજ્ઞા પ્રવર્તવે. ૧૨૦-૧૨૧.

પછી તેમની પાસેથી ચક્રવર્તીને ઉચિત એવા હજારો ભેટણને ગ્રહણ કરીને, સર્વત્ર જીત મેળવેલ સેનાની પ્રથમની જેમ સિંધુ નદી ઉતરીને, સેવક થયેલા અનેક મ્લેચ્છ રાજાઓથી સેવાતો, વાચાળ એવા જયવાજિંત્રો વગડાવતો, લોકોથી વારંવાર સ્તુતિ કરાતો સેનાની ચક્રવર્તી પાસે આવી નમસ્કાર

૧. દશ આંગળી મુખમાં નાંખી દાસપણું સ્વીકારવારૂપ પરમ ઔષધિના બતાવનાર.

ઉપેત્ય ચક્રિણં નત્વા ઢૌકચિત્વોપદાશ્ચ તાઃ ।
 વિજ્ઞો વિજ્ઞપયત્યેવં વિનયેન કૃતાંજલિઃ ॥૧૨૪॥
 ॥ ત્રિભિર્વિશેષકં ॥
 સ્વામિન્ ! ભવત્પ્રસાદેન સિંધુખંડો જિતો મયા ।
 ભૂપાઃ સર્વેઽપિ તત્રત્યા મયા ત્વત્કિંકરીકૃતાઃ ॥૧૨૫॥
 એતે નમંતિ તે કેચિદિદં તેષાં ચ ઢૌકનં ।
 પ્રહ્વીભૂતેષુ ચૈતેષુ કાર્યઃ સ્વામિન્નનુગ્રહઃ ॥૧૨૬॥
 તદાકર્ણ્ય પ્રમુદિત-શ્ચક્રવર્તી ચમૂપતિં ।
 સત્કૃત્ય વસ્ત્રાલંકારૈ-રનુજાનાતિ વેશ્મને ॥૧૨૭॥
 તતઃ સ્વાવાસમાગત્ય સ ભુંક્તે કૃતમજ્જનઃ ।
 તતશ્ચ રમતે સ્વૈરં ગીતસંગીતકાદિભિઃ ॥૧૨૮॥
 અથાન્યદા કદાચિત્તં ચક્રીત્યાકાર્યં શંસતિ ।
 વત્સ ગચ્છ તમિઝ્નાયા ઉદ્ઘાટય કપાટકૌ ॥૧૨૯॥
 પ્રમાણમાજ્ઞેત્યાનમ્ય સ્વમંદિરમુપેત્ય ચ ।
 કુર્યાત્યૌષધશાલાયાં સાષ્ટમં પૌષધત્રયં ॥૧૩૦॥

કરી, ભેટણાઓ રજૂ કરીને વિજ્ઞ એવો તે, વિનયપૂર્વક અંજલિ જોડીને આ પ્રમાણે કહે-૧૨૨-૧૨૪.

‘હે સ્વામિન્ ! તમારી કૃપાથી મેં સિંધુનો દક્ષિણનિષ્કુટ જીત્યો છે અને ત્યાંના બધા રાજાઓને મેં આપના સેવક બનાવ્યા છે. ૧૨૫.

તેમાંના મારી સાથે આવેલા કેટલાક રાજાઓ આપને નમસ્કાર કરે છે, ભેટણું ધરે છે અને સાથે આવવા તૈયાર છે, તો આપ, નમ્ર થયેલા તેઓની ઉપર અનુગ્રહ કરો.’ ૧૨૬.

તે સાંભળીને હર્ષ પામેલા ચક્રવર્તી સેનાનીનો વસ્ત્રાલંકારાદિ વડે સત્કાર કરીને તેને સ્થાને જવાની આજ્ઞા આપે. ૧૨૭.

તે પછી સેનાની પોતાને સ્થાને આવી સ્નાન કરીને ભોજન કરે અને ગીત-સંગીતાદિ વડે સ્વેચ્છાએ કીડા કરે. ૧૨૮.

હવે એક દિવસ ચક્રી, સેનાનીને બોલાવીને કહે કે-‘હે વત્સ ! તું જા અને તમિઝ્ના ગુફાના દ્વાર ઉઘાડ.’ ૧૨૯.

સેનાની આજ્ઞા પ્રમાણ કરી, નમીને પોતાને આવાસે આવે. પછી તે પૌષધશાળામાં જઈ અઢમતપ સાથે ત્રણ પૌષધ કરે. ૧૩૦.

આરાધ્ય વિધિનૈવં ચ કૃતમાલં ગુહાધિપં ।
 દિને તુર્યે પરિહિત-શુદ્ધનેપથ્યભૂષણઃ ॥૧૩૧॥
 આત્તપૂજોપકરણો-ઽન્વીયમાનો નૃપાદિભિઃ ।
 દાસીદાસૈશ્ચ વિવિધ-પૂજોપસ્કરપાણિભિઃ ॥૧૩૨॥
 એત્ય દર્યાસ્તમિસ્રાયાઃ કપાટૌ ચામ્યદિગતૌ ।
 પ્રમૃજ્ય લોમહસ્તેના-ભ્યુક્ષતિ પ્રવરોદકૈઃ ॥૧૩૩॥
 ચંદનૈશ્ચારુકર્પૂર-કસ્તૂર્યાદિવિમિશ્રિતૈઃ ।
 પૂજયત્યંબરૈર્નાના-વિદેશ્ચ સુમદામભિઃ ॥૧૩૪॥
 ઘૂપાધાનમુપાદાય ઘૂપમુલ્ક્ષિપતિ સ્વયં ।
 પંચવર્ણપ્રસૂનાનાં નિકરં રચયેત્પુરઃ ॥૧૩૫॥
 મંગલાન્યાલિખત્યઘ્નૌ પુરો રજતતંડુલૈઃ ।
 પંચાંગસૃષ્ટભૂપીઠ-સ્તૌ કપાટૌ નમત્યસૌ ॥૧૩૬॥
 પ્રયુજ્યોપાયમિત્યાઘં પ્રયુયુક્ષુરિવાંતિમં ।
 ઉદસ્યતિ કરેણોચ્ચૈ-ર્દંડરત્નં ચમૂપતિઃ ॥૧૩૭॥

એ રીતે વિધિપૂર્વક તમિસ્રાગુફાના અધિપતિ કૃતમાલદેવને આરાધીને ચોથે દિવસે શુદ્ધ વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી, પૂજાના ઉપકરણો લઈને, અનેક રાજાઓથી પરિવરેલો તથા વિવિધ પ્રકારના પૂજાના સાધનો જેના હાથમાં છે એવા અનેક દાસદાસીઓથી અનુસરાતો, તમિસ્રા ગુફા પાસે આવીને તેના દક્ષિણદિશાના બંને દ્વારો લોમહસ્ત (પીંછી) વડે પ્રમાર્જે. પછી શ્રેષ્ઠ ઉદક વડે પ્રક્ષાલ કરે. ૧૩૧-૧૩૩.

સુંદર એવા કર્પૂર, કસ્તૂરી વિગેરેથી મિશ્રિત, ચંદન વડે અને નાના પ્રકારની પુષ્પમાળા તથા વસ્ત્રો વડે તેની પૂજા કરે. ૧૩૪.

ઘૂપધાણું હાથમાં લઈને પોતે ઘૂપ કરે અને પાંચ વર્ણના પુષ્પોની તેની સમીપમાં છાબ ભરે. ૧૩૫.

રુપાના તંદુળો વડે તેની પાસે અષ્ટમંગલિક આળેખે અને પંચાંગ વડે જમીનનો સ્પર્શ કરીને તે દ્વારોને નમસ્કાર કરે. ૧૩૬.

આ પ્રમાણે દ્વાર ઉઘાડવાનો પ્રથમ (સામ) ઉપાય કરીને પછી અંતિમ (દંડ) ઉપાય કરવાને ઈચ્છતો હોય તેમ તે સેનાની દંડરત્ન હાથમાં ગ્રહણ કરે. ૧૩૭.

કેવલં માર્દવોપેતો મૃદ્યતેઽગી મૃદાદિવત્ ।
 કાઠિન્યવાંશ્ચ દૂરેણ ત્યજ્યતે દૃષદાદિવત્ ॥૧૩૮॥
 મૃદુત્વકઠિનત્વાશ્યાં સંગતાશ્યાં તુ સંગતઃ ।
 ગૌરવં લભતે લોકે જનો હીરાંકુરાદિવત્ ॥૧૩૯॥
 સામાદિષુ તતઃ શ્રેષ્ઠા-વુપાયાવાદિમાંતિમૌ ।
 ન મધ્યમૌ તુ કાતર્યા-દિત્યાદિ વિમૃશન્નિવ ॥૧૪૦॥
 દૃઢઘાતાય સપ્તાષ્ટા-વપસૃત્ય પદાનિ સઃ ।
 ત્રિસ્તાડયતિ દંડેન બાઢશબ્દમથારરીં ॥૧૪૧॥
 કૃતાક્રંદાવિવ ક્રોંચા-રવદંભેન તાવથ ।
 વિઘટ્ય પૃથુવેગેન તસ્થતુઃ સ્વસ્વતોડુકે ॥૧૪૨॥
 દ્વયોઃ સંહતયોઃ સિદ્ધિ-ર્ન સ્યાત્કાર્યવિરોધિનોઃ ।
 ઇતીવ ભેદનીતિજ્ઞઃ સ કપાટૌ વ્યયોજયત્ ॥૧૪૩॥

યશ્ચાત્ર દ્વાદશયોજનાનિ તુરગારૂઢઃ સેનાપતિઃ શીઘ્રમપસરતીત્યાદિપ્રવાદઃ સોઽનાગમિક
 ઇવ લક્ષ્યતે, ઇત્યાવશ્યકટિપ્પનકે ।

“આ દુનિયામાં કેવળ પોચાપણું ધારણ કરે છે તો તે માટીની જેમ કચરાય છે અને કેવલ કઠિનતા
 ધારણ કરે છે તો તે પથ્થરની જેમ દૂરથી જ તજી દેવાય છે. ૧૩૮.

એટલે મૃદુત્વ અને કઠિનત્વ બંને જેમાં મળેલા હોય તે લોકમાં હીરાના અંકુરાની જેમ ગૌરવને
 પામે છે. ૧૩૯.

તેથી સામાદિ ચાર^૧ ઉપાયોમાં પહેલો અને છેલ્લો ઉપાય શ્રેષ્ઠ જણાય છે; મધ્યના બે તો કાયરના
 ઉપાયો જણાય છે.” આમ વિચારીને જ જાણે હોય, તેમ સેનાની પ્રથમ પૂજાદિ વડે સામ ઉપાય
 કર્યા પછી દૃઢપણે પ્રહાર કરવા માટે સાત-આઠ પગલા પાછા ભરીને દંડ વડે ત્રણ વાર દ્વાર ઉપર
 પ્રહાર કરે કે જેથી બારણાઓ ગાઢ શબ્દ કરે. ૧૪૦-૧૪૧.

અને કૌંચ પક્ષીની જેમ જાણે આકંઠ કરતાં હોય તેવો શબ્દ કરતાં મોટા વેગથી તે બંને બારણા
 ઉઘડી જઈને પોતપોતાની પાછળના તોડા સાથે અડીને સ્થિર થાય. ૧૪૨.

કાર્યના વિરોધી એવા બે ભેળા મળેલા હોય તો તે કાર્યસિદ્ધિ થવા ન દે, તેમ ભેદનીતિને જાણનારાની
 જેમ સેનાની એ બંને બારણાને છુટા પાડે. ૧૪૩.

અહીં ‘સેનાની દંડ વડે પ્રહાર કરીને અશ્વ ઉપર બેઠેલો બાર યોજન પાછો હઠી જાય ઈત્યાદિ
 (દંતકથા) છે તે અનાગમિક જણાય છે.’ એવું આવશ્યકના ટિપ્પનકમાં કહ્યું છે.

૧. સામ, દામ, ભેદ અને દંડ.

સોત્સાહઃ કૃતકાર્યોઽથ ચક્રભૃચ્ચરણાંતિકે ।
 એત્ય વિજ્ઞપયત્યેવં સેનાની રચિતાંજલિઃ ॥૧૪૪॥
 વચ્ચિ સ્વામિન્નભીષ્ટં તે તમિન્નોદ્ઘાટિતા ગુહા ।
 ઉદીચ્યભરતાર્દ્ધસ્ય માર્ગોઽયં સુખદોઽસ્તુ વઃ ॥૧૪૫॥
 શ્રુત્વેતિ મુદિતશ્ચક્રી સત્કૃત્ય પૃતનાપતિં ।
 પ્રસ્થાનં કુરુતે સઘઃ સન્નદ્ધાશેષસૈનિકઃ ॥૧૪૬॥
 કુંજરં પર્વતપ્રૌઢ-મારૂઢો મઘવાનિવ ।
 વન્ન્રોપમાં દધદ્દેમ-સૃણિં દિક્પ્રસરઘૃણિં ॥૧૪૭॥
 યામ્યેભકુંભન્યસ્તેન મણિરત્નેન શોભિતઃ ।
 ગુહાં વિશતિ ચક્રીશઃ શશી ઘનઘટામિવ ॥૧૪૮॥
 મણિરત્નં ચ તદ્દાતિ કુંભિકુંભસ્થલે સ્થિતં ।
 રવેર્બિંબમિવ ધ્વાંત-ધ્વાંસિ પૂર્વાદ્રિમૂર્દ્ધનિ ॥૧૪૯॥
 તેન પ્રકાશિતાધ્વાસૌ દ્વાદશયોજનાવધિ ।
 કુર્યાદ્વિત્યોર્મંડલાનિ કાકિણ્યા રત્નમુખ્યયા ॥૧૫૦॥

પછી કૃતાર્થ એવા સેનાની ઉત્સાહપૂર્વક ચક્રવર્તીના ચરણ પાસે આવી બે હાથ જોડીને વિજ્ઞપ્તિ કરે. ૧૪૪.

‘હે સ્વામિન્ ! તમારું ઈષ્ટ તમને નિવેદન કરું છું, કે તમિન્ના ગુફા મેં ઉઘાડી છે એટલે હવે ઉત્તર ભરતાર્ધમાં જવાનો આપનો માર્ગ સુખકારી થાઓ.’ ૧૪૫.

આ પ્રમાણે સેનાનીના વચનો સાંભળીને ચક્રી હર્ષ પામી, તેનો સત્કાર કરે, અને પછી સર્વે સૈનિકોને તૈયાર કરીને તત્કાળ તમિન્ના ગુફા તરફ પ્રયાણ કરે. ૧૪૬.

પર્વત જેવા પ્રૌઢ હસ્તી ઉપર ઇન્દ્રની જેમ ચક્રવર્તી આરોહણ કરે અને જેના તેજનો દિશાઓમાં પ્રસાર થઈ રહ્યો છે એવા વજ્ર જેવા સોનાના અંકુશને હાથમાં ધારણ કરે. ૧૪૭.

પછી હાથીની જમણી બાજુના કુંભસ્થળ ઉપર દેદીપ્યમાન મણિરત્નને સ્થાપીને ચક્રી, વાદળાંની ઘટામાં ચંદ્ર પ્રવેશ કરે, તેમ ગુફામાં પ્રવેશ કરે. ૧૪૮.

તે વખતે હાથીના કુંભસ્થળ ઉપર સ્થાપન કરેલ મણિરત્ન પૂર્વાચલ ઉપર રહેલ અંધકારનો ધ્વાંસ કરનાર સૂર્ય બિંબની જેવું શોભે છે. ૧૪૯.

તે રત્ન વડે બાર યોજન સુધી પ્રકાશ પડે છે. તેણે પ્રકાશિત કરેલા માર્ગે ચાલતા ચક્રી, રત્નમાં મુખ્ય કાકિણીરત્ન વડે બે બાજુની ભીંતો ઉપર (ગોળ) મંડળો આળેબે છે (કરે છે). ૧૫૦.

અવસ્થિતપ્રકાશાનિ સ્થિરમાર્ત્તંડપંક્તિવત્ ।
 પાંથાનાં સંચરિષ્ણૂનામુપકુર્વિતિ તાનિ ચ ॥૧૫૧॥
 મંડલાનાં સ્થિતિસંખ્યાદિસ્વરૂપં ચ ક્ષેત્રલોકે વૈતાહ્યાધિકારે પ્રોક્તમસ્તીતિ
 તતો જ્ઞેયં ।

एकोनपंचाशन्मानै-र्मंडलैस्तैर्मतांतरे ।
 अष्टानवत्या स्यान्नित्य-मध्याह्नं तद्गुहोदरं ॥१५२॥
 अथ वार्द्धकिरत्नेन सद्यः सज्जितपद्यया ।
 नद्यावुत्तीर्य निर्मग्नजलोन्मग्नजलाभिधे ॥१५३॥
 यावहर्या औत्तराहं द्वारं गच्छति चक्रभृत् ।
 तावत्कपाटौ तत्रत्यौ स्वयमेवापसर्पतः ॥१५४॥
 ह्यहेषारवाकीर्णं गजगर्जारवोर्जितं ।
 स्फुरद्रथघटत्कारै-रुद्धतैर्धुतभूतलं ॥१५५॥
 छन्नाशेषनभोमार्गं पताकाकेतुकोटिभिः ।
 रणवादित्रनिर्घोषा-टोपકંપિતકાતરં ॥१५६॥
 કરાલકવચાસ્ત્રાલિ-ભીષણં ભટકોટિભિઃ ।
 દર્શનીયં ચ ભૂપાલૈઃ સુરૈરિવ મહર્દ્ધિકૈઃ ॥૧૫૭॥

તે મંડળો સ્થિર સૂર્યની પંક્તિની જેમ અવસ્થિત પ્રકાશવાળા હોય છે અને તેમાં આવ જા કરનારા મુસાફરોને ઉપકારક થાય છે. ૧૫૧.

એ મંડળોની સ્થિતિ અને સંખ્યાદિસ્વરૂપ ક્ષેત્રલોકમાં વૈતાહ્ય પર્વતના અધિકારમાં કહેલ છે તેથી ત્યાંથી જાણવું.

કુલ મળીને ૪૯ અને મતાંતરે ૯૮ મંડળો વડે તે ગુફાનો મધ્ય ભાગ નિરંતર મધ્યાહ્ન જેવો પ્રકાશિત રહે છે. ૧૫૨.

પછી વાર્ધકીરત્ને તરતમાં જ બાંધી દીધેલા પુલ વડે આખા લશ્કર સહિત નિમગ્નજળા ને ઉન્મગ્નજળા બંને નદી ઉતરીને ચકી, જેટલામાં ઉત્તર તરફના દ્વાર પાસે પહોંચે, તેટલામાં તે બાજુના દ્વાર તરત જ સ્વયમેવ ઉઘડી જાય. ૧૫૩-૧૫૪.

હયના હેષારવથી વ્યાપ્ત, ગજના ગર્જારવથી ભરપુર, તેજસ્વી એવા રથની ઘણાઘણાટીથી ઉછળી રહેલ ભૂતળવાળા, ફરફરતી કોડો પતાકા અને કેતુથી આકાશ માર્ગને ઢાંકી દેતા, રણસંબંધી વાજિંત્રોના નિર્ઘોષના આટોપથી કાયર જનોના હૃદયને કંપાવતા, વિકરાળ એવા કવચ અને અસ્ત્રો વડે ભીષણ,

અગણ્યં ચક્રિણઃ સૈન્યં નિર્ગચ્છત્કંદરોદરાત્ ।
 જાનંતિ મ્લેચ્છભૂપાલા નષ્ટૈઃ પર્યંતવાસિભિઃ ॥૧૫૮॥
 ચતુર્ભિઃ કલાપકં ॥
 તતઃ સન્નહ્ય તે સર્વે સંભૂય રણકર્મઠાઃ ।
 યુધ્યંતે ચક્રિસૈન્યેન દત્તદૈન્યેન વિદ્વિષાં ॥૧૫૯॥
 યદ્ગાગ્રચ્છિન્નમત્તેભ-ગલદ્રુધિરપિચ્છિલં ।
 શિરોભિઃ સ્યાન્મિથશ્ચિનૈઃ સ્થપુટં તત્ર ભૂતલં ॥૧૬૦॥
 તત્ર શત્રુશરાશ્લેષ-પરાવૃત્તાઃ શરા નિજં ।
 યાંત્યાશ્રયં સજાતીયા-તિથ્યં કર્તુમિવોદ્યતાઃ ॥૧૬૧॥
 ભટાઃ કેચિચ્છરશતૈ-ર્ભાત્યાપિચ્છં વપુર્ગૈઃ ।
 ઉત્પન્નપક્ષાઃ સ્વર્ગતુ-મિવ સંખ્યમુખે હતાઃ ॥૧૬૨॥
 કેચિન્નિષ્પિષ્ટરદનચ્છદા હસ્તાગ્રવર્ત્તિભિઃ ।
 ભટાઃ યદ્ગૈર્વિરાજંતે મૂર્તા વીરરસા ઇવ ॥૧૬૩॥
 કેચિદ્ઘાતશતોદ્ભિન્નૈ-રંત્રકૈઃ કંઠવર્ત્તિભિઃ ।
 વિભાંતિ વરણસ્રગ્ભિ-રિવ યુદ્ધે જયશ્રિયાઃ ॥૧૬૪॥

કોડો પદાતિઓથી, તેમ જ મહર્દિક દેવોની જેવા હજારો રાજાઓથી, જોવા લાયક અને અગણિત એવું ચક્રીનું સૈન્ય, ગુફામાંથી બહાર નીકળે એટલે નજીક રહેલા લોકોને નાસતા જોઈ મ્લેચ્છ રાજાઓ ચક્રીના આગમનને જાણે. ૧૫૫-૧૫૮.

રણકર્મમાં કુશળ એવા તે બધા મ્લેચ્છ રાજાઓ તૈયાર થઈ, એકઠા થઈ, શત્રુ સૈન્યને દીનતા પમાડનાર એવા ચક્રીનાં સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરે. ૧૫૯.

તેમની સાથેના યુદ્ધથી ખડ્ગોવડે ભેદાયેલા હાથીઓના મસ્તકમાંથી ગળતા રુધિરવડે જમીન વ્યાપ્ત થઈ જાય; પરસ્પરના છોદેલા મસ્તકોથી બધી જમીન ઢંકાઈ જાય. ૧૬૦.

શત્રુના બાણની સાથે સંઘટ્ટ થવાથી પાછા આવતા બાણો જાણે સજાતીયનું આતિથ્ય કરવાને તત્પર થયા હોય તેમ પોતાને સ્થાને પાછા આવે. ૧૬૧.

કેટલાક સુભટો સેંકડો બાણોવડે ભેદાયેલા પોતાના શરીરથી સ્વર્ગે જવાને માટે જાણે પાંખો આવી હોય એવા દેખાવા લાગે. ૧૬૨.

કેટલાક સુભટો હોઠ પીસીને હાથમાં રહેલા ખડ્ગોવડે મૂર્તિમંત વીરરસ હોય એવા શોભવા લાગે. ૧૬૩.

કેટલાક સુભટો સેંકડો પ્રહારથી નીકળેલા અને કંઠમાં વીંટાઈ ગયેલાં આંતરડાઓ જાણે યુદ્ધમાં

કુટ્ટયંતિ દ્વિષાં કેચિન્મૌલીન્ કુટ્ટાકપાણયઃ ।
 નિરંકુશાઃ કાનનસ્થ-સહકારાનિવાધ્વગાઃ ॥૧૬૫॥
 કેચિચ્ચ કંદુકક્રીડો-ત્કટા ઇવ મહાભટાઃ ।
 નિર્લોઠયંતિ ભૂપીઠે ખડ્ગાયૈર્વૈરિમસ્તકાન્ ॥૧૬૬॥
 અન્યે ચ રિપુકુંભીંદ્રા-નારોહંતિ હતદ્વિષઃ ।
 સોપાનીકૃતતદ્દંત-મુશલાઃ કુશલાશયાઃ ॥૧૬૭॥
 ઘનામપિ દ્વિષત્સેનાં ખિંદંતે કેચિદાયુધૈઃ ।
 શૃંગૈઃ શંઢા મદોન્મત્તા નિમ્નગાયાસ્તટીમિવ ॥૧૬૮॥
 મહિષા ઇવ ગાહંતે કેચિત્સંગ્રામપલ્વલં ।
 આહત્ય દ્વિષ્મુખાબ્જાનિ પૃથ્વીં પંકિલયંતિ ચ ॥૧૬૯॥
 જાતાયાં તત્ર રુઘિરા-પગાયાં ભટમૌલયઃ ।
 પદ્માયંતે તટાયંતે મૃતમત્તેભપંક્તયઃ ॥૧૭૦॥
 ચલન્મત્સ્યકુલાયંતે તરંતઃ પતિતાઃ શરાઃ ।
 યુગ્ધાયંતે નભઃસ્થાશ્ચ ભટમુક્તાઃ શરોત્કરાઃ ॥૧૭૧॥

તેને વરવા માટે જયલક્ષ્મીએ માળા પહેરાવી ન હોય તેવા લાગે. ૧૬૪.

કેટલાક સુભટો મુદ્ગર હાથમાં લઈને માર્ગે જનારા લોકો, બગીચામાં રહેલા આમ્રવૃક્ષને જેમ તોડે, તેમ નિરંકુશપણે શત્રુઓના મુકુટોને તોડી નાખે. ૧૬૫.

કેટલાક મહાસુભટો ખડ્ગના અગ્રભાગવડે વૈરીના મસ્તકોને કંદુકની કીડા કરવાની જેમ ઊંચે ઉડાડીને જમીનપર પછાડે. ૧૬૬.

કેટલાક કુશળ બુદ્ધિવાળા સુભટો શત્રુઓના હસ્તી ઉપર તેના દાંતરૂપ મુશળને પગથીઆરૂપ કરી તેનાં પર ચડી જઈને શત્રુઓને મારી નાખે. ૧૬૭.

મદોન્મત્ત સાંઢો નદીના કિનારાને તોડી પાડે તેમ, કેટલાક સુભટો આયુધોવડે ઘણી શત્રુસેનાનો ભેદ કરે. ૧૬૮.

કેટલાક સુભટો પાડાઓની જેમ, સંગ્રામરૂપ તળાવને ખુંદીને અને શત્રુઓના મુખરૂપ કમળોને હણી નાખીને પૃથ્વીને કાઢવવાળી કરે. ૧૬૯.

તે વખતે વહેતી એવી લોહીની નદીમાં સૈનિકોનાં મસ્તક કમળ જેવા લાગે અને હાથીઓ કિનારા જેવા લાગે. ૧૭૦.

તેમાં પડેલા બાણો તરતા એવા મત્સ્યોના સમૂહ જેવા લાગે અને સુભટોના મૂકેલાં બાણો આકાશમાં પક્ષીઓ જેવા જણાય. ૧૭૧.

દંતાદંતિપ્રવૃત્તેભ-યુદ્ધોદ્યદ્યુતભુક્કણાઃ ।
 દ્યોતંત ઇવ યદ્યોતા-સ્ત્ર રેણુતમોઘને ॥૧૭૨॥
 ઘોરાંઘકારે તત્રાશ્વ-ચુરક્ષુણ્ણરજોભરૈઃ ।
 વિધ્યંતિ રિપુમર્માણિ વીરાઃ શબ્દાનુગૈઃ શરૈઃ ॥૧૭૩॥
 કબંધાસ્ત્ર ધાવંતઃ પથિ ઘંતિ તરૂનપિ ।
 પ્રતિપક્ષધિયા ચ્ચઙ્ગૈઃ સ્ફૂર્જદ્વીરરસોદ્ભટાઃ ॥૧૭૪॥
 તત્ર તુર્યારવોત્ફુલ્લ-પુલકોત્સાહસાહસાઃ ।
 વીરાસ્તૃણાય મન્યંતે જીવિતેન સમં જગત્ ॥૧૭૫॥
 યદ્યેવંવિધસંગ્રામે પરિભૂયેત કઠ્ઠિચિત્ ।
 અતુચ્છવિક્રમૈર્મ્લેચ્છ-ચક્રગૈશ્ચક્રિણશ્ચમૂઃ ॥૧૭૬॥
 તદા સન્નહ્ય સેનાની-ર્યોદ્ધું પ્રક્રમતે દ્ઢં ।
 તુરંગરત્નમારૂઢઃ ચ્ચઙ્ગરત્નં કરે દધન્ ॥૧૭૭॥
 ઇતસ્મિન્ યુધ્યમાને ચ ભજ્યંતે નાકિનો યદિ ।
 તદા કે નામ તે મ્લેચ્છા ગજદ્વિષિ વૃકા ઇવ ॥૧૭૮॥

હાથીઓ દાંતવડે પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે. તેના ઘર્ષણથી અગ્નિના કણીયાઓ પ્રગટે છે અને તે કણીયા ઉડતી રજથી થયેલા ગાઠ અંધકારમાં ખજજુઆ જેવા લાગે. ૧૭૨.

ઘોડાઓની ખરીથી ખોદાયેલી જમીનના રજસમૂહવડે થયેલ ઘોર અંધકારમાં સુભટો, શબ્દવેધી બાણોવડે શત્રુઓના મર્મને વીંધે. ૧૭૩.

ત્યાં સ્ફુરાયમાન વીરરસથી ઉદ્ભવટ એવા સુભટોના ઘડો દોડે છે અને માર્ગમાં પ્રતિપક્ષીની બુદ્ધિથી ખડ્ગોવડે વૃક્ષો પર પણ પ્રહાર કરે છે. ૧૭૪.

ત્યાં રણવાજિંત્રોના અવાજ અને ખડા થયેલા ઝુંવાટાવાળા ઉત્સાહિત સાહસવાળા વીર સુભટો, પોતાના જીવિતસહિત આખા જગતને પણ તૃણ સમાન ગણે. ૧૭૫.

આવા પ્રકારના સંગ્રામમાં જો કદાચ અત્યંત પરાક્રમવાળા મલેચ્છોના સમૂહથી ચક્રીની સેના કાંઈક પરાભવ પામે, એટલે સેનાની પોતે દૃઢપણે બખ્તર પહેરી, અશ્વરત્નપર આરૂઢ થઈ, હાથમાં ખડ્ગરત્ન ધારણ કરી, તરત જ યુદ્ધ કરવા તત્પર થાય. ૧૭૬-૧૭૭.

જ્યારે સેનાની યુદ્ધ કરવા લાગે ત્યારે દેવતાઓ પણ તેની સામે ટકી શકે નહીં, તો પછી મલેચ્છોનો શો આશરો ? તેઓ તો સિંહને જોતાં વરુઓ નાસી જાય, તેમ નાસી જ જાય. ૧૭૮.

અથાસૌ ભટકોટીર-સ્તીવ્રશસ્ત્રજ્વરાંકુશૈઃ ।
 કુક્ષિક્ષિપૈઃ શમયતિ પ્રતિપક્ષમદજ્વરં ॥૧૭૧॥
 તદા ચ કેચિન્નશ્યંતિ કેચિત્ક્રંદંતિ ચાર્દિતાઃ ।
 લુઠંતિ કેચિદ્ ભૂપીઠે તિષ્ઠંત્યન્યે મૃતા ઇવ ॥૧૮૦॥
 કેચિત્ત્યજંતિ શસ્ત્રાણિ વસ્ત્રાણીવાસ્તચેતનાઃ ।
 ક્ષિપંતિ વદને કેચિ-દ્દીનવાચો દશાંગુલીઃ ॥૧૮૧॥
 તૃણાન્યાધાય દંતેષુ યાચંતે જીવિતં પરે ।
 લજ્જાવિલક્ષાઃ શોચંતિ ચેતિ કેચિદધોમુખાઃ ॥૧૮૨॥
 હા ગતં રાજ્યમસ્માકં હા ગતા સ્વૈરચારિતા ।
 તે ધન્યાઃ પ્રાગ્વિપન્ના યે ધિગસ્માન્ દુઃખદર્શિનઃ ॥૧૮૩॥
 અશ્લાઘામહિ યે શૌર્ય-માત્મીયં યોષિતાં પુરઃ ।
 તે કથં કાતરસ્તાસાં મુખં દર્શયિતાસ્મહે ॥૧૮૪॥
 વૃથાભૂદ્દોસ્માકં વૃથાભૂચ્છસ્ત્રકૌશલં ।
 ભગ્નૈઃ કથમથ સ્યેય-મસ્માભિર્ભટપર્ષદિ ॥૧૮૫॥

સેનાની શત્રુભટોના મદરૂપ જ્વરને તેની કુક્ષિમાં તીવ્ર શસ્ત્રોરૂપ જ્વરાંકુશ દાખલ કરીને શાંત કરે. ૧૭૮.

તે વખતે કેટલાક નાસી જાય, કેટલાક પીડાથી રોવા લાગે, કેટલાક જમીન પર આળોટવા લાગે, કેટલાક જાણે મરણ પામેલા હોય, તેમ જમીનપર સ્થિર થઈ જાય. ૧૮૦.

કેટલાક ચેતના વિનાના જેમ વસ્ત્ર તજી દે, તેમ શસ્ત્રો તજી દે, કેટલાક મોઢામાં દંશે આંગળીઓ નાખીને દીન વાણી બોલવા લાગે. ૧૮૧.

કેટલાક દાંતમાં તૃણ લઈને જીવિતની યાચના કરવા લાગે, કેટલાક લજ્જાથી વિલખા થયેલા નીચું મુખ રાખીને આ પ્રમાણે શોક કરવા લાગે. ૧૮૨.

‘હા ! અમારું રાજ્ય ગયું, અમારું સ્વેચ્છાચારીપણું નાશ પામ્યું, જેઓ અમારી અગાઉ મરણ પામ્યા છે, તેઓને ધન્ય છે અને આવા દુઃખને જોનારા અમને ધિક્કાર છે. ૧૮૩.

અમો જે અમારી સ્ત્રીઓ પાસે અમારા શૌર્યની પ્રશંસા કરતા હતા, તે અમો અત્યારે કાયર થઈ જવાથી તેની પાસે મુખ કેવી રીતે દેખાડી શકશું ? ૧૮૪.

અમારો ભુજાનો મદ ફોગટ ગયો, અમારું શસ્ત્ર-કૌશલ્ય વૃથા થયું, ભાંગી પડેલા અમે સુભટોની પર્ષદામાં કેવી રીતે બેસી શકશું ?’ ૧૮૫.

વિષણ્ણા ઇતિ તે સ્વેષ્ટ-દેવાનનુસ્મરંતિ ચેત્ ।
 તદા તે બોધયંત્યેવં ચિદ્યધ્વે કિં જડા મુધા ॥૧૮૬॥
 ઇષ ષટ્ચંડભૂપાલૈઃ સેવ્યતે યુદ્ધનિર્જિતૈઃ ।
 યુષ્માકમત્ર કા લજ્જા ન દુઃખં પંચભિઃ સહ ॥૧૮૭॥
 પરાજયોઽપિ શોભાયૈ મહતા વિદ્વિષા યુધિ ।
 ભવેજ્જયોઽપિ લજ્જાયૈ હીનાનાં યુધિ ભૂષ્ટાં ॥૧૮૮॥
 યા વિધિપ્રાપિતૌન્નત્યૈઃ સ્પર્દ્યા સ્વસ્યૈવ સાઽહિતા ।
 નિર્દતાઃ સ્યુર્ગજા એવ ચ્ચનંતઃ સ્પર્દ્યા ગિરીન્ ॥૧૮૯॥
 અથૈષામુપરોધેન તદ્ગૃહ્યા નાકિનોઽપિ ચેત્ ।
 કુર્વત્યુપદ્રવં ચક્રિ-સૈન્યેઽકાલાંબુદાદિકં ॥૧૯૦॥
 તદા વિજ્ઞાય તાન્ શીઘ્રં ચક્રમૃત્સેવકાઃ સુરાઃ ।
 મૃગાનિવ ત્રાસયંતિ તત્કૃતોપદ્રવૈઃ સહ ॥૧૯૧॥
 અનન્યગતયસ્તેઽથ મધ્યે કૃત્વાપ્તપૂરુષાન્ ।
 નતાશ્ચમૂર્પતિં તેન નીયંતે ચક્રિણોતિકે ॥૧૯૨॥

આ પ્રમાણે ખેદ પામેલા એવા તેઓ, જો પોતાના ઈષ્ટ દેવને સંભારે, તો તે ત્યાં આવીને તેમને સમજાવે કે 'હે મૂર્ખો ! કેમ ફોગટ ખેદ પામો છો ? ૧૮૬.

યુદ્ધમાં જીતાયેલા છ ખંડના રાજાઓ આ ચક્રીને સેવે છે. તો તમને શું લાજ આવે છે ? કારણ કે પાંચની સાથે દુઃખ હોતું નથી. ૧૮૭.

યુદ્ધમાં મોટા પરાક્રમી શત્રુથી પોતાનો પરાજય થાય તો તે શોભાને માટે જ છે અને હીન રાજાઓનો જય થાય તો તે લજ્જાને માટે છે. ૧૮૮.

જે ભાગ્યયોગે ઉન્નત અવસ્થા પામેલ હોય, તેની સાથેની સ્પર્ધા તે પોતાને જ અહિતકારક છે. જેમકે પર્વતની સાથે સ્પર્ધા કરી તેના પર દાંતવડે પ્રહાર કરનાર હાથી દાંત વિનાના થાય છે.' ૧૮૯.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી પણ મલેચ્છોના આગ્રહથી તેના આરાધેલા દેવો ચક્રીના સૈન્યને અકાળે વર્ષા વિગેરે કરીને ઉપદ્રવ કરે. ૧૯૦.

તો તે હકીકતને જાણીને ચક્રવર્તીના સેવક સમાન દેવો તેના ઉપદ્રવો સહિત હરણીઆઓની જેમ તેઓને ત્રાસ પમાડીને ભગાડી મૂકે. ૧૯૧.

પછી બીજું કોઈ પણ શરણભૂત નથી—એમ જાણીને તે મ્લેચ્છરાજાઓ, પોતાના આપ્તજનને આગળ કરીને સેનાની પાસે જઈ, તેને નમે. એટલે તે તેઓને ચક્રવર્તી પાસે લઈ જાય. ૧૯૨.

ढौकयित्वा प्राभृतानि नत्वा विज्ञपयंत्यदः ।
 प्रभो ह्योऽनुभावस्ते वयं स्मः सेवकास्तव ॥१९३॥
 अज्ञानात्प्रातिकूल्यं च यदस्मामिः कृतं त्वया ।
 कृपामाधाय सह्यं त-च्छरणागतवत्सल ! ॥१९४॥
 चक्रवर्त्यपि सत्कृत्य स्निग्धगीः सांत्वयत्यमून् ।
 सुखं वसंतु निर्भोका मदाज्ञावशवर्तिनः ॥१९५॥
 सेनापतिमथाहूय चक्रभृद्विनयानतं ।
 आदिशत्युत्तरार्द्धस्थ-सिंधुनिष्कुटसाधनं ॥१९६॥
 अस्य प्राच्यां नदी सिंधुरुदीच्यां हिमवान् गिरिः ।
 दक्षिणस्यां च वैताढ्यः प्रतीच्यां लवणांबुधिः ॥१९७॥
 अथ निर्जित्य तान् म्लेच्छा-नादाय प्राभृतानि च ।
 सार्वभौमं नमत्याशु पूर्ववत्पृतनापतिः ॥१९८॥
 अथान्यदा चक्ररत्नं ततश्चरति सोत्सवं ।
 कनिष्ठहिमवच्छैला-भिमुखं चक्रिणान्वितं ॥१९९॥

तेओ यकीने प्रज्ञाम करी भेटशुं धरीने विज्ञप्ति करे के-‘हे प्रभो ! अमे तमारो प्रभाव ज्योयो. आजथी अमे तमारा सेवको छीअे. १८३.

अज्ञानवडे अमे जे आपनी साथे प्रतिकूल आयरश कर्तुं, तेने हे शरणागतवत्सल ! तमे कृपा करीने क्षमजो.’ १८४.

पछी यकी तेमनो सत्कार करीने भीठी वाणीवडे तेओने शांत करे अने कहे के ‘मारी आज्ञापूर्वक तमे अर्धी आनंदथी निर्भय थईने रहो.’ १८५.

पछी यकवर्ती सेनापतिने ओलावे अने विनयवडे नम्र अेवा तेने आज्ञा करे के-‘तमे उत्तरार्धमां रहेला सिंधुना निष्कुटने साधी आवो.’ १८६.

अे भंडनी पूर्वमां सिंधु नदी, उत्तरमां हिमवान पर्वत अने दक्षिणमां वैताढ्य तथा पश्चिममां लवणसमुद्र आवेल छे. १८७.

यकवर्तीनी आज्ञापूर्वक ते सेनानी त्यां जई, त्यां रहेला भेय्छेने छती, तेओना भेटणा लई, यकवर्ती पासे आवीने प्रथमनी जेम नमस्कार करे. १८८.

अेक दिवस यकरत्न त्यांथी उत्सवसहित लघु हिमवान पर्वत तरङ्ग यावे. यकी पञ्च तेनी पाछण सर्व सैन्यसहित यावे. १८९.

પ્રથમં ચ પ્રયાતીદ-મૈશાનીગામિનાધ્વના ।
 ચિયાસોર્હિમવન્મધ્ય-મૃજુરધ્વાયમેવ યત્ ॥૨૦૦॥
 અંતર્ગતાન્ વશીકુર્વન્ દેશગ્રામપુરાધિપાન્ ।
 પ્રયાણૈર્યોજનાંતૈઃ સ પ્રાપ્નોત્યુપહિમાચલં ॥૨૦૧॥
 નિવેશ્ય કટકં તત્ર પૂર્વવદ્વિહિતાષ્ટમઃ ।
 પ્રાતસ્તુર્યેઽહ્નિ સન્નહ્યા-રૂઢઃ સાંગ્રામિકં સ્થં ॥૨૦૨॥
 અનુયાતો નૃપૈઃ સર્વૈ-ર્વજ્રભૃત્ત્રિદશૈરિવ ।
 પ્રેરયંસ્તુરગાન્ સ્થ્યાન્ રંહસા વાયુજિત્વરાન્ ॥૨૦૩॥
 હિમવદ્ભૂભૃતો ભિત્તિં સ્થાગ્રેણાતિરંહસા ।
 ત્રિસ્તાડયિત્વા તુરગા-ન્નિગૃહ્ણાતિ સ કોવિદઃ ॥૨૦૪॥
 પ્રાગ્વન્નામાંકિતં બાણં ધનુષ્યારોષ્ય નિર્ભરં ।
 મુંચત્યાકર્ણમાકૃષ્યો-ન્નતદ્દિષ્ટિર્વિહાયસિ ॥૨૦૫॥
 ઉત્પત્ય યોજનાનિ દ્વા-સપ્તતિં સ શરઃ સ્ફુરન્ ।
 હિમવદ્ગિરિદેવસ્ય પુરઃ પતતિ દૂતવત્ ॥૨૦૬॥

પ્રથમ તે ઈશાન દિશા તરફ ગમન કરે, કેમકે હિમવાનના મધ્યભાગ તરફ જવાની ઈચ્છાવાળાને આ જ સરલ માર્ગ છે. ૨૦૦.

દરરોજ એક યોજન પ્રમાણ પ્રયાણ કરતાં અને માર્ગમાં આવતા દેશ, ગ્રામ અને નગરના સ્વામીઓને જીતીને વશ કરતાં અનુક્રમે હિમાચળપર્વત પાસે આવે. ૨૦૧.

ત્યાં સૈન્યની છાવણી નાખીને પ્રથમની જેમ અટકમ કરે. ચોથે દિવસે પ્રાતઃકાળે તૈયાર થઈને સંગ્રામસંબંધી રથ ઉપર ચક્રી આરૂઢ થાય. ૨૦૨.

પછી દેવોથી પરિવરેલા ઈંદ્રની જેમ, અનેક રાજાઓથી પરિવરેલા ચક્રી વેગવડે વાયુને પણ જીતે એવા રથના અશ્વોને પ્રેરણા કરીને ચલાવે. ૨૦૩.

એ રીતે ચલાવીને તે કુશળ ચક્રી રથના અગ્રભાગવડે હિમવંતપર્વતની તળેટીને અતિ જોરથી ત્રણ વખત તાડન કરે. પછી ઘોડાઓને સ્થિર ઊભા રાખે. ૨૦૪.

અને પ્રથમની જેમ પોતાનું નામાંકિત બાણ ધનુષ્યપર આરોપણ કરી, ધનુષ્યને કર્ણ સુધી અત્યંત ખેંચી, ઊંચી દૃષ્ટિ કરીને આકાશમાં છોડે. ૨૦૫.

તે સ્ફુરાયમાન બાણ બોંતેર યોજન ઊંચે હિમગિરિના સ્વામીદેવની પાસે (તેની સભામાં) દૂતની જેમ જઈને પડે. ૨૦૬.

તં દૃષ્ટ્વા સોઽપિ રુઘ્ઃ પ્રાક્ પશ્યન્નામાથ ચક્રિણઃ ।
 પ્રીત્યા પ્રાશ્રુતમાદાય રાજેન્દ્રમુપતિષ્ઠતે ॥૨૦૭॥
 વક્ત્યેવં સકલં ક્ષેત્રં ત્વયેદં તરસા જિતં ।
 ત્વત્સેવકોઽસ્મ્યહં દેવો-દીચ્યપર્યંતરક્ષકઃ ॥૨૦૮॥
 સર્વૈષધીસ્તથા કલ્પ-દ્રુમપુષ્પમ્મજોઽદ્ભુતાઃ ।
 હિમવદ્ગિરિકુંજોત્થં ચંદનં તદ્દૃઢાંબુ ચ ॥૨૦૯॥
 ઉપાદાયોપદાં તસ્યે-ત્યાદિકાં ભૂપભૂપતિઃ ।
 તં સત્કૃત્ય વિસૃજ્યાથ વ્યાવર્ત્તયતિ વાજિનઃ ॥૨૧૦॥
 અશૈષદિક્તટવ્યાપ્ત-જયતૂર્યવ્રજધ્વનિઃ ।
 ઉપૈત્યૃષભકૂટાદિં ચક્રી શક્ર ઇવર્દ્ધિમાન્ ॥૨૧૧॥
 ત્રિઃ સ્પૃષ્ટ્વા તં સ્થાગ્રેણ પૌરસ્ત્યે કટકેઽસ્ય ચ ।
 રત્નેન કાકિણીનામ્ના નિજં નામ લિખત્યયં ॥૨૧૨॥
 તત્ત્વૈવં - ઓસપ્ષિણી ઇમીસે તઙ્યાઐં સમાઐં પચ્છિમે ભાણે ।
 અહમંસિ ચક્કવટ્ટી ભરહો ઇઅ નામધિજ્જેણં ॥૨૧૩॥

તેને જોઈને પ્રથમ તો તે પણ રુષ્ટમાન થાય, પણ પછી બાણ ઉપર ચક્રીનું નામ વાંચીને શાંત થઈ પ્રીતિપૂર્વક ભેટણું લઈને ચક્રી પાસે આવે. ૨૦૭.

નમસ્કાર કરીને કહે કે-‘આ સર્વ ક્ષેત્ર તમે પરાક્રમવડે જીતી લીધેલું છે તેથી હે દેવ ! હું તમારો સેવક છું અને ભરતક્ષેત્રના ઉત્તર છેડાનો રક્ષક છું.’ ૨૦૮.

પછી સર્વઔષધિ, કલ્પવૃક્ષના પુષ્પોની અદ્ભુતમાળા, હિમવંતપર્વતના કુંજમાં ઉગેલું ચંદન અને તેના પરના (પદ્મ) દ્રહનું પાણી વિગેરે ભેટ તરીકે ધરે. ૨૦૯.

તે સર્વ ભેટને ગ્રહણ કરીને ચક્રી તેનો સત્કાર કરી વિસર્જન કરે, અને તે ઘોડાઓને પાછા વાળે. ૨૧૦.

પછી સમસ્ત દિશામાં વ્યાપી રહેલા જયવાજિંત્રોના ધ્વનિપૂર્વક ઈદ્રસમાન ઋદ્ધિવાળા ચક્રી ત્યાંથી ઋષભકૂટ પાસે આવે. ૨૧૧.

તે ઋષભકૂટને રથના અગ્રભાગ વડે ત્રણ વાર સ્પર્શ કરીને પૂર્વ બાજુના તેના કટક ઉપર કાકિણીરત્ન વડે ચક્રી પોતાનું નામ લખે. ૨૧૨.

તેમાં આ પ્રમાણે લખે-‘‘આ અવસર્પિણીમાં ત્રીજા આરાને પાછલે ભાગે હું ભરત એવા નામનો ચક્રવર્તી થયો છું. ૨૧૩.

અહમંસિ પઢમરાયા અહં ચ ભરહાહિવો ણરવરિદો ।
 ણલ્થિ મહં પડિસત્તૂ જિઅં મણ ભારહં વાસં ॥૨૧૪॥
 રીત્યાનયા યથાક્ષેત્રં યથાકાલં યથાહ્વયં ।
 નામલેખનમાભાવ્યં સર્વેષામપિ ચક્રિણાં ॥૨૧૫॥
 તતો નિવૃત્ય કટક-મુપેત્ય કૃતપારણઃ ।
 હિમવદ્ ગિરિદેવસ્ય વિઘત્તેઽઘ્ઠાહિકોત્સવં ॥૨૧૬॥
 મહોત્સવે સમાપ્તેઽસ્મિન્ વ્યાઘુટ્યેતઃ પ્રવર્ત્તે ।
 વૈતાઢ્યાભિમુખં ચક્રં યામ્યદિગ્ગામિનાશ્વના ॥૨૧૭॥
 વૈતાઢ્યસ્યોદગ્નિતંબે નિવેશિતચમૂસ્તતઃ ।
 જેતું વિદ્યાધરાધીશાન્ પૂર્વવત્કુરુતેઽષ્ટમં ॥૨૧૮॥
 એતેઽનુકંપણ્યમનુજ-માત્રત્વાત્તત્ર નોચિતં ।
 શરમોક્ષણમિત્યેષ નૈનમાદ્રિયતે વિધિં ॥૨૧૯॥

ઇતિ શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે, યત્તુ શ્રીહૈમત્ઋષભચરિત્રે ભરતસ્યાત્ર શરમોક્ષણમુક્તં
 તન્મતાંતરમવસેયં ।

હું પ્રથમ રાજા છું. હું આખા ભરતનો સ્વામી નરેંદ્ર છું. મારો કોઈ પ્રતિશત્રુ નથી. મેં આખા
 ભરતક્ષેત્રને જીતેલું છે.” ૨૧૪.

આ રીતે જે ક્ષેત્રમાં જે કાળે જે નામના ચક્રી થાય, તે પોતપોતાના ક્ષેત્ર સંબંધી ઋષભકૂટ ઉપર
 પોતાનું નામ લખે. આ પ્રમાણે સર્વ ચક્રી માટે સમજવું. ૨૧૫.

હવે ચક્રી ત્યાંથી પાછા વળીને સૈન્યમાં આવી પારણું કરે અને હિમવદ્ગિરિના દેવસંબંધી અષ્ટાક્ષિકા
 મહોત્સવ કરે. ૨૧૬.

મહોત્સવ સમાપ્ત થયે ચક્રરત્ન ત્યાંથી પાછું વળે અને દક્ષિણ દિશાને રસ્તે વૈતાઢ્ય સન્મુખ
 ચાલે. ૨૧૭.

ચક્રી પણ તેની પાછળ ચાલીને વૈતાઢ્ય પર્વતની ઉત્તર તરફની તળેટી પાસે લશ્કરનો પડાવ
 કરે, અને વિદ્યાધરોના સ્વામીને જીતવા માટે પૂર્વની જેમ અટકમ કરે. ૨૧૮.

વૈતાઢ્ય પર રહેલા વિદ્યાધરો અનુકંપા (કૃપા) કરવા લાયક મનુષ્ય જ હોવાથી બાણ મૂકવા
 વિગેરે ક્રિયા કરવાનું ત્યાં ઉચિત નથી તેથી તે ક્રિયા ન કરે. ૨૧૯.

આ પ્રમાણે શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં કહેલું છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રીઋષભચરિત્રમાં ભરતચક્રીએ
 બાણ મૂક્યાનું કહ્યું છે, તે મતાંતર જાણવો.

અથ વિદ્યાધરાસ્તેઽપિ જાનંતિ ચક્રવર્ત્યસૌ ।
 સ્મરત્યસ્માન્ વયં ચાસ્ય સેવકાઃ શાશ્વતસ્થિતેઃ ॥૨૨૦॥
 યદમી અવધિજ્ઞાના-દ્યભાવેઽપિ વિદંતિ વૈ ।
 ચક્રિણશ્ચિંતિતં તચ્ચા-ચિંત્યદિવ્યાનુભાવતઃ ॥૨૨૧॥
 સૌધર્મેશાનગા દેવ્યો યથોર્ધ્વસ્વર્ગવાસિનાં ।
 કામુકાનામભિપ્રાયં જાનંતિ દિવ્યશક્તિતઃ ॥૨૨૨॥
 તેઽથ પ્રાશ્રુતમાદાય સ્ત્રીરત્નાદિકમદ્ભુતં ।
 નમંતિ ચક્રિણં સ્વામિન્ વયં સ્મઃ સેવકા ઇતિ ॥૨૨૩॥
 યુયુત્સવઃ કદાચિન્તે ચેદ્ભવંતિ ધૃતાયુધાઃ ।
 સાધિતાનેકવિદ્યાસ્રા ભટમન્યા મહાભુજાઃ ॥૨૨૪॥
 તદા રણરસં તેષામાપૂર્ય વિવિદ્યાહવૈઃ ।
 વશીકરોતિ તાંશ્ચક્રી નિષાદી કુંજરાનિવ ॥૨૨૫॥

અત એવ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિચૂર્ણો ભરતચક્ર્યધિકારે ‘અણ્ણે ભણંતી’ ત્યુક્ત્વા દ્વાદશવર્ષાવધિ નમિવિનમિભ્યાં સહ યુદ્ધમુક્તમિતિ જ્ઞેયં ।

હવે વિદ્યાધરો પણ જાણે કે—‘આ ચક્રવર્તી આવેલ છે, તે અમને સંભારે છે. અમે એમના સેવક છીએ એવી શાશ્વત સ્થિતિ છે.’

આ વિદ્યાધરો અવધિજ્ઞાનનો અભાવ હોવા છતાં પણ આ પ્રમાણે ચક્રવર્તીનું ચિંતિત જાણે છે, તે દૈવીપ્રભાવ જાણવો. ૨૨૧.

જેમ સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકમાં રહેલી દેવીઓ, તેની ઉપરના દેવલોકમાં રહેલા દેવોની કામુક અવસ્થાના અભિપ્રાયને દિવ્ય શક્તિવડે જાણે છે, તેમ અહીં સમજવું. ૨૨૨.

પછી તે વિદ્યાધરો સ્ત્રીરત્ન આદિ અદ્ભુત ભેટણું લઈને ચક્રવર્તી પાસે આવે અને તેને નમસ્કાર કરે. પછી કહે કે—‘હે સ્વામિન્ ! અમે તમારા સેવકો છીએ.’ ૨૨૩.

કદાચ અનેક વિદ્યા અને અસ્ત્રની સાધનાને કારણે પોતાને મહાબળવાન માનીને તેઓ યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છાથી શસ્ત્રને ધારણ કરી યુદ્ધ કરવા આવે છે, ત્યારે તેમના યુદ્ધરસને વિવિધ પ્રકારના સંગ્રામવડે પૂર્ણ કરીને, મહાવત જેમ હાથીને વશ કરે તેમ તે ચક્રી, વિદ્યાધરોને વશ કરે છે. ૨૨૪-૨૨૫.

આ જ કારણથી શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ચૂર્ણિમાં ભરતચક્રીના અધિકારમાં ‘અન્ય કહે છે’ એમ કહીને બાર વર્ષ સુધી નમિ-વિનમિ સાથે યુદ્ધ થયાનું કહેલ છે.

સ્વીકૃત્ય પ્રાપ્તં તેષાં સોઽથ સત્કૃત્ય તાનપિ ।
 વિસૃજ્ય મુદિતસ્તેષાં કુરુતેઽષ્ટાહિકોત્સવં ॥૨૨૬॥
 વૈતાલ્યાત્ત એશાન્યાં ગંગાદેવીગૃહં પ્રતિ ।
 પ્રતિષ્ઠતે ચક્રરત્નં ગંગાખંડજયોત્સુકં ॥૨૨૭॥

અત્ર જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિઃ-યચ્ચક્રી ઋષભકૂટતઃ પ્રત્યાવૃત્તો ન ગંગાં સાધયામાસ તદ્વૈતાલ્યાવર્ત્તિ-વિદ્યાધરાણામનાત્મસાત્કરણેન પરિપૂર્ણોત્તરખંડસ્યાસાધિતત્વાત્કથં ગંગાનિષ્કુટસાધનાયોપક્રમત ઇત્યવસેયં ।

નિવેશ્ય કટકં ગંગા-દેવ્યાશ્ચ ભવનાંતિકે ।
 સિંધુવત્સાધયત્યેષ તાં નતાં નિહિતોપદાં ॥૨૨૮॥

યચ્ચાત્ર ભરતચક્રિણો ગંગાદેવીભોગેન વર્ષસહસ્રાતિવાહનં શ્રૂયતે, તજ્જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે ચૂર્ણોં ચાનુક્તમપિ શ્રીઋષભચરિત્રે પ્રોક્તમસ્તીતિ જ્ઞેયં ।

તસ્યા અપ્યુત્સવે પૂર્ણે ચક્રરત્નં તતઃ પુનઃ ।
 ગંગાપશ્ચિમકૂલેન દક્ષિણસ્યાં પ્રતિષ્ઠતે ॥૨૨૯॥

પછી ચક્રી, તે વિદ્યાધરોનું ભેટણું સ્વીકારીને, તેમનો સત્કાર કરીને, તેમને વિસર્જન કરે છે, અને ખુશ થઈને તે નિમિત્તે અષ્ટાહિકોત્સવ કરે. ૨૨૬.

મહોત્સવ પૂર્ણ થયા બાદ ગંગાખંડને જીતવા માટે ઉત્સુક એવું ચક્રરત્ન વૈતાલ્યાથી ઈશાન ખૂણામાં ગંગાદેવીના ગૃહ તરફ ચાલે. ૨૨૭.

અહીં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-‘ઋષભકૂટથી પાછા વાળેલા ચક્રી, ગંગાને સાધતા નથી કારણ વૈતાલ્યાવર્ત્તિ વિદ્યાધરોને વશ નહીં કરેલા હોવાથી, પરિપૂર્ણ ઉત્તરખંડને સાધ્યા વિના ગંગાનિષ્કુટને સાધવાનો પ્રયાસ કેમ કરે ?’

પછી ચક્રી, ગંગાદેવીના ભવન પાસે લશ્કરનો પડાવ કરીને, સિંધુદેવીની જેમ ગંગાદેવીને સાધે, તે નમસ્કાર કરીને ભેટણું ધરે. ૨૨૮.

અહીં તે ભરતચક્રીએ ગંગાદેવી સાથેના ઉપભોગમાં હજાર વર્ષ વ્યતીત કર્યાનું સાંભળીએ છીએ, તે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં કે તેની ચૂર્ણિમાં કહેલ નથી. માત્ર ઋષભચરિત્રમાં કહેલ છે-એમ સમજવું.

ચક્રી ત્યાં ગંગાદેવી સંબંધી અષ્ટાહિકોત્સવ કરે અને તે પૂર્ણ થયા બાદ ચક્રરત્ન, ગંગાના પશ્ચિમ કિનારાને માર્ગે દક્ષિણ તરફ ચાલે. ૨૨૯.

ક્રમાત્કંડપ્રપાતાયા ગુહાયા દ્વારસન્નિઘૌ ।
 ઉપેત્ય ચક્રભૂત્ત્ર સ્કંધાવારં નિવેશયેત્ ॥૨૩૦॥
 કૃતાષ્ટમતપાશ્ચિત્તે નક્તમાલં ગુહાધિપં ।
 ચિંતયેત્સોઽપ્યુપૈત્યેનં સોપદઃ કૃતમાલવત્ ॥૨૩૧॥
 તતસ્તસ્યોત્સવે પૂર્ણે જિગીષુશ્ચક્રવર્ત્યથ ।
 સમાદિશતિ સેનાન્યે ગંગાનિષ્કુટસાધનં ॥૨૩૨॥
 ગંગા પ્રત્યગ્ વહત્યસ્ય પ્રાચ્યાં લવણતોયધિઃ ।
 વૈતાલ્યહિમવંતૌ ચ દક્ષિણોત્તરયોર્દિશોઃ ॥૨૩૩॥
 ચતુર્ભિઃ કૃતસીમાપિ ગંગયા મધ્યચંડતઃ ।
 પૃથક્કૃતં વિભજ્યેતિ ગંગાનિષ્કુટમુચ્યતે ॥૨૩૪॥
 સોઽપિ ગંગામથોત્તીર્ય ચર્મરત્નેન સિંધુવત્ ।
 પ્લેચ્છાન્નિર્જિત્ય તત્રાજ્ઞાં પ્રવર્ત્તયતિ ચક્રિણઃ ॥૨૩૫॥
 ચરિતાર્થો ગૃહીત્વા ત-ત્રાભૃતાન્યર્યમદ્યુતિઃ ।
 નત્વા ચક્રિક્રમૌ વક્તિ તજ્જયં નિહિતોપદઃ ॥૨૩૬॥

અનુક્રમે તે ખંડપ્રપાતાગુફાની નજીકમાં આવીને ઊભું રહે. તેની પાછળ ચાલતા ચક્રી પણ ત્યાં આવીને પડાવ કરે. ૨૩૦.

પછી અક્રમતપ કરીને, ચિત્તમાં તે ગુફાના અધિપતિ નક્તમાલદેવનું ધ્યાન કરે. તે પણ આસનકંપથી તરત જ ચક્રી પાસે આવે અને ભેટણું ધરી કૃતમાલદેવની જેમ તેની આજ્ઞા સ્વીકારે. ૨૩૧.

તેના સંબંધનો અષ્ટાક્ષિકોત્સવ પૂર્ણ થયા બાદ જીતવાને ઈચ્છતા ચક્રી, સેનાનીને ગંગાના ઉત્તરનિષ્કુટને સાધવા માટે આજ્ઞા કરે. ૨૩૨.

એ વિભાગની પશ્ચિમમાં ગંગા વહે છે, પૂર્વમાં લવણસમુદ્ર આવેલો છે અને દક્ષિણ તેમ જ ઉત્તર દિશામાં વૈતાલ્ય અને હિમવંત પર્વત આવેલા છે. ૨૩૩.

આ પ્રમાણે ચાર સીમાવાળા મધ્યખંડમાંથી ગંગાએ વિભાગ પાડીને તેને જુદો પાડેલ છે, તેથી તે (ઉત્તર) ગંગાનિષ્કુટ કહેવાય છે. ૨૩૪.

સેનાની પણ ચર્મરત્નવડે સિંધુ નદીની જેમ ગંગા નદી ઉતરીને મ્લેચ્છોને જીતી, ત્યાં ચક્રીની આજ્ઞા પ્રવર્તાવે. પછી કૃતાર્થ બનીને, સૂર્યની જેવી ક્રાંતિવાળો સેનાની તે રાજાઓના ભેટણા લઈને, ચક્રવર્તી પાસે આવે અને તેમના ચરણને નમીને ભેટણું આગળ ધરી મ્લેચ્છોના જયની હકીકત નિવેદન કરે. ૨૩૫-૨૩૬.

વિસૃષ્ટશ્ચક્રિણાપ્થેષ ભૂરિસત્કારપૂર્વકં ।
 સ્વાવાસે વિહિતાસ્નાન-ભોજનો રમતે સુખં ॥૨૩૭॥
 ચક્રી વક્ત્યન્યદાકાર્ય દ્વારં ભો પૃતનાપતે ! ।
 દર્યાઃ ઁંડપ્રપાતાયા ઔત્તરાહં પ્રકાશય ॥૨૩૮॥
 તમિસ્રાયામ્યદિગ્દ્વારોદ્ઘાટને યો વિધિઃ કૃતઃ ।
 તેનૈવ વિધિના દ્વાર-મુદ્ઘાટયતિ સોડપ્યદઃ ॥૨૩૯॥
 તેનૈવ વિધિના ચક્રી વિશત્યસ્યાં ચમૂવૃતઃ ।
 આત્મા કર્માવૃતો માતુઃ કુક્ષાવિવ શિવાપ્તયે ॥૨૪૦॥
 મંડલાન્યાલિખન્ ભિત્યો-ર્નદ્યાવૃત્તીર્ય તે ઁમે ।
 નિર્યાતિ યામ્યદ્વારેણો-દ્ઘાટિતારરિણા સ્વયં ॥૨૪૧॥
 નનુ ચ - તમિસ્રયા પ્રવિશતિ વિનિર્ગચ્છતિ ચક્રભૃત્ ।
 ઁંડપ્રપાતાયા તત્ર કિં કારણમિહોચ્યતે ॥૨૪૨॥
 ઁવં દિગ્વિજયઃ સૃષ્ટ્યા કૃતઃ સ્યાદ્યચ્ચ શોભનં ।
 કાર્યં તત્ક્રિયતે સૃષ્ટ્યા સૂદર્કં સ્યાત્તથા ચ તત્ ॥૨૪૩॥

ચક્રી અત્યંત સત્કારપૂર્વક તેને રજા આપે એટલે તે પણ પોતાના આવાસમાં આવી, સ્નાન ભોજન કરીને આનંદપૂર્વક રહે. ૨૩૭.

ફરી સેનાનીને બોલાવીને ચક્રી આજ્ઞા કરે કે-‘હે સેનાની ! ખંડપ્રપાતા ગુફાના ઉત્તર બાજુના દ્વારને ઉઘાડો. ૨૩૮.

સેનાની પણ તમિસ્રાગુફાના દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉઘાડવા માટે જે વિધિ કર્યો હતો તે સર્વ વિધિ દ્વારા આ દ્વાર પણ ઉઘાડે. ૨૩૯.

પછી ચક્રી પણ પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે જેમ મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે કર્માવૃત એવો આત્મા માતાની કુક્ષિમાં પ્રવેશ કરે તેમ^૧ સેનાસહિત તેમાં પ્રવેશ કરે. ૨૪૦.

અંદરની બંને ભીંતો ઉપર મંડળો આળેખીને, બંને નદીઓ ઉતરીને, પોતાની મેળે ઉઘડી ગયેલા બારણાવાળા દક્ષિણબાજુના દ્વારવડે ચક્રી, સેનાસહિત ગુફાની બહાર નીકળે. ૨૪૧.

પ્રશ્ન :- ચક્રી તમિસ્રા ગુફા વડે પ્રવેશ કરે અને ખંડપ્રપાતાવડે નીકળે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર :- ‘લોકમાં પણ જે શુભ કાર્ય હોય, તે સર્વ સૃષ્ટિના ક્રમવડે જ કરાય છે. તે પ્રમાણે કરવાથી તે કાર્યનું પરિણામ સારું આવે છે, તેથી સર્વ ચક્રીઓ, ઉપર કહેલા ક્રમવડે જ વિજયને માટે

૧ મોક્ષપ્રાપ્તિ મનુષ્યભવ વિના થઈ શકતી નથી, તેથી મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિ માટે ગર્ભપ્રવેશ કરવો પડે છે.

તત્પૂર્વોક્તક્રમેણૈવો-પક્રમંતે જયાય તે ।
 પ્રવર્તયેત્તાનેવં હિ ચક્રં તન્માર્ગદેશકં ॥૨૪૪॥
 સ્કંધાવારં નિવેશ્યાથ ગંગાયાઃ પશ્ચિમે તટે ।
 અષ્ટમં કુરુતે ચક્રી નિધાનાનિ નવ સ્મરન્ ॥૨૪૫॥
 અથાષ્ટમપરીપાકે નિધીનામધિદેવતાઃ ।
 પ્રત્યક્ષીભૂય શંસંતિ નત્વૈવં ચક્રવર્તિનં ॥૨૪૬॥
 ભવતા ભૂરિભાગ્યેન વયં સ્વામિન્ વશીકૃતાઃ ।
 ભૃત્યાનસ્માન્નિર્ધીશ્ચૈતા-ન્નવાપિ સ્વીકુરુ પ્રભો ॥૨૪૭॥
 યથેચ્છમુપયુંક્ષ્વામું-સ્ત્વદાયત્તાનથ પ્રભો ।
 સ્વૈરં નિયોજયાસ્માંશ્ચ કિંકરાન્નિધિરક્ષકાન્ ॥૨૪૮॥
 વશીકૃતનિધિશ્ચક્રી તતઃ પૂર્ણીકૃતાષ્ટમઃ ।
 સ્નાતભુક્તો નિધાનાનાં વિધત્તેઽષ્ટાહિકોત્સવં ॥૨૪૯॥
 કદાચિદથ સેનાન્ય-માહૂયાઙ્ગપયત્યસૌ ।
 અપાચ્યભરતાર્ધસ્થ-ગંગાનિષ્કુટસાધનં ॥૨૫૦॥

યત્ન કરે છે અને તેમને માર્ગ દેખાડનાર ચક્રરત્ન પણ તેમને એજ રીતે પ્રવર્તવે છે.’ ૨૪૨-૨૪૪.

હવે ચક્રવર્તી ગંગાના પશ્ચિમ કિનારે લશ્કરનો પડાવ કરીને નવ નિધાનનું સ્મરણપૂર્વક અઢમ કરે. ૨૪૫.

અઢમ પૂર્ણ થતાં નવનિધિના અધિષ્ઠાયક દેવો પ્રગટ થઈને ચક્રવર્તીને નમસ્કાર કરી આ પ્રમાણે કહે કે-‘હે સ્વામિન્ ! અત્યંત ભાગ્યવાળા એવા તમે અમને વશ કર્યા છે, તો હવે હે પ્રભો ! સેવક એવા અમારો અને આ નવે નિધાનોનો તમે સ્વીકાર કરો. ૨૪૬-૨૪૭.

હે પ્રભો ! આ તમારે વશ એવા નિધાનોનો ઈચ્છા મુજબ ઉપયોગ (ઉપભોગ) કરો, અને તમે તે નિધિના રક્ષકો, જે તમારા સેવકો છીએ તેને સ્વેચ્છાએ આપના કાર્યમાં જોડી દો.’ ૨૪૮.

વશ થયેલા છે નિધિ જેને એવા ચક્રી, અઢમ પૂર્ણ થયા બાદ સ્નાન-ભોજનાદિ કરીને તે નિધાનો સંબંધી અષ્ટાહિકોત્સવ કરે. ૨૪૯.

અન્યદા ચક્રી સેનાનીને બોલાવીને આજ્ઞા કરે કે ‘દક્ષિણ ભરતાર્ધમાં રહેલા ગંગા નિષ્કુટને સાધી આવો.’ ૨૫૦.

પ્રાચ્યપાચ્યોઃ સમુદ્રાભ્યાં પ્રતીચ્યામથ ગંગયા ।
 વૈતાલ્હેનોત્તરસ્યાં તન્નિષ્કુટં વિહિતાવધિ ॥૨૫૧॥
 સોઽપ્યુત્તીર્ય તથા ગંગાં મ્લેચ્છાન્નિર્જિત્ય પૂર્વવત્ ।
 ઉપાત્તપ્રાપ્તઃ સર્વં નિવેદયતિ ચક્રિણઃ ॥૨૫૨॥
 એવં સાધિતષ્ટ્રવંડે કૃતકાર્યેઽથ ચક્રિણિ ।
 સ્વરાજધાન્યભિમુખં વલતે ચક્રમુત્સવૈઃ ॥૨૫૩॥
 તતશ્ચક્રી ગજારૂઢ-શ્રામરચ્છત્રશોભિતઃ ।
 નિનદન્મંગલાતોદ્યઃ સાશ્ચર્યં વીક્ષિતો જનૈઃ ॥૨૫૪॥
 સ્વરાજ્યધાન્યા અભ્યર્ણે સ્કંધાવારં નિવેશયેત્ ।
 કૃતાષ્ટમતપાસ્ત્ર કુરુતે પૌષધત્રયં ॥૨૫૫॥
 સ્વરાજધાન્યધિષ્ઠાતુ-ર્દેવસ્યાનેન સાધનં ।
 કુરુતે તચ્ચ નિર્વિઘ્ન-વાસસ્થૈર્યાર્થમાત્મનઃ ॥૨૫૬॥
 અથાષ્ટમપરીપાકે આરુહ્ય જયકુંજરં ।
 નદત્સુ ભૂરિવાદ્યેષુ વિવિધર્દ્ધિસમન્વિતઃ ॥૨૫૭॥
 સાશ્ચર્યં વીક્ષિતો લોકૈઃ પૂર્વપુણ્યપ્રશંસિભિઃ ।
 રાજધાનીં પ્રવિશતિ યદા ચક્રી મહોત્સવૈઃ ॥૨૫૮॥

તે નિષ્કુટની પૂર્વ અને દક્ષિણમાં લવણ સમુદ્ર છે. પશ્ચિમમાં ગંગા નદી અને ઉત્તરમાં વૈતાલ્ય પર્વત આવેલ છે. ૨૫૧.

સેનાની પણ પ્રથમ પ્રમાણે જ ગંગાને ઉતરીને, શ્વેચ્છને જીતીને, બધાની પાસેથી ભેટણું લઈને, ચક્રવર્તી પાસે આવે અને તે સર્વ હકીકત નિવેદન કરે. ૨૫૨.

આ પ્રમાણે છએ ખંડ સાધીને ચક્રી કૃતકૃત્ય થયે છતે ચક્ર, ઉત્સવપૂર્વક રાજધાની તરફ વળે. ૨૫૩.

તેની પાછળ હાથી ઉપર બેસીને ચાલતા ચક્રી, ચામર-છત્રવડે શોભતા, મંગળ-વાજિંત્રો વાગતા અને લોકોથી આશ્ચર્યપૂર્વક જોવાતા પોતાની રાજધાની સમીપ આવીને, ત્યાં લશ્કરનો પડાવ કરે. પછી અટ્ટમનો તપ કરીને ત્રણ પૌષધ કરે. ૨૫૪-૨૫૫.

આવી રીતે અટ્ટમ દ્વારા પોતાના નિર્વિઘ્ન અને સ્થિર નિવાસ માટે પોતાની રાજધાનીના અધિષ્ઠાતા દેવની સાધના કરે. ૨૫૬.

અટ્ટમ પૂર્ણ થયા બાદ હાથી ઉપર બેસીને, વિવિધ પ્રકારની ઋદ્ધિ સહિત, અનેક પ્રકારના વાજિંત્રો વાગતે છતે અને પૂર્વપુણ્યની પ્રશંસા કરતા લોકોથી આશ્ચર્યપૂર્વક જોવાતા-એવા ચક્રવર્તી

તદાભિયોગિકા દેવા બહિરંતઃપ્રમાર્જિતાં ।
 સુગંધિનીરૈઃ સીક્તાં તાં કુર્યુર્નાધ્વજાંચિતાં ॥૨૫૯॥
 કેચિચ્ચ મુદિતા દેવાઃ પુરીં વિશતિ ચક્રિણિ ।
 વૃષ્ટિમાભરણસ્વર્ણ-રત્નવત્રૈર્વિતન્વતે ॥૨૬૦॥
 તદા તં બહવઃ કામ-ભોગદ્રવ્યાર્થિનો જનાઃ ।
 પ્રશંસંતઃ સ્તુવંતશ્ચો-ચ્ચારયંત્યાશિષાં શતાન્ ॥૨૬૧॥
 બહુભિર્વાસરૈર્દૃષ્ટા-મપૂર્વામિવ તાં પુરીં ।
 નિરીક્ષમાણઃ સાનંદ-મતિક્રામન્ ગૃહાવલીઃ ॥૨૬૨॥
 નરનારીસહસ્રાણાં નમસ્કારાંજલીન્મુદા ।
 આદદાનઃ ક્રમાદેતિ સ્વપ્રાસાદાવતંસકં ॥૨૬૩॥
 અથાવરુહ્ય નાગેંદ્રાત્ સેવકાન્નાકિનો નૃપાન્ ।
 સેનાપત્યાદિરત્નાનિ સર્વં ચાન્યપરિચ્છદં ॥૨૬૪॥
 સત્કૃત્ય વિસૃજત્યાશુ ગમનાય નિજાશ્રયાન્ ।
 સ્ત્રીભિર્નાટ્યૈઃ પરિવૃતો વિશત્યંતર્ગૃહં સ્વયં ॥૨૬૫॥

જ્યારે મહોત્સવપૂર્વક પોતાની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરે, તે વખતે તેના આભિયોગિકદેવો નગરીને અંદર અને બહારથી સાફ કરે, સુગંધી જળવડે સીંચે અને નાના પ્રકારની ધ્વજાઓ વડે વ્યાપ્ત કરે. ૨૫૭-૨૫૮.

કેટલાક હર્ષ પામેલા દેવો, ચક્રી નગરીમાં પ્રવેશ કરે તે વખતે આભરણ, સ્વાર્શ, રત્ન અને વજ્રમણિની વૃષ્ટિ કરે. ૨૬૦.

તે વખતે સુખ અને ધનના અર્થી એવા ઘણા જનો ચક્રીની પ્રશંસા કરે, સ્તવે અને સેંકડો આશિષો આપે. ૨૬૧.

ઘણા દિવસો બાદ જોએલી તે નગરીને જાણે અપૂર્વ જોતા હોય તેમ આનંદપૂર્વક જોતા અને ગૃહોની શ્રેણીઓને પસાર કરતા હજારો નર-નારીઓના નમસ્કારરૂપી અંજલિને હર્ષથી ગ્રહણ કરતા, અનુક્રમે પોતાના મુખ્ય પ્રાસાદ પાસે આવે. ૨૬૨-૨૬૩.

પછી ત્યાં હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને પ્રથમ સેવક દેવતાઓને, રાજાઓને, સેનાપતિ વિગેરે રત્નોને અને સર્વ અન્ય પરિવારને સત્કાર કરીને પોતપોતાને સ્થાને જવા માટે જલ્દી રજા આપે પછી સ્ત્રીઓથી અને નાટકોથી પરિવરેલો પોતાના મહેલમાં પ્રવેશ કરે. ૨૬૪-૨૬૫.

તત્ર સ્વજનવર્ગં સ્વં મિત્રાણિ જ્ઞાતિજાનપિ ।
 સંબંધીનશ્ચ ભૃત્યાંશ્ચા-લાપયેક્ષેમપૃચ્છયા ॥૨૬૬॥
 કૃતસ્નાનસ્તતો ભુંક્તે જિનાર્ચાર્ચનપૂર્વકં ।
 તતોડદ્ભુતૈતર્ગીનાટ્યા-દિભિર્ભુક્તે સુખાનિ સઃ ॥૨૬૭॥
 અથ ષોડશ દેવાનાં સહસ્રાઃ પાર્થિવાસ્તથા ।
 સેનાપત્યાદિરત્નાનિ પરિવારસ્તથાચ્ચિલઃ ॥૨૬૮॥
 એત્ય વિજ્ઞપયંત્યેવં પ્રણતાશ્ચક્રવર્તિનં ।
 જિગ્યે ક્ષેત્રમિદં સ્વામિન્ ચતુરંતાવધિ ત્વયા ॥૨૬૯॥
 તત્કુર્મશ્ચક્રવર્તિત્વા-ભિષેકં સમહોત્સવં ।
 યથા વો રુચિરિત્યેવં ચક્રી તદનુમન્યતે ॥૨૭૦॥
 અથ રાજ્યાભિષેકાર્થ-મષ્ટમં કુરુતે તપઃ ।
 અભિષેકાસ્પદં સજ્જી-કારયત્યાભિયોગિકૈઃ ॥૨૭૧॥
 રાજધાન્યાસ્તતસ્તેડસ્યા એશાન્યાં વિમલીકૃતે ।
 ભૂતલે રચયંત્યુચ્ચ-મભિષેકાય મંડપં ॥૨૭૨॥

પછી (પાછળ રાજધાનીમાં રહેલા બધા) પોતાના સ્વજનવર્ગને, મિત્રોને, જ્ઞાતિજનોને, સંબંધીઓને અને સેવકોને કુશળ પૂછે. (સર્વની ખબર લે.) ૨૬૬.

પછી સ્નાન કરી, જિનાર્ચન કરીને ભોજન કરે. ત્યારબાદ અદ્ભુત એવા ગીત-નાટ્યાદિવડે સુખ ભોગવે. ૨૬૭.

અન્યદા સોળ હજાર દેવો અને સોળ હજાર રાજાઓ તથા સેનાપતિ રત્ન વિગેરે સમસ્ત પરિવાર ચક્રવર્તી પાસે આવીને પ્રણામપૂર્વક આ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરે-‘હે સ્વામિન્ ! ચારે દિશાના છેડાપર્યંત આ ભરતક્ષેત્ર આપે જીતી લીધું છે, તેથી અમે મહોત્સવપૂર્વક આપને ચક્રીપણાનો અભિષેક કરવા ઈચ્છીએ છીએ.’ એટલે ચક્રી, જેમ તમારી ભાવના-એમ કહીને તે વાતનો સ્વીકાર કરે. ૨૬૮-૨૭૦.

હવે રાજ્યાભિષેકને માટે ચક્રી અઠ્ઠમતપ કરે અને રાજ્યાભિષેક કરવાનું સ્થાન આભિયોગિક સેવકો પાસે તૈયાર કરાવે. ૨૭૧.

તેઓ આ રાજધાનીના ઈશાનખૂણામાં સ્વચ્છ કરેલી જમીન ઉપર મોટો અભિષેકમંડપ રચે. ૨૭૨.

રત્નબદ્ધક્ષિતેસ્તસ્ય રત્નસ્તંભશતસ્પૃશઃ ।
 વિકુર્વત્યભિષેકાર્થ મધ્યે પીઠં મણિમયં ॥૨૭૩॥
 ચતુર્દિશં ત્રિસોપાન-પ્રતિરૂપકશાલિનઃ ।
 મધ્યેઽસ્ય રચયંત્યેકં રત્નસિંહાસનં મહત્ ॥૨૭૪॥
 ઇત્યાદિ વિરચય્ઞૈતે નત્વા શંસંતિ ચક્રિણં ।
 પ્રભો સજ્જીકૃતોઽસ્માભિ-રભિષેકાય મંડપઃ ॥૨૭૫॥
 તતશ્ચક્રી ગજારૂઢઃ સોત્સવં સપરિચ્છદઃ ।
 ઉપેત્ય મંડપે તસ્મિન્ કૃત્વા પીઠપ્રદક્ષિણાં ॥૨૭૬॥
 તત્ર પ્રાચ્યત્રિસોપાન-પથેનારુહ્ય સોત્સવં ।
 સિંહાસનમલંકૃત્ય તિષ્ઠતિ પ્રાઙ્મુખઃ સુખં ॥૨૭૭॥
 અથોત્તરપ્રોષ્ઠપદા-પ્રમુખે વિહિતોઽનુનિ ।
 વિજયાદૌ મુહૂર્તે ચ તેઽભિષિંચંતિ ચક્રિણં ॥૨૭૮॥
 તથા ચોક્તં - અભિષેકતો મહીપાલઃ શ્રુતિજ્યેષ્ઠાલઘુઘૃવૈઃ ।
 મૃગાનુરાધાપૌષ્ણૈશ્ચ ચિરં શાસ્તિ વસુંધરાં ॥૨૭૯॥

રત્નથી બાંધેલી અને સેંકડો મણિમય સ્તંભયુક્ત તે પૃથ્વીની મધ્યમાં, અભિષેકને માટે મણિમય પીઠ રચે છે. ૨૭૩.

તે પીઠની ચારે બાજુ ત્રણ ત્રણ પગથીઆ એકસરખા અને સુંદર હોય છે. તેની મધ્યમાં એક મોટું રત્નમય સિંહાસન રચે છે. ૨૭૪.

આ પ્રમાણે તૈયાર કરીને, તેઓ ચક્રવર્તી પાસે આવીને નમસ્કાર કરીને તે હકીકત નિવેદન કરે કે-‘હે સ્વામિન્ ! અમે અભિષેક માટે મંડપ તૈયાર કર્યો છે.’ ૨૭૫.

પછી ચક્રી હાથી ઉપર બેસી, પરિવાર સહિત ઉત્સવપૂર્વક તે મંડપ પાસે આવે. ત્યાં હાથી ઉપરથી ઉતરી, પીઠને પ્રદક્ષિણા કરી, ઉત્સવસહિત પૂર્વ બાજુના ત્રણ પગથીઆવડે પીઠ ઉપર ચડીને સિંહાસન ઉપર પૂર્વદિશા સન્મુખ સુખપૂર્વક બેસે. ૨૭૬-૨૭૭.

પછી ઉત્તરભાદ્રપદા પ્રમુખ નક્ષત્રો સાથે ચંદ્રનો યોગ થાય ત્યારે, વિજયાદિ મુહૂર્તમાં બધા મળીને ચક્રીનો અભિષેક કરે. ૨૭૮.

કહ્યું છે કે-શ્રવણ, જ્યેષ્ઠા, લઘુ (હસ્ત, અશ્વિની, અભિજિત્, પુષ્ય) ધ્રુવ (રોહિણી, ત્રણ ઉત્તરા) તથા મૃગશિર, અનુરાધા ને રેવતી નક્ષત્રમાં અભિષેક કરાયેલો રાજા ઘણા કાળપર્યંત પૃથ્વીને પાળે છે. ૨૭૯.

વિજયમુહૂર્ત્તશ્ચૈવં-દ્વૌ યામૌ ઘટિકાહિનૌ દ્વૌ યામૌ ઘટિકાધિકૌ ।
 વિજયો નામ યોગોઽયં સર્વકાર્યપ્રસાધકઃ ॥૨૮૦॥
 પ્રાગ્વર્ણિતોઽભિષેકો યઃ ક્ષેત્રલોકે સવિસ્તરઃ ।
 વૈમાનિકાનામુત્પત્તૌ સર્વોઽપ્યત્રાનુવર્ત્યતાં ॥૨૮૧॥
 તથાભિષિક્તં તં ગંધ-કાષાય્યા રૂક્ષિતાંગકં ।
 સર્વાંગાલંકૃતં કુર્યુ-ભૂષણૈર્મુકુટાદિભિઃ ॥૨૮૨॥
 જય ચક્રિન્ જય સ્વામિન્ જયાતુલપરાક્રમ ।
 રાજરાજ જય પ્રૌઢ-પુણ્ય ભદ્રં સદાસ્તુ તે ॥૨૮૩॥
 ત્વયાજિતમિદં ક્ષેત્રં ચતુરંતં મહૌજસા ।
 તત્પાલયાસંખ્યવર્ષ-કોટીર્નિર્વિઘ્નમસ્તુ તે ॥૨૮૪॥
 એવં દેવાશ્ચ ભૂપાશ્ચ પૌરાશ્ચ સપરિચ્છદાઃ ।
 વદંતો મંગલાલાપા-નભિષિચ્ય નમંતિ તં ॥૨૮૫॥
 તતઃ કૃતાભિષેકોઽસૌ ધૃત્યાનાહૂય શંસતિ ।
 પુર્યામસ્યાં ગજારૂઢા વિષ્વગુદ્ધોષયંત્વિતિ ॥૨૮૬॥

વિજયમુહૂર્ત્ત આ પ્રમાણે છે—એક ઘડી ન્યૂન પ્રથમના બે પહોર વ્યતીત થાય અથવા એક ઘડી અધિક બે પહોર બાકી રહે ત્યારે સર્વ કાર્યનો પ્રસાધક એવો વિજય યોગ થાય છે. ૨૮૦.

પૂર્વે ક્ષેત્રલોકમાં વૈમાનિકદેવની ઉત્પત્તિના પ્રસંગે, જે અભિષેક વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવેલો છે તે અહીં સમજી લેવો. ૨૮૧.

તેવા પ્રકારે અભિષેક કર્યા પછી, ગંધકાષાયી વસ્ત્રવડે ચક્રીના શરીરને લુછીને, સર્વ અંગને મુકુટાદિ ભૂષણોવડે અલંકૃત કરે. ૨૮૨.

તે વખતે ‘હે ચક્રી ! તમે જય પામો, હે સ્વામિન્ ! તમારો જય થાઓ, હે અતુલપરાક્રમી ! જય પામો, હે રાજાઓના રાજા ! તમે વિજય પામો, હે પ્રૌઢપુણ્યવાળા ! તમારું સદા કલ્યાણ થાઓ, તમે આ ભરતક્ષેત્રને ચારે દિશાના પર્યંત ભાગ સુધી મહાપરાક્રમવડે જીતી લીધું છે. તેને અસંખ્યકોટી વર્ષપર્યંત પાળો અને તમને નિર્વિઘ્નપણું થાઓ.’ આ પ્રમાણે ચક્રીને અભિષેક કરીને પરિવારસહિત દેવો, રાજાઓ અને નગરજનો મંગળશબ્દોને બોલતા નમસ્કાર કરે. ૨૮૩-૨૮૫.

અભિષેક થયા બાદ ચક્રી, સેવકોને બોલાવીને આ પ્રમાણે કહે કે—‘તમે હાથી ઉપર બેસીને આખા નગરમાં, ચારે તરફ ફરીને, આ પ્રમાણે ઉદ્ઘોષણ કરો. ૨૮૬.

સર્વે મહોત્સવં પૌરાઃ કુર્વતુ દ્વાદશાબ્દિકં ।
 અષ્ટાહિકોત્સવસ્યેવ જ્ઞેયા સર્વાત્ર પદ્ધતિઃ ॥૨૮૭॥
 તતો યામ્યત્રિસોપાન-માર્ગેણોત્તીર્ય પીઠતઃ ।
 પટ્ટહસ્તિનમારુહ્ય ચક્રી સર્વસમૃદ્ધિભિઃ ॥૨૮૮॥
 પ્રાસાદં નિજમાગત્ય સ્નાત્વા કૃતજિનાર્ચનઃ ।
 સ્વર્ણસ્થાલે સુખાસીનઃ કુરુતેઽષ્ટમપારણાં ॥૨૮૯॥
 વારાંસ્ત્રયોદશૈવં ચ કુર્યાદ્દિગ્વિજયેઽષ્ટમાન્ ।
 વારાંશ્ચ ચતુરશ્ચક્રી કુરુતે શરમોક્ષણં ॥૨૯૦॥
 તીર્થત્રયે સિંધુગંગા-દેવ્યોર્વૈતાઢ્યનાકિનઃ ।
 ગુહેશયોઃ કૃતમાલ-નક્તમાલકસંજ્ઞયોઃ ॥૨૯૧॥
 હિમવદ્ગિરિદેવસ્ય વિદ્યાધરમહીભૃતાં ।
 નિધીનાં રાજધાન્યાશ્ચા-ભિષેકાવસરેઽપિ ચ ॥૨૯૨॥
 ત્રયોદશાષ્ટમા એવં નિર્દિષ્ટાશ્ચક્રવર્તિનાં ।
 તીર્થત્રયે હિમવતિ ચતુર્ષુ શરમોક્ષણં ॥૨૯૩॥
 અતુચ્છૈરુત્સવૈરેવં પ્રજાભિસ્સહ ચક્રિણઃ ।
 અબ્દેષુ દ્વાદશસ્વાશુ સંપૂર્ણેષુ નિમેષવત્ ॥૨૯૪॥

કે-‘હે પૌરજનો ! તમે સર્વે બાર વર્ષપર્યંત આ મહોત્સવ કરો.’ એની પદ્ધતિ બધી અષ્ટાહિકોત્સવ પ્રમાણે જાણવી. ૨૮૭.

આમ કહીને દક્ષિણ બાજુના ત્રણ પગથીઆઓવડે પીઠપરથી ઉતરી, પટ્ટહસ્તીપર બેસી ચક્રી, સર્વ સમૃદ્ધિવડે પોતાના પ્રાસાદમાં આવે. ત્યાં સ્નાન કરવાપૂર્વક પ્રભુને પૂજીને, સુખપૂર્વક બેસીને સોનાના થાળમાં અક્રમતપનું પારણું કરે. ૨૮૮-૨૮૯.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દિગ્વિજયમાં કુલ તેર વખત અક્રમ તપ કરે, અને ચાર વખત બાણ મૂકે. ૨૯૦.

ત્રણ તીર્થ, ગંગા અને સિંધુદેવી, વૈતાઢ્યકુમારદેવ, બે ગુફાના સ્વામી કૃતમાલ ને નક્તમાલદેવ, હિમવદ્ગિરિદેવ, વિદ્યાધર રાજાઓ, નવ નિધાનો, રાજધાની અને અભિષેક અવસર-આ ૧૩ પ્રસંગે ચક્રી અક્રમ કરે એમ કહ્યું છે અને તેમાંના ત્રણ તીર્થે તથા હિમવંત પર્વતે-એમ ચાર ઠેકાણે બાણ મૂકે એમ કહ્યું છે. ૨૯૧-૨૯૩.

પ્રજા સાથે સવિશેષ ઉત્સવમાં વર્તતા ચક્રીને બાર વર્ષ તો પલ માત્રમાં પૂરા થઈ જાય. ૨૯૪.

તતો યક્ષાનૃપાંશ્રાપિ રત્નાન્યપિ ચ નાગરાન્ ।
 ચક્રી યથાર્હ સત્કૃત્ય ધુંકતે રાજ્યમકંટકં ॥૨૧૫॥ યુગ્મં ।
 ષટ્ઘંડરાજ્યે સંજાતે નિઃશલ્ય ઇતિ ચક્રિણઃ ।
 પ્રવિશત્યસ્ત્રશાલાયાં ચક્રરત્નં મહામહૈઃ ॥૨૧૬॥
 ચક્રં ૧ દંડ ૨ સ્તથા યદ્ઘં ૩ છત્રં ૪ ચર્મ ૫ તથા મણિઃ ૬ ।
 સ્યુઃ કાકિણીતિ ૭ રત્નાનિ સપ્તૈકાક્ષાણિ ચક્રિણાં ॥૨૧૭॥
 સેનાપતિ શર્ગૃહપતિ ર્વાર્દ્ધિકિશ્ચ ૩ પુરોહિતઃ ૪ ।
 ગજો ૫ ડશ્વઃ ૬ સ્ત્રી ૭ તિ રત્નાનિ સપ્ત પંચેન્દ્રિયાણ્યપિ ॥૨૧૮॥
 ચક્રરત્નં ભવેત્તત્ર મુખ્યં વિજયસાધનં ।
 વજ્રતુંબં લોહિતાક્ષા-રકં જાંબૂનદપ્રધિ ॥૨૧૯॥
 મણિમૌક્તિજાલેના-લંકૃતં કિંકિણીયુતં ।
 નાનારત્નમણિસ્વર્ણ-ઘંટિકાજાલવેષ્ટિતં ॥૩૦૦॥
 સર્વર્ત્તુજપ્રસૂનસ્રક્-પૂજિતં રવિબિંબવત્ ।
 દીપ્તં દ્વાદશભંભાદિ-તૂર્યધ્વનિનિષેવિતં ॥૩૦૧॥
 અનેકદિવ્યવાદિત્ર-નિર્ઘોષૈઃ પૂરિતાંબરં ।
 સદા નભઃસ્થિતં યક્ષ-સહસ્રપરિવારિતં ॥૩૦૨॥
 ચતુર્ભિઃ કલાપકં ।

પછી યક્ષો, રાજાઓ, રત્નો અને નગરજનોનો ચક્રી યથાયોગ્ય સત્કાર કરે અને નિષ્કંટક એવું રાજ્ય ભોગવે. ૨૮૫.

એ પ્રમાણે ચક્રવર્તિને ષટ્ઘંડ રાજ્યની પ્રાપ્તિ નિઃશલ્યપણે થયા બાદ ચક્રરત્ન મોટા મહોત્સવ સાથે આયુધશાળામાં પ્રવેશ કરે. ૨૮૬.

ચક્ર, દંડ, ખડ્ગ, છત્ર, ચર્મ, મણિ અને કાકિણી આ સાત એકેન્દ્રિય અને ૧ સેનાપતિ, ૨ ગૃહપતિ, ૩ વાર્ધકી, ૪ પુરોહિત, ૫ ગજ, ૬ અશ્વ અને ૭ સ્ત્રી-આ સાત પંચેન્દ્રિય કુલ ૧૪ રત્નો ચક્રવર્તિને હોય છે. ૨૮૭-૨૮૮.

તેમાં વિજયના મુખ્ય સાધનરૂપ ચક્રરત્ન વજ્રના તુંબ (મધ્યભાગ) વાળું, લોહિતાક્ષના આરાવાલું, જાંબુનદની પરિઘવાળું, મણિમોતીની (માળા)વડે અલંકૃત; ધૂધરીઓવાળું, નાનાપ્રકારના રત્નમણિ અને સુવર્ણની ઘંટડીઓથી વેષ્ટિત, સર્વ ઋતુમાં થનારા પુષ્પોની માળાઓથી પૂજિત, રવિબિંબ જેવું તેજસ્વી, બાર પ્રકારના ભંભાદિ વાજિંત્રોના ધ્વનિથી સેવિત, અનેક દિવ્ય વાજિંત્રોના નિર્ઘોષથી આકાશને પૂરી દેનારું સદા આકાશમાં જ રહેનારું અને હજાર યક્ષોથી પરિવરેલું હોય છે. ૨૮૯-૩૦૨.

અમોઘશક્તિકં તચ્ચ ર્ચેચરક્ષમાચરાદિષુ ।
 વિના સ્વગોત્રં સર્વેષુ વૈરિષુ પ્રોત્કટેષ્વપિ ॥૩૦૩॥
 પાતાલે વા પયોઘૌ વા વજ્રકોષ્ટે સ્થિતસ્ય વા ।
 રિપોઃ શીર્ષં છિનત્યેત-ચ્ચક્રિમુક્તં ચિરાદપિ ॥૩૦૪॥
 અકૃત્વા તચ્ચિરશ્છેદં ન કદાપિ નિવર્ત્તેતે ।
 માસૈર્બહુભિરબ્દૈર્વા તં હત્વૈવૈતિ ચક્રિણં ॥૩૦૫॥
 નાપ્નોત્યવસરં યાવ-ત્તાવત્તદનુશાત્રવં ।
 ઇવ શ્યેનોઽનુશકુનિ બંધ્નમીતિ દિવાનિશં ॥૩૦૬॥
 ઇતિ ચક્રરત્નં ।
 સ્યાદ્દંડરત્નં સર્વત્રા-ઽવ્યાહતં વજ્રનિર્મિતં ।
 સ્ફુરદ્રત્નમયૈર્દીપ્રિં પંચભિઃ પર્વભિઃ શુભૈઃ ॥૩૦૭॥
 પથિ સંચરતશ્ચક્રિ-સૈન્યસ્ય સુખહેતવે ।
 શુદ્રાદ્રિગર્તાપાષાણ-વિષમક્ષમોપમર્દકં ॥૩૦૮॥ યુગ્મં ।

અમોઘ શક્તિવાળું તે ચક્ર, સ્વગોત્રી સિવાય બીજા સર્વ બળવાન એવા ખનુષ્ય કે અપેચર કોઈ પણ ઉત્કટ શત્રુપર ચક્રીએ મૂક્યું હોય. અને તે વૈરી પાતાળમાં, સમુદ્રમાં કે વજ્રના કોઠામાં કોઈપણ સ્થાને રહ્યો હોય, તો પણ તરત અથવા અમુકકાળે તેના મસ્તકને છેદે જ છે. પરંતુ શત્રુના મસ્તકનો છેદ કર્યા વિના તે કદાપિ પાછું આવતું નથી. ઘણા દિવસો, માસો કે વર્ષો અતિક્રમે તો પણ તેને હણીને જ ચક્રીપાસે આવે છે. ૩૦૩-૩૦૫.

જ્યાં સુધી શત્રુનું મસ્તક છેદવાનો અવસર મળતો નથી, ત્યાં સુધી તે શ્યેન પક્ષી જેમ તેના ભક્ષ્યરૂપ બીજા પક્ષીની પાછળ ભમે, તેમ શત્રુની પાછળ રાતદિવસ ભમ્યા કરે છે. ૩૦૬. ઈતિ ચક્રરત્ન.

૨ દંડરત્ન - સર્વત્ર અવ્યાહત, વજ્રનું બનેલું, સ્ફુરાયમાન રત્નોના શુભ એવા પાંચ પર્વોવડે દીપ્ત હોય છે. ૩૦૭.

માર્ગે ચાલતાં ચક્રીના સૈન્યના સુખને માટે નાના સરખા ટેકરા, ખાડા, પાષાણ અને વિષમ પૃથ્વીને સમ કરનાર (ઉપમર્દન કરનાર) હોય છે. ૩૦૮.

૧. પૃથ્વી પર ચાલનાર ૨. વિદ્યાધર.

પ્રયોજનવિશેષેણ પ્રયુક્તં સ્વામિના ચ તત્ ।
 સહસ્રયોજનોદ્વિદ્ધં કુર્યાત્ક્રાતં ભુવિ દ્રુતં ॥૩૦૯॥
 પરિચ્છાષ્ટાપદસ્યાદ્રે-ર્યથા સગરનંદનૈઃ ।
 સહસ્રયોજનોદ્વિદ્ધા દંડરત્નેન નિર્મિતા ॥૩૧૧॥
 ભેદકં શત્રુસૈન્યાનાં કુલીશં ભૂભૃતામિવ ।
 નૃદેવતિર્યગુત્પન્ના-શ્લેષોપદ્રવજિચ્ચ તત્ ॥૩૧૧॥
 જ્વલનપ્રભનાગેંદ્રા-ત્સગરસ્યાંગજન્મનાં ।
 યોઽભૂદુપદ્રવઃ સત્ય-પ્યસ્મિન્ સ ત્વનુપક્રમઃ ॥૩૧૨॥
 ધ્વંસઃ સોપક્રમસ્યૈવો-પદ્રવસ્ય ભવેદિતઃ ।
 ઇતરસ્તુ ભવત્યેવ વીરાંતેવાસિદાહવત્ ॥૩૧૩॥
 તથેદં ચક્રિણાં સર્વં મનશ્ચિંતિતસાધકં ।
 મહાપ્રભાવં સ્યાદ્યક્ષ-સહસ્રસમધિષ્ઠિતં ॥૩૧૪॥
 ઇતિ દંડરત્નં
 ર્ખડ્ગરત્નં ભવેત્તીક્ષ્ણ-ધારં નીલાબ્જમેચકં ।
 નાનારત્નલતાચિત્ર-વિચિત્રં ચ સુગંધિ ચ ॥૩૧૫॥

કોઈ વિશિષ્ટ પ્રયોજન આવતાં એનો ઉપયોગ કરે, તો જમીનમાં ઊંડું એક હજાર યોજન ખોદી શકે છે. ૩૦૯.

જેમકે સગરચકીના પુત્રોએ દંડરત્નવડે અષ્ટાપદ પર્વતની ફરતી ખાઈ એક હજાર યોજન ઊંડી તેનાવડે ખોદી હતી. ૩૧૦.

પર્વતને ભેદનાર વજ્રની જેમ, શત્રુસૈન્યનું ભેદન કરે છે. દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચના કરેલા સર્વ ઉપદ્રવોને જીતનાર હોય છે. ૩૧૧.

સગરચકીના પુત્રોને જ્વલનપ્રભ નાગેંદ્ર તરફથી તે દંડરત્નની હાજરીમાં પણ જે ઉપદ્રવ થયો (તેઓને બાળી નાખ્યા) તે ઉપદ્રવ અનુપક્રમી હતો. ૩૧૨.

જેમ વીરપ્રભુના શિષ્યોને ગોશાળાએ બાળી દીધા, તેમ આ દંડરત્નથી સોપક્રમી ઉપદ્રવનો જ નાશ થઈ શકે છે; નિરુપક્રમી ઉપદ્રવ તો થાય જ છે. ૩૧૩.

આ દંડરત્ન, ચકીના મનચિંતિત સર્વ અર્થનું સાધક, મહાપ્રભાવવાળું અને એક હજાર ચક્રોવડે અધિષ્ઠિત હોય છે. ૩૧૪. ઈતિ દંડરત્ન

૩ ખડ્ગરત્ન - તીક્ષ્ણ ધારવાળું, નીલકમલ જેવું શ્યામ, નાના પ્રકારની રત્નમય લતાથી ચિત્રવિચિત્ર;

રત્નસ્વર્ણાદિરચના-વિચિત્રોત્કૃષ્ટમુષ્ટિકં ।
 સઘ્ઘઃ શાણોત્તીર્ણમિવ શશ્વત્તેજોરાભદ્ભુતં ॥૩૧૬॥
 ગિરિવત્રાદિદુર્ભેદ-ભેદકં શત્રુસૈન્યભિત્ ।
 ચરાચરાણાં સર્વેષાં છેદનેઽમોઘશક્તિકં ॥૩૧૭॥
 ત્રિભિર્વિશેષકં ।

પંચાશદંગુલાયામં ઘોડશાંગુલવિસ્તૃતં ।
 સ્યાદર્દ્ધાંગુલબાહત્ય-મેતદ્યક્ષસહસ્રયુક્ ॥૩૧૮॥

તથોક્તં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે-

પળ્ણાસંગુલદીહો સોલસઅંગુલાઙ્ગં વિચ્છિળ્ણો ।
 અર્દ્ધંગુલસોળીકો જેટ્ટપમાણો અસી ભણિઓ ॥૩૧૯॥

યત્તુ સંગ્રહણ્યાં 'બત્તીસંગુલખગ્ગો' ઇતિ શ્રૂયતે તન્મધ્યમમાનાપેક્ષયા,
 યદાહ વરાહઃ

અંગુલશતાર્દ્ધમુક્તમ ઋનઃ સ્યાત્પંચવિંશતિં ખડ્ગઃ ।
 અનયોશ્ચ સંખ્યયોર્યો મધ્યે સ તુ મધ્યમો જ્ઞેયઃ ॥૩૨૦॥
 ઇતિ ખડ્ગરત્નં ।

સુગંધી, રત્નસ્વર્ણાદિક્કથી રચેલી વિચિત્ર એવી ઉત્કૃષ્ટ મુઠવાળું, તરતમાં જ શરાણ ઉપરથી ઉતારેલું હોય તેવું ચોતરફ ફેલાતા તેજવડે અદ્ભુત, પર્વત અને વજ્રાદિક દુર્ભેદ વસ્તુઓને પણ ભેદી શકે તેવું, શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરનારું ચર અને સ્થિર એવી સર્વ વસ્તુઓના છેદનમાં અમોઘ શક્તિવાળું હોય છે. ૩૧૫-૩૧૭.

પચાસ આંગળ લાંબું, સોળ આંગળ પહોળું, અને અર્ધ આંગળ જાડું - અને એક હજાર યક્ષો વડે અધિષ્ઠિત હોય છે. ૩૧૮.

શ્રીજંબૂદ્વીપસૂત્રમાં પ્રજ્ઞપ્તિ પચાસ આંગળ લાંબું, સોળ આંગળ પહોળું અને અર્ધ આંગળ જાડું આ પ્રમાણે મોટા પ્રમાણવાળું જ ખડ્ગ કહ્યું છે. ૩૧૯.

સંગ્રહણીમાં જે ૩૨ આંગળનું પ્રમાણ કહ્યું છે, તે મધ્યમ માનવાળા ખડ્ગ માટે સમજવું.

તે વિષે વરાહ કહે છે કે-૫૦ આંગળ પ્રમાણ ઉત્તમ ને ૨૫ આંગળ પ્રમાણ તે જઘન્ય કહેલ છે. આ બે સંખ્યાની મધ્યની સંખ્યાના પ્રમાણવાળું તે મધ્યમ જાણવું. ૩૨૦. ઈતિ ખડ્ગરત્ન.

છત્રરત્નં ભવેત્પૂર્ણ-શરચ્છીતાંશુમંજુલં ।
 નવનવત્યા સહસ્રૈ રૈશલાકાભિરંકિતં ॥૩૨૧॥
 દર્શનાદેવ દસ્યૂનાં ભુજશસ્ત્રાદિશક્તિહત્ ।
 પુષ્ટપ્રૌઢસ્વર્ણદંડં નાનાચિત્રૈશ્ચ ચિત્રકૃત્ ॥૩૨૨॥
 સ્થાને ચ દંડારોપસ્ય પંજરાકારરાજિતં ।
 પરિતો મૌક્તિકાલીભિ-ર્મણિરત્નૈશ્ચ મંડિતં ॥૩૨૩॥
 વૃષ્ટ્યાતપમરુચ્છીતા-દ્યુપદ્રવનિવારકં ।
 વિષાદિનાનાદોષઘ્ન-ચ્છાયં પ્રાઘ્યં તપોગુણૈઃ ॥૩૨૪॥
 શીતકાલે વિશાલોષ્ણચ્છાયં ગ્રીષ્મે ચ શીતલં ।
 સર્વર્ત્તુસુખદચ્છાયં વિમાનમિવ જંગમં ॥૩૨૫॥
 ऐश्वर्यशौर्यधैर्यादि-प्रदलक्षणलक्षितं ।
 ચક્રિભાગ્યમિવાધ્યક્ષં રાજચિહ્નં મહોજ્જ્વલં ॥૩૨૬॥

ષડ્ભિઃ કુલકં ॥

વ્યામપ્રમાણમધ્યેત-દ્વિસ્તારાધ્યવસાયિના ।

વ્યાપ્નોતિ ચક્રિણા સ્પૃષ્ટં સાગ્રાં દ્વાદશયોજનીં ॥૩૨૭॥

૪ છત્રરત્ન-શરદ્ઋતુના પૂર્ણચંદ્ર જેવું મનોહર, ૯૯ હજાર સુવર્ણની સળીઓવાળું, જોવામાત્રથી જ શત્રુ વિગેરેની ભુજાની અને તેના શસ્ત્રાદિની શક્તિને હરનારું, નાના પ્રકારના ચિત્રોવડે ચિત્રિત, પુષ્ટ અને પ્રૌઢ સ્વર્ણના દંડવાળું, દંડનું આરોપણ કરવાને સ્થાને એટલે છત્રના અગ્રભાગને સ્થાને તે પંજરાકાર જેવું શોભતું, ચારેતરફ મોતી અને મણિરત્નોની શ્રેણિઓ-માળાઓથી મંડિત, વૃષ્ટિ, તાપ, પવન અને શીતાદિ ઉપદ્રવનું નિવારક, તપગુણ વડે પ્રાપ્ત શક્તિવાળું અને તેની છાયામાં રહેનારા વિષાદિ નાના પ્રકારના દોષનું નાશ કરનારું, શીતકાળે વિશાળ એવી ઉષ્ણ છાયા આપનાર અને ગ્રીષ્મકાળે શીતળ છાયા આપનાર, જંગમ એવા વિમાનની જેમ સર્વ ઋતુમાં સુખકારી છાયાને આપનાર, ઐશ્વર્ય, શૌર્ય, ધૈર્યાદિને આપે તેવા લક્ષણોથી લક્ષિત, જાણે પ્રત્યક્ષ ચક્રીનું ભાગ્ય હોય એવું અને મહાઉજ્જ્વળ રાજચિહ્નરૂપ હોય છે. ૩૨૧-૩૨૬.

એક વ્યામ અથવા બે હાથ પ્રમાણ સ્વાભાવિક હોય છે પરંતુ કાર્ય માટે તેનો વિસ્તાર કરવો હોય, ત્યારે ચક્રવર્તીના હાથના સ્પર્શથી બાર યોજનથી કંઈક અધિક વિસ્તાર પામે છે. ૩૨૭.

સાધિકત્વં ચાત્ર પરિપૂર્ણચર્મરત્નપિધાયકત્વેનેતિ જંબૂપ્ર૦ વૃ૦ ।
ઇતિ છત્રરત્નં ।

ચર્મરત્નં ભવેચ્ચારુ-શ્રીવત્સાકારબંધુરં ।

મુક્તાતારાર્દ્રચંદ્રાદિ-ચિત્રૈશ્ચિત્રં સમંતતઃ ॥૩૨૮॥

સમગ્રચક્રભૃત્સૈન્યો-દ્વહનેઽપિ મનાગપિ ।

ન ન્યંચતિ દ્વિષચ્છસ્ત્રૈ-દુર્ભેદં વજ્રવર્મવત્ ॥૩૨૯॥

મહાનદ્યંભોધિપાર-પ્રાપકં યાનપાત્રવત્ ।

તત્કાલં ગૃહપત્યુપ્ત-શાકધાન્યાદિસિદ્ધિકૃત્ ॥૩૩૦॥

તાદૃકપ્રયોજને હાસ્મિન્ ધાન્યાદ્યુપ્તમહર્મુખે ।

લુનાતિ સાયં નિષ્પન્નં રત્નં કૌટુંબિકાગ્રણીઃ ॥૩૩૧॥

દ્વિહસ્તમાનમપ્યેતત્ સ્પૃષ્ટં વિસ્તારકાંક્ષિણા ।

વ્યાપ્નોતિ યોજનાનિ દ્વાદશેષદધિકાનિ વા ॥૩૩૨॥

નનુ - ચક્રિસૈન્યાવકાશાય વ્યાસો દ્વાદશયોજનઃ ।

અસ્ય સ્યાદુચિતો યચ્ચાધિક્યં તત્તુ નિરર્થકં ॥૩૩૩॥

અત્રોચ્યતે- સત્યેવ કિંચિદાધિક્યે સુખં તિષ્ઠતિ સા ચમૂઃ ।

સ્યાચ્ચૈવં છત્રયોગેઽસ્ય સંપુટત્વં નિરંતરં ॥૩૩૪॥

અહીં સાધિકપણું કહ્યું છે, તે પરિપૂર્ણ બાર યોજન વિસ્તૃત અને ચર્મરત્નને ઢાંકી દેનાર હોવાથી સમજવું. આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં કહ્યું છે. ઈતિ છત્રરત્ન.

૫. ચર્મરત્ન-સુંદર એવા શ્રીવત્સના આકારવાળું, મુક્તા, તારા અને અર્ધચંદ્રાદિ ચિત્રોવડે ચોતરફ ચિત્રિત, આખી ચક્રવર્તીની સેના તેની ઉપર ચડાવવામાં આવે તો પણ કિંચિત્માત્ર ન નમે એવું, વજ્રના બખ્તર જેમ શત્રુઓના શસ્ત્રોથી દુર્ભેદ (ન ભેદાય તેવું) પ્રવહણની જેમ મહાનદી અને સમુદ્રના પારને પમાડનારું, ગૃહપતિના વાવેલા શાક ધાન્યાદિને તરત જ ઉગાડનારું, તેવા ખાસ પ્રયોજન વખતે તેની ઉપર સવારે વાવેલું ધાન્ય-શાકાદિ સાંજે ખેડૂતોએ લણી લેવાય તેવું હોય છે. ૩૨૮-૩૩૧.

બે હાથના પ્રમાણવાળું અને વિસ્તાર કરવાની ઈચ્છાવડે ચક્રીના હસ્તસ્પર્શથી બાર યોજન અથવા તેથી કાંઈક અધિક વિસ્તૃત થાય તેવું હોય છે. ૩૩૨.

પ્રશ્ન :- 'ચક્રીના સૈન્યના અવકાશ માટે બાર યોજન બસ છે, તેથી અધિક કહ્યું છે તે નિરર્થક છે.' ૩૩૩.

ઉત્તર :- કાંઈક અધિક હોવાથી જ તેમાં લશ્કર સુખે રહી શકે, તેમ જ છત્રની સાથે આંતરારહિત સંપુટ બની શકે. ૩૩૪.

તથોક્તં - ચર્મછત્રયોરંતરાલપૂરણાયોપયુજ્યતે સાધિકવિસ્તાર ઇતિ જંબૂ૦ પ્ર૦ વૃ૦
 શ્રીવત્સાકારમયેત-ત્રાનાકારં યથાક્ષણં ।
 સ્યાત્તત્તશ્છત્રયોગેઽસ્ય સંપુટત્વં ન દુર્ઘટં ॥૩૩૫॥
 શ્રૂયતે ભરતક્ષેત્રા-ર્ઘ્વસ્યોદીચ્યસ્ય સાધને ।
 તત્રત્યમ્લેચ્છપક્ષીયૈ-ર્નાગૈર્મેઘમુખાભિઘ્નૈઃ ॥૩૩૬॥
 મુશલસ્થૂલધારાભિઃ સપ્તાહાનિ નિરંતરં ।
 વૃષ્ઠૌ કૃતાયાં ભરત-ચક્રિસૈન્યમહાર્તયૈ ॥૩૩૭॥
 સ ચક્રી છત્રચર્મભ્યાં કૃત્વા સંપુટમદ્ભુતં ।
 સૈન્યમસ્થાપયત્તત્ર વેશ્મનીવાનુપદ્રવં ॥૩૩૮॥
 પાર્થિવત્વેઽપિ તત્સામ્યા-ચ્ચર્મેતિ વ્યપદિશ્યતે ।
 અન્યથાસ્ય શ્રુતઘ્યાત-મેકાક્ષત્વં વિરુદ્ધ્યતે ॥૩૩૯॥
 દંડોઽપ્યેવં પાર્થિવસ્ત-ત્સામ્યાત્તદ્વ્યપદેશભાક્ ।
 ભાવ્યમેવં પાર્થિવત્વં સપ્તાનામપિ ધીઘનૈઃ ॥૩૪૦॥
 ઇતિ ચર્મરત્નં ।

આ સંબંધમાં શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-‘ચર્મછત્રનો અંતરાળ ભાગ પૂર્ણ કરવા માટે અધિક વિસ્તારની જરૂર છે.’

શ્રીવત્સના આકારવાળું છતાં તે યોગ્ય સમયે નાના પ્રકારના આકારવાળું પણ હોય છે અને તેની સાથે છત્રરત્નનો યોગ થાય, ત્યારે સંપુટપણું પણ બરાબર થાય છે, તે ઘટે છે. ૩૩૫.

શાસ્ત્રમાં સાંભળીએ છીએ કે ભરતક્ષેત્રના ઉત્તરાર્ધના જય વખતે ત્યાં રહેલા મ્લેચ્છના પક્ષવાળા મેઘમુખ નામના નાગકુમારોએ ભરતચક્રીનાં સૈન્યને મોટી પીડા ઉત્પન્ન કરવા માટે મુશળપ્રમાણ સ્થૂળ ધારા વડે સાત દિવસ સુધી અવિચ્છિન્ન વૃષ્ટિ કરી, તે વખતે ચક્રીએ ચર્મ અને છત્રરત્નનો અદ્ભુત સંપુટ બનાવીને ઉપદ્રવ વિનાના ઘરની જેમ તેની અંદર સૈન્યને સ્થાપન કર્યું હતું. ૩૩૬-૩૩૮.

આ રત્ન પૃથ્વીકાય છે, તો પણ તે ચર્મ સમાન હોવાથી, એનો ચર્મ નામથી વ્યપદેશ માત્ર કરાય છે. નહીં તો આગમમાં કહેલું તેનું એકેન્દ્રિયપણું ઘટે નહિ. ૩૩૯.

દંડ પણ એજ રીતે પૃથ્વીકાય છે. દંડ જેવા આકારથી જ તે દંડ ઓળખાય છે. આ પ્રમાણે સાતે રત્નોને બુદ્ધિમાનોએ પૃથ્વીકાય સમજવા. ૩૪૦. ઈતિ ચર્મરત્ન.

મણિરત્નં ભવેદ્વિશ્વાદ્ભુતં નિરુપમદ્યુતિ ।
 વર્યવૈદૂર્યજાતીયં શ્રેષ્ઠં સર્વમણિષ્વિહ ॥૩૪૧॥
 સર્વેષામપિ ભૂતાનાં પ્રિયં ન્યસ્તં ચ મૂર્દ્ધનિ ।
 સર્વદુઃખહરં ક્ષેમ-તુષ્ટ્યારોગ્યાદિકૃત્સદા ॥૩૪૨॥
 સુરાસુરનૃતિર્યગ્જા-શેષોપદ્રવનાશકં ।
 જયપ્રદં ચ સંગ્રામે શસ્ત્રાઘાતનિવારકં ॥૩૪૩॥ ત્રિભિર્વિશેષકં ।
 સદાવસ્થિતતારુણ્ય-મવદ્ધિષ્ણુનરખાલકં ।
 વિપ્રમુક્તં ભયૈઃ સર્વૈ-રિદં કુર્વીત ધારકં ॥૩૪૪॥
 સાંઘકારે તમિન્નાદા-બુદ્ધોતં કુરુતેઽર્કવત્ ।
 અચિંત્યાવાચ્યમૂલ્યં ત-દેવાનામપિ દુર્લભં ॥૩૪૫॥
 ઇદં હિ પ્રાગુરુચ્છત્ર-ચર્મસંપુટસંસ્થિતે ।
 સવિતેવાકૃતોદ્યોતં સૈન્યે ભરતચક્રિણઃ ॥૩૪૬॥
 ગુહાદ્વયે પ્રવિવેશ-શ્ચેદમેવ હિ ચક્રિણઃ ।
 કુંભિકુંભસ્થિતં ધ્વાંત-ત્રાતઘાતાય કલ્પતે ॥૩૪૭॥

૬. મણિરત્ન-વિશ્વમાં અદ્ભુત એવું અને નિરુપમ કાંતિવાળું, ઉત્તમ વૈદૂર્યજાતિનું અને સર્વ મણિઓમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય લાગે તેવું, તેમજ જો માથાપર રાખ્યું હોય તો સર્વ દુઃખને હરનારું અને સદા ક્ષેમ, તુષ્ટિ તથા આરોગ્યને કરનારું હોય છે. સુર, અસુર, મનુષ્યને તિર્યચસંબંધી સર્વ ઉપદ્રવોનો નાશ કરનારું, સંગ્રામમાં જય આપનારું તેમજ શસ્ત્રના ઘાતને નિવારનારું હોય છે. ૩૪૧-૩૪૩.

આ રત્ન પોતાના ધારકની યૌવન અવસ્થાને કાયમ રાખનારું, નખ-કેશને ન વધવા દે તેવું અને સર્વ ભયથી રહિત કરનારું હોય છે. ૩૪૪.

તમિન્નાગુફા વિગેરેના અંધકારમાં સૂર્યની જેવો પ્રકાશ આપનારું, અચિંત્ય અને અવાચ્ય મૂલ્યવાળું તેમજ દેવોને પણ દુર્લભ હોય છે. ૩૪૫.

પૂર્વે કહી ગયા પ્રમાણે ચર્મ અને છત્રના સંપુટમાં રહેલા ભરત ચક્રીના આખા સૈન્યમાં આ મણિરત્ને સૂર્યની જેવો ઉદ્યોત કર્યો હતો. ૩૪૬.

ચક્રી જ્યારે વૈતાલ્યની બંને ગુફામાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે હાથીના કુંભસ્થળ ઉપર સ્થાપન કરેલું આ મણિરત્ન જ અંધકારના સમૂહનો નાશ કરવામાં સમર્થ થાય છે. ૩૪૭.

ચતુરંગુલદીર્ઘં સ્યા-દંગુલદ્વયવિસ્તૃતં ।
 મધ્યે વૃત્તોન્નતં તચ્ચ ષટ્ઘ્નિઃ કોણૈરલંકૃતં ॥૩૪૮॥ ઇતિ મણિરત્નં ।
 ભવેચ્ચ કાકિણીરત્નં ષટ્તલં દ્વાદશાસ્રકં ।
 તથાષ્ટકર્ણિકં તૌલ્યે સુવર્ણૈરષ્ટભિમિતં ॥૩૪૯॥
 સ્વર્ણકારોપકરણં રઘ્વાતાધિકરણિર્જને ।
 તામાકૃત્યાનુકુરુતે ચતુરસ્રત્વસામ્યતઃ ॥૩૫૦॥
 ચતુર્દિશમધોઽથોર્ધ્વં તત્રૈવં સ્યુસ્તલાનિ ષટ્ ।
 ન્યસ્તં ભૂમાવવૈષમ્યા-ત્તિષ્ઠેઘ્નેનેહ તત્તલં ॥૩૫૧॥
 પ્રત્યેકમથ ઊર્ધ્વં ચ ચતસૃષ્ઠ્વપિ દિક્ષુ ચ ।
 તચ્ચતુઃકોટિસદ્ભાવાદ્ દ્વાદશાસ્રં પ્રકીર્તિતં ॥૩૫૨॥
 મિલત્યસિત્રયં યત્ર સ કોણઃ કર્ણિકોચ્યતે ।
 ઉપર્યઘશ્ચતસૃણાં તાસાં યુક્ત્યાષ્ટકર્ણિકં ॥૩૫૩॥
 સુવર્ણઃ સ્યાત્કર્મમાષૈ-સ્તૌલ્યે ષોડશઘ્નિઃ સમઃ ।
 કર્મમાષપ્રમાણં ચ પ્રાગત્રાસ્તિ નિરૂપિતં ॥૩૫૪॥

તે ચાર આંગળ લાંબું અને બે આંગળ પહોળું હોય છે. મધ્યમાં વૃત્ત અને ઉન્નત હોય છે. તેમજ છ ખૂણા (છ હાંશ)થી સુશોભિત હોય છે. ૩૪૮. ઈતિ મણિરત્ન.

૭ કાકિણીરત્ન—છ તળવાળું, ફરતી બાર ખૂણાવાળું અને આઠ કર્ણિકાવાળું હોય છે, તોલમાં આઠ સોનેયા જેટલું હોય છે. ૩૪૯.

સોનીનું ઉપકરણ લોકોમાં એરણ તરીકે ઓળખાય છે. ચતુરસ્રપણાની સામ્યતાથી તેની આકૃતિ જેવું આ હોય છે. ૩૫૦.

ચાર દિશામાં અધો અને ઊર્ધ્વ એમ તેના છ તળ હોય છે. એવી રીતે હોવાથી વિષમતા ન હોવાને કારણે ભૂમિ ઉપર સારી રીતે સ્થાપન કરી શકાય છે. ૩૫૧.

અધો, ઊર્ધ્વ અને ચારે દિશામાં ચાર—ચાર કોટી હોવાથી બાર અસ્રવાળું કહ્યું છે તે બરાબર છે. ૩૫૨.

જ્યાં ચાર અસ્ર મળે તે કોણ, કર્ણિકા કહેવાય છે, તેથી ઉપર અને નીચે એવી ચાર—ચાર કર્ણિકા હોવાથી અષ્ટકર્ણિક કહ્યું છે તે પણ બરાબર છે. ૩૫૩.

તોલમાં સોળ કર્મમાષવડે એક સુવર્ણ કહેવાય છે. કર્મમાષનું પ્રમાણ અહીં પૂર્વે કહેવામાં આવેલ છે. 'એવા આઠ સુવર્ણ (આઠ તોલા) સરખું તોલમાં કાકિણીરત્ન કહ્યું છે.' આ માન વિચક્ષણોએ

સુવર્ણૈષ્ટભિસ્તુલ્યં કાકિણીરત્નમીરિતં ।
 એતદાર્ષભિકાલીયં માનં જ્ઞેયં વિચક્ષણૈઃ ॥૩૫૫॥
 અન્યથા કાલભેદેન માનવૈષમ્યસંભવે ।
 ન ભવેત્કાકિણીરત્નં સર્વેષાં ચક્રિણાં સમં ॥૩૫૬॥
 ઇષ્યતે તુલ્યમેવેદં સર્વેષામપિ ચક્રિણાં ।
 પુરાતનેષુ શાસ્ત્રેષુ તથૈવ પ્રતિપાદનાત્ ॥૩૫૭॥

કિંચ- કેચિદાત્માંગુલૈરાહુઃ કાકિણીમણિરત્નયોઃ ।
 માનમૌત્સેધિકૈઃ કેચિ-ત્તત્રમાણાંગુલૈઃ પરે ॥૩૫૮॥

તથા ચોક્તં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તૌ- અત્ર ચાધિકારે એતાનિ ચ મધુરતૃણફલાદીનિ ભરતચક્રવર્તિકાલસંભવીત્યેવ ગૃહ્યંતે, અન્યથા કાલભેદેન તદ્વૈષમ્યસંભવે કાકિણીરત્નં સર્વચક્રિણાં તુલ્યં ન સ્યાત્, તુલ્યં ચેષ્યતે તદિત્યેતસ્માદનુયોગદ્વારવૃત્તિવચનાદેતદ્દેશીયાદેવ સ્થાનાંગવૃત્તિવચનાત્

“ચતુરંગુલો મણી પુણ તસ્સદ્ધં ચેવ હોઙ્ગ વિચ્છિણ્ણો ।
 ચરુરંગુલપ્પમાણા સુવણ્ણવરકાગણી નેયા ॥૩૫૮A॥”

ભરતચક્રીના સમયનું જાણવું. અન્યથા કાળભેદથી માનની વિષમતાનો સંભવ હોવાથી કાકિણીરત્ન સર્વ ચક્રીઓનું સમાન થશે નહીં, અને આ રત્ન તો સર્વ ચક્રીઓનું તુલ્ય જ ઈચ્છ્યું છે; કારણ કે પુરાતનશાસ્ત્રમાં તેવી રીતે જ પ્રતિપાદન કરેલ છે. ૩૫૪-૩૫૭.

‘કેટલાક કાકિણી અને મણિરત્નનું પ્રમાણ આત્માંગુળથી કહે છે, કેટલાક ઉત્સેધાંગુળથી કહે છે અને કેટલાક પ્રમાણાંગુળ વડે કહે છે.’ ૩૫૮.

તે વિષે શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની ટીકામાં કહ્યું છે કે-‘આ અધિકારમાં આ મધુર એવા તૃણફળાદિ ભરતચક્રીના કાળમાં સંભવે તેવા જ જાણવા. અન્યથા કાળભેદથી તેની વિષમતા માનવામાં આવે, તો કાકિણીરત્ન પણ સર્વ ચક્રીઓનું સમાન થશે નહીં, અને શાસ્ત્રમાં તો તેને તુલ્ય કહ્યું છે.’ શ્રી અનુયોગદ્વારવૃત્તિમાં તેમજ તેવા પ્રકારના સ્થાનાંગવૃત્તિનાં પ્રસંગમાં પણ એ પ્રમાણે જ કહેલું છે. - ‘મણિરત્ન ચાર આંગળ લાંબું ને તેથી અર્ધવિસ્તૃત હોય છે, તેમજ ચાર આંગળ પ્રમાણવાળું, સારા વર્ણવાળું કાકિણીરત્ન પણ હોય છે.’ અહીં આંગળ તે પ્રમાણાંગુળ સમજવી. ૩૫૮ A.

સર્વ ચક્રવર્તીઓના કાકિણી વગેરે રત્નો તુલ્ય પ્રમાણવાળા હોવાથી અને મલયગિરિકૃત બૃહત્સંગ્રહણીની બૃહદ્વૃત્તિમાં એ પ્રમાણે કહેલ હોવાથી શ્રીઅનુયોગદ્વારસૂત્રમાં ‘એક એક ચાઉરંત ચક્રવર્તીનું કાકિણીરત્ન,

इहांगुलं प्रमाणांगुलमवगंतव्यं; सर्वचक्रवर्तिनामपि काकिण्यादिरत्नानां तुल्यप्रमाणत्वादिति मलयगिरिकृतबृहत्संग्रहणी, बृहद्वृत्तिवचनाच्च केचनास्य प्रमाणांगुलनिष्पन्नत्वं, केचिच्च “एगमेगस्स णं रण्णो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्टसोवण्णिणए कागणिरयणे छत्तले दुवालसंसिए अट्टकण्णिणए अहिगरणिसंठाणसंठिए पण्णत्ते, तस्स णं एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविक्खंभा तं समणस्स भगवओ महावीरस्स अब्दंगुलं, इत्यनुयोगद्वारसूत्रबलादुत्सेधांगुलनिष्पन्नत्वं, केऽपि चैतानि सप्तैकेन्द्रियरत्नानि सर्वचक्रवर्तिनामात्मांगुलेन ज्ञेयानि, शेषाणि तु सप्त पंचेन्द्रियरत्नानि तत्कालीनपुरुषोचितमानानीति प्रवचनसारोद्धारवृत्ति-बलादात्मांगुलनिष्पन्नत्वमाहुः,

अत्र च पक्षत्रये निर्णयः सर्वविद्वेद्यः, अत्र तु बहु वक्तव्यं, तत्तु ग्रंथगौरवभयान्नोच्यते इति ज्ञेयं ।

अस्रयो द्वादशाप्यस्य चतुर्भिरंगुलैर्मिताः ।

स्युः प्रत्येकं समचतु-रस्रत्वात्सर्वतः समाः ॥३५९॥

अयं भावः विष्कंभायामयोर्नात्र विशेषः कोऽपि विद्यते ।

षण्णामपि तलानां तच्चतुरंगुलमानता ॥३६०॥

तथोक्तं जंबूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रे-‘तं चउरंगुलप्पमाणमित्तमित्यादि’

આઠ સોનેયાપ્રમાણ તોલવાળું, છ તળવાળું, બાર અસ્રવાળું, આઠ કણિકાવાળું અને અધિકરણીના સંસ્થાનવાળું કહ્યું છે.

તેની એક એક કોટિ ઉત્સેધાંગુલના પ્રમાણવાળી કહી છે, તે મહાવીર પરમાત્માની અર્ધાંગુલપ્રમાણ જાણવી.’ આ કથનના બળથી કાકિણીરત્ન ઉત્સેધાંગુલનાં માપનું જણાય છે. વળી કેટલાક ‘આ સાતે એકેન્દ્રિય રત્નો, સર્વ ચક્રીના આત્માંગુલ પ્રમાણથી જાણવા અને બાકીના સાત પંચેન્દ્રિય રત્નો તો તત્કાલીન પુરુષ ઉચિત પ્રમાણવાળા જ હોય છે.’ એમ પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના બળથી આત્માંગુલપ્રમાણ (સાત એકેન્દ્રિય રત્નો) કહે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણે પક્ષોનો નિર્ણય સર્વજ્ઞ જ જાણી શકે છે. અહીં ઘણું કહેવા જેવું છે પણ તે ગ્રંથગૌરવના ભયથી કહેતા નથી.

કાકિણીરત્નના બાર ખૂણા ચાર ચાર આંગળ પ્રમાણ હોય છે અને તે ચોખંડા હોવાથી સર્વત્ર સમાન થાય છે. ૩૫૯.

અહીં કહેવાનો આ ભાવ છે – વિષ્કંભ અને આયામમાં અહીં કાંઈ વિશેષ નથી અને છએ તળ ચાર આંગળની સમાનતાવાળા હોય છે. ૩૬૦.

શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં પણ તે સર્વતઃ ચાર આંગળ પ્રમાણવાળું જ હોય એમ કહ્યું છે.

અનુયોગદ્વારસૂત્રે તુ યદસ્ય કાકિણીરત્નસ્યૈકૈકા કોટિરુત્સેધાંગુલપ્રમિતોક્તા તન્મતાંતરં,
તત્સૂત્રં પ્રાગ્ લિખિતમિતિ જ્ઞેયં ।

જંગમાદિબહુવિધ-વિષાપહરણક્ષમં ।

તાદ્રજાતીયગાંગેય-નિષ્પન્નત્વાદ્ભવેદિદં ॥૩૬૧॥

તદાનીં સર્વમાનાનાં તત્પ્રામાણ્યપ્રવર્તકં ।

અનેનૈવાંકિતાનિ સ્યુ-સ્તાનિ પ્રત્યાયકાનિ યત્ ॥૩૬૨॥

યથાધુનાઘ્યાપ્તક્લૃપ્ત-નિર્ણયાંકં પ્રતીતિકૃત્ ।

કુડવાદિ ભવેન્માનં વ્યવહારપ્રવર્તકં ॥૩૬૩॥

ખટીખંડાદિવચ્ચૈત-દ્વિત્યાદૌ મંડલાદિકૃત્ ।

સ્થિરોદ્યોતં કરોત્યેત-ન્મંડલૈર્ગુહયોસ્તયોઃ ॥૩૬૪॥

इति काकिणीरत्नं । इति सप्तैकेंद्रियरत्नानि ।

अथ सेनापतिरत्नं भवेत्प्रौढपराक्रमः ।

हस्त्यादिचक्रिसैन्यानां स्वातंत्र्येण प्रवर्तकः ॥૩૬૫॥

અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં જે આ કાકિણીરત્નની એકેક કોટી ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ કહી છે, તે મતાંતર સમજવો. તેનો સૂત્ર-પાઠ ઉપર લખી ગયા છીએ.

તે તેવા પ્રકારના સુવર્ણમાંથી બનેલું હોવાથી, એ કાકિણીરત્ન જંગમ સ્થાવર અનેક પ્રકારના વિષને શમાવવાને સમર્થ હોય છે. ૩૬૧.

તે વખતે સર્વ પ્રકારના માનના પ્રામાણ્યનું પ્રવર્તક એ હોય છે કેમકે એનાવડે જ અંકિત કરેલા તે માનો પ્રમાણભૂત ગણાય છે. ૩૬૨.

જેમ અત્યારે પણ આપ્ત પુરુષનો કરેલો નિર્ણયાંક પ્રતીતિવાળો ગણાય છે. અને તેના ઉપરથી જ કુડવાદિ (એક પ્રકારનું પ્રમાણ) બધા માન વ્યવહાર પ્રવર્તેલ હોય છે. ૩૬૩.

ખડીના કકડાની જેમ એનાવડે ભીંત વિગેરેની ઉપર મંડળો આલેખી શકાય છે, અને તેના મંડળો વડે જ બંને ગુફાઓ સ્થિર ઉદ્યોતવાળી કરવામાં આવે છે. ૩૬૪. ઈતિ કાકિણીરત્ન.

इति એકેન્દ્રિય સાત રત્નોનું સ્વરૂપ.

હવે પંચેન્દ્રિય સાત રત્નોનું સ્વરૂપ કહેવાય છે -

૧. સેનાપતિરત્ન- પ્રૌઢ પરાક્રમી હોય છે, ચક્રવર્તીના હસ્તી વિગેરે આખી સેનાનો સ્વતંત્રપણે પ્રવર્તાવનાર હોય છે. ૩૬૫.

સમગ્રભરતવ્યાપ્ત-યશોરાશિર્મહાબલઃ ।
 સ્વભાવતઃ સદોદાત્ત-સ્તેજસ્વી સાત્ત્વિકઃ શુચિઃ ॥૩૬૬॥
 યવનાદિલિપૌ દક્ષો મ્લેચ્છભાષાવિશારદઃ ।
 તતો મ્લેચ્છપ્રભૃતિષુ સામદાનાદ્યુપાયકૃત્ ॥૩૬૭॥
 વિચારપૂર્વકાભાષી યથાવસરવાક્યવિત્ ।
 ગંભીરમધુરાલાપો નીતિશાસ્ત્રાર્થકોવિદઃ ॥૩૬૮॥
 જાગરૂકો દીર્ઘદર્શી સર્વશસ્ત્રકૃતશ્રમઃ ।
 જ્ઞાતયુદ્ધવિધિશ્ચક્ર-વ્યૂહાદ્યૂહવિશેષવિત્ ॥૩૬૯॥
 રિપુમિત્રગણસ્યાપિ દંભાદંભાદિભાવવિત્ ।
 પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ઘોરો-ઽમૂઢઃ કાર્યશતેષ્વપિ ॥૩૭૦॥
 સ્વામિભક્તઃ પ્રજાશ્રેષ્ઠઃ પ્રસન્નચનનનનઃ ।
 દુર્દર્શનો દ્વિષાં વીર-રસાવેશે ભયંકરઃ ॥૩૭૧॥
 લંચાદિલોભાનાકૃષ્ટઃ સ્વામિકાર્યૈકસાધકઃ ।
 સલ્લક્ષણઃ કૃતઙ્ગશ્ચ દયાલુર્વિનયી નયી ॥૩૭૨॥

સમગ્ર ભરતક્ષેત્રમાં તેનો યશોરાશિ વિસ્તરેલ હોય છે, મહા બળવાન, સ્વભાવથી જ સદા ઉદાત્ત, તેજસ્વી, સાત્ત્વિક અને પવિત્ર હોય છે. ૩૬૬.

યવનાદિ લિપિ વાંચવા-લખવામાં દક્ષ હોય છે, મ્લેચ્છ ભાષામાં વિશારદ હોવાથી મ્લેચ્છ વિગેરે રાજાઓને વશ કરવામાં સામદામાદિ ઉપાયનો કરનાર હોય છે. ૩૬૭.

વિચારપૂર્વક બોલનાર, યોગ્ય અવસરે કેમ બોલવું તેને સમજનાર, ગંભીર, મધુરાલાપી અને નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય છે. ૩૬૮.

જાગરૂક (નિરંતર જાગૃત રહેનાર), દીર્ઘદર્શી, સર્વશસ્ત્રો ચલાવવામાં પ્રવીણ, યુદ્ધવિધિનો અને ચક્રવ્યૂહાદિ વ્યૂહોનો જાણનાર હોય છે. ૩૬૯.

શત્રુ અને મિત્ર સમૂહનાં દંભ અને સરળતાદિ ભાવને જાણનાર હોય છે. તન્કાલ ઉપાયની સૂઝવાળો; ધીર અને સેંકડો કાર્યમાં પણ ન મૂંઝાય એવો હોય છે.^૧ ૩૭૦.

સ્વામીભક્ત, પ્રજાપ્રિય, નેત્ર ને મુખની પ્રસન્નતાવાળો, શત્રુઓથી દુઃખે જોઈ શકાય તેવો અને વીરરસના આવેશ વખતે ભયંકર હોય છે. ૩૭૧.

લાંચ વિગેરેના લોભથી ન ખેંચાય તેવો, સ્વામીના કાર્યનો અદ્વિતીય સાધક, સારા લક્ષણવાળો, કૃતઙ્ગ, દયાળુ, વિનયી અને ન્યાયી હોય છે. ૩૭૨.

૧ ચક્રીના મંત્રીની ગરજ તે સારે છે. ચક્રીને જુદો મંત્રી હોતો નથી.

जेतव्यवर्षे निम्नोच्च-जलशैलादिदुर्गवित् ।

नानाविषमदुर्गाणां भंगादानादिमर्भवित् ॥३७३॥

संधाने प्रतिभिन्नानां संहतानां च भेदने ।

उपायज्ञोऽप्रयासेन द्विषतैव द्विषं जयन् ॥३७४॥ दशभिः कुलकं ॥

तदुक्तं नीतिशास्त्रे ।

भंगोऽस्तु कस्याप्येकस्य योधने द्विषतो द्विषा ।

भवत्युभयथा लाभो मिथो मोदकयोरिव ॥३७५॥

इति सेनापतिरत्नं ।

कोष्ठागाराद्यधिकृतो रत्नं गृहपतिर्भवेत् ।

सर्वेषां चक्रिसैन्यानां भोज्यवस्त्रादिचिंतकः ॥३७६॥

सुलक्षणः सुरूपश्च दानशौडो विशेषवित् ।

स्वामिभक्तः कृतज्ञश्च विवेकी चतुरः शुचिः ॥३७७॥

शाल्यादिनानाधान्यानां शाकानां चातिभूयसां ।

सिद्धिकृत्प्रातरुप्तानां सायं तादृक्प्रयोजने ॥३७८॥ त्रिभिर्विशेषकं ॥

शुतवायोग्य क्षेत्रमां आवेल नीचा-गिंया भाग, जण अने पर्वतादि दुर्गनो ज्ञानार डोय छे. तथा विविध प्रकारना विषम दुर्गनो-डिल्लानो भंग करवामां अने तेने श्रुती लेवा विगेरेनी युक्तिने ज्ञानार डोय छे. ३७३.

जुदा पडेलाओनुं संधान करवामां अने लेणा मणेला डोय तेनो लेद करवामां उपायज्ञ अने द्वेष करनारा शत्रुओने वगर प्रयासे शत्रुवडे ज श्रुती लेनार डोय छे. ३७४.

नीतिशास्त्रमां कहुं छे के-‘शत्रुनी साथे शत्रुनुं युद्ध थाय, तो तेमां भेमांथी गमे तेनो भंग-पराजय थाय तेमां लाभ ज छे; केमके भे मोदकने सामसामा अथडाववाथी जे मोदक भांगे ते ठीकज छे. बन्ने प्रकारे लाभ ज छे. ३७५.

इति सेनापतिरत्नं.

र गृहपतिरत्न-कोष्ठागार (अन्नादिना कोठार) विगेरेनो अधिकारी अने यकवर्तीना सर्व सैन्यनी भोजन-वस्त्रादिकनी चिंता करनारो डोय छे. ३७६.

सारा लक्षणवाणो, रूपवंत, दानशूर, विशेषज्ञ, स्वामीभक्त, कृतज्ञ, विवेकी, यतुर अने पवित्र डोय छे. ३७७.

तेवा प्रकारनुं पास प्रयोजन डोय, त्यारे शाल्यादि अनेक प्रकारना धान्य अने अनेक प्रकारना पुष्कण शाक (यर्भरत्न उपर) सवारे वावीने सांजे उगाडी शके छे. ३७८.

एतस्यैवानुभावेन सैन्यं भरतचक्रिणः ।

चर्मच्छत्रसमुद्गस्थं सप्ताहान्याप भोजनं ॥३७९॥

તથોક્તં ઋષભચરિત્રે -

चर्मरत्ने च सुक्षेत्र इवोप्तानि दिवामुखे ।

सायं धान्यान्यजायंत गृहिरत्नप्रभावतः ॥३८०॥

इति गृहपतिरत्नं ।

अथ स्याद्वादर्धकीरत्नं दक्षधीस्तक्षकाग्रणीः ।

स्कंधावारपुरग्राम-निवेशेऽधिकृतः शुचिः ॥३८१॥

स चाधीति व्याकरणे वास्तुशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

शब्दव्युत्पत्तिशून्यो हि शास्त्रं किमपि नार्हति ॥३८२॥

તથાહ સિદ્ધાંતશિરોમણી ભાસ્કરાચાર્ય:-

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्

ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रं ।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान् ।

शास्त्रાંતરસ્ય ભવતિ શ્રવણેઽધિકારી ॥૩૮૩॥

એના પ્રભાવથી જ ભરતચક્રીનું સૈન્ય ચર્મ અને છત્રના સંપુટમાં રહ્યું હતું, ત્યારે સાત દિવસ સુધી ભોજન મેળવી શક્યું હતું. ૩૭૯

શ્રીઋષભચરિત્રમાં કહ્યું છે કે-‘ગૃહપતિરત્નના પ્રભાવથી સારા ક્ષેત્રની જેમ ચર્મરત્નપર સવારે વાવેલું ધાન્ય સાંજે ઉગી શકે છે.’ ૩૮૦. ઈતિગૃહપતિરત્ન.

૩ વાર્ધકીરત્ન-કુશળ બુદ્ધિવાળો, સુધારોમાં અગ્રેસર, લશ્કરની છાવણી, નગર, ગામ વિગેરે નવા સ્થાપન કરવામાં અધિકારવાળો અને પવિત્ર હોય છે. ૩૮૧.

તે વ્યાકરણશાસ્ત્ર ભણેલો હોવાથી વાસ્તુશાસ્ત્રમાં અર્થને અને તત્ત્વને જાણનાર હોય છે; કારણ કે જો કોઈ પણ મનુષ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિના જ્ઞાનરહિત હોય, તો તે કોઈ પણ શાસ્ત્ર જાણવામાં લાયક હોતો નથી. ૩૮૨.

તે વિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિ નામના ગ્રંથમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે-‘સરસ્વતીના ઘરરૂપ વ્યાકરણને જે મનુષ્ય સારી રીતે જાણે છે, તે વેદને પણ જાણે છે; તો પછી અન્ય શાસ્ત્રને જાણે તેમાં શું કહેવું? તેથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પ્રથમ વ્યાકરણશાસ્ત્ર ભણીને જ બીજાં શાસ્ત્રો શ્રવણ કરવાનો અધિકારી થાય છે.’ ૩૮૩.

પત્તનગ્રામનગર-પ્રાસાદાપણવેશ્મનાં ।

નિવેશને યથૌચિત્યં દિક્સ્થાનાદિવિચક્ષણઃ ॥૩૮૪॥

ગૃહાણાં બહવો ભેદા વાસ્તુશાસ્ત્રોદિતાશ્ચ યે ।

તત્ર સર્વત્ર દક્ષોઽસૌ શિલ્પવિત્ પ્રતિભાપટુઃ ॥૩૮૫॥

તથાહિ - ધ્રુવં ૧ ઘન્યં ૨ જયં ૩ નંદં ૪ ઝરં ૫ કાંતં ૬ મનોહરં ૭ ।

સુમુખં ૮ દુર્મુખં ૯ કૂરં ૧૦ વિપક્ષં ૧૧ ઘનદં ૧૨ ક્ષયં ૧૩ ॥૩૮૬॥

આક્રંદં ૧૪ વિપુલં ૧૫ ચૈવ વિજયં ૧૬ ચેતિ ષોડશ ।

સંપ્રત્યમીષાં પસ્ત્યાનાં પ્રસ્તારઃ પ્રતિપાદ્યતે ॥૩૮૭॥

લઘુર્ભવેત્સરલયા વક્રયા રેખયા ગુરુઃ ।

પ્રસ્તારરચનાથૈભિઃ કર્તવ્યા વૃત્તજાતિવત્ ॥૩૮૮॥

તત્રાયમાનાયઃ -

ગુરોરઘો લઘું ન્યસ્યેત્ પૃષ્ઠે ત્વસ્ય પુનર્ગુરૂન્ ।

અગ્રતસ્તૂર્ધ્વવદ્દ્યા-દ્યાવત્સર્વલઘુર્ભવેત્ ॥૩૮૯॥

તે વાર્ધકીરત્ન પાટણ, ગામ, નગર, પ્રાસાદ, દુકાન અને ઘર વિગેરે બનાવવામાં તેની યથાયોગ્ય દિશા, સ્થાન વિગેરે જાણવામાં વિચક્ષણ હોય છે. ૩૮૪.

તથા કારીગરીને જાણનાર અને કુશળબુદ્ધિવાળા તે વાર્ધકી વાસ્તુશાસ્ત્રમાં ઘરોના જે અનેક પ્રકારો કહ્યા છે, તે સર્વ પ્રકારો જાણવામાં નિપુણ હોય છે. ૩૮૫.

ઘરના સોળ પ્રકાર આ પ્રમાણે કહેલા છે.— ધ્રુવ ૧, ઘન્ય ૨, જય ૩, નંદ ૪, ઝર ૫, કાંત ૬, મનોહર ૭, સુમુખ ૮, દુર્મુખ ૯, કૂર, ૧૦, વિપક્ષ ૧૧, ઘનદ ૧૨, ક્ષય ૧૩, આક્રંદ ૧૪, વિપુલ ૧૫ અને વિજય ૧૬.

હવે આ સોળ પ્રકારના ઘરોનો પ્રસ્તાર કહે છે. ૩૮૬-૩૮૭.

સીધી ઉભી લીંટી (I) કરવી તે લઘુ કહેવાય છે અને વાંકી (D) જેવી રેખા કરવાથી તે (S) ગુરુ કહેવાય છે. આ લઘુ અને ગુરુવડે વૃત્તજાતિ (શ્લોકની જાતિ)ની જેમ ઘરસંબંધી પ્રસ્તારની રચના કરવી. ૩૮૮.

તેમાં અહીં આ પ્રમાણે આમ્નાય (પરંપરા) છે.

પહેલા ગુરુની નીચે લઘુને સ્થાપન કરવો (મૂકવો), તેની પાછળ (પહેલાં) ગુરુને મૂકવા અને તેની આગળ (પછી) ઉપલી પંક્તિમાં જે રીતે ગુરુ-લઘુ હોય તે જ પ્રમાણે મૂકવા. આ પ્રમાણે છેવટ સર્વે (ચારે) લઘુ આવે ત્યાં સુધી કરવું. ૩૮૯.

૧. કોઈ ઠેકાણે 'સુપક્ષ' કહ્યું છે.

ચત્વારો ગુરવઃ સ્થાપ્યા આઘ્યપંક્તૌ તતઃ પરં ।

શેષાસુ પંક્તિષુ સ્થાપ્યો લઘુરાઘગુરોરઘઃ ॥૩૧૦॥

અગ્રે તૂર્ધ્વપંક્તિસમં રિક્તે સ્થાને તુ દીયતે ।

ગુરુરેવં કૃતે ભંગોં-તિમઃ સર્વલઘુર્ભવેત્ ॥૩૧૧॥

અથ પ્રકૃતં-પ્રતિશાલાઘ્યલિંદાઢ્યા દિક્ સ્યાલ્લઘૂપલક્ષિતા ।

ગુરુદ્વિષ્ટાઽનાવૃત્તા સ્યા-ત્તાશ્ચત્સ્રો યથાક્રમં ॥૩૧૨॥

એટલે કે - પહેલી પંક્તિમાં ચારે ગુરુ સ્થાપવા. ત્યારપછી બીજી ત્રીજી વિગેરે બાકીની પંક્તિઓમાં ગુરુની નીચે લઘુ મૂકવો. તેની પછી ઉપરની પંક્તિમાં હોય, તે પ્રમાણે ગુરુ-લઘુ મૂકવા અને તેની પહેલા જેટલા ખાલી સ્થાન હોય, તેમાં ગુરુ જ મૂકવા. આમ કરવાથી છેલ્લા (સોળમાં) ભંગમાં સર્વે (ચારે) લઘુ આવશે. ૩૯૦-૩૯૧.

તેની સ્થાપના -

	ઘરનું નામ	ફલ	પ્રસ્તાર				શુભાશુભ
			પૂર્વ	દક્ષિણ	પશ્ચિમ	ઉત્તર	
૧	ધ્રુવ	સ્થિરતા	૬	૬	૬	૬	શુભ
૨	ધન્ય	ધનપ્રાપ્તિ	।	૬	૬	૬	શુભ
૩	જય	જય	૬	।	૬	૬	શુભ
૪	નંદ	પુત્ર	।	।	૬	૬	શુભ
૫	ખર	દારિદ્ર્ય	૬	૬	।	૬	અશુભ
૬	કાંત	સર્વસંપત્	।	૬	।	૬	શુભ
૭	મનોહર	મનનો આહ્વાદ	૬	।	।	૬	શુભ
૮	સુમુખ	લક્ષ્મી	।	।	।	૬	શુભ
૯	દુર્મુખ	યુદ્ધ	૬	૬	૬	।	અશુભ
૧૦	કૂર	વિષમતા	।	૬	૬	।	અશુભ
૧૧	વિપક્ષ(સુપક્ષ)	બાંધવ	૬	।	૬	।	શુભ
૧૨	ધનદ	ધન	।	।	૬	।	શુભ
૧૩	ક્ષય	ક્ષય	૬	૬	।	।	અશુભ
૧૪	આર્કદ	મૃત્યુ	।	૬	।	।	અશુભ
૧૫	વિપુલ	આરોગ્ય	૬	।	।	।	શુભ
૧૬	વિજય	સર્વસંપત્	।	।	।	।	શુભ

હવે પ્રસ્તુત વાત-અહીં દરેક (સોળે પ્રકારના) ઘરમાં જે દિશામાં લઘુ મૂક્યો છે તે દિશા 'અલિંદથી' વ્યાપ્ત છે એટલે તે દિશાએ અલિંદ હોય એમ જાણવું, અને જે દિશામાં ગુરુ મૂક્યો હોય, તે દિશા આવરણરહિત એટલે અલિંદ વિનાની છે એમ જાણવું. તે દિશાઓ પૂર્વાદિના અનુક્રમે ચાર છે. ૩૯૨.

ઓશરી, પરસાળ, ઓરડી વિગેરે નાનો ભાગ.

તત્ર સ્યાત્રથમે ભંગે ચતુર્ભિર્ગુરુભિર્ગૃહં ।
 ઁકોઽપવરકોઽલિંદ-વર્જિતઃ સ ચતુર્દિશં ॥૩૧૩॥
 ધ્રુવસંજ્ઞં ગૃહં તત્સ્યા-દ્ધન્યં પ્રાચ્યામલિંદયુક્ ।
 યસ્યાં દિશિ ગૃહદ્વારં સા ચ પ્રાચી ભવેદિહ ॥૩૧૪॥

તથોક્તં વિવેકવિલાસે -

પૂર્વાદિર્દિગ્ વિનિર્દેશ્યા ગૃહદ્વારવ્યપેક્ષયા ।
 ભાસ્કરોદયદિક્ પૂર્વા ન વિજ્ઞેયા યથા ક્ષુતે ॥૩૧૫॥
 દક્ષિણસ્યામલિંદઃ સ્યા-દ્યત્ર તજ્જયસંજ્ઞકં ।
 ઁવં સ્યુઃ ષોડશે ભંગે ચતુર્દિશમલિંદકાઃ ॥૩૧૬॥
 વાસ્તુશાસ્ત્રે ફલં ચૈષામેવમાહુઃ
 સ્થૈર્યં ૧ ઘનં ૨ જયઃ ૩ પુત્રાઃ ૪ દારિદ્ર્યં ૫ સર્વસંપદઃ ૬ ।
 મનોહલાદઃ ૭ શ્રિયો ૮ યુદ્ધં ૯ વૈષમ્યં ૧૦ બાંધવા ૧૧ ઘનં ૧૨ ॥૩૧૭॥

તેમાં પહેલા ભંગમાં (પંક્તિમાં) ચારે ગુરુવાળું ઘર કહ્યું છે, તેથી તે ચારે દિશામાં અલિંદરહિત માત્ર ઁક જ ઓરડો છે. તેને ધ્રુવનામનું પહેલું ઘર કહ્યું છે; તથા ઘન્ય નામનું જે બીજું ઘર છે, તેમાં પૂર્વ દિશામાં અલિંદ હોય છે. અહીં જે દિશા ઘરનું (ઓરડાનું) દાર હોય છે, તેને જ પૂર્વ દિશા સમજવી. ૩૯૩-૩૯૪.

તે વિષે વિવેકવિલાસ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે - 'ઘરના દારની અપેક્ષાએ પૂર્વાદિક દિશા કહેવી, પરંતુ જે દિશામાં સૂર્ય ઉગે છે તેને (આ પ્રસંગમાં) પૂર્વ દિશા ન કહેવી. જેમ છીંકને વિષે સૂર્યોદયની અપેક્ષાએ પૂર્વાદિક દિશા ધારવામાં આવતી નથી, પરંતુ જે દિશાતરફ મુખ રાખીને પોતે છીંક ખાધી હોય તેજ તેની પૂર્વ દિશા કહેવાય છે તેમ. ૩૯૫.

તથા જે ઘરમાં દક્ષિણ દિશામાં અલિંદ હોય તે ઘર જય નામનું (ત્રીજું) જાણવું. આ જ પ્રમાણે સોળમા ભાંગાવાળા ઘરમાં ચારે દિશામાં અલિંદ હોય છે. ૩૯૬.

(તેની સ્થાપના પાછળના પેઠજમાં છે.)

વાસ્તુશાસ્ત્રમાં આ સોળ પ્રકારના ઘરોનું ફળ આ પ્રમાણે કહ્યું છે -

સ્થિરતા ૧, ઘન ૨, જય ૩, પુત્ર ૪ દારિદ્ર્ય ૫, સર્વસંપદા ૬, મનનો આહ્વાદ ૭, લક્ષ્મી, ૮, યુદ્ધ ૯, વિષમતા ૧૦, બાંધવ ૧૧, ઘન, ૧૨, ક્ષય ૧૩, મૃત્યુ ૧૪, આરોગ્ય ૧૫ અને સર્વસંપદા ૧૬. આ પ્રમાણે ધ્રુવ વિગેરે ઘરોનું અનુક્રમે ફળ જાણવું, કારણ કે તે ધ્રુવ વિગેરે નામો જ સાર્થક

ક્ષયશ્ચ ૧૩ મૃત્યુ ૧૪ રારોગ્યં ૧૫ સર્વસંપદિતિ ૧૬ ક્રમાત્ ।

ઘુવાદીનાં ફલં જ્ઞેયં સાન્વર્થાઁખ્યાન્યમૂન્યતઃ ॥૩૧૮॥

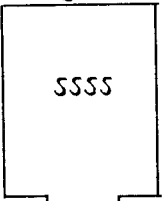
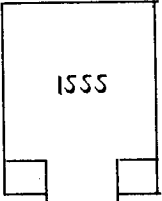
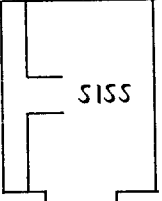
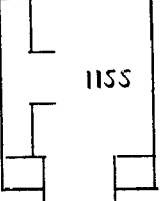
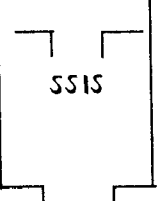
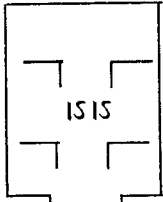
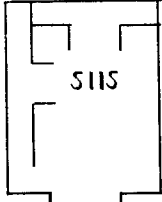
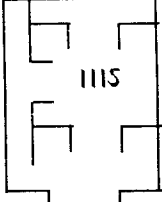
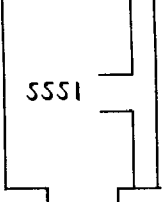
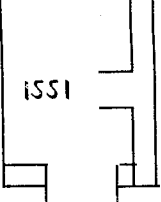
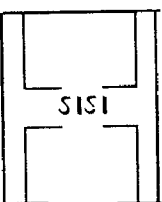
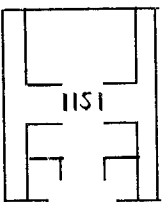
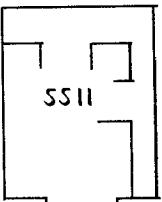
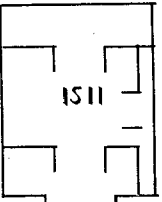
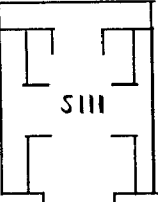
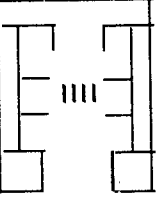
ઇયં ષોડશભંગીહ દિગ્માત્રાર્થં પ્રદર્શિતા ।

एकापवरकादीनां भेदास्त्वेषामनेकशः ॥૩૧૯॥

उक्तं च रत्नमालाभाष्ये-

वेश्मनामेकशालानां शतं स्याच्चतुरुत्तरं ।

द्विपंचाशद् द्विशालानां त्रिशालानां द्विसप्ततिः ॥૪૦૦॥

ઘુવ ૧	ઘન્ય ૨	જય ૩	નદ ૪	ઝર ૫	
					
કાંત ૬	મનોરમ ૭	સુમુખ ૮	દુર્મુખ ૯	કૂર ૧૦	
					
વિપક્ષ ૧૧	ઘનદ ૧૨	ક્ષય ૧૩	આક્રંદ ૧૪	વિપુલ ૧૫	વિજય ૧૬
					

છે-તેના પ્રમાણે જ તેના શુભાશુભ ફળ છે. ૩૯૭-૩૯૮.

આ સોળ પ્રકારનાં ઘરો અહીં દિશામાત્રથી જ બતાવ્યા છે. એક ઓરડાવાળા, બે ઓરડાવાળા વિગેરેની વૃદ્ધિ કરવાથી તેમના ઘણા ભેદો થાય છે. ૩૯૯.

તે વિષે રત્નમાલા ભાષ્યમાં કહ્યું છે કે-‘એક શાળા (ઓરડા)નાં ઘરો એકસો ને ચાર પ્રકારનાં થાય છે, બે શાળાનાં ઘરો બાવન પ્રકારનાં થાય છે અને ત્રણ શાળાનાં ઘરો બોતેર પ્રકારનાં થાય છે. ૪૦૦.’

નંદ્યાવર્ત વર્ધ્ધમાનં સ્વસ્તિકં ચ તથા પરં ।

સર્વતોભદ્રમિત્યાદ્યાઃ સ્યુર્ભેદા વેશ્મનાં શુભાઃ ॥૪૦૧॥

તથાહ વરાહઃ -

નંદ્યાવર્તમલિંદૈઃ શાલા-કુડ્યાત્પ્રદક્ષિણાંતગતૈઃ ।

દ્વારં પશ્ચિમમસ્મિન્ વિહાય શેષાણિ કાર્યાણિ ॥૪૦૨॥

દ્વારોઽલિંદાન્તગતઃ પ્રદક્ષિણોન્યઃ શુભસ્તતશ્ચાન્યઃ ।

તસ્મિંશ્ચ વર્ધ્ધમાને દ્વારં તુ ન દક્ષિણં કાર્યં ॥૪૦૩॥

અપરાંતગતોઽલિંદઃ પ્રાગંતગતૌ તદુત્થિતૌ ચાન્યૌ ।

તદવધિવિધૃતશ્ચાન્યઃ પ્રાગ્દ્વારં સ્વસ્તિકં શુભદં ॥૪૦૪॥

અપ્રતિષિદ્ધાલિંદં સમંતતો વાસ્તુ સર્વતોભદ્રં ।

નૃપવિબુધસમૂહાનાં કાર્યં દ્વારૈશ્ચતુર્ભિરપિ ॥૪૦૫॥

વળી નંદ્યાવર્ત, વર્ધમાન, સ્વસ્તિક અને સર્વતોભદ્ર વિગેરે ઘરોના શુભ પ્રકારો હોય છે. ૪૦૧.

તે વિષે વરાહ કહે છે કે-

‘મકાનની ભીંતથી પ્રદક્ષિણાના છેડાપર રહેલા અલિંદ એટલે ઓશરી વડે નંદ્યાવર્ત નામનું ગૃહ થાય છે. આ ઘરમાં પશ્ચિમદિશાને છોડીને બાકીની ત્રણે દિશામાં દ્વાર કરાય છે. ૪૦૨.

દ્વાર અને અલિંદ^૧ (ઓસરી) એ બેને છેડે રહેલ એક પ્રદક્ષિણા હોય, તેથી એક બીજી શુભ પ્રદક્ષિણા પણ હોય, તે વર્ધમાન ગૃહ કહેવાય. તેમાં દક્ષિણ દિશામાં દ્વાર કરવું નહીં. ૪૦૩.

પશ્ચિમદિશાના છેડે રહેલ ઓશરી હોય અને પૂર્વદિશાના છેડે રહેલી તે મકાન સાથે જોડાયેલી બીજી બે ઓશરી હોય અને તે ઓશરીની મર્યાદાથી ધારણ કરાયેલી એક જુદી ઓશરી હોય, એવું પૂર્વદિશાના દ્વારવાળું સ્વસ્તિક નામનું ગૃહ કહેવાય છે. જે શુભને આપનારું છે. ૪૦૪.

ચારેતરફ ઓશરીવાળો, રાજા અને પંડિતોના સમુદાયોને ઉચિત, એવું સર્વતોભદ્ર નામનું ગૃહ હોય છે. તેને ચારે દિશાઓમાં દ્વાર કરવા.^૨ ૪૦૫.

૧. ઉંબરાની નીચે જે પહોળું લાકડું અથવા પત્થર રાખવામાં આવે છે કે જેના ઉપર આવનાર માણસ પગ મૂકીને આવે છે તે અથવા બહારના ભાગના ખૂણાની બાજુમાં ઓરડીઓ કરવામાં આવે છે તે. આવા બે અર્થ અલિંદના કરેલા છે.

૨. ચાર ગૃહોનું સ્વરૂપ વરાહસંહિતાની સાક્ષીથી શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ ટીકાકારે કહેલ છે. તે જ પ્રમાણે અહીં લોકપ્રકાશકારે પણ કહેલ છે. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિના મૂળમાં આ ચાર નામોની સાથે ચક્ર નામનો પાંચમો પ્રાસાદ પણ કહેલો છે. આ સંબંધની વિશેષ હકીકતના જિજ્ઞાસુએ સમરાંગણસૂત્રધાર નામના છપાયેલા શિલ્પસંબંધી ગ્રંથ વિગેરેની સહાય મેળવવી.

તથા - વાસ્તુક્ષેત્રોદ્ગતૈર્વલ્લી-વૃક્ષૈર્મૂલાતપૂરિતૈઃ ।
 વેશ્માભ્યુદયિકં દુઃખ-કૃદ્વા વેત્તિ વિચક્ષણઃ ॥ ૪૦૬॥
 આસન્નફલદા વાસ્તુ-પ્રરૂઢા ગર્ભિણી લતા ।
 અનાસન્નફલા કન્યા વંધ્યા ભવતિ નિષ્ફલા ॥ ૪૦૭॥
 વૃક્ષાઃ પ્લક્ષવટાશ્ચત્યો-દુંબરાદ્યાઃ શુભાઃ સ્મૃતાઃ ।
 અપ્રશસ્તાઃ કંટકિનો રિપુચૌરાદિભીતિદાઃ ॥ ૪૦૮॥

તથાહ વરાહઃ-શસ્તૌષધિદ્રુમલતામધુરા સુગંધા
 સ્નિગ્ધા સમાનશુષિરા ચ મહી નરાણાં ।
 અપ્યધ્વનિ શ્રમવિનોદમુપાગતાનાં
 ઘત્તે શ્રિયં કિમુત શાશ્વતમંદિરેષુ ॥ ૪૦૯॥
 વિજ્ઞો વાસ્તુષ્વથાયર્ક્ષ-વ્યયાંશાદીન્ વિચારયેત્ ।
 અમીભિરનુકૂલૈર્યત્ સ્યાદભ્યુદયકૃદ્ ગૃહં ॥૪૧૦॥

તથા-વાસ્તુ (ઘર) બનાવવાનું જે ક્ષેત્ર (ભૂમિ) હોય તેમાં વેલાઓ કે વૃક્ષો વિગેરે જે ઉગેલા હોય, તે ઉપરથી તેમાં થનારું ઘર સુખકારક છે કે દુઃખકારક છે ? તે વિદ્વાન્ પુરુષ જાણી શકે છે. ૪૦૬.

જેમકે વાસ્તુક્ષેત્રમાં ઉગેલી લતા જો ગર્ભવાળી હોય, તો તે શીઘ્ર ફળ આપનારી થાય છે, કન્યા (બાલ્યાવસ્થાવાળી-કુમારિકા) હોય તો તે ચિરકાળે ફળ આપનારી થાય છે અને વંધ્યા (વાંઝણી-ફળરહિત) હોય તો તેનું કાંઈપણ ફળ મળતું નથી. ૪૦૭.

વાસ્તુના ક્ષેત્રમાં પીપળો, વડ, અશ્વત્થ (પીપળા જેવું વૃક્ષ) અને ઉમરા વિગેરેનાં વૃક્ષો ઉગેલાં હોય, તો તે શુભ કહેલાં છે. કાંટાવાળા વૃક્ષો ઉગેલાં હોય તો તે અશુભ કહેલાં છે અને તે શત્રુ તથા ચોરાદિકનો ભય આપનાર થાય છે. ૪૦૮.

તે વિષે વરાહ કહે છે કે-‘ઉત્તમ ઔષધિ, વૃક્ષ અને લતાવાળી, મધુર, સુગંધી, સ્નિગ્ધ (ચિકાશવાળી-રસવાળી) અને સરખા છિદ્રવાળી પૃથ્વી ઉપર માર્ગમાં ચાલવાથી શ્રમિત થયેલા રાજાઓ માત્ર વિશ્રાંતિ લેવા માટે જ થોડો વખત બેઠા હોય તો પણ તેમને તેવી પૃથ્વી લક્ષ્મીને આપનારી થાય છે, તો પછી તેવી પૃથ્વી ઉપર નિરંતર રહી શકાય તેવા મકાનો કર્યા હોય, તો તે લક્ષ્મીને આપનાર થાય તેમાં શું કહેવું ? ૪૦૯.

હવે વાસ્તુશાસ્ત્રના વિદ્વાને આય, નક્ષત્ર, વ્યય અને અંશ વિગેરેનો વિચાર કરવો, કારણ કે તે સર્વે અનુકૂળ હોય, તો તે ઘર શુભ ઉદયને કરનારું થાય છે. ૪૧૦.

વિવક્ષિતે ગૃહક્ષેત્રે વિસ્તારો યોંગુલાત્મકઃ ।
 દૈર્ઘ્યેનાંગુલરૂપેણ ગુણ્યતે જાયતેઽથ યત્ ॥૪૧૧॥
 તત્સ્યાત્ક્ષેત્રફલં તસ્મિન્નષ્ટભક્તેઽધિકં ચ યત્ ।
 તદંકમાનસ્તત્રાય-સ્તેષાં નામક્રમસ્ત્વયં ॥૪૧૨॥

ધ્વજો ૧ ધૂમો ૨ હરિઃ ૩ શ્વા ૪ ગૌ ૫ ખરો ૬ હસ્તી ૭ દ્વિકઃ ૮ ક્રમાત્ ।
 પૂર્વાદિબલિનોઽષ્ટાયા વિષમાસ્તેષુ શોભનાઃ ॥૪૧૩॥
 ઈશાનાંતાસુ દિક્ષેતે પૂર્વાદિક્રમતઃ સ્થિતાઃ ।
 સાન્વર્થનામધેયત્વા-ત્સમાઃ ક્વાપિ ન શોભનાઃ ॥૪૧૪॥
 ણાં સ્થાપનવ્યવસ્થા ચૈવં વિવેકવિલાસે-
 વૃષં ૧ સિહં ૨ ગજં ૩ ચૈવ ખેટકર્બટકોટ્વયોઃ ।
 દ્વિપઃ પુનઃ પ્રયોક્તવ્યો વાપીકૂપસરસ્સુ ચ ॥૪૧૫॥
 મૃગેંદ્રમાસને દદ્યા-ચ્છયનેષુ ગજં પુનઃ ।
 વૃષં ભોજનપાત્રેષુ છત્રાદિષુ પુનર્ધ્વજં ॥૪૧૬॥

તે આ પ્રમાણે-ઈચ્છેલા ઘરની ભૂમિનો વિસ્તાર જેટલા આંગળનો હોય, તેને લંબાઈના આંગળવડે ગુણવો. તે પ્રમાણે લંબાઈ પહોળાઈના આંગળનો ગુણાકાર કરતાં જે આવે, તે ક્ષેત્રફળ સમજવું. તે ક્ષેત્રફળના આંગળની સંખ્યાને આઠે ભાગતા જે શેષ વધે, તેટલી સંખ્યાવાળો (તેટલામો) તે ક્ષેત્રનો આય જાણવો. તે આયોનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. ૪૧૧-૪૧૨.

- ધ્વજ ૧, ધૂમ ૨, હરિ ૩, શ્વાન ૪, બળદ ૫, ગધેડો ૬, હાથી ૭ અને કાગડો. ૮. આ આઠ આયો અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં બળવાન છે. તેમાંના એકી (૧-૩-૫-૭) આયો શુભકારક છે. ૪૧૩.

પૂર્વાદિના અનુક્રમે^૧ ઈશાન ખૂણાપર્યંત રહેલા આ આઠે આયોનાં નામ સાર્થક હોવાથી બેકી (૨-૪-૬-૮) આયો કદાપિ શુભ નથી. ૪૧૪.

આ આયોને સ્થાપવાની વ્યવસ્થા વિવેકવિલાસ નામના ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે કહી છે-‘ખેટ (ગામ), કર્બટ (નગર) અને કિલ્લાને વિષે વૃષ, સિંહ અને ગજ આય લેવો. વાવ, કૂવા, અને સરોવરને વિષે દ્વિપ (હાથી) આય લેવો, આસનમાં સિંહ આય લેવો, શય્યામાં ગજ આય લેવો, ભોજનનાં પાત્રોમાં

૧ પૂર્વ-ધ્વજ, ૨ અગ્નિ-ધૂમ, ૩ દક્ષિણ-સિંહ ૪ નૈઋત-શ્વાન, ૫ પશ્ચિમ-વૃષભ, ૬ વાયવ્ય-ખર, ૭ ઉત્તર-ગજ, ૮ ઈશાન-કાક.

અગ્નિવેશ્મસુ સર્વેષુ ગૃહે વહ્ન્યુપજીવિનાં ।
 ધૂમં નિયોજયેત્કિંચ શ્વાનં મ્લેચ્છાદિજાતિષુ ॥૪૧૭॥
 ચ્વરો વેશ્યાગૃહે શસ્તો ધ્વાંક્ષઃ શેષકુટીષુ ચ ।
 વૃષઃ સિંહો ગજશ્ચાપિ પ્રાસાદપુરવેશ્મસુ ॥૪૧૮॥
 ઇત્યાયા વાસ્તુનઃ પ્રોક્તા નક્ષત્રમથ કથ્યતે ।
 તત્ર સામાન્યતો વાસ્તુ-જન્મભં કૃત્તિકા ભવેત્ ॥૪૧૯॥

ચતુક્તં વ્યવહારપ્રકાશે -

ભાદ્રપદતૃતીયાયાં શનિદિવસે કૃત્તિકાપ્રથમપાદે ।
 વ્યતિપાતે રાત્ર્યાદૌ વિષ્ટ્યાં વાસ્તોઃ સમુત્પત્તિઃ ॥૪૨૦॥
 અથેષ્ટવાસ્તુનઃ ક્ષેત્ર-ફલાંકેઽષ્ટગુણીકૃતે ।
 વિભક્તે સપ્તવિંશત્યા શેષં ભવતિ જન્મભં ॥૪૨૧॥
 અસ્માદેવ ચ નક્ષત્રા-દ્ગૃહાણાં સ્વામિના સહ ।
 રાશેર્બલં પ્રીતિષ્ઠમકાદિ વિચિંતયેત્ ॥૪૨૨॥

વૃષભ આય લેવો, છત્રાદિને વિષે ધ્વજ આય લેવો, સર્વ પ્રકારના અગ્નિના ઘરો (રસોડા વિગેરે)ને વિષે તથા અગ્નિવડે આજીવિકા કરનારના ઘરોને વિષે ધૂમ આય લેવો, મ્લેચ્છાદિ જાતિનાં ઘરોમાં શ્વાન આય લેવો, વેશ્યાના ઘરમાં ખર આય શ્રેષ્ઠ છે, બીજા નીચા વર્ણોની ઝુંપડીઓને વિષે ધ્વાંક્ષ (કાક) આય લેવો, તથા પ્રાસાદ, પુર અને સારા ઘરોને વિષે વૃષ, સિંહ અને ગજ આય લેવા સારા છે. ૪૧૫-૪૧૮.

આ પ્રમાણે વસ્તુના આય કદ્યા. હવે તેનું નક્ષત્ર કહે છે. તેમાં સામાન્ય રીતે વાસ્તુનું જન્મનક્ષત્ર કૃત્તિકા છે. ૪૧૯.

તે વિષે વ્યવહારપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે- 'ભાદરવાની ત્રીજને દિવસે, શનિવારે કૃત્તિકા નક્ષત્રના પહેલા પાયામાં, વ્યતિપાત યોગમાં, રાત્રિના પ્રારંભમાં અને વિષ્ટિ યોગમાં વાસ્તુની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.' ૪૨૦.

હવે ઈષ્ટ વાસ્તુ (ઘર)ના ક્ષેત્રફળની જે સંખ્યા હોય, તેને આઠે ગુણી સત્તાવીશથી ભાગતાં જેટલા બાકી રહે, તેને તે વાસ્તુનું જન્મ નક્ષત્ર જાણવું. ૪૨૧.

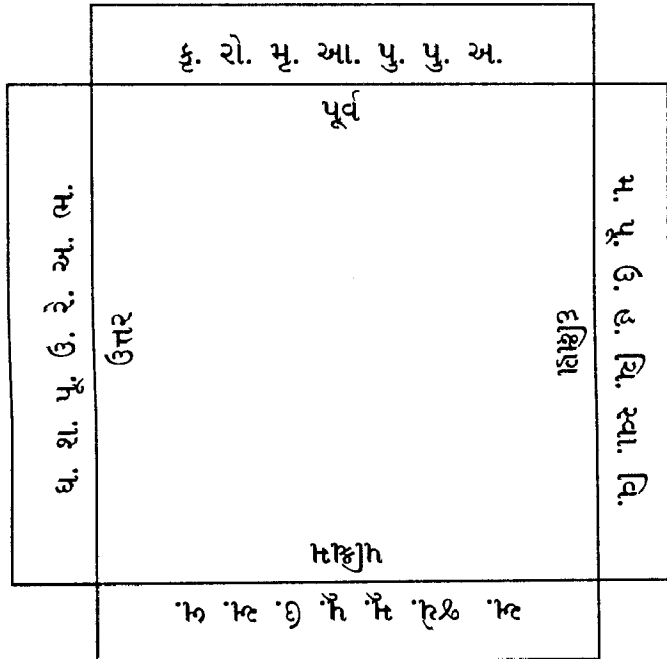
આ પ્રમાણે આવેલા ઘરના જન્મ નક્ષત્રની ગૃહસ્વામીની સાથે રાશિબળ, પ્રીતિ અને ષડાષ્ટક વિગેરે વિચારવું. ૪૨૨.

સપ્ત સપ્તાગ્નિભાદીનિ ન્યસ્યેત્પરિઘચક્રવત્ ।
 પૂર્વાદિષુ ચતસૃષુ દિક્ષુ ભાનિ યથાક્રમં ॥૪૨૩॥
 ઇષ્ટસ્ય વાસ્તુનો જન્મ-ઘિષ્યમેવં સમેતિ ચેત્ ।
 દ્વારદિષ્યસ્ય ગેહસ્ય તદોહોઽભિમુખઃ શશી ॥ ૪૨૪॥
 પાશ્ચાત્યભિત્તિદિક્પ્રાપ્તે જન્મભેઽધીષ્ટવાસ્તુનઃ ।
 ચંદ્રો ભવતિ પૃષ્ઠસ્થો-ઽનિષ્ટૌ ચૈતાવુભાવપિ ॥૪૨૫॥
 તથાહુઃ - પ્રારબ્ધં સંમુખે ચંદ્રે ન વસ્તું વાસ્તુ કલ્પતે ।
 પૃષ્ઠસ્થે ઘાતપાતાય દ્વયોસ્તેન ત્યજેદ્ ગૃહી ॥૪૨૬॥

પરિઘચક્રની જેમ ચક્ર કરીને તેમાં પૂર્વાદિ દિશામાં અનુક્રમે કૃત્તિકાદિ સાત સાત નક્ષત્રો સ્થાપન કરવા. તેમાં ઈષ્ટ વાસ્તુનું જન્મનક્ષત્ર જો ધરના દ્વારની દિશામાં આવે, તો તે ધરની સન્મુખ ચન્દ્ર છે-એમ જાણવું, ૪૨૩-૪૨૪.

અને ઈષ્ટગૃહનું જન્મનક્ષત્ર જો પાછલી ભીતની દિશામાં આવે, તો ચન્દ્ર પાછળ રહેલો છે-એમ જાણવું. આ સન્મુખ અને પાછળનો એ બંને ચન્દ્ર અશુભ છે. ૪૨૫.

તે વિષે કહ્યું છે કે 'ચન્દ્ર સન્મુખ હોય, તો પ્રારંભેલું ઘર વસવા લાયક નથી અને ચન્દ્ર પાછળ હોય, તો ચોરી થાય છે, તેથી ગૃહસ્થે આ બન્ને ચન્દ્ર ત્યાગ કરવા લાયક છે. ૪૨૬.

ગૃહ એવ નિષિદ્ધોઽયં ચંદ્રમાઃ સન્મુખસ્થિતઃ ।

પ્રાસાદનૃપસૌધશ્રી-ગૃહેષુ ત્વગ્રગઃ શુભઃ ॥૪૨૭॥

ગુરુશિષ્યાદિવત્તારા વર્જ્યાત્રાપિ વિવેકિભિઃ ।

તૃતીયા પંચમી ચાપિ સપ્તમી ચાપરાઃ શુભાઃ ॥૪૨૮॥

તથોક્તં- ગણયેત્સ્વામિનક્ષત્રા-દ્યાવદ્વિષ્ણયં ગૃહસ્ય ચ ।

નવભિસ્તુ હરેદ્ભાગં શેષં તારા પ્રકીર્તિતા ॥૪૨૯॥

શાંતા ૧ મનોરમા ૨ કૂરા ૩ વિજયા ૪ કલહોદ્ભવા ૫ ।

પદ્મિની ૬ રાક્ષસી ૭ વીરા ૮ આનંદા ૯ ચેતિ તારકાઃ ॥૪૩૦॥

॥ ઇતિ નક્ષત્રં ॥

નક્ષત્રાંકેઽષ્ટભિર્ભક્તે શેષાંકેન વ્યયો ભવેત્ ।

ભાગાપ્રાપ્તાવથાષ્ટાભિ-ર્ભાક એવ વ્યયો ભવેત્ ॥૪૩૧॥

સ્યાત્રિધાસૌ ચ પૈશાચો રાક્ષસો યક્ષ એવ ચ ।

આયેન તુલ્યોઽભ્યધિકો ન્યૂનશ્રાયાદથાક્રમં ॥૪૩૨॥

આ સન્મુખ રહેલો ચન્દ્ર ઘરને વિષે જ નિષેધ કરેલો છે, પરંતુ પ્રાસાદ (ચૈત્ય), રાજમહેલ અને ખજાનાના ઘરને (ભંડાર) વિષે તો સન્મુખ રહેલો ચન્દ્ર શુભ કહેલો છે. ૪૨૭.

આ ઘરની બાબતમાં વિવેકી પુરુષોએ ગુરુ-શિષ્યાદિના સંબંધમાં જેમ અશુભ તારા વર્જવાના છે, તેમ ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી તારા વર્જવા લાયક છે, તે સિવાયની બીજી તારાઓ શુભ છે. ૪૨૮.

તે વિષે કહ્યું છે કે-‘ગૃહસ્વામીના નક્ષત્રથી ઘરનું જન્મનક્ષત્ર ગણવું. જે સંખ્યા આવે તેને નવથી ભાગ દેવો. બાકી જે રહે તે (તેટલામી) તારા કહેલી છે. ૪૨૯.

તેના નામ આ પ્રમાણે-શાંતા ૧, મનોરમા ૨, કૂરા ૩, વિજયા ૪, કલહોદ્ભવા (કલેશ કરનારી) ૫, પદ્મિની ૬, રાક્ષસી ૭, વીરા ૮ અને આનંદા ૯. ૪૩૦.

ઈતિ નક્ષત્રવિચાર

હવે વ્યય કહે છે-નક્ષત્રના અંકને આઠથી ભાગતા જે શેષ રહે, તે વ્યય કહેવાય છે. તેમાં જો આઠથી ભાગ ન ચાલે, તો તે નક્ષત્રનો અંક જ વ્યય કહેવાય છે. ૪૩૧.

તે વ્યય ત્રણ પ્રકારનો છે-પૈશાચ ૧, રાક્ષસ ૨ અને યક્ષ ૩. તેમાં આયની તુલ્ય વ્યય હોય, તો તે પૈશાચ કહેવાય છે. આયથી અધિક હોય, તો તે રાક્ષસ કહેવાય છે અને આયથી ન્યૂન હોય, તો યક્ષ કહેવાય છે. ૪૩૨.

૧ વાલા ઈતિ પાઠ :

તથાહ: - પૈશાચસ્તુ સમાય: સ્યા-દ્રાક્ષસશ્ચાધિકે વ્યયે ।

આયાત્તૂનતરો યક્ષો વ્યય: શ્રેષ્ઠોઽષ્ટઘા ત્વયં ॥૪૩૩॥

શાંત: ૧ કૂર: ૨ પ્રઘોતશ્ચ ૩ શ્રેયા ૪ નથ મનોરમ: ૫ ।

શ્રીવત્સો ૬ વિભવ ૭ શ્રૈવ ચિંતાત્મકો ૮ વ્યયોઽષ્ટમ: ॥૪૩૪॥

અત્ર ચ - એકશેષે વ્યય: શાંતો દ્વિશેષે કૂર ઇષ્યતે ।

એવં યાવત્ શૂન્યશેષે ભવેચ્ચિંતાત્મકો વ્યય: ॥૪૩૫॥ ઇતિ વ્યય: ॥

વ્યયાંકેનાભીષ્ટવેશ્મ-નામ્નશ્ચાક્ષરસંખ્યયા ।

યુક્તે ક્ષેત્રફલે ભક્તે ત્રિભિ: શેષમિહાંશક: ॥૪૩૬॥

ઇંદ્રાંશ: સ્યાદેકશેષે દ્વિશેષે ચ ચમાંશક: ।

શૂન્યશેષે જ રાજાંશો-ઽધમસ્તત્ર ચમાંશક: ॥૪૩૭॥ ઇત્યંશક: ॥

તે વિશે કહ્યું છે કે—‘આયની સમાન સંખ્યાવાળો વ્યય હોય તે પૈશાચ કહેવાય છે. આયની સંખ્યાથી વ્યયની સંખ્યા અધિક હોય, તો તે રાક્ષસ કહેવાય છે અને આયની સંખ્યાથી વ્યયની સંખ્યા ન્યૂન હોય તો તે યક્ષ કહેવાય છે. તેમાં યક્ષ નામનો વ્યય જ શ્રેષ્ઠ છે.’ તે વ્યય આઠ પ્રકારનો છે. તેના નામ આ પ્રમાણે—શાંત ૧, કૂર, ૨, પ્રઘોત ૩, શ્રેયાન ૪, મનોરમ ૫, શ્રીવત્સ, ૬ વિભવ ૭ તથા આઠમો ચિંતાત્મક ૮. ૪૩૩-૪૩૪.

અહીં (નક્ષત્રના અંકને આઠે ભાગતા જો) એક શેષ રહે તો શાંત નામનો વ્યય જાણવો, બે શેષ રહે તો કૂર નામનો વ્યય જાણવો. એ જ પ્રમાણે યાવત્ શૂન્ય શેષ રહે, તો ચિંતાત્મક વ્યય જાણવો. ૪૩૫.

ઈતિ વ્યય વિચાર

હવે અંશ કહેવાય છે—વ્યયનો અંક, જે નામનું ઘર ઈચ્છિત હોય, તેના અક્ષરોની સંખ્યાનો અંક અને ક્ષેત્રફળનો અંક આ ત્રણે એકઠા કરવા (સરવાળો કરવો). પછી તેને ત્રણે ભાગતાં જે શેષ રહે, તેને અંશ જાણવો. ૪૩૬.

તેમાં જો એક શેષ રહે, તો તે ઈંદ્ર અંશ જાણવો, બે શેષ રહે તો યમ અંશ જાણવો અને શૂન્ય શેષ રહે તો રાજા અંશ જાણવો. આ ત્રણેમાં યમ અંશ અધમ-અશુભ છે (બાકીના બે શુભ છે). ૪૩૭.

ઈતિ અંશ વિચાર

તથા - વૈશાખે શ્રાવણે માર્ગે પૌષે ફાલ્ગુન એવ ચ ।
 કુર્વિત વાસ્તુપ્રારંભં ન તુ શેષેષુ સપ્તસુ ॥૪૩૮॥
 એતે તૂક્તાશ્ચંદ્રમાસાઃ શુક્લપ્રતિપદાદિકાઃ ।
 સૌરમાસાંશ્ચૈવમાહુઃ સૂર્યસંક્રાંતિચિહ્નિતાન્ ॥૪૩૯॥
 ધામારભેતોત્તરદક્ષિણાસ્યં તુલાલિમેષર્ષભભાજિ ભાનૌ ।
 પ્રાક્ પશ્ચિમાસ્યં મૃગકર્કકુંભ-સિંહસ્થિતે દ્વચંગગતે ન કિંચિત્ ॥૪૪૦॥
 તુલાલીત્યાદ્યુક્તેઽપિ પૂર્વોક્તચંદ્રમાસપંચક એવ, ન શેષમાસેષ્વિતિ સ્વયં જ્ઞેયં ।
 સંક્રાંતે દ્વિસ્વભાવેષુ રાશિષ્વર્કે ન કલ્પતે ।
 એકસ્યા અપ્યભિમુખં સદનં દિવ્ચતુષ્ટયે ॥૪૪૧॥
 અથ દક્ષિણપાશ્ચૌપ-પીઠં સુપ્તસ્ય વાસ્તુનઃ ।
 નાગસ્ય સ્યાચ્છિરઃ ૧ પૃષ્ઠં ૨ પુષ્ઠં ૩ કુશ્ચિર્યાક્રમં ॥૪૪૨॥

હવે વાસ્તુ પ્રારંભ કરવાનો વિચાર કહે છે-વૈશાખ ૧, શ્રાવણ ૨, માર્ગશીર્ષ ૩, પૌષ ૪ અને ફાગણ ૫, આ પાંચ માસમાં જ ઘર યજ્ઞાવવાનો પ્રારંભ કરવો. બાકીના સાત માસમાં આરંભ કરવો નહીં. ૪૩૮.

અહીં શુક્લ પ્રતિપદાથી પ્રારંભ થતા ચાંદ્રમાસો કહ્યા છે અને સૂર્યમાસ લેવા હોય, તો સૂર્યની સંક્રાંતિથી યુક્ત આ પ્રમાણે કહ્યા છે. ૪૩૯.

- તુલા, વૃશ્ચિક, મેષ અને વૃષભ એ ચાર સંક્રાંતિમાં સૂર્ય હોય ત્યારે ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાના દ્વારવાળા ઘરનો આરંભ કરવો તથા મકર, કુંભ, કર્ક અને સિંહ એ ચાર સંક્રાંતિમાં સૂર્ય હોય, ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાના દ્વારવાળા ઘરનો આરંભ કરવો. પરંતુ દ્વિસ્વભાવ રાશિ એટલે મિથુન, કન્યા, ઘન અને મીન એ ચાર સંક્રાંતિમાં સૂર્ય હોય, ત્યારે કોઈપણ ઘરનો આરંભ કરવો નહીં. ૪૪૦.

અહીં તુલા, વૃશ્ચિક વિગેરે સંક્રાંતિ આશ્રયીને ગ્રાહ્યાગ્રાહ્યપણું કહ્યું છે, તોપણ પૂર્વે કહેલા પાંચ ચાંદ્ર માસમાં જ ઘરનો આરંભ કરવો, બીજા માસોમાં ન કરવો. એમ પોતાની મેળે જ સમજી લેવું.

દ્વિસ્વભાવ રાશિમાં એટલે મિથુન, કન્યા, ઘન અને મીન રાશિમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ હોય, ત્યારે ચારે દિશામાંથી એક પણ દિશાના દ્વારવાળા ઘરનો પ્રારંભ કરવો યોગ્ય નથી. ૪૪૧.

ઈતિ વાસ્તુપ્રારંભના માસનો નિર્ણય.

હવે ખાતનું મુહૂર્ત કહે છે-નાગના આકારવાળો વાસ્તુપુરુષ પોતાના શરીરના જમણા પડખાને

ભાદ્રાદિમાસત્રિતયે દિક્ષુ પૂર્વાદિષુ ક્રમાત્ ।
 માર્ગાદિમાસત્રિતયે દિક્ષુ સ્યુર્દક્ષિણાદિષુ ॥૪૪૩॥
 ફાલ્ગુનાદિત્રયે તુ સ્યુ-ર્દિક્ષુ તે પશ્ચિમાદિષુ ।
 જ્યેષ્ઠાદિષુ ત્રિષૂદીચ્યા-દીનાં ચતુષ્ટયે દિશાં ॥૪૪૪॥
 કર્તવ્યો વાસ્તુનઃ કુક્ષૌ પ્રથમં યનનોદ્યમઃ ।
 યથા સ્યાત્સુખસંપત્તિ-વૈપરીત્યે વિપર્યયઃ ॥૪૪૫॥

તથોક્તં - શિરઃ યનેન્માતૃપિતૃન્નિહન્યાત્ યનેચ્ચ પૃષ્ઠે ભયરોગપીડાઃ ।

પુચ્છં યનેત્ સ્ત્રીશુભગોત્રહાનિઃ સ્ત્રીપુત્રરત્નાત્રવસૂનિ કુક્ષૌ ॥૪૪૬॥

ઈતિ વાસ્તુનો દિગ્નિયમઃ ॥

દબાવીને સુતેલો છે. તેનું મસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૨, પુચ્છ ૩ અને કુક્ષિ ૪ આ ચાર અવયવો અનુક્રમે ભાદ્રપદાદિ ત્રણ ત્રણ માસમાં પૂર્વાદિ દિશાના અનુક્રમે હોય છે. એટલે કે-ભાદ્રપદ, આશ્વિન અને કાર્તિક એ ત્રણ માસમાં વાસ્તુપુરુષનું મસ્તક પૂર્વ દિશામાં હોય છે. પૃષ્ઠ દક્ષિણ દિશામાં, પુચ્છ પશ્ચિમ દિશામાં અને કુક્ષિ ઉત્તર દિશામાં હોય છે. એ જ રીતે માર્ગાદિ ત્રણ માસ એટલે માર્ગશીર્ષ, પોષ અને માઘ માસમાં દક્ષિણાદિ દિશામાં હોય છે. એટલે કે-દક્ષિણ દિશામાં મસ્તક, પશ્ચિમ દિશામાં પૃષ્ઠ, ઉત્તર દિશામાં પુચ્છ અને પૂર્વ દિશામાં વાસ્તુપુરુષની કુક્ષિ રહેલી હોય છે. એ જ રીતે ફાલ્ગુનાદિ ત્રણ માસમાં પશ્ચિમાદિ ચાર દિશામાં હોય છે. એટલે કે ફાગણ, ચૈત્ર અને વૈશાખ એ ત્રણ માસમાં વાસ્તુપુરુષનું મસ્તક પશ્ચિમ દિશામાં, પૃષ્ઠ ઉત્તર દિશામાં, પુચ્છ પૂર્વદિશામાં અને કુક્ષિ દક્ષિણ દિશામાં હોય છે. એ જ રીતે જ્યેષ્ઠાદિ ત્રણ માસમાં ઉત્તરાદિ ચાર દિશામાં હોય છે. એટલે કે-જ્યેષ્ઠ, અષાઢ અને શ્રાવણ માસમાં વાસ્તુપુરુષનું મસ્તક ઉત્તરદિશામાં, પૃષ્ઠ પૂર્વદિશામાં, પુચ્છ દક્ષિણ દિશામાં અને કુક્ષિ પશ્ચિમ દિશામાં હોય છે. ૪૪૨-૪૪૪.

અહીં વાસ્તુની કુક્ષિને વિષે પ્રથમ ખોદવાનો ઉદ્યમ કરવો (ખાત કરવું). તેથી સુખસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિપરીત કરવાથી વિપર્યય થાય છે. એટલે કુક્ષિ સિવાય બીજા અવયવમાં ખાત કરે, તો તે અશુભ ફળને આપનાર થાય છે. ૪૪૫.

તે વિષે કહ્યું છે કે-‘વાસ્તુપુરુષના મસ્તકે ખાત કરવામાં આવે તો ઘરઘણીના માતાપિતા મરણ પામે, પૃષ્ઠ ઉપર ખાત કરવાથી ભય, રોગ અને પીડા ઉત્પન્ન થાય, પુચ્છ ખોદવાથી સ્ત્રી, શુભ અને ગોત્ર (કુળ)ની હાનિ-નાશ થાય અને કુક્ષિમાં ખાત કરવાથી સ્ત્રી, પુત્ર, રત્ન, અન્ન અને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૪૬.

ઈતિ વાસ્તુદિશા નિયમ.

વિદિગ્નિયમં ત્વેવમાહુઃ

ઈશાનાદિષુ કોણેષુ વૃષાદીનાં ત્રિકે ત્રિકે ।

શેષાહેરાનનં ત્યાજ્યં વિલોમેન પ્રસર્પતઃ ॥૪૪૭॥

યદા ચ મુખમૈશાન્યાં નાભિરાગ્નેયગા તદા ।

પુચ્છં ભવતિ નૈર્ઋત્યાં વાયવ્યામુત્કલં શુભં ॥૪૪૮॥

એવં ચ - વૃષાદૌ મુખમૈશાન્યાં સિંહાદૌ વાયુકોણકે ।

વૃશ્ચિકાદૌ ચ નૈર્ઋત્યાં કુમ્ભાદૌ હુતભુગ્દિશિ ॥૪૪૯॥

વૃષાદૌ વાયવી શ્રેષ્ઠા સિંહાદૌ નૈર્ઋતિ ત્રિકે ।

વૃશ્ચિકાદૌ શુભાગ્નેયી તથૈશાની ઘટાદિષુ ॥૪૫૦॥

इति खातारंभः ॥

अथ वास्तुनि भागाः स्युर्देवतानां पृथक् पृथक् ।

भागानां स्वामिनः पंच-चत्वारिंशत्सुराः स्मृताः ॥૪૫૧॥

વાસ્તુની વિદિશાનો નિયમ આ પ્રમાણે કહ્યો છે.—વૃષાદિ ત્રણ ત્રણ સંક્રાંતિમાં ઈશાનાદિ ચાર ખૂણામાં વિલોમ (ઉલટા) ફરતા એવા શેષ નાગનું મુખ તજવા લાયક છે. ૪૪૭.

જ્યારે શેષનાગનું મુખ ઈશાન ખૂણામાં હોય, ત્યારે તેની નાભિ અગ્નિ ખૂણામાં હોય છે. પુચ્છ નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં હોય છે અને વાયવ્ય ખૂણો ખાલી હોય છે, તેથી તે શુભ છે. ૪૪૮.

આથી વૃષ, મિથુન અને કર્ક એ ત્રણ સંક્રાંતિમાં શેષનું મુખ ઈશાન ખૂણામાં હોય છે. સિંહાદિ એટલે સિંહ, કન્યા અને તુલા સંક્રાંતિમાં શેષનું મુખ વાયવ્ય ખૂણામાં હોય છે. વૃશ્ચિકાદિ એટલે વૃશ્ચિક, ઘન અને મકર સંક્રાંતિમાં શેષનું મુખ નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં હોય છે. તથા કુંભાદિ એટલે કુંભ, મીન અને મેષ સંક્રાંતિમાં શેષનું મુખ અગ્નિ ખૂણામાં હોય છે. ૪૪૯.

તથા ખાતને માટે વૃષાદિ ત્રણ સંક્રાંતિમાં વાયુ ખૂણો (ખાલી હોવાથી) શ્રેષ્ઠ છે, સિંહાદિ ત્રણ સંક્રાંતિમાં નૈર્ઋત્ય ખૂણો શ્રેષ્ઠ છે, વૃશ્ચિકાદિ ત્રણ સંક્રાંતિમાં અગ્નિ ખૂણો શ્રેષ્ઠ છે અને કુંભાદિ ત્રણ સંક્રાંતિમાં ઈશાન ખૂણો શ્રેષ્ઠ છે. ૪૫૦.

ઈતિ વિદિશા નિયમ. ઈતિ ખાતારંભ.

હવે વાસ્તુક્ષેત્રના દેવો કહેવાય છે—વાસ્તુના ક્ષેત્રમાં દેવતાઓના જુદા જુદા ભાગ હોય છે. તે સર્વ ભાગોના સ્વામી તરીકે પીસ્તાલીશ દેવો કહેલા છે. ૪૫૧.

તત્ર ભાગાશ્ચતુઃષષ્ટિઃ પુરે નૃપગૃહેષુ ચ ।

एकाशीतिः शेषगृहे शतं प्रासादमंडपे ॥४५२॥

તથોક્તં સૂત્રધારમંડનકૃતવાસ્તુસારે -

चतुःषष्ट्या पदैर्वास्तुपुरे राजगृहेऽर्चयेत् ।

एकाशीत्या गृहे भाग-शतं प्रासादमंडपे ॥४५३॥

ईशः १ पर्जन्यो २ जयें ३ द्रौ ४

सूर्यः ५ सत्यो ६ भृशो ७ नभः ८ ।

अग्निः ९ पूषा १० थ वितथो ११

गृहक्षत १२ यमौ १३ ततः ॥४५४॥

गंधर्वो १४ भृंगराजश्च १५ मृगः १६ पितृगणस्तथा १७ ।

दौवारिको १८ ऽथ सुग्रीवः १९ पुष्पदंतौ २० जलाधिपः २१ ॥४५५॥

असुरः २२ शोष २૩ यक्षमाणौ २૪

रोगो २૫ ऽहि २૬ मुख्य २૭ एव च ।

भल्वाट २૮ सोम २૯ गिरय ૩૦

स्तथा बाह्ये दिति ૩૧ दितिः ૩૨ ॥४५६॥

તેમાં નગર અને રાજાના ગૃહોમાં સર્વ દેવોના મળીને ચોસઠ ભાગ (૫૬) હોય છે, બાકીના ગૃહોમાં એકાશી ભાગ હોય છે અને પ્રાસાદ તથા મંડપમાં સો ભાગ હોય છે. ૪૫૨.

તે વિષે મંડન નામના સૂત્રધારે કરેલા વાસ્તુસાર નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—‘નગરને વિષે અને રાજાના ગૃહને વિષે ચોસઠ પદ (ભાગ) વડે વાસ્તુની પૂજા કરવી, બીજા ગૃહોને વિષે એકાશી પદ વડે અને પ્રાસાદ તથા મંડપને વિષે સો પદ વડે વાસ્તુની પૂજા કરવી.’ ૪૫૩.

તેના પીસ્તાળીશ દેવો અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે—ઈશ ૧, પર્જન્ય ૨, જય, ૩, ઈંદ્ર ૪, સૂર્ય ૫, સત્ય ૬, ભૃશ ૭, નભ ૮, અગ્નિ ૯, પૂષા ૧૦, વિતથ ૧૧, ગૃહક્ષત ૧૨, યમ ૧૩, ગંધર્વ ૧૪, ભૃંગરાજ ૧૫, મૃગ ૧૬, પિતૃગણ ૧૭, દૌવારિક ૧૮, સુગ્રીવ ૧૯, પુષ્પદંત ૨૦, જલાધિપ (વરુણ) ૨૧, અસુર ૨૨, શોષ ૨૩, યક્ષા ૨૪, રોગ ૨૫, અહિ ૨૬, મુખ્ય ૨૭, ભલ્વાટ ૨૮, સોમ ૨૯, ગિરિ (શૈલ) ૩૦, અદિતિ ૩૧, અને દિતિ ૩૨. આ બત્રીશ દેવોને ચારે દિશામાં બહારના ભાગમાં સ્થાપવા. પછી અંદરના ભાગમાં ઈશાન ખૂણામાં આપ ૩૩ અને આપવત્સ ૩૪ એ બે દેવો

આપા ૩૩ પવત્સા ૩૪ વીશાને, સાવિત્રઃ ૩૫ સવિતા ૩૬ ઘ્નિગૌ ।
 ઇંદ્ર ૩૭ ઇંદ્રજયો ૩૮ ઽન્યસ્મિન્ વાયૌ રુદ્રશ્ચ ૩૯ રુદ્રરાટ્ ૪૦ ॥૪૫૭॥
 મધ્યે બ્રહ્માસ્ય ૪૧ ચત્વારો દેવાઃ પ્રાચ્યાદિદિગ્ગતાઃ ।
 અર્યમાણ્યો ૪૨ વિવસ્વાંશ્ચ ૪૩ મૈત્રઃ ૪૪ પૃથ્વીધરઃ ૪૫ ક્રમાત્ ॥૪૫૮॥
 ઈશકોણાદિતો બાહ્યે ચરકી ૧ ચ વિદારિકા ૨ ।
 પૂતના ૩ પાપા ૪ રાક્ષસ્યો હેતુકાઘાશ્ચ નિષ્પદાઃ ॥૪૫૯॥
 ચતુષ્ષ્ટિપદે વાસ્તુ મધ્યે બ્રહ્મા ચતુષ્પદઃ ।
 અર્યમાઘાશ્ચતુર્ભાગા દ્વિદ્વચંશા મધ્યકોણગાઃ ॥૪૬૦॥
 બહિઃકોણેષ્વર્ધ્ધ્વભાગાઃ શેષા એકપદાઃ સુરાઃ ।
 એકાશીતિપદે બ્રહ્મા નવાર્યાઘાસ્તુ ષટ્પદાઃ ॥૪૬૧॥
 દ્વિપદા મધ્યકોણેઽષ્ટૌ બાહ્યે દ્વાત્રિંશદેકશઃ ।
 શતે બ્રહ્માષ્ટસંખ્યાંશો બાહ્યકોણેષુ સાર્ધકૌ ॥૪૬૨॥

સ્થાપવા, અગ્નિ ખૂણામાં સાવિત્ર ૩૫ અને સવિતા ૩૬ એ બે દેવો સ્થાપવા. નૈઋત ખૂણામાં ઈન્દ્ર ૩૭ અને ઈન્દ્રજય ૩૮ એ બે દેવો સ્થાપવા અને વાયવ્ય ખૂણામાં રુદ્ર ૩૯ અને રુદ્રરાટ ૪૦. એ બે દેવો સ્થાપવા. પછી બરાબર મધ્ય ભાગમાં બ્રહ્મા ૪૧ સ્થાપવા. તેની પૂર્વાદિ ચાર દિશામાં અર્યમા ૪૨; વિવસ્વાન ૪૩, મૈત્ર ૪૪ અને પૃથ્વીધર ૪૫—એ ચાર દેવો અનુક્રમે સ્થાપવા. ૪૫૪—૪૫૮.

તે ઉપરાંત મંડળની બહાર ઈશાન વિગેરે ખૂણામાં અનુક્રમે ચરકી ૧, વિદારિકા ૨, પૂતના ૩ અને પાપા ૪ એ ચાર રાક્ષસીઓ શસ્ત્ર સહિત સ્થાપવી. આ ચાર રાક્ષસીઓ પદ (ભાવ) રહિત છે. (એટલે કે વાસ્તુની ભૂમિમાં તેમનું સ્થાન નથી. તેથી અલગ જ છે.) અહીં વાસ્તુ ક્ષેત્રના ચોસઠ પદ કરીએ ત્યારે મધ્યમાં રહેલા બ્રહ્માના ચાર પદ (ભાગ) જાણવા, અર્યમા વિગેરે ચાર દેવોના દરેકના ચાર ચાર પદ જાણવા. મધ્યના ખૂણામાં રહેલા આઠ દેવોના દરેકના બે—બે ભાગ જાણવા. બહારના ખૂણામાં રહેલા આઠ દેવોનો દરેકનો અર્ધ અર્ધ ભાગ જાણવો. તથા બાકીના ચોવીશ દેવોનો દરેકનો એક એક ભાગ જાણવો (કુલ ૬૪ પદ થાય છે.)

હવે વાસ્તુક્ષેત્રમાં એકાશી પદનું મંડલ કરીએ ત્યારે બ્રહ્માના નવ પદ (૯), અર્યમા વિગેરે ચારના છ છ પદ (૨૪), મધ્યના ચાર ખૂણાના આઠ દેવોના બે બે પદ (૧૬) તથા બહારના બત્રીશ દેવોનું એક એક પદ (૩૨) છે. (કુલ ૮૧ પદ થાય છે.)

હવે વાસ્તુક્ષેત્રમાં સો પદનું મંડલ કરીએ ત્યારે બ્રહ્માના ૧૬, અર્યમાદિ ચારના આઠ આઠ હોવાથી ૩૨, મધ્ય ખૂણાના આઠના બે—બે હોવાથી ૧૬, બહારના ખૂણાના આઠના દોઢ દોઢ હોવાથી ૧૨,

અર્યમાદ્યાસ્તુ વાસ્ત્વંશાઃ શેષાઃ સ્યુઃ પૂર્વવાસ્તુવત્ ।
 હેમરત્નાક્ષતાદૈસ્તુ વાસ્તુક્ષેત્રાકૃતિં લિખેત્ ॥૪૬૩॥

બાકીના ૨૪નું એકેક પદ હોવાથી ૨૪-એમ કુલ મળીને સો થાય છે.

વાસ્તુક્ષેત્રની આકૃતિ સુવર્ણ, રત્ન કે ચોખા વિગેરેથી આલેખવી. ૪૫૯-૪૬૩.

ચરકી

૬૪ ચોસઠ પદનો વાસ્તુ

વિદારિકા

ઈ	પ	જ	ઈ	સૂ	સ	શુ	આ
દિ							અ
અ	આપ		અર્યમા		સાવિત્ર		પૂ
શૈ	આપવત્સ				સવિતા		વિ
કુ	પૃથ્વીધર		બ્રહ્મા		વૈવસ્વત		ૃ
ખ							ય
મુ	હિ		મૈત્રગણ		ઈન્દ્ર		ગં
ના	હવદાસ				જય		શું
રો	શો	અ	વ	પુ	સુ	નં	શુ
પા							પિ

પાપા

પૂતના

चरकी

८१ एकाशी पदनो वास्तु

विदारिका

ई	प	ज	इं	सू	स	भृ	आ	अ
दि	आप		अर्यमा			सावित्र		पू
अ	आपवत्स					सविता		वि
शै								गृ
कु	पृथ्वीधर		ब्रह्मा			वैवस्वत		य
भ								गं
मु	रुद्र					इंद्र		भुं
ना	रुद्रदास		मैत्रगण			जय		भृ
रो	पा	शो	अ	व	पु	सु	नं	पि
पापा								पूतना

चरकी		१०० चोसठ पदनो वास्तु							विदारिका	
	ई	प	ज	इं	सू	स	भृ	आ		
दि	आप आपवत्स		अर्यमा				सावित्र सविता		अ	
अ									पू	
शै	पृथ्वीधर		ब्रह्मा				वैवस्वत		वि	
कु									गृ	
भ									य	
मु									गं	
ना	रुद्र रुद्रदास		मैत्रगण				इंद्रं जय		भृं	
रो									भृ	
	पाप	शो	अ	व	पु	सु	नं	पितृ		
पापा									पूतना	

અભ્યર્ચ્ય પુષ્પગંધાદ્યૈ-ર્બલિં દધ્યાજ્યમોદનં ।

દદ્યાત્સુરેભ્યઃ સોંકારૈ-ર્નમોતૈર્નામભિઃ પૃથક્ ॥૪૬૪॥

વાસ્ત્વારંભે પ્રવેશે ચ શ્રેયસે વાસ્તુપૂજનં ।

અકૃતે સ્વામિનાશઃ સ્યાત્તસ્માત્પૂજ્યો હિતાર્થીભિઃ ॥૪૬૫॥

ઇત્યાદિ કિયદ્વાસ્તુશાસ્ત્રં શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રેઽપિ સંગૃહીતં બોદ્ધવ્યં ।

તથા ચ સૂત્રં-એગાસીતિપદેસુ સબ્દેસુ ચેવ વત્યૂસુ પોગગુણજાણાં પંડિણ વિહિષ્ણુ
પણયાલીસાં દેવયાણમિત્યાદિ વાર્દ્ધકિરત્નસ્વરૂપનિરૂપણે ।

ઐશાન્યાં દેવગૃહં મહાનસં ચાપિ કાર્યમાપ્નેય્યાં ।

નૈર્ઋત્યાં ભાંડોપસ્કો-ઽર્થધાન્યાનિ ચ મારુત્યાં ॥૪૬૬॥

દંડઃ પ્રકાશે પ્રાસાદે પ્રાસાદકરસંખ્યયા ।

સાંધકારેપુનઃ કાર્યો મધ્યપ્રાસાદમાનતઃ ॥૪૬૭॥

પુષ્પ અને ચંદન વિગેરે વડે પૂજને, પછી દહીં, ઘી અને ભાતનું બલિદાન દેવું. તે વખતે ઝુંકારપૂર્વક તે તે દેવોનું નામ (ચતુર્થી વિભક્તિ યુક્ત) લઈ પાછળ નમઃ બોલવું. આ પ્રમાણે સર્વ દેવોના પૃથક્ પૃથક્ મંત્ર બોલી પૂજા અને બલિદાન કરવું. ૪૬૪.

વાસ્તુના આરંભમાં તથા પ્રવેશ કરતી વખતે કલ્યાણને માટે વાસ્તુનું પૂજન કરવું. જો પૂજન ન કરે તો સ્વામીનો વિનાશ થાય, તેથી પોતાના હિતની ઈચ્છવાળા પુરુષોએ વાસ્તુની પૂજા કરવી જોઈએ. ૪૬૫.

ઈત્યાદિ કેટલુંક વાસ્તુશાસ્ત્ર શ્રીજંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં પણ કહેલું છે ત્યાંથી પણ જાણી લેવું.

તેમાં આ પ્રમાણે સૂત્ર લખ્યું છે—‘એકાશી આદિ પદવાળા સર્વ પ્રકારના વાસ્તુને વિષે અનેક ગુણના જાણનાર વિદિજ્ઞ પંડિતોએ પીસ્તાલીશ દેવતાઓની પૂજા કરવી.’ ઈત્યાદિ વાર્ધકીરત્નનું સ્વરૂપ કહેતી વખતે કહ્યું છે.

ઘરના ઈશાન ખૂણામાં દેવગૃહ કરવું જોઈએ. અગ્નિ ખૂણામાં રસોડું, નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં વાસણ વિગેરે સામગ્રી રાખવાનું સ્થાન, અને વાયવ્ય ખૂણામાં ઘન-ધાન્ય વિગેરે રાખવાનું સ્થાન કરવું જોઈએ. ૪૬૬.

પ્રકાશવાળા પ્રાસાદમાં પ્રાસાદના હાથની સંખ્યા પ્રમાણે ધ્વજાદંડ કરવો જોઈએ અને અંધકારવાળા પ્રાસાદમાં મધ્ય પ્રાસાદના માન વડે ધ્વજાદંડ કરવો જોઈએ. ૪૬૭.

ઇત્યાદિવાસ્તુશાસ્ત્રજ્ઞ-શ્ચક્રિરત્નં સ વાર્ધ્વિકિઃ ।

મુહૂર્તમાત્રાદ્રચયેત્ સ્કંધાવારપુરાદિકં ॥૪૬૮॥

ઇતિ વાર્ધ્વકિરત્નં ।

ભવેત્પુરોહિતો રત્નં કુર્વન્ શાંતિકપૌષ્ટિકં ।

ચતુર્દશાનાં વિદ્યાનાં પારદ્વ્યા સદા શુચિઃ ॥૪૬૯॥

અનેકગુણસંપૂર્ણઃ કલાવાન્ કુશલઃ કવિઃ ।

વિજ્ઞઃ શબ્દાદિશાસ્ત્રાણાં મંત્રયંત્રાદિમર્મવિત્ ॥૪૭૦॥

ઇતિ પુરોહિતરત્નં ।

ભવત્યથ ગજો રત્નં સપ્તાંગ્યા ભૂપ્રતિષ્ઠિતઃ ।

ઉત્તુંગો ભદ્રજાતીય એરાવત ઇવાપરઃ ॥૪૭૧॥

બલીયાન્માંસલઃ શૂરઃ પટુર્વપ્રાદિભેદને ।

દ્વ્યમાત્રોડપિ શત્રૂણાં સૈન્યશસ્ત્રાદિદર્પહત્ ॥૪૭૨॥

શાસ્ત્રોક્તૈર્લક્ષણૈર્ન્યક્ષૈઃ પ્રશસ્તૈર્લક્ષિતઃ શુચિઃ ।

લક્ષ્મીલીલાગૃહં રૂપ-શાલી સર્વસમૃદ્ધિકૃત્ ॥૪૭૩॥ ત્રિભિર્વિશેષકં ।

ઇતિ ગજરત્નં ।

ઇત્યાદિ વાસ્તુશાસ્ત્રને જાણનાર તે ચક્રવર્તીનો વાર્ધકીરત્ન એક મુહૂર્ત માત્રમાં જ સ્કંધાવાર, નગર વિગેરેની રચના કરી શકે છે. ૪૬૮. ઇતિ વાર્ધકીરત્ન.

૪. પુરોહિતરત્ન-શાંતિક પૌષ્ટિકનો કરનાર, ચૌદ વિદ્યાનો પારગામી અને નિરન્તર પવિત્ર હોય છે. ૪૬૯.

અનેક ગુણ સંપૂર્ણ, કળાવાન્, કુશળ, કવિ, શબ્દાદિક શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને મંત્ર-યંત્રાદિના તત્ત્વમાં પણ વિજ્ઞ હોય છે. ૪૭૦. ઇતિ પુરોહિતરત્ન.

૫. ગજરત્ન-સાતે અંગથી પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત હોય છે, ઊંચો, ભદ્ર જાતિનો અને જાણે બીજો એરાવત હોય તેવો હોય છે. ૪૭૧.

બળવાન, માંસલ, શૂર, ગઢ વિગેરેને તોડવામાં પ્રવીણ, દેખવા માત્રથી જ શત્રુના સૈન્યશસ્ત્રાદિ અહંકારનો નાશ કરનારો હોય છે. ૪૭૨.

શાસ્ત્રોક્ત એવા પ્રત્યક્ષ ને પ્રશસ્ત લક્ષણો વડે લક્ષિત તેમજ પવિત્ર હોય છે. લક્ષ્મીના કીડાગૃહ જેવો, રૂપશાળી અને સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોય છે. ૪૭૩. ઇતિ હસ્તિરત્ન.

અશ્વો રત્નં ભવેચ્चारु-प्रकृतिर्विनयान्वितः ।
 द्वात्रिंशदंगुलोत्तुंग-मूर्द्धावस्थितयौवनः ॥४७४॥
 चतुरंगुलदीर्घोच्चैः स्तब्धकर्णश्च यौवनात् ।
 पततो हि जरस्यश्च-कर्णौ नारीकुचाविव ॥४७५॥
 विंशतिं चांगुलान्यस्य बाहा भवति दैर्घ्यतः ।
 बाहा त्वधः शिरोभागा-ज्जानुनोरुपरि स्थिता ॥४७६॥
 षोडशांगुलजंघोऽयं चतुरंगुलजानुकः ।
 तावदुच्चखुरोऽशीति-मंगुलान्येवमुच्छ्रितः ॥४७७॥
 एकन्यूनांगुलशत-परिणाहो भवत्यसौ ।
 अष्टोत्तरांगुलशत-दीर्घश्च परिकीर्तितः ॥४७८॥
 तुंगत्वं स्यात्तुरंगाणा-माखुरात् श्रवणावधि ।
 पृष्ठोदरस्य परिधिः परिणाहो भवेदिह ॥४७९॥
 आपुच्छमूलमायामो मुखादारभ्य कीर्तितः ।
 भवत्यत्रांगुलं मान-विशेषस्तज्जदर्शितः ॥४८०॥

૬. અશ્વરત્ન-સ્વભાવે જ સુંદર અને વિનયાન્વિત હોય છે. બત્રીશ આંગળ ઊંચા મસ્તકવાળો અને અવસ્થિત યૌવનવાળો હોય છે. ૪૭૪.

યૌવનાવસ્થાને કારણે ચાર આંગળ દીર્ઘ ને ઊંચો તેમજ સ્તબ્ધકર્ણવાળો હોય છે, કેમકે અશ્વના કર્ણ પણ સ્ત્રીના સ્તનની જેમ જરાવસ્થામાં નમી પડે છે. ૪૭૫.

વીશ આંગળ લાંબી બાહા હોય છે. આ બાહા શિરોભાગથી નીચે ને જાનુની ઉપરની ગણાય છે. ૪૭૬.

સોળ આંગળની જંઘાવાળો, ચાર આંગળની જાનુવાળો, ચાર આંગળ ઊંચી ખુરાવાળો-એમ એકંદર એંશી આંગળ ઊંચો હોય છે. ૪૭૭.

નવાણુ આંગળના પરિણાહ વાળો અને ૧૦૮ આંગળ લાંબો હોય છે. ૪૭૮.

આ અશ્વની ઊંચાઈ જે ૮૦ આંગળની કહી તે ખરીથી માંડીને કર્ણ સુધી સમજવી અને પીઠ તથા ઉદરની પરિધિ તે પરિણાહ સમજવો. ૪૭૯,

પુચ્છના મૂળથી મુખપર્યંત લંબાઈ સમજવી. અહીં આંગળ એ અમુક પ્રકારનું માન વિશેષ છે તે, તે વિષયના જાણકારે બતાવેલું સમજવું. ૪૮૦.

इत्यश्वरत्नमाश्रित्य निर्दिष्टं मानमागमे ।
 लोके त्वन्योत्तमहया-पेक्षयेदं तदीरितं ॥४८१॥
 जधन्यमध्यश्रेष्ठाना-मश्वानामायतिर्भवेत् ।
 अंगुलानां शतं हीनं विंशत्या दशभिस्त्रिभिः ॥४८२॥
 परिणाहोंगुलानि स्या-त्सप्ततिः सप्तसप्ततिः ।
 एकाशीतिः समासेन त्रिविधोऽयं यथाक्रमं ॥४८३॥
 तथा षष्टिश्चतुःषष्टि-रष्टषष्टिः समुच्छ्रयः ।
 द्विपंचसप्तकयुता विंशतिः स्यान्मुखायतिः ॥४८४॥ इत्यादि ।
 पृष्ठं तस्य भवेदीष-न्नतं मृदुलमांसलं ।
 सल्लक्षणं कशावेत्र-लताद्याघातवर्जितं ॥४८५॥
 अश्वोचितानेकरत्न-स्वर्णालंकारभासुरः ।
 भवत्यसौ च निर्दोषा-रौद्रपक्षमललोचनः ॥४८६॥
 उदात्तगतिवेगेन मनःपवनताक्षर्यजित् ।
 मृणालांभोनिश्रयापि लाघवेन समुत्पतन् ॥४८७॥

આ પ્રમાણનું માન આગમમાં અશ્વરત્નને આશ્રયીને કહ્યું છે. લોકમાં તો ઉત્તમ અશ્વને આશ્રયીને આ પ્રમાણે માન કહ્યું છે. જધન્ય, મધ્યમ અને શ્રેષ્ઠ અશ્વની લંબાઈનું માન સોમાં વીશ, દશ ને ત્રણ આંગળ ઓછું કહ્યું છે. એટલે જધન્યનું ૮૦, મધ્યનું ૮૦ ને શ્રેષ્ઠનું ૮૭ આંગળ સમજવું. ૪૮૧-૪૮૨.

પરિણાહ-જધન્ય, મધ્યમ ને શ્રેષ્ઠના ૭૦-૭૭ ને ૮૧ આંગળના અનુક્રમે સંક્ષેપથી કહેલ છે. ૪૮૩.

તથા ૬૦-૬૪ ને ૬૮ આંગળ મુખની ઊંચાઈ હોય છે અને લંબાઈ ૨૨-૨૫ ને ૨૭ આંગળ હોય છે. ૪૮૪. ઈત્યાદિ.

તેની પીઠ કાંઈક નમેલી, મૃદુ, માંસલ, સારા લક્ષણવાળી અને ચાબુક, વેત્ર કે લતાના આઘાતરહિત હોય છે. ૪૮૫.

અશ્વને ઉચિત એવા અનેક રત્ન અને સ્વર્ણના અલંકારો વડે શોભતો હોય છે, અને નિર્દોષ તથા અરૌદ્ર પાંપણયુક્ત નેત્રવાળો હોય છે. ૪૮૬.

ઉદાત્ત એવી ગતિના વેગ વડે મન, પવન અને ગરુડને પણ જીતે એવો હોય છે. મૃણાલ અને જળનો આશ્રય કરીને પણ તે એકદમ લઘુલાઘવીકળાવડે કુદી જનાર હોય છે. ૪૮૭.

સુકુલોત્યઃ સુજાતિશ્ચ શુચિઃ શાસ્ત્રોક્તલક્ષણઃ ।
તનુસ્નિગ્ધોલ્લસદ્રોમા મેઘાવી ભદ્રકોઽલ્પરુટ્ ॥૪૮૮॥

અંભઃપંકાગ્નિપાષાણ-વાલુકોલ્લંઘને પટુઃ ।
અદ્રિગર્તાદિવિષમ-પથે જિતપરિશ્રમઃ ॥૪૮૯॥

લતાઘાતાસ્યદંશાદિ-દુષ્ટચેષ્ટાવિવર્જિતઃ ।
રિપુષ્વતર્કિતાપાતી-સ્યાત્સુશિષ્યવદાશ્રયઃ ॥૪૯૦॥

કાલહેષી રક્તતાલુ-જિહ્વો જિતપરીષહઃ ।
નિદ્રાલુઃ સર્વદા જાગ-રૂક્ષશ્ચ સમરાંગણે ॥૪૯૧॥

તથોક્તં - સદૈવ નિદ્રાવશગા નિદ્રાછેદશ્ચ વાજિનાં ।
જાયતે સંગરે પ્રાપ્તે કર્કરસ્ય ચ ભક્ષણે ॥૪૯૨॥

તથારોહકસર્વાંગ-સુખાવહવપુર્ગતિઃ ।
પ્રશસ્તદ્વાદશાવર્ત્તો-ઽનશ્રુપાતી શ્રમેઽપિ હિ ॥૪૯૩॥

સપ્તભિઃ કુલકં ।

વળી તે અશ્વ સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, સુજાતિવાન, શુચિ અને શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણવાળો હોય છે. પાતળા, સ્નિગ્ધ અને ઉલ્લસાયમાન રોમવાળો, મેઘાવી, ભદ્રક અને અલ્પ કોધવાળો હોય છે. ૪૮૮.

પાણી, કાદવ, અગ્નિ, પાષાણ અને રેતીનું ઉલ્લંઘન કરવામાં ચતુર હોય છે. પર્વત, ખાડા વિગેરે વિષમ પંથમાં પણ પરિશ્રમને જીતનાર અર્થાત્ વિના પરિશ્રમે તેને ઉલ્લંઘનાર હોય છે. ૪૮૯.

લતાઘાત (પાટુ મારવી) અને આસ્યદંશ (કરડવું) વિગેરે દુષ્ટ ચેષ્ટારહિત હોય છે. શત્રુઓને વિષે અતર્કિત આપાત કરનાર હોય છે. અને સુશિષ્યના આશ્રય જેવો હોય છે. ૪૯૦.

અમુક કાળે હેષારવ કરનાર (કાળહેષી), રક્ત તાળુ અને જિહ્વાવાળો, પરિષહને જીતનારો, નિરંતર નિદ્રાળુ અને સમરાંગણમાં સદા જાગૃત રહેનારો હોય છે. ૪૯૧.

કહ્યું છે કે-‘અશ્વો સદૈવ નિદ્રાવશ હોય છે. તેમનો નિદ્રાછેદ સંગ્રામમાં અને ખાવામાં કાંકરો આવે ત્યારે થાય છે.’ ૪૯૨.

આરોહણ કરનારને સર્વાંગ સુખ આપે તેવી શરીરની ગતિવાળો, પ્રશસ્ત એવા બાર આવર્તવાળો અને શ્રમ વખતે પણ આંસુ ન પાડે તેવો હોય છે. ૪૯૩.

દ્વાદશાવર્ત્તશ્રેમે વરાહોક્તા:-

યે પ્રપાણગલકર્ણસંસ્થિતાઃ પૃષ્ઠમધ્યનયનોપરિસ્થિતાઃ ।

ઓષ્ઠસક્થિભુજકુક્ષિપાર્શ્વગા-સ્તે લલાટસહિતાઃ સુશોભનાઃ ॥૪૯૪॥

અત્ર પ્રપાણમુત્તરોષ્ઠતલં સક્થિની પાશ્ચાત્યપાદયોર્જાનૂપરિભાગાઃ, કુક્ષિરત્ર વામો, દક્ષિણકુક્ષ્યાવર્ત્તસ્ય ગર્હિતત્વાત્ અત્ર કર્ણનયનાદિસ્થાનાનાં દ્વિસંખ્યાકલ્પેઽપિ જાત્યપેક્ષયા દ્વાદશૈવ સ્થાનાનિ, સ્થાનભેદાનુસારેણ સ્થાનિભેદા અપિ દ્વાદશૈવેતિ ।

તત્ર કંઠે સ્થિતોઽશ્વાનાં સ્યાદ્દેવમણિસંજ્ઞકઃ ।

મહાલક્ષણમાવર્ત્તઃ કેષાંચિત્પુણ્યશાલિનાં ॥૪૯૫॥ इत्यश्वरत्नं ॥

સ્ત્રીરત્નં ચ ભવેત્સર્વ-નારીવર્ગશિરોમણિઃ ।

રૂપલક્ષણસંયુક્તા માનોન્માનપ્રમાણયુક્ ॥૪૯૬॥

અવદ્વિષ્ણુરોમનઃ સદા સંસ્થિતયૌવના ।

આશુસ્પર્શમહિમ્ના ચ સર્વરોગોપશાંતિકૃત્ ॥૪૯૭॥

બલવૃદ્ધિકરી ભોક્તુઃ સર્વર્તુષુ સુખાવહા ।

શીતકાલે ભવત્યુષ્ણા ગ્રીષ્મકાલે ચ શીતલા ॥૪૯૮॥

અશ્વો ઉપર બાર આવર્ત્ત વરાહે આ પ્રમાણે કહ્યા છે-૧ પ્રપાણ, ૨ ગળસંસ્થિત, ૩ કર્ણસંસ્થિત, ૪ પૃષ્ઠોપરિ, ૫ મધ્યોપરિ, ૬ નયનોપરિ, ૭ ઓષ્ઠ, ૮ સક્થિ, ૯ ભુજાઉપર, ૧૦ કુક્ષિઉપર, ૧૧ પડપામાં અને ૧૨ લલાટ ઉપર સારા શોભતા હોય.' ૪૯૪.

અહીં પ્રપાણ તે ઉત્તરોષ્ઠનું તળ સમજવું. સક્થિ એટલે પછવાડેના બે પગના જાનુનો ઉપરનો ભાગ સમજવો. કુક્ષિ તે અહીં વામ બાજુની સમજવી-દક્ષિણ કુક્ષિનો આવર્ત્ત તો નિંદિત ગણાય છે. અહીં કર્ણનયનાદિ સ્થાન બે બે ની સંખ્યાવાળા હોય છે, છતાં જાતિની અપેક્ષાએ બાર સ્થાનો જાણવા.

સ્થાનભેદના અનુસારે અહીં સ્થાની ભેદો પણ બાર જ સમજવા.

તેમાં અશ્વના કંઠ ઉપર રહેલો દેવમણિ નામનો મહાલક્ષણવાળો આવર્ત્ત કોઈ પુણ્યશાળી અશ્વને જ હોય છે. ૪૯૫. ઈતિ અશ્વરત્ન.

૭. સ્ત્રીરત્ન-સર્વ નારીવર્ગમાં શિરોમણિ હોય છે. રૂપલક્ષણ સંયુક્ત અને માનોન્માન પ્રમાણયુક્ત હોય છે. ૪૯૬.

રોમ અને નખ ન વધે તેવી, સદા અવસ્થિત યૌવનવાળી, સ્પર્શના મહિમાથી શીઘ્રપણે સર્વ રોગની શાંતિ કરનારી હોય છે. ૪૯૭.

ભોક્તાના બળની વૃદ્ધિ કરનાર, સર્વ ઋતુમાં સુખ આપનાર, શીતકાળે ઉષ્ણ અને ઉષ્ણકાળે શીત સ્પર્શવાળી હોય છે. ૪૯૮.

ફુલ્લાબ્જાક્ષી શશિમુખી પીનસ્તબ્ધોન્નતસ્તની ।
 પ્રશસ્તજઘના ચારુ-ચરણા ગજગામિની ॥૪૯૧॥
 સુસ્મિતા મધુરાલાપા સુસ્વરા પ્રિયદર્શના ।
 હાવભાવવિલાસાદિ-ચતુરા સ્વર્વધૂપમા ॥૫૦૦॥ ઈતિ સ્ત્રીરત્નં ॥
 ચતુર્દશૈવં રત્નાનિ ચક્રિણાં પ્રાજ્યપુણ્યતઃ ।
 સ્યુઃ સહસ્રેણ ચક્ષાણાં સેવિતાનિ પૃથક્ પૃથક્ ॥૫૦૧॥
 દ્વૌ સહસ્રૌ ચ ચક્ષાણાં ચક્રભૃદેહરક્ષકૌ ।
 ચતુર્દશ ચ રત્નાનાં સહસ્રાઃ ષોડશૈત્યમી ॥૫૦૨॥
 અથૈવં સાર્વભૌમાનાં ભવંતિ નિધયો નવ ।
 નૈસર્પઃ ૧ પાંડુકશ્ચૈવ ૨ પિંગલઃ ૩ સર્વરત્નકઃ ૪ ॥૫૦૩॥
 મહાપદ્મશ્ચ ૫ કાલશ્ચ ૬ મહાકાલ ૭ સ્તથાપરઃ ।
 તથા માણવકઃ ૮ શંખઃ ૯ શાશ્વતા અક્ષયા અમી ॥૫૦૪॥
 પુસ્તકાનીહ નિત્યાનિ સંતિ દિવ્યાનિ તેષુ ચ ।
 આખ્યાતાસ્ત્યચિલા વિશ્વ-સ્થિતિરેકમિદં મતં ॥૫૦૫॥

પ્રફુલ્લ કમળ જેવા નેત્રોવાળી, ચન્દ્ર સમાન મુખવાળી, પીનસ્તબ્ધ ને ઉન્નત સ્તનવાળી, પ્રશસ્ત જઘનવાળી, સુંદર ચરણવાળી અને હાથી જેવી ગતિવાળી હોય છે. ૪૯૯.

સુંદર સ્મિત કરનારી, મધુર બોલનારી, સુંદર સ્વરવાળી, પ્રિયદર્શનવાળી, હાવભાવવિલાસાદિમાં ચતુર અને દેવાંગનાની ઉપમાને યોગ્ય હોય છે. ૫૦૦. ઈતિ સ્ત્રીરત્ન.

આ પ્રમાણે ચૌદ રત્નો ચક્રીને પૂર્વ પુણ્યના યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે દરેક રત્ન હજાર હજાર ચક્ષોવડે સેવિત હોય છે. ૫૦૧.

બે હજાર ચક્ષો ચક્રવર્તીના પોતાના દેહના રક્ષક હોય છે. તે અને ૧૪ રત્નના ૧૪૦૦૦ મળી કુલ ૧૬૦૦૦ ચક્ષો ચક્રીના સેવક હોય છે. ૫૦૨.

તદુપરાંત ચક્રવર્તીને નવ નિધિઓ હોય છે. તેનાં નામ-૧ નૈસર્પ, ૨ પાંડુક, ૩ પિંગળ, ૪ સર્વરત્નક, ૫ મહાપદ્મ, ૬ કાળ, ૭ મહાકાળ, ૮ માણવક અને ૯ શંખ. આ નિધિઓ શાશ્વત અને અક્ષય હોય છે. ૫૦૩-૫૦૪.

તે નિધિઓમાં શાશ્વત અને દિવ્ય પુસ્તકો હોય છે. તેમાં સમગ્ર વિશ્વની સ્થિતિ લખેલી હોય છે-એવો એક (કોઈનો) મત છે. ૫૦૫.

મતાંતરે તુ તત્કલ્પ-પુસ્તકપ્રતિપાદિતાઃ ।
 સાક્ષાત્પ્રાદુર્ભવંત્યર્થા-સ્તેષુ તેષુ નિધિષ્ઠિહ ॥૫૦૬॥
 આકરગ્રામનગર-પત્તનાનાં નિવેશનં ।
 મડંબાનાં દ્રોણમુખ-સ્કંધાવારાદ્રવેશ્મનાં ॥૫૦૭॥
 સ્થાપનાવિધયઃ સર્વે વાસ્તુશાસ્ત્રેઽધુનાપિ ચે ।
 દ્વ્યંતે તત્પુસ્તકાનિ સંતિ નૈસર્પકે નિધૌ ॥૫૦૮॥
 તત્ર વૃત્યાવૃત્તો ગ્રામો લોહાદ્યુદ્ભવ આકરઃ ।
 નગરં રાજધાની સ્યા-દ્રલયોનિશ્ચ પત્તનં ॥૫૦૯॥
 જલસ્થલપથોપેત-મિહ દ્રોણમુખં ભવેત્ ।
 અર્દ્ધતૃતીયક્રોશાંત-ગ્રામશૂન્યં મડંબકં ॥૫૧૦॥ ઇતિ પ્રથમો નિધિઃ ॥
 દીનારનાલિકેરાદેઃ સંખ્યેયસ્ય ધનસ્ય યઃ ।
 પારિચ્છેદ્યસ્ય મુક્તાદેઃ પ્રકારશ્ચ સમુદ્ભવે ॥૫૧૧॥
 પ્રસ્થાદિમેયં યદ્ધાન્યં તોલ્યં યચ્ચ ગુડાદિકં ।
 તયોઃ સર્વં પ્રમાણં ચ માનોન્માનં ચ તાદૃશં ॥૫૧૨॥
 શાલ્યાદિધાન્યબીજાનાં વાપાર્હાણામનેકઘા ।
 ઉત્પત્તિપદ્ધતિઃ સર્વા દર્શિતા પાંડુકે નિધૌ ॥૫૧૩॥ ઇતિ દ્વિતીયઃ ।

મતાંતરે તો તે કલ્પપુસ્તકમાં પ્રતિપાદિત એવા પદાર્થો તે તે નિધિમાંથી સાક્ષાત્ પ્રગટ થાય છે. ૫૦૬.

તેમાં ખાણ, ગ્રામ, નગર અને પાટણની સ્થાપના, મડંબકો, દ્રોણમુખો, સ્કંધાવાર (છાવણી), હાટ અને ઘરોની સ્થાપનાનો સર્વ વિષય તથા હાલ જે વાસ્તુશાસ્ત્રમાં દેખાય છે, તે સંબંધી પુસ્તકો નૈસર્પ નામના પહેલા નિધિમાં હોય છે. ૫૦૭-૫૦૮.

તેમાં વાડથી આવૃત્ત તે ગામ કહેવાય, લોહાદિ ઘાતુ જેમાંથી નીકળે તે આકર (ખાણ) કહેવાય, નગર તે રાજધાની કહેવાય અને રત્નયોનિ તે પત્તન કહેવાય. ૫૦૯.

જળ ને સ્થળ બંને પ્રકારના માર્ગવાળા તે દ્રોણમુખ અને અઢી ગાઉ ફરતું કોઈ ગામ ન હોય, તે મડંબક સમજવો. ૫૧૦. ઈતિ પ્રથમ નિધિઃ ।

ધન, સોનેયા અને નાણિયેર કે જે ગણાય, મુક્તા વિગેરેના ઢગલા તે ઉદ્ભવતી વખતે પરીક્ષા કરીને લેવાય, ધાન્ય કે જે પ્રસ્થાદિવડે મપાય, ગોળ વિગેરે જે તોળાય તે સર્વનું પ્રમાણ, તેવા પ્રકારનું માનોન્માન અને વાવવાલાયક શાલ્યાદિ અનેક પ્રકારના ધાન્યબીજમી અનેક પ્રકારે ઉત્પત્તિની પદ્ધતિ તે બધું બીજા પાંડુક નિધિમાં બતાવેલું છે. ૫૧૧-૫૧૩. ઈતિ દ્વિતીયઃ ।

વિદ્યા આભરણાનાં યા નાનાસ્ત્રીપુરુષોચિતાઃ ।
 તુરંગાણાં ગજાનાં ચ ઠ્યાતાઃ પિંગલકે નિઘૌ ॥૫૧૪॥ ઈતિ તૃતીયઃ ।
 ચક્રિણાં યાનિ રત્નાનિ ચક્રાદીનિ ચતુર્દશ ।
 વ્યાવર્ણિતા તદુત્પત્તિઃ સર્વરત્ને મહાનિઘૌ ॥૫૧૫॥
 સ્ફાતિમંતિ ભવંત્યેત-ન્નિધાનસ્ય પ્રભાવતઃ ।
 ચતુર્દશાપિ રત્નાની-ત્યેવમાહુશ્ચ કેચન ॥૫૧૬॥ ઈતિ ચતુર્થઃ ॥
 ઉત્પત્તિઃ સર્વવસ્ત્રાણાં રંગાદ્યારચનાપિ ચ ।
 ઠ્યાતા નિઘૌ મહાપદ્મે વિધિશ્ચ ક્ષાલનાદિકઃ ॥૫૧૭॥ ઈતિ પંચમઃ ॥
 કાલજ્ઞાનં નિઘૌ કાલે જ્યોતિઃશાસ્ત્રાનુબંધિ યત્ ।
 તથા વંશાસ્ત્રયો યેઽર્હ-ચ્ચક્રભૃત્સીરિશાઙ્ગિર્ગણાં ॥૫૧૮॥
 તેષુ વંશેષુ યદ્ ભૂતં વર્તમાનં ચ ભાવિ યત્ ।
 શુભાશુભં તદ્વિજ્ઞેયં સર્વમસ્માન્મહાનિઘેઃ ॥૫૧૯॥
 કર્મણાં કૃષિવાણિજ્યા-દીનાં શિલ્પશતસ્ય ચ ।
 નિરૂપિતા સ્થિતિઃ સર્વા-પ્યસ્મિન્નેવ મહાનિઘૌ ॥૫૨૦॥ ઈતિ ષષ્ઠઃ ॥

સ્ત્રી-પુરુષોને ઉચિત તેમજ અશ્વને અને ગજને ઉચિત અનેક પ્રકારના આભરણો સંબંધી વિધિઓ ત્રીજા પિંગલક નિધિમાં બતાવેલ છે. ૫૧૪, ઈતિ તૃતીયઃ ।

ચક્રીના ચક્ર વિગેરે જે ચૌદ રત્નો, તેની ઉત્પત્તિ સર્વરત્ન નામના ચોથા નિધિમાં બતાવેલી છે. એ નિધાનના પ્રભાવથી ચૌદ રત્નો ઘણા કાંતિવાળા થાય છે, એમ કેટલાક કહે છે. ૫૧૫-૫૧૬. ઈતિ ચતુર્થઃ ।

સર્વ પ્રકારના વસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ, તેમને રંગવા વિગેરેની રચના, તેમ જ ધોવા વિગેરેનો વિધિ પાંચમા મહાપદ્મ નામના નિધાનમાં બતાવેલો છે. ૫૧૭. ઈતિ પંચમઃ ।

કાળ નામના છઠ્ઠા નિધિમાં કાળજ્ઞાન કે જે જ્યોતિષ શાસ્ત્રાનુબંધી છે, તે હોય છે, તથા અરિહંત, ચક્રી, વાસુદેવ ને બલદેવના વંશો, તે વંશમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળને લગતું જે શુભાશુભ હોય, તેનું જ્ઞાન આ મહાનિધિમાંથી થાય છે. ૫૧૮-૫૧૯.

કૃષિ વાણિજ્યાદિ કર્મ અને સૌ શિલ્પ, તે સર્વની સ્થિતિ (હકીકત) આ ઠાળનિધિમાં બતાવેલી છે. ૫૨૦. ઈતિ ષષ્ઠઃ ।

નાનાવિધસ્ય લોહસ્ય સ્વર્ણસ્ય રજતસ્ય ચ ।
 મળીનાં ચંદ્રકાંતાર્ક-કાંતાદીનાં મહાત્વિષાં ॥૫૨૧॥
 મુક્તાનાં સ્ફટિકાનાં ચ પ્રવાલાનાં ચ આકરાઃ ।
 તેષામુત્પત્તિરાખ્યાતા મહાકાલે મહાનિઘૌ ॥૫૨૨॥ ઈતિ સપ્તમઃ ।
 ખડ્ગકુંતાદિશસ્ત્રાણાં નાનાવરણવર્મણાં ।
 ઉત્પત્તિર્યુદ્ધનીતિશ્ચ સદ્વ્યૂહરચનાદિકા ॥૫૨૩॥
 સામદાનાદિકા દંડ-નીતયો વિવિધાશ્ચ યાઃ ।
 હાકારાદ્યાશ્ચ તાઃ સર્વાઃ પ્રોક્તા માણવકે નિઘૌ ॥૫૨૪॥
 તાઃ સ્યુર્હાકાર ૧ માકાર ૨ધિવ્કારાઃ ૩ પરિભાષણં ૪ ।
 મંડલે બંધનં ૫ કારા-ક્ષેપણં ૬ ચાંગખંડનં ૭ ॥૫૨૫॥
 પરિભાષણમાક્ષેપા-ન્મા ગા ઇત્યાદિ શંસનં ॥
 સંરોધ ઙ્ગિતે ક્ષેત્રે મંડલે બંધ ઉચ્યતે ॥૫૨૬॥

તથોક્તં સ્થાનાંગે-‘સત્તવિહા દંડનીઈ પળ્ણત્તા, તં૦ હવ્કારે ૧ મવ્કારે ૨ ધિવ્કારે
 ૩ પરિભાસે ૪ મંડલિબંધે ૫ ચારત્તે ૬ છવિચ્છેદે ૭ ॥૬૨૬૮મઃ ॥

અનેક પ્રકારની લોહની, રૂપાની, સોનાની ચંદ્રકાંત-સૂર્યકાંતાદિ મહાતેજવાળા મણિની, મોતીની,
 સ્ફટિકની અને પ્રવાળાદિકની ખાણોની ઉત્પત્તિ મહાકાળ નામના સાતમા નિધિમાં બતાવેલી છે. ૫૨૧-૫૨૨.
 ઈતિ સપ્તમઃ ।

ખડ્ગ અને ભાલાદિ શસ્ત્રોની અને નાના પ્રકારના બપ્તરોની ઉત્પત્તિ, યુદ્ધનીતિ અને ઉત્તમ વ્યૂહરચના
 વિગેરે, તેમજ સામ, દામાદિ વિવિધ દંડનીતિ તથા હાકારાદિ સર્વ નીતિઓ માણવક નામના આઠમા
 નિધિમાં બતાવેલ છે. ૫૨૩-૫૨૪.

તે નીતિઓ આ પ્રમાણે-૧ હાકાર, ૨ માકાર, ૩ ધિવ્કાર, ૪ પરિભાષણ, ૫ મંડળમાં બંધન,
 ૬ કારાક્ષેપણ ને ૭ અંગખંડન. આમાં પરિભાષણ તે આક્ષેપવડે ‘ન જા’ ઈત્યાદિ કહેવું તે. અને ઈગિતક્ષેત્રમાં
 જે સંરોધ તે મંડળે બંધ સમજવો. ૫૨૫-૫૨૬.

તે વિષે સ્થાનાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-‘સાત પ્રકારની દંડનીતિ કહી છે. તે આ પ્રકારે-હકાર
 ૧, મકાર ૨, ધિવ્કાર ૩, પરિભાસા ૪, મંડલિબંધ ૫, ચારક્ષેપણ ૬ ને છવિચ્છેદ ૭.’ ઈતિ
 અષ્ટમઃ ।

સર્વોઽપિ નાટ્યકરણ-પ્રકારો નાટકસ્ય ચ ।
 અભિનેયપ્રબંધસ્ય પ્રકારા યેઽપ્યનેકશઃ ॥૫૨૭॥
 ચતુર્વિધસ્ય કાવ્યસ્ય તૂર્યાંગાણાં ચ ભૂયસાં ।
 નાનાવિધાનામુત્પત્તિઃ સ્વ્યાતા શંખે મહાનિધૌ ॥૫૨૮॥
 કાવ્યચાતુર્વિધ્યં ચૈવં ત્રેધા-
 ધર્માર્થકામમોક્ષાઠ્યં પુરુષાર્થચતુષ્ટયં ।
 કાવ્યં તત્પ્રતિબદ્ધત્વા-દ્બુધૈરુક્તં ચતુર્વિધં ॥૫૨૯॥
 સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાપભ્રંશં સંકીર્ણકેતિ ચ ।
 ભાષાશ્ચત્સસ્તદ્બદ્ધં ભવેત્કાવ્યં ચતુર્વિધં ॥૫૩૦॥
 તત્ર સંસ્કૃતપ્રાકૃતે પ્રતીતે,
 અપભ્રંશો ભવેત્તત્ત-દેશેષુ શુદ્ધભાષિતં ।
 સંકીર્ણા સૌરસેન્યાદિ-ભાષા પ્રોક્તા વિચક્ષણૈઃ ॥૫૩૧॥
 ગદ્યં પદ્યં ચ ગેયં ચ ચૌર્ણં ચેત્યથવા ભિદઃ ।
 તત્ર સ્યાદ્ગદ્યમચ્છંદો-બદ્ધં બદ્ધં ચ તૈઃ પરં ॥૫૩૨॥
 ગાંધર્વરીત્યા યદ્બદ્ધં ગેયં ગાનોચિતં હિ તત્ ।
 ચૌર્ણં ભૂરિ બાહુલક-ગમાવ્યયનિપાતયુક્ ॥૫૩૩॥ ઇતિ નવમઃ ॥

સર્વે નાટ્ય કરવાના પ્રકારની, અભિનય પ્રબંધવાળા નાટકના અનેક પ્રકારોની, ચાર પ્રકારના કાવ્યની અને અનેક પ્રકારના વાજિંત્રોની વિધિ-એમ વિવિધ પ્રકારની ઉત્પત્તિ શંખ નામના નવમા મહાનિધિમાં બતાવેલી છે. ૫૨૭-૫૨૮.

કાવ્યનું ત્રણ પ્રકારે ચાતુર્વિધ્ય આ પ્રમાણે-ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ-એ ચાર પુરુષાર્થસંબંધી જે કાવ્ય, તે તત્પ્રતિબદ્ધ હોવાથી પંડિતોએ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે. ૫૨૯.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને સંકીર્ણક-એ પ્રમાણે જે ચાર ભાષા તત્પ્રતિબદ્ધ કાવ્ય, તે પણ ચતુર્વિધ કહ્યું છે. ૫૩૦.

તેમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષા તો પ્રસિદ્ધ છે. તે તે દેશમાં શુદ્ધ ભાષા તરીકે ગણાય તે અપભ્રંશ અને શૌરસેનાદિ જે ભાષા, તે સંકીર્ણ વિચક્ષણોએ કહેલ છે. ૫૩૧.

શ્લોક વિના કાવ્યના ગદ્ય, પદ્ય, ગેય ને ચૌર્ણ-એમ ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે. તેમાં ગદ્ય તે શ્લોક વિના અને પદ્ય તે શ્લોકથી બદ્ધ. ૫૩૨.

ગાંધર્વ રીતિથી જે બદ્ધ હોય તે ગાનોચિત ગેય અને ઘણા બાહુલક, ગમ, અવ્યય ને નિપાતવાળું તે ચૌર્ણ. ૫૩૩. ઇતિ નવમઃ ।

નવયોજનવિસ્તીર્ણા દ્વાદશયોજનાયતાઃ ।
 उच्छ्रिता योजनान्यष्टा-वष्टचक्रप्रतिष्ठिताः ॥५३४॥
 सौवर्णा विविधै रत्नैः पूर्णा वैदूर्यरत्नजैः ।
 कपाटैश्चारुरचना-रमणीयैरलंकृताः ॥५३५॥
 निधिनामसमाख्यानां पल्यायुष्कसुधाभुजां ।
 आवासास्ते महर्द्धीनां सदा स्युर्जाह्नवीमुखे ॥५३६॥
 चक्रवर्तिनि चोत्पन्ने तद्भाग्येन वशीकृताः ।
 वर्षं जित्वा बलमानं गृहान् प्रत्यनुयांति तं ॥५३७॥

તથોક્તમૃષભચરિતે -

इत्यूचुस्ते वयं गंगा-मुखमागधवासिनः ।
 आगतास्त्वां महाभाग त्वद्भाग्येन वशीकृताः ॥५३८॥
 पातालमार्गेणायांति तिष्ठन्ति च पुराद्बहिः ।
 तेषांः नगरतुल्यानां पुर्यामनवकाशतः ॥५३९॥

એ નિધાનો નવ યોજન પહોળા, બાર યોજન લાંબા, આઠ યોજન ઊંચા અને આઠ ચક્ર ઉપર રહેલ હોય છે. ૫૩૪.

એ નિધાનો સુવર્ણના હોય છે, વિવિધ રત્નોથી પૂર્ણ હોય છે, સુંદર રચનાથી રમણીય અને વૈદૂર્યરત્નથી બનાવેલા એવા તેના કપાટો હોય છે. ૫૩૫.

તે નિધિના નામ સમાન નામવાળા, પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા અને મહર્દ્ધિક એવા તે નિધિના અધિષ્ઠાતા દેવોના આવાસો ગંગા નદીના મુખ પાસે (કિનારે) હોય છે. ૫૩૬.

જ્યારે ચક્રી ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તેના ભાગ્યવડે વશીકૃત થયેલા તે નિધિ, તે ક્ષેત્ર જીતીને પાછા વળતા એવા ચક્રીની પાછળ ચાલે છે. ૫૩૭.

શ્રી ઋષભચરિત્રમાં કહ્યું છે કે, તે નિધિઓ ચક્રીને કહે છે કે—‘હે મહાભાગ્યવાન, અમે ગંગાના મુખ પાસે રહેનારા છીએ અને તમારા ભાગ્યથી વશ થયેલા અમે તમારી પાસે આવ્યા છીએ.’ ૫૩૮.

તેઓ પાતાળ માર્ગે ચક્રવર્તીની પાછળ ચાલે છે અને નગરની બહાર રહે છે, કેમકે રાજધાનીના પ્રમાણ જેટલા વિસ્તારવાળા તે એકેક નિધાન હોવાથી તેનો નગરમાં નિવાસ શી રીતે થઈ શકે ? ૫૩૯.

एवं सेनाश्चतस्रोऽपि पत्न्यश्वेभरथात्मिकाः ।

पुर्यां न प्रविशंत्यंत-रवकाशविवर्जिताः ॥५४०॥

તથોક્તં જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રે- 'णवरि णव महाणिहीओ चत्तारि सेणाओ ण पविसंतीत्यादि'

लोके तु- महापद्मश्च १ पद्मश्च २ शंखो ३ मकर ४ कच्छपौ ५ ।

मुकुंद ६ कुंदौ ७ नीलश्च ८ चर्चश्च ९ निधयो नव ॥५४०अ॥

चतुर्दश सहस्राणि यक्षा रत्नाधिदेवताः ।

द्वे सहस्रे चांगरक्षाः सहस्राः षोडशेति ते ॥५४१॥

एकातपत्रं षट्खंड-राज्यं नगरनीवृत्तां ।

मौलिभृद्भૂપतीनां च स्युर्द्वात्रिंशत्सहस्रकाः ॥५४२॥

गजानां च स्थानां च निःस्वानानां च वाजिनां ।

स्युः प्रत्येकेन चतुरशीतिः शतसहस्रकाः ॥५४३॥

ऋतुकल्याणिकानां स्युः पुरंधीणां सहस्रकाः ।

द्वात्रिंशताश्च सुस्पर्शाः सर्वत्तुषु सुखावहाः ॥५४४॥

તે જ રીતે ચક્રવર્તીની સેના ગજ, અશ્વ, રથ અને પદ્માતિરૂપ ચાર પ્રકારની છે તે પણ તેને રહેવા જેટલો નગરમાં અવકાશ ન હોવાથી નગરીમાં પ્રવેશ કરતી નથી. ૫૪૦.

જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-‘એટલું વિશેષ કે નવમહાનિધિ ને ચાર પ્રકારની સેના નગરમાં પ્રવેશ કરતી નથી.’

લોકિકમાં ‘૧ મહાપદ્મ, ૨ પદ્મ, ૩ શંખ ૪, મકર, ૫ કચ્છપ, ૬ મુકુંદ, ૭ કુંદ, ૮ નીલ અને ૯ ચર્ચ-એ નામના નવ નિધિ કહ્યા છે.’ ૫૪૦ અ.

ચૌદ હજાર ચૌદ રત્નોના અધિષ્ઠાયક યક્ષો અને ચક્રીના બે હજાર અંગરક્ષક યક્ષો એમ કુલ ૧૬ હજાર યક્ષો હોય છે.^૧ ૫૪૧.

એકાતપત્રવાળું છ ખંડનું રાજ્ય હોય છે અને મોટા નગરોથી આવેલા મુકુટધારી (બત્રીશ હજાર) ૩૨૦૦૦ રાજાઓ હોય છે. ૫૪૨.

હાથી, રથપતિ અને ઘોડા-પ્રત્યેક ૮૪ લાખ ૮૪ લાખ હોય છે. ૫૪૩.

ઋતુકલ્યાણી^૨ એવી પુરંદ્રીઓ ૩૨૦૦૦ સારા સ્પર્શવાળી અને સર્વ ઋતુમાં સુખ આપનારી હોય છે. ૫૪૪.

૧-૫૦૨મો શ્લોક આ જ ભાવવાળો છે. ૨-ઋતુ એટલે અટકાવ નિયમિત આવતો હોવાથી કલ્યાણકારક.

દેશાધિપાનાં કન્યા યા ઉદૂઠાશ્ચક્રવર્તિના ।
 તાસામપિ સહસ્રાણિ દ્વાત્રિંશત્સ્વર્વધૂશ્રિયાં ॥૫૪૫॥
 પુરંધ્રીનાં ભવંત્યેવં ચતુષ્ષષ્ટિઃ સહસ્રકાઃ ।
 ભવંતિ દ્વિગુણાસ્તાભ્યઃ સુરૂપા વારયોષિતઃ ॥૫૪૬॥
 એકં લક્ષં દ્વિનવતિ-સહસ્રાભ્યધિકં તતઃ ।
 અંતઃપુરિણાં નિર્દિષ્ટં ભોગાર્થં ચક્રવર્તિનઃ ॥૫૪૭॥
 દ્વાત્રિંશત્પાત્રબદ્ધાનાં નાટકાનાં સહસ્રકાઃ ।
 દ્વાત્રિંશદ્ ધૈકિતાનાં સ્વ-કન્યોદ્વાહેઽખિલૈર્નૃપૈઃ ॥૫૪૮॥
 ગ્રામાણાં ચ પદાતીનાં કોટ્યઃ ષણ્ણવતિઃ સ્મૃતાઃ ।
 રત્નસ્વર્ણાઘ્રાકારાણાં વિંશતિઃ સ્યુઃ સહસ્રકાઃ ॥૫૪૯॥
 સ્તોત્રે તુ ષોડશ સહસ્રા રત્નાકારાણામુક્તાઃ સંતીતિ ।
 દ્વાસપ્તતિઃ પુરવર-સહસ્રાણિ ભવંત્યથ ।
 સહસ્રા નવનવતિઃ શ્રુતા દ્રોણમુખા અપિ ॥૫૫૦॥
 અષ્ટચત્વારિંશદેવં પત્તનાનાં સહસ્રકાઃ ।
 કર્બટાનાં મડંબાનાં સહસ્રા જિનસંમિતાઃ ॥૫૫૧॥

દેશાધિપોની જે કન્યા ચક્રવર્તી પરણે છે તેની સંખ્યા પણ ૩૨૦૦૦ ની હોય છે. તે દેવાંગનાઓને પણ જીતે એવી રૂપવંત હોય છે. ૫૪૫.

એ રીતે એકંદર ૬૪૦૦૦ સ્ત્રીઓ હોય છે અને તે કરતાં બમણી ૧,૨૮,૦૦૦ રૂપવંત એવી વારાંગનાઓ હોય છે. ૫૪૬.

એ પ્રમાણે ૧,૯૨,૦૦૦ અંતઃપુરીઓ ચક્રવર્તીને ભોગને માટે કહેલી છે. ૫૪૭.

બત્રીશબદ્ધ એવા નાટકો ૩૨૦૦૦ હોય છે, તે દરેક રાજાઓએ પોતપોતાની કન્યાઓના વિવાહ વખતે ચક્રીને અર્પણ કરેલા હોય છે. ૫૪૮.

પદાતિ ૯૬ કોડ હોય છે, ૯૬ કોડ ગ્રામ હોય છે. અને વીશ હજાર રત્ન અને સ્વર્ણાદિની ખાણો હોય છે. ૫૪૯.

એક સ્તોત્રમાં સોળ હજાર રત્નોની ખાણો કહેલી છે.

બોંતેર હજાર મોટા નગરો હોય છે, નવ્વાણુ હજાર દ્રોણમુખો હોય છે. ૫૫૦.

અડતાલીશ હજાર પત્તન હોય છે, ચોવીશ હજાર કર્બટો ને મંડબો હોય છે. ૫૫૧.

દ્વીપાંતરાણાં खेटानां स्युः षोडश सहस्रकाः ।
 भवन्ति कोटयस्तिप्तो हलानामथ गंत्रिणां ॥५५२॥
 संवाहानां सहस्राणि चतुर्दश भवन्त्यथ ।
 वेलाकुलसहस्राश्च-षट्पंचाशत्प्रकीर्त्तिताः ॥५५३॥
 कोट्योऽष्टादशाश्वानां महतां परिकीर्त्तिताः ।
 अभ्रंलिहानेकवर्ण-ध्वजानां दश कोटयः ॥५५४॥
 महाबन्दिबन्दिनां च चतुःषष्टिः सहस्रकाः ।
 तथा गोकुलकोट्येका भोज्यं कल्याणनामकं ॥५५५॥
 अंगमर्દકસંવાહિ-સૂદભૂષણધારિણાં ।
 षट्त्रिंशत्कोटयस्तिप्तो लक्षा भोजनवेश्मनां ॥५५६॥
 आतोद्यधारिणां तिस्रो लक्षा दीपकधारिणां ।
 पंचलक्षीत्यादि नाना संपत्स्याच्चक्रवर्तिनां ॥५५७॥

इव च चक्रवर्तिनां समृद्धिः कियती श्री जंबूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रानुसारेण, शेषा च
 चक्रिसमृद्धिगर्भितश्रीशांतिनाथस्तोत्रानुसारेणेति ज्ञेयं ।

બીજા દ્વીપો ને ખેડાઓ સોળ-સોળ હજાર હોય છે. ત્રણ કોડ હળ અને ગાડાં હોય છે. ૫૫૨.
 સંવાહ ચૌદ હજાર હોય છે, અને વેળાકુળ છપ્પન હજાર હોય છે. ૫૫૩.

અઢાર કોડ મોટા અશ્વો હોય છે અને આકાશ સુધી પહોંચે એવા અનેક વર્ણવાળી દશ કોડ
 ધ્વજાઓ હોય છે. ૫૫૪.

મહાબંદી એવા બંદીઓ ૬૪ હજાર હોય છે. એક કોડ ગોકુળ હોય છે અને કલ્યાણ નામનું
 ભોજન હોય છે. ૫૫૫.

અંગમર્દક, સંવાહક, રસોઈઆ અને આભૂષણ જાળવનારા છત્રીશ કોડ હોય છે, ત્રણ લાખ ભોજનશાળા
 હોય છે. ૫૫૬.

ત્રણ લાખ વાજિંત્રધારી અને પાંચ લાખ દીવીના ઘરનારા હોય છે. ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારની
 સંપત્તિ ચક્રવર્તીને હોય છે. ૫૫૭.

આ ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ અમે કેટલીક જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિને અનુસારે અને બાકીની ચક્રીસમૃદ્ધિગર્ભિત
 શ્રીશાંતિનાથના સ્તોત્રને અનુસારે કહી છે.

હારો મુક્તામણિમયઃ સ્યાચ્ચતુઃષ્ટિયષ્ટિકઃ ।
 મહાર્ઘોઽત્યંતરુચિરઃ સર્વેષામપિ ચક્રિણાં ॥૫૫૮॥
 યથાગમમિતિ પ્રોક્તં સ્વરૂપં ચક્રવર્તિનાં ।
 અથ તદ્વાસુદેવાનાં પ્રોચ્યતે સીરિણામપિ ॥૫૫૯॥
 એતેઽપિ પ્રાગ્ભવાચીર્ણ-તપઃસંયમસંવરૈઃ ।
 અર્જિતોત્તમકર્માણ ઉત્પદ્યંતે સુઘાશિષુ ॥૫૬૦॥
 તેભ્યશ્ચ્યુત્વોચ્ચગોત્રેષુ મહર્દ્ધિકમહીભૃતાં ।
 કુલેષુ તે પ્રજાયંતે ન તુ નીચાલ્પસંપદાં ॥૫૬૧॥
 વૈમાનિકેભ્ય એવાત્ર વાસુદેવા ભવંતિ તે ।
 અવશ્યં તત્પદપ્રાપ્ત્યૈ પ્રાક્કલ્પિતનિદાનકાઃ ॥૫૬૨॥
 અતઃ એવાતિગાદ્ધર્ચેન ભુક્ત્વા ભોગાનનુત્તરાન્ ।
 પ્રયાંતિ નરકેષ્વેવ તે વ્રતાઽપ્રભવિષ્ણાવઃ ॥૫૬૩॥
 બલદેવાસ્તુ દેવેભ્યઃ સર્વેભ્યોઽપિ ભવંતિ તે ।
 પ્રાગ્ભવે નીર્નિદાનત્વા-દંતે સ્વીકૃત્ય સંયમં ॥૫૬૪॥

સર્વ ચક્રવર્તીઓને ચોસઠ સરનો મુક્તામણિમય હાર હોય છે. તે હાર મોટી કીમતવાળો અને અત્યંત મનોહર હોય છે. ૫૫૮.

એમ અર્થથી ચોથા અંગમાં કહ્યું છે. આ પ્રમાણે આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે ચક્રવર્તીનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે વાસુદેવ અને બળદેવનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. ૫૫૯.

એ વાસુદેવ અને બળદેવ પણ પૂર્વભવે આચરેલા તપ, સંયમ અને સંવરવડે ઉત્તમ કર્મને ઉપાર્જન કરીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. ૫૬૦.

ત્યાંથી ચ્યવીને ઉચ્ચગોત્રમાં અને મહર્દ્ધિક એવા રાજાના કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે; પણ નીચકુળમાં કે અલ્પ સંપદાવાળાને ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી. ૫૬૧.

વાસુદેવો વૈમાનિકમાંથી આવીને જ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ તે પદની પ્રાપ્તિને માટે પૂર્વભવમાં અવશ્ય નિયાણું કરેલા જ હોય છે. ૫૬૨.

તેથી અતિ ગૃહ્ણતાવડે અનુત્તર એવા ભોગને ભોગવીને નરકમાં જ જાય છે. તેઓ વ્રત લઈ શકતા નથી. ૫૬૩.

બલદેવ ચારે પ્રકારના દેવોમાંથી આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પૂર્વભવમાં નિયાણું કર્યા વિનાના હોય છે, તેથી તે અંતે, સંયમ ગ્રહણ કરીને સ્વર્ગે અથવા મોક્ષે જાય છે; પરંતુ એમને વૈરાગ્યની

સ્વર્ગ યાંત્યથવા મુક્તિ-મેષાં વૈરાગ્યવાસના ।

ચિન્નાનાં જાયતે વિષ્ણૌ વિપન્ને પ્રેષ્ટબાંધવે ॥૫૬૫॥

યત્તુ શ્રીમહાનિશીથે પંચમાધ્યયને કુવલયાચાર્યપ્રબંધે કુવલયપ્રભાચાર્યો મૃત્વા વ્યંતરો બભૂવ
૧, તતઃ સૂનાધિપો ૨, મૃત્વા સપ્તમપૃથિવ્યાં ૩, તતો મૃગજાતિઃ ૪, તતો મહિષ૫,
સ્તતો મનુષ્ય ૬, સ્તતો વાસુદેવ ઇતિ મનુષ્યભવાદનંતરમાગતસ્ય વાસુદેવત્વમુક્તં તન્મતાંતરમિતિ
જ્ઞેયં ।

एतौ च द्वौ विमात्रेयौ भवतो भ्रातरौ मिथः ।

जगत्यनुत्तरस्नेहौ हली ज्येष्ठो हरिर्लघुः ॥५६६॥

एते जितत्रिखंडाः स्यु-श्चक्रितोऽर्द्धसमृद्धयः ।

महीभृतां सहस्रैश्च सेव्याः पोडशभिस्सदा ॥५६७॥

त्यक्तनिष्कारणक्रोधाः सानुक्रोशा अमत्सराः ।

प्रकृत्यैव परगुण-ग्राहिणो गतचापलाः ॥५६८॥

गंभीरमधुरस्वल्पा-लापाः सदुचितस्मिताः ।

सत्यसंपूर्णवचनाः शरणागतवत्सलाः ॥५६९॥

ભાવના વહાલા બંધુરૂપ વાસુદેવ મરણ પામ્યા પછી તે કાર્યથી ખેદ પામીને થાય છે. ૫૬૪-૫૬૫.

શ્રી મહાનિશીથના પાંચમા અધ્યયનમાં કુવલયાચાર્યના પ્રબંધમાં કુવલયાચાર્ય મરણ પામીને વ્યંતર થાય છે, ત્યાંથી અચી કસાઈખાનાના સ્વામી થાય છે, મરીને સાતમી નરકે જાય છે, ત્યાંથી નીકળી મૃગ થાય છે, પછી મહિષ થાય છે, પછી મનુષ્ય થાય છે અને પછી વાસુદેવ થાય છે એમ કહ્યું છે. એટલે કે મનુષ્યમાંથી અનંતર વાસુદેવ થવાનું કહ્યું છે તે મતાંતર જાણવું.

એ બંને (બળદેવ અને વાસુદેવ) જુદી જુદી માતાના પુત્રરૂપે ભાઈઓ થાય છે, પરંતુ તેમનો સ્નેહ જગતમાં અનુત્તર કહ્યો છે. તેમાં બળદેવ મોટા હોય છે અને વાસુદેવ નાના હોય છે. ૫૬૬.

એઓ ત્રણ ખંડને જીતે છે અને ચક્રવર્તી કરતાં અર્ધસમૃદ્ધિવાળા હોય છે. તેઓ નિરંતર સોળ હજાર રાજાઓથી સેવાય છે. ૫૬૭.

વાસુદેવ અને બળદેવ બંને નિષ્કારણ ક્રોધ નહીં કરનારા, દયાયુક્ત ચિત્તવાળા, મત્સરવિનાના, સ્વભાવે જ પરગુણને ગ્રહણ કરનારા, ચપલતા વિનાના, ગંભીર, મધુર અને સ્વલ્પ બોલનારા, સારું અને ઉચિત સ્મિત કરનારા, સત્યથી સંપૂર્ણવચનવાળા શરણાગતના વત્સલ, એક સો આઠ લક્ષણયુક્ત શરીરવાળા, ઉત્કૃષ્ટ સત્ત્વવાળા, સંગ્રામશૂર, નિરંતર જયના મેળવનારા, પ્રચંડ આજ્ઞાવાળા, આળસવિનાના,

લક્ષણાનાં શતેનાઘ્ના-ધિકેનાંચિતભૂધનાઃ ।
 ઉત્કૃષ્ટસત્ત્વાઃ સંગ્રામ-શૂરાઃ પ્રાપ્તજયાઃ સદા ॥૫૭૦॥
 પ્રચંડાઙ્ગા અનલસાઃ પ્રતિપક્ષાઽસહિષ્ણવઃ ।
 સિતચ્છત્રેણ સતતં ચામરાભ્યાં ચ શોભિતાઃ ॥૫૭૧॥
 શ્રીવત્સલાંછનાઃ પદ્મ-નયનાઃ પ્રિયદર્શનાઃ ।
 યશઃકીર્તિસુધાપૂર્ણ-ત્રૈલોક્યા ગજગામિનઃ ॥૫૭૨॥
 ષ્યામલદ્યુતયસ્ત્ર વાસુદેવા મહૌજસઃ ।
 પીતકૌશૈયવસના નરસિંહાઃ સ્ફુરદ્રુચઃ ॥૫૭૩॥
 રત્નેન કૌસ્તુભાખ્યેન સદાલંકૃતવક્ષસઃ ।
 ઉદાત્તસત્ત્વાઃ સંગ્રામ-સોત્સાહા ગરુડધ્વજાઃ ॥૫૭૪॥

તથોક્તં 'જુહ્વસૂરા વાસુદેવા'

પાંચજન્યાભિધઃ શંખઃ ૧ સ્યાચ્ચક્રં ચ સુદર્શનં ૨ ।
 ગદા કૌમોદિકી ૩ ચાપં શાર્ઙ્ગ ૪ યજ્ઞસ્તુ નંદકઃ ૫ ॥૫૭૫॥
 મણિશ્ચ ૬ વનમાલા ૭ ચ સપ્તરત્ની ભવેદિયં ।
 ઉત્કૃષ્ટા વાસુદેવાનાં સદા દેવૈરધિષ્ઠિતા ॥૫૭૬॥

પ્રતિપક્ષને સહન નહીં કરનારા, શ્વેત છત્ર અને ચામરોવડે શોભતા, શ્રીવત્સના લાંછનવાળા, કમળસમાન નેત્રવાળા, પ્રિયદર્શનવાળા, યશઃકીર્તિરૂપ સુધા વડે ત્રૈલોક્યને પૂર્ણ કરનારા અને હાથી સમાન ગતિવાળા હોય છે. ૫૬૮-૫૭૨.

તેમાં વાસુદેવ શ્યામ કાંતિવાળા, મોટા પરાક્રમવાળા, પીળા વર્ણના કૌશેય (રેશમી) વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, નરમાં સિંહસમાન અને તેજસ્વી હોય છે. ૫૭૩.

તે નિરંતર કૌસ્તુભ રત્નવડે અલંકૃત વક્ષઃસ્થળવાળા, વિશાળ સત્ત્વવાળા, સંગ્રામમાં ઉત્સાહવાળા અને ગરુડના ચિહ્નયુક્ત ધ્વજવાળા હોય છે. ૫૭૪.

'વાસુદેવ યુદ્ધમાં શૂરવીર હોય છે' એમ કહ્યું છે,

૧ પાંચજન્ય શંખ, ૨ સુદર્શન ચક્ર, ૩ કૌમોદિકી ગદા ૪ શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય, ૫ નંદક ખડ્ગ, ૬ કૌસ્તુભ મણિ અને ૭ વનમાળા-આવા ઉત્કૃષ્ટ સાતરત્નો વાસુદેવોને હોય છે, જે હંમેશ દેવોથી અધિષ્ઠિત હોય છે. ૫૭૫-૫૭૬.

તેમાં શંખ છે, તે વાસુદેવ સિવાય બીજા કોઈ વગાડી ન શકે એવો હોય છે. તેના શબ્દને સાંભળતાં

તત્રાશક્તો વાદયિતું શંખોડન્યેન હરિં વિના ।
 શ્રુત્વૈવાસ્ય ધ્વનિં દ્વ્યં વૈરિસૈન્યં પલાયતે ॥૫૭૭॥
 દંડરત્નવદુત્કૃષ્ટ-પ્રભાવાઢ્યા પેરેણ ચ ।
 દુર્વહા સ્યાદ્દદા દ્ય્ય-દ્વૈરિદોર્મદખંડિની ॥૫૭૮॥
 દૂરાકર્ષ ધનુઃ શાર્ઙ્ગ-મન્યેનાદ્ભુતશક્તિકં ।
 પલાયતે શત્રુસૈન્યં યસ્ય ટંકારવાદપિ ॥૫૭૯॥
 શ્રૂયતે ધાતકીખંડં ગતે ચરમશાર્ઙ્ગિણિ ।
 દ્રૌપદીહારિણઃ સૈન્યે પદ્મોત્તરમહીપતેઃ ॥૫૮૦॥
 પાંચજન્યસ્ય શબ્દેન તૃતીયોંશઃ પલાયિતઃ ।
 શેષો નષ્ટસ્તૃતીયોંશો ધનુષ્ટંકારવેણ ચ ॥૫૮૧॥
 વનમાલાભિધા ચ સ્મક્ સદા હૃદયવર્તિની ।
 આમ્લાના સતતં સર્વ-તુકપુષ્પાતિસૌરભા ॥૫૮૨॥
 ચક્રાદીનાં ચ રત્નાનાં વર્ણનં પ્રાગ્ નિરૂપિતં ।
 યથાસંભવમત્રાપિ યોજનીયં મનીષિભિઃ ॥૫૮૩॥

જ અભિમાની વૈરીનું સૈન્ય પલાયન થઈ જાય છે. ૫૭૭.

દંડરત્નની જેવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાવવાળી, બીજાથી ન ઉપાડી શકાય તેવી અને દર્પધારી વૈરીના ભુજામદને ખંડન કરનારી ગદા હોય છે. ૫૭૮.

શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય બીજા ચડાવી ન શકે તેવું, અદ્ભુત શક્તિવાળું અને જેના ટંકારવમાત્રથી પણ શત્રુસૈન્ય પલાયન કરી જાય એવું હોય છે. ૫૭૯.

સાંભળીએ છીએ કે છેલ્લા વાસુદેવ (કૃષ્ણ) ધાતકી ખંડમાં ગયા હતા, ત્યાં દ્રૌપદીનું હરણ કરનારા પદ્મોત્તર રાજાના સૈન્યનો બીજો ભાગ પાંચજન્ય શંખના શબ્દથી અને ત્રીજો ભાગ શાર્ઙ્ગ ધનુષ્યના ટંકારવથી યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી ગયો હતો. ૫૮૦-૫૮૧.

વનમાળા નામની માળા નિરંતર વાસુદેવના હૃદયમાં રહેલી હોય છે, તે મ્હાન થતી નથી અને તે સતત સર્વ ઋતુઓનાં અતિસુગંધી પુષ્પોની હોય છે. ૫૮૨.

ચક્રાદિ રત્નોનું વર્ણન જે પૂર્વે વર્ણવેલું છે, તે યથાસંભવ અહીં પણ બુદ્ધિમાનોએ જોડી દેવું. ૫૮૩.

પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રે તુ વાસુદેવવર્ણને શક્તિઃ શસ્ત્રં દ્રષ્યતે, મણિશ્ચાત્ર ન દ્રષ્યતે, તથા ચ તદ્ગ્રંથઃ ‘સંખચક્કગયસત્તિપંદગધરા ઇતિ’ શક્તિશ્ચ ત્રિશૂલવિશેષ ઇતિ તદ્વૃત્તૌ ।

ભવંતિ બલદેવાસ્તુ ગૌરાંગા નીલવાસસઃ ।

યોષિદ્ધ્વકાર્મણી ભૂત-રૂપાસ્તાલધ્વજાન્વિતાઃ ॥૫૮૪॥

एषां स्युस्त्रीणि रत्नानि सेवितानि सुरैः सदा ।

धनुः परैरनाकर्ष्यं मुशलं च हलं वरं ॥૫૮૫॥

ત્રીણ્યપ્યમૂનિ દ્વિષતાં પટૂનિ મદભેદને ।

दुर्लभानि सूराणाम-प्यमोघानि च सर्वदा ॥૫૮૬॥

ઉક્તાનિ ચૈતાનિ રામચરિત્રેડનંગલવળમદનાંકુશસંગ્રામે પદ્મસ્ય બલદેવસ્ય ।

તથાહિ- પદ્મનાભોડપ્યભાષિષ્ટ મમાપિ શિથિલાયતે ।

धनुः श्वभ्रे स्थितमिव वज्रावर्तं न कार्यकृत् ।

अभून्मुशलरत्नं च वैरिनिर्दलनक्षमं ।

કળખંડનમાત્રાર્હ-મેવૈતદપિ સંપ્રતિ ॥૫૮૮॥

શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રમાં વાસુદેવના વર્ણનમાં શક્તિ નામનું શસ્ત્ર દેખાય છે અને મણિ દેખાતું નથી. તેનો પાઠ આ પ્રમાણે-‘શંખ, ચક્ર, ગદા, શક્તિ અને નંદકને ધારણ કરનારા-’ આમાં શક્તિ એટલે ત્રિશૂળ સમજવું એમ તેની વૃત્તિમાં કહ્યું છે.

બલદેવો ગૌર શરીરવાળા અને નીલ વસ્ત્રવાળા, સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિને કાર્મણરૂપ એવા અદ્ભુત રૂપવાળા, અને તાલના ચિહ્નયુક્ત ધ્વજાવાળા હોય છે. ૫૮૪.

એમને ત્રણ રત્નો દેવોવડે સેવિત હોય છે. બીજા ખેંચી ન શકે એવું ધનુષ્ય, શ્રેષ્ઠ એવું હળ અને મુશળ. ૫૮૫.

આ ત્રણે શત્રુના મદને ભેદવામાં પ્રવીણ, દેવોને પણ દુર્લભ, અને સદા અમોઘ હોય છે. ૫૮૬.

આ હકીકત રામચરિત્રમાં અનંગલવણ અને મદનાંકુશ સાથેના સંગ્રામમાં પદ્મ (રામ) નામના બળદેવના અધિકારમાં કહેલ છે કે -

પદ્મનાભ (રામચંદ્ર) પણ લક્ષ્મણને કહે છે કે-મારું આ વજ્રવર્ત ધનુષ્ય પણ અત્યારે શિથિલ થાય છે અને ખાડામાં પડેલું હોય તેમ કાર્ય કરતું નથી. ૫૮૭.

જે મુશળરત્ન વૈરીઓને દળી નાંખવા માટે સમર્થ હતું તે અત્યારે અનાજ ખાંડવાને યોગ્ય થઈ ગયું છે. ૫૮૮.

અનંકુશંકુશીભૂતં ચદ્દુષ્ટનૃપદંતિનાં ।

હલરત્નં તદપ્યેત-દભૂદ્ભૂપાટનોચિતં ॥૫૮૧॥

સદા યક્ષૈ રક્ષિતાનાં વિપક્ષક્ષયકારિણાં ।

તેષામેવ મમાસ્ત્રાણા-મવસ્થા કેયમાગતા ॥૫૯૦॥ ઇત્યાદિ.

સ્યુઃ ષોડશ સહસ્રાણિ વિષ્ણૂનાં પ્રાણવલ્લભાઃ ।

જગદુત્તરસૌભાગ્યશાલિન્યઃ સ્વર્વધૂસમાઃ ॥૫૯૧॥

તથોક્તં દશમાંગે-‘સોલસદેવીસહસ્સ વરનયણહિયયદઙ્ગયા’ ઇતિ,

અંતકૃત્સૂત્રસ્થાપ્યાદૌ કૃષ્ણવર્ણને ‘રૂપિણીપામોક્ષાણં સોલસપ્તહં દેવીસહસ્સાણં ઇતિ’
કેચિદ્વાસુદેવાનામર્દ્ધચક્રિત્વેન દ્વાત્રિંશત્સહસ્રાણિ પ્રેયસીનામાહુઃ ।

તથોક્તં ષષ્ઠાંગે પંચમાધ્યયને ‘રૂપિણીપામોક્ષાણં બત્તીસાં મહિલાસાહસ્સીણં’ ઇતિ
જ્ઞેયં ।

સીરિણાં તુ પ્રિયાસંખ્યા-નૈયત્યં નોપલભ્યતે ।

જ્ઞેયો દિગ્વિજયોઽમીષાં કથંચિચ્ચક્રવર્તિવત્ ॥૫૯૨॥

અન્ય રાજાઓરૂપ હાથીઓને અંકુશરૂપ નહીં છતાં પણ અંકુશરૂપ થતું હજારત્ન અત્યારે જમીન
ખોદવા યોગ્ય થઈ ગયું છે. ૫૮૯.

નિરંતર યક્ષોથી રક્ષણ કરાતાં અને વિપક્ષનો ક્ષય કરનારા એવા તે જ મારા શસ્ત્રોની આવી
અવસ્થા થઈ ગઈ છે.’ ઈત્યાદિ. ૫૯૦.

વાસુદેવને ૧૬૦૦૦ સ્ત્રીઓ હોય છે, તે જગતમાં સૌભાગ્યવડે શોભતી દેવાંગનાઓ જેવી હોય
છે. ૫૯૧.

દશમા અંગમાં કહ્યું છે કે-‘નયન અને હૃદયને પ્રિય એવી શ્રેષ્ઠ સોળ હજાર દેવી (રાણી)ઓ
હોય છે.’

શ્રી અંતકૃત્સૂત્રમાં પણ કૃષ્ણના વર્ણનમાં કહ્યું છે કે-‘રૂક્મણિ પ્રમુખ સોળ હજાર દેવીઓના’
ઈતિ, તથા વાસુદેવો અર્ધચક્રી હોવાથી કોઈક તેમની ૩૨૦૦૦ સ્ત્રીઓ કહે છે.

તે જ પ્રમાણે છઠ્ઠા અંગના પાંચમા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે-‘રૂક્મિણી વિગેરે બત્રીશ હજાર મહિલાઓના’
ઈતિ.

બળદેવની પ્રિયા સંબંધી ચોક્કસ સંખ્યા જણાતી નથી. એમનો દિગ્વિજય લગભગ ચક્રવર્તી પ્રમાણે
સમજી લેવો. ૫૯૨.

ષોડશાશેષસૈન્યાઢ્યાઃ પાર્થિવાનાં સહસ્રકાઃ ।
 આકર્ષત્યંધુકંઠસ્થં બદ્ધં શૃંખલયા હરિં ॥૫૧૩॥
 નૌષ્ઠૌપપીઢં સ્વં સ્થામ પ્રયુંજાના અપીશતે ।
 પદાચ્ચાલયિતું તે તં મહીઘરમિવ દ્વિપાઃ ॥૫૧૪॥
 સ તુ તાન્ શૃંખલાપ્રાંત-વિલગ્નાન્ કીટકાનિવ ।
 તાંબૂલભક્ષણવ્યાજા-દાકર્ષત્યેકહેલયા ॥૫૧૫॥
 બલમેવંવિઘં કોટિ-શિલોલ્લેપક્ષમં ભવેત્ ।
 વિષ્ણૂનાં દ્વિગુણં તેભ્યો બલં સ્યાચ્ચક્રવર્તિનાં ॥૫૧૬॥
 અગોચરં જગદ્વાચા-મનંતં બલમર્હતાં ।
 પ્રકંઘ્ય મેરું બાલ્યેઽપિ મહાવીરેણ દર્શિતં ॥૫૧૭॥
 ઘનશ્યામસ્નિગ્ધવર્ણા-ધિષ્ઠિતા દેવતાગણૈઃ ।
 શિલા કોટિશિલા યામ્ય-ભરતાર્ઢ્ઢે ભવેદિહ ॥૫૧૮॥
 ચંદનૈઃ કુંકુમોપેતૈ-રર્ચિતા કુસુમોત્કરૈઃ ।
 સા શિલા ભાતિ દેવીવ ભૂષણૈર્ભૂષિતાભિતઃ ॥૫૧૯॥

વાસુદેવના બળ ઉપર દૃષ્ટાંત આપે છે—સોળ હજાર રાજાઓ પોતાના સર્વ સૈન્ય સાથે એક કૂવાને સામે કાંઠે રહેલા વાસુદેવને સાંકળવડે બાંધીને, હોઠ ભીંસીને પોતાના બળનો ઉપયોગ કરે, તો પણ જેમ હાથી પર્વતને ચલાવી શકે નહીં, તેમ એક પગલા જેટલું પણ વાસુદેવને ચલાવી શકે નહીં. ૫૮૩-૫૮૪.

અને વાસુદેવ તાંબૂલ ખાવાને બ્હાને રમતમાત્રમાં ખેંચે તો તે શૃંખલાના પ્રાંત ભાગ સાથે વળગેલા તે સર્વને કીડાની જેમ પાડી દે. ૫૮૫.

આ પ્રકારનું વાસુદેવોનું બળ કોટિશિલાને ઉપાડવાને સમર્થ થાય છે. વાસુદેવથી બમણું બળ ચક્રવર્તીનું હોય છે. ૫૮૬.

જગતની વાણીને અગોચર અનંતબળ અરિહંતનું હોય છે. કે જે બળ, બાળપણમાં મેરુને કંપાવીને મહાવીરે બતાવ્યું હતું. ૫૮૭.

મેઘના જેવા અત્યંત શ્યામ ને સ્નિગ્ધવર્ણવાળી, દેવતાઓના સમૂહથી અધિષ્ઠિત કોટિશિલા નામની શિલા દક્ષિણ ભરતાર્ધમાં હોય છે. ૫૮૮.

કેશરયુક્ત ચંદન અને પુષ્પના સમૂહથી પૂજેલી તે શિલા, ચારે બાજુથી ભૂષણોવડે શોભતી દેવીની જેમ શોભે છે. ૫૮૯.

સિંધુદેશે દશાર્ણાદ્રિ-સમીપે વા મતાંતરે ।
 યોજનાયામવિષ્કંભો-ચ્છ્રયા સાસ્તિ નિરત્યયા ॥૬૦૦॥
 આઠં મતં પદ્મચરિત્રે, દ્વિતીયં વિચારસપ્તતૌ ।
 વિજિત્ય ભરતસ્યાર્દ્ધ-મત્ર સર્વેઽપિ કૈશવાઃ ।
 નિજં બલં પરીક્ષંતે સમુદસ્ય શિલામિમાં ॥૬૦૧॥
 ઇમાં વામભુજસ્યાગ્રે નયત્યાદિમકૈશવઃ ।
 દ્વૈતીયીકશ્ચ શિરસિ કંઠપીઠે તૃતીયકઃ ॥૬૦૨॥
 વક્ષઃસ્થલે તુરીયશ્ચ પંચમો જઠરોપરિ ।
 ષષ્ઠઃ કટિતટેઽથોરુ-પ્રદેશે સપ્તમો હરિઃ ॥૬૦૩॥
 આજાનુ ચાષ્ટમોત્યશ્ચ કથંચિજ્જાનુસંનિઘૌ ।
 ક્રમોઽયમવસર્પિણ્યા-મુત્સર્પિણ્યાં વિપર્યયઃ ॥૬૦૪॥
 ગણભૃચ્છાંતિનાથસ્યા-મુષ્યાં ચક્રાયુઘાભિઘઃ ।
 આદૌ સિદ્ધિં ગતોઽનેકૈઃ કલિતઃ સાધુસિંધુરૈઃ ॥૬૦૫॥
 તતસ્તથૈવ ગણભૃ-ત્યંગવસ્ય ક્રમાદિહ ।
 દ્વાત્રિંશતા યુગૈઃ સિદ્ધાઃ સંખ્યેયા મુનિકોટયઃ ॥૬૦૬॥

મતાંતરે તે સિંધુ દેશમાં દશાર્ણા પર્વતની નજીકમાં હોય છે. એક યોજન લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંચાઈવાળી તે શિલા શાશ્વતી હોય છે. ૬૦૦.

પહેલો મત પદ્મચરિત્રનો છે અને બીજો મત વિચારસપ્તતિનો છે.

બધા વાસુદેવો ભરતાર્ધને જીતીને અહીં આવે છે. અને આ શિલાને ઉપાડીને પોતાના બળની પરીક્ષા કરે છે. ૬૦૧.

તેમાં પ્રથમ વાસુદેવ આ શિલાને ઊંચા કરેલા ડાબા હાથના અગ્રભાગ સુધી ઊંચી કરે છે, બીજા મસ્તકસુધી, ત્રીજા કંઠ સુધી. ચોથા વક્ષઃસ્થળ સુધી, પાંચમા જઠર સુધી, છઠ્ઠા કટિતટ સુધી, સાતમા ઉરુપ્રદેશ સુધી, આઠમા જાનુ સુધી અને નવમા જાનુથી કાંઈક નીચે સુધી ઊંચી કરે છે. અવસર્પિણીનો આ ક્રમ સમજવો, ઉત્સર્પિણીમાં તેથી વિપર્યય સમજવો. ૬૦૧-૬૦૪.

આ કોટિશિલા ઉપર શાંતિનાથ પ્રભુના ચક્રાયુદ્ધ નામના ગણધર અનેક મુનિમહારાજ સાથે સૌ પ્રથમ સિદ્ધિપદને પામેલા છે. ૬૦૫.

તે જ શ્રેષ્ઠ ગણધરથી બત્રીશ પાટ સુધી સંખ્યાતા કોડો મુનિ અહીં સિદ્ધ થયા છે. ૬૦૬.

તતઃ શ્રીકુંથુનાથસ્યાષ્ટાવિંશત્યા યુગૈઃ સહ ।
 સિદ્ધાઃ શિલાયામેતસ્યાં સંખ્યેયા મુનિકોટયઃ ॥૬૦૭॥
 અરસ્ય ચતુર્વિંશત્યા યુગૈર્દ્વાદશ કોટયઃ ।
 શ્રીમલ્લેર્યુગવિંશત્યા મુનીનાં કોટયશ્ચ ષટ્ ॥૬૦૮॥
 તિસ્રઃ કોટ્યઃ સુવ્રતસ્ય તીર્થે કોટિર્નમિપ્રભોઃ ।
 સિદ્ધા મુનીનામિત્યેષા નામ્ના સિદ્ધિશિલાપ્યહો ॥૬૦૯॥
 સ્વરૂપં પ્રતિવિષ્ણૂના-મપ્યૂહાં વાસુદેવવત્ ।
 પર્યતે ત્વાયુષોઽમીષાં વિષ્ણુર્જગતિ જૃંભતે ॥૬૧૦॥
 મિથશ્ચોપસ્થિતે યુદ્ધે મુક્તં વિષ્ણુજિઘાંસયા ।
 જાયતે વિષ્ણુસાચ્ચક્રં લંચયેવ વશીકૃતં ॥૬૧૧॥
 તેનૈવાથ સ્વશસ્ત્રેણ ચક્રેણામોઘશક્તિના ।
 પ્રયાંતિ નરકં મૃત્વા હરિણા છિન્નમસ્તકાઃ ॥૬૧૨॥
 નવાનાં વાસુદેવાનાં કાલે સ્યુર્નારદા નવ ।
 તેષાં મનઃપ્રિયા નાના-દેશવાર્તાદિશંસિનઃ ॥૬૧૩॥

ત્યારપછી કુંથુનાથ પ્રભુના મુખ્ય ગણધર અને તેના ૨૮ પાટો સહિત સંખ્યાતા કોડો મુનિ અહીં સિદ્ધ થયા છે. ૬૦૭.

અરનાથ પ્રભુના મુખ્ય ગણધરના ૨૪ પાટ સાથે ૧૨ કોડ મુનિ અહીં સિદ્ધ થયા છે. મલ્લિનાથ પ્રભુના મુખ્ય ગણધરના ૨૦ પાટ સાથે છ કોડ મુનિ અહીં સિદ્ધ થયા છે. ૬૦૮.

મુનિસુવ્રતસ્વામીના તીર્થમાં ત્રણ કોડ અને નમિનાથ ભગવાનના તીર્થમાં એક કોડ મુનિ અહીં સિદ્ધ થયા છે; તેથી આ શિલાનું બીજું નામ સિદ્ધિશિલા પણ છે. ૬૦૯.

પ્રતિવાસુદેવનું સ્વરૂપ પણ વાસુદેવ પ્રમાણે સમજવું. તેમના આયુષ્યના અંતે વાસુદેવ જગતની અંદર પ્રગટ થાય છે. ૬૧૦.

તે બંનેના પરસ્પરના યુદ્ધમાં વિષ્ણુને મારવા પ્રતિવિષ્ણુ ચક્ર મૂકે છે. એટલે તે ચક્ર લાંચથી વશ કરેલા અધિકારીની જેમ વાસુદેવનું થઈ જાય છે. ૬૧૧.

તે પ્રતિવાસુદેવના શસ્ત્રરૂપ અમોઘ શક્તિવાળું ચક્ર, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવપર મૂકે છે. તે તેનું મસ્તક કાપી નાંખે છે. એટલે તે મરણ પામીને નરકે જાય છે. ૬૧૨.

નવે વાસુદેવના વખતમાં નવ નારદો થાય છે. તેઓ વાસુદેવોના મનને પ્રિય હોય છે અને વિવિધ દેશની વાર્તાદિ તેમને કહેનારા હોય છે. ૬૧૩.

તથોક્તં રામચરિત્રે તત્કાલીનનારદસ્વરૂપં -

મરુતો રાવણં નત્વો-વાચ કોઽયં કૃપાનિધિઃ ।
 પાપાદમુષ્માદ્યો હ્યસ્માં-સ્ત્વયા સ્વામિન્ન્યવારયત્ ॥૬૧૪॥
 આચઙ્ચ્યૌ રાવણોઽપ્યાસી-ન્નામ્ના બ્રહ્મરુચિર્દ્વિજઃ ।
 તાપસસ્યાભવત્તસ્ય ભાર્યા કૂર્મીતિ ગુર્વ્યભૂત્ ॥૬૧૫॥
 તત્રૈયુઃ સાધવોઽન્યેદ્યુ-સ્તેષ્વેકઃ સાધુરબ્રવીત્ ।
 ભવમીત્યા ગૃહવાસ-સ્ત્યક્તો યત્સાધુ સાધુ તત્ ॥૬૧૬॥
 ભૂયઃ સદારસંગસ્ય વિષયૈર્લુબ્ધચેતસઃ ।
 ગૃહવાસાદ્દનવાસઃ કથં નામ વિશિષ્યતે ॥૬૧૭॥
 શ્રુત્વા બ્રહ્મરુચિસ્તત્તુ પ્રપન્નજિનશાસનઃ ।
 તદૈવ પ્રાવ્રજત્સા ચ કૂર્મ્યભૂચ્છ્રાવિકા પરા ॥૬૧૮॥
 મિથ્યાત્વવર્જિતા તત્ર સા વસંત્યાશ્રમે સૂતં ।
 સુષુવે નારદં નામ રોદનાદિવિવર્જિતં ॥૬૧૯॥
 ગતાયાશ્ચાન્યતસ્તસ્યા-સ્તં જહુર્જીભિકામરાઃ ।
 પુત્રશોકાદિદુમાલા-ર્યાંતિકે પ્રાવ્રજચ્ચ સા ॥૬૨૦॥

શ્રી રામચરિત્રમાં તેના વખતમાં થયેલા નારદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે કહ્યું છે— ‘મરુત રાજા રાવણને નમીને પૂછે છે કે—હે સ્વામિન્ ! આ કૃપાનિધિ કોણ છે, કે જેણે તમારી સાથે આવીને આ મહાપાપથી મને નિવાર્યો ? ૬૧૪.

ત્યારે રાવણ કહે છે કે—‘બ્રહ્મરુચિ નામનો બ્રાહ્મણ તાપસ થયેલો હતો. તેને કૂર્મી નામની સ્ત્રી હતી, તે સગર્ભા થઈ. ૬૧૫.

ત્યાં અન્યદા કોઈ સાધુ આવ્યા. તેમાંથી એક સાધુ બોલ્યા કે—‘સંસારના ભયથી જેણે સારી રીતે ગૃહવાસ તજ્યો હોય તે સારું છે, પરંતુ તે સાધુ પણ જો વિષયમાં લુબ્ધચિત્તવાળો થઈને, ફરીને સ્વદારાનો સંગ કરે, તો ગૃહવાસથી વનવાસમાં વિશેષ શું ?’ ૬૧૬-૬૧૭.

તે સાંભળીને બ્રહ્મરુચિ પ્રતિબોધ પામ્યા. તેમણે જિનશાસન સ્વીકાર્યું અને તરત જ તે મુનિ પાસે દીક્ષા લીધી; તથા કૂર્મી શ્રેષ્ઠ શ્રાવિકા થઈ. ૬૧૮.

મિથ્યાત્વરહિતપણે તે આશ્રમમાં વસતાં તેણીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો, તેનું નામ જન્મ વખતે રુદન ન કરવાના કારણે નારદ સ્થાપ્યું. ૬૧૯.

કૂર્મી કાંઈક આધીપાણી ગઈ તેવા અવસરે, તે બાળકને જૃંભક દેવો (પૂર્વભવના સ્નેહથી) ઉપાડી ગયા. પુત્રવિરહના શોકથી તેણે ઈદુમાળા આર્યાની પાસે ચારિત્ર લીધું. ૬૨૦.

તેડમરાઃ પાલયામાસુ શાસ્ત્રાણ્યધ્યાપયંશ્ચ તં ।
 આકાશગામિનીં વિદ્યાં દદુસ્તસ્મૈ ક્રમેણ ચ ॥૬૨૧॥
 અણુવ્રતધરઃ પ્રાપ યૌવનં ચ મનોહરં ।
 સ શિખાધારણાન્નિત્યં ન ગૃહસ્થો ન સંયતઃ ॥૬૨૨॥
 કલહપ્રેક્ષણાકાંક્ષી ગીતનૃત્યકુતૂહલી ।
 સદા કંદર્પક્રૌકુચ્ય-મૌખર્યાત્યંતવત્સલઃ ॥૬૨૩॥
 વીરાણાં કામુકાનાં ચ સંધિવિગ્રહકારકઃ ।
 છન્નિકાખ્યો વૃષીપાણિ-રાઠુઃ પાદુકાસુ ચ ॥૬૨૪॥
 દેવૈઃ સ વર્દ્ધિતત્વાચ્ચ દેવર્ષિઃ પ્રથિતો ભુવિ ।
 પ્રાયેણ બ્રહ્મચારી ચ સ્વૈચ્છાચાર્યેષ નારદઃ ॥૬૨૫॥
 ઇત્યેતદનુસારેણ પરેષામપિ ભાવ્યતાં ।
 સ્વરૂપં નારદર્ષીણાં યથાસંભવમાગમાત્ ॥૬૨૬॥

એવં ચાસૌ રામચરિત્રાદ્યનુસારેણ સમ્યગ્દ્વિષ્ટિરણુવ્રતધારી ચ પ્રતીયતે ।
 ષષ્ટાંગે તુ તત્કાલીનસ્ય નારદસ્ય સ્વરૂપમેવમુક્તમર્થતઃ-

દેવો તે બાળકને પાળવા લાગ્યા, તેને શાસ્ત્રો ભણાવ્યા અને અનુક્રમે તેને આકાશગામિની વિદ્યા આપી. ૬૨૧.

તે નારદ અણુવ્રતધારી થયો. અનુક્રમે મનોહર એવું યૌવન પામ્યો. તે નિત્ય શિખાને-ચોટલીને ધારણ કરતો હોવાથી ગૃહસ્થ નહીં અને મુનિ પણ નહીં એવો થયો. ૬૨૨.

તે નારદ કલહ જોવાનો ઈચ્છુક, ગીતનૃત્યમાં કુતૂહલી, સદા મજાક-મશ્કરી અને વાચાલતાનો પ્રેમી થયો. ૬૨૩.

વીરોમાં અને કામીઓમાં સંધિ અને વિગ્રહ કરાવનારો, છન્નિક નામનો, હાથમાં દર્ભનું આસન ધારણ કરનાર અને પાદુકા પહેરનારો થયો. ૬૨૪.

દેવોએ તેને ઉછરેલો હોવાથી તે દેવર્ષિ તરીકે પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. નારદો પ્રાયઃ બ્રહ્મચારી તેમજ સ્વેચ્છાચારી હોય છે. ૬૨૫.

આને અનુસારે બીજા નારદોનું સ્વરૂપ પણ આગમોથી યથાસંભવ જાણવું. ૬૨૬.

આ પ્રમાણે રામચરિત્રને અનુસારે નારદને સમકિતદૃષ્ટિ અને અણુવ્રતધારી સમજી શકાય છે.

કચ્છુલ્લો નારદો નામ દર્શનેનાતિભદ્રકઃ ।
 વિનીતશ્ચેષ્ટયુદ્ધત્વા-દંતઃ કલુષિતાશયઃ ॥૬૨૭॥
 વ્રતિત્વાશ્ચૃતમાધ્યસ્થઃ શ્રિતાનાં પ્રિયદર્શનઃ ।
 સુરૂપો વલ્કવસનો મુકુટભ્રાજિમસ્તકઃ ॥૬૨૮॥
 વક્ષઃક્લૃપ્તોત્તરાસંગઃ શ્યામેન મૃગચર્મણા ।
 યજ્ઞોપવીતયુક્ દંડી કમંડલું કરે દધત્ ॥૬૨૯॥
 મૌઝેન કટિસૂત્રેણ રુદ્રાક્ષજપમાલયા ।
 વિજ્ઞઃ કચ્છપિકાપાણિ-ર્ગીતગાંધર્વકૌતુકી ॥૬૩૦॥
 આકાશગામી સકલ-ભૂતલાટનલંપટઃ ।
 વિવિધાનાં સ વિદ્યાનાં નિધાનં કૈશવપ્રિયઃ ॥૬૩૧॥
 યુદ્ધપ્રિયસ્તદન્વેષી જનાનામસમાધિકૃત્ ।
 પાર્થિવાંતઃપુરાદાવ-પ્યનિરુદ્ધગતિસ્સદા ॥૬૩૨॥
 સ ચાપ્રત્યાઘ્યાતપાપ-કર્મા વિરતિવંચિતઃ ।
 પૈશુન્યભીરુભિર્ભૂપૈ-ર્મિથ્યાદ્યગપિ પૂજ્યતે ॥૬૩૩॥

તથોક્તં ષષ્ટાંગવૃત્તૌ-ન પ્રતિહતાનિ સાગરોપમકોટીકોટ્યંતઃપ્રવેશનેન સમ્યક્ત્વલાભતઃ, ન
 ચ પ્રત્યાઘ્યાતાનિ સાગરોપમકોટીકોટ્યાઃ સંખ્યાતસાગરોપમૈર્ન્યૂનતાકરણેન સર્વવિરતિલાભતઃ

છઠ્ઠા અંગમાં તો તત્કાલીન નારદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે અર્થથી કહ્યું છે-‘કચ્છુલ્લ નામનો નારદ
 જોવા માત્રથી જ અતિભદ્રક, વિનીત, યુદ્ધ (ક્લેશ) ઈષ્ટ હોવાથી અંતઃકરણના કલુષિત આશયવાળો,
 પ્રતી હોવાથી માધ્યસ્થને ધારણ કરનારો, આશ્રિતોને પ્રિયદર્શનવાળો, રૂપવંત, વલ્કલના વસ્ત્રોવાળો,
 માથે મુકુટ (શિખા) ને ધારણ કરનારો, કાળા મૃગચર્મનું વક્ષઃસ્થળ ઉપર ઉત્તરાસંગ કરનારો, યજ્ઞોપવીત
 ધારણ કરનારો, દંડી (દંડ રાખનારો), કમંડળુ હાથમાં રાખનારો, મુંજનો કંદોરો અને રુદ્રાક્ષની જપમાળાવડે
 શોભતો, વિજ્ઞ, હાથમાં કચ્છપિકા નામની વીણાને રાખનારો, ગીત-ગાંધર્વનો કૌતુકી, આકાશગામી,
 સકલ જગતમાં ફરવાની ચાહનાવાળો, વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓનો નિધાન, વાસુદેવની પ્રીતિવાળો,
 યુદ્ધપ્રિય, યુદ્ધનું છળ જોવામાં તત્પર, લોકોમાં અસમાધિ કરનારો, રાજાના અંતઃપુરોમાં છુટથી જનારો,
 પાપના ત્યાગ વિનાનો, વિરતિરહિત અને તેની પિશુનતાથી ભય પામેલા રાજાઓ મિથ્યાત્વી છતાં
 પણ જેને પૂજે છે એવો હોય છે.’ ૬૨૭-૬૩૩.

છઠ્ઠા અંગની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે-‘(સાત કર્મોની) અંતઃસાગરોપમ કોટીની સ્થિતિ દ્વારા ઉત્પન્ન

પાપકર્માણિ જ્ઞાનાવરણીયાદીનિ યેન સ તથા ।

પ્રશ્નવ્યાકરણવૃત્તાવપ્યુક્તં-નારદમુનિર્ગગનાદવતતાર, અભ્યુત્થિતશ્ચ સપરિવારેણ
પાંડુના, દ્રૌપદ્યા તુ શ્રમણોપાસિકાત્વેન મિથ્યાદૃષ્ટિમુનિરયમિતિ કૃત્વા
નાભ્યુત્થિત ઇતિ.

રુદ્રા અપિ ભવંત્યેવ-મેક્રાદશ મહોદ્ધતાઃ ।

વશીકૃતાનેકવિદ્યો-ર્જિતાઃ સમ્યક્ત્વશાલિનઃ ॥૬૩૪॥

જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટા-સ્ત્રિધા યે પુરુષા ભુવિ ।

તેષૂત્કૃષ્ટા અમી પ્રોક્તા-સ્ત્રિધા ધર્માદિભેદતઃ ॥૬૩૫॥

અર્હંતો ધર્મપુરુષા-શ્ચક્રિણો ભોગપુરુષાઃ ।

વાસુદેવાઃ પુનઃ કર્મ-પુરુષા ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥૬૩૬॥

એતે યથોક્તાઃ પુરુષા વિદેહેષુ નિરંતરં ।

ભવંત્યન્યેષુ દશસુ ભરતૈરાવતેષુ તુ ॥૬૩૭॥

થતા સમ્યક્ત્વથી જેણે મિથ્યાત્વને હણ્યું નથી એવો, અંતઃ કોટાકોટીસાગરોપમની સ્થિતિમાંથી પણ સંખ્યાતા સાગરોપમની સ્થિતિ ઘટાડવાથી થનારા સર્વવિરતિના લાભવડે જેણે આશ્રવોના પચ્ચક્રખાણ કર્યા નથી એવો, તેમ જ જ્ઞાનાવરણીયાદિ પાપકર્મોનો જેણે ક્ષયોપશમ કર્યો નથી, એવો નારદ હોય છે.’

પ્રશ્નવ્યાકરણની વૃત્તિમાં પણ કહ્યું છે કે-‘નારદ મુનિ આકાશમાંથી ત્યાં ઉતર્યો. પાંડુરાજાએ પરિવાર સહિત તેનું અભ્યુત્થાનાદિ કર્યું, પરંતુ દ્રૌપદી એ શ્રમણોપાસિકા હોવાથી આ મિથ્યાદૃષ્ટિ મુનિ છે, એમ જાણીને અભ્યુત્થાનાદિ ન કર્યું.’ ઈતિ નારદસ્વરૂપ.

હવે રુદ્રોનું સ્વરૂપ કહે છે.

‘રુદ્રો પણ અગ્યાર થાય છે. તે મહાઉદ્ધત હોય છે, વશ કરેલી અનેક વિદ્યાઓથી બલવાન હોય છે અને સમ્યક્ત્વશાળી હોય છે. ૬૩૪.

પૃથ્વીપર જે જઘન્ય, મધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે, તેમાં ઉત્કૃષ્ટપુરુષો ધર્માદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે કહ્યા છે. ૬૩૫.

તે આ પ્રમાણે-અરિહંતને ધર્મપુરુષ, ચક્રવર્તીને ભોગપુરુષ અને વાસુદેવને કર્મપુરુષ કહ્યા છે. ૬૩૬.

એ યથોક્ત પુરુષો પાંચ મહાવિદેહમાં નિરંતર હોય છે અને ભરત-ઐરાવતરૂપ દશ ક્ષેત્રમાં

૧. રુદ્રોને માટે માત્ર આ એક જ શ્લોક છે. તેના વિષે કાંઈ પણ વિશેષ હકીકત જણાવવામાં આવી નથી. તે ક્યારે થાય છે તે પણ જણાવ્યું નથી.

સ્યુઃ ક્રમાદવસર્પિણ્યા-મુત્સર્પિણ્યાં તથોત્ક્રમાત્ ।
આયુર્દેહાદિભિસ્તુલ્યા જગતામુપકારિણઃ ॥૬૩૮॥

ઇતિ ગદિતયા રીત્યા વિશ્વે ભવંતિ હિ ચક્રિણો,
ભુજબલજિતસ્વસ્વક્ષેત્રાઃ ક્ષતાખિલશત્રવઃ ।
હરિહલભૃદાદીનામપ્યૂહ્યાતાં દિગિયં બુધાઃ ।
શ્રુતજલનિધેરેષાં શેષં વિદંતુ વિશેષતઃ ॥૬૩૯॥

વિશ્વાશ્ચર્યદકીર્તિકીર્તિવિજયશ્રીવાચકેદ્રાંતિષ-
દ્રાજશ્રીતનયોઽતનિષ્ઠ વિનયઃ શ્રીતેજપાલાત્મજઃ ।
કાવ્યં ચત્કિલ તત્ર નિશ્ચિતજગતત્ત્વપ્રદીપે કિલૈ-
કત્રિંશત્તમ ઇષ પૂર્તિમભજત્સર્ગો નિસર્ગોજ્જ્વલઃ ॥૬૪૦॥

॥ ઇતિ લોકપ્રકાશે એકત્રિંશત્તમઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ શ્રીરસ્તુ ॥ ગ્રં. ૭૧૭

તો ક્રમથી અવસર્પિણીમાં અને ઉત્ક્રમથી ઉત્સર્પિણીમાં આયુ દેહાદિવડે તુલ્ય અને જગતના ઉપકારી થાય છે. ૬૩૭-૬૩૮.

આ પ્રમાણે ઉપર કહેલી રીતે વિશ્વમાં ચક્રવર્તીઓ ભુજબળથી પોતપાતોના ક્ષેત્રને જીતનારા અને સર્વ શત્રુનો નિરાસ કરનારા હોય છે. તેમની તેમજ વાસુદેવ-બળદેવની હકીકત પણ બુધજનોએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જાણવી. તેમની શેષ હકીકત વિસ્તારથી શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રથી જાણવી. ૬૩૯.

વિશ્વને આશ્ચર્ય કરે તેવી કીર્તિ છે જેની એવા શ્રી કીર્તિવિજયવાચકેદ્રના શિષ્ય, માતા રાજશ્રી અને પિતા તેજપાળના પુત્ર વિજયવાન્ વિનયવિજયે જે કાવ્ય રચ્યું છે, તે જગતના તત્ત્વરૂપપ્રદીપને નિશ્ચય કરનારા કાવ્યમાં સ્વભાવથી જ ઉજ્જ્વલ એવો આ એકત્રીશમો સર્ગ સંપૂર્ણ થયો. ૬૪૦.

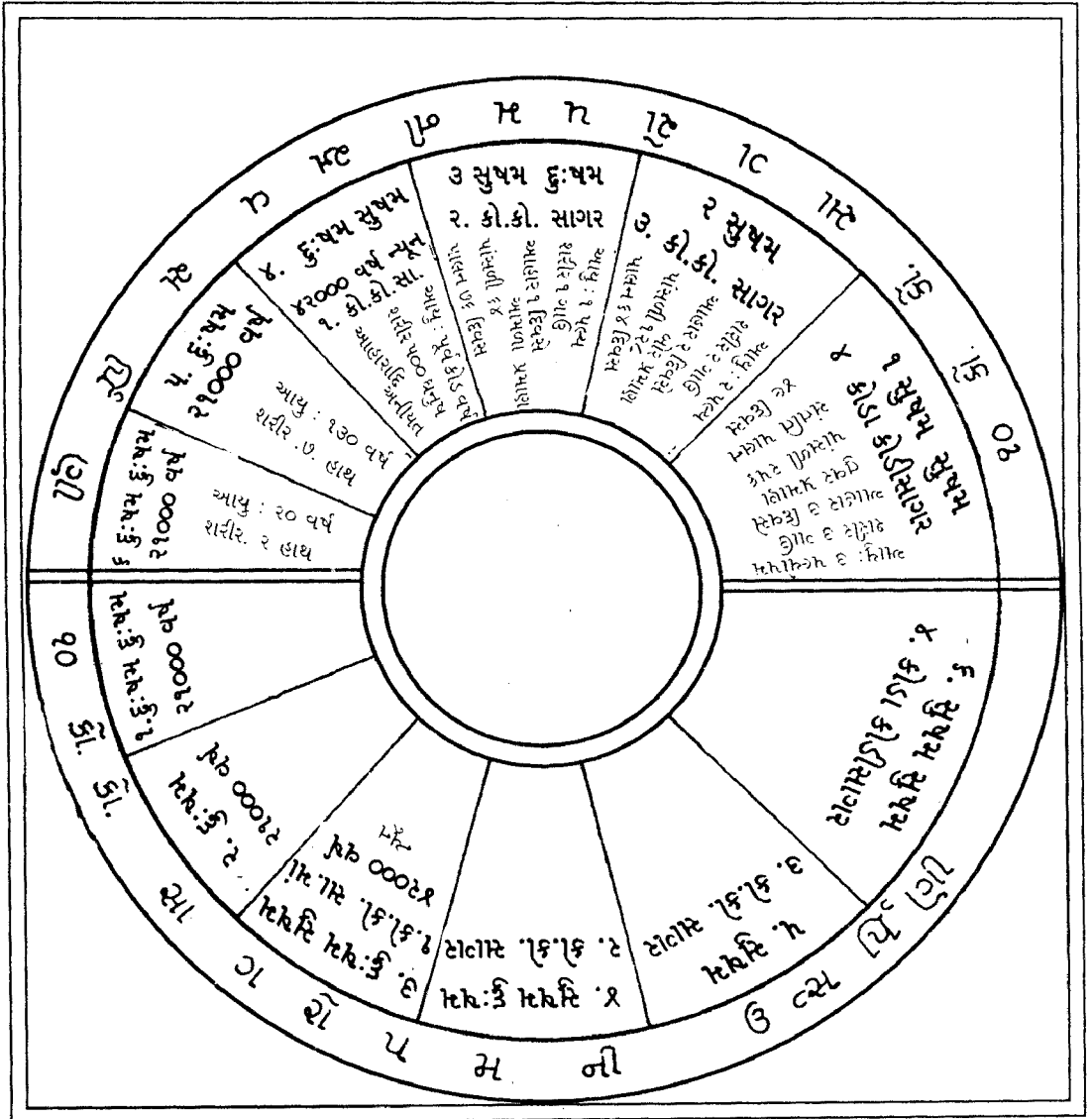
॥ ઈતિ શ્રીલોકપ્રકાશે એકત્રિંશત્તમઃ સર્ગઃ સમાપ્તઃ ॥

કાલલોકપ્રકાશ (પૂર્વાર્ધ)

ચતુર્થભાગ સમાપ્ત

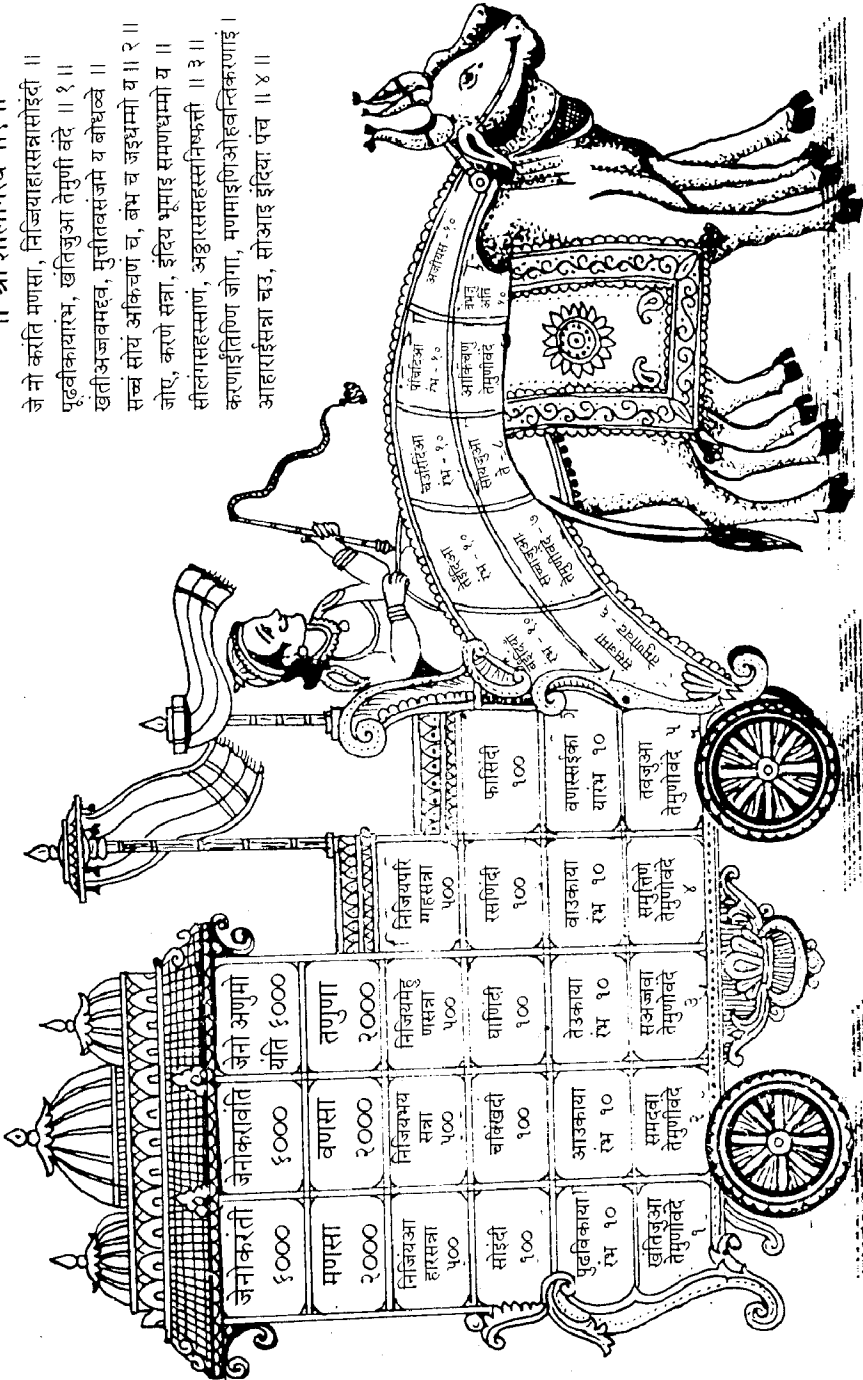
બાર આરાનું કાલચક્ર

સર્ગ-૨૯, શ્લોક-૨૯

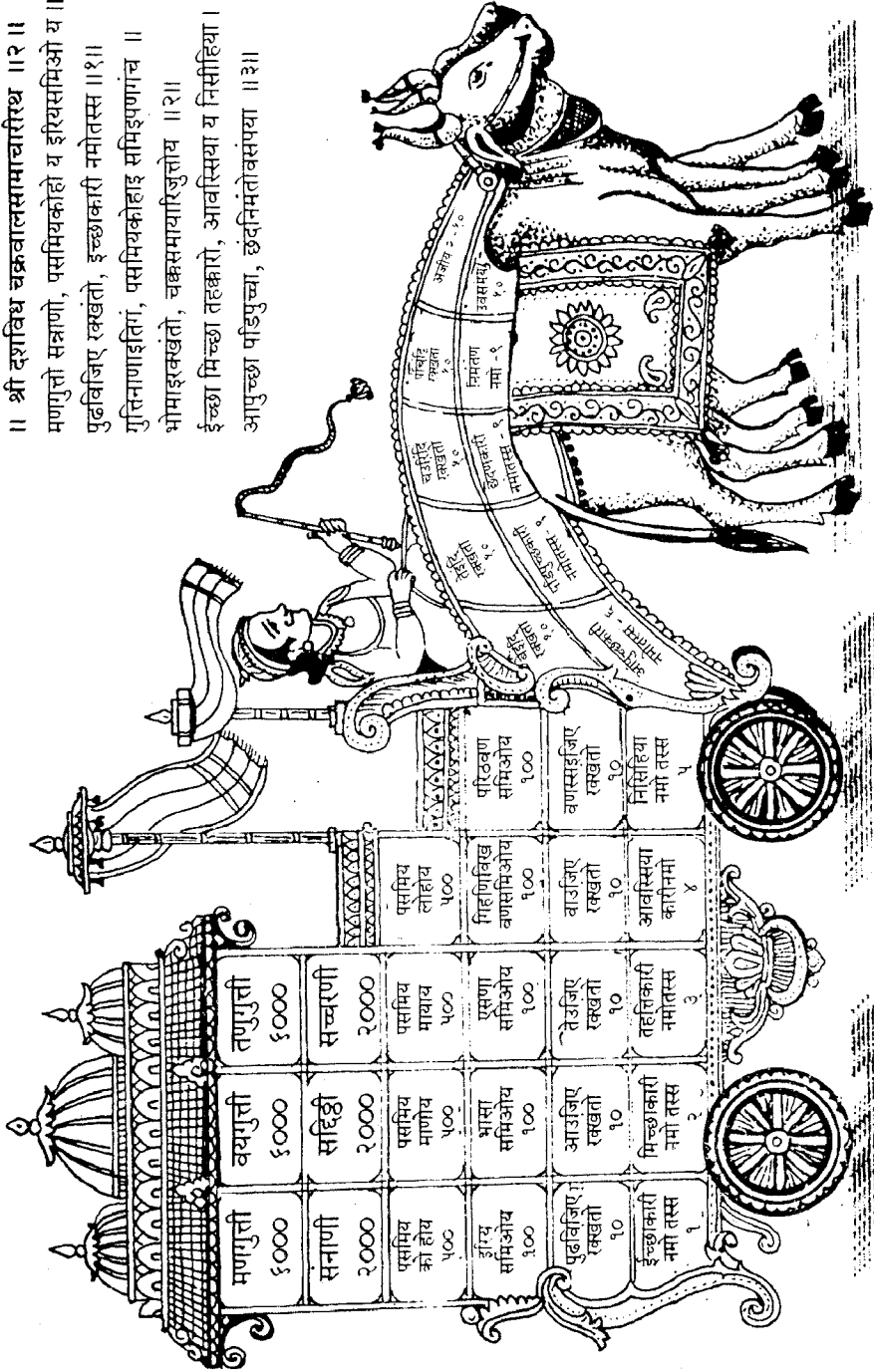

॥ શ્રી શીલાંગરથ ॥૧॥

જે નો કરતિ મળસા, નિજિયાહારસન્નાસોઈંદી ॥
 પૂઢ્ઘીકાયાંરંભ, ઁતિજુઆ તેમુળી વંદે ॥ ૧ ॥
 ઁતીઅજવમદ્ઘવ, મુતીતવસંજમ ય લોધલ્લે ॥
 સંચ્ચં સોયં આકિચળ ચ, લંભ ચ જડ્ઘામ્મો ય ॥ ૨ ॥
 જોણ, કરળે સન્ના, ઈદિય ભૂમાઇ સમળધમ્મો ય ॥
 સીલળસહસ્સાળ, અઢ્ઘાસહસ્સનિષ્કત્તી ॥ ૩ ॥
 કરળાઈતિળિળ જોળા, મળમાઈળિઓહલ્લવ્તિકરળાઈં ॥
 આહારાઈસન્ના ચઢ, સોઆઈ ઈદિયા પચ ॥ ૪ ॥

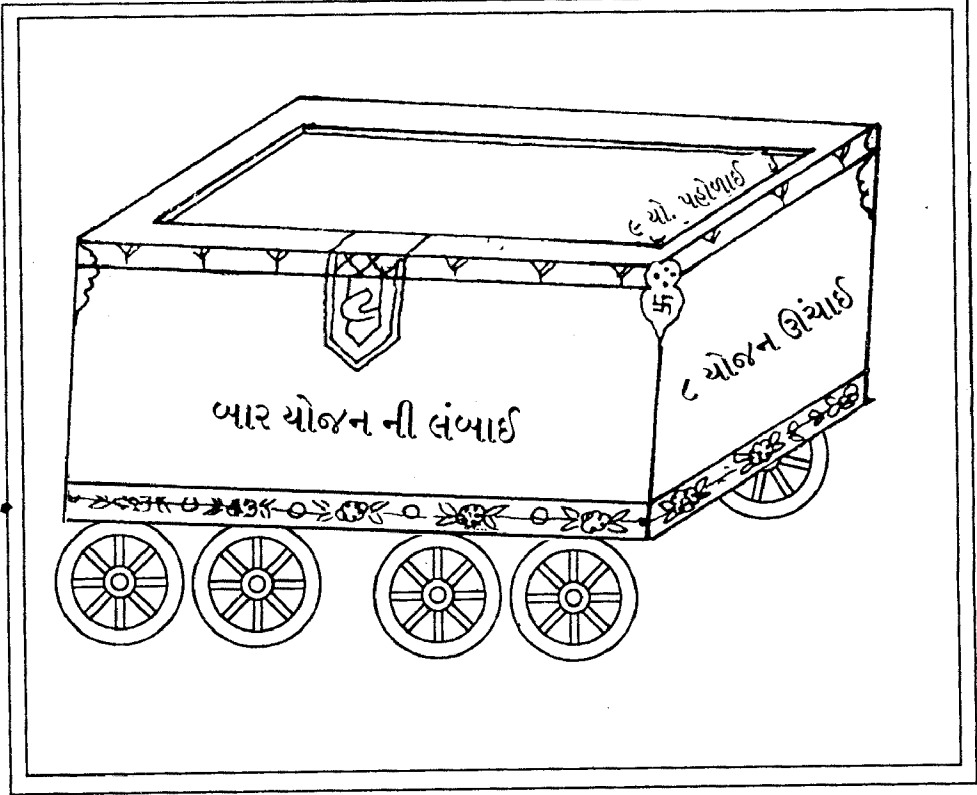

॥ શ્રી દશવિધ ચક્રવાલસામાચારીરથ ॥૨ ॥
 મળગુત્તો સન્નાળો, પસમિયકોહો ય શ્રિયસમિઓ ય ॥
 પુઢવિજિણ રકખંતો, ઇચ્છાકારી નમોતસ્સ ॥૧॥
 ગુત્તિનાણાઇતિંગં, પસમિયકોહાઇ સમિઇપ્પગંચ ॥
 ભોમાઇરકખંતો, ચક્કસમાયાશ્લુતોય ॥૨॥
 ઇચ્છા મિચ્છા તદ્દકારો, આવીસ્સયા ય નિસીહિયા ।
 આપુચ્છા પિડપુચ્ચા, છંદનિમંતોવસપયા ॥૩॥

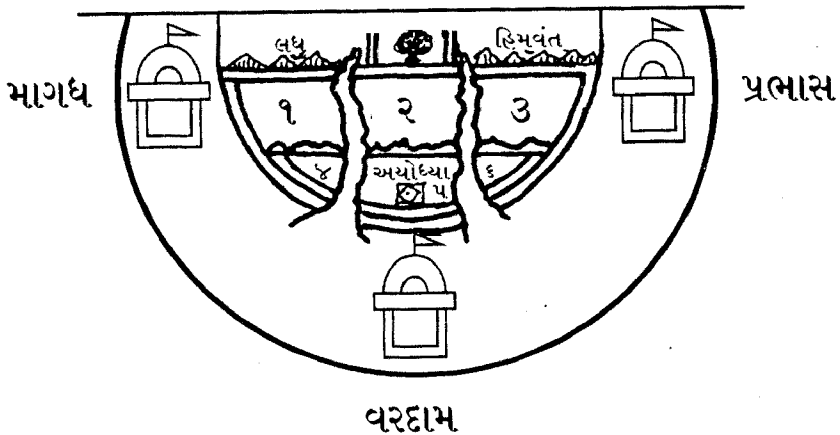
નવનિધાન ની પેટીનો સામાન્ય દેખાવ

સર્ગ-૩૧, શ્લોક-૩

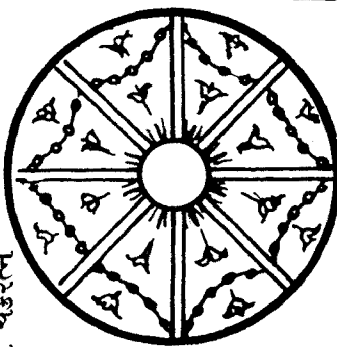
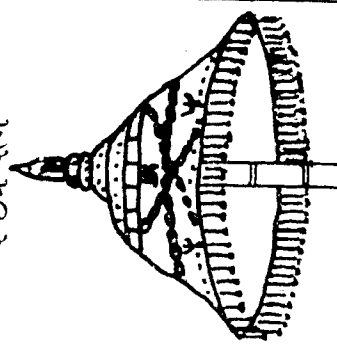
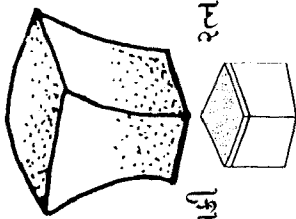
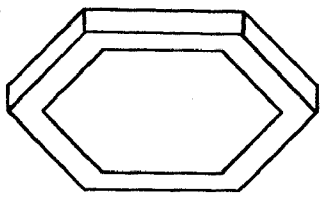
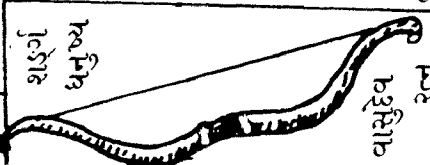

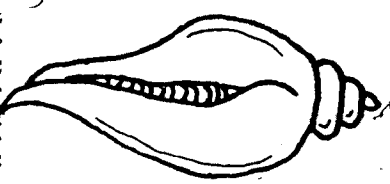
છ ખંડ તથા માગધાદિ ત્રણ તીર્થો

સર્ગ-૩૧, શ્લોક-૫૯

ચક્રવર્તિના અને વાસુદેવનાં રત્નો

સર્ગ-૩૧, શ્લોક-૨૯૯

૧ ચક્રરત્ન		ચક્રીરત્ન તથા વાસુદેવ રત્ન	૧ ચક્રીરત્ન	૨ ઇન્દ્ર રત્ન		૩ દંડ રત્ન	૪ ચર્મ રત્ન	૫ ખડ્ગરત્ન	૬ કાકીણી રત્ન ઔરણાકાર		૭ મણી રત્ન		૮ શરણ ધનુષ્ય રત્ન		૯ ગદા રત્ન		૧૦ પાંચજસ્ય શંખ રત્ન	
૧ ચક્રરત્ન		ચક્રવર્તી	ચક્રીરત્ન	૨ ઇન્દ્ર રત્ન	૩ દંડ રત્ન	૪ ચર્મ રત્ન	૫ ખડ્ગરત્ન	૬ કાકીણી રત્ન	૭ મણી રત્ન	૮ શરણ ધનુષ્ય રત્ન	૯ ગદા રત્ન	૧૦ પાંચજસ્ય શંખ રત્ન	૧૧ ચક્રી તથા વાસુદેવરત્ન	૧૨ શ્રી વત્સાકાર ચક્રી રત્ન	૧૩ અમ્વાન વનખાલા	૧૪ વાસુદેવ રત્ન	૧૫ વાસુદેવ રત્ન	

तेजस प्रिन्टर्स. • अमदावाड.